

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erik Nørr

Præst og Administrator

RIGSARKIVET/G·E·C GADS FORLAG

Præst og Administrator

Præst og Administrator

Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen
på landet fra 1800 til 1841

Af Erik Nørr

Administrationshistoriske studier

Rigsarkivet · 1981
G·E·C Gads Forlag

Trykt med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Bogbinderarbejdet er udført af
Dragør Bogbinderi

Sats og tryk er udført af
JJ trykteknik a-s, København

ISBN 87-7497-082-8

*Billedet på bindet: Gejstlig overhøring af
sangundervisningen i Sønderho Skole.
Maleri af Julius Exner 1896.
(Foto Kunstakademiets Bibliotek).*

Indhold

<i>Forkortelsesliste</i>	10
<i>Forord</i>	13
<i>I Emne og kildemateriale.</i>	15-24
1. Emnets afgrænsning	15
2. Kildematerialet og undersøgelsens repræsentativitet ...	18

Præsten og skolen 1814–1841.

<i>II Skoletilsynet i det 18. århundrede.</i>	27-35
<i>III Formelle strukturer.</i>	36-84
1. Skoledistriktet og skolekommissionsmødet	36
2. Skolepatronen	44
a) Største lodsejer som patron	44
b) Bonden som patron	49
c) Præsten som patron	51
3. Skoleforstanderne	53
4. Sognepræsten som formand og sekretær for skolekommissionen	56
5. Vakance i præsteembedet	63

6. Kommandovej i skolesager	68
a) Normal kommandovej i skolespørgsmål	68
b) Gejstlig kommandovej	74
7. Kommunikation	77
<i>IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi.</i>	85-132
1. Skoleplanen	85
2. Skolebygningerne	88
3. Lærerlønnen	98
4. Skoleligningen	106
5. Skoleregnskabet	112
6. Skolegang og forsømmelser	120
<i>V Præstens og skolekommissionens holdning til undervisningen og læreren.</i>	133-222
1. Lærerstandens omkring 1814	133
2. Præsten som underviser af læreren	135
3. Kaldsret	142
4. Præstens skolebesøg	150
5. Eksamen	156
a) Eksamenstidspunktet	157
b) Hvem skal eksaminere?	160
c) Eksamensresultatet	162
6. Udskrivning og konfirmation	166
7. Indbyrdes undervisning	171
Indbyrdes undervisning i Hornum-Fleskum Herreder ..	190
8. Sognepræsten og skolelæreren	193
a) Under skolebesøg, eksamensoverhøring og i skolekommissionen	193
b) Præsten og lærerens pension	198
c) Tre lærersager	200
Hougaardsagen i Suldrup	201
Provsteretssagen i Ellidshøj	204
Diligencesagen i Gravlev	208
9. Lærerens standsfølelse og præsten	214
<i>VI Konklusion: Præsten og skolen 1814–1841.</i>	223-227

Præsten og de fattige 1803–1841.

<i>VII Præsten og fattigadministrationen i det 18. århundrede</i>	231-238
<i>VIII Formelle strukturer</i>	239-258
1. Fattigdistriktet og fattigkommissionsmødet	239
2. Fattigkommissionens verdslige medlemmer	245
a) Politimesteren	245
b) Største lodsejer	249
c) Fattigforstanderne	251
3. Kommandovej i fattigsager	253
<i>IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen</i>	259-308
1. Præstens modtagelse af de fattige (interimsforsørgelse)	259
2. Præstens plan og ligning	262
a) Forsørgelsesplanen	262
b) Fattigligningen	267
3. Uddeling af almisse	274
4. Indkvartering, indtingning og omgangsforsørgelse	278
a) Indkvartering	278
b) Sogneoverenskomster	281
c) Fattighuset	284
d) Indtingning. Fattige børns skolegang	288
e) Omgangsforsørgelse	293
5. Forsørgelse af syge og gravide	296
a) Syge	296
b) Gravide	303
6. Forsørgelse af åndssvage og sindssyge	305
<i>X Præsten og fattigregnskabet</i>	309-337
1. Regnskabets poster	309
2. Revision og decision	314
3. Fattigtavle og kirkeblok	319
4. Præsten som kassekredit	324
5. Præsten som legatbestyrer	329

<i>XI Præsten som kontrolmyndighed</i>	338-372
1. Præstens rolle i distrikternes kamp for at slippe for forsørgelsespligten (3 års regelen)	338
2. Personregistrering og skudsmål	348
3. De fattiges ejendele	356
a) Registrering	356
b) Begravelse og skifte	360
c) Auktion	364
4. De fattiges ægteskaber	366
 <i>XII Konklusion: Præsten og de fattige 1803–1841</i>	 373-378

Præstens øvrige funktioner i lokalforvaltningen.

<i>XIII Administrative funktioner, andre ikke kan varetage</i> ..	381-408
1. Politimæssige funktioner	381
2. Sundhedsvæsenet	385
a) Præsten som vaccinator	386
b) Præsten og smitsomme sygdomme (koleraen 1831) ..	392
3. Præsten og jordemoderen	399
 <i>XIV Administrative funktioner affødt af præstens civilregistrering</i>	 409-419
Indberetningspligt og attestudstedelse	409
 <i>XV Funktioner af mere privat karakter</i>	 420-428
1. Præsten som løntrykker	420
2. Præsten som bogspreder	423
3. Præsten som informationskilde	425
4. Præsten som pengeindsamler	427
 <i>XVI Konklusion: Præsten som nødembedsmand</i>	 429-431

Sammenfattende konklusion.

<i>XVII Præsten som lokalsamfundets administrator.</i>	432-435
<i>Kilder og litteratur</i>	436-452
<i>Noter og henvisninger</i>	453-545
<i>Bilag: Fortegnelse over de vigtigste lokale embedsmænd 1803-41.</i>	546-548
<i>Personregister</i>	549-559

Forkortelsesliste

Ab.Amt.	Aalborg Amt/Aalborg Amtsarkiv.
amtm.	amtmand/stiftamtmand
anm.	anmeldelse
bf.	birkefoged/birkedommer
cirk.	cirkulære
dep.	departement
Coll.Tid.	Collegialtidende
D.	Distrikt
DK	Danske Kancelli
D.L.	Christian V's Danske Lov
dok.	dokumenter
eks.	eksempel
ex.	eksamen
f./ff.	følgende/flerfølgende
FD	fattigdirektion (uden stedsbetegnelse = Aalborg Amts Fattigdirektion)
FD-Prot.	Forhandlingsprotokol for Aalborg Amts fattigvæsens direktion 1804–37.
FK	fattigkommission
FK-Prot.	fattigkommissionens forhandlingsprotokol
fork.	forkortelse
Frd.	Forordning
gmd.	gårdmand
gym.	gymnastik
H.	Herred
henv.	henvisning
hf.	herredsfoged/herredsdommer
hhv.	henholdsvis
hmd.	husmand
indb.underv.	indbyrdes undervisning
indk.	indkomne
inkl.	inklusive
Kanc.	Danske Kancelli
kap.	kapitel
konf.	konfirmation
kst.	konstitueret
LA	Landsarkiv
L.-F.	Lolland-Falster

M.	Mark
m.f.P.	med ført Pen
N.V.	navneværdi (seddelkurs)
off.	offentlig
omk.	omkostninger
P.	Pastorat
pk.	pakke
pkt.	punkt
Plak.	Plakat
pm.	politimester
Prom.	Promemoria
prov.	provisorisk
rbd.	rigsbankdaler
rd.	rigsdaler
Reglement	Reglement for fattigvæsenet på landet 5/7–1803.
Reg.sag	Registrantsag
Reskr.	Reskript
Resol./Res.	Resolution
rk.	række
saml.	sammenlign
samtl.	samtlige
SD	skoledirektion
sem.	seminarium/seminarie
sf.	sognefoged
Sjæll.	Sjælland/sjællandske
sk.	skilling
SK	Skolekommission
SK-Prot.	Skolekommissionens forhandlingsprotokol
skr.	skrivelse
skp.	skæppe (korn)
smst.	sammested
Sogned.fattigregnsk.	Aalborg Amt. Sognedistrikternes fattigkasseregnska- ber 1804–41.
sp.	sognepræst
S.V.	Sølvværdi
tdr. H.	tønde hartkorn
udat.	udateret
udg.	udgivet
udg.	udgifter
vacc.	vaccinerede
1802	Plan for fattigvæsenet på Sjælland 15/6–1802
1803	Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet 5/7–1803
1810	Plakat om fattigvæsenet 14/12–1810
1814	Anordning for Almueskolevæsenet på landet 29/7–1814.

Forord

I serien »Administrationshistoriske studier« bekostet af Statens humanistiske Forskningsråd udsendes som nr. 4 den af seniorstipendiat ved Aarhus Universitet Erik Nørr udarbejdede afhandling, der har fået titlen »Præst og administrator«. Fremstillingen er koncentreret om årene 1800-1841, i hvilken periode præsten havde afgørende indflydelse på administrationen af sognets skole- og fattigvæsen. Ved siden heraf varetog præsten også andre administrative forretninger, såsom visse politimæssige funktioner, opgaver inden for det offentlige sundhedsvæsen og civilregistrering. Præsten havde således ved siden af sine kirkelige forretninger en række verdslige embedsopgaver.

Cand.mag. et lic. theol. Erik Nørr, der har taget hovedfagseksamen i historie og bifagseksamen i kristendomskundskab ved Århus Universitet i 1972, har tidligere offentliggjort mindre skolehistoriske afhandlinger og har desuden i forbindelse med et kandidatstipendium ved det teologiske fakultet 1974-77 udarbejdet en licentiatafhandling: »Det høje skolevæsen og kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede«, Kbh. 1979. Han blev tilknyttet det af Forskningsrådet igangsatte projekt vedr. den danske lokaladministration 1660-1868 i marts 1978 og fik til opgave at udarbejde en afhandling om præstens placering i det lokaladministrationshistoriske system. Arbejdet med afhandlingen blev afsluttet i forsommeren 1980 og blev herefter godkendt af styringsgruppen til udsendelse. Erik Nørr arbejder nu med en fortsættelse om præstens funktioner i skolevæsenet i sidste halvdel af det 19. århundrede.

København, oktober 1980
Harald Jørgensen

I Emne og kildemateriale

1. Emnets afgrænsning

Omkring år 1800 havde lokalsamfundet behov for nye administrative institutioner. Landboreformerne havde betydet, at det gamle landsbysamfund var ved at gå i opløsning. Godstilhørsforholdet og det gamle godsejerstyre svækkedes, efterhånden som flere og flere mistede deres tilknytning til godset.¹ Samtidig tog udskiftningen grundlaget bort for de gamle bondesammenslutninger: ejerlav og bystævner, som forudsatte den gamle driftsform. Oplysningstidens forøgede krav til et bedre skolevæsen og et organiseret fattigvæsen, der kunne modvirke tigge-riet, bidrog også sit til at fremkalde de nye administrative reformer, der skete kort efter 1800.

Både fattigreglementet af 5/7-1803 og skoleanordningen af 29/7-1814 byggede på sognet/pastoratet som administrativ enhed og gjorde sognepræsten til områdets centrale administrative skikkelse, da han som formand for både skole- og fattigkommissionen skulle fungere som daglig leder.

Hovedformålet med denne afhandling er at bestemme sognepræstens rolle i teori og praksis i forvaltningen af skole- og fattigvæsenet og i det hele taget at fastlægge præstens andel i lokalsamfundets administration. Både skole- og fattigvæsenet havde i det 18. århundrede i teorien et lovgrundlag, der ikke var meget forskelligt fra de nye ordninger, der indførtes i begyndelsen af det 19. årh. Hvorfor fik de nye bestemmelser større gennemslagskraft, og havde sognepræsterne andel i successen?

Tidsmæssigt afgrænses fremstillingen på den ene side af den omtalte anordning og reglement og på den anden side af landkommunalloven af 13/8-1841 (i kraft fra 1842), eller med andre ord 1814-41 for skolevæsenet og 1803-41 for fattigvæsenets vedkommende. Tilblivelsen af

landkommunalloven vil ikke blive behandlet, da præstens stilling i skole- og fattigvæsen ikke ændredes afgørende.²

Forholdene i købstæderne behandles ikke. Rammerne for denne fremstilling tillader ikke at behandle både land og by. Det vil være af størst interesse at få belyst forholdene på landet, da langt hovedparten af befolkningen i de første årtier af forrige århundrede boede på landet. Ved folketællingen i 1801 boede 88,9% af befolkningen uden for København på landet og kun 11,1% i købstæderne, og fordelingen havde ikke forandret sig væsentligt ved folketællingen i 1834.³

En endnu vigtigere grund til at foretrække landkommunerne som undersøgelsesområde er, at sognepræsten havde en langt mere central stilling. I købstæderne var en række funktioner ifølge lovgivningen tillagt andre embedsmænd, hvortil kom, at disse i byerne af geografiske og/eller kundskabsmæssige årsager havde større mulighed for at deltage i bestyrelsen af de funktioner, de skulle varetage sammen med præsten.

Teologisk og kirkehistorisk anses perioden almindeligvis for at være temmelig gold. Præsterne var rationalistisk prægede og tog sig ikke i samme grad som de sejrende vækkelsesbevægelser af menighedens kristendomsliv. Det vil være et formål med denne afhandling at vise, at de rationalistiske præstegenerationer ikke sad dovne og uvirksomme i deres præstekald, men at de i allerhøjeste grad havde betydning for udviklingen af lokalsamfundet i tiden forud for det kommunale selvstyres etablering.

Det er ikke her opgaven at give en totalbeskrivelse af hele præstens embedsgerning. Kun de funktioner, der har forbindelse med, hvad vi i dag vil kalde verdslig administration, er medtaget. Præstens egentlige gejstlige embede behandles ikke. I en del tilfælde vil gejstlige og »verdslige« funktioner være filtret ind i hinanden. Dette gælder eksempelvis konfirmationen. Her vil den kirkelige konfirmationshandling og præstens gejstlige indflydelse på børnene via konfirmationsforberedelsen ikke blive omtalt, men nok konfirmationens forbindelse med børnenes eksamen og udskrivningstidspunkt fra skolen og konfirmationsforberedelsens indflydelse på fattigvæsenets udgifter.

Da anlægget for denne afhandling er administrationshistorisk, at skildre præstens rolle som embedsmand, vil en anden side af præstens dagligdag, hans mere privat iværksatte virksomhed, ikke kunne få mere end sporadisk omtale. Det gælder f.eks. sognepræsterne som foregangsmænd inden for agerdyrkning og haveanlæg.

Fremstillingen omfatter tre dele, dels to parallelle hovedafsnit om skole- og fattigvæsenet, dels et mindre om præstens øvrige funktioner.

Hovedafsnittene om skolevæsenet og fattigvæsenet indledes begge med en kort oversigt over gejstlighedens rolle inden for de to områder i det 18. århundrede. Efter denne indledning er fremstillingen både for skole- og fattigvæsenets vedkommende opdelt i et kapitel om formelle strukturer og henholdsvis to og tre sagsbehandlende kapitler.

Opgaven er ikke at skrive skolevæsenets eller fattigvæsenets historie, men at skildre præstens rolle inden for de forskellige funktioner. Noget andet er, at præsten undertiden var en så central skikkelse, at han næsten blev identisk med skole- og fattigvæsenet.

I kapitlerne »formelle strukturer«¹ behandles en række forhold af mere formel art. En nærmere undersøgelse af skole/fattigkommissionens funktionsdygtighed kan i høj grad belyse sognepræstens rolle i den administrative praksis. Følgende spørgsmål skal bl.a. besvares: Hvem indkaldte til kommissionsmøde og fastlagde dagsordenen? Hvor ofte fandt møder sted? og hvor blev de afholdt? En undersøgelse af de verdslige kommissionsmedlemmers effektivitet kan bidrage til at afgøre, hvilken betydning det i praksis havde, at præsten var formand og sekretær for kommissionerne. Betød det, at han blot ekspederede de sager, kommissionen havde vedtaget, eller afgjorde han sagerne mere eller mindre på egen hånd? Et svar på dette centrale administrationshistoriske spørgsmål kan bl.a. gives ved at undersøge, om de øvrige medlemmer mødte i kommissionen, og om de havde evne og vilje til at deltage i administrationen. Sognepræstens betydning kan også belyses ved et nærmere studium af de administrative forhold under vakance i præsteembedet. Nogle af de her rejste problemstillinger er fælles for både skole- og fattigvæsenet og vil kun blive behandlet under skolevæsenet.

I kapitlerne om sagsbehandlingen skildres for det første de sær opgaver, lovgivningen havde pålagt sognepræsten. For skolevæsenet gjaldt dette især tilsynet med skoleundervisningen og med læreren. For fattigvæsenets vedkommende overlod Reglementet af 1803 sognepræsten som sær opgave at modtage de fattige trængende og yde dem den første hjælp, at udarbejde forsørgelsesplan, ligning og fattigregnskab samt at sørge for de fattiges sygepleje. For det andet behandles en række opgaver, som lovgivningen enten havde overladt til den samlede kommission eller et bestemt verdsligt medlem, men som

I Emne og kildemateriale

sognepræsten i praksis kom til at deltage i eller direkte overtage. Dette gjaldt f.eks. den økonomiske side af skolevæsenet og den retslige side af fattigvæsenet. Under gennemgangen af de enkelte kategorier af sager vil det kunne konstateres, om afvigelser i de formelle strukturer modsvares af forskydninger af kompetence og indflydelse i praksis.

Lokalsamfundet havde ikke kun brug for sognepræsten i skole- og fattigvæsenet. I tredje del behandles en række andre områder, sognepræsten måtte tage sig af, enten fordi der ikke fandtes embedsmænd til at varetage opgaven (f.eks. inden for politivæsen, sundhedsvæsen og jordemodervæsen), eller fordi præsten som kirkebogsfører var i besiddelse af særlige oplysninger (indberetninger, attester), eller fordi myndighederne i almindelighed fandt det mest bekvemt at benytte præsterne.

2. Kildematerialet og undersøgelsens repræsentativitet

Der findes et så omfangsrigt arkivmateriale til belysning af sognepræstens administrative praksis både i centrale og især decentrale arkivfunds, at det af indlysende årsager kun er muligt at inddrage lokalt materiale fra et begrænset område. I det følgende skal jeg kort redegøre for, hvorfor sognene i Hornum-Fleskum Herreder (Aalborg Amt) er valgt, og for, hvorfor undersøgelsen på trods heraf også kan sige noget om forholdene uden for dette lokale område.

Inden for hvert hovedafsnit (skolevæsen, fattigvæsen, øvrige funktioner) og også i de fleste underafsnit gælder det som hovedregel, at der er benyttet både centralt og lokalt kildemateriale.

Det centrale materiale består af lovgivning og lovgivningsforberedende stof fra Danske Kancellis kirke- og skoledepartement (1. dep.) og politi- og justitsdepartementer (2.-3. dep.). En systematisk gennemgang af forordnings- og reskriptsamlingen giver en fuldstændig oversigt over den gældende lovgivning. Forakterne til de mest centrale ændringer i bestemmelserne og en lang række forhold af mindre indgribende art, men som spiller en betydelig rolle for præsternes stilling i administrationen er fremdraget fra Kancelliet. Dette materiale (mere end 150 sager ialt) giver et mere nuanceret billede af Kancelliets praksis end de tilslebne udgående skrivelser, cirkulærer eller forordninger. Det interne materiale fortæller desuden, hvad den konkrete baggrund

for bestemmelsen var, og hvem der tog initiativ til den. Ofte vil der i sagsakterne være indberetninger fra provster, amtmænd, præster, herredsfogder m.fl., som giver et billede af forholdene i større dele af landet. I nogle tilfælde har Kancelliet endog hørt hele landets øvrigheder i sagen, og dette materiale giver da på mange måder et indblik i den administrative praksis på landsbasis i almindelighed og præsternes placering i særdeleshed.

Lovgivningen og de sagsforberedende akter giver rammen for behandlingen i de fleste afsnit. Den lokale praksis udfylder derefter rammen. Ved at gå helt ned i den lokale forvaltning på et bestemt sted bliver det muligt at afsløre, om lovgivningen er blevet efterlevet i praksis, eller hvorfor den evt. ikke blev det.

I valg af lokalområde(r) konfronteres det tidsøkonomiske og det repræsentative moment. Det første problem, der måtte tages stilling til, var, om der skulle tages flere små stikprøver forskellige steder i landet, eller om en større samlet lokalitet var at foretrække som undersøgelsesområde.

For at opnå et totalbillede af sognepræsternes verdslige aktivitet er det nødvendigt at foretage en systematisk gennemgang ikke blot af præste-(sogne-)arkivet, men også af melleminstansernes arkiver – dvs. især provstearkivet for skolevæsenets og amtsarkivet for fattigvæsenets vedkommende. Det er ikke tilstrækkeligt at følge nogle få »interessante« sager, da selve den administrative praksis eller rutine dermed ikke kommer tilstrækkelig tydeligt frem, da den fulgte sag netop på grund af dens problematiske indhold kan have fået en ikke-rutinepræget behandling. En samlet stikprøve gør det praktisk muligt at inddrage melleminstansernes arkiver på en mere systematisk måde, da det kun bliver nødvendigt at gennemgå et enkelt provste- og amtsarkiv.

En udvælgelse af alle pastorater i et bestemt samlet område har også den fordel – især for fattigvæsenets vedkommende, hvor nabosognepræsterne korresponderede en del med hinanden – at det bliver lettere at få samlet alle de relevante kilder og dermed at give en dækkende behandling af problemerne. Den største risiko ved at vælge denne fremgangsmåde er, at det bliver vanskeligere at tage højde for betydningen af en ikke-repræsentativ provst eller amtmænd; men hertil kan man sige, at Kancelliet ville gribe ind over for de helt store afvigelser, og at det centrale i denne forbindelse ikke er melleminstansens hand-

I Emne og kildemateriale

linger, men den fremgangsmåde man på det helt lokale plan benyttede – og på dette plan skete der meget, som hverken amtmand eller provst havde indseende med.

En anden mulighed kunne have været at vælge en snæver tidsmæssig stikprøve f.eks. et enkelt år; det ville da have været muligt at benytte et bredere geografisk område. Men det ville til gengæld have medført andre ulemper. En lang række forhold ville ikke kunne belyses, fordi de ikke forekom inden for den snævre tidsmæssige ramme, og det ville heller ikke være muligt at følge de mange mindre ændringer i bestemmelserne. Ved at vælge et samlet område, der er stort nok til, at en meget speciel sognepræst ikke får u hensigtsmæssig stor betydning, og følge administrationen i dette område i hele perioden og ved at anvende hovedparten af de tilgængelige arkivalier opnås efter min mening det bedste resultat.

Som undersøgelsesområde er valgt sognene (ialt 25) i de to herreder Hornum og Fleskum, der ligger i Aalborg Amt syd for Limfjorden, strækkende sig fra Kattegat i øst til Nibe i vest (jfr. kortet s. 34 f.). Området udgjorde 1812-32 halvdelen af Aalborg østre Amtsprovsti og fra 1832 et selvstændigt distriktsprovsti.

Området er valgt både af kildemæssige og af saglige årsager. En helt uomgængelig betingelse for at kunne beskæftige sig med lokaladministration er, at de vigtigste kildegrupper er tilstrækkelig bredt repræsenterede. Dette er i højeste grad tilfældet for Hornum-Fleskum Herreders vedkommende. Dette gælder både melleminstansen og lokalt.

Provstearkivet, der er af stor betydning for behandlingen af hovedafsnittet om skolevæsenet, er bevaret i rimeligt omfang indtil 1832 og i komplet stand (både korrespondance og kopibog) for tiden 1832-41. Skoleforholdene belyses desuden af materiale i Aalborg Amtsarkiv og Viborg Stifts Bispearkiv. (Hornum-Fleskum hørte indtil 1922 under Viborg bispestol).

For fattigvæsenets vedkommende er det afgørende, at Aalborg Amts korrespondancesager og kopibøger er bevarede komplet for langt størstedelen af perioden. I amtsarkivet findes desuden samtlige sognedistrikters fattigregnskaber bevaret for hele perioden. Det er sjældent, at lokalt regnskabsmateriale er bevaret så komplet for et så langt åremål. Desuden er amtsfattigdirektionens forhandlingsprotokol bevaret. Medens hele korrespondancen i provstearkivet er gennemgået, har den systematiske gennemgang af fattigvæsenekorrespondancen

i amtsarkivet på grund af dens omfangsrighed måttet indskrænkes til hvert femte år – de mellemliggende år er kun anvendt for enkeltsagers vedkommende. Denne gennemgang er fuldt tilstrækkelig til at kunne fastslå de typiske sager og forretningsgangen. Da politimesteren havde en vis indflydelse på fattigvæsenets overtilsyn, er et enkelt års korrespondance i herredsarkivet gennemgået systematisk.

I præste- og sognearkiverne er skole- og fattigkommissionernes protokoller, korrespondance og regnskabsmateriale samt præsternes embedsbøger (libri datici) og brevsager gennemgået. I disse arkiver er der i årenes løb gået noget materiale til grunde ved skødesløs opbevaring, hvilket især er gået ud over korrespondancen. Men tabet af korrespondancen opvejes i mange tilfælde af, at præsten foruden mødereferat og regnskaber har ført kopier af ud- og indgående skrivelser ind i forhandlingsprotokollerne.⁴ I enkelte tilfælde har præsten ført regulære embedskopibøger. Det er lykkedes at få fremskaffet et tilstrækkeligt dækkende materiale fra hovedparten af Hornum-Fleskum Herreders sogne af de centrale skole- og fattigkommissioners forhandlingsprotokoller ved at supplere de til Landsarkivet i Viborg afleverede med dem, der efter kommunesammenlægningerne i 1970 er blevet deponerede i kældrene i Støvring og Sejlflod kommunekontorer. Endelig opbevares et par skoleprotokoller i det lokalhistoriske arkiv i Øster Hornum.

Problemet for den lokaladministrationshistoriske forskning, når den skal dyrkes på en bredere basis, er ikke, at arkivalierne opbevares lokalt, da det i reglen er let at få etableret en fornuftig udlånsordning, men at lokalisere, hvor arkivalierne befinder sig. Tilsyneladende forsvundet materiale kan let vise sig stadig at eksistere. F.eks. var Mou fattigkommissions breve 1811-41 afleveret til Landsarkivet, hvorfor det var nærliggende at tro, at den sammenhørende forhandlingsprotokol ikke længere eksisterede. Ikke desto mindre befinder protokollen helt tilbage til fattigvæsenets etablering i 1803 sig stadig i Sejlflod kommunekontor. Breve og protokol må være kommet fra hinanden, ved at præsten har beholdt brevene, medens den gamle udskrevne protokol er blevet hos sognerådet, efter at præsten mistede sin indflydelse på fattigvæsenet. Lokale embeders arkivalier kan først betragtes som ikke-eksisterende, når man har positivt bevis på, at de er tilintetgjort.⁵

Den arkivalske baggrund for at vælge Hornum-Fleskum Herreder er

I Emne og kildemateriale

således i orden, men der kan også fremføres mere saglige grunde. En del af området ligger tæt ved en større købstad (Aalborg), medens andre dele ligger meget langt ude på landet, med hvad det medfører af besværligheder for administrationen. Det skal her indføjes, at Sdr. og Nr. Tranders samt Vokslev sogne ikke er medtaget i undersøgelsen, da deres præstefællesskab med henholdsvis Aalborg og Nibe købstæder gjorde dem ikke-repræsentative for landsognene.⁶

Da sognepræstens stilling i administrationen af skole- og fattigvæsenet var væsentlig forskellig i sogne, der helt eller delvist var underlagt store godser, og i sogne uden store lodsejere, er det af stor betydning, at begge kategorier af sogne, som det her er tilfældet, er repræsenterede. Desuden er det af betydning, at både sogne, hvis skolevæsen i 1814 var meget tilbagestående, og sogne med et nogenlunde velfungerende skolevæsen er repræsenteret. Det bedste skolevæsen fandtes i nogle af Fleskum Herreds sogne, hvor størstedelen af jorden ejedes af grevskabet Lindenberg, der gik foran i det oplysningsfremmende arbejde. I denne sammenhæng er det heller ikke uden betydning, at der i Lindenberg Godsarkiv er bevaret en del skolearkivalier. Medens Lindenberg overlevede landbrugskrisen i 1820'erne, gik flere godser i Hornum Herred fallit. Det bliver herved muligt at belyse godskrakkens betydning for præstens stilling i lokaladministrationen.

Det er også et væsentligt moment, at de to herreders præster ikke på nogen måde kan kaldes usædvanlige. Blandt de omkring 30 sognepræster, der virkede i Hornum-Fleskum i perioden 1803-41, var der ingen, der tiltrak sig en større offentligheds opmærksomhed ved kirkelige eller politiske initiativer.⁷ Ingen af præsterne deltog i den offentlige debat eller udgav bøger.⁸ Der var ingen Grundtvig, Bone Falch Rønne eller U.A. Plesner⁹ blandt præsterne. Det kunne naturligvis have været af stor interesse, hvis enkelte af præsterne havde været fremtrædende personligheder, men jeg vil betragte det som en fordel, at dette ikke var tilfældet. En sådan præst kunne på flere måder have påvirket administrationen i en ikke karakteristisk retning. Med valget af Hornum-Fleskum Herreder bliver det muligt at undersøge, hvad ganske almindelige sognepræster på landet måtte foretage sig ved siden af deres egentlige gejstlige embede.

Udover det utrykte arkivmateriale er der inddraget en del trykt materiale. Her er den samtidige tidsskriftslitteratur central. De teologiske, pædagogiske, litterær-kritiske og nogle blandede tidsskrifter er

gennemgået systematisk for hele perioden 1803-41 (jfr. fortegnelsen over tidsskrifter s. 443 f.). Den offentlige debat indeholder langt flere skole- end fattigvæsenbidrag, hvilket dels var forårsaget af den langvarige strid om den indbyrdes undervisningsmetode og af, at lærerne i modsætning til fattiglemmerne var potentielle debatdeltagere. I 1830'erne opstod regulære lærertidsskrifter, hvilket i høj grad var med til at fremme debatten. Bidragene i Tidsskrift for Almueskolevæsenet 1834-39 og Maanedskrift og Repertorium for Almueskolevæsenet 1839 ff. er vigtige kilder til forholdet mellem sognepræsten og skolelæreren. Til tidsskriftartiklerne knytter sig en række pjecer, men også her gælder det, at skolevæsenet er overrepræsenteret i forhold til fattigvæsenet.

Blandt den øvrige litteratur skal fremhæves lovsamlinger og embedsbeskrivelser. J.H. Schous samling af forordninger og åbne breve og L. Fogtmans samling af reskripter, cirkulærer og skrivelser er i udstrakt grad benyttet. Hertil kommer den officielle »Collegialtidende«, der i mange tilfælde foruden den vigtigste lovgivning indeholder uddrag af Kancelliets forestillinger til kongen med motiverne for de nye bestemmelser.

Et betydeligt hjælpemiddel til orientering i »lovjunglen« er præsteembedsbeskrivelserne. De vigtigste er sognepræst Jens Møllers »Haandbog for Præster i Særdeleshed med Hensyn til de Embedspligter, Lovgivningen foreskriver dem«, og den af L. Fogtman og F.T. Hurtigkarl grundlagte »Samling af Forordninger, Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve, som vedkomme Geistligheden«. Begge håndbøger udkom i en 3. og stærkt forøget udgave omkring 1840; den sidstnævnte anvendte Christian V's danske Lov som inddelingssystem, hvilket blev mere og mere uholdbart, efterhånden som lovgivningen kompliceredes. Udover de to nævnte findes der også et par ældre beskrivelser af præsteembedet: sognepræst G.C. Krogs »Landsbypræsten« fra 1806 og professor Jens Møllers otte »Breve fra Udgifveren til en Landsbypræst om adskillige Gejstligheden vedkommende Anliggender«, der blev trykt i hans eget tidsskrift Theologisk Bibliothek 1813-15.¹⁰

Blandt senere behandlinger af betydning for det foreliggende emne er der ikke mange bidrag fra den kirkehistoriske forskning. Det hænger uden tvivl sammen med, at kirkehistorikerne især har beskæftiget sig med vækkelsesbevægelserne og den mere ortodokse kristendomsfor-

I Emne og kildemateriale

ståelse, der efterhånden sejrede over rationalismen. En sammenligning mellem de to store kirkehistoriske fremstillinger viser endog en tendens til, at den nyeste beskæftiger sig endnu mindre med præstens administrative funktioner. Medens L. Koch i »Den danske kirkes historie i årene 1801-1817« gør en del ud af præsternes verdslige forretninger især inden for skolevæsenet, omtaler sønnesønnen Hal Koch i Den danske Kirkes Historie Bd. VI kun med få ord præstestandens administrative virke.

Derimod findes der flere fremstillinger, der behandler skole- og fattigvæsenets historie eller enkeltaspekter heraf. Jeg vil her indskrænke mig til at anføre de to vigtigste værker. For skolevæsenets vedkommende Joakim Larsens »Bidrag til den danske Folkeskole 1818-1898« fra 1899 (og samme forfatters to bøger for den tidligere periode) og for fattigvæsenets vedkommende Harald Jørgensens »Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede« fra 1940. Selv om begge værkers anliggende er at give en samlet oversigt over udviklingen igennem hele det 19. århundrede, og ikke specielt at behandle præstens rolle, giver de både en historisk ramme og en række vigtige eksempler fra skole- og fattigadministrationen, hvoraf præsten var en central del.

Udover de mere generelle fremstillinger er der endelig inddraget en række artikler i de lokalhistoriske årbøger. Med nogle undtagelser gælder det for disse artikler, at deres anlæg ikke er særlig perspektivrig, men mange af dem indeholder brudstykker af skole- og fattigkommissionsprotokoller og andre kilder fra forskellige dele af landet, og disse oplysninger kan bidrage til at udvide fremstillingens geografiske bredde.

For at vende tilbage til undersøgelsens repræsentativitet kan man sige, at følgende kildegrupper bidrager til at gøre konklusionerne landsdækkende: forordnings- og reskriptsamlingen, embedsbeskrivelser, det lovforberedende materiale, den samtidige debat i tidsskrifter og pjecer, senere fremstillinger og den lokalhistoriske litteratur. Dette materiale udgør tilsammen en meget bred generel ramme.

Præsten og skolen 1814-1841

II Skoletilsynet i det 18. århundrede

Frederik den fjerdes rytterskoler og pietismens skoleordning af 1739 udgør en spæd begyndelse til skolevæsenet i moderne forstand. Et afgørende spørgsmål i perioden fra rytterskolerne og frem til skoleanordningen af 1814 var, om tilsynet skulle være rent gejstligt, eller om kirkens mænd skulle dele indflydelsen med andre myndigheder, verdslige embedsmænd eller godsejere.

Instruktionerne for henholdsvis præst, skolelærer og amtmand af 28/3–1721, som fastlagde de nærmere regler for de nye skoler, der skulle oprettes i rytterdistrikterne, gav gejstligheden en dominerende placering.¹ Det lokale tilsyn i de enkelte distrikter, som hver skulle omfatte 280 tdr. hartkorn, skulle alene varetages af præsten. Skolelesteren, som læreren kaldtes på dette tidspunkt, var ifølge instruksen helt underlagt præstens overvågning. Lærerens udnævnelse var betinget af, at præsten indstillede ham til prøve hos provsten i amtmandens nærværelse. På samme måde kunne præsten sørge for, at læreren mistede sit embede igen, hvis han efter sine foresattes mening »ej leve skikkelig eller oplære Ungdommen flittig« – hvilket med den tids læremateriale ikke var en selvfølge. Sammen med provsten og amtmanden skulle præsten derefter overveje, om læreren skulle have sit embede forbrudt. Præsten skulle skaffe sig kendskab til læreren ved at møde i skolerne en gang om ugen for at overhøre eleverne. Også skolegangen skulle præsten sørge for at fremme ved at formane forældrene eller eventuelt via amtmanden at straffe dem med mulkter, og ved gentagne forseelser med fængsel på vand og brød eller med »åbenbare skrifte«.

Overtilsynet med rytterskolerne skulle føres af henholdsvis provst og amtmand og af bispem. De benyttede formuleringer i instrukserne giver indtryk af, at overtilsynet i lige så høj grad skulle kontrollere

II Skoletilsynet i det 18. århundrede

præsterne som skolevæsenet. Ifølge præstens instruks skulle provsten og amtmanden besøge skolerne to gange om året og undersøge, om præsten havde overholdt sine pligter, og hvis ikke, overlade sagen til bispens straf og i grovere tilfælde til kongens afgørelse.

Biskoppen udgør det tredie led i kontrolsystemet. Ved visitats (hvert tredie år) skulle bispem »lydelig tilspørge Provsten, Præsten, Degnen og den ganske Menighed«, om de havde noget at udsætte på skolemesteren. Hvis dette var tilfældet og velbegrundet, skulle bispem reprimandere provsten og præsten, fordi de ikke havde opfyldt deres embedspligt.

Vanskelighederne med at etablere et ordnet skolevæsen var uhyre store, hvilket fremgår af Joakim Larsens fremstilling.² Skønt en del præster uden tvivl virkede energisk for skolevæsenet og bl.a. fik oprettet nye skoler også uden for rytterdistrikterne, var der temmelig mange præster, der ikke overholdt bestemmelserne i instruksen fra 1721, enten fordi de ikke interesserede sig for skolen, eller fordi den lokale modstand var for stor.

Et reskript til bispemne 4/10-1737 skulle råde bod herpå, da der var »en lunken Christendom, saavel hos Skoleholderne . . . som og hos dem, der igjen skal have Indseende baade med Skoleholderne, at de omhyggelig forrette hvad de bør, saa og med Ungdommen, at de flittig søge Skolen«. Biskoppen skulle sørge for, at provsterne, præsterne og skoleholderne »forrette sit Embede med saadan en Flid og Alvorlighed, som de for Gud paa hin Dag, og for Kongen i Tiden agte at forsvare.«³ For en pietistisk tankegang var præstens gerning i kirken og skolen to sider af samme sag; en forholdsvis konstant skolegang var en nødvendig forudsætning for, at børnene kunne få kristelig oplysning nok til at deltage i kirkekatekisationer⁴ og menighedslivet, og efter indførelsen af konfirmationen⁵ blev et ordnet skolevæsen en forudsætning for, at den offentlige overhøring ikke blev den rene parodi. Der er derfor en nøje sammenhæng mellem forordningen om konfirmation og forordning 21/1-1739 om skolerne på landet.⁶

Medens bestemmelserne om rytterskolerne alene drejede sig om nye skoler, hvor undervisningen varetoges af skoleholdere, omfattede 1739-forordningen den samlede almueundervisning, dvs. både den gamle degneundervisning og det skolehold, som for fremtiden skulle finde sted i de distrikter, hvor degneundervisning ikke fandtes, enten fordi distriktet var for stort, eller fordi degnen var uduelig til at under-

vide.⁷ Forordningen krævede, at hele landet skulle inddeles i overkommelige skoledistrikter, og at alle børn over 5–6 år skulle modtage undervisning. Lærerne skulle skaffes ved at reorganisere degneundervisningen og ved at ansætte flere skoleholdere. Alle degne skulle efter bispens anordning og præstens anvisning »holde ordentlig dansk Skole og undervise Ungdommen flittig i Christendom, Læsen, Skriven og Regnen.« Hvis bispens fandt, at degnen ikke duede hertil, fik denne ordre til enten at stille en »substitut« eller forlade embedet.

En plan over nødvendige nye skoler og skoleholdere skulle udarbejdes af bispens og stiftamtmanden, men hvor nye skoler ikke lod sig oprette, skulle præsten bistået af provsten indrette en omgangsskolegang. På det kongelige gods skulle skoleholderen antages efter præstens forslag af amtmanden og provsten – uden for kongens område af kirkeejeren og/eller største lodsejer. Forordningen opstillede desuden nogle minimumskrav, som skoleholderne skulle opfylde.

Det nærmeste tilsyn med både degne og skoleholdere skulle som ved rytterskolerne føres af præsten. Den største forskel mellem instruksen fra 1721 og 1739-bestemmelserne var, at der nu fastsattes nøje bødetakster for forsømmelige præster.⁸ Erfaringen havde gjort dette nødvendigt.⁹ Udover præstens tilsyn gav forordningen en række myndigheder pligt og ret til at føre kontrol med skolerne. Amtmændene/lensbesidderne, provsterne og herreds-/birkefogderne skulle visitere skolerne mindst 1 gang om året, og desuden fik kirkens patroner og større lodsejere i distriktet ret til at visitere skolen. Et noget uoverskueligt system, hvis det var kommet til at virke efter sin hensigt. Dertil kommer desuden det egentlige overtilsyn med de nye skoler, der i etableringsfasen skulle bestå af stiftamtmanden og bispens, derefter af bispens alene.

Det gejstlige tilsyn var dominerende både i bestemmelserne vedrørende rytterskolerne og i den mere omfattende skolelov fra 1739. Præsterne havde ansvaret for den daglige undervisning, provsten var den mest betydelige person i melleminstansen, selv om andre myndigheder, især amtmandsinstansen, også deltog. Bispens var den egentlige leder af et stifts skolevæsen. Sådan var det i hvert fald på papiret i ét år. Yderst dårlige tider for landbruget parret med stærk uvilje mod det nye tvungne skolevæsen gjorde 1739-forordningen urealisabel. Uden at den blev ophævet, blev dens indhold meget stærkt udhulet af Plakat af 29/4–1740.¹⁰

II Skoletilsynet i det 18. århundrede

Plakaten overlod det i høj grad til proprietærer, kirkepatroner og større lodsejere at bestemme, hvorvidt principperne i forordningen af 1739 skulle gennemføres eller om »gammel Slendrian« skulle fortsætte. De blev bestemmende for, om de planlagte skoler skulle oprettes eller erstattes ved omgangsskolegang, om lærerlønningen skulle beskæres, så duelige lærere ikke kunne fås, og for, om skolebygningerne skulle forbedres. Skolevæsenet afhang nu mere af de større lodsejeres indstilling end af gejstlighedens tilsyn.

Følgen heraf blev, at skoleforordningen af 1739 aldrig kom til at virke efter sin hensigt. Næsten kun de steder, hvor godsejerne levede op til det ansvar, plakaten af 1740 gav dem, indrettedes der et virkelig fungerende skolevæsen. I oplysnings- og landboreformtiden tog mænd som brødrene Reventlow på Christianssæde og Brahetrolleborg og Ernst Schimmelmann på Lindenberg sig af skolesagen, oprettede nye skoler og indsatte skolekommissioner for deres godser.¹¹

De samme godsejere bidrog sammen med biskop Balle til, at den store skolekommission blev nedsat. Kommissionens resultater lod imidlertid vente længe på sig, hvilket betød, at det provisoriske Reglement for Øerne (1806) og den endelige skoleanordning af 1814 blev meget lidt bestemt af de markante oplysningstanker, der prægede 1790'ernes debat. De mange forslag og udkast, som fremkom i forbindelse med kommissionens arbejde, skal ikke omtales her.¹² Med hensyn til skoletilsynet havde kommissionen i det væsentlige to forskellige forslag at tage som udgangspunkt, den sjællandske stiftsøvrigheds betænkning om skolevæsenets forbedring på landet af 4/9-1789 og grev C.D. Reventlows reglement for skolerne på grevskabet Christianssæde fra 1792, suppleret af hans forslag til generel forordning for skolevæsenet på landet (1793). Sjællands Stiftsøvrighed, biskop N.E. Balle og amtmand G.C. Haxthausen, fastholdt i deres forslag stort set, at tilsynet med skolevæsenet som hidtil skulle være gejstligt. På lokalt plan skulle sognepræsten alene føre opsynet med læreren og undervisningen. I forslaget til overtilsyn var provsten og bispnen de dominerende elementer.¹³

På Christianssæde var der ligesom på nogle andre godser sket en nyskabelse i det lokale tilsyn, idet præsten ved oprettelse af skolekommissioner ikke mere var suveræn. Foruden greven bestod kommissionen på Christianssæde af godsområdets sognepræster, grevskabets inspektører eller forvaltere, skolelærerne samt en skoleforstander

II Skoletilsynet i det 18. århundrede

for hvert skoledistrikt udpeget blandt »de fornuftigste og bedste Gaardmænd.« Skolekommissionens formand var ikke præsten, men greven.

Året efter overførte C.D. Reventlow sin model fra Christianssæde til et forslag, der skulle gælde hele landet. Heri fandtes desuden et forslag til overtilsyn, som var mindre gejstligt end i stiftsøvrighedens forslag. I hvert amt skulle der oprettes en amtsskolekommission bestående af amtmanden, 2 i skolevæsenet kyndige mænd, amtsforvalteren samt 2 præster. Selv om provsten og bispren også efter Reventlows forslag skulle have et vist tilsyn med skolen, betegnede amtskommissionen et forsøg på at få mænd ind i overtilsynet, der havde særlig indsigt i skolevæsenet; indførelsen af en »General-Skole-Direction«, der skulle have den øverste myndighed i skolesager, var et forsøg i samme retning.¹⁴

Også med hensyn til skolelærernes beskikkelse var der forskel mellem Sjællands Stiftsøvrigheds og C.D. Reventlows forslag. Forskellen skyldtes en forskellig holdning til seminarietanken. Reventlow mente, at der hurtigst muligt måtte uddannes et tilstrækkeligt antal seminarieuddannede lærere, hvorimod stiftsøvrigheden også ville lade præsten foreslå andre »efter beste Skiønsomhed . . . saavel Bønder Karle, hvis gode Kundskab baade ved Confirmation og ved Catechisationen er blevet ham tilstrækkelig bekiendt, som andre Personer uden for Bondestanden.« Derimod var stiftsøvrigheden og Reventlow enige om, at degneembederne skulle nedlægges, og indtægterne tillægges skolevæsenet.

I det provisoriske Reglement for almueskolevæsenet af 10/10-1806, som kun gjaldt for Øerne, havde Reventlows plan for det lokale tilsyn sejret. Skolekommissionen, hvis område var et sogn (pastorat), skulle bestå af samtlige skolepatroner i sognet, præsten og 1-2 skoleforstandere. Til forskel fra Reventlows forslag var distrikterne blevet mindre,¹⁵ og lærerne var ikke længere medlemmer,¹⁶ men patronerne skulle stadig indtage formandsskabet i kommissionen, og medlemmernes arbejdsfordeling var stort set uforandret.¹⁷

Overtilsynet havde derimod undergået langt flere ændringer. Af amtskommissionens »kyndige Mænd« blev der kun en amtsskoleledirektion tilbage. Denne skulle udover amtmanden bestå af indehaveren af det nyoprettede amtsprovsteembede, som skulle besættes af kongen.¹⁸ Heller ikke den overordnede direktion for skolevæsenet fandtes

U n o r d n i n g

for

Ulmueffkolevæfenet paa Landet i Danmark.

Frederiksborg, den 29 Julii 1814.

Kiøbenhavn.

Trykt hos Directeur Johan Frederik Schulz,
Kongl. og Universitets-Bogtrykker.

II Skoletilsynet i det 18. århundrede

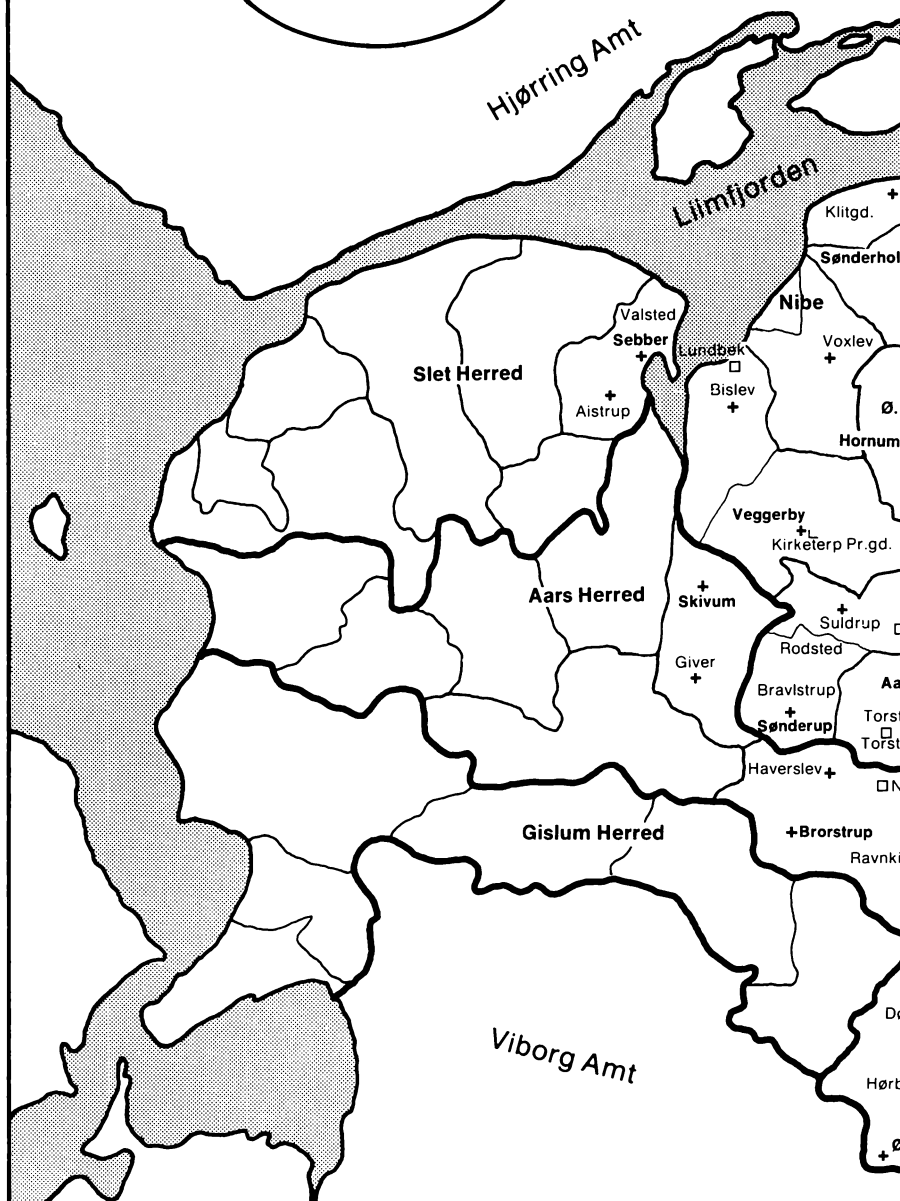
i det provisoriske Reglement, idet § 40 bestemte, at »Bestyrelsen af det hele Almue-Skolevæsen forbliver under Cancelliet.«

Det provisoriske Reglement blev forlæg for den endelige skoleanordning af 29/7-1814, hvorved Jylland også blev inddraget under reformen. Indførelsen af amtsprovster i de jyske amter – af geografiske årsager 2 i hvert amt – i 1812 var en forberedelse hertil.¹⁹

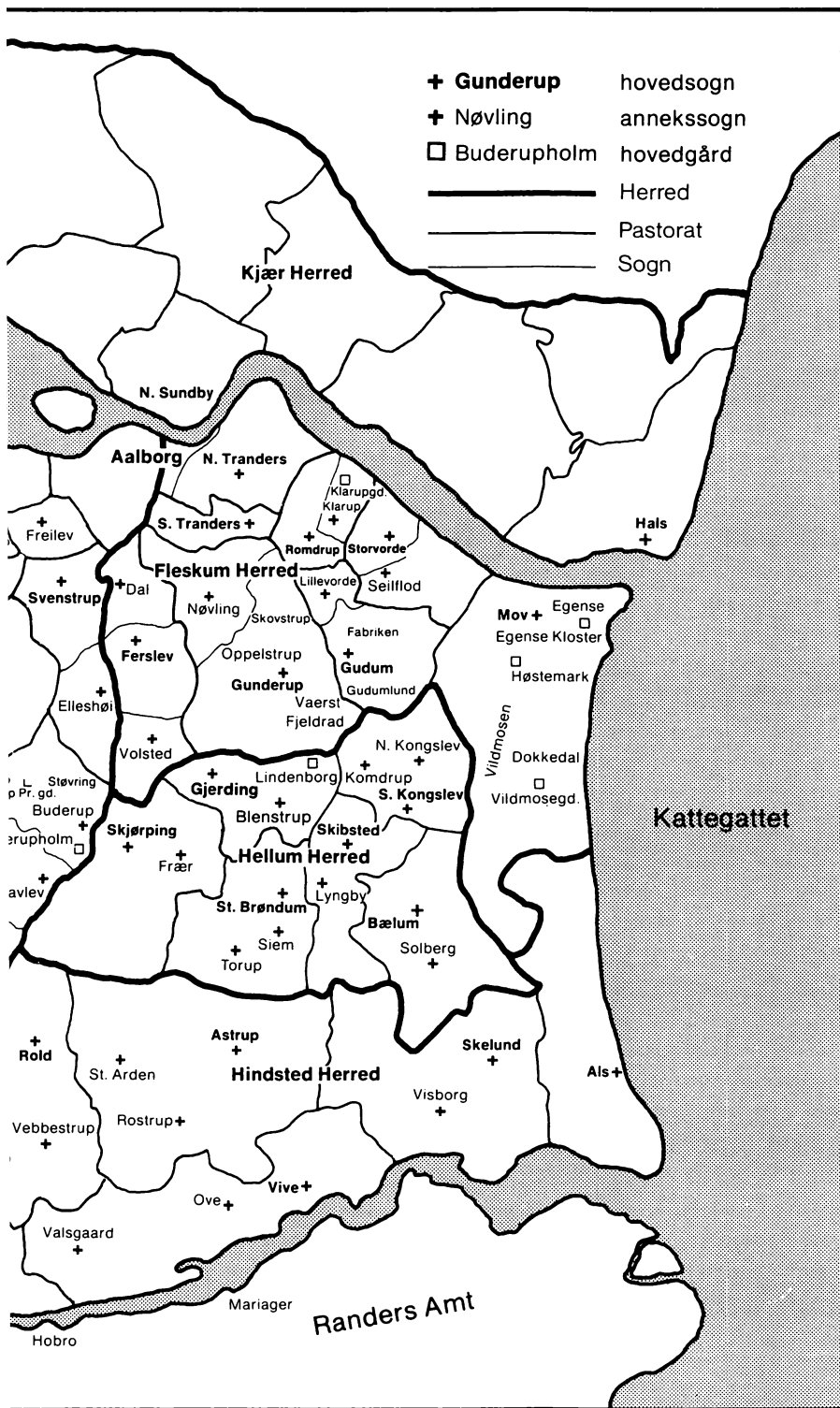
På et meget væsentligt punkt ændredes skoletilsynet i den endelige anordning. Sognepræsten overtog formandskabet og sekretærstillingen i skolekommissionen, som i det provisoriske Reglement havde været overladt den ældste patron. I Kancelliets Forestilling 18/8-1813 blev ændringen foreslået og begrundet. Præsterne var de eneste, der som »Kongl. Embedsmænd« var medlem af kommissionen, og de formodedes i almindelighed at have den største interesse for tingene og være i besiddelse af de kundskaber, der var nødvendige for at lede skolevæsenet og føre korrespondancen. Hertil kom, at 1806-ordningen havde vist sig i praksis at have nogle alvorlige mangler. Skolepatronerne kunne være store grundejere eller »værdige« bønder. De første var ofte fraværende og hvervet blev overladt til forvaltere og fuldmægtige, hvorved det uheldige forhold indtraf, at »private Mænds Tjenere« fik sæde over en kongelig embedsmand (præsten). De sidstnævnte burde heller ikke have forrang frem for en sognepræst og formodedes desuden ikke at kunne bestyre kommissionens forretninger og korrespondance.²⁰

1814-anordningens skoletilsyn lå nærmere Sjællands Stiftsøvrigheds forslag fra 1789 end de øvrige forslag, der havde været fremme under Den store Skolekommissions arbejde, men der var nogle væsentlige forskelle. Sognepræsten måtte dele det lokale tilsyn med en skolepatron og 1-2 forstandere, amtmandens indflydelse på overtilsynet var blevet mere klart udformet ved indførelsen af skoledirektionen, og endelig var biskoppens tilsyn blevet mere ubestemt.

KORT OVER AALBORG AMT 1825

Kort tegnet af Walther Hjorth på grundlag af Th. Gliemanns kort over Aalborg Amt 1825. Kun de vigtigste af de i afhandlingen nævnte stednavne er medtaget; uden for Hornum-Fleskum Herreder er sognegrænserne udeladt.

III Formelle strukturer

1. Skoledistriktet og skolekommissionsmødet

Anordningen af 1814 bestemte i sin første paragraf et skoledistrikts udstrækning. Det skulle, såvidt »Stedernes Beliggenhed« tillod, fastlægges således, at børnene ikke fik over 1/4 mil i skole. Formuleringen var temmelig vag og åbnede ved bisætningen »saavidt Stedernes Beliggenhed tillod« mulighed for afvigelser og gav da også anledning til megen uenighed. Utallige er de sager, hvor der af beboerne blev henvist til, at deres børn havde over 1/4 mil i skole, og at de derfor ikke ville lade dem møde endsige betale skolebidrag. Svaret fra kommissionen eller overordnede myndigheder var næsten altid henvisning til, at bestemmelsen ikke gjaldt ubetinget, og at den var uigennemførlig for enkelte afsidesboende.

Skoleanordningen talte om to andre skoleformer end de ovenfor nævnte »faste skoler«. Hvor et skoledistrikt havde et børnetal, der var for stort til én skole (dvs. til én lærer), men hvor beboernes penge-midler ikke var til to faste skoler, kunne en hjælpeskole oprettes. I områder, der var tyndt og meget spredt befolket, kunne der oprettes omgangsskolehold; to eller tre skoledistrikter måtte her dele én lærer.¹

Et skolekommissionsområde omfattede ikke nødvendigvis et skoledistrikt. Anordningen taler om en skolekommission for hvert sogn,² men ofte var sogn og skolekommissionsdistrikt ikke identiske. Især i Jylland, hvor befolkningstætheden var mindst, var to eller flere sogne ofte forenet til et pastorat, og de forenede sognes skolevæsen kunne have et vist fællesskab. I nogle tilfælde kunne geografiske forhold nødvendiggøre, at dele af sogne med hensyn til skolevæsen sammenlagdes med et andet sogn. Et sådant skolefællesskab betød ikke nogen forandring i kirkelig henseende.³

I de udvalgte sogne i Hornum-Fleskum Herreder var den vigtigste distriktsinddeling ikke sognet, men pastoratet. I et område, der havde fælles sognepræst, havde skoledistrikterne et vist fællesskab. Blandt de sogne, der fra gammel tid havde været forenet, havde de tre skolekommissioner i Ferslev Pastorat mindst forbindelse, men nogle få fællesmøder mellem kommissionerne i Ferslev, Dall og Volsted forekommer. Fællesmøder er mere almindelige i Ellidshøj-Svenstrup, Sønderup-Suldrup og Aarestrup-Buderup-Gravlev pastorater. Derimod bevarede Storvorde og Nørholm sogne deres fulde selvstændighed med hensyn til skolevæsenet, efter at de i 1825 og 1826 var blevet sammenlagt med henholdsvis Romdrup-Klarup og Sønderholm-Frejlev. Selvstændig skolekommissionsprotokol for et område var ikke ensbetydende med, at området var uden forbindelse med andre distrikter. Således førtes der i Ellidshøj og Svenstrup to protokoller, skønt der hvert år blev afholdt fællesmøder mellem de to kommissioner.

Instruksen for skolekommissionen, som var indeholdt i 1814-anordningen, bestemte, at kommissionen »i Almindelighed« skulle mødes en gang om måneden; dog kunne der i nogen grad dispenseres for møderne i høsttiden. Normalt skulle møderne finde sted i en af skolerne uden for skoletiden, medmindre kommissionens medlemmer endes om et andet mødested. Desuden kunne der om nødvendigt afholdes ekstraordinære møder. Samme instruks gjorde præsten til mødeleder samt til sekretær under og imellem møderne.⁴

Præstens stilling som formand og sekretær gjorde det naturligt, at det var ham, der indkaldte til kommissionsmødet. Hvis der opstod strid om mødetidspunktet, gav Kancelliet præsten bemyndigelse til at bestemme et tidspunkt og underrette de øvrige medlemmer herom i behørig tid.⁵ Det fremgår af de gennemgåede skolekommissionsprotokoller, at indkaldelsen ofte foregik ved tillysning fra prædikestolen; når flere sognes skolevæsen skulle behandles, gentog præsten tillysningen i alle sine sogne. Denne fremgangsmåde var lettere end at sende bud til medlemmerne personligt, og den havde endvidere den fordel, at beboerne på den måde fik besked og kunne give møde, hvis de havde noget at klage over. Dette forudsatte imidlertid, at kommissionsmedlemmerne boede i sognet (pastoratet) og overværede gudstjenesten. I hvert fald i Storvorde benyttedes undertiden kirkestævnet til indkaldelsen.⁶

En mere sikker måde at indkalde medlemmerne på var ved personlig

III Formelle strukturer

henvendelse enten pr. brev eller pr. bud. Denne fremgangsmåde var ofte nødvendig ved indkaldelse af patronen. Denne boede ofte uden for sognet og kunne derfor ikke underrettes af præsten fra prædikestolen. Hertil kom, at præsten tit måtte forhandle nærmere med patronen, eller bede ham medbringe forskellige bilag. Som næste afsnit giver eksempler på, var det desuden ikke noget særligt tilfælde, at præsten måtte overbevise patronen om, at det var nødvendigt, at han mødte til det pågældende møde. I nogle tilfælde var det patronen, der tog initiativ til mødeindkaldelsen, men også da var det præsten, der stod som den egentlige indkalder.

Måden, hvorpå præsten sammenkaldte til skolekommissionsmøde, blev undertiden kritiseret. Et problem var, i hvor høj grad sognepræsten i sine mødeindkaldelser var forpligtet til at redegøre for årsagen til mødet og for de sager, der skulle behandles. I 1817 ekspederedes en sag gennem Danske Kancelli, hvor sognepræsten og skolepatronen i Mern var blevet uenige, om præsten skulle »nøjagtig specificere enhver Sag som i Møderne skal forhandles, eller han aldeles intet skal nævne om disse Sager«. ⁷

Præstø Amts Skoledirektion mente i sin udtalelse, at præsten ikke i almindelighed burde eller kunne redegøre for alle sager, bl.a. fordi de øvrige medlemmer også havde ret til at foreslå punkter optaget på dagsordenen. Direktionen foreslog dog, at præsterne, når det drejede sig om ekstraordinære møder, skulle anføre, hvorfor medlemmerne indkaldtes, og at præsterne ved de ordinære møder bemærkede de sager, hvor deltagerne skulle medtage bilag. Den konkrete sag i Mern drejede sig netop om, at patronen ikke havde medbragt nødvendigt materiale til, at en ligning kunne foretages, fordi præsten ikke havde anført, at ligningen skulle finde sted. Kancelliets afgørelse i sagen fulgte direktionens indstilling. ⁸

Der er ingen tvivl om, at præsterne ikke i alle tilfælde har overholdt disse bestemmelser, men i regelen har medlemmerne været klare over, hvad noget af dagsordenen ville bestå af, da en del punkter så at sige hørte til standarddagsordenen, f.eks. skoleforsømmelser, eller var aktuelle spørgsmål, som hele sognet kendte til, f.eks. reparationer og nyopførelser af skolebygninger.

I almindelighed har præsten ikke haft noget udbytte af at forholde kommissionens øvrige medlemmer viden om dagsordenen. Når de aligevel ikke har fået det, er det sikkert af bekvemmelighedsgrunde,

men indkaldelsesproceduren kunne få stor betydning, når præsten var part i den sag, der skulle behandles.

I forbindelse med en strid mellem sognepræst C.C.H. Gjerløff i Aarestrup-Buderup-Gravlev og skolelærer Peder Larsen i Gravlev kom det frem, at Gjerløff havde fået en ikke-lovligt indkaldt skolekommission til at mulkttere læreren. Ifølge skolepatronens klage til skoledirektionen havde præsten uden at oplyse om årsagen indkaldt skoleforstanderne, men ikke patronen, til at underskrive den beslutning, præsten havde taget.⁹ Præsten fik en irrettesættelse af Kancelliet, bl.a. fordi han havde indkaldt til et kommissionsmøde uden at underrette skolepatronen.¹⁰

Som nævnt skulle møderne ifølge anordningen afholdes i en af skolerne eller eventuelt et andet bekvemt sted, man kunne blive enige om. Skolekommissionsprotokollerne for Hornum-Fleskum Herreder i perioden 1814–41 viser da også, at mange møder har haft til huse i skolebygningen eller lærerens bolig. Men bortses fra de møder, der nødvendigvis måtte finde sted her – dem, der blev afholdt i forbindelse med eksamen, når kommissionen alligevel var på skolen, og de møder, der skulle beslutte reparationer, hvorved det var nødvendigt at kunne tage skolebygningerne i øjesyn under forhandlingerne – så blev de resterende møder ofte afholdt uden for skolen. Den følgende oversigt, der bygger på oplysningerne i kommissionsprotokollerne, giver et tydeligt billede heraf; de absolutte tal må dog forhøjes en del, da mødestedet ved en række møder ikke er angivet i protokollerne – således må Ellidshøj-Svenstrup og Nørholm udelades af oversigten.¹¹

Et betragteligt antal kommissioner er blevet sat i præstegårdene. Grundene hertil er flere. Dels har det været mest bekvemt for den travle præst at holde mødet hjemme hos sig selv, og da han selv indkaldte, var det nærliggende for ham at foreslå præstegården. Dels var det praktisk, da kommissionens arkiv befandt sig her. Hertil kommer, at undervisningen forstyrredes, når mødet skulle holdes i skolen (se senere). Endelig var mødestedet hos præsten det mest neutrale, når flere distrikters skolekommissioner samledes til fællesmøde. Præstegårdens beliggenhed havde naturligvis en vis betydning. Ferslev Sogns skolekommission mødtes således 19 gange i Ferslev Præstegård i perioden 1814–41, medens Dall Sogns skolekommission kun mødtes her 9 gange i den samme periode. Præsten måtte i stedet rejse til Dall Sogns skole, hvor de fleste kommissioner fandt sted. Præsten i Rom-

III Formelle strukturer

Tabel 1: Oversigt over skolekommissionsmøder afholdt uden for skolerne.

1. Møder hos præsten

Område	Præstegård	Antal møder
Mou Pastorat	Mou	21
Storvorde P.	Storvorde	2
Storvorde Distrikt	Romdrup	9
Romdrup D.	Romdrup	42
Ferslev D.	Ferslev	19
Dall D.	Ferslev	9
Fællesmøder Ferslev P.	Ferslev	1
Sønderup D.	Sønderup	3
Suldrup D.	Sønderup	1
Fællesmøder Sønderup P.	Sønderup	15
Aarestrup D.	Juelstrup	3
Gravlev D.	Juelstrup	27
Støvring D.	Juelstrup	25
Sørup D.	Juelstrup	27

2. Møder hos patronen.

Mou Pastorat	Høstemark	1
Storvorde P.	Klarupgaard	3
Storvorde D.	Storvorde nedlagte Præstegaard	8
Romdrup D.	Klarupgaard	12
Aarestrup D.	Torstedlund	3
Gravlev D.	Buderupholm	2
Støvring D.	Buderupholm	2
Fællesmøde Aarestrup P.	Torstedlund	1

3. Andre mødesteder.

Suldrup D.	Rodsted	1
Suldrup D.	hos Niels Kjær (fhv. patron)	1
Suldrup D.	hos Christen Jensen	1
Sønderup P.	Rodsted	4

drup var vært for de fleste møder, hvilket delvis hænger sammen med, at præsten fra 1832 samtidig var provst, og derfor havde mindre tid end de øvrige sognepræster.

Et særligt problem havde de sognepræster, der sad i flere distriktskommissioner. Hvorledes kunne de løse de tidsmæssige og geografiske problemer i forbindelse med afholdelse af møderne. Løsningen var i nogen grad forskellig efter hvor integrerede de enkelte distrikter var. Mou Pastorats tre skoledistrikters medlemmer mødtes bortset fra eksamenssamlingerne i regelen til fællesmøde, og præsten sparede her ved to møder. I de øvrige pastorater var separatmøder det almindeligste.

Sognepræsterne i Sønderup og Aarestrup pastorater løste problemet på to modsatte måder. Næsten alle separatmøder for Sønderup Pastorats to distrikter blev afholdt i henholdsvis Sønderup og Suldrup Skole, og præsten måtte rejse flere kilometer for at komme fra det ene møde til det andet. Skolekommissionsprotokollen indeholder flere eksempler på, at præsten samme dag har været til møde både i Suldrup og Sønderup;¹² i andre tilfælde har præsten været den ene dag i Suldrup og den næste i Sønderup.

I Aarestrup Pastorat havde præsten set fra hans side indrettet det mere praktisk, men han skulle også overkomme 4 kommissioner. Medens præsten som regel måtte til Aarestrup, når dette distrikt holdt møde, fik han de tre øvrige skolekommissioner til at komme hos sig i Juelstrup Præstegård, og ofte således at kommissionerne mødte efter hinanden. Det almindeligste var, at Gravlev og Støvring Distrikts kommissioner mødte samme dag, medens Sørup Distrikt mødte en af de følgende dag. Der er optalt 17 eksempler på, at Gravlev og Støvring distrikters SK mødte samme dag og samme sted, og 3 eksempler på at præsten fik ekspederet møder for både Gravlev, Støvring og Sørup på samme dag.¹³ Årsagen til, at Gravlev og Støvring distrikter og ikke Buderup Sogns to distrikter (Støvring og Sørup) havde fælles mødedag, var, at de to førstnævnte havde fælles patron.

Blandt de øvrige mødesteder var skolepatronens ejendom det mest benyttede, men bortset fra møderne på Klarupgaard og i den i 1825 nedlagte præstegård i Storvorde, kan man ikke sige, at patronerne var særlig flittige til at påtage sig værtsforpligtelserne. I Sønderup Pastorat mødtes man i nogle få tilfælde på lokaliteten Rodsted midt imellem Sønderup og Suldrup.

III Formelle strukturer

Tidspunktet for SK-mødet gav problemer for præstens planlægning, som senere tider ikke kender. Møderne kunne ikke finde sted om aftenen, og de måtte afsluttes så tidligt, at deltagerne kunne nå hjem, inden mørket faldt på, da det ikke var ufarligt at færdes ad den tids veje i mørke. Især kunne det være besværligt at nå hjem fra møde, når dette blev holdt udensogns. I flere tilfælde måtte et møde slutes af denne grund, og resten af dagsordenen udsættes til senere.¹⁴

Andre problemer opstod, når møderne skulle afholdes i dagtimerne. Når mødet fandt sted i skolestuen, eller når lærerne måtte give møde andetsteds for at aflægge beretning til SK, kunne det ikke undgås, at undervisningen helt eller delvis måtte aflyses.¹⁵

Også af andre grunde var det vanskeligt at få dagmøder afholdt. Både præst, patron og forstandere kunne være optaget af andre ting, der gjorde det umuligt for dem at møde for at diskutere skolevæsen. Præsten havde sine gejstlige og andre verdslige forretninger at passe, patronen havde måske sine egne godser at varetage eller betragtede skolevæsenet med meget lidt interesse, og forstanderne var måske som andre bønder mere optaget af deres egen bedrift end af deres gerning som tilsynsmænd.

Det anordnede månedlige beløb er langt fra afholdt i hvert fald i Hornum-Fleskum Herreders Provsti, og der er ingen grund til at tro, at forholdene her skulle være særligt specielle. Det karakteristiske træk ved tallene i tabel 2 er, at der de fleste steder kun er afholdt ganske få møder om året udover eksamensmøderne (2 om året), som ikke er medtaget i tabellen. Kun Ellidshøj-Svenstrup SK'er har gennem hele perioden gennemført de månedlige møder. Andre steder er et større antal møder blevet afholdt i perioder, når større spørgsmål skulle afgøres (skoleplanen i Mou, Romdrup og Ferslev-Dall omk. 1815; lærerproblemer i Sønderup-Suldrup i 1830'erne), eller når en ny energisk præst tiltrådte (se Ferslev-Dall 1832 ff.). Den laveste mødeaktivitet fandtes derimod under vakancer i præsteembedet (se III, 5).

Grundene til den lave mødefrekvens vil senere blive belyst både i forbindelse med afsnittene om SK's medlemmer og i kapitlet om de enkelte hovedspørgsmål, som SK tog sig af. Her skal blot anføres et par eksempler, hvor SK-protokollerne selv redegør for årsagen til, at kommissionen ikke har været samlet. I Nørholm Sogns protokol skriver præsten i 1818, at da skolegangen har været ordentlig i vinter, og »Intet mærkværdigt er forefaldet i nogen Henseende..., saa har Com-

III Formelle strukturer

Tabel 2: Antal SK-møder 1814-41 i Hornum-Fleskum Herreder.¹⁶

År	Mou	Stor- vorde	Rom- drup	Fers- lev	Dall	Ellids- høj	Sven- strup	Søn- derup	Sul- drup	Aare- strup	Grav- lev	Støv- ring	Sø- rup	Nør- holm
1814	1	1		1	1	2	2	1	1	1	1	1		1
1815	5	3	6	7	7	7	5			1	2	1		2
1816	3		1	5	4	13	9	3	4	4	4	4	4	6
1817	2	La-	1	3	2	12	11	1	1	2	2	2	2	8
1818	1	ku-	2	3	3	7	8	1	1	2	3	2	2	1
1819	1	ne	<u>1</u>	4	4	8	8	3	3	2	2	2	2	2
1820	<u>2</u>	i	2	2	2	5	7	4	5	1	2	2	2	1
1821	1	pr.	3	3	3	4	6	1	2	1	0	0	0	1
1822	2	kol.	2	3	2	5	4	<u>1</u>	<u>2</u>	1	1	1	1	0
1823	1		2	2	2	7	6	2	1	1	1	1	2	<u>1</u>
1824	1	<u>1</u>	2	3	2	6	6	4	3	0	0	0	0	0
1825	3	1	2	2	2	4	5	3	3	1	1	1	1	0
1826	1	2	3	3	2	9	8	3	2	0	0	0	0	<u>0</u>
1827	1	1	2	2	2	9	8	1	2	1	1	1	1	0
1828	2	2	2	2	2	8	7	3	3	1	1	1	1	0
1829	2	2	3	3	1	9	8	3	3	2	2	2	2	La-
1830	1	2	4	4	3	10	6	2	2	1	1	1	1	ku-
1831	2	2	3	<u>2</u>	<u>4</u>	10	7	2	2	2	4	2	2	ne i
1832	1	2	4	5	4	9	5	2	3	0	4	1	1	pro-
1833	1	2	3	9	9	12	7	7	7	1	4	1	1	to-
1834	2	2	3	8	10	9	8	<u>6</u>	<u>6</u>	1	1	1	3	kol-
1835	<u>1</u>	2	4	9	8	8	7	10	10	1	3	2	1	len
1836	2	2	3	9	8	7	5	7	7	2	2	2	2	1
1837	2	3	3	<u>8</u>	<u>5</u>	9	7	8	7	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>3</u>	4
1838	1	2	4	1	1	11	8	6	6	2	3	3	4	1
1839	1	2	3	4	6	(7)	8	5	5	3	3	3	3	1
1840	1	2	4	4	2		5	3	3	4	4	4	4	1
1841	1	2	4	3	6		9	3	3					3

Møder afholdt i forbindelse med eksamen er ikke medtaget, da protokollerne ikke giver ensartede oplysninger herom. Fællesmøder for flere distrikter er medtaget under alle distrikter. De understregede tal i tabellen angiver præsteskitte.

Ø. Hornum er ikke medtaget i tabellen, da skolekommissionsprotokollen først er beva- ret fra 1838. I Nørholm var der i perioden 1823–26 ingen sognepræst.

missionen ei havt noget at forhandle, og derfor behøvedes ikke de maanedlige Sammenkomster«. ¹⁷ Præstens ord skal ses i sammenhæng med, at skolevæsenet i Nørholm Pastorat var det elendigste i Hornum-Fleskum Herreder. Det havde været gavnligt for sagen, hvis

III Formelle strukturer

kommissionen i det mindste havde holdt møde for at drøfte, om der ikke var noget, der burde forbedres. I Aarestrup Pastorat blev det i sommertiden overladt til præsten at afgøre det ikke-opsættelige, da medlemmerne havde andet at bestille. Kun hvis »særdeles Anledninger« fordrede det, skulle han sammenkalde SK, da »i andet Fald dens Medlemmer bad sig forskaanede for tidsspildende Møder.«¹⁸

Hovedindtrykket af de gennemgæede skolekommissionsprotokoller er, at man så vidt muligt sparede på mødernes antal. Eksemplet fra Ellidshøj, hvor kommissionen endog mødtes, når der intet var at forhandle, er ikke karakteristisk.¹⁹ Senere skal vi se, om der til dette brud på anordningens formalia svarer en manglende overholdelse af bestemmelserne for skolevæsenets praksis.

2. Skolepatronen

Ved siden af sognepræsten var skolepatronen kommissionens vigtigste medlem. Skoleanordningen og instruksen for skolekommissionen tilføjede ham en række områder, han særligt skulle sørge for. Han skulle have ansvaret for tilsynet med skolebygningerne, han skulle sørge for, at skolelæreren fik sin løn og brændsel i rette tid og i rigeligt mål, og han skulle normalt føre skoleregnskaberne. Det var af stor betydning for præstens stilling inden for skolevæsenet, om skolepatronen opfyldte sine pligter. I denne sammenhæng var det afgørende, om patronen var godsejer eller bonde.

a) *Største lodsejer som patron*

Lodsejere, der ejede mindst 32 tdr. hartkorn i skoledistriktet, og som havde bopæl i distriktet, var fødte patroner. Dog skulle de tillige tilhøre den »protestantisk-christelige Religion«,²⁰ og ikke være umyndiggjorte.²¹ Var lodsejeren en enke kunne hun ikke påtvinges patronatet,²² men hun havde ret til frivilligt at overtage det, og der findes eksempler fra Hornum Herred på, at en enke har ladet sig repræsentere.²³

Da betingelserne for sæde i skolekommissionen var en bestemt ejendomsbesiddelse i distriktet, betød det med den herskende landbrugsstruktur, at godsejere og større proprietærer kom til at besidde patronatet i flere skolekommissioner. De kunne ganske vist frasige sig hvervet i de sogne, hvor de ikke selv boede (se nedenfor), men ofte beholdt de patronatet overalt, hvor de havde 32 tdr. H.

Det er klart, at de større godsejere ikke kunne overkomme i egen person at passe alle patronatsforpligtelserne. Problemet er, om de måtte stille en substitut, og hvilke krav der skulle stilles til denne. Kancelliet hørte i 1818 landets skoledirektioner om spørgsmålet. Baggrunden var, at Odense Amts Skoledirektion havde erfaret, at »en ny indbringende Næringsvei aabnes for Skrivere, Consulenter og deslige Folk«. Ved »slige Folks især Sagføreres Indblanding i Commissionens Forhandlinger, vanskelig- og vitløftiggjøres disse«, og præsternes formands- og sekretærarbejde bliver uoverkommeligt. For at undgå at SK skal blive »en Tumleplads ei alleene for de Lidenskaber som fremkaldes ved forskjellig Interesse og Anskuelse, men endogsaa for dem som fremkaldes og næres af Penge-Gridskhed, Stolthed og Hævne-Lyst«, bør ethvert medlem af SK ifølge Odense Amts SD møde personligt, og i hvert fald bør det forbydes at sende en prokurator.²⁴

En del af de øvrige skoledirektioner kendte ikke til eksempler på, at prokuratorer var mødt op, men de fleste havde sympati for at udelukke dem og andre uvedkommende personer.²⁵ Derimod mente flertallet, at det var uheldigt at forbyde de patroner, der var godsejere, at møde i skolekommissionen ved den forvalter eller fuldmægtig, der havde med bestyrelsen af det pågældende gods at gøre. I modsat fald ville det betyde, at de udensogns boende patroner ville nægte at påtage sig patronatet og de i sognet hjemmehørende blot udeblive fra møderne. Følgen heraf ville blive, at skolevæsenets tarv ville lide skade, og at det hele kom til at afhænge af præstens virksomhed. Endelig ville præsten komme til at mangle patronens støtte i de ubehagelige sager, hvor beboerne skulle pålægges økonomiske byrder.²⁶

Amtmand P.C. Stemann og amtsprovst P.H. Mønster (Sorø Amt) var desuden uenige med Odense Amts SD i, at det kunne være skadeligt, om et sådant befuldmægtiget medlem i møderne fremkom med »alskens Exceptioner og Demonstrationer«, men mente tværtimod, at det kunne bidrage positivt til, at sagerne blev bedre gennemdrøftet.²⁷

Amtmand F. Moltke (Aalborg) og amtsprovst G. Tetens kunne ikke støtte flertallet. De var modstandere af, at patronerne sendte en forvalter eller en »Skriverkarl«, da det nedsatte almuens agt, når den så, »at Skolevæsenet oversees af dens Øvrighed, og med Lunkenhed behandles«. ²⁸

Kancelliets afgørelse i sagen lå på linie med indberetningernes flertal. Skolekommissionens medlemmer skulle møde personligt, men

III Formelle strukturer

patronerne fik dog tilladelse til at sende de forvaltere eller fuldmægtige, som bestyrede de pågældende godser. Skolekommissionen skulle skriftlig modtage anmeldelse herom fra patronen, og den skulle autorisere forholdet.²⁹

Dermed var problemet ikke løst. Det flyttede blot fra godsejeren til forvalteren, der i mange tilfælde heller ikke kunne afse tid til at møde i skolekommissionerne. Han sad ganske vist kun i kommissionerne på et enkelt godsområde, men det kunne dreje sig om adskillige kommissioner. Godsejeren kunne ikke pålægges at udnævnte ekstra fuldmægtige til at påtage sig arbejdet, ej heller når patronen var en stiftelse med omfattende jordejendomme. Kancelliet ville hverken gå med til, at Sorø Akademi skulle antage mere end én forvalter til at sidde i det meget store antal skolekommissioner, som akademiets patronat omfattede, eller at forvalteren måtte gøre brug af en assistent.³⁰

Blandt patronerne i Hornum-Fleskum Herreders skolekommissioner fandtes en del store lodsejere, og den ovenfor nævnte indberetning fra amtmand Moltke og amtsprovst Tetens kunne tyde på, at de ikke altid overholdt deres pligter. I de årlige indberetninger til Kancelliet gav Tetens patronerne (især godsejerne) en stor del af skylden for, at skolevæsenet ikke fungerede efter planen, medens præsterne frikendtes.³¹

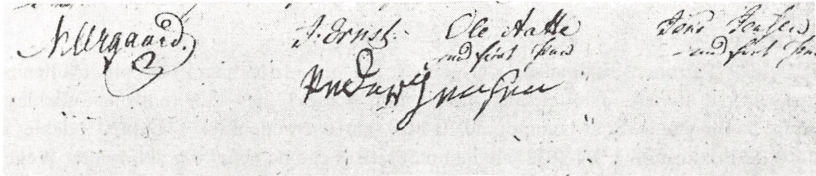
Patronen udgjorde et problem for præstens bestræbelser for skolevæsenet på to måder. For det første var det et spørgsmål, om patronen i det hele taget ønskede skolevæsenet fremmet. For det andet kunne han måske ikke overkomme arbejdet. Det er det sidste spørgsmål, der skal behandles her. I de områder, hvor en stor lodsejer var patron, var det de tre patroner (eller fuldmægtige) i Mou Sogn, der havde lettest ved at overkomme deres patronatsforpligtelser, da deres godsdistrikt (Høstemark, Egensekloster, Vildmosegaard) ikke strakte sig udover Mous sognegrænse, og da de var tre patroner om at dele arbejdet i én skolekommission.³²

Langt værre var det for forvalterne på Lindenberg, Buderupholm og Torstedlund, der skulle møde i flere kommissioner både inden for og uden for Hornum-Fleskum Herreders grænser. Generelt gælder det, at de store godsejere selv yderst sjældent mødte. Grev Schimmelmans navn møder man intet sted i protokollerne.

Medens præsten i Sønderup forgæves indkaldte Torstedlunds ejer ritmester Jørgen Tersling, mødte den senere ejer Carl de Neergaard

III Formelle strukturer

nogle få gange, da vigtigere spørgsmål var på dagsordenen.³³ Patronens fornemhed kan måske aflæses af underskrifterne. Normalt har præsterne altid i skolekommissionsprotokollerne underskrevet yderst til venstre og dernæst patronerne og forstanderne, men i nogle af de tilfælde, hvor Neergaard mødte personlig, var rækkefølgen mellem præst og patron byttet om.

Godsejer Carl de Neergaards, sognepræst J. Ernsts og 3 skoleforstanderes underskrifter i Sønderup skolekommissionsprotokol 29/4-1829. (LA. Viborg).

Det normale i de sogne, hvor de store godser havde patronatet, var, at godsforvalteren havde overtaget hvervet. Det betød ikke nødvendigvis, at skolevæsenet forsømtes, da flere forvaltere uden tvivl udførte deres hverv tilfredsstillende. I Romdrup Sogns SK sad i årene efter 1814 to patroner: Klarupgaards ejer Verner Christensen og Lindenborgs godsinspektør L.C. Rosenbeck. En række breve fra amtsprovst Tetens til Rosenbeck efterlader ingensomhelst tvivl om, at godsinspektøren var langt den mest aktive med hensyn til at fremme skolevæsenets tarv.³⁴

I de fleste tilfælde havde godsforvalteren for de store godser i området store vanskeligheder ved at overkomme deres forpligtelser. Oversigten i tabel 3, der angiver patronernes udeblivelser i en tiårig periode for Aarestrup og Gravlev skolekommissioner kan belyse forholdet. I Aarestrup Distrikt var Torstedlund og Nørlund største lodsejere, og i Gravlev havde Buderupholm patronatet.³⁵

*Tabel 3: Oversigt over patronernes udeblivelser fra SK-møder i Aarestrup og Gravlev 1827-37.*³⁶

1. AARESTRUP

3/5 1827 (patronen meldt forfald); 2/3-1828 (forfald); 4/5-1828 (patronen undskyldt sig); 24/10-1828 (forfald); 28/10-1828 (patronen udeblev); 10/5-1830 (patronen ladet anmelde

III Formelle strukturer

forfald); 27/10-1830 (forfald); 27/10-1831 (forvalter Rasmussen forfald); 11/4-1832 (Rasmussen forfald); 25/4-1833 (forvalter Kierulf måtte forlade mødet p.g.a. andre forretninger); 8/11-1833 (forvalter Kierulf havde lovet at møde, men udeblev); 5/12-1833 (patronens fuldmægtig udeblev); 10/4-1834 og 4/5-1835 (Kierulf til stede ved eksamen, men ikke ved efterfølgende møde); 12/11-1835 (Kierulf anmeldte forfald); 14/4-1836 (Kierulf anmeldte forfald); 15/1-1837 (Kierulf syg, i stedet mødte kontorist Nørbeck); 17/4-1837 (Kierulf forfald); 19/12-1837 (Kierulf blev borte uden afbud. Regnskabet kunne ikke aflægges).

2. GRAVLEV

20/2-1829 (Patronens fuldmægtig var indbudt; SK ventede på ham i 1½ time. Da ligningen var ved at være afsluttet, ankom forvalter Holbek). 29/4-1829 (patronen udeblev, skønt han havde lovet at komme); 30/10-1829 (patronen udeblev); 13/5-1830 (udeblev); 14/4-1831 (ikke mødt); 9/4-1832 (mødet holdt senere end beregnet p.g.a. forvalter Wegeners rejse); 1/6-1832 (forvalter Wegener havde p.g.a. flere forretninger ved de af ham bestyrede godser ikke set sig i stand til at møde før i dag); 15/11-1832 (forvalter Wegener udeblev); 26/11-1832 (Wegener forhindret); 15/2-1833 (præsten fandt det uheldigt, at Wegener ikke var mødt ved dette »uopsættelige« møde – han havde vist tandpine!) 24/4-1833 (Wegener var ikke tilstede); 9/12-1833 (Wegener meldt forfald); 14/2-1834 (Wegener udeblev); 9/4-1834 (Wegener ikke mødt); 23/1-1835 (Wegener udeblev); 5/5-1835 (Wegener var indkaldt pr. bud, men udeblev); 21/4-1836 (Wegener på embedsrejse); 18/4-1837 (Wegener forfald).

Forholdene i Aarestrup og Gravlev viser meget godt, hvilke vanskeligheder patronerne kunne give præsterne. Ofte var det umuligt for dem at få arrangeret skolekommissionsmøder. Men selv om patronen fik indflydelse på mødedatoen, eller måske endog havde taget initiativet til at få præsten til at indkalde til mødet, var det meget almindeligt, at forvalteren enten slet ikke mødte eller kom for sent. I nogle tilfælde modtog præsten afbud, i andre måtte kommissionens øvrige medlemmer sidde og vente forgæves. Mange møder og eksaminer blev afholdt uden patronens medvirken; andre måtte derimod udsættes, da sagen gjorde patronens medvirken uomgængelig nødvendig.³⁷ I enkelte situationer sendte de fungerende patroner i modstrid med de gældende regler en stedfortræder.³⁸

Der er ingen tvivl om, at vanskelighederne ved at få de store lods ejere og deres fuldmægtige indkaldt var stærkt medvirkende til, at antallet af SK-møder ikke nåede det anordnede (jfr. ovenfor). Følgen heraf blev dels, at præstens magtstilling øgedes, dels at det i højeste grad gik ud over skolevæsenet.

Patronernes svigten skyldtes ikke kun, at de var optaget af andre forretninger, men havde også en sammenhæng med landbrugskrisen. Denne ramte også en stor del af godserne. Ejerforholdene ved godserne i Hornum Herred var i høj grad skiftende i 1820'erne og 1830'erne.³⁹ Under disse ugunstige konjunkturer var skoleforhold ikke det, der optog godsejerne mest. Noget anderledes stillede forholdene sig i Fleskum Herred, hvor især Lindenborgs godsinspektør i langt højere grad opfyldte sine forpligtelser i skolevæsenet. Lindenborg klarede landbrugskrisen langt bedre end f.eks. Buderupholm og Torstedlund, der gik fallit, og grevskabet havde en længere tradition for aktiv medvirken i skolesagen.

b) *Bonden som patron*

I distrikter, hvor ingen lodsejer havde mindst 32 tdr. H., eller hvor denne boede uden for sognet og ikke ønskede at være patron, fastsatte § 37 i 1814-anordningen, at skoledirektionen efter at have spurgt SK skulle vælge – helst blandt grundejerne – den mand, der bedst kunne påtage sig patronatet.

De valgte patroner gav andre problemer for præsten. Generelt var de mere stabile til at møde i skolekommissionerne end de store lods ejere, men til gengæld havde de vanskeligere ved at klare deres pligter især de regnskabsmæssige.⁴⁰ Dette var baggrunden for, at Skoledirektionen for Fjends-Nørlyngs m.fl. Herreder i 1815 spurgte Kancelliet, om bønder kunne være patroner, eller om man kunne pålægge store lodsejere, der boede mindre end 1 mil fra sognegrænsen, at være patron. Kancelliet mente, at intet talte imod at vælge »en fornuftig og skikkelig Bonde« til skolepatron.⁴¹ I 1827 fik Langelands SD af Kancelliet afslag på et forslag om at tvinge en udensogns boende proprietær til at overtage patronatet i Lindelse Sogn, da det var umuligt at finde en tilstrækkelig skrive- og regnekyndig mand.⁴² Året efter anmodede Præstø Amts SD om tilladelse til, at Stege Landsogn måtte antage en sekretær, der kunne udføre de ikke-skrive- og regnekyndige skolepatroners skriftlige forretninger. Kancelliet afslog også denne anmodning og henviste til, at regnskabet ifølge 1814-anordningen § 70 ikke ubetinget var pålagt patronen.⁴³

Københavns Amts SD brugte patronernes manglende skolekund-

III Formelle strukturer

skaber som argument for, at godsforvalterne skulle have lov til at være patroner, da man ellers måtte »antage aldeles uduelige Mænd, som hverken kunne læse eller skrive.«⁴⁴

Men hvor en skrivekyndig mand ikke kunne findes, måtte patronens skrivearbejde indskrænkes. Da Kancelliet i 1821 spurgte skoledirektionerne, om det var nødvendigt at indføre en særlig regnskabsprotokol for hvert sogns skolekasse, blev dette afvist af Sorø Amts SD, da »stort Skriverie og Bogholderie« ikke kan pålægges de patroner, der er bønder, hvorved ville følge, »at Alt kommer til at hvile paa Præsten.« Kancelliet var enig heri.⁴⁵

I en række distrikter i Hornum-Fleskum Herreder måtte patronatet overdrages til personer, der ikke havde større jordejendom. I Ferslev, Dall og Volsted, Ellidshøj og Svenstrup samt Sørup Distrikt i Aarestrup Pastorat blev patronen valgt gennem hele perioden, da der ikke fandtes større lodsejere. Valgte patroner fandtes endvidere i Romdrup og Storvorde skoledistrikter, da overkrigskommissær Christensen, Klarupgaard, i 1828 ikke ville fortsætte,⁴⁶ og periodisk i Sønderup-Suldrup, hvor de store lodsejere ikke overholdt deres forpligtelser.⁴⁷

De første patroner, der skulle tiltræde de nyetablerede kommissioner i 1814, skulle foreslås af præsten og udnævnes af SD.⁴⁸ Derefter afløstes præstens indstillingsret i hvert fald i princippet af kommissionens. I Ellidshøj findes der eksempler på, at alle gårdbeboere i sognet er blevet sammenkaldt for at foreslå en ny patron.⁴⁹ Skoledirektionens endelige udnævnelse synes at have fulgt den lokale indstilling.

Blandt de valgte kunne være fremtrædende mænd i sognet som f.eks. befalingsmand Harboe Brønnum, ejer af Storvorde nedlagte præstegård, der var patron for Storvorde distrikt 1828–39,⁵⁰ og selvejermøller C. Christensen, Rebstrup Mølle, som på forslag af største lodsejers fuldmægtig blev udnævnt til patron i Sønderup distrikt.⁵¹

De fleste valgte patroner var gårdmænd. Med hensyn til deres kvalifikationer fremgår det af skolekommissionsprotokollerne, at de med en enkelt undtagelse var i stand til at skrive deres eget navn.⁵² En del havde et godt kendskab til skolevæsenet på forhånd, da de tidligere havde været skoleforstandere.⁵³ Der findes endog et eksempel på, at samme mand var patron i et distrikt og forstander i et andet.⁵⁴ De var ikke nær så ofte fraværende fra SK-møderne som de store lodsejere, dog med undtagelse af Niels Ibsen i Ellidshøj, der i høj grad sabotere-

de skolevæsenet og af præsten blev karakteriseret som »Skolepatron af Navn.«⁵⁵

Skoleanordningen fastsatte en minimumsfunktionsperiode på 2 år, og selv om patronerne i regelen blev i embedet i lidt længere tid, udgjorde fratrædelserne et problem for præsten, især da der var en tydelig tendens til, at patroner og forstandere ønskede entledigelse på samme tid (se nedenfor).

c) *Præsten som patron*

Anordningen indeholder ingen bestemmelser om, at præster skulle kunne overtage patronatet, men taler hele tiden om præstens og patronens uafhængige opgaver. § 70 åbnede dog mulighed for, at præsten kunne overtage en del af patronens regnskabsmæssige opgaver (jfr. IV, 5). Ikke destomindre viste praksis, at præster på forskellige måder kunne blive patroner, hvorved præsten kunne komme til at indtage en dobbeltstilling i kommissionen.

I 1820 diskuteredes i forbindelse med en konkret sag principielt, om en proprietær kunne være præst på sit eget gods, og om proprietærens opgaver som patron lod sig forene med præstens. Sognepræst J.S.V. Fabricius, Ansager, ønskede at overtage sin onkels gods Bramminge Hovedgård. I forbindelse hermed ville han opgive embedet i Ansager, flytte til Bramminge og desuden få expectance på præsteembedet i Darum-Bramminge.⁵⁶

Amts- og stiftsprovst C.D. Koefoed og biskop J.M. Hertz (Ribe) var uenige om spørgsmålet. Koefoed mente, at præst og proprietær havde et fælles mål at virke for. De skulle bidrage mest muligt »til god Ordens Vedligeholdelse – til Tarvelighed i Levemaade, Flid og Virksomhed i Landalmuens Anliggender, Retskaffenhed i Vandel, fornuftig Oplysnings Udbredelse, forenede med Religiøsitet og Sædelighed, samt Efterlevelse af de offentlige Love.« En forening ville betyde en dobbelt forpligtelse til at medvirke »til det Godes Udførelse.« Enhver skadelig følge kunne i hvert fald udelukkes, hvis præsten i skolekommissionen havde 1 stemme imod forstandernes to.⁵⁷

Biskoppen var efter at have talt med den daværende præst i Darum imod at forene de to poster. Præsten og proprietæren havde ofte forskellig interesse, og de var med hensyn til fattig- og skolevæsen »opstillede som tvende Kræfter, der ej aleene fra forskiellige Puncter

III Formelle strukturer

skulle virke til eet Maal, men tillige under og ved deres Virksomhed understøtte, fremskynde og styre hinanden indbyrdes. Denne gavnlige Samvirken, eller om man vil Opposition, maae bortfalde, naar Præst og Proprietair foreenes i een Person.« Desuden var det betænkeligt på forhånd at love Fabricius præsteembedet, uden at han var bundet til at leve under de regler, der gælder for en præst.⁵⁸

Den kgl. resolution i sagen gav Fabricius tilsagn om embedet i Darum-Bramminge, men lod indtil videre stå åbent, om han selv til sin tid måtte overtage patronatet.⁵⁹ Men problemet blev aldrig aktuelt, da J.S.V. Fabricius døde i 1824, og præsteembedet først blev vakant i 1826.⁶⁰

Under specielle forhold kunne to præster optræde i kommissionen samtidig. Grev A.V. Moltke, der var patron for Lellinge skoledistrikt (Præstø Amt), lod sig således repræsentere i skolekommissionen ved stiftspræst ved Vallø Kloster Iver de Hemmer, hvor sognepræsten for Højelse-Lellinge Pastorat var formand.⁶¹

Ovenfor er anført en del eksempler på, at patronen ikke passede sit hverv, og præsten derfor kom til at stå med ansvaret, men undertiden gik forsømmeligheden så langt, at præsten i mangel af andre løsninger kom til regulært at overtage patronatet. Det kunne ske ved, at den egentlige patron anmodede præsten om det. Da godsinspektør Møller, Torstedlund, i foråret 1815 var bortrejst, fik han sognepræsten i Sønderup til »at iagttage hans Partes paa Skolepatronatets Vegne«;⁶² ved et vigtigt møde for Gravlev distrikt i 1818 deltog sognepræsten i Aaerstrup både som præst og som »Mandatarius for de Biørnske Arvinger paa Skolepatronatets Vegne.«⁶³

I andre tilfælde kunne præsten blot konstatere, at der reelt ingen patron var, og at han selv måtte prøve at klare tingene. I Sønderup-Suldrup indberettede sognepræst Suckow i 1818, at skolepatronatet i begge distrikter var vakant »formedelst mislig Kiøbslutning af de Godser hvorunder de henhøre.«⁶⁴ Senere blev vanskelighederne endnu større, og sognepræsten blev i 1825 direkte af skoledirektionen godkendt som patron.⁶⁵ Præsten vedblev med at være patron, indtil han selv frabad sig »denne Ubillighed« og pålagde kommissionen at skaffe en anden.⁶⁶

Når de forskellige typer af patroner er blevet fyldigt behandlet her, er begrundelsen den, at det i højeste grad sætter præstens funktioner i relief. Generelt kan det konkluderes, at præsten ofte, hvad enten pa-

tronen var en stor lodsejer eller en bonde, savnede en magtfuld patron til at hjælpe sig med bestyrelsen af skolevæsenet.

3. Skoleforstanderne

Det lokale selvstyre på landet fandt sin spæde begyndelse i fattig- og skoleforstanderne. Men valgretten var endnu ikke særlig demokratisk. Skoleanordningen fastsatte, at en eller to forstandere skulle tiltræde hver skolekommission, og disse skulle vælges af skoledirektionen »blandt de hæderligste Bønder i Sognet« for en periode af mindst 2 år.⁶⁷

Senere blev det af Kancelliet bestemt, at hvor et skolekommissionsområde bestod af flere skoledistrikter, kunne der vælges to forstandere for hvert skoledistrikt,⁶⁸ og at ombudet også gjaldt personer uden for bondestanden.⁶⁹

I modsætning til præsten og patronen fik forstanderne ikke i anordningen overladt særlige forpligtelser, udover at de skulle møde i skolen hver 14. dag for at kontrollere, om alt var i »vedbørlig Orden«.⁷⁰

I Aalborg Østre Amtsprovsti blev de første skoleforstandere udpeget af præsterne og udnævnt af skoledirektionen. Præsterne fik af SD ordre til »uden Ophold at foreslaae een eller 2de Skoleforstandere af de dueligste Bønder i deres Sogne, som vi da kunne vælge, for at sammentræde med Dem og Skolepatronen.«⁷¹ Ved efterfølgende vakancer blev forstanderne enten udpeget af SK eller i nogle tilfælde af en større forsamling af beboere. Fratrædende forstandere kunne også komme med forslag til deres efterfølgere. Præsten har dog uden tvivl haft stor indflydelse på valget; dette kunne undertiden være afgjort inden SK-mødet, da præsten havde indkaldt de nye forstandere til det møde, hvor valget skulle finde sted.⁷²

Langt de fleste forstandere i Hornum-Fleskum Herreder tilhørte gårdmandsstanden. Andre befolkningsgrupper kunne også vælges, f.eks. en møller (Svenstrup; Sønderup) og en skovfoged (Aarestrup). De lavere befolkningsgrupper er repræsenteret ved flere husmænd.⁷³ Sognefogderne, som hørte til de mere indflydelsesrige i sognene, og som havde gode forudsætninger for at være forstandere, synes sjældnere at have været valgt. Årsagen hertil kan dels være, at de havde påtaget sig nok offentligt arbejde,⁷⁴ dels at de derved ville få en dobbeltstilling, bl.a. med hensyn til mulktssystemet (jfr. IV, 6).⁷⁵

III Formelle strukturer

At der findes husmænd blandt skoleforstanderne kunne tyde på, at det ikke var et særligt eftertragtet hverv. Amtmand Moltke og amtsprovst Tetens' udtalelse i forbindelse med en Kancelli-høring om ansvaret for skolekassen peger i samme retning. Det var allerede nu vanskeligt nok at få »fornuftige og duelige« forstandere, og dobbelt svært ville det blive, hvis de også skulle have økonomisk ansvar.⁷⁶ Da man i Gravlev i 1832 valgte ny forstander, begrundede præsten valget med, at kandidaten var »en forstandig, ordentlig og veloplyst ung Mand og derhos *ei uvillig* til at antage Valget.«⁷⁷

Problemet afspejler sig desuden i forstandernes korte embedsperiode. Skønt der findes forstandere, der er blevet i embedet mere end ti år, er det karakteristiske træk, at forstanderne fratræder igen efter få år. De kunne altid begrunde fratrædelsen med anordningen, der blot krævede en 2 års periode, men det var meget uheldigt for skolevæsenet og dobbelt byrdefuldt for præsten, at hver gang han havde fået oplært forstanderne til at kunne tage aktivt del i opgaverne, trak de sig tilbage.⁷⁸

Når betydningen af forstanderinstitutionen skal vurderes, må endnu et fremtrædende træk i forbindelse med deres udskiftning medtages. Der er en markant tendens til, at to eller flere forstandere ønsker entledigelse på én gang, og som nævnt tidligere faldt dette ofte sammen med, at de valgte patroner trak sig tilbage. Desuden kunne større sager, hvor f.eks. skolevæsenets tarv og beboernes økonomi stod imod hinanden, få forstanderne til at ønske sig fritaget for embedet.

Blandt de mange eksempler på, at forstandere fratræder parvis, skal nogle anføres: I Dall Skolekommission ønskede patronen og begge forstandere at fratræde på kommissionsmødet 25/1-1835. Selv om SK ved samme møde foreslog nye, måtte præsten i februar alene gennemgå forsømmelseslisten, da de udpegede medlemmer endnu ikke var udnævnt af direktionen, og da de gamle medlemmer her som i mange andre tilfælde fratrådte straks.⁷⁹

Noget lignende ville være sket i Sønderup-Suldrup, da 3 skoleforstandere ville trække sig tilbage (17/11-1836), men patronen mente, at dette af hensyn til regnskabets aflæggelse og revision ikke ville være ønskeligt og passende; forstanderskiftet måtte udsættes til begyndelsen af 1837.⁸⁰ Eksemplet var ikke enestående for Sønderup Pastorat. I 1828 fratrådte i løbet af en måned fire forstandere: 2 for Suldrup, 1 for Sønderup og 1 for Torsted hjælpeskole.⁸¹

Helt galt gik det med kontinuiteten i Ellidshøj og Svenstrup skolekommissioner i 1825. Samtidig med at de to patroner var afgået ved døden, ønskede samtlige forstandere at træde ud af kommissionerne. Sognepræsten måtte affinde sig med at skulle sætte helt nye folk ind i sagerne.⁸² Ved sådanne udskiftninger ville bestyrelsen af skolevæsenet være brudt sammen, hvis man ikke havde haft præsten som det konstante element i skolekommissionen.

Blandt årsagerne til, at det var vanskeligt at få rekrutteret skoleforstandere, var uden tvivl det faktum, at den voksne befolknings skoleuddannelse var meget dårlig. For mange af forstanderne har det været meget svært at følge med i den stigende strøm af bestemmelser for skolevæsenet. Mange af skoleforstanderne i Hornum-Fleskum Herreder i perioden til 1841 formåede ikke engang at skrive deres eget navn, men har underskrevet i skolekommissionsprotokollen »med ført Pen«, »med paaholden Pen«, »m.f.P. af Præsten« eller lignende.

Sognepræst G. Høsts, godsinspektør Kierulfs og to skoleforstanderes underskrifter i Sønderup skolekommissionsprotokol 8/6-1838. Skoleforstander Peder Mortensen har underskrevet »med ført Pen«. Lærer Jens Hougaard deltog i mødet, da hans boligforhold blev behandlet. D.u.s. eller Datum ut supra angiver, at dateringen var den samme som ovenfor angivet. (LA. Viborg).

Et andet betydningsfuldt problem for forstanderne var manglende forståelse hos deres baggrundsgruppe for skolevæsenet. Der findes flere eksempler på, at beboere har forsøgt at true forstanderne eller har klaget over, at de i deres beslutninger i skolekommissionen har haft ikke helt ideelle motiver. I forbindelse med en mulksag i Sønderup i 1825 havde forstanderne tilladt, at den mulkterede sognefoged måtte skrive deres navne under på hans klageskrivelse. Præsten anførte i SK's erklæring, at forstanderne havde gjort dette dels af frygt for sognefogden »med hvem enhver, som kjender ham, nødig uden Nødvendighed vil have noget udestaaende«, dels fordi de ikke vidste, hvilken betydning en underskrift havde.⁸³

III Formelle strukturer

I 1839 besværede 5 beboere, heriblandt sognefogden, sig over, at Svenstrup Skolekommission var gået med til at yde læreren mere i løn. De klagede især over, at forstanderne ikke havde taget hensyn til kommunens tarv, da den ene snart fraflyttede sognet og ikke selv kom til at betale de forøgede udgifter, og den anden »mueligen kan have givet efter for den derved fremkomne Pluralitet.«⁸⁴

Næsten samtidig klagede fem beboere i Aarestrup to gange over forstander skovfoged Pingel. Da han var uformuende og ikke bidrog til skole- og fattigvæsenet, mente de ikke, at han kunne være egnet til at tage sig af kommunens anliggender. I en følgende klage beskyldte samme beboere ham for »umaadelig Nydelse af Brændevin«, og fremhævede, at det ikke var godt for børnene at se en tilsynsmand »tumle sig for Dans«.⁸⁵ Pingels kolleger i skolekommissionen støttede ham helhjertet.⁸⁶ Den egentlige årsag til klagen var, at hovedmanden møller Christen Erichsen (Røde Mølle) selv ville være forstander, og at han ikke var tilfreds med de bidrag, han skulle betale.⁸⁷ Resultatet af klagen blev som i lignende sager, at forstanderne ønskede at træde ud af skolekommissionen, og præsten måtte ved siden af oplæringen af nye forstandere prøve på at få løst de problemer, der var årsag til, at forstanderne trådte tilbage.

Forstanderne var således ikke altid et stabilt element i skoletilsynet. De manglede elementære kundskaber, skiftede på uheldige tidspunkter og var let påvirkelige. I litteraturen blev de endog kaldt »en Samling af Stokkemænd.«⁸⁸

4. Sognepræsten som formand og sekretær for skolekommissionen

Instruksen for skolekommissionen fastsatte, at sognepræsten skulle føre forsædet.⁸⁹ Der er ingen tvivl om, at bestemmelsen om personligt medlemskab også gjaldt for præsten, således at han ikke uden videre kunne sende sin kapellan, hvor en sådan fandtes. I 1816 måtte den residerende kapellan for Tirsted-Skørringe-Vejleby menigheder på Lolland have kgl. resolution på at måtte indtræde i skolekommissionen.⁹⁰ I dette tilfælde krævedes kgl. resolution, fordi ansøgningen gjaldt embedet som sådant, men som regel omfattede ønsket om, at kapellanen måtte indtræde i skolekommissionen, kun én bestemt kapellan personlig, og tilladelsen kunne gives på lavere niveau.

Hornum-Fleskum Herreders præster havde i nogle tilfælde antaget personelle kapellaner. Sognepræsten i Gunderup-Nøvling, G. Tetens, havde flere kapellaner i sin amtsprovstetid. Såvidt det fremgår af det dårligt bevarede præstearkiv og andre kilder, varetog Tetens ofte selv tilsynet med skolevæsenet i pastoratet, men overlod det dog i nogle tilfælde til kapellanen, ligesom pers. kap. H.J. Glud virkede i overgangen efter Tetens' død i 1832.⁹¹ Efterfølgeren som provst, sognepræst O. Chr. Fogh, Romdrup-Klarup-Storvorde, klarede selv skolevæsenet.⁹²

Kapellaner kunne også antages, når sognepræsten var blevet for gammel eller syg til selv at passe sit embede. Et eksempel herpå er kapellan A. Holms reelle overtagelse af præsteembedet i Sønderholm-Frejlev-Nørholm i 1836–37. Foruden embedets gejstlige pligter overlod sognepræsten Holm bestyrelsen af fattig- og skolevæsenet.⁹³

Til præstens formandskab hørte, at han som nævnt indkaldte til kommissionsmøde og udformede dagsordenen. På selve mødet var det ham, der fremlagde sagerne, og af kommissionsprotokollerne fremgår det, at han, når kommissionens svar krævedes i en sag, ofte fremlagde forslag om, hvad det skulle indeholde. Præsten havde på forhånd sat sig ind i sagen, da han havde dens akter, og han satte sikkert ofte sin vilje igennem ved at være det eneste medlem, der var ordentligt inde i sagen. Flere eksempler kan fremføres på, at præsten selv i problematiske sager har fået sin mening sat igennem. Han læste sit forslag til svarskrivelsen op, og kommissionens øvrige medlemmer tilsluttede sig uden at kræve ændringer. I andre situationer bad medlemmerne selv præsten om at affatte svaret. I sager, hvor beboernes økonomi var involveret, gik det dog ikke så let for præsten (se kap. IV).

Ikke blot præstens forhåndskendskab til sagerne, men også hans autoritet må have givet ham stor indflydelse på mødets forløb. Præsten stod som sognets åndelige leder, og kommissionens øvrige medlemmer har helst villet undgå at gå alt for meget imod hans opfattelse. Hvor patronen var en større lodsejer, der måske endog havde patronsret til pastoratets kirke(r), kunne præstens myndighed være mere betinget.

I denne sammenhæng var præstens og patronens indbyrdes forhold af betydning. Gode personlige relationer mellem kommissionens to ledende medlemmer fremmede sikkert forretningsgangen. Det er vanskeligt at sige noget generelt om dette spørgsmål, men forholdet mel-

III Formelle strukturer

lem præst og patron kunne, som følgende yderligheder viser, være meget forskelligt.

Kapellan H.J. Glud i Gunderup, der som nævnt var medlem af skolekommissionen, havde et meget familiært forhold til patronen, godsinspektør Ernst Andreas Kirstein, med hvem han jævnligt spillede kort og havde »Lystighed« om julen.⁹⁴ I Aarestrup Pastorat havde præsten derimod i 1828 en længere tvist med skolepatronen på Torstedlund om godtgørelsen for vin og brød til Aarestrup Kirke.⁹⁵ Endnu værre var forholdet i Gunderup Pastorat, medens H.J.N. Thomsen var sognepræst. I 1839 klagede patronen i Nøvling til biskoppen over præstens embedsførelse både med hensyn til bestyrelsen af skolevæsenet og hans egentlige gejstlige embede.⁹⁶

Alle forhandlinger i skolekommissionen skulle indføres i en protokol, som skulle føres af præsten.⁹⁷ Heri skulle han endvidere indføre en fortegnelse over forordninger, kancellibreve og direktionsbestemmelser vedrørende skolevæsenet.⁹⁸ I de gennemgåede kommissionsprotokoller genfindes som regel sognepræsternes håndskrift, men også patronens og andre personers håndskrift findes spredt imellem præstens som bevis på, at præsten er blevet aflastet i papirarbejdet.⁹⁹

Underskrifterne i protokollerne efter forhandlingsreferaterne er et særligt kapitel. Der findes hovedsageligt to underskriftsmåder: 1) alle medlemmerne har underskrevet i forhandlingsprotokollen, hvilket er sket straks efter mødets afslutning eller ved en senere lejlighed. 2) præsten har underskrevet personligt og selv tilføjet alle de øvrige medlemmers navne. Om der er nogen reel forskel af betydning mellem de to underskriftsmåder kan ikke afgøres; det kan ikke af protokollerne konstateres, at underskriftsproceduren har givet anledning til ændringer i referatet. I nogle tilfælde nægtede nogle deltagere at underskrive, men det skyldes mere mødets forløb end præstens referat.

De øvrige medlemmer af skolekommissionen kunne ikke kræve, at præsten skulle levere dem udskrifter af forhandlingsprotokollen. En række skoledirektioner udtalte i 1818, at dette kun burde kunne kræves af øvrigheden. Derimod skulle SK-medlemmer under møderne eller ved at møde hos præsten kunne kræve protokollen til gennemsyn og selv tage udskrift af den.¹⁰⁰

I praksis har præsten dog i nogle tilfælde selv foretaget udskrifter til brug for andre end øvrigheden. I 1840 leverede sognepræsten i Gunde-

rup-Nøvling således både udskrift af skolekommissionsprotokollen og afskrift af skoleplanerne for pastoratets 5 skoler til nogle beboere, der ville klage over lærerlønningerne.¹⁰¹ Det var sikkert i mange tilfælde lettere for præsten selv at afskrive dokumenterne end at vejlede beboere ved afskrivningen.

Præsten fik ingen betaling for sit arbejde som sekretær i skole- og fattigsager, men han fik dækket udgifterne til protokoller og andet nødvendigt materiale.¹⁰²

Når skolekommissionen ikke var samlet, var sognepræsten daglig leder af skolevæsenet. Han skulle sørge for, at kommissionsmødets beslutninger blev udført; det var ham, der skulle modtage og sende korrespondance fra og til overordnede myndigheder – især skoledirektionen, og han skulle give de nederste led i skolevæsenets kommandovejssystem besked om afgørelser i systemets øvre led; hvilket betød, at præsten ofte måtte kommunikere afgørelser til lærere eller beboere, der ikke var særligt velkomne hos modtagerne. Når det drejede sig om at give lærerne besked, skete det ofte ved, at præsten sendte skoledirektionens eller andre myndigheders skrivelse til læreren og bad denne returnere skrivelsen med påtegning om, at han havde set den eller evt. taget afskrift af den. Drejede det sig om afgørelser, der gjaldt alle pastoratets lærere, kunne kommunikationen foregå ved rundskrivelse.¹⁰³ I slutningen af 1830'erne blev lærerne pålagt at føre en særlig embedsbog.¹⁰⁴

Sekretærstillingen betød, at sognepræsten blev den helt centrale skikkelse i skolevæsenet på landet. Der var ikke det skolespørgsmål af nok så lille rækkevidde, som præsten ikke måtte tage stilling til.

Sekretærstillingen gav i mange tilfælde sognepræsten større selvstændig magt, end skoleanordningen egentlig berettigede ham til. Meget af korrespondancen i skolesager blev ført af præsten, uden at skolekommissionen var med inde i beslutningsprocessen. Når egentlige udskrifter af et kommissionsmøde blev kommunikeret til skoledirektionen, kunne alle kommissionsmedlemmer have skrevet under på den af præsten affattede indberetning. Også i nogle andre vigtige anledninger kan den samlede kommissions underskrifter findes under præstens skrivelse, men langt det mest almindelige var, at præsten alene underskrev skrivelsen, enten som en rent personlig skrivelse eller med tilføjelse af »Paa Skolecommissionens Vegne«, »I Commissionens Navn« og lignende. Sognepræsten kunne benytte denne frem-

III Formelle strukturer

From Moui Bogens Skolekommissionens Nogen, Moui
Bogstygge den 2den Juli 1834.

erhævede
N. Fritz

Jørgen
for hans Foged i Romdrups!

Sognepræst N. Fritz' skrivelse 2/7-1834 til provsten underskrevet på Mou Skolekommissionens vegne. (Provstens breve 1834. LA. Viborg).

gangsmåde, både når skrivelsen var affødt af et kommissionsmødes beslutninger, og når dette ikke var tilfældet.

Utallige eksempler findes i de gennemgåede kommissionsarkiver på, at forespørgsler fra højere myndigheder til skolekommissionen er blevet besvaret af sognepræsten, uden at skolekommissionen har været samlet, eller at sagen har været forelagt ved et følgende møde, og hvor det heller ikke af præstens svarskrivelse fremgår, at medlemmerne har været spurgt enkeltvis.¹⁰⁵ I mange tilfælde kunne hele sager afgøres på denne måde, eller sager først på et meget sent tidspunkt blive forelagt skolekommissionen, enten fordi skoledirektionen direkte krævede det, eller fordi sagen forlangte den samlede kommissions økonomiske medvirken, eller fordi præsten fandt, at sagen tog et sådant omfang, at kommissionen måtte orienteres. Præstens ovenfor skildrede vanskeligheder med hensyn til at få kommissionen samlet, var utvivlsomt medvirkende til at forøge hans sekretærarbejde.

Flere steder tog præsten i en del sager patronen med på råd, især hvor patronen var største lodsejer. En sådan rådslagning var nærliggende, da instruks for skolekommissionen pålagde patronen en del af papirarbejdet, især m.h.t. skolebygningen, inddrivelsen af lærerlønnen og skoleregnskabet.¹⁰⁶ Hertil kom, at største lodsejers synspunkter var af stor vægt, da han samtidig var den, der betalte det største skolebidrag.

Patronen kunne selvstændigt indberette en sag, som da proprietær

Mørck, Egense Kloster, i 1834 henvendte sig til Kancelliet om, at to af Mou Sogns skolelærere ikke besad de nødvendige kundskaber. I et sådant tilfælde blev sognepræsten dog hurtigt blandet ind i sagen.¹⁰⁷ Mere almindeligt var det dog, at præsten stod som indberetter efter på forhånd at have indhentet patronens mening om sagen,¹⁰⁸ eller at præst og patron i fællesskab underskrev skrivelsen på skolekommissionens vegne.¹⁰⁹

Præstens formands- og sekretærstilling, som således kunne være temmelig selvstændig, undgik ikke at blive kritiseret. Her skal fremdrages en del eksempler, der både giver et indtryk af, hvilke vanskeligheder præsterne kunne komme ud for i deres virke inden for skolevæsenet, og som også viser, at præsterne kunne overskride deres kompetence.

I 1838 måtte skoledirektionen afgøre, hvor langt sognepræstens rettigheder som skolekommissionsformand gik. Sognepræst G. Høst, Sønderup, havde irettesat godsforvalter N.P. Kierulf, fordi han ikke passede sine patronforpligtelser med hensyn til vedligeholdelse af skolebygningen.¹¹⁰ Kierulf fandt, at det lå »udenfor Deres præstelige Myndighed at give og tilholde Skolepatronen sine Pligter«, og forlangte, at præsten indkaldte til skolekommissionsmøde.¹¹¹ Præsten mente derimod, at han havde pligt til som formand at pålægge patronen at overholde de pligter, anordningen pålagde ham. Direktionens svar var diplomatisk, men gav i det væsentlige præsten ret. Præsten havde måske forbigået noget i det formelle, men patronen havde »feilet i det rette Væsentlige«, og skolekommissionen blev pålagt at tilholde patronen at gøre sin pligt.¹¹²

Kravet om, at sognepræsten skulle skaffe dækning for sine indberetninger hos skolekommissionens øvrige medlemmer, kunne komme både fra skoledirektionen og fra kommissionens øvrige medlemmer. En sag angående oprettelse af et skolelærerensæde i Ferslev blev i 1840 af skoledirektionen forelagt Kancelliet. Sognepræsten havde personligt støttet lærerens ansøgning, men direktionen »formeene det rettest, at den respective SkoleCommission in pleno afgiver sin Betænkning over den«. Skoledirektionen havde utvivlsomt en fornemmelse af, at sognepræstens holdning i denne sag ikke deltes af de øvrige kommissionsmedlemmer.¹¹³ En sag fra Mou Sogn i 1833 var et andet eksempel på, at skoledirektionen ønskede flere underskrifter på sager, der skulle forelægges Kancelliet.¹¹⁴

Også på indberetninger og ligningsforslag kunne skoledirektionen

III Formelle strukturer

kræve den samlede skolekommissions underskrifter.¹¹⁵ Men kravet blev ikke fastholdt generelt, og ikke engang amtsprovst Tetens sørgede for at have den samlede skolekommissions underskrifter på ligningsforslagene for sit eget pastorats skolevæsen.¹¹⁶

Når præstens fremgangsmåde i det formelle blev anfægtet af den øvrige kommission, var baggrunden som regel en forskellig holdning til en konkret sag. En række beboere i Sønderup og Suldrup skoledistrikter, heriblandt skoleforstanderne, klagede i 1819 til skoledirektionen over, at skoleplanen pålagde dem at oprette 4 skoler i pastoratet.¹¹⁷ Sognepræst Suckow udtalte sig på egen hånd om klagen, som derefter blev afvist af skoledirektionen som ubeføjet. Fremgangsmåden fik senere patronens fuldmægtig, forvalter Addit, til at kræve en længere redegørelse optaget i skolekommissionsprotokollen. Han beklagede, at præsten alene havde udtalt sig, og ønskede at »provocere hr. Pastor Suckow til her i Commissionen« at fremlægge beboernes klage. Præsten svarede, at han mente, at nogle af kommissionens medlemmer var inhabile, da de havde underskrevet klagen, og at han derfor selv havde afgivet erklæringen på kommissionens vegne. De videre forhandlinger viste, at præsten stod alene med sit synspunkt, og sagen blev indberettet til skoledirektionens afgørelse.¹¹⁸

Under en strid i 1836, om den nye skolebygning i Gunderup var opført forsvarligt eller ej, blev sognepræstens måde at indberette sagen på anfægtet af patronen, godsinspektør Kirstein, Lindenberg. Pastor Thomsen havde til skoledirektionen indsendt en mødeudskrift af skolekommissionsprotokollen, men havde selv tilføjet kommentarer i parentes inde i referatet uden at gøre opmærksom på, at det var hans egne tilføjelser. På trods heraf havde han alligevel anført samtlige kommissionens navne som underskrifter.¹¹⁹ Kirstein, der var uenig med præsten i den konkrete sag, havde opdaget præstens fremgangsmåde, da han foruden at være medlem af skolekommissionen også sad i skoledirektionen (se III, 6), og han fik denne til at affordre præsten »en ordlydende Udskrift af Protocollen«. ¹²⁰ Resultatet blev, at pastor Thomsen måtte indsende et nyt referat, men han afviste i en følgeskrivelse at have gjort noget forkert. Han havde blot til »vedbørlig og fuldstændig Underretning for den høie Direction« tilføjet »et Par oplysende specielle Notitser, der mundtligen omtaltes og omhandlede i Commissionsmødet – og altsaa Patronens Stedfortræder velbekjendt – men ei medtoges i Protocollen«. ¹²¹

Problemet med præstens selvstændige ændringer var ikke enestående. I 1839 fik sognepræst Mølmark i Mou en ansøgning suppleret med præstens erklæring tilbage fra skoledirektionen med besked om, at kommissionens øvrige medlemmers underskrift ønskedes på erklæringen. Direktionens begrundelse for dette skridt var, at den »tiere« havde haft erfaring for, »at vedkommende Commissioner ere optraadte opponerende imod Erklæringer, afgivne af vedkommende Sognepræst paa Commissionens Vegne«. Sognepræsterne blev i disse tilfælde beskyldt for, at erklæringerne ikke var samstemmende med, hvad kommissionerne havde vedtaget; problemerne opstod som regel, når sagen drejede sig om nye tyngder og pålæg for beboerne. Direktionen mente, at sognepræsterne kunne slippe for »alle ubehagelige fremtidige Paastande eller Benægtelser« ved at lade erklæringerne i et »Plenar-Møde« underskrive af samtlige kommissionens medlemmer.¹²²

5. Vakance i præsteembedet

De foregående afsnit giver et indtryk af præstens centrale betydning for tilsynet med skolevæsenet. En nærmere undersøgelse af skolevæsenet ved præsteskitte sætter præstens uundværlighed i relief.

Ifølge de generelle regler for skolevæsenets bestyrelse under vakanter kunne skolen fungere uden præsten. Reskripterne af 6/2-1789 og 14/2-1812 bestemmer, at herredets præster efter omgang skal varetage det ledige kalds gejstlige forretninger og ministerialia, men nævner ikke skole- og fattigvæsenet.¹²³ Da Ribe-biskoppen i 1836 spurgte Kancelliet, om provsten var berettiget til at pålægge den nærmeste præst at fungere som formand for fattig- og skolevæsenet i vakanzen, svarede Kancelliet, at dette ikke i almindelighed var nødvendigt, da de øvrige medlemmer i kommissionerne kunne sørge for det nødvendige. Kun under særlige omstændigheder burde direktionerne træffe videre foranstaltninger.¹²⁴

Kancelliets tiltro til, at sognepræsten kunne undværes, deltes ikke af tidsskriftet Eusebias redaktør, sognepræst, professor J.H. Larsen: Når opsynsmanden var borte, ville det komme til en næsten fuldkommen standsning af undervisningen. Amtsprovsten og den vikarierende præst havde ikke tid til at tage sig af skolen, lærerne manglede præstens bistand, og en del af dem ville finde bierhverv i stedet for at

III Formelle strukturer

passer skolen. Endelig ville de »modtvillige« i sognet i vakancen lade »Kabalerne imod Skolelærerne blomstre« og forsøge at gøre lærerne »saa kied af Skolen og Undervisningen, som det staaer i deres Magt«. Resultatet ville blive, især når vakancen var langvarig, at undervisningen helt gik i stå.¹²⁵

Skolevæsenet under vakancerne i amtsprovst Tetens' embedstid bekræfter delvis J.H. Larsens synspunkt, selv om dette bærer præg af at være fremsat så tidligt som i 1815. Tetens udstedte i 1816 sammen med amtmand F. Moltke forholdsordre til skolekommissionerne om, hvordan skolevæsenet skulle styres, når formandsposten i skolekommissionen var ledig. Kommissionens øvrige medlemmer og herunder især skolepatronen skulle fungere som hidtil og sørge for, at de månedlige møder blev afholdt. Var der forhold, de ikke kunne klare selv, skulle de indberette sagen til direktionen; denne ville derefter anmode nabopræsten om at indtræde i kommissionen, »uden hvilket Uorden og Forsømmelse i flere Henseender let kunde finde Sted«.¹²⁶ I overensstemmelse hermed indeholdt Amtspræst Tetens' cirkulærer til herredspræsterne om vakancetjeneste intet om skolevæsenet.¹²⁷ Den i direktionens cirkulære fra 1816 omtalte mulighed at tilkalde en nabopræst blev benyttet i hvert fald i ét tilfælde.¹²⁸

Generelt kan det af skolekommissionsprotokollerne fastslås, at skolekommissionerne ikke fungerede særlig godt under vakancerne i amtsprovst Tetens' tid. Det er dog nødvendigt at tage et mindre forbehold, da der kan være afholdt møder, der ikke er blevet ført ind i protokollerne, men så vidt det kan skønnes, har antallet af disse ikke været stort.

Ved præsteskiftet i Mou 1821-22 indførte den nye præst referatet af et kommissionsmøde, afholdt på sognepræst A.N. Ryges sidste levedag,¹²⁹ i protokollen, og ville uden tvivl også have omtalt, hvis der senere havde fundet møder sted. Ifølge protokollen er der hverken afholdt møder eller eksaminer i perioden august 1821 – juli 1822.¹³⁰ På samme måde indeholder protokollen for Romdrup-Klarup sogne ingen aktivitet for perioden december 1818 – oktober 1819.¹³¹ Endnu værre gik det, hvis man kan stole på protokollen, i Nørholm, hvor vakancen varede fra sognepræst L. Ottesens forflyttelse i september 1823, indtil sognet blev anneks under Sønderholm-Frejlev i april 1826. Sognepræsten L. Sletting i Sønderholm, der skulle passe skolevæsenet både i vakancen og senere som formand for skolekommissionen, forsømte

ganske at føre Nørholm skolekommissionsprotokol. At dømme efter myndighedernes karakteristik af skolevæsenet i Slettings pastorat i 1836 stod skolen i praksis mål med den forsømmelige protokolføring.¹³² Først da Sletting i 1836 fik en kapellan, blev aktiviteten større.

Vakancen i Sønderup ved sp. C.J.M. Suckows forflyttelse i 1822 blev langvarig, da den først udnævnte efterfølger døde uden at tiltræde. Selv om Suckow mødte ved et kommissionsmøde midt i vakancen, kunne det ikke forhindre, at amtsprovst Tetens i sin indberetning til biskoppen for 1823 udtrykte stor bekymring for skolevæsenet i Sønderup-Suldrup. Men han håbede, den nye sognepræst J. Ernst ville få sat skik på tingene.¹³³ I begyndelsen af dec. 1823, få dage efter at Ernst var tiltrådt i kaldet, lod han afholde de eksaminer i Sønderup og Suldrup skoler, som normalt skulle have fundet sted i slutningen af oktober.¹³⁴

På samme måde ventede man i Ferslev-Dall-Volsted til slutningen af maj 1832 med at afholde forårseksaminerne, indtil den nye sognepræst C.C.H. Gjerløff var kommet til pastoratet. Eksaminernes udfald var i Ferslev og Dall meget dårlige. Børnene havde glemt meget, hvilket især skyldtes »den Uorden, som i Vinterens Løb, som sædvanligen under Vacancer, havde fundet Sted«. Desuden var det sene eksamenstidspunkt, som også skyldtes præsteskiftet, medvirkende til det dårlige resultat. Efter eksamen blev forsømmelseslisterne gennemgået. Kommissionerne fandt sig ikke forpligtede til at undersøge forsømmelserne forud for april – som altså ikke var blevet behandlet tidligere; for april og maj måneder eftergav kommissionerne mulktterne, især fordi der »ingen Præst her var tilstede, som kunde vaage over Skolegangen«. ¹³⁵ Skolegangen blev ikke meget bedre i september-oktober dels på grund af sen høst og dels, fordi sognepræsten var bortrejst for at afvikle sine forpligtelser i sit gamle sogn og derfor med hensyn til skolegangen »ei kunde agte paa Stadighed«. ¹³⁶

De ovenfor nævnte eksempler tyder ikke på, at skolekommissionens øvrige medlemmer har kunnet eller villet passe deres hverv, når de ikke havde præsten som initiativtager. Det har sikkert heller ikke været let, da præsten sad inde med både erfaringen og skolevæsenets arkiv. De under afsnittene om skolepatronen og skoleforstanderne berørte problemer: at nogle patroner ikke havde tid til at passe skolevæsenet, og at andre patroner og de fleste forstandere ikke havde særlig gode forudsætninger for arbejdet i skolekommissionen, havde

III Formelle strukturer

sin store andel i uregelmæssighederne under vakancerne. I flere tilfælde har kommissionsmedlemmerne simpelthen ikke vidst, hvad de skulle gøre, og har afventet den nye præsts komme.¹³⁷

Den i 1832 udnævnte nye provst O. Chr. Fogh ændrede den hidtil benyttede praksis og overlod en bestemt sognepræst ansvaret for skolevæsenet, medens kaldet var ledigt. Blandt årsagerne hertil var udover, at en yngre energisk distriktsprovst over 2 herreder afløste en gammel amtsprovst over 4 herreder, at provst Fogh havde store problemer med vakancen i Sønderup i 1835. Patronen, forvalter Kierulf, Torstedlund, indberettede 12/2-1835, at pastor J. Ernst dagen i forvejen havde meddelt, at han netop var blevet kaldet til et andet embede og ikke anså sig »berettiget eller forpligtet til at afholde et af ham Selv til i Dag bestemt Commissions-Møde«. Desuden havde Ernst overladt Kierulf, »som den der indtil videre er Skolecommissions Formand« at ekspedere en skoleembedssag.¹³⁸ Patronen mente ikke, at fremgangsmåden var i orden, hvilket provsten i en indberetning til bispem tilsluttede sig ved at karakterisere den som værende »saa upræstelig som den vel kan tænkes«. ¹³⁹ Provsten mente heller ikke, at det var lovligt, at præsten overlod embedspapirer til patronen, men at disse skulle udleveres til provsten.¹⁴⁰

Pastor Ernsts egenmægtige fremgangsmåde fik provsten til selv at møde som skolekommissionsformand ved det møde, hvor Ernst nægtede at medvirke. Da han desuden ønskede at få hånd i hanke med de problematiske skoleforhold i Suldrup, tilbagekaldte han det allerede udsendte cirkulære til herredets præster om vakancens besøgelse.¹⁴¹ I stedet for at de på skift vikarierende præster også havde ansvaret for fattig- og skolevæsenet, foretrak Fogh nu »at henlægge disse vigtige tvende Anliggender under særskilt Præstes specielle Tilsyn«. Dette gjaldt for skolevæsenets vedkommende dog kun skolekommissionsforhandlingerne, medens tilsynet med skolelærerne og selve undervisningen i skolerne stadig skulle varetages af de præster, der forrettede gudstjenesten.¹⁴²

Under senere præsteskitter i både Hornum og Fleskum Herreder beskikkede provst Fogh ligesom i Sønderup en særlig præst til at overtage bestyrelsen af skolevæsenet.¹⁴³ Provsten gik heller ikke af vejen for selv at påtage sig arbejdet. I Mou mødte han i 1835 »som den, der indtil den eventuelle Eftermands Komme har overtaget Bestyrelsen af alt, hvad der vedkommer Sognepræsten som Kommissionens

Medlem«. ¹⁴⁴ I Ferslev Skolekommission mødte han ligeledes som formand ved et vigtigt møde i 1838, men han synes derimod ikke at have fået Dall Skolekommission til at fungere i vakancen. ¹⁴⁵ Dette tyder på, at beskikkelsen af en særlig ansvarlig præst ikke altid var en garanti for, at alt var under kontrol; skolekommissionsprotokollerne viser, at de vikarierende formænd bortset fra Sønderup i 1835, hvor specielle forhold gjorde sig gældende, kun har afholdt enkelte møder – og selve det, at et møde er afholdt af en fjerntboende præst, der ikke kunne nå at få kendskab til de lokale forhold, var ingen garanti for, at f.eks. skolegangen blev opretholdt i tilstrækkeligt omfang. Hertil kom alle de praktiske problemer, der var forbundet med, at sekretæren i skolekommissionen i løbet af kort tid skiftede to gange. ¹⁴⁶

Indtil nu er der kun talt om de egentlige vakancer. Et andet problem var de perioder, hvor sognepræsten enten var syg eller på rejse. Der fandtes ingen faste regler for præsteembedets besøgelse under langvarige sygdomstilfælde. Ribe biskop søgte at få vedtaget sådanne regler i 1836-37, men Kancelliet afviste anmodningen, efter at de øvrige bisper var blevet hørt. Den syge præst måtte så vidt muligt selv skaffe sig hjælp fra nabopræsterne. ¹⁴⁷ Dette anså provst Fogh, som også blev hørt om spørgsmålet, for at blive mere og mere vanskeligt, da tidens egoisme nedbrød »den præstelige Broder-Kjærlighed«. ¹⁴⁸

Bestemmelserne om præsternes rejser fandtes i D.L. 2-11-8. Til rejser inden for stiftet krævedes provstens og uden for stiftet bispens tilladelse. I begge tilfælde var betingelsen desuden, at sognepræsten havde sørget for, at intet forsømt under hans fravær. Disse regler blev fulgt i Hornum-Fleskum Herreder, og biskop Øllgaard misbilligede stærkt, når det ikke skete. ¹⁴⁹

Alle tilgængelige kilder viser imidlertid, at det først og fremmest var de gejstlige forretninger, der blev sørget for, når præsten var syg eller bortrejst. I langt de fleste tilfælde blev skolevæsenet forsømt. Kun under sp. Gjerløffs (Aarestrup) forskellige sygdomsperioder (»gået fra Forstanden«) deltog nabopræsten M.C. Brorson (Veggerby) i bestyrelsen af Aarestrup Pastorats skolevæsen. ¹⁵⁰ Bortset herfra betød præstens fravær ifølge kommissionsprotokollerne, at skolekommissionen blev lammet. Både møder og eksaminer blev udsat, indtil præsten atter kunne deltage. I flere tilfælde blev vigtige ligningsmøder herved forsinket i temmelig lang tid. ¹⁵¹ Hvilken indflydelse dette fik på skolens hverdag i almindelighed, og om de øvrige kommissionsmed-

III Formelle strukturer

lemmer var aktive, eller om de benyttede præstens fravær til intet at foretage sig, kan ikke aflæses af protokollerne, men der er nok ingen tvivl om, at præstens fravær ligesom de egentlige vakancer havde en meget uheldig indflydelse på skolevæsenet.

6. Kommandovej i skolesager

a) *Normal kommandovej i skolespørgsmål*

Anordningen af 1814 udtaler sig tydeligt om, hvordan skoletilsynet skulle opbygges. Overopsynet i hvert amt blev overladt til skoledirektionen bestående af amtmanden og amtsprovsten.¹⁵² Ved amtsprovsteembedets nedlæggelse erstattedes amtsskoledirektionen af en distrikts-skoledirektion.¹⁵³ Skoledirektionen skulle møde 4 gange om året hos amtmanden for at behandle sagerne.¹⁵⁴ Det blev pålagt skoledirektionerne »at vaage . . . over alt det, som kan bidrage til Almu-eskolevæsenets Fremme, og med Nidkierhed at paasee, at Hensigten af Adn. 29. Jul. 1814 opfyldes.«

Skoledirektionen blev både i anordningen og i den medfølgende instruks karakteriseret som skolekommissionens nærmeste foresatte og havde ret til at affordre kommissionerne betænkning over ethvert skolespørgsmål, som direktionen fandt for godt. Direktionen kunne suverænt behandle klager over kommissionen og idømme denne bøder indtil 10 rbd. S.V.; større sager måtte dog indberettes til Kancelliet.

Korrespondance mellem skolekommission og -direktion skulle finde sted, når der skulle foretages forandringer i det lokale skolevæsen, eller når der opstod problemer, der ikke kunne klares af kommissionen selv. Desuden fastsatte anordningen krav om halvårslige indberetninger fra kommissionerne om skolevæsenets tilstand i almindelighed i de enkelte distrikter. Disse indberetninger skulle derefter ved årets slutning af direktionen indsendes til Kancelliet. Da direktionerne i regelen tillige indsendte deres egen beretning, fik skoledirektionerne i allerhøjeste grad indflydelse på skolevæsenet, idet disse betænkninger udgjorde den vigtigste del af Kancelliets beslutningsgrundlag, når æn-

dringer skulle foretages.¹⁵⁵ Flere gange måtte det indskærpes, hvorledes indberetningerne skulle udformes, således at de fik et ensartet præg, eller at bestemte oplysninger medtoges.¹⁵⁶ Ved siden af de generelle halvårslige indberetninger krævede Kancelliet i flere tilfælde særlige indberetninger fra skoledirektionerne, f.eks. om gymnastikundervisningens tilstand og om brugen af indbyrdes undervisning.¹⁵⁷

Skoledirektionens medlemmer og »fornemmeligen« provsten opfordredes til flittigt at besøge skolen og ved selvsyn skaffe sig et indtryk af lærernes og skolekommissionernes forhold. Også når provsten visiterede i kirkerne, skulle han huske sit skoletilsynsembede og overhøre ungdommen i deres kristendomskundskab.¹⁵⁸

I den offentlige debat i 1830'erne blev skolevæsenets overtilsyn kritiseret. Kritikken ramte især det øverste tilsyn, Kancelliet, som blev anset for at være inkompetent til at tage sig af skole- og kirkespørgsmål, da kollegiet udelukkende bestod af mænd med juridisk uddannelse og ingen med teologisk uddannelse. Desuden gik ønskerne ud på at få dannet en samlet overbestyrelse for hele kirke- og skolevæsenet i stedet for den uheldige ordning, hvor det lærde skolevæsen stod under Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler, og almueskolen og kirkevæsenet under Danske Kancelli. Debatten, der først standsede med indførelsen af et ministerium for kirke- og undervisningsvæsen i 1848, skal ikke behandles her.¹⁵⁹

I denne debat blev skoledirektionen også inddraget. Sognepræst H.J. Giessing, hvis indlæg fyldte mere end 300 sider, mente, at skoledirektionsinstitutionen var en fiasko, som havde sin årsag i, at gejstligheden ikke var blevet spurgt, da amtsprovsterne indførtes i 1806. En provsts embedsforretninger, især udarbejdelse af indberetninger og cirkulærer tog meget lang tid, og da amtsprovsterne, der havde kapellan, fik alt for ringe løn, og herredsprovsterne, der selv skulle passe et præsteembede ved siden af,¹⁶⁰ måtte bruge hele provstelønnen til hjælp til skriveriet og til rejseudgifter, måtte Kancelliet nærmest tvinge præster til at overtage provsteembederne.

Provsten kunne ikke få megen støtte hos amtmanden, da denne p.g.a. andre forretninger ikke kendte nok til skolevæsenet i detaljer. Provsten, der i anseelse rangerede langt under amtmanden, måtte gøre hele arbejdet i skolesager. Han var omtrent at anse som amtmandens fuldmægtig. Giessing mente, at skoledirektionens forretningsgang var følgende:

III Formelle strukturer

Amtmanden »sender næsten Alt saadant, som det kommer til Provsten; lader ham [provsten] udarbeide Betænkning, Forslag eller Revision eller hvad der nu er at udarbeide, og faaer Arbeidet derpaa sendt tilbage. Er han enig med Provsten, underskriver han og remitterer Provsten den underskrevne Sag til videre Expedition. Er Amtmanden derimod ikke tilfreds med det Udarbejdede, sendes det med hans Votum tilbage til Provsten, omarbejdes af denne, sendes paany til Amtmanden og kommer nu tilbage med hans Underskrift for videre at expederes. Blicher man endnu ikke saaledes enig, maa Provsten reise til Amtmanden, hos hvem da Sagen enten afgjøres eller indstilles til en høiere Autoritets Afgjørelse.«

Giessings løsning på problemet var, at provstens administrative forpligtelser måtte simplificeres, samt at overtilsynet skulle gøres rent gejstligt: provst → biskop → Kancelliet.¹⁶¹

Redaktørerne af »Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere« beskæftigede sig i en petition til Østifternes Stænder i 1840 med skoledirektionens manglende sagkyndighed. Det kunne ikke garanteres, at alle provsterne besad indsigt i og interesse for skolevæsenet, dels aflagde de ingen prøve heri, og dels havde de »mange og tidsspildende verdslige Forretninger« og var selv præster ofte over store menigheder. Den manglende sagkundskab, som gjaldt både skolekommission, skoledirektion og Kancelliet, betød, at det pædagogiske hensyn ikke blev taget med i betragtning, når anordninger og andre bestemmelser blev udstedt.¹⁶²

Giessings beskrivelse af provstens og amtmandens indbyrdes forhold i skoledirektionen passer temmelig godt på provsterne Tetens' og Foghs forhold til de skiftende amtmænd over Aalborg Amt. Provsten var sekretær, og i regelen havde amtmanden blot skrevet under.¹⁶³ I en del tilfælde gav sagernes afgørelse dog anledning til korrespondance mellem provst og amtmand¹⁶⁴

I et citat fra et brev mellem provst Tetens og amtmanden i Aalborg bekræftes Giessings udtalelse om provstens underdanige stilling. Amtsprovsten havde været i Aalborg bl.a. for at tale med amtmanden,

»som jeg saa meget ønskede og meget trængte til. Jeg mærkede vel at D. Excellences Sjel paa den Dag var opfyldt af saa mange andre vigtigere Gjenstande, at jeg ansaa det for ubeskedent paa den Tid at være paatrængende med mit Ønske. Jeg trøster mig ved, at jeg en anden Gang bliver lykkeligere.«¹⁶⁵

Mest udpræget var sekretærforholdet i Foghs provstetid. Amtmanden fik ved indførelsen af distriktsprovsterne flere direktioner at sidde i, og fik endnu vanskeligere ved at følge sagerne i detaljer. Provst Fogh, der i 1832 måtte udvide præstegården i Romdrup for at få plads til et udvidet kontor, fik senere kontorhjælp til sin rådighed.¹⁶⁶ I sit meget omhyggeligt førte arkiv blandede Fogh skoledirektionssager sammen med provstens øvrige sager.¹⁶⁷ I en del sager fremgår det, at provsten og/eller præsterne ikke tog det så nøje, om skrivelserne var ekspederet som rene provstesager eller som sager, der vedkom provsten som skoledirektionsmedlem. En lang række korrespondanceskrivelser blev desuden udstedt af provst Fogh på skoledirektionens vegne. Amtmanden havde sikkert ikke set disse skrivelser. Skønt amtmanden betragtedes som SD's »1. medlem«, blev skolekommissionerne kritiseret, hvis de ekspederede en skolesag via ham og ikke provsten som SD's »2. medlem«.¹⁶⁸ De i anordningen pålagte skolebesøg blev flittigt besørget af provsterne; amtsprovst Tetens gjorde især i de første år efter 1814 en stor indsats for at visitere alle provstiets skoler.¹⁶⁹ Amtmændenes skolebesøg forekommer, men de er sjældnere.¹⁷⁰

Forholdet mellem provstens og amtmandens arbejdsindsats og dermed indflydelse på skolevæsenet afhang også af personerne. Medens provst Fogh under amtmændene J.C.T. Castenschiold (1828–36) og L.A. Krieger (1836–38) havde påtaget sig broderparten af arbejdet, overtog den nye amtmand C.A. Bluhme (1838–43) en betragtelig del af skolekorrespondancen.

Den ændrede arbejdsfordeling belyses af, at provstens korrespondancesager og kopibøger skrumpede betragteligt ind, samtidig med at der i amtsarkivet i 1840 indførtes en journal for provstesager (skoledirektionssager).¹⁷¹

Udover at være medlem af skoledirektionen havde amtmanden også en selvstændig funktion inden for skolevæsenet. Denne omfattede den retslige side af skolevæsenet, bl.a. i forbindelse med inddrivelse af skolebidrag (1814 § 58) og mulktter (1814 § 17), eller når tvistigheder gjorde retslig indblanding nødvendig.¹⁷² I sådanne sager kunne amtmanden, som skemaet over Hougaard-sagen viser, komme i den situation at skulle sende et brev til sig selv – fra amtmanden til skoledirektionen.¹⁷³

På samme måde som amtmanden kunne andre medlemmer af SD komme i en dobbeltstilling, således at de både var medlem af skoletil-

III Formelle strukturer

synets 1. og 2. instans. Det ene eksempel var *provsterne*, der foruden at være medlem af skoledirektionen, også var medlem af deres eget sogns skolekommission. Problemet kunne løses, ved at amtmanden fik en mere fremtrædende plads i beslutningsprocessen, når SD skulle behandle sager vedrørende provstens pastorat.¹⁷⁴

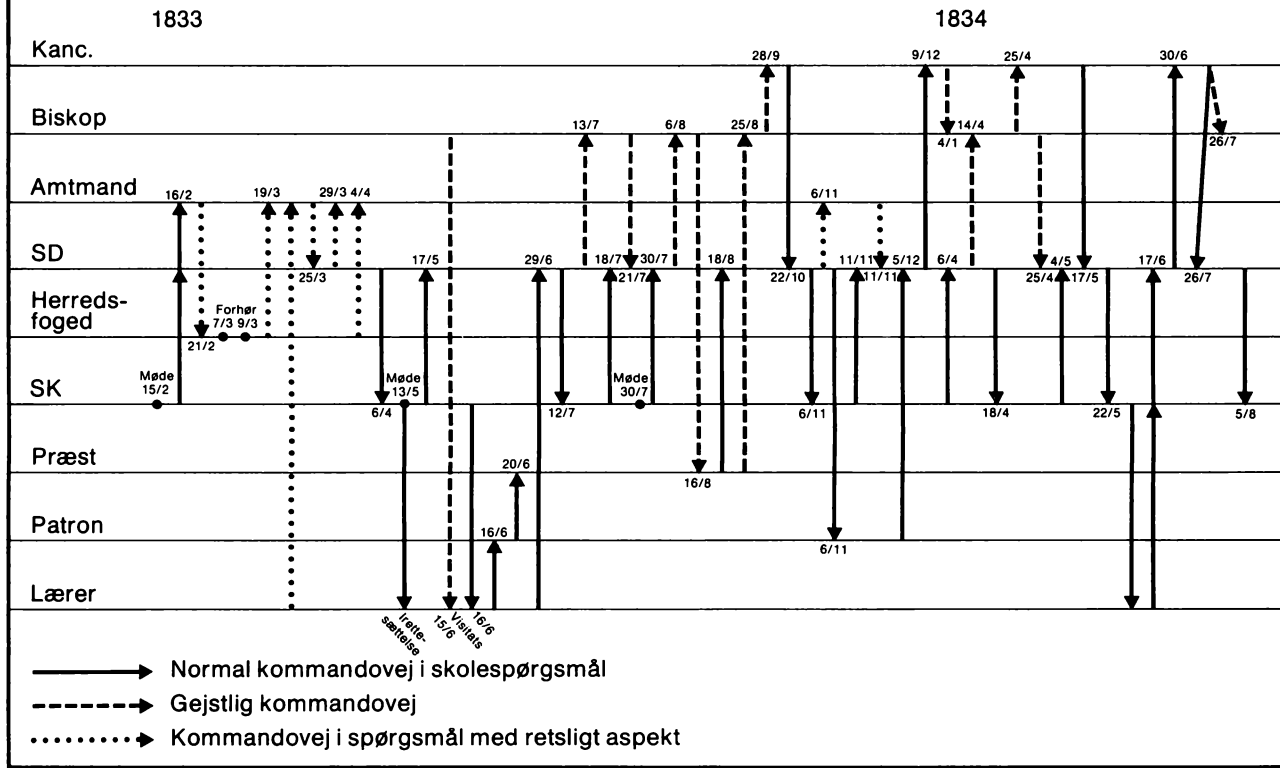
Det andet eksempel var visse *skolepatroner*. Ifølge skoleanordningens § 41 kunne lensgrever og friherrer tiltræde skoledirektionen, når sager vedrørende skolerne på deres len var til behandling. Lindemborgs godsinspektør Kirstein indtrådte således i flere tilfælde i SD.¹⁷⁵ Dobbeltstillingen blev ikke følt som en belastning, men snarere som en fordel. Kirstein kunne betragtes som en ekspert, da han havde kendskab til sagerne på forhånd fra 1. instans.¹⁷⁶

I tabel 4 gives et konkret eksempel på, hvorledes kommandovejene i en skolesag kunne være. Det drejer sig om første del af den såkaldte Hougaard-sag i Suldrup. Skolelærer Jens Hougaard var under kortspil blevet uenig med en modspiller og havde skudt efter ham. Pilene i tabel 4 angiver de vigtigste skrivelser i sagens første del, der foreløbigt slutter i juli 1834 med Hougaards suspension. Sagens nærmere indhold vil blive behandlet nedenfor (V, 8).

Da formålet med tabellen er at vise forretningsgangen mellem SK og overtilsynet, er der ikke gjort forsøg på at komplettere aktiviteten i den nederste del af systemet (f.eks. mellem SK/præst og lærer). Tabellen afslører dog, at skolekommissionsmødet ikke er et særlig vigtigt led i beslutningsprocessen. Kun ved tre møder nævnes sagen ifølge skolekommissionsprotokollen, selv om der afholdes flere møder, medens sagen løber.¹⁷⁷ Da sognepræst Ernst den 16/2-1833 har indberettet sagen, efter at SK har holdt møde den 15/2, er sagens videre forløb stort set overladt til overtilsynet. Skolekommissionens opgave herefter var på skoledirektionens foranledning at give Hougaard en skarp irettesættelse og skaffe supplerende oplysninger i sagen, hvilket sognepræsten kunne klare alene.

Sagen giver et indtryk af skoledirektionens centrale placering i skoletilsynet. Langt de fleste skrivelser og initiativer i sagen gik på én eller anden måde igennem SD. Selv da biskoppen blandede sig i sagen og henvendte sig til Kancelliet, blev SD orienteret og afæsket erklæring enten af biskoppen eller af Kancelliet. Der er ingen grund til her nærmere at redegøre for de enkelte trin i sagen – alene antallet af pile viser, at SD i denne – som i andre sager – var skoletilsynets krumtap.

Tabel 4: Kommandovejene i Hougaardsagen 1833-34.¹⁷⁸

III Formelle strukturer

b) *Gejstlig kommandovej*

Den normale kommandovej SK→SD→ Kancelliet var dog ikke enerådende. Skoleanordningen giver på flere måder biskoppen ret og pligt til at føre tilsyn med skolevæsenet, et levn fra biskoppens tidligere stærke placering.

Biskoppen kunne også efter 1814 på en række måder blande sig i skoleforholdene, og i Hougaard-sagen benyttede biskop Øllgaard sig af flere af disse.

Reskript af 28/12-1804 gav bisperne en god mulighed for at følge med i skoleforholdene. Provsterne fik pligt til på grundlag af oplysninger fra præsterne at indberette til biskopperne om en lang række forhold i de enkelte sogne. Blandt de krævede oplysninger var lærerboligernes og skolehusenes beskaffenhed, lærernes flid i embedet, fremgang ved deres undervisning og sædelighed i opførsel samt præsternes katekisationer og skolebesøg. Bisperne blev nødt til nøjere at gennemgå materialet, da de skulle uddrage det væsentligste indhold og indsende det til Kancelliet.¹⁷⁹ Et større materiale i Viborg Bispearkiv viser, at reskriptet er blevet overholdt i Viborg Stift.¹⁸⁰

Visitats er skulle ifølge 1814 § 42 bidrage til, at bisperne »fremdeles« kunne have nøje tilsyn med samtlige skoler i stiftet. Bispevisitats fandt af geografiske årsager kun sted med lange mellemrum og blev ofte anset for at være af mindre betydning.¹⁸¹ Bispernes program ved visitats kunne være så stramt, at de ikke nåede at visitere skolerne, men blot efterså lærernes embedsbøger og børnenes kladdehæfter,¹⁸² eller at de gav ordre til, at børnene fra alle skoler i pastoratet skulle møde i den skole, der lå nærmest præstegården.¹⁸³

Viborg-biskoppens visitatsberetninger synes ikke bevaret,¹⁸⁴ men biskopperne J. Bloch og N.E. Øllgaard har i forbindelse med visitatsen påtegnet skolekommissionsprotokollerne og libri datici, og i nogle tilfælde har de tilføjet nogle kritiske bemærkninger. Biskoppen kunne, som eksemplet i Sønderup viser, møde på visitats, når han havde fået fært af, at forholdene ikke var helt, som de skulle være. Efter visitatsen i Sønderup 15/6-1833 fik biskoppen et meget dårligt indtryk af skolevæsenets tilstand, og det gav ham grundlag for senere at blande sig i Hougaard-sagen.¹⁸⁵

Anordningen gav også biskoppen mulighed for at gribe ind i skoleforholdene ved lærerudnævnelser (jfr. kap. V, 3). Udover at være

Nicolai Esmark Øllgaard (1775-1863). Biskop over Viborg Stift 1830-54. Han var en samvittighedsfuld embedsmand, der stræbte efter at skabe orden i stiftets administration efter forgængeren Jens Bloch. Det skærpede tilsyn med skolevæsenet førte i flere tilfælde til uenighed med provsten. (Litografi 1845. Det kgl. Biblioteks Billedsamling).

kaldsberettiget til en del embeder skulle biskoppen meddele samtlige skolelærere kollats.¹⁸⁶ Kollatsen medvirkede afgørende til, at biskop Øllgaard fik så meget med Hougaard-sagen at gøre, som tabel 4 viser, at han gjorde. Midt under sagen opstod der nemlig tvivl, om Hougaard var ret kaldet, og om han havde fået bispens kollats.

Biskoppen havde ved visitatsen og diskussionen om Hougaards kollats fået så meget at vide om Hougaard-sagen, at han besluttede sig til at få sagens forskellige omstændigheder helt oplyst, for derefter at sende sagen til Kancelliet. Her kunne biskoppen igen henholde sig til anordningen, der gav ham ret til at afæske skoledirektionen og igennem denne skolekommissionen alle de oplysninger om skolevæsenet, han havde brug for.¹⁸⁷ Øllgaard overholdt dog ikke den formelle forretningsgang, men hentede de nødvendige oplysninger direkte hos sognepræsten.¹⁸⁸

Valget mellem »normal« og gejstlig forretningsgang i skolesager havde mere end formel betydning, da biskop og skoledirektion langt fra altid var enige om sagernes afgørelse. I Aalborg Amtsarkiv beror en sag, der viser, at biskop Jansen, Aalborg, stort set havde en anden

III Formelle strukturer

holdning til alle skolespørgsmål end amtsprovsterne i stiftet. Jansen udtrykte håbet om, at »D'Hrer Amtsprövster vilde reise mere, tale mere og handle mere, men derimod skrive mindre«, da dette efter hans mening ville afhjælpe de fleste klager. Amtsprövst Tetens tog bestemt afstand fra biskoppens insinuationer og forsvarede præsterne, som biskoppen også havde angrebet.¹⁸⁹

I de tre store lærersager i Suldrup 1833 ff., i Ellidshøj 1840 ff. og i Gravlev 1841 havde skoledirektionen og biskop Øllgaard forskellig holdning – og hver gang fandt biskoppen anledning til at kritisere skoledirektionen over for Kancelliet. I Hougaard-sagen hævdede han, at SD havde forholdt sig forkert med hensyn til Hougaards kaldsbrev.¹⁹⁰ I Ellidshøj-sagen (jfr. s. 204 ff.) afgav biskop Øllgaard en redegørelse til Kancelliet, hvori han tydeligt tilkendegav sin utilfredshed med skoledirektionens hele holdning, som han betegnede som »vist ikke viise Indblanding«, og han misbilligede stærkt, at skoledirektionen havde ventet i to år med at afgive svar, hvorved alle foranstaltninger i sagen var blevet umulige.¹⁹¹

Noget lignende gjorde sig gældende i Gravlev-sagen (se s. 208 ff.), hvor bispens beskyldte SD og især provsten for ikke at have undersøgt sagen ordentligt og for ikke at være gået formelt rigtigt til værks. Øllgaard konkluderede, at »Directionen, i det mindste indtil Videre, har valgt en Vei, ikke til at standse, men til at forøge det indtraadte Onde«.¹⁹²

I de nævnte eksempler kritiserede biskoppen skoledirektionens handlemåde, efter at den var foretaget, men han kunne også retlede skoledirektionen, før den handlede. I forbindelse med et lærerskifte i Mou i 1834 fortalte Øllgaard provst Fogh, hvad han ville have gjort, »dersom jeg var Medlem af Skoledirectionen«.¹⁹³

De nævnte eksempler var langt fra enestående, også i andre situationer var provst/skoledirektion og bisp uenige.¹⁹⁴ Modsætningsforholdet kan have været personligt,¹⁹⁵ men må også ses som et tegn på irritation hos bispens over, at provsten i skolevæsenet kunne gå uden om den sædvanlige gejstlige kommandovej, hvor provsten var bispens undergivne. De her nævnte eksempler på bispens indflydelse på skolevæsenet betegner en sammenblanding mellem skolekommandovej og gejstlig kommandovej, idet bispens kobles ind som led mellem skoledirektionen og Kancelliet.

Den rent gejstlige kommandovej kunne imidlertid også anvendes i skolesager. Biskopperne kunne gennem deres landemodemonita og

cirkulærer til provsterne kommunikere deres holdninger i skole-spørgsmål til præsterne.¹⁹⁶

Hertil kom, at både præster og de lærere, der varetog kirkesangen, var at betragte som gejstlige personer. Af denne grund udveksledes en del skolekorrespondance vedrørende præste- og kirkesangerembederne ad rent gejstlige kanaler. I denne sammenhæng skal det blot anføres, at når præsten eller kirkesangeren overtrådte deres embedspligter, skulle de af biskoppen anklages for en provsteret.¹⁹⁷ Provsteretten vil senere blive omtalt nærmere.

Konklusionen må blive, at 1814-ordningen langt fra afskar biskoppen fra indflydelsen på skolevæsenet, men at særlige forhold skulle gøre sig gældende, for at han fik noget med sagen at gøre.

7. Kommunikation

I de foregående afsnits omtale af korrespondancen i skolesager er et vigtigt led udeladt, nemlig hvordan skrivelser og cirkulærer i praksis blev ekspederet mellem myndighederne.

Det kgl. danske postvæsen havde ganske vist eksisteret siden Christian IV's dage, men var langt fra udbygget nok til at kunne klare brev- og pakketransporten til og fra ofte afsidesliggende præstegårde.¹⁹⁸ Af officielle postruter til Aalborg-området var der i begyndelsen af det 19. årh. ridende brevpост 2 gange ugentlig Haderslev-Aalborg og 1 gang ugentlig kørende pakkepost Kolding-Aalborg; i begge tilfælde med forbindelse til København. Brevposten udvidedes i 1836 til 3, 1839 til 4 gange ugentlig. Af postkontorer i området var der kun Aalborg, Hobro, Randers og Viborg. Hertil kom visse private brevpøster, der bl.a. sørgede for, at Aalborg havde postforbindelse med Nibe. Også enkeltpersoner kunne have aftale om postforbindelse. Der er således ingen tvivl om, at provst Tetens havde mulighed for at få breve bragt fra og til Aalborg ved at benytte »Lindenberg Postbud«, hvorfra der var forbindelse til bispem i Viborg.¹⁹⁹ Sognepræsternes mulighed for direkte postforbindelse var at aflevere brevet på et af posthusene, især Aalborg, eller at benytte gejstlighedens interne kommunikationssystem. De officielle portotakster var meget høje, men embedsbreve kunne sendes portofrit.²⁰⁰ I 1832 måtte pastoraternes skole- og fattigvæsen anskaffe et embedssegel for at hindre misbrug af portofriheden.²⁰¹

Kugleposten ankommer til Horsens sydfra. Efter et ophold i Horsens fortsatte den nordpå gennem bl.a. Hornum Herred med slutstation Aalborg Postkontor. Beskåret gengivelse af farvelagt litografi, signeret S.L. Lange 1823 (originalstørrelse 27 x 36,5). Dansk Post- og Telegrafmuseum.

DL 2-15-7 pålagde degnene at transportere gejstlige embedsbreve mellem biskopperne, provsterne og præsterne. Ganske vist overtog postvæsenet efterhånden en del af distributionen – bl.a. bispekorrespondancen – men degnene skulle fortsat besørge det øvrige.²⁰²

Da degneembederne nedlagdes med skoleanordningen af 1814, blev der indført en ny ordning. Ansvar for brevbesørgelsen overgik til kirkesangeren, men der skulle i hvert sogn antages en husmand som kirkebud, der mod en årlig betaling af de tidligere degneindtægter skulle befordre embedsbrevene.²⁰³ Disse omfattede gejstlige embedsbreve, som præsterne vekslede med hinanden og med provsterne. Hertil hørte også breve til og fra præster eller skolekommissioner vedrørende skolevæsenet.²⁰⁴ Senere blev det præciseret, at embedsbøger og skoleprotokoller ligeledes kunne kræves befordret, og at kirkesangerne altid havde ansvaret for »Expeditionernes rigtige og hurtige Befordring, hvilket dog ingenlunde kan gjøre det nødvendigt, at Skoleunderviisningen paa nogen Maade forsømmes«. ²⁰⁵

Medens den mere specielle korrespondance mellem en bestemt sognepræst (SK) og provsten (SD) i en del tilfælde kunne ekspederes udenom det gejstlige kommunikationssystem – f.eks. ved at præsten selv sørgede for at få brevet transporteret til provsten eller postkontoret, var systemet meget velegnet til at befordre de såkaldte provstecirkulærer.

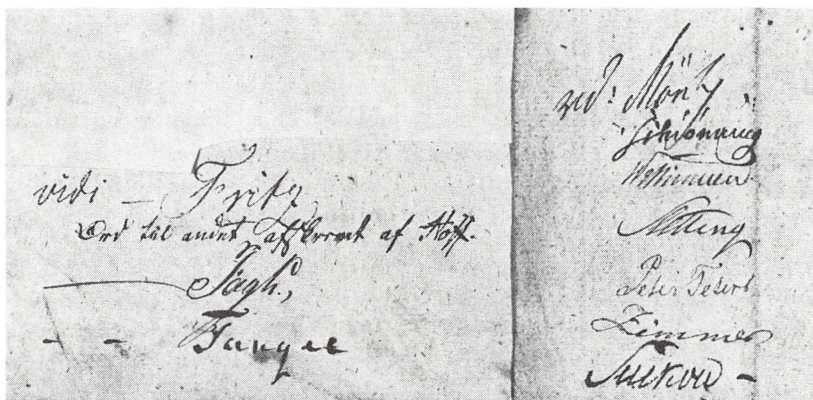
De fleste provster sendte cirkulærer til deres provstis præster 1-2 gange pr. måned.²⁰⁶ Et sådant cirkulære indeholdt som væsentligste bestanddel en række anordninger, cirkulærer og skrivelser, som biskoppen og/eller provsten ønskede, præsterne skulle have underretning om. Præsterne modtog i nogle tilfælde et eksemplar af bestemmelsen, eller fik ordre til selv at tage en afskrift – men oftest kunne de nøjes med en gennemlæsning. Cirkulæret kunne endvidere indeholde meddelelser eller kritik fra biskoppen og/eller provsten. Ofte fulgte desuden opfordring til præsterne om at abonnere på dette og hint. Disse cirkulærer gav præsterne mulighed for at følge med i hele lovgivningen, da udvalget af materialet ikke var indskrænket til det rent gejstlige. Præsterne modtog som oftest lovgivningen, når den var flere måneder gammel. Et eksempel herpå var anordningen af 29/7-1814, som først nåede ud til præsterne i løbet af oktober måned.²⁰⁷

Oplysninger især i Storvorde-Sejflod og Sønderup-Suldrup pastora-
raters libri datici giver mulighed for at følge den fulgte praksis nærme-

III Formelle strukturer

re. Præsterne skulle påtegne cirkulæret, hvornår de modtog det, og hvornår de atter sendte det videre.²⁰⁸

For at hindre, at sagerne blev alt for meget forsinket, benyttede både amtsprovst Tetens og provst Fogh den fremgangsmåde at lade cirkuleringen indskrænke sig til et herreds præster; rækkefølgen mellem præsterne kunne skifte, men var dog nogenlunde fastlagt.

Sognepræsters påtegning på provstecirkulære 1822.

t.v. påtegnet af præsterne i Mou, Storvorde, Romdrup og Gudum.

t.h. påtegnet af præsterne i Ferslev, Aarestrup, Ø. Hornum, Sønderholm, Nibe, Veggerby og Sønderup. Af praktiske grunde modtog Ferslevpræsten C.L. Mørch Hornum Herreds og ikke Fleskums Herreds rundskrivelse.

(Provstens Breve 1822. LA. Viborg).

Provstecirkulæret, der kunne bestå af temmelig mange dokumenter, og som undervejs kunne blive suppleret med materiale og evt. også penge fra sognepræsterne til provsten,²⁰⁹ var lagt ind i forskellig form for emballage. Med de noget usikre transportformer var det nødvendigt ikke blot at forsegle brevene, men yderligere at sikre sig. For Hornum Herreds vedkommende omtales dels en »brevdåse«, en »brevtaske« og i 1830'erne »provstetasken«. I Fleskum Herred benyttede provsten »Jernbogen«, indtil han i 1824 anskaffede en »ny Blik-Bog.«²¹⁰ Materialet kunne dog blive så omfattende, at provstecirkulæret alene indeholdt meddelelse om, hvor præsterne kunne afhente det tilsendte.²¹¹

Brugen af kirkebud og kirkesanger vekslede. Nogle steder besluttede man straks efter 1814 at antage et kirkebud (sognebud).²¹² Sognefogden overtog det praktiske arrangement med sognebudet, og præsten måtte da selv sørge for at få brevene bragt hen til sognefogden – enten personlig eller ved tjenestetyende (»Jernbogen bragte store Maren hen til Sognefogdens i Storvorde d. 17de Febr. [1824] Efterm., for derfra at besørges til Mou Pstegrd.«)²¹³

I andre sogne fik man næppe ansat noget sognebud, hvilket dels skyldtes vanskeligheder ved at finde en pålidelig person, dels aflønningsformen. Da lønnen skulle udredes af degneindtægterne, følte mange kirkesangere, at de selv kom til at betale budet og foretrak selv at ekspedere brevene. Endog hvor sognebud fandtes, kom kirkesangere og andre lærere til at befordre provstebreve. Amtsprovst Tetens påtegnede således en del cirkulærer, at de skulle ekspederes af lærerne. Som grunde hertil anførte han, at det var hurtigere og mere sikkert (når der f.eks. lagdes penge ved cirkulæret). Desuden foretrak Tetens i et enkelt tilfælde at benytte lærerne i høsttiden; sognebudet havde da ikke tid.²¹⁴

Cirkulationssystemet var ikke i alle tilfælde lige sikkert. Forsinkelser kunne opstå undervejs, selv om præsterne havde ordre til uden unødvendigt ophold at sende cirkulæret videre til den næste i rækken. Den 13. dec. 1838 kunne sognepræsten i Sønderup meddele: I dag »ankom et Circulaire fra Provsten af 31te Oct., ved et Tilfælde i Nibe omtr. 6 Uger forsinket.«²¹⁵ I september 1836 varede det 10 dage for et provstecirkulære at komme fra Sønderup til Juelstrup Præstegård. Sognepræst Schiønning afhørte Aarestrup Pastorats tre lærere om årsagen hertil.²¹⁶ De tre forklaringer skal alle gengives her, da de giver et godt billede af denne form for postgang. Først læreren i Aarestrup N.L. Krabsen:

»Bemeldte Circulaire kom hertil fra Sønderup den 13de September om Aftenen sildigt og blev om Morgen den 14de ved Solens Opgang leveret i Gravlev Degnebolig til Degnens Svigermoder af min Søn Niels.«

Lærer P. Larsen i Gravlev klarede også frisag:

»Fornævnte Circulaier blev samme Dags Formiddag d. 14de September bragt til Støvring ved en af mine Skolebørn der leverede samme til Skolelæreren selv i hans Stue.«

Niels Jacobsen, lærer i Støvring, havde derimod kun følgende undskyldning:

III Formelle strukturer

»Anførte Circular blev samme Dag den 14de Septbr. ved Christen Søegaards Søn Jesper, sendt til Mosegaarden og leverede Boe, som lovede at besørge det betids til sit Sted, men af ham bleven forglemt.«

Resultatet af denne sag, hvor læreren i Støvring havde glemt sit ansvar, blev, at skoledirektionen og sognepræsten forsøgte at få ansat et bud. Præsten fandt en skikket og villig husmand, men han ville have 10 rbd. i løn om året, og direktionen mente, 4 rbd. var tilstrækkeligt. Præsten var ikke enig, da han mente, at budet havde flere breve at ekspedere, end SD antog, og pegede på vanskelighederne ved at finde en egnet person, da egnens inderster og husmænd enten havde fast tjeneste eller var hoveripligtige.²¹⁷ Følgelig beholdt Niels Jacobsen hvervet, men fik pålæg om at passe det bedre.²¹⁸

Posttjenesten var til besvær for lærerne, der til enhver tid måtte stå til rådighed. Selv juleaftensdag og nytårsaftensdag kunne lærere blive sendt af sted af præsten.²¹⁹ Ufarligt var det heller ikke. Skolelærer Christopher Magnus Barclaj, Ellidshøj, havde den 19. jan. 1828 været i Ø. Hornum Præstegård for at aflevere et embedsbrev fra amtsprovsten, men for vild på hjemvejen om aftenen på heden. Han blev fundet død to dage senere.²²⁰

Da skolelærerne i slutningen af 1830'erne begyndte som stand at kæmpe for bedre forhold, var brevbefordringen et af de punkter, de tog op. Skolelærer C.A.S. Schou, Haarløse Skole ved Hillerød, anså det for byrdefuldt og uværdigt at skulle påtage sig dette arbejde, som tilmed kunne betyde afbrydelse af undervisningen.²²¹ A. Thaanum, skolelærer i Ebeltoft, gik endnu videre. Læreren var »Geistlighedens hoverigjørende Sendebud, der paa første Vink, undertiden 2 til 3 Gange ugentlig, skulle marchere afsted.«²²² Sognepræst C.L. Børresen tog afstand fra lærernes kritik; brevene kunne blot mod betaling ekspederes af et kirkebud. Lærerne kunne ikke både få løn for arbejdet og slippe for at befordre brevene.²²³

Lærernes opfattelse af ordningen som uværdig førte til dens afskaffelse.²²⁴ Kultusministeriet foreslog i 1849, at præsterne selv måtte sørge for at få transporteret deres breve, da lærerstanden så med uvilje på lærernes medvirken, og da det »heller ikke ret vel synes forenelig med den Stilling, Skolelærerne nu indtage i Samfundet.«²²⁵

De vigtigste medier for den lokale kommunikation inden for pastoratet var prædikestolen, kirkestævnet og gadestævnet. Ved frd. 8/10-1824 ophævedes præstens pligt til at oplæse eller orientere om

vigtig lovgivning²²⁶ og til at tillyse om verdslige genstande fra prædikestolen, da det forstyrrede andagten under gudstjenesten.²²⁷ Til verdslige genstande hørte ikke tillysning om f.eks. skolekommissionsmøder og eksaminer, der fortsatte.

En del af præstens oplæsninger fra prædikestolen overtoges af kirkesangeren, der efter præstens tillysning under gudstjenesten skulle afholde kirkestævne på kirkegården, når kirkegangen var forbi. Dette var ikke uden problemer. Hvordan skulle emnerne fordeles mellem kirkesangeren på kirkestævne og sognefogden på gadestævne? I 1820 klagede en præst over, at kirkesangeren oplæste »Tillysninger om Auctioner, optagne Kreaturer og andre deslige heterogene Gienstande«, men Kancelliet fandt ikke anledning til at gribe ind.²²⁸ Private personer kunne også få kirkesangeren til at oplæse meddelelser, men det krævede præstens godkendelse.²²⁹

Et andet problem var almuens udbytte af kirkestævnet. Udgiveren af »Haandbog for Præster« sognepræst Jens Møller havde ikke store forhåbninger: »Enhver, der kiender Almuens Hang til at dadle offentlige Foranstaltninger, og finde Latterligheder overalt, har sikkert ofte med Udgiveren gjort den oprørende Erfaring: at de Bekiendtgjørelser, der oplæses paa Kirkestævne, i Almindelighed ledsages af Yttringer, der stride absolut mod Tidens og Stedets Værdighed, og vække hos Menighedens Lærer sørgelige Erindringer, om at hans Tale kun var en tom Røst i Ørkenen. – Nej! lad Almuen kaldes til Gadestævne, der kan den fiase, spotte og stoppe Piben – men Kirkegaarden være hellig!«²³⁰

I skolesager blev også andre metoder anvendt for at orientere beboerne. I nogle tilfælde blev vigtige skrivelser rundsendt i sognet. I en klagesag fra nogle beboere i Rebstrup anmodede skoledirektionen om, at dens afvisningsskrivelse måtte blive meddelt hele Sønderup Sogn, så direktionen kunne slippe for flere ubelejlige klager.²³¹ I en del tilfælde anvendte præsten skoleforstanderne som budbringere, når beboere skulle have besked – ofte i forsømmelsessager.²³² Licitation over nye skolebygninger og auktion over gamle skolebygninger kunne bekendtgøres ved plakater i de nærmeste kirkesogne eller – hvad der blev mere og mere almindeligt – ved annoncering i stiftsaviserne²³³

Til slut lidt om problemer i forbindelse med personbefordring. Ligesom postgangen var persontrafikken meget besværlig. Aalborgområdet havde forbindelse med pakkeposten ad ruten Aalborg-Randers og videre sydpå. Fra 1817 gik der desuden særlige personvogne ad samme

III Formelle strukturer

rute. Skulle man uden for hovedruterne, var den eneste mulighed at leje en ekstrapost.²³⁴ Noget bedre blev forbindelsen, da der omkring 1840 indførtes diligence Snoghøj-Aalborg. Diligencen, hvis rute gik igennem Ellidshøj og Aarestrup pastorater, gav anledning til en kontrovers mellem Aarestrup-præsten og læreren i Gravlev, da sidstnævnte imod flertallet af skolekommissionens indstilling overlod plads i skolens udhus til fire diligenceheste.²³⁵

Gejstligheden havde ofte stort besvær med skolerejserne. Bortset fra Søndertranders Sogn, hvor de jordbrugere, der havde heste og vogn, skulle transportere præsten til skolerejserne, synes præsterne selv at have skullet sørge for transport.²³⁶ Var skolevæsenets bestyrelse overladt til en kapellan, havde han derimod fri transport, hvilket sognepræsten skulle sørge for.²³⁷

Skolebesøgene i de ofte omfattende pastorater ad dårlige veje var et stort problem for præsterne og bidrog uden tvivl til, at præstens besøg blev færre i antal. Om sommeren kunne han dårligt undvære heste og kusk i driften, og om vinteren forhindrede ufremkommelige veje ham i at besøge skolerne.²³⁸ I nogle tilfælde kunne præsterne ikke holde til strabadserne. Således pådrog sognepræst Schiønning sig en gigtsvaghed og måtte i 1837 opgive bestyrelsen af det vidtstrakte Aarestrup-Buderup-Gravlev pastorat og flytte til et byembede.²³⁹

Bestemmelserne om provstens transport, når han i embeds medfør besøgte skolerne, er noget uklare. Medens provsten havde frirejse, når han med synsmænd besigtigede kirker og præstegårde,²⁴⁰ afviste Kancelliet flere gange, at provsterne havde fri befordring på visitats- og skole- og fattigdirektionsrejser.²⁴¹ Dette forhindrede dog ikke provst Tetens i at pålægge præsterne at sørge for transport under hans eksamensrejser.²⁴² Ved frd. 26/6-1844 om fribefordringsvæsenet blev det overladt til amtet at sørge for provstens transport.²⁴³

Kirkestævneskilt. Opbevares stadig i Lindknud Kirkes våbenhus.

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

1. Skoleplanen

Skoleanordningen af 1814 krævede, at skoledirektionen snarest muligt skulle udarbejde en plan over en reform af skolevæsenet i hvert sogn, som derefter skulle forelægges Kancelliet til approbation. Planen skulle indeholde oplysninger både om skoledistrikternes inddeling, nødvendige nyopførelser og forbedringer af skolebygningerne samt forhøjelse af lærerlønningerne.¹

De nye planers virkeliggørelse var en helt uomgængelig betingelse for anordningens succes, men mange steder varede det længe, før planen blev gennemført. Anordningen tog selv et afgørende forbehold. En forudsætning for det nye skolevæsens finansiering var, at degneembederne blev nedlagt og degneindtægterne tillagt skolevæsenet. Men degnene måtte først dø en naturlig død. Af denne grund trådte mange skoleplaner først i kraft i 1820'erne og 1830'erne. Også andre årsager kunne medvirke til at forsinke gennemførelsen: lærernes manglende kundskaber, beboernes modvilje, de dårlige konjunkturer (efterkrigsproblemerne, den store landbrugskrise), og Kancelliets ineffektivitet.²

Skolevæsenets tilstand i Hornum-Fleskum Herreders sogne i 1814 var temmelig forskellig. Nogle skoler må karakteriseres som værende af hæderlig standard. Området havde ingen rytterskoler, men 1739-ordningen havde medført oprettelse af en del skoler. Det mest helhjertede forsøg i det 18. årh. på at skabe et bedre skolevæsen var grev Schimmelmans skoleordning på de lindenborgske godser.³ Forholdene var dog langtfra ideelle ved alle skoler.⁴ Bedst stod det til på den i 1806 oprettede Gudumlund Fabriksskole, hvor greven på Lindensborg betalte både lærerlønnen og skolebygningernes vedligeholdelse.

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Planen for Gudumlund Fabriksskole ændredes ikke før i 1835, da standarden lige som ved nogle få af det 18. århundredes godsejerskoler lå over 1814-niveauet.⁵ Skoleforholdene før 1814 var derimod yderst dårlige i Hornum Herreds vestligste del, hvor skolegangen i flere sogne var meget mangelfuld, da der ikke var oprettet mere end 1 skole, eller de eksisterende omgangsskoler ikke fungerede.⁶

Amtsprovst Tetens var meget aktiv for at få skoleplanerne iværksat.⁷ Skoledirektionen for Aalborg Østre Amtsprövsti bad i Cirk. 10/11–1814 provstiets præster om straks at få skolekommissionens forslag til ny skoleplan udarbejdet. Når man tager beboernes senere indstilling til skoleplanernes indhold i betragtning, må det antages, at præsterne har haft meget stor indflydelse på skoleplanerne. Det lykkedes i de fleste sogne at nå frem til et forslag, der var anordningsmæssigt. Sværere var det at få planen gennemført.

Skoledirektionen indsendte derefter sognenes forslag til Kancelliets approbation. Denne godkendelse var af allerstørste betydning for skolevæsenet, da præsterne og skoledirektionen ved at henvise til »kongens bud« kunne modstå beboernes pres for at få planens krav nedsat. Dette forholds betydning viste sig allerede ved den forsinkelse i approbationsproceduren, der skete, ved at Kancelliet godkendte planerne for Hornum Herred i 1815, men først for amtsprovstiets tre øvrige herreder i 1818.⁸ På grundlag af skolekommissionernes (præsternes) indberetninger kunne amtsprovst Tetens i 1818 give Kancelliet en redegørelse for de uheldige konsekvenser af, at skolevæsenet i et herred var organiseret og ikke i et andet. Præsterne havde gjort, hvad de formåede, men beboerne og skolekommissionernes øvrige medlemmer var generelt uvillige. I de sogne, hvor planen var approberet, ville man ikke bidrage til skolevæsenet, så længe andre distrikter slap, og i de sogne, hvor planen endnu ikke var godkendt, lå alt »i Dvale«, fordi mange mente, at det var »tidsnok at tænke paa stadig Skolegang for vore Børn, naar de nye Foranstaltninger nyde Collegiets Bekræftelse«.⁹ Amtsprövsten havde også forsøgt ad private kanaler at få Kancelliet til at godkende planerne, hvilket skete for Fleskum Herreds vedkommende i april 1818.¹⁰

Men også i Hornum-Fleskum Herreder forsinkedes deres ikrafttræden, ligesom det skete på landsbasis. Årsagerne var langlevende degne, de ansatte læreres manglende duelighed og ikke mindst beboernes uvilje. Værst stod det til i så henseende i Veggerby-Bislev og Sønder-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

holm-Frejlev-Nørholm pastorater, hvor forholdene endnu i 1830'erne var langt fra anordningsmæssige; det sidstnævnte sted fordi »Beboerne modtvilligen have modsat sig Udførelsen af den approberede Skoleplan ... i 21 Aar.«¹¹

Medens det normale var, at man diskuterede, om det var nødvendigt at oprette nye skoler, kunne 1814-anordningen også benyttes til at nedlægge skoler. Argumentet var, at hvis de mange nye krav til den enkelte skole skulle overholdes, var det nødvendigt at koncentrere bestræbelserne på færre skoler. Af denne grund blev skolerne i Sejlflod og Klarup nedlagt og eleverne overført til Storvorde og Romdrup skoler. I Mou Sogn fik skolekommissionen gennemført, at de tre før 1814 eksisterende skoler skulle indskrænkes til to, men inden det blev gennemført, skiftede kommissionen opfattelse.

Vanskeligere var det at få oprettet nye skoler. Både i Nørholm og Sønderup sogne skabte det mange stridigheder med beboerne at få oprettet nye hjælpeskoler.¹² I Sønderup Pastorat skulle der indrettes hjælpeskoler i Rodsted og Bravelstrup, men samtlige beboere nægtede gentagne gange at leje lokaler ud til skolerne.

Uviljen imod hjælpeskolen i Bravelstrup skyldtes især, at børnene fra Torsted By, som lå i Aarestrup Sogn, skulle gå i Bravelstrup, da det var dem umuligt at komme til Aarestrup Skole. Beboernes indstilling til et sådant arrangement var meget negativ. Til nød kunne man gå med til at bidrage til hjemstedets skolevæsen, men ikke til et fremmed distrikt. Der blev til stadighed klaget over, at »just Sønderup Sogn [skulle] lide, for at gøre det mere beqvemt for det mindre trængende Nabosogn Aarestrup«. Citatet stammer fra en klageskrivelse fra en række beboere i Sønderup og Suldrup til skoledirektionen i 1819, men tankegangen i den er karakteristisk for tidens indstilling. Her drejer det sig om et distrikt i et andet pastorat, men som omtalt nedenfor opstod en lang række tilsvarende sager imellem distrikterne inden for det enkelte pastorat; når et af distrikterne havde store udgifter, ville de øvrige helst undgå at betale. I sådanne sager undgik sognepræsten som regel at tage stilling, men fungerede som mægler. I striden mellem Sønderup og Aarestrup forhandlede de to pastoraters sognepræster sig frem til et kompromis. Børnene i Torsted blev overflyttet til Aarestrup Skole mod, at Sønderup-Suldrup betalte anlæggelsen af en gangsti over kærret mellem Torsted og Torstedlund Hovedgård, da dette kær ved siden af afstanden var hovedhindringen for, at Torsted kunne

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

forblive under Aarestrup skoledistrikt, hvor det egentlig hørte hjemme.¹³

2. Skolebygningerne

Skoleanordningens krav til skolebygningen og lærerboligen var ikke umotiverede. I mange distrikter manglede bygningerne totalt, og andre steder var de i en miserabel stand. To præsters optegnelser i skolekommissionsprotokollen er tilstrækkeligt til at karakterisere behovet for forbedringer. Svenstrup Sogns skolehus

»bestaaer ikkun af 8 Fag, hvori Tømmeret er Fyr, Væggene Leer og Taget Straa. Af disse er 1 Fag til at sætte Korn i, et til Tærskeloe, to til Stue, 1 til Gang og Skorsteen. De øvrige 3 Fag ere afdeelte ved en Skillevæg, saaledes at noget meere end det Halve er til Skolestue, og det øvrige til Kjøkken og Spisekammer. Skolestuens Længde er 7½ Alen, Bredde 5 Alen, Højde 3 Alen. Vinduerne ere smaa og uoplukkelige, nogle Ruder ere itu, Gulvet Leer og meget ujevnt, Bordet og Bænkene staae paa Pæle, som ere drevne i Jorden. – Den er følgende i ingen Henseende Anordningsmæssig, ei heller kan den blive det uden gandske at omdannes, forhøjes og udvides«. ¹⁴

Nørholms skolestue blev endnu i 1821 af sognepræst L. Ottesen karakteriseret som ringe og uhensigtsmæssig, da »en voxen Person ei kan staae opreist derinde og Gulvet er som i en Stald«. ¹⁵

I kontrast hertil stod den nye anordnings bestemmelser. Skolestuen skulle være rummelig og mindst 4 alen høj fra gulvet til bjælkerne. Taget, døre og vinduer skulle være tætte og vinduerne oplukkelige, gulvet enten af brædder eller mursten sat på højkant. Til skolelæreren skulle der være en forhøjning med plads til et bord og en stol. Desuden havde skolelæreren krav på et »anstændigt Huusrum« med plads til sig og familie og udhus til 2 køer og 6 får samt foder, brændsel og avling. Patronen havde pligt til at sørge for, at skolebygningerne blev vedligeholdte. Gårdbrugerne blev pålagt pligtkørsel, når materialer skulle anvendes. Endelig blev alt håndlangerarbejde i forbindelse med skolebygningernes opførelse og vedligeholdelse overladt til husmændene og indsidderne. ¹⁶

Disse bestemmelser måtte Kancelliet gang på gang indskærpe eller nærmere forklare. Patronens pligt til at sørge for vedligeholdelse gjaldt ifølge Kancelliet ikke kun selve skolebygningen, men også lærerens

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

bolig og udhuse.¹⁷ Patronens tilsyn burde være tilstrækkeligt, således at det ikke var nødvendigt at indføre årligt syn med skolebygningerne i lighed med den ordning, der fandtes for kirker og præstegårde.¹⁸ En række andre kancelliskrivelser giver et indtryk af den uenighed, som kunne opstå i forbindelse med skolebygningernes vedligeholdelse – stridigheder som Hornum-Fleskum Herreders skolekommissionsprotokoller også indeholder eksempler på (se senere). Kancelliet måtte f.eks. tage stilling til, om skoledistriktet var forpligtet til at bekoste lærerboligernes kakkelovne og brønde, ja sågar om det skulle levere sand til skolegulvets renholdelse.¹⁹ Andre skrivelser tog stilling til omfanget af pligtkørsler og håndlangerarbejde ved skolereparationer.²⁰

Skolebygningerne måtte heller ikke blive for prangende. Da Kancelliet havde modtaget tegninger til større lærerboliger, end »de efter deres Stilling, billigen kunne gjøre Fordring paa«, udsendte Kancelliet i 1829 en standardtegning. I det medfølgende cirkulære gjorde Kancelliet opmærksom på, at én skorsten måtte være nok.²¹ Senere fik en skolelærer dog tilladelse til at få bræddegulv i sin dagligstue, da denne burde være som i de bedre bønders bygninger på egnen.²²

Hvis anordningen var blevet fulgt af alle parter, havde sognepræsten ikke haft meget med skolebygningerne at gøre – udover at han i skolekommissionen skulle være med til at bevilge pengene, og at han ved større projekter havde en del papirarbejde. Men forholdene var langt fra ideelle – præsten fik mange steder flere problemer med skolebygningerne, end han sikkert brød sig om.

Meget afhæng af skolepatronens interesse for skolevæsenet.²³ Hvis denne hverken tog initiativ, når større byggesager skulle fremmes, eller når det årlige vedligeholdelsesarbejde skulle foretages, kunne det berede sognepræsten mange vanskeligheder. Han påtog sig i mange tilfælde at minde patronen om hans pligter, hvilket ikke altid var lige resultatrigt. Ofte måtte præsten gentage opfordringen til patronen. I Sønderup nægtede patronens fuldmægtig i 1838 direkte at modtage præstens formaning om at sørge for skolebygningens fornødne muring, klining og hvidtning, da han ikke mente, præsten havde ret til at blande sig deri.²⁴

I nogle tilfælde skyldtes præstens henvendelse til patronen, at skoledirektionen gav præsten ordre hertil, men også i sådanne situationer kunne det egentlige initiativ være præstens, da hans indberetninger til

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

skoledirektionen om, hvor dårlige bygningsforholdene var, fik denne til at gribe ind. Præsten kunne herved komme i en meget ubehagelig situation, når han ikke kunne få opfyldt skoledirektionens krav. Som formand for skolekommissionen måtte præsten indkassere temmelig kraftige misbilligelser, når kravene år efter år blev siddet overhørig. Selv om skoledirektionen udmærket vidste, at patronerne og beboerne var dem, der hindrede, at de nye skolebygninger i Sønderup Pastorat ikke blev opført – præsten havde flere gange beklaget sig over, at patronerne ikke fungerede – udtalte skoledirektionen sig kritisk over for præsten: »Hr. Pastor Suckow især veed og trykkende føle det, at Skolerne i hans Pastorat ere i en ussel Tilstand – han kiender, hvor nødvendigt det er, at Skolevæsenet der hastigt ophielpes – kraftig ville han derfor virke med Patronen og de øvrige Commiss. Lemmer til at ordne dette saa vigtige Værk«. ²⁵

Patronen kunne dog misligholde sine forpligtelser over for skolebygningerne så groft, at denne og ikke præsten fik skylden. Skolepatronen for Klarup og Storvorde distrikter, godsejer Verner Christensen, Klarupgaard, havde gentagne gange forsøgt at undgå at opføre de nødvendige nye skolebygninger – først ved at henvise børnene i Klarup og Sejlflod til de eksisterende skoler i Romdrup og Storvorde og senere ved at være med til at foreslå omgangsskolehold. Gentagne opfordringer fra pastor Høeg i Romdrup til at få en ny skolebygning opført for Romdrup-Klarup forblev resultatløse. Skønt kommissionen havde vedtaget og direktionen godkendt opførelsen af en ny skolebygning midt imellem Romdrup og Klarup, og patronen selv havde skrevet under på forslaget, lod denne sagen hvile. Til sidst klagede præsten sin nød til provsten, og denne var ikke sen til at reagere. I et brev til pastoratets anden patron godsinspektør Rosenbeck, Lindenberg, der opholdt sig i København, bad han denne om straks at komme hjem og gribe ind i skoleforholdene, og provsten lagde ikke fingrene imellem, men skrev rent ud, hvad han mente om godsejeren og især hans kone:

det ville være »alt for Galt og ydmygende, om Clarupgaards Beherskerindes skidne Interesse og Ufølsomhed for det Rette og Nyttige skulle sejre over Direktion, Commission og alt, og ei da som Narre skulle have reist for at udsee og bestemme det rigtigste Sted til Skolejord og Bygning«.

Hvad værre var, eksemplet var ikke enestående. Tetens betroede Rosenbeck, at han havde mødt mange andre patroner,

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

»hos hvem lav Fordeel, Mangel af Selv i Ungdommen at være dannede, Misundelse over at Skolelærereens Kaar blive lidt Bedre end Faarehyrdens, have den sørgelige Virkning, at Skoler og alt hvad dertil hører er dem en ligegyldig Ting – og ved lunkne ved slette Sk.Patroner ere Direktionens Arbejde dobbelt møjsommeligt«. ²⁶

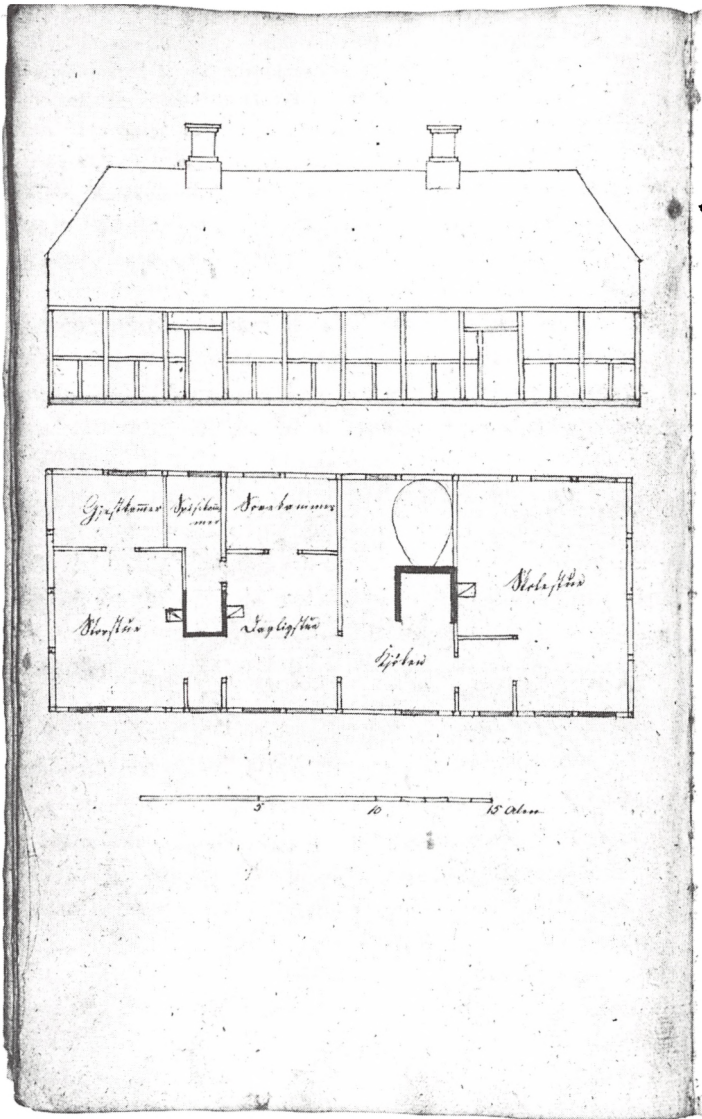
Præsten måtte i en del tilfælde tage sig af patronens arbejde. Når patronen var uvillig eller som skildret i kap. III optaget af andre forretninger, var præsten den nærmeste til at modtage lærerens klage over kritisable forhold ved bygningerne. Pligtopfyldende patroner fandtes dog også, og i mange tilfælde førte patronen sammen med præsten en fælles kamp for at holde skolernes bygninger i orden.

Den anden store forhindring for, at anordningens bestemmelser om anstændige skolebygninger kunne opfyldes, var beboernes manglende forståelse og betalingsevne. De forøgede udgifter til skolevæsenet faldt sammen med de stærkt faldende kornpriser, der formindskede landbefolkningens indtægter afgørende. »Tidsomstændighederne« indgår da i regelen som det afgørende argument imod at gå med til nye udgifter til skolebygninger. Præsterne kunne gang på gang indkalde til skolekommissionsmøde for at få skolebygningerne opført i overensstemmelse med anordningen, men måtte konstatere, at det ikke lod sig gøre. Som omtalt under afsnittet om ligningen (IV, 4) stod præsten flere gange alene tilbage – skoleforstanderne og beboerne var blot gået deres vej, og præsten kunne kun indberette til skoledirektionen, at den nye skolebygning ikke blev opført foreløbig.

I alle de gennemgåede skolekommissionsprotokoller findes der eksempler på, at beboerne støttet af skoleforstanderne og i en del tilfælde også af patronerne ²⁷ – har modsat sig gennemførelsen af anordningens bygningsmæssige bestemmelser. Værst stod det til i de sogne, hvor forholdene mest af alt krævede en større indsats. I flere af Hornum Herreds sogne søgte beboerne at hindre opførelsen af bygninger til omgangsskolerne. I både Sønderup og Nørholm pastorater gik det så langt, at samtlige beboere en overgang ikke blot nægtede at opbygge nye skolebygninger, men også at leje lokaler ud. ²⁸ Endnu i 1827 måtte skoledirektionen i sin indberetning indrømme, at undervisningen nogle steder fandt sted i »leiede Stuer«. Kancelliet pålagde SD at sørge for en mere passende indretning af skolevæsenet. ²⁹

Men også i sogne, der kun havde en enkelt skole at vedligeholde, var beboernes uvilje markant. I det følgende skal Ellidshøj-Svenstrup

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Romdrup-Klarup Skolekommissionsprotokol indeholder under året 1816 en helsides farvelagt tegning af pastoratets nye skolebygning, hvis opførelse forsinkedes af patronens vrangvillighed.

Tegningen er sandsynligvis indført af sognepræst J.H. Hoff og er et af de yderst få eksempler på illustrationer i forhandlingsprotokollerne. (L.A. Viborg).

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

pastorats skoler tages som eksempel på, hvor lang tid beboernes modstand kunne forsinke istandsættelsen af bygningerne, og hvilke problemer dette kunne berede en sognepræst.

Behovet for forbedringer var evident. Bygningerne i Svenstrup er beskrevet med det citat, der indleder dette afsnit, og forholdene i Ellidshøj var ikke meget bedre. Skolestuen var ganske vist i temmelig god stand, men »Afstanden mellem Loft og Gulv er for liden, saa et velvoxent Menneske ikke kan gaae opret derinde«. Lærerens bolig var forfalden.³⁰

I 1815 samledes skolekommissionen i Ellidshøj med 3 ligningsmænd (jfr. IV, 4) for at afgøre, hvilke forbedringer der skulle foretages ved lærerboligen, men de 3 mænd nægtede at syne boligen og forlod uden videre mødet, da de ville rådføre sig med sognets øvrige beboere. En uge senere modtog skolekommissionen løfte fra samtlige beboere undtagen patronen om, at boligen ville blive istandsat uden videre henstand, hvis årstiden tillod det.³¹ Resultatet blev, at der intet skete her ligeså lidt som i Svenstrup, hvor skolekommissionen besluttede at udsætte nybygningen til næste forår.³²

I juli 1816 indkaldte præsten Ellidshøj Skolekommission, da læreren havde besværet sig over husets »Brøstfæld og Mangler baade paa Tag og Fyldtømmer«. Forholdene var så slemme, at patronen og forstanderne måtte være enige med præsten i, at klagerne ikke var overdrevne, og at hele huset »udvortes og indvortes... trænger til en hastig Reparation«. Alligevel nægtede patronen og forstanderne at foretage sig noget, førend ejerforholdet til lærerboligen var afklaret. Kirkejeeeren, greven på Lindenberg, besad også lærerboligen, og man nægtede pure at istandsætte en andens ejendom. Præsten lovede at skaffe grevens afkald på bygningen. Dette påskud, som af skoledirektionen blev anset for at være »saare svag«, da anordningen forlangte, at der skulle skaffes en bolig til læreren, medførte, at der intet skete i 1816.³³ I Svenstrup blev resultatet det samme, da ligningen til en ny skolestue i april blev udsat, for at kommissionen kunne indhente priser.³⁴

I 1817 blev den første virkelige forbedring af bygningerne i pastoratet gennemført, idet lærerboligen i Ellidshøj fik en hovedreparation. Præsten havde skaffet grevens afkald, skoledirektionen forlangte i februar reparationen iværksat straks, og boligen var ifølge præstens indberetning i en sådan forfatning, at man i hvert stormvejr kunne frygte, at den styrtede sammen.³⁵ Præsten var dog ikke tilfreds. I sin halvårli-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

ge indberetning anførte han, at det også havde været ønskeligt for læreren, at der blev lagt »Fjelegulv« (trægulv) i hans dagligstue i stedet for det fugtige og ujævne lergulv, og gjorde atter opmærksom på, at der var for lavt til bjælken i skolestuen.³⁶

Derimod lykkedes det atter Svenstrup-beboerne at vige uden om. Efter gentagne opfordringer fra direktionen samledes kommissionen med 4 mænd for at gøre overslag til en ny skolestue. Men under henvisning til, at gårdmændene ikke havde langhalm nok til at kunne levere til skolens tag, og til at man skulle bidrage til reparationen i Ellidshøj, bad de tilstedeværende præsten søge direktionen om udsættelse til næste år.³⁷ Atter hvilede udsættelsen på et meget spinkelt grundlag, da det senere viste sig, at svenstrupperne ikke kom til at bidrage til reparationen i nabosognet.³⁸

De følgende år skete heller ingen forbedringer, skønt skoledirektionen flere gange under henvisning til de i de halvårige indberetninger anførte mangler krævede arbejdet sat i gang straks. Præsten forsøgte at få ligning iværksat, men beboerne overtalte ham hver gang til at søge om udsættelse. Selv om han kun gjorde det »ugjerne«, kunne han ikke helt afvise de fremsatte vægringsgrunde: uformuenhed, bidrag til jordemoderhusets istandsættelse og mangel på halm.³⁹

Præsten og skoledirektionen formåede kun at få gennemført mindre forbedringer i 1820'erne. I 1831 var en ny bygning i Svenstrup uomgængelig, da direktionen konstaterede, at der blandt »Skolelærer Bopæle og Skolestuer ere neppe i dette Amtsdistrict nogen, der i enhver Henseende i Ringhed og Brystfældighed kan sættes ved siden af Svenstrups Skolebygninger.«⁴⁰

Ellidshøj-Svenstrup Pastorats bygningshistorie skal ikke forfølges yderligere, men den er et godt eksempel på, hvor svært det var at få skolebygningerne gjort anordningsmæssige, især når patronerne som her var bønder og derfor helt på beboernes side. Når præsten som her stort set var den eneste i sognene, der ønskede anordningen overholdt, kunne han ikke gøre andet end føje beboerne og indberette sagerne. I Gravlev gik det endog to gange så langt, at bygningerne blæste omkuld, før skolekommissionen fik gjort noget ved sagen.⁴¹ I Lellinge (Præstø Amt) var skolestuen i en så mådelig forfatning, at eksamen måtte holdes i kirken, da præsten ikke kunne »udholde Skolens lumre Kvalm«.⁴²

I 1830'erne blev det lidt nemmere at få vedtaget reparationsarbej-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

der. Årsagerne hertil var, at landbrugskrisen var forbi, at de helt store bygningsarbejder, som 1814-anordningen krævede, var ved at være gennemført, og endelig havde skolelærernes større selvbevidsthed uden tvivl sin betydning.

Det var imidlertid ikke kun de store byggesager, der gav vanskeligheder. Som eksempel på mindre, men problematiske vedligeholdelsessager, kan anføres de såkaldte brøndsager. I Ellidshøj var brønden, som læreren selv havde bekostet, faldet sammen, og han anmodede kommissionen om en ny. Patronen og forstanderne modsatte sig dette, da de mente, læreren blot kunne hente vand i bybrønden, der »kun« lå 44 danske favne fra lærerens bolig.⁴³

Under en lignende sag 20 år senere i Svenstrup støttede både præst og patron lærerens ansøgning om en brønd ved skolen, i stedet for at han skulle hente vand i Svenstrup Mølleå. Skoleforstanderne støttet af beboere gik imod, men skoledirektionen forlangte, at lærerens ønske skulle opfyldes.⁴⁴

En tredje tilsvarende sag i Nøvling i 1835, hvor læreren klagede over mangel på sundt og drikkeligt vand, da han i visse dele af året var henvist til »et Par stillestaaende Gadedamme, hvortil baade Ænder, Gjæs og andre Creature have sin Adgang«, endte ligeledes med, at direktionen gav kommissionen ordre til at opføre brønden.⁴⁵ Disse eksempler viser, sammen med lignende sager, at beboerne søgte at spare på det bygningsmæssige, hvor det på nogen måde lod sig gøre, medens sognepræsten og i nogle tilfælde også patronen var mere villig til at se sagen fra lærerens og skoleanordningens side.

Materialer og håndværkere til opførelse eller reparation af bygninger blev skaffet på flere måder. Den mest almindelige var, at patronen eller præsten henvendte sig til lokale håndværkere og bad dem udføre et bestemt arbejde. I en del tilfælde var håndværkere indkaldt til kommissionsmøder som eksperter, når kommissionen skulle tage stilling til, hvilke arbejder der var nødvendige.⁴⁶ Præsten kunne i flere tilfælde tage initiativ til at indkøbe de nødvendige materialer,⁴⁷ ligesom der findes eksempler på, at han har tegnet udkastet til nye bygninger.⁴⁸

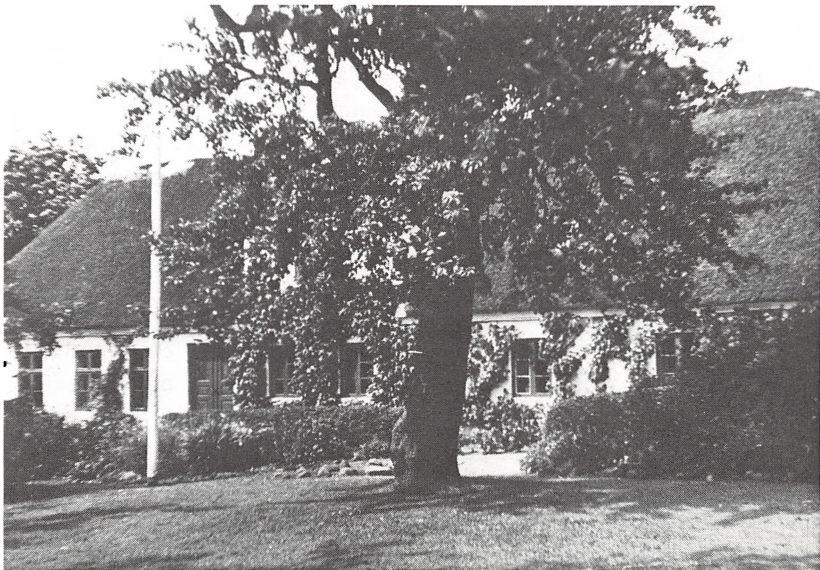
Når nye bygninger skulle opføres, blev der i flere tilfælde udarbejdet overslag både i bindingsværk og i grundmur. Når prisforskellen var stor, blev bindingsværk foretrukket, selv om skolekommissionen var enig om, at grundmur var det bedste.⁴⁹ I Aarestrup Pastorat valgtes i

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

to tilfælde ikke den billigste løsning. Men begrundelsen var speciel. Gravlev skolebygning lå centralt i pastoratet og blev ofte anvendt til kommissionsmøder, og i Sørup blev skolen anvendt som forsamlingsbygning for beboerne, der »de hellige Aftener ... efter en gammel Sædvane forsamles til gudelig Sang og Bøn.«⁵⁰

Ved større arbejder kunne anvendes licitation. Efter at kommissionen, patronen eller præsten havde udarbejdet betingelserne, skete selve licitationen enten ved herredstinget eller på birketinget. Præsten havde mere at gøre med licitationen, når sagen, som i Romdrup 1816, forelagdes herredsfogden, end når den som Gunderups nye skolebygning i 1836 udliciteredes på birketinget.⁵¹

Når arbejdet var færdigt, opstod spørgsmålet, om aflevering skulle ske ved lovligt syn, eller om skolekommissionens skøn var tilstrækkeligt. I regelen sparede man det retslige syn, da det ligesom licitationen ikke var gratis.⁵² I en noget delikat sag i Gunderup i 1836 blev det

Gunderup Skole set fra syd. Skolen bevarede sit udseende fra opførelsen i 1836 og indtil nedrivelsen i 1961, bortset fra at lærerboligen (t.h.) udvidedes med to fag i 1855. Skolestuen var til venstre for indgangsdøren. Endnu i 1950'erne havde skolen kun én lærer, og børnene var stadig som i 1830'erne inddelt i to klasser.

(Billedet tilhører skolens sidste lærer, skoleinspektør Asmus Jæger, Nøvling).

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

lovlige syn direkte krævet af skoledirektionen. Gårdmand og skolepatriark Niels Nielsen, Skoustrup, havde ved licitation påtaget sig at opføre bygningen, men havde ikke overholdt konditionerne. Kommissionen med sognepræsten i spidsen var villig til at se gennem fingre med manglerne, men Lindenborgs godsinspektør Kirstein, der både var medlem af skolekommission og -direktion, fik direktionen til at gribe ind både for at hindre senere klager og for at få entreprenøren til at udbedre manglerne. Når dette var sket, skulle der ske lovligt syn over skolebygningen. Sagen viser, at det ikke var heldigt at overlade byggeriet til et kommissionsmedlem, hvilket ikke var usædvanligt.⁵³

Præstens holdning til skolebygningernes vedligeholdelse blev ofte noget vaklende, da han kunne risikere enten at komme i et modsætningsforhold til sin menighed eller til sine overordnede og læreren. Et par citater fra den lokalhistoriske litteratur belyser forholdet også i Hornum-Fleskum Herreder. Sognepræst Henrik Møller, Hasle ved Aarhus, havde gentagne gange støttet degnens krav om anordningsmæssig skolebygning, men da skoledirektionen ikke havde støttet ham, havde menigheden givet præsten skylden for kravene. Præsten gik derfor ind for beboernes krav om udsættelse, så at »jeg nu ikke skal anses som min menigheds plagefoged.« Læreren så sagen på en noget anden måde: »Det er . . . meget forargeligt for det offentlige; her igennem byen går den strygende landevej, hvor præstegården ligger på den ene side som et palæ og skolen på den anden side som et fordums hyrde- og natmandshus.«⁵⁴

Lærerne kunne i visse tilfælde selv være medvirkende til, at præsterne greb ind i bygningsforhold på en måde, der ikke var til fordel for lærerne. De fleste sager drejede sig om, hvorvidt læreren måtte bruge skolestue og udhuse til andre ting, end anordningen forudsatte. I Ferslev forbød præsten læreren at bruge tømmerhuset til ladehus, og han fik kommissionen til at forlange, at læreren skulle rydde loftet, da den mellemste bjælke i skolehuset var kendelig bøjet. Lærerens modkrav, at få udvidet laden, blev først opfyldt, da præsten fraflyttede sognet. At kravet ikke har været helt urimeligt, ses af, at skolekommissionens vedtagelse fandt sted straks i vakancen under ledelse af provst Fogh.⁵⁵ I Svenstrup støttede præsten, at døren mellem lærerens køkken og skolestue murede til og advarede ham efter beboernes klage imod at anvende skolestuen til pulterkammer og sovekammer.⁵⁶ På samme måde kunne præsten ikke frikende læreren i Sønderup for at

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

holde skolen i »svinsk og uhumsk Stand«, og bl.a. for at have taget en hestehud ind i skolen.⁵⁷ I Gravlev medførte striden om, hvorvidt læreren havde ret til at indkvartere diligencehestene, at præsten støttede beboerne og til gengæld kom i et modsætningsforhold til læreren.⁵⁸

De her nævnte eksempler kan være med til at vise, at præsten havde temmelig meget med det daglige tilsyn af skolebygningerne at gøre. Som lærerens nærmeste foresatte og som den, der ofte skulle besøge skolerne, havde han mange steder langt bedre føling med de konkrete mangler end patronen, der sjældnere – især når han boede udensogns – havde kontakt med skolen og læreren.

3. Lærerlønnen

Som for skolebygningernes vedkommende krævede 1814-anordningen en væsentlig forbedring af lærerløningerne. Medens der tidligere havde været to kategorier af lærere med væsentlig forskellig aflønning: degnene og skoleholderne, skulle lærernes forhold være mere ensartede efter 1814. Efterhånden som degneembederne ved afgang blev nedlagt, skulle indtægterne herfra komme alle lærerne til gode. Den gamle forskel afskaffedes dog ikke helt, da der også efter 1814 skulle være en slags »degn« i hvert kirkesogn, som under navn af kirkesanger skulle overtage en del af degnens pligter, og som ifølge anordningen skulle have et løntillæg på 10 rbd. S.V.⁵⁹

Den fremtidige lærerløn skulle fastlægges af skoledirektionen i sognenes skoleplaner; men anordningen foreslog 6 tdr. rug og 10 tdr. byg in natura samt 25 tdr. byg betalt efter den gældende kapitelstakst. Efter omstændighederne kunne Kancelliet nedsætte eller forhøje denne løn for den enkelte lærer. Offeret, som degnen tidligere fik alene, skulle fordeles mellem alle lærerne, men der kunne til gengæld foretages en tilsvarende reduktion af lønnen.⁶⁰ Endelig gav anordningen nærmere bestemmelser for omfanget og leveringen af det fornødne brændsel til skolen og lærerboligen, samt om foder til lærerens kreaturer og den ham tilkommende jordlod. Så længe degnene endnu sad i embedet, burde de øvrige skolelærere have et midlertidigt løntillæg.⁶¹

Anordningen pålagde ikke præsten opgaver i forbindelse med sikringen af lærerløningerne, derimod gav den patronen pligt til at sørge for, at lærernes indtægter ikke ulovligt formindskedes, men, når det

lod sig gøre, forøgedes. Patronen skulle især sørge for, at lærerne modtog deres løn, brændsel m.v. rettidigt og af »forsvarlig Godhed og Maal«. ⁶²

Alligevel fik præsterne mange større og mindre problemer med lærernes løn og især med den del, de skulle modtage i naturalier. Reskriptsamlingen indeholder en lang række Kancelliskrivelser, der afgjorde sager om lærerens brændsel, foder, jordlod, hegnet omkring jordlodden m.v. ⁶³ Tilsvarende sager findes for Hornum-Fleskum Herreders vedkommende, og de gav i de fleste tilfælde præsten ekstraarbejde, ikke kun fordi det krævede skolekommissionsmøder og indberetninger, men også i det praktiske. Lærerne og/eller beboerne besværede sig over for præsten, og han måtte undersøge sagen, søge at mægle, eller pålægge én af parterne at rette sig efter bestemmelserne.

De approberede skoleplaner for Hornum-Fleskum Herreder gav, når offer og accidenser regnes med, de fleste lærere en løn, der nærmede sig den anordningsmæssige. ⁶⁴ En række embeder måtte dog, indtil degneembedet nedlagdes, nøjes med mindre. Enkelte lærere i provstiet havde endog kun mellem 1/2 og 2/3 af den reglementerede løn. Dette gjaldt Egense og Dokkedal skoler i Mou Sogn, hvor lærerne i de 20 første år havde en »simpler løn«, da skolekommissionen mente, at lærernes duelighed ikke berettigede til mere. ⁶⁵ Gudumlund og Sørup skoler var beregnet for en ugift lærer. ⁶⁶ Allerringest var omgangsskole- og hjælpeskolelærerne aflønnet, de var at betragte som en slags daglejere, hvis løn aftaltes med skolekommissionen fra halvår til halvår. ⁶⁷

Lærerlønnen var et af beboernes store angrebspunkter imod den nye anordning. Helt galt blev det, da landbrugskrisen satte ind. Kornprisernes styrtdyk ramte både beboerne, der delvis skulle betale læreren i penge, og læreren, der mistede store indtægter ved, at det leverede korn var meget mindre værd, end da lønnen fastsattes. ⁶⁸ Dette forhold taget sammen med beboernes almindelige uvilje imod skolevæsenet medførte, at lærerne ikke modtog, hvad de havde krav på, og beklagede sig over udhulingen af lønnen og krævede den forøget.

At læreren ikke fik sin løn til tiden, var ikke ualmindeligt. Præsten blev inddraget i sådanne tilfælde, hvor patronen ikke havde kunnet eller villet opfylde sine forpligtelser. På samme måde som ved skolebygningerne kunne præsten få problemer både med beboerne og læreren. Så længe det gjaldt lærerens berettigede løn, kunne præsten ikke

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

andet end støtte læreren og forsøge at overtale beboerne, evt. true dem med sanktioner.

Et par konkrete eksempler skal fremdrages. Helt galt stod det til i Sønderup-Suldrup, hvor præsten ikke kunne få skoleforstanderne og ligningsmændene til at ligne lønnen, og hvor samtlige beboere senere nægtede at betale under henvisning til, at gælden nu var forældet.⁶⁹ Sagen gik til skoledirektionen, der blot meddelte, at det ikke stod i dens magt at nedsætte lønnen, da den var fastsat af Kancelliet. Senere forsøgte alle undtagen præsten at springe lønnen til læreren for 1818 over, ligesom de ville nedsætte lønnen for 1819. Den massive modstand gjorde, at præsten atter ikke kunne andet end indbringe sagen for skoledirektionen. Trods præstens og skoledirektionens bestræbelser gav beboerne sig ikke og blev ved med at henvise til, at de ikke formåede at udrede lønnen. I 1821 klagede læreren i Suldrup direkte til Kancelliet, hvilket åbenbart hjalp.⁷⁰

I Svenstrup kunne præsten og skolekommissionen ikke formå beboerne til at betale, og disse klagede endog til skoledirektionen og Kancelliet over lærerens løn. Kommissionen fik ordre til at meddele klagerne, at lærerens løn ingenlunde kunne »ansees misundelsesværdig stor, da den efter nuværende Kornpriser udgjør lidet meer, end hvad en Tjenestekarls Kost og Løn gjælder.«⁷¹

Den udeblevne løn kunne blive et meget stort problem for læreren, så stort at præsten i nogle tilfælde kun så den udvej selv at lægge et beløb ud. Sognepræst Ernst gav en midlertidig ansat lærer i Suldrup i 1834–35 et forskud af egen lomme på 5 rbd., da han som »en Slags Dagleier ikke kunde være tjent med at lade sin Løn saaledes henstaae.«⁷² På samme måde indkøbte Ernsts forgænger i embedet for egen regning i favn brænde til læreren i Suldrup, da han ikke efter flere påmindelser kunne få patronen til at sørge for brændslet.⁷³

Noget anderledes synes præsterne at have stillet sig, når lærerne ikke kun forsøgte at få deres retmæssige løn, men derudover at skaffe sig en yderligere forbedring. Beboernes indstilling, ofte støttet af forstanderne, var helt klart totalt afvisende, og præsten støttede dette i flere tilfælde, ikke fordi han ikke undte læreren forbedringer, men fordi han kendte sin menigheds indstilling og økonomiske formåen.

Lærer Lindegaard i Romdrup beklagede sig i 1817 over sin løn, men sognepræst A.L. Høeg advarede ham, da han var bange for, at beboernes fulde uvilje kunne vækkes. Hidtil havde han fået hjælp til at få

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

sin jord pløjet og tilsået og sit korn hjemkørt, men præsten var ikke sikker på, at dette ville fortsætte, når »de mærke, at han udregner Alt saa nøje og paastaar Alt.«⁷⁴ I Storvorde mente læreren, at han var berettiget til at oppebære et tillæg, som degnen tidligere havde fået. Sognepræst Fogh, der afgav betænkning i sagen, afviste pure, men ønskede ikke at beskyldes for at være partisk og indberettede sagen. Direktionen fulgte Foghs indberetning, og læreren skulle tilkendegives, »at vi med Mishag have erfaret hans Fremfærd.«⁷⁵

Under en strid i Ellidshøj 1831–32, hvor læreren var blevet beskyldt for at have været voldsom over for elever, og hvor læreren til gengæld bl.a. besværede sig over, at jordlodden ikke var anordningsmæssig, og at brændslet leveredes ham i store stykker og knuder, stillede sognepræst Bøggild sig helt på beboernes og de øvrige kommissionsmedlemmers side.⁷⁶ Da læreren fortsatte med sine klager, fremlagde præsten i et kommissionsmøde et udkast til svar, der i meget fordømmende vendinger tog afstand fra lærerens lønkrav. Hans udtalelser var ikke blot usande, men var fremsat på en så slibrig og uværdig måde over for høje foresatte, at man kunne overveje at benytte advarslen i frd. 15/12–1820 § 5, der truer med tugthusstraf og embedets fortabelse for at komme med falske klager og løgnagtige angivelser.⁷⁷ Skoledirektionen tog ikke stilling til præstens (SK's) og lærerens gensidige beskyldninger og de fremsatte skældsord, men gik ud fra, at skolekommissionen sørgede for, at læreren fik sine rettigheder opfyldt.⁷⁸ Det opståede modsætningsforhold mellem læreren og beboerne/præsten fortsatte i de følgende år og førte i begyndelsen af 1840'erne til provsteretssagen mellem lærer og præst (se V 8 c).

Ellidshøj-lærerens beklagelser over, at det leverede brændsel ikke var, som det skulle være, var ikke enestående. Lærerne klagede ofte over, at de ikke fik brændsel eller foder nok, eller at det leverede langt fra opfyldte kravene.⁷⁹ Præsten eller skolekommissionen måtte ofte påminde patronen og/eller beboerne om at sørge for, at læreren fik, hvad han havde krav på. Størst var problemet, når patronen selv ikke leverede, hvad han skulle. I 1821 klagede læreren i Ellidshøj over, at patronen havde leveret ham halmfoder i »eene gammelt Rughalm«, og han frygtede for sine kreaturer, når andre beboere fulgte patronens eksempel. Præsten fik ordre til at pålægge patronen at ombytte halmen, da det var dobbelt pligt for patronen at sørge for, at skoleanordningens bestemmelser overholdtes.⁸⁰

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Læreres klager over foder, brændsel og jordlod blev i mange tilfælde besvaret af beboere med modklage over, at læreren anvendte de til skolen leverede tørv til eget brug og lod børnene fryse i skolestuen,⁸¹ eller over at læreren anvendte kirkegården til »fold« og græsning af løse kreaturer.⁸²

På grundlag af materialet i reskriptsamlingen og skolekommissionsprotokollerne kan det konkluderes, at præsten fik temmelig mange besværligheder med inddrivelsen af lærerens lønningsdele. Anordningens bestemmelser om, at lønnen skulle være fastsat i planen, og at patronen skulle sørge for det praktiske, kunne ikke hindre, at utallige større og mindre sager opstod, som præsten måtte tage stilling til, hvilket ofte medførte, at han fik et dårligt forhold til beboerne/læreren eller begge parter.

Lærernes økonomiske forhold forbedredes ikke i lang tid efter anordningens udstedelse, men efter at landbrugspriserne steg igen efter 1828, blev de relativt forbedrede, da værdien af det leverede korn steg, og befolkningens evne til at yde offer til lærerne øgedes. De bedre tider førte samtidig til, at der i den offentlige debat fremsattes krav om løntillæg til lærerne.

Allerede i 1821 havde amtsprovst G. Abel fremhævet, at der var en sammenhæng mellem lærernes løn og skolevæsenets niveau. En nedsættelse af lærernes løn ville betyde, at »Skolevæsenet igjen nedsynke i det Chaos, hvori det nylig laae indhyllt.«⁸³ Sognepræst H.J. Giessing pegede også på en sammenhæng mellem lønnen og varetagelsen af embedet, men han så udelukkende på lærernes stilling som kirkesangere; mange steder fik læreren slet intet for dette arbejde.⁸⁴

Snart tog lærere selv spørgsmålet op i den offentlige debat, og de sammenlignede deres situation med præstens. Skolelærer S. Sørensen, Skjoldelev ved Aarhus, forlangte ikke, at lærerne skulle have lige så meget i løn som præsterne, men mente dog, at man skulle tage hensyn til arbejdsindsatsen. Læreren, der efter hans opfattelse havde noget mere arbejde end præsten, fik kun 1–2 niendedele af præstens indkomst at råde over, og så klagede præsterne endda over, at de ikke havde tilstrækkeligt. Både præst og lærer var for offerets vedkommende afhængige af venskab med bønderne. Dette betød, at præsten ikke turde tale lærernes sag over for bønderne, da han så selv ville blive ramt på pengepungen.⁸⁵

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Skolelærer C.A.S. Schou, Haarløse skole ved Hillerød tog også stilling til offeret; han mente ikke, at skolevæsenet ville komme til at fungere, før læreren og præsten slap for dette afhængighedsforhold til beboerne. Offerinddrivelsen havde form af tiggeri. Læreren havde det imidlertid værre end præsten, da denne var mere hævet over det smålige, og da hans højere agtelse og hans uundværlighed bl.a. ved beboernes børns konfirmation tvang dem til »at lade sig Præstengunst være magtpaaliggende.«⁸⁶

Sognepræst og medredaktør af lærernes tidsskrift »Maanedskrift og Repertorium« C.L. Børresen, der ellers havde støttet lærernes krav om lønforbedringer, advarede lærerne mod deres idelige klager.⁸⁷ Han tog afstand fra, at almueskolelærere med kort uddannelse »med Billighed« kunne kræve aflønning svarende til den, »videnskabeligt dannede Embedsmænd« fik. Endvidere mente han, at lærerne selv havde en del af skylden, når de havde et dårligt forhold til beboerne, da de ligesom præsterne havde mulighed for at erhverve sig almindelig agtelse i distriktet.⁸⁸ Børresens artikel vakte voldsom indsigelse fra skolelærere.⁸⁹

Men endnu inden de sidste af de ovenfor nævnte beklagelser var blevet fremsat, var lærernes økonomiske stilling delvis blevet forbedret. Takket være en række petitioner fra lærere og lærerforeninger blev lærernes kår drøftet på de første stænderforsamlinger både i Roskilde og Viborg, hvor henholdsvis provst D.S. Birch og amtsprovst H.C. Schmidt samt godsejer S.A. Fjelstrup talte lærernes sag. Stænderne i Roskilde var mere positivt indstillet end de nørrejske, men resultatet af de lange forhandlinger ved flere efterfølgende stændersamlinger blev, at nogle af forslagene blev optaget i Plakat af 22/5-1839.⁹⁰ Lærerne blev for fremtiden fritaget for skatter, bankrenter og tiender af skolelodden og brandforsikringspræmie af skolebygningen, og det indskærpedes, at alle kirkesangerne skulle have den i anordningen af 1814 § 61 fastsatte kirkesangerløn på 10 rbd. sølv årligt. De to andre forbedringer, som plakaten gav, skulle ikke gennemføres overalt. Da Viborg Stænder havde fremhævet, at der i Jylland fandtes mange distrikter, der ikke kunne tåle større byrder, blev bortfaldet af afkorting i lærernes løn for det beløb, de modtog i offer og accidenser, gjort betinget af skoledirektionens og skolekommissionens billigelse.⁹¹ På samme måde kunne Kancelliet efter ansøgning godkende, at kommunen udredede en del af lærerens bidrag til enkepensionen, når lønnen var under en vis grænse.

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

I det følgende skal vi se på plakatsens betydning for lærerne i Hornum-Fleskum Herreder. Plakatens to første begunstigelser: kirkesangerlønnen og fritagelse for afgifter gennemførtes umiddelbart, medens muligheden for yderligere fordele medførte, at langt de fleste lærere inden for et års tid indsendte ansøgninger til Kancelliet. Lærerne i Sønderup-Suldrup var en undtagelse, men særlige omstændigheder gjorde, at de ikke fandt tidspunktet egnet. Lærer Hougaard i Suldrup var netop blev idømt mult for ikke at passe undervisningen, og degnen J. Hansen i Sønderup var så præget af alderdom og svagelighed, at SK selv foreslog en hjælpelærer ansat.⁹²

Lærernes vigtigste argumenter for at kræve hele plakaten opfyldt var først og fremmest, at de selv sad i meget trange kår, som havde en uheldig indflydelse på undervisningen. Nogle anførte, at værdien af offeret var forringet, andre, at de havde en stor familie at forsørge. Sejflodlærerens løn var så ringe, at han kunne henvise til, at beboerne allerede på et tidligere tidspunkt var gået med til at yde ham et mindre tillæg. Det andet hovedargument var, at sognenes beboere havde en langt større velstand end tidligere. Ja man gik endog så vidt som til at erklære, at pastoratet var »det Bemidleste man kjender«. Læreren i Ellidshøj mente, at det var urimeligt, at han skulle udrede pension til forgængerens enke, »endskjønt denne har avlet et Barn udenfor Ægteskab i sin Enkestand.«⁹³

De fleste præster stillede sig positivt til lærernes ønsker. Kun i Romdrup afvistes sagen af den samlede skolekommission. I Sejflod indkaldte skolekommissionen alle beboerne, som nåede frem til et kompromis, læreren nogenlunde kunne acceptere. I Mou henviste SK til, at sognet havde haft store bygningsudgifter, og til økonomiske problemer efter sildefiskeriets ophør (jfr. s. 272 f.), men gik alligevel ind på en stor del af lærerens lønkrav. I Gunderup-Nøvling indrømmede SK til slut lærerne tillægget under henvisning til pastoratets store hartkornsareal, efter at nogle kommissionsmedlemmer dog havde udtalt betænkelighed.⁹⁴

Større problemer gav spørgsmålet i Ellidshøj-Svenstrup. I Ellidshøj påtegnede sognepræst Bøggild lærerens temmelig anklagende skrivelser med en noget forbeholden anbefaling: »endskjøndt vi ingenlunde kan bifalde og attestere Alt hvad han i denne sin Ansøgning har anført – undlade vi dog ikke – efter hans Forlangende, at anbefale Samme til Directionens gunstige Opmærksomhed.«⁹⁵ Skoledirektionen anmode-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

de imidlertid kommissionen om et uddybende svar. Resultatet blev en stærk misbilligelse af lærerens ansøgning og hele hans forhold. Især fandt man det forargeligt, at han for anden gang bragte sin forgængers enkes fejltrin frem for at slippe for at betale hende pension. Kommissionen var derfor ikke særlig villig til at yde læreren mere.⁹⁶

I Svenstrup var kommissionen villig til at fritage læreren for enkepension blandt andet på grund af hans talrige børneflokk, og at han underholdt »sin Kones gamle Moder og dennes sindsvage Søn.«⁹⁷ Det samme argument var med til at få sognefogden og nogle andre beboere til at klage, da de var bange for, at de to personer vandt forsørgelsesret i sognet, og at skolestuen led overlast ved indkvarteringen.⁹⁸ Præsten, patronen og den ene forstander fastholdt deres tidligere afgørelse, medens den anden forstander nægtede at underskrive kommissionens nye udtalelse. De tre kommissionsmedlemmer fremførte følgende argumenter for at bevilge læreren fritagelsen: Lærerens svoger, der »fra Fødselen har været vanvittig, og aldrig har kunnet lære enten at læse eller nogen nyttig Haandtering men iøvrigt er som et uskadeligt Dyr«, havde præsten forlangt flyttet bort fra skolestuen, og svogeren havde siden »herbergeret i Udhuset«. Læreren modtog desuden 30 rbd. om året fra svogerens hjemsofns fattigkommission. Svigermoderen ville læreren aldrig lade falde sognet til last.⁹⁹

I Ferslev og Aarestrup Pastoratet kom præstens positive holdning til lærerne tydeligst frem. De verdslige medlemmer i kommissionerne for Ferslev-Dall-Volsted mente ikke, at de små distrikters beboeres formuetilstand tillod dem at yde mere end de 30 rbd. i kirkesangerløn, som de ikke kunne slippe for. Præsten indrømmede, at beboerne ikke var særlig velhavende, men mente nok, at de kunne betale alle 3 lærere 2 tdr. rug ekstra og desuden de to dårligst aflagte embeder i Dall og Volsted hver 2 tdr. byg yderligere betalt efter kapitalstaksten.¹⁰⁰

I Aarestrup mødtes pastoratets fire skolekommissioner til fællesmøde for at drøfte ansøgninger fra lærerne i Sørup, Aarestrup og Gravlev. Sognepræsten og hovedpatronen støttet af en enkelt forstander var villig til at yde et tillæg til det dårligst aflønnede embede i Sørup, så læreren »formeenes nogenlunde at kunde slaae sig igjenem.« Alle øvrige patroner og forstandere var imod. Derimod var den samlede kommission enig om at fritage Aarestruplæreren for enkepensionen og at afslå Gravlevlærerens ansøgning.¹⁰¹

Præsterne fik stor indflydelse på afgørelsen, idet skoledirektionen

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

og Kancelliet fulgte præstens indstilling både i de tilfælde, hvor han havde underskrevet kommissionens betænkning, og når han havde indgivet særudtalelse.¹⁰² Plakat af 22/5-1839 gav således temmelig mange af Hornum-Fleskum Herreders lærere lidt bedre lønforhold.¹⁰³ Der er ingen tvivl om, at de hovedsagelig kunne takke præsterne for tillægget. De kendte lærernes trange økonomiske forhold fra deres daglige beskæftigelse med skolevæsenet, og da de nu i modsætning til tidligere kunne henvise til en kongelig bestemmelse, der åbnede mulighed for forbedringer, og da præsterne samtidig vidste, at beboerne havde fået lidt bedre råd, var de som regel villige til at overbevise beboerne om det berettigede i lærernes ønsker.

4. Skoleligningen

Udgifterne til skolevæsenet, hvoraf skolebygningerne og lærerlønnen udgjorde langt den overvejende del, skulle fordeles på beboerne ved årlige ligningsmøder.¹⁰⁴ Ligningen skulle foretages af skolekommissionens medlemmer suppleret med 4 af »de hæderligste Mænd« i sognet og indsendes til skoledirektionens godkendelse helst inden udgangen af marts måned.¹⁰⁵ Det samme hovedprincip skulle anvendes som ved ligning af udgifter til fattigvæsenet. Tre forhold skulle tages i betragtning: Beboernes hartkorn, deres formue tilstand og »deres Leilighed.« I hvilken grad ligningen skulle tage hensyn til hver af de tre forhold ønskede Kancelliet ikke at rådgive om, men overlod det helt til ligningsmændene at bestemme.¹⁰⁶

De fire »hæderlige Mænd« var ikke valgt af beboerne, men udpeget af skolekommissionen.¹⁰⁷ I nogle tilfælde var de sikkert blot blevet indkaldt af præsten. Skolekommissionsprotokollerne indeholder ingen vidnesbyrd om noget egentligt valg. Derimod forekommer der klager over, at præsten havde indkaldt ligningsmænd, der ikke turde tale beboernes sag.¹⁰⁸

Til ligningsmøderne blev der overalt i Hornum-Fleskum Herreder indkaldt enten 2 eller 4 sognemænd. Kun i Sønderup Pastorat i sidste halvdel af 1830'erne klarede man sig uden, da skoleforstanderne fungerede som »hæderlige Mænd.«¹⁰⁹ Hvervet betragtedes som borgerligt ombud, og udeblivelse uden afbud kunne give bøde, da dette kunne betragtes som foragt for kongens bud.¹¹⁰

Medens sognefogderne sjældent benyttedes som forstandere, var de

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

meget ofte ligningsmænd. Tidligere forstandere hørte ligeledes hyppigt til de udpegede.¹¹¹ Betegnelsen de »hæderlige Mænd« gik sikkert mere på indflydelse og jordbesiddelse end på ordets betydning i moderne forstand. Der var i hvert fald ligningsmænd, der ikke var særlig »hæderlige« i deres holdning til skolevæsenets tarv.¹¹² De blev heller ikke udvalgt efter kundskaber, da der blandt ligningsmændene generelt betragtet var endnu færre, der kunne skrive deres eget navn, end blandt forstanderne.¹¹³

Præsten fik temmelig meget med ligningen at gøre. Medens patronerne havde særlige forpligtelser i forbindelse med ligningens følger: skolebygningernes vedligeholdelse, udbetaling af lærernes løn og skoleregnskabet, havde de ingen særstilling under selve ligningen.¹¹⁴ Dette betød, at det ofte blev præsten, der fik hovedindflydelsen på ligningens udformning, da han havde udarbejdet et forslag hertil på forhånd, eller på ligningsmødet fik overladt at udforme forslaget, som præsten derefter skulle indsende til skoledirektionens godkendelse.¹¹⁵ Præsten var desuden den, der havde bedst kendskab til alle distrikters forhold, når ligning skulle ske fælles for hele pastoratet. Endnu større vægt havde præstens ord i de tilfælde, som i Aarestrup-Buderup-Gravlev, hvor ligning foregik i hvert distrikt for sig, men hvor distrikterne havde fælles økonomi.¹¹⁶

To spørgsmål skulle løses ved hver ligning: hvor meget skulle der lignedes, og efter hvilke principper skulle ligningen foretages?¹¹⁷ Det første spørgsmål var mest prekært, når der skulle ske ændringer, f.eks. ved at en ny skoleplan trådte i kraft, og lærerlønningerne steg, eller ved større byggearbejder, hvor der ofte holdtes særlige ligningsmøder.

Præsten kunne i sådanne situationer få store problemer. På den ene side havde han viden om, hvilke beløb der nødvendigvis måtte indkræves, og på den anden side kunne han ikke få de øvrige ligningsmænd til at lignede pengene. Når det gik værst til, forlod »de hæderlige Mænd« og forstanderne mødet eller nægtede at underskrive præstens ligningsforslag, og præsten stod alene tilbage, og kunne kun indberette sagen til skoledirektionen. I Sønderup i 1820 gik patronen endog imod præsten og erklærede, at det måtte overlades »Hr. Pastoren« selv at inddrive det pålignede, da bidragene var for høje. Præsten svarede, at patronen misligholdt sine pligter, men denne fastholdt, at hans holdning beroede på lokalkendskab.¹¹⁸ I Ellidshøj og Svenstrup måtte indførelsen af den indbyrdes undervisningsmetode udsættes, da præ-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

sten ikke kunne få udgifterne lignet. Præsten fik af direktionen ordre til selv at foretage ligningen, men derefter kunne han ikke få beboerne til at betale. Til sidst tog præsten de nødvendige penge af fattigkassen.¹¹⁹

På det andet store problem, efter hvilke principper ligningen skulle ske, fandtes ikke nogen entydig løsning. Anordningens treklang: hartkorn, formue og lejlighed (den sidste også benævnt »billighed«) blev anvendt som hovedregel. Men da det i sidste instans var en skønssag, hvordan ligningen skulle være, gav det anledning til mange klager, både når hartkornet udelukkende lagdes til grund,¹²⁰ og når andre kriterier benyttedes. I Sønderup anvendtes den fremgangsmåde, at hartkornet anvendtes som grundlag, men at ligningsmændene derefter afgjorde, om nogle skulle nedsættes og andre forhøjes p.g.a. fattigdom/formue. Resultatet blev, at præsten i nogle år ikke kom igennem med ligningen, da alle andre på ligningsmødet mente, at nogle skulle slippe helt eller med mindre bidrag, men at ingen til gengæld kunne sættes i forhøjet bidrag.¹²¹

Når ligningsmændene ikke mente, distriktet kunne klare bidragene, lagde de i nogle tilfælde byrder på de lavere sociale klasser, som ikke ejede hartkorn. Husmændene bidrog i regelen til den andel af lærerlønnen, der udbetaltes i penge, men mange steder brugte man, når »Omstændighederne« krævede det, bemyndigelsen i Kanc. skr. 19/5–1821 til at sætte tjenestetyende i skolebidrag.¹²²

En anden løsning var at anvende kgl. resolution 9/12–1817. Heri blev det foreslået, at skolekassen sparede penge op til større fremtidige byggeprojekter ved at påligne 3 Mark/tdr. hartkorn ekstra om året.¹²³ Problemet var imidlertid, at de steder, hvor beboerne var utilbøjelige til at ligne de aktuelle udgifter, ville man slet ikke høre på præstens tale om opsparing.¹²⁴

I det hele taget modtog skolekommissionerne igennem hele perioden utallige klager over ligningen. I mange tilfælde var klagerne utilfredse med, at de skulle betale et bestemt bidrag, som de ikke mente stod i det rette forhold til, hvad andre navngivne personer skulle yde.¹²⁵ Solidaritetsfølelsen var ikke særlig stor, og opfattelsen af skolelæsesenet som en god samfundssag var svag.

Nye skolebygninger og større reparationsarbejder gav ofte problemer distrikterne imellem. Det var vanskeligt nok at få beboerne til at betale til deres egen skole, men de kunne slet ikke indse, at de skulle betale for, at nabosognet kunne få en bedre skolebygning. Præsten

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

kom som kommissionens eneste neutrale person til at fungere som forligsmand i de ofte komplicerede sager. Præsten var nødt til at afhøre parterne og gøre studier i arkivet for at finde ud af, om det distrikt, der nu nægtede at bidrage med penge og/eller materialer og arbejdskraft, tidligere i lignende situationer havde modtaget hjælp. I Ferslev Pastorat nægtede Dall distrikt således i 1819 at bidrage til Volsted skolebygningens nye tag, men præsten undersøgte sagen bl.a. ved at tale med amtmanden og amtsprovsten og fandt ud af, at alle distrikter tidligere havde bidraget til taget i Ferslev, og Dall-beboerne blev under protest tvunget til at bidrage. To år senere måtte præsten igen mægle, da Volsted skulle have en ny skolelade, og denne gang lod Dall distrikt sig ikke noget byde. Dall-beboerne havde nemlig selv opført en lade uden at modtage hjælp. Resultatet blev, at Ferslev distrikt i den konkrete situation skulle hjælpe Volsted, men at distrikterne for fremtiden intet fællesskab havde.¹²⁶

Det samme blev resultatet i Sønderup-Suldrup, efter at distrikterne gensidigt havde fremsat krav mod hinanden. Suldrup forlangte erstatning for præsteret arbejde ved opførelsen af en ny skolebygning i Sønderup; til gengæld krævede Sønderup godtgørelse for 500 læs hø og 600 læs halm, som de i løbet af en årrække havde leveret til læreren i Suldrup. Et mæglingssmøde mellem præsten og repræsentanter fra begge sogne redte trådene ud.¹²⁷

Distrikterne kunne også strides om lærerlønnen. Aarestrup distrikt ønskede i 1836 at blive adskilt fra de øvrige tre distrikter i pastoratet med hensyn til udredelsen af lærerløn, hvor Aarestrup var med til at betale lønnen til læreren i det lille fattige Sørup i Buderup Sogn. Derimod ville Aarestrup af egoistiske grunde bevare bygningsfællesskabet, da Aarestrup havde bidraget til en lade i Sørup og to nye skolebygninger i Gravlev og derfor ad åre ville have hjælp til gengæld.¹²⁸ Præsten indhentede de tre øvrige kommissioners tilladelse på betingelse af, at lærerlønnen i Sørup delvis kunne betales af amtshjælpekassen. Medens ønsker om adskillelse hidtil var blevet godkendt af højere myndigheder, afvistes Aarestrups andragende og et tilsvarende fra Nøvling fra samme år, dels fordi udredelsen af lærerløn via amtshjælpekassen ikke lod sig gennemføre, og dels fordi man ikke ville gå med til adskillelse i skolesager uden også at oprette selvstændigt fattiggæsen,¹²⁹ og endelig burde ændringer i distriktsgrænser udsættes, da stænderne havde en ny kommunallovgivning til behandling.¹³⁰

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Bestemte gruppers forsøg på at slippe for at betale bidrag til skolevæsenet blev næsten altid afslået, hvad enten det drejede sig om ansøgninger fra frit hartkorn, lægds mænd og sognefogder, udensognsboende hartkornsejere, barnløse eller ugifte personer og lærere.¹³¹ Man fastholdt anordningens ord om, at alle skulle bidrage, og var bange for konsekvenserne for hele skolevæsenet, hvis større grupper blev fritaget. I Mou Sogn afviste sognepræsten og de øvrige kommissionsmedlemmer på det bestemteste en ansøgning fra skolepatronen for Dokkedal distrikt om at blive fritaget for skolebidrag, fordi han boede for langt borte fra Dokkedal Skole, og fordi skolen ikke var god nok til hans børn. Svaret indeholdt en kraftig irettesættelse af patronen, der som forpagter af Vildmosegården betalte det største bidrag i distriktet.¹³²

Den eneste gruppe, som blev fritaget for skolebidrag, var præsterne. I det 18. årh. var det tvivlsomt, om præsten skulle bidrage til skolebygningerne af sin præstegårds hartkorn, men man forventede, at præsten frivilligt ydede, »thi hvorledes vilde denne Mand ellers træde frem for sin Menighed og tale Velgjørenheds og Oplysnings Sag??«¹³³ I det provisoriske Reglement § 53 og 1814-anordningens § 56 fastsattes det utvetydigt, at alle sognets beboere skulle bidrage og ved en række afgørelser fra de nærmeste år efter 1814 definerede Kancelliet, hvad anordningens ord betød for præsterne. De skulle både betale deres del af lærerløn, skolebygningers opførelse og vedligeholdelse samt være med til at udrede skolebrændslet.¹³⁴

Af skolekommissionsprotokollerne for Hornum-Fleskum Herreder fremgår det, at præsterne i årene efter 1814 var opført i ligningsforslagene på lige fod med de øvrige beboere. Bidragets størrelse afhang af præstegårdens hartkorn. F.eks. betalte præsten i Mou Sogn dobbelt så meget som gårdmændene, medens han i Romdrup betalte det samme som gårdmændene.¹³⁵ I nogle tilfælde erklærede præsten sig i bestemte situationer villig til at yde ekstrabidrag.¹³⁶

Stadige klager over gejstlighedens dårlige kår førte imidlertid i 1822 til, at præsterne slap for at bidrage til skolevæsenet. Præsternes indtægter var blevet forringet dels ved de tvungne bidrag til seminariefonden og til amtsprovsternes løn og dels ved de dårlige tider for landbruget efter 1818, der betød lave kornpriser og mindre offer og accidenser.¹³⁷ I 1821 nedsattes en fælles kommission for Kancelliet og Rentekammeret, der skulle komme med forslag til gejstlighedens kår

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

forbedring.¹³⁸ Kommissionen indgav året efter forestilling gennem Danske Kancelli.¹³⁹

Blandt de mange forbedringer, kommissionen ville give gejstligheden, var et forslag om, at de præster, der var medlemmer af skole- og fattigkommissionerne, skulle fritages for bidrag til skole- og fattigvæsenet. Begrundelsen var ikke kun, at det ville lette præsternes kår, men også, at præsterne gjorde et stort arbejde uden nogen som helst godtgørelse. Desuden kunne formandsposten i skolekommissionen ikke undgå at give præsterne »adskillige Udgifter, hvilke altsaa fremdeles kunne betragtes som et Bidrag til Skolevæsenet«.

Kommissionen afviste, at præsten ville blive ødsel, når han ikke selv skulle bidrage til fattigvæsenet; konsekvensen heraf, utilfredshed hos menigheden, ville afholde præsten fra at ødsle med pengene. En lignende argumentation kunne opstilles for skolevæsenets vedkommende, men kommissionen undlod dog at gøre dette. Kancelliet tilsluttede sig ganske forslaget, men i den endelige kgl. resolution fritoges præsterne alene for skolebidraget. Kommissionens ord om faren for ødselhed havde uden tvivl hindret præsternes fritagelse for fattigskatten. Gejstligheden fik herudover en lang række forbedringer, bl.a. slap den for at betale til seminariefonden og amtsprovsternes løn – det sidste fordi embedet nedlagdes.¹⁴⁰ I de følgende år forbedredes visse præsters løn på en måde, der også fik indflydelse på bestyrelsen af skolevæsenet: nogle af de mindste præsteembeder sammenlagdes ved vakance, hvorved præsten fik et dobbelt så stort skolevæsen at bestyre.¹⁴¹

Præsternes fritagelse for at betale skolebidrag havde stor betydning for deres forhold til skolevæsenet. Skoleforstanderne og de »hæderlige Mænd« var afskrækkende eksempler på, hvordan det kunne gå, når ligningen skulle foretages af mænd, der selv skulle betale efter den samme ligning.¹⁴² Efter 1822 var præsten ikke længere af den grund fristet til at beskære ligningen. Men i selv samme øjeblik opstod et nyt problem. Sognebeboerne kunne nu beskyldte præsten for at sætte ligningen for højt, da det var uden konsekvenser for ham selv. Men dette taget i betragtning må man dog konkludere, at præsten efter 1822 var mindre inhabil end de øvrige ligningsmænd, når skolebidraget skulle fastsættes.

Mange af de omtalte problemer med at få ligningen gennemført skyldtes, at skoleanordningens krav om forbedringer af bygningsfor-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

hold og lærerløn skulle føres ud i livet under særdeles vanskelige konjunkturer for landbruget. Men takket være præsterne lykkedes det at få skoleligningen gennemført i tilstrækkeligt omfang til, at undervisningen ikke gik helt i stå.

5. Skoleregnskabet

I tiden før den fælles kommunekasse oprettedes, var sognenes/pastoraternes regnskabsvæsen en noget indviklet affære, idet der fandtes flere skarpt adskilte kasser.

Anordningen af 1814 bestemte i § 56, der i øvrigt drejede sig om ligningen af udgifterne til skolebygningerne og lærerlønnen, at skolepatronen skulle føre et »ordentligt Regnskab over Udgifterne til Skolebygningernes Opførelse og Vedligeholdelse«. Desuden skulle der ifølge § 70 føres et regnskab over den specielle skolekasse, hvis indtægter (§ 66) skulle komme fra kirkelysepengene.¹⁴³ skoletavler, som på bestemte søndage blev ombåret i kirkerne,¹⁴⁴ frivillige gaver, afgift af konge- og kirketiender samt bøder. Samme kasse skulle betale lærebøger og skrivematerialer for fattige børn, bibler og læsebøger og andre rekvisitter til brug på skolen samt nødvendige bøger til læreren (§ 67) jfr. regnskabet s. 116-17. Skolekassen skulle først bestride de udgifter, »som ere uundgaaeligen nødvendige« og derefter, hvis der var råd dertil, de »nyttige Udgifter« (§ 68).

Bestemmelserne om adskillelsen mellem skolekasserne blev ikke altid forstået, og Kancelliet måtte mange gange udlægge anordningens mening nærmere. Det indskærpedes, at den specielle skolekasse (§ 70) ikke måtte anvendes til andre formål end de i § 66 angivne. Der måtte under ingen omstændigheder foretages ligning for at supplere skolekassens beholdning. Udgifterne måtte blot indrettes efter indtægterne.¹⁴⁵ Ved større anskaffelser, der lå myndighederne meget på sinde som tabeller til den indbyrdes undervisning og apparater til gymnastikundervisningen, tillod Kancelliet dog, at den specielle skolekasse optog lån – i det første tilfælde af skolelærerhjælpekassen og i det sidste af den almindelige skolekasse.¹⁴⁶ I 1835 fik Mou Sogn endog Kancelliets tilladelse til at ligne udgifterne til tabelkassen.¹⁴⁷

En sammenblanding mellem skole- og fattigregnskabet var heller ikke tilladt. I 1836 måtte Ellidshøj Fattigkommission modtage en kraf-

tig revisionspåtale, fordi den havde ment sig »beføiet til at kunne uden videre afgive sit temporelle Overskud efter eget Godtbefindende« til skolevæsenet.¹⁴⁸

Medens 1814 § 56 ubetinget pålagde patronen at føre det almindelige skoleregnskab, åbnede § 70 mulighed for, at patronen kunne overlade det specielle regnskab til et andet medlem af kommissionen.

Det blev ikke anset for nødvendigt at anskaffe en særlig regnskabsprotokol. Da spørgsmålet opstod i 1821, var de fleste skoledirektioner, der udtalte sig, imod at indføre endnu en protokol; det ville blive for vanskeligt for regnskabsføreren, især hvor denne var en bonde, det medførte ekstra udgifter, og endelig mente man, at regnskaberne blot kunne føres ind i skolekommissionens forhandlingsprotokol. Kancelliet tilsluttede sig argumenterne og tilføjede, at der desuden ved patronatsarkivet skulle findes genparter af regnskabet.¹⁴⁹ I Hornum-Fleskum Herreder er en del regnskaber indført i skolekommissionsprotokollerne, men det er ikke sket konsekvent.¹⁵⁰ I patronatsarkivet i Lindenberg Godsarkiv og i enkelte sognearkiver er der bevaret lignings- og skoleregnskabsmateriale.¹⁵¹

Bestemmelserne for fremgangsmåden ved revisionen var i anordningen mest specificeret for det specielle regnskabs vedkommende. Det skulle aflægges hvert år til kommissionen, som også skulle kontrollere pengebeholdningen. Når et kommissionsmedlem derefter havde revideret regnskabet, skulle det sammen med en summarisk ekstrakt sendes til skoledirektionen for at blive decideret og kvitteret. Om det almindelige regnskab hed det blot, at det af den samlede kommission skulle indsendes til direktionens eftersyn.

Normalt synes fremgangsmåden dog at have været parallel. I 1818 måtte Kancelliet forklare nærmere, hvorledes den tekniske regnskabsaflæggelse skulle være for bygningskasseregnskabet. Sognepræst P.C. Cramer i Mern havde nægtet at modtage regnskabet fra patronen til revision, så længe det var stilet til direktionen og ikke til kommissionen. Af Præstø Amts Skoledirektions og Kancelliets svar fremgår, at fremgangsmåden ved de to typer regnskaber var den samme: regnskabet skulle aflægges af patronen til skoledirektionen, men sendes til præsten, der skulle sørge for at få det revideret af den udpegede revisor. Derefter skulle regnskabet af den samlede kommission indsendes til SD's decision.¹⁵²

De gennemgåede skolekommissionsprotokoller viser, at præsten fik

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

en del med regnskabsforholdene at gøre. Kort sagt, de forhold, som er omtalt i forbindelse med afsnittene om skolepatronen og -forstanderne, genspejler sig her. Visse patroners bevidste misligholdelse af deres pligter eller deres beskæftigelse med andre forretninger,¹⁵³ og andre patroners og skoleforstandernes manglende kyndighed gjorde, at præsterne nogle steder måtte overtage hele regnskabsførelsen, og i andre tilfælde revidere patronens regnskab.

Her skal kun fremdrages forholdene i Sønderup-Suldrup sogne, der var det mest udprægede eksempel på, at præsten måtte overtage posten som regnskabsfører. Præsten havde mange problemer, allerede medens forvalter Addit, Nørlund, førte regnskabet, da han dels ikke kunne få patronen med til at ligue de nødvendige beløb, dels ikke kunne få ham til at møde i skolekommissionen.¹⁵⁴ Senere kunne præsten ikke formå Addit til at aflevere skolekasseregnskaberne med bilag og kassens beholdning til den nye regnskabsfører, der til gengæld nægtede at påtage sig hvervet, før udleveringsforretningen havde fundet sted. At forvalterens fremgangsmåde ikke skyldtes kassebedrag, viste sig, da sagen flere år senere endelig blev opgjort. Addit havde 50 rbd. 5 M. 12 sk. til gode.¹⁵⁵

I de følgende år (1825-31) brød patronatet helt sammen, og præsten måtte som nævnt overtage det. Med patronatet fulgte regnskabsføringen, hvilket betød, at præsten måtte overlade revideringen først til selvejer Theil, Suldrup, og senere til godsejer Carl de Neergaard.¹⁵⁶ I begyndelsen af 1832 kunne præsten overlade regnskabet til den nye patron, men det varede kun kort. Ved et kommissionsmøde i juli 1834, hvor patronen fremlagde et stærkt forsinket skolekasseregnskab for året 1833, påtog præsten sig efter overenskomst med patronen at føre dette regnskab.¹⁵⁷ Derimod beholdt patronen bygningskasseregnskabet.¹⁵⁸ Eksemplet fra Sønderup viser, at regnskaberne langt fra altid blev indsendt til tiden.¹⁵⁹ Påmindelser fra skoledirektion (provst) til præst¹⁶⁰ og fra præst til patron var almindelige.¹⁶¹

Der lå et ekstra pres på skoledirektion og præst med hensyn til at få regnskaberne frem, da skoledirektionen skulle tilstille Kancelliet en tabel over distriktets almueskolers indtægter og udgifter til brug for Kancelliets årlige beretning til kongen,¹⁶² og da sognepræsten skulle give amtmanden en fortegnelse over samtlige udgifter og præstationer til bl.a. skole- og fattigvæsenet til brug for Rentekammeret.¹⁶³

I dec. 1819 spurgte Thisted Søndre Amtsprovstis Skoledirektion

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Kancelliet om, hvem der havde skylden og dermed kunne mulkteres, når regnskaber, ligninger m.v. ikke indsendtes til decision til tiden. Direktionen var i tvivl, da patronen ofte lagde skylden på præsten, der ikke ville hjælpe ham med skriveriet, og præsten omvendt mente, at patronen selv burde føre regnskabet.

Biskop Jansen, Aalborg, blev hørt i sagen. Biskoppen var ikke i tvivl om, at hvis patronerne blot var, som de burde være, var regnskabsvæsenet deres opgave. Dog kunne en forsømmelig skolekommission, der ikke sørgede for at ligne de nødvendige udgifter, hindre patronen i hans regnskabsafklæggelse, men han burde i et sådant tilfælde indsende regnskabet til tiden, og direktionen kunne da let afgøre, hvem der havde skylden i regnskabets mangler. Værre var det, hvis patronen var uskikket til regnskabsførelse, men bispren mente da, at det var kommissionens og især sognepræstens pligt at hjælpe ham. I det hele taget, hvor »Præsten er den han bør være«, kunne det foreliggende problem slet ikke opstå. Da »Sognepræsterne ere at ansee som Sjælen i Skolekommissionerne«, mente bispren, at disse havde pligt til at påminde patronerne og kommissionerne om at opfylde opgaverne til tiden; hjalp påmindelsen ikke, skulle sognepræsterne straks anmelde det til direktionen, ellers havde de selv ansvaret.

Kancelliets afgørelse i sagen gik ud på, at ansvaret lå hos skolekommissionen »betragtet som moralsk Person«, hvis den ikke udpegede en bestemt person som årsag til forsømmelsen, men ligesom biskop Jansen mente Kancelliet, at præsten havde et særligt ansvar for »at vedligeholde tilbørlig Orden i Forretningerne.«¹⁶⁴

En følgeskrivelse fra sognepræst Bøggild 8/2-1835 til provst Fogh i forbindelse med indsendelsen af skolekasseregnskabet for 1834 viser, at det ikke altid var lige let for præsten at holde tilbørlig orden. Bøggild havde siden 1. januar arbejdet med indberetninger og regnskaber for at få dem afleveret inden månedens midte. Men de var blevet forsinket dels p.g.a. sygdom, dels p.g.a.:

»fortrædelige – endnu ufuldendte Kevlerier med Svenstruperne om Skolelærernes Løn for de 2 sidste Maaneder af 1833, den de ikke have villet betale, da jeg havde gjort Ligning for dem over denne og tillige over Lønnen for heele Aaret 1834, hvilken sidste Skolepatronen og Forstanderne i Forening med Sognefogden da lignede efter deres Godtbeholdende.«

Bøggild indsendte regnskabet med ekstrakt i kladde, da en renskrivning var »et møjsommeligt og keedeligt Arbejde.«¹⁶⁵

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Indtægt		Fl.	Sk.	Ø.
1.	Tavle-Penge paa Fastelavns-Løndag	..	3.	3.
2.	„ „ paa Løndag efter Micheldag	..	1.	6.
3.	„ „ ved Bryllupper, Bårider og Kirkegangskoner - hele Aart om-	4.	3.	5.
4.	Kirkens Ljude-Penge: 3 ^{te} . 2 p. Liv. 2:-	3.	2.	10.
5.	Afgiften af Kirke-Skinden: 2 ^{de} . 1 p. 8 p.	2.	1.	15.
Gjeld, som føres til Udgift i neste Aars Regnskab		1.	1.	1.
		12.	1.	8.
<p>Årsrapport for Mou Sogns specielle skolekasse for året 1830. og er udarbejdet af sognepræst N. Fritz. Godsejer C. Hvass, Høstemark, nøjedes med at være revisor. Det ses, at den specielle skolekasse ikke havde noget stort beløb til indkøb af bøger og materiale. Af det i forvejen beskedne</p> <p>Høstemark d. 4. Febr. 1831</p> <p><i>[Signature]</i></p>				

Regnskab for Mou Sogns specielle skolekasse for året 1830. Selv om der fandtes tre patroner i sognet, udarbejdedes regnskabet af sognepræst N. Fritz. Godsejer C. Hvass, Høstemark, nøjedes med at være revisor. Det ses, at den specielle skolekasse ikke havde noget stort beløb til indkøb af bøger og materiale. Af det i forvejen beskedne

Til hvervet som regnskabsfører hørte opbevaringen af skolekasserne. Men hvem havde det egentlige ansvar for pengebeholdningen, når patronen (regnskabsføreren) ikke passede på pengene? Kancelliet

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Udgift		Skud	l.	s.
1.	Gjæld fra forrige Aars Regnskab -	2	.	5
2.	6 Bøger & Papir til Skolems Brug -	1	1	-
3.	Til skole-Bøger for fattige Skole-Børn	1	4	14
4.	Afgift til Kjøpen af 1 ^{ste} Solis -	1	.	3
5.	Afgift til Tabel-Kassen for indbyrdes Undervisning ifølge Besør. 22 Decembr 1826 af Aarnets 3 Skoler: 6 ^{de} Solis =	6	1	2
=		10	1	8

Nuv. Privatgaard d. 31 Sept. 1830
 Tritz.

beløb skulle mere end halvdelen afgives til tabelkassen for den indbyrdes undervisning (se nedenfor).

Bemærk endvidere, at der ikke i 1830 er blevet inddrevet mulkt for skoleforsømmelse. (original i Sejlflod Kommunekontor).

måtte tage stilling til spørgsmålet i 1821, hvor fallitter var almindelige både hos godsejere og bønder. Skoledirektionerne var langt fra enige om spørgsmålet. Nogle mente, at hele ansvaret hvilede på patronen:

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Svendborg Amts SD anså skolekommissionens øvrige medlemmer for ansvarsfrie, hvis de blot hvert år efterså regnskabet og kassebeholdningen; Ribe Amts Nordre SD påpegede, at fælles ansvar krævede en skolekasse med flere låse, men foreslog, at regnskabsføreren skulle stille kaution på 50 rbd.; endelig frarådede Aalborg Østre Amtsprovstis SD at pålægge kommissionen ansvar, da dette ville betyde, at ingen ville være forstandere.

Derimod mente andre, at kommissionen var medansvarlig for beholdningen. Aarhus Amts Nordre SD troede dog ikke, at dette betød meget, da skolekommissionen og især sognepræsten aldrig ville vælge en uredelig mand til patron, og desuden skulle man blot sørge for, at indtægter og udgifter stod nogenlunde mål med hinanden. Heri var Vejle Amts SD uenig, da tidsomstændighederne var således, at en mand, der var formuende i begyndelsen af året, kunne være ruineret inden årets slutning. Endelig mente Sorø Amts SD også, at kommissionen havde medskyld, hvis den ikke i tide indberettede patronens misbrug af kassebeholdningen; den var da »pligtig til, Een for Alle og Alle for Een at erstatte det muelige Tab.« Kancelliet var som i flere andre situationer enig med Sorø Amts Skoledirektion.¹⁶⁶

Problemet med rede penge var temmelig stort, navnlig når regnskabsførerne skiftede, fordi patronatet ikke virkede, som det skulle. Ligesom regnskabet overtog præsten i en del tilfælde pengekasen. Dette kunne give problemer under vakance i præsteembedet.

Når der ingen patron var, måtte præsten automatisk overtage ansvaret for pengekasen, men under vakancer, hvor præsten ikke selv havde sørget for at få sagerne overdraget til andre, kunne det give store problemer. I feb. 1838 skrev patronen, forvalter Wegener, Buderupholm, til provsten, at han troede, den tidligere sognepræst F. Schiønning i Aarestrup havde indsendt såvel regnskaber som skyldige afgiftsbeløb. Som undskyldning for, at han ikke selv havde taget sig af sagen, anførte Wegener, at »Schiønning bestandigen har haft Skolekasen under Hænder, og jeg ikke havt andet dermed at gjøre end at underskrive Regnskabet, naar det i Commissionen var fremlagt.«¹⁶⁷

Skolekommissionsprotokollerne indeholder mange eksempler på, at præsten egenhændigt har lagt penge ud til skolevæsenet. Regnskabsføreren måtte, hvad enten han var patron eller præst, yde kassekredit til skolekasserne.¹⁶⁸ Når der var underskud, lagde man ud, indtil der

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

atter kom penge ind – et overskud opbevarede, indtil der blev brug for pengene. Der skulle ikke erlægges renter af kassebeholdningen, da beløbet hele tiden skulle være til stede.¹⁶⁹ Når vanskelighederne ved at få en ligning gennemført tages i betragtning, kan man i hvert fald for den almindelige skolekasse fastslå, at underskud var det mest almindelige. Presserende udgifter kunne ofte kun dækkes ved, at præsten betalte regningen eller garanterede, at regningen ville blive betalt.¹⁷⁰ Derimod blev det taget unådigt op, når læreren lagde penge ud til reparationer, som han ikke havde fået godkendt på forhånd.¹⁷¹

Et par eksempler fra Ellidshøj viser, at skoledirektionen førte kontrol med forvaltningen af større pengemidler. Både da Ellidshøj Skole i 1823 fik testamenteret et legat på 200 rbd. sølv og i 1837, da skolekassen fik tillagt 106 rbd. 72 sk. som andel i overskuddet for det Ellidshøj Kirke nedtagne blytag,¹⁷² var skoledirektionen meget interesseret i, at pengene blev placeret så sikkert som muligt.¹⁷³

Også i forbindelse med mageskifter, hvor skolens ejendom indgik,¹⁷⁴ og når lån skulle optages, hvilket præsten som regel tog initiativet til,¹⁷⁵ var skoledirektionen meget forsigtig. Den var bange for konsekvenserne af uforsigtighed. I 1835 nægtede provst Fogh således at udlevere til sp. Thomsen, Gunderup, 300 rbd., som var bevilget af amtshjælpekassen, fordi præsten kun havde sendt provsten »et Quartblad slet Papiir, hvorpaa var tegnet et Beviis for Laanet, underskrevet af Skolecommissionen«. Provsten pålagde præsten at fremskaffe en af skolekommissionen udstedt obligation »paa stemplet Papiir, tinglæst og protocolleret«, førend han ville udlevere pengene.¹⁷⁶

De overordnede myndigheder måtte også sørge for, at skolekasserne ikke havde et overforbrug, som ikke kunne dækkes ind. I 1829 måtte Kancelliet tage stilling til en noget prekær sag. Selveste amtsprovst Tetens måtte indrømme, at hans eget sogns skolekasse sammen med to andre skolekasser inden for amtsprovstiet havde brugt så mange penge, at balance ikke mere kunne opnås på lovlig vis.¹⁷⁷ Hertil kom, at hovedårsagen til kasseunderskuddet stammede fra indkøb til den indbyrdes undervisning. Tetens havde til Gunderup Sogns skoler anskaffet 4 eksemplarer af det »uventet vidtløftige store Værk om Indbyrdes Underviisnings Væsen og Værd« til ialt 41 rbd. 2 M., og desuden var der for skolekassens regning indkøbt tabeller, dagjournaler m.v., således at de samlede udgifter til indbyrdes undervisning beløb sig til 138 rbd. 2 M. 13 sk. Skoledirektionen, hvoraf Tetens selv

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

var medlem, foreslog, at de to skolekasser smeltedes sammen, og at kasseangelen lignedes på beboerne.¹⁷⁸

Skønt pengene var blevet brugt til et for myndighederne godt formål (se kap. V, 7), blev Gunderup Sogns Skolekommission og dermed amtsprovsten tildelt en misbilligelse. Skoledirektionen (amtmand Castenschiold og amtsprovst Tetens) skulle pålægge SK »at afholde sig fra Udgivter, som ikke ere absolut nødvendige, naar Skolekassen ikke dertil har Evne.«¹⁷⁹

6. Skolegang og forsømmelser

Det helt centrale element i skoleanordningen af 1814 var bestemmelserne om skolegangen; hvis disse ikke kom til at fungere, ville hele skolevæsenets nyordning falde fra hinanden og resultatet blive ligesom under 1739-ordningen, at gammel slendrian fortsatte. Det store spørgsmål var, om man kunne få børnene til at gå i skole om sommeren.

Skolebørnene skulle inddeles i to klasser, og begge skulle gå i skole tre fulde eller seks halve dage om ugen (1. marts – 1. nov. kl. 8–11 og 13–16 og fra 1. nov. – 1. marts kl. 9–12 og 13–15). Anordningens §§ 11–13 indskrænkede imidlertid sommerskolegangen ved at fastsætte en høstferie for alle på 4 uger. Hertil kom, at 2. kl. kun skulle gå i skole 2 fulde dage fra 1. juni til høstferien, og at skolekommissionerne lokalt kunne tillade gårdbrugere at beholde deres børn og tyende, der var over 10 år, hjemme til markarbejde 2–3 uger i såtiden og 3–4 uger om efteråret.¹⁸⁰

Intet skolespørgsmål gav anledning til flere klager og dispensationsansøgninger end sommerskolegangen. Samtlige skoledirektioner ønskede straks indført lempeligere regler, men kun Bornholms SD ønskede sommerskolegangen helt afskaffet. Især kom der klager fra det nordlige og vestlige Jylland, hvor børnene blev benyttet til at vogte kreaturer, fordi indhegning ikke kunne finde sted.¹⁸¹ Kancelliet gik med til at ændre bestemmelserne, men ikke til at formindske elevernes samlede skolegang. Børnene i 2. kl. fik efter skolekommissionens nærmere forslag tilladelse til kun at søge skolen 1 fuld dag om sommeren mod tilsvarende forlængelse om vinteren; 1. kl's børn kunne så få lov til at søge skolen 4 fulde dage om sommeren mod at slippe med to

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

om vinteren. Tankegangen bag den sidste bestemmelse var, at så var de mindre børn til mindre besvær i sommertravlheden, medens de slap for nogle af vintervejrets strabadser.¹⁸²

Skolegangen i Hornum-Fleskum Herreder om sommeren kan ikke karakteriseres som anordningsmæssig, selv om der fandtes områder i landet, hvor den var dårligere.¹⁸³ Et generelt indtryk kan fås i skoledirektionens indberetninger til Kancelliet. I indberetningen for 1817 indrømmede amtsprovst Tetens, at skoledirektionen havde set igennem fingre med, at kommissionerne havde indskrænket skolegangen, da man ventede på Kancelliets nyordning.¹⁸⁴ To år senere indberettede SD, at sommerskolegangen ikke alle steder var tilfredsstillende, og gav skolekommissionens verdslige medlemmer skylden herfor.¹⁸⁵ I 1827 blev SD af Kancelliet pålagt at sørge for, at bestemmelserne om skolegangen blev overholdt, efter at SD havde indberettet, at »skjøndt Sommerskolegangen ej i det Hele er forringet, men paa adskillige Steder forbedret, er den dog ikke af den Stadighed, som man maatte ønske«. ¹⁸⁶

Skoledirektionens indberetninger bekræftes af kommissionsprotokollerne. Ferierne forlængedes ofte udover de anordnede grænser, når vejret ikke artede sig vel. Skolegangen kunne næsten være helt ophørt fra høhøstens begyndelse, til rugsæden var i jorden. Det generelle indtryk er, at beboernes repræsentanter i kommissionen (forstanderne og i flere tilfælde patronerne) forsøgte at indskrænke skolegangen om sommeren til det mindst mulige, medens præsten under henvisning til anordningens krav søgte at få børnene til at møde. Præsten brugte ofte prædikestolen til at opfordre forældrene til at sende deres børn i skole. I mange tilfælde lod præsten sig dog overtale af forstandernes argumenter.

Forsøget på at bevare illusionen om, at børnene fik en form for undervisning om sommeren kunne give sig besynderlige udslag. I Nørholm blev skolegangen fastsat til søndag eftermiddag fra 14–17 og onsdag morgen fra 5–8.¹⁸⁷ I Ellidshøj og Svenstrup pålagde man børnene at tage deres bøger med i marken for at læse i dem, når de i tørt vejr vogtede kreaturer.¹⁸⁸ Disse eksempler var forsøg på at kombinere kreaturers vogtning med skolegang, hvilket amtsprovst G. Abel (Hjørring Nordre Amtsprovsti) generelt anså for muligt. Han udtalte offentligt, at »6 Timers Søvn i Døgnet er aldeles tilstrækkelig endog for det ved Arbejde meest anstrængte Menneske«, og »at Børns Natur til

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

saadan Maadehold i Søvn meget lettelig kan vænnes, og at saadan Søvn qvæger og styrker, naar den overdrevne derimod slapper alle Evner.«¹⁸⁹

Et særligt problem for skolegangen var de mange flytninger fra distrikt til distrikt, som skyldtes det udbredte system med at benytte børn som tyende. Det var vanskeligt i det hele taget at få skolepligtigt tyende til at møde, da husbonderne var meget utilbøjelige til at give afkald på arbejdskraften, og de så deres snit til at holde børnene uden for skolesystemet, når de var hjemmehørende andetsteds. Da det havde en afsmittende virkning på de øvrige beboere, måtte dette så vidt muligt bekæmpes. Anmeldelsespligten til skolekommissionen¹⁹⁰ blev skærpet, således at præsterne kom til at overtage kontrollen. Intet barn måtte slettes af skolejournalen i det tidligere distrikt, før læreren havde modtaget præsteattest fra det nye sogn om, at barnet var registreret i dets nye skole.¹⁹¹ Disse følgesedler skulle af henholdsvis læreren i det tidligere distrikt og præsten i det nye forelægges ved det førstkommende skolekommissionsmøde.¹⁹² Præsteattesten kunne dog langt fra forhindre misbrug.¹⁹³

Ikke kun forældre og husbonder, men også læreren kunne gennemhulle reglerne. I 1833 indskærpede sognepræst Schiønning over for læreren i Aarestrup, der på egen hånd havde udstedt følgesedler endog på stemplet papir, at det aldeles ikke tilkom ham, men præsten at foretage dette.¹⁹⁴

Præstens holdning til og betydning for skolegangens opretholdelse kom tydeligst frem i forbindelse med skoleforsømmelser og mulktssystemet. Men først lidt om de gældende regler og om forsømmelsernes omfang og årsager. Skoleanordningen skelnede mellem lovlige forsømmelser såsom sygdom, dårligt vejr og ufremkommelige veje og ulovlige forsømmelser, hvor der skulle idømmes mulkter på 3 sk. pr. dag; ved gentagelsestilfælde skulle mulkterne fordobles efter følgende skala 6 sk., 12 sk. og 24 sk. S.V.¹⁹⁵ Skolelæreren skulle føre omhyggelig kontrol med skoleforsømmelserne, og han skulle endvidere i skolejournalen indføre årsagerne til forsømmelserne. Præsten skulle under sine skolebesøg efterse journalen, og skolekommissionen skulle ved det månedlige møde gennemgå forsømmelserne og idømme mulkter.¹⁹⁶ Endelig skulle skoledirektionen hvert kvartal modtage en fortegnelse over forsømmelserne.¹⁹⁷

Samtlige kommissionsprotokoller giver indtryk af, at forsømmel-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

sernes omfang har været enormt stort, og at skolekommissionerne har set igennem fingre med en meget stor del af dem.¹⁹⁸ Mulkt-systemet blev meget lidt benyttet. Der er visse perioder, hvor idømmelsen af mulkter var temmelig udbredt, og andre perioder, hvor der kunne gå år imellem, at mulkter blev pålagt og indskrevet. I årene lige efter 1814 og indtil den store landbrugskrise blev mange bøder pålagt. I særdeleshed præsterne kæmpede mod vrangvillige beboere og i mange tilfælde også medlemmer af skolekommissionen for at få skolepligten overholdt.¹⁹⁹ I løbet af få år ophørte skolekommissionerne i Hornum-Fleskum Herreder ganske at idømme mulkter. Baggrunden var især landbrugskrisen, der dels betød, at man fik endnu mere brug for børnenes arbejdskraft til erstatning for tjenestefolk, og dels at beboerne ikke formåede at betale.

Lemfældigheden medførte dog så uheldige følger for skolegangen, at flere præster anmodede amtsprovsten om at indskærpe reglerne. Lærerne blev pålagt »uopholdelig og ufravigelig« med »strængeste Redelighed og Nøiagtighed« at indsende kvartalslister over forsømmelserne.²⁰⁰ Resultatet af indskærpelsen blev, at en del mulkter blev idømt de følgende år. I Ferslev og Dall lagde præsten og kommissionen dog det ubehagelige arbejde med at idømme mulkter over til skoledirektionen selv.²⁰¹ Denne indskærpelse formåede lige så lidt som senere misbilligelser af kommissionernes holdning at ændre denne.²⁰² Også i 1830'erne blev meget få mulkter givet i forhold til antallet af forsømmelser.²⁰³

Hertil kom, at reglerne for idømmelse af forhøjet mulkt mildt sagt ikke overholdtes. Skolekommissionsprotokollerne indeholder ikke mange udover de to nedenfor nævnte eksempler på, at der er anvendt de højeste takster,²⁰⁴ hvilket også stemmer med provst Foghs indrømmelse i forbindelse med en Kancellihøring i 1833 af, at han aldrig i de fjorten år, han havde været sognepræst, havde idømt større mulkt end 6 sk., og at han af provstearkivet kunne se, at dette heller ikke var sket andre steder i provstiet.²⁰⁵ Flere Kancelliskrivelse fortæller, at problemet var landsdækkende.²⁰⁶

De manglende mulkter for skoleforsømmelser havde ikke deres årsag i, at skolekommissionerne ikke behandlede forsømmelsesproblemet. Det var på dagsordenen ved så godt som samtlige møder, der ganske vist som tidligere nævnt ikke blev afholdt tit nok.²⁰⁷ Men fortolkningen af grænsen mellem lovlige og ulovlige forsømmelser var

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

meget vid. I tabel 5 gives en oversigt over nogle af de undskyldninger, som blev godtaget som begrundelse for bortfaldet af mulkt eller nedsettelse af denne.

Nogle af de i tabel 5 nævnte undskyldninger er enkeltstående, men andre gentog sig gang på gang. De største kategorier af undskyldninger var dårlige vej- og vejforhold om vinteren – her havde udskiftningen sin store betydning, da afstanden til skolen var blevet meget større – og om sommeren markarbejde. Med nogen forskel efter tid og sted var den generelle fremgangsmåde, at hvis der på nogen måde kunne findes en form for forklaring på udeblivelsen fra skolen, gik kommissionen og dermed også præsten med til at fritage synderne for mulkt.

Tabel 5: Oversigt over accepterede undskyldninger for skoleforsømligheder²⁰⁸

<i>Sygdom</i>	<i>Brug for arbejdskraft til markarbejde m.v.</i>
Husbonden blind og eneste karl havde »Sløy-Tilfælde«	Markarbejde
Grasserende epidemisk sygdom	Brug for arbejdskraft
Omgangssygdom	Brug for børnene i plovtiden
Forældrenes sygdom	Køre plov
Barsel	Driften så sildig begyndte
Kighoste	Idelig regn under forårsarbejdet
Mæslinger	Sædetiden
Forældrene frygtede læreren havde den grasserende nervefeber	Umuligt at få børnene i skole »saasart Grøden frempipper af Jorden«.
Smittende sygdom i sognet (forældrene »vare syge og i høi Grad uefterrettelig.	Kreaturers vogtning og flytning
Drengen sandselsøks«)	Vogte får
Moderens sindssvaghed	Vogtning af heste, fækreaturer og får i hede, eng, moser og på marken.
Udslet	Trang høbjergning
Andre børn i skolen havde fnat	Våde vejrlig i hø- og kornhøst
Stor øjensvaghed	Høst
	Langvarig og yderst vanskelig høst
<i>Vej og vejr</i>	Ærternes hjemførelse
Udenbys boende	Rugsædetiden
Har over 1/4 mil i skole	Kartoflers optagelse
Er næppe 7 år og bor udenbys	Fodermangel
Vejen lang og barnet lidet	Folkemangel i fiskerig egn
Dårlige vejforhold	Arbejdet i fabrikkens tørv
Ondt vejr	Passet en lille
Ondt vejr	
Sne	
Tø	

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

Fattigdom og dårlige tider

Fattigdom

Den fattige indsidder havde brug for

barnet, da dets moder lå i barsel

Yderste fattigdom

Sukkende armod

Manglede det brød, børnene skulle have med i skole

Trykkende tidsomstændigheder

Ikke råd til tjenestefolk p.g.a. trykkende tider

Landmandens trange kår og mange byrder

Pligtarbejde

Strengt hoveri

Pligtarbejde ved landevejen

Faderen til snekastning

Husmanden er svag og ofte fraværende

på kongerejser

Indkaldelse til regimentet i Aalborg

Forhold på skolen m.v.

Præsten ved skolebesøg erfaret god fremgang i undervisningen

Svarede godt ved eksamen

Børnene søger ellers ordentlig skole

Forsømmelsen enkeltstående

Lover flittigere skolegang

Trussel om inddrivelse af mulkt fik

børnene til at møde

Børnene gik i skole flere timer, end anordningen krævede

Går til konfirmationsforberedelse

Lærerens forflyttelse

Præstevakance

Skolen under reparation

Brændselsmangel i skolen

Forældrene påstår læreren har anført for mange forsømmelsesdage

Umuligt at overholde kongens bud

SK har opgivet at mulkttere om sommeren

Betænkeligt at mulkttere hele sognet.

Kommissionens villighed til at acceptere undskyldninger blev i nogle tilfælde udnyttet af beboerne. Her skal kun nævnes et par eksempler fra kategorien af »sygdoms-undskyldninger«. Når andre børn i skolen havde haft fnat, holdt forældre/husbonder børnene hjemme i lang tid derefter, selv om der ikke mere var nogen smittefare. I Sønderup fandt kommissionen det først i dec. 1835 »lidt mistænkeligt«, at en skolepige havde været meldt syg siden maj 1834, og gav sig til at undersøge, om hendes udeblivelsesgrund er »sand og gyldig, eller om den er et blot Paaskud.«²⁰⁹

Men hvorfor modsatte skolekommissionens formand sognepræsten sig ikke, at anordningen ikke overholdtes? Den vigtigste årsag hertil var, at sognepræsten meget ofte kom til at stå alene over for beboerne og skoleforstanderne, der satte sig kraftigt imod mulkterne. Gang på gang forsøgte præsterne med formaninger fra prædikestolen eller på anden måde, men ofte forgæves. Nogle citater fra kommissionsprotokollerne (se tabel 6) viser præstens afmagt, men samtidig hans forståelse for nogle af de vanskeligheder, beboerne havde.

Præstens forholdsvis passive rolle kan ikke kun forklares ved med-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

En af de hyppigt benyttede undskyldninger for skoleforsømmelse var dårlige vejforhold. Ovenstående billede, der viser vejen mellem Aalborg og Viborg over Gulbæk Hede, Ø. Hornum Sogn, oktober 1932, kan give en forestilling om de vanskeligheder, vejene kunne forvolde små skolesøgende børn hundrede år tidligere. (Foto Hugo Matthiessen. Nationalmuseets 2. afd. Topografisk Samling).

lidenhed med beboerne. En alt for kraftig indsats for skolegangen, hvor præsten gik imod resten af kommissionen og alle beboerne, ville skade præsten økonomisk. På samme måde som lærerne, der var bange for konsekvenserne for deres offer og accidenser, når de førte regnskab over forsømmelserne,²¹⁰ kunne præsternes uvisse indtægter blive formindsket i takt med deres aktivitet i forbindelse med mulkteringen.

Tabel 6: Citater fra skolekommissionsprotokoller om forsømmelser

1. Da SK »kiænder, hvor meget Pligts-Arbejde, Beboerne i Aar havt ved Landevyen troede den at burde eftergive Mulkterne for forsømmelserne«. (Ferslev 20/12–1818).
2. »Commissionen kiænder Landmandens trange Kaar i disse Tider, da mange trykkende Byrder, der paaligges dem, saa de ofte maae lade deres Børn forsømme imod deres Villie.« (Ferslev 3/11–1823).

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

3. »Det er højest ubehageligt for Commissionen, at den saaledes maae see hans Majestæts i bedste Hensigt givne Anordning om Skolegangen ufuldbyrdet; men Omstændighederne tvinge til at overbære.« (Ellidshøj 1/8–1826).
4. Alt for mange udeblev p.g.a. markarbejde og kreaturers vogtning, men »da Commissionen selv følger Sandheden af denne Undskyldning, kunde den ikke bestemme sig til at dictere Mulcter for Forsømmelser i disse Maaneder.« (Ellidshøj 2/7–1828).
5. Sommerskolegangen havde som sædvanlig været meget uordentlig, »men det kan ikke blive anderledes hos os, uden alt for haard Tvang for Beboerne, som gjerne ønskede deres Børn Forfremmelse i Kundskab, men umelig kunde undvære deres Hjælp om Sommeren.« (Eksamen i Ellidshøj 30/10–1831).
6. Mange forsømmelser var anmeldt, »men Man har nu engang opgivet at dictere Mulcter for Forsømmelser i Sommer-Maanederne, og meener at denne Overtrædelse af Skoleanordningen paa Grund af Omstændighederne ikke vil vorde paataalt, hvilket *Præsten* dog ikke tør indestaae Commissionens øvrige Lemmer og Sognebeboerne for . . .« (Ellidshøj 1/8–1835).
7. »Formedelst Foraars Markarbejdet og Kreaturenes Vogtning befandtes de fleeste Børn at være blevne borte fra Skolen siden Examen, hvormed *Præsten* vel ikke var tilfreds; men da Commissionens øvrige Medlemmer paastode at Beboerne ej kunde undvære deres Børn fra deres Forretninger hjemme, blev ingen Mulcter for Skoleforsømmelser dicterede.« (Svenstrup 1/6–1824).
8. Også en del børn under 10 år var blevet hjemme i sædetiden. »Commissionen antog vel ikke denne Undskyldning for fuld gyldig; men de Tilstedeværende – selv Commissionslemmerne maatte tilstaae, at de følte dens Sandhed.« (Svenstrup 5/5–1841).
9. De dikterede mulcter er ikke indrevet. »Det falder vist nok Skolekommissionen tungt at dictere den sukkende Armod Mulcter, men den maae forud adlyde ofte gientagne Ordre fra høiere Vedkommende – og Sognefogden, som skal afpresse disse Mulcter – følger formodentlig det samme – desaaarsag det gaaer saa langtsom med sammes Inddrivelse.« (Sønderup. Indberetning for 2. halvår 1818).
10. »De større Børn kunne formedelst det fatale Hoveri og den ny Anordning om Markfred ikke undværes. De Mindre have temmelig ordentlig søgt Skolen før Højbjergningen, men siden har Enhver havt nok at bruge dem til. Dette erklærede Skoleforstanderne med fuld Overbeviisning om, at det ei kunne være anderledes. (Nørholm 17/8–1817).

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

I 1818 fremhævede Kbh. Amts SD vigtigheden af at sørge for en magtfuld patron, da præsten ellers alene måtte overtage det »odiøse Reparerings- og Mulcterings-Væsen.«²¹¹ Stadige klager fra samvittighedsfulde præster fik kommissionen til gejstlighedens kårs forbedring til at tage sagen op. Da præstens pligt til at sørge for, at skoleforsømmelser blev straffet, medførte, at han kom i et højst ubehageligt forhold til sin menighed, og at han blev skadet i sin almindelige virksomhed og i sine indtægter, foreslog kommissionen, at lovgivningen ændredes, så »ikke hver enkelt Skole-Forsømmelse blev Gjenstand for Straf, men ikkun den vedvarende Forsømmelighed.« En mere moderat bestemmelse ville ifølge kommissionen medføre bedre skolegang, da præsterne ved streng fremfærd »efterhaanden ville blive trætte i denne deres Iver.« Kommissionen var dog betænkelig ved at slappe kravene alt for meget. Men forslaget blev ikke gennemført. Skønt Kancelliet tilsluttede sig, turde den kgl. resolution ikke ændre bestemmelserne, da det kunne få skadelige følger for skolegangen.²¹²

Forslaget om et mindre strengt mulktssystem blev støttet af sognepræst H.J. Giessing i 1832. De »odiøse Mulkteringer« ønskede gejstligheden afskaffet, både fordi det ramte dem økonomisk, og fordi de »sønderriver det Velvillies- og Kjærligheds-Baand, der bør knytte Menighed og Præst til hinanden.« En præst kunne ikke som en dommer virke ved frygt, men kun ved sandhed og kærlighed. Derfor var det ønskeligt for præsten, at det ikke var ham, der skulle opfordre til og aflægge regnskab for mulkter og udpantninger.²¹³

Giessing blev imødegået af en anonym sognepræst i Dansk Ugeskrift. Til sand kærlighed hørte efter præstens mening også »retfærdig strengthed«. Desuden ville det ofte være lettere for præsten at benytte straffemyndigheden end trælse forsøg på overtalelse.²¹⁴

Modsætningsforholdet til menigheden var ikke det eneste problem, præsten havde at kæmpe med, når han søgte at overholde anordningen. En gennemgang af to konkrete sager i Ellidshøj og Svenstrup viser tydeligt, at der også kunne være andre grunde til at gå mere lempeligt til værks.

I Ellidshøj ville sognets største lodsejer, Niels Ibsen, Raakildegaard, ikke sende sin tjenestedreng i skolen, ligesom han ikke betalte sine skolebidrag. Efter at præsten flere gange havde skrevet til Ibsen herom og kommissionen forhøjet mulkten, klagede pastor Bøggild til skoledirektionen.²¹⁵ Det var særdeles uheldigt, at største lodsejer og

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

»Meestformuende« ikke ville bidrage til opfyldelsen af »hans Majestæts Hensigt« med anordningen. Ibsen fortjente en »særdeles offentlig Revselse«, da andre husbønder fulgte hans eksempel og lod tyendet blive hjemme og nægtede at betale mulkterne. Sanktion over for den skyldige var vanskelig, fordi sognefogden nægtede at inddrive mulkterne, da han ikke ville pante folk uden for bondestanden. Præsten ville ikke diskutere mandens stand, »skjøndt heele Sognet veed, at han er født og opdragen til Bonde af Bondefolk i en Bondegaard«, men indberettede sagen til herredsfogden.²¹⁶

Problemerne med Ibsen fortsatte i de følgende år, og det hjalp ikke, at han i 1817 udnævntes til patron. Han forsøgte således straks derefter at slippe for skolegang ved at henvise til bestemmelsen om, at ingen måtte have mere end 1/4 mil til skolen og forlangte oprettelse af en omgangsskole. Sognepræsten svarede, at han gerne på egen bekostning måtte oprette en skole med en duelig lærer.²¹⁷

Mulktsagen i Svenstrup drejede sig om Margrethe Nørgaards fire børn og tjenestetyende, som forsømte skolegangen så godt som totalt i 5-6 år fra det tidspunkt, faderen kom på Aalborg Sindssygehospital. Resultatet af denne »slette«, »afskyelige«, »halstarrige« moders »skammelige Forhold« blev, at børnene gik ørkesløse omkring, og at de trods høj alder ikke kunne læse i en bog, men derimod »besidder Færdighed i mange slags Vanarter«.²¹⁸

Skolekommissionen og især præsten beskæftigede sig med sagen mange gange. Til at begynde med blev der taget hensyn til moderens situation, men da forsømmelserne udartede, og dette gik ud over de øvrige beboeres velvilje over for skolegangen, tog man anordningens strengeste mulkter i anvendelse. I en længere periode blev Margrethe Nørgaard idømt 24 sk. i mulkt pr. forsømmelsesdag for hvert barn.

Mulkterne løste ikke problemet. Først klagede hun til herredsfogden over, at overgangen over åen var livsfarlig at passere. Denne anke måtte stille præsten i en lidt vanskelig situation, da han i 1814 havde foreslået at forbedre overgangen, men ikke havde kunnet overbevise resten af skolekommissionen herom.²¹⁹ Nu afviste han klagen som ubeføjet. Senere da præsten på skolekommissionens vegne havde klaget til direktionen, bad Margrethe Nørgaard amtmanden hjælpe hende imod præsten, »da jeg ingen Mand har til at tale for mig«.

Da forstanderne ikke kunne inddrive mulkterne, indhentede præsten amtmandens udpantningsordre, men sognefogden, som skulle

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

iværksætte den, erklærede, at der ikke var noget at pante, skønt andre senere fik godtgjort deres fordringer ved udpantning. Resultatet blev, at ingen af mulkerne blev inddrevet. Endnu i april-maj måned 1819 idømte kommissionen Margrethe Nørgaard mulkter, men uden håb om, at de kunne inddrives, »da hun nu fuldkommen er ruineret«. To måneder senere kunne præsten i kommissionsprotokollen skrive, at Margrethe Nørgaard med 2 sønner »efter Sigende« havde forladt sognet.²²⁰

De to mulksager viser, at det ikke var nok, at præsten fik kommissionen med til at idømme synderne skolemulkter, problemet var at få dem inddrevet. Betingelsen for, at det kunne betale sig at pålægge mulkter, var, at forældrene/husbonderne var så formuende, at de kunne udrede mulkten. Mange eksempler fra kommissionsprotokollerne viser, at man var meget tilbageholdende med at idømme fattigfolk skolemulkter.²²¹ De straffemuligheder, lovgivningen havde for folk, der ikke formåede at betale, ønskede man heller ikke anvendt.²²² Det ville skabe alt for stor uvilje mod både skolevæsenet og fattigvæsenet, hvis præsten fik disse bestemmelser iværksat. Fattigvæsenet måtte nemlig forsørge familien, medens faderen/husbonden sad i fængsel; så var det trods alt bedre, at han klarede sig selv ved de skolepligtiges hjælp.

Et andet problem var selve inddrivelsen af mulkten – eller af skolebidrag i det hele taget. Fremgangsmåden var den, at skoleforstanderne skulle sørge for, at pengene kom ind.²²³ Hvis de ikke formåede dette – hvad de ikke altid gjorde – skulle patronen, forinden udpantning kunne ske, oplæse kravet på kirkestævne.²²⁴ Havde betaling ikke fundet sted inden 8 dage, kunne restancelisten sendes til amtmanden.²²⁵ Denne approberede udpantningsordren, som derefter leveredes sognefogden til eksekution.²²⁶ Så vidt så godt.

Utallige sager strandede derefter ligesom de to ovenfor behandlede på sognefogden. Denne fandt ofte på undskyldninger for ikke at foretage udpantningen: at han kun havde ret til at pante hos bønder (hvilket i øvrigt ikke var korrekt),²²⁷ eller at der ikke var noget at pante, men den egentlige bevæggrund var, at sognefogden ikke var en uafhængig instans. I mange tilfælde var sognefogden fortalere for de beboere, der ønskede så lidt skolegang som muligt og de mindst mulige skolebidrag. Når de var initiativtagere til klageskrivelser og til nægte at foretage ligninger, hvad de ofte var, kan man ikke karakteri-

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

sere dem som de mest uheldede personer til at indkræve de selvsamme bidrag. Det skete endog, at de selv var blandt de skyldige.²²⁸

Problemet skal ikke behandles mere indgående her, men det er ikke svært at forstå, hvilke vanskeligheder præster kunne få, når de stod over for en samlet koalition af skolekommissionsmedlemmer, ligningsmænd og sognefogder. Her skal der kun anføres tre eksempler på præsters forskellige reaktion på den almindelige vrangvillighed med hensyn til at betale mulker og skolebidrag. Sognepræst Joh. Hoff bad i 1816 opgivende amtmanden »gribe« ham »under Armene«:

»Som Formand i Fattig- og Skole-Commissionen er der mødt mig saare meget Ubehageligt. De fleeste Mennesker her ere vrangvillige, stive og ej med det Gode at faae til at opfylde Kongens Bud; hvad der ej er efter deres Sind, sætte de sig imod med Hænder og Fødder – de ville ingen anden Lov lyde, end den »Skik og Brug«. Derfor er det saa tungt for Religionslæreren at røgte sit Kald, at opfylde sin Konges Bud, da Alt det, som er Nyt – med andre Ord – som ej er efter deres Sind, er dem modbydeligt«.

Præsten havde hidtil tiet, men indsendte nu restancelisten til amtmanden, så de skyldige kunne blive »straffede paa Pungen«.²²⁹

Sognepræst Mørch i Ferslev var mindre opgivende end kollegaen i Storvorde. Han havde i 1829 indsendt forsømmelseslisten for at få amtmandens udpantningsordre, og var derefter af en række beboere blevet beskyldt for at have gået udenom skolekommissionen. Præsten svarede skarpt igen. Han afviste beskyldningen. Mulkerne for forsømmelserne var vedtaget af kommissionen, men han mente, at han selv havde ret til at sende restancelisten til udpantning uden at spørge kommissionen in pleno. Mørch skjulte ikke over for amtmanden, hvad han mente om den lokale indstilling over for skolevæsenet:

»Deres Høyvelbaarenhed kiænder selv, at hvor Bønder er Skolepatroner, der maae Præsten hævde Skolevæsenet Fremme, naar Anordningerne skal haandhæves, det har jeg i min Stilling giort og fremdeeles skal gjøre, som jeg vil forsvare det for Gud, min Konge og min Samvittighed, uden at frygte for Skumlers lumske Klaffer²³⁰ eller agte den Formindskelse i min lovlige Indkomster, hvor ved slige Uslinger søger at hævne sig«.²³¹

Både Hoffs og Mørchs her citerede udtalelse bærer i højeste grad præg af, hvilke vanskeligheder en præst kunne få med hensyn til at få penge ind til skolevæsenet. Der er ikke noget at sige til, at sognepræster i mange tilfælde var tilbageholdende i spørgsmålet om at anvende tvangsmidler.

IV Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi

I Ellidshøj-Svenstrup indsendte skolepatronen i januar 1840 en restanceliste over dem, der ikke ville betale ekstrabidrag til lærernes løn (jfr. s 104 f.). To dage senere skrev sognepræst Bøggild til amtmanden og bad denne tilbageholde udpantningsordren, da præsten frygtede »at deraf ville rejse sig stor Forbittrelse i Communen til megen Skade og Tab for Skolelæreren«. ²³² Det her nævnte eksempel, som drejede sig om inddrivelse af lærerløen, gjaldt også for præsters holdning til skolemulfter. Det var bedre at tage beboerne med det gode, at søge at overbevise dem om, at de burde sende deres børn i skole, frem for at fare frem med tvangsmidler, der kun ville bevirke det modsatte, at børnene mødte endnu mindre.

Den ovenstående fremstilling viser, at skoleanordningens bestemmelser om skolegangen kun med stor vanskelighed lod sig gennemføre. Befolkningen skulle først vænne sig til, at deres børn og tyendes skolegang var et samfundsgode, som gik forud for behovet for børnenes arbejdskraft. Landbrugskrisens vanskeligheder hæmmede i høj grad en ændring i indstillingen.

Alligevel må man sige, at skolegangen var blevet en hel del forbedret efter 1814. Medens det tidligere havde drejet sig om, hvorvidt børnene fik skolegang overhovedet, var vinterskolegangen nu sikret overalt, og problemerne flyttet til spørgsmålet om sommerskolegangen. Den ovenstående behandling tager sit udgangspunkt i en fuldstændig overholdelse af anordningens krav, og på den baggrund må man sige, at skolegangen om sommeren generelt var dårlig, især i år hvor vejret artede sig elendigt for landbruget. Sammenligner man derimod med tiden før anordningen, bliver konklusionen langt mere positiv. ²³³ De fleste steder blev der gennemført skolegang om sommeren, selv om mange forsømte, og ferierne forlængedes udover det lovlige. Skønt skolekommissionerne var flinke til at undlade mulkering, måtte de altid finde på en undskyldning for at gøre det. Selve princippet om sommerskolegang blev opretholdt trods alle forsømmelser.

Skolekommissionsprotokollerne viser, at sognepræsterne på trods af deres tilbageholdenhed i konkrete situationer havde deres store andel i, at skolegangsprincippet opretholdtes. Hvis præsterne og nogle steder patronerne ikke havde stået som garanter for anordningens overholdelse, ville beboerne og de øvrige kommissionsmedlemmer alt for let være blevet enige om, at skolegangen om vinteren var fuldt tilstrækkelig.

V Præstens og skolekommissionens holdning til undervisningen og læreren

1. Lærerstanden omkring 1814

Skoleanordningen krævede, at skoleembederne skulle besættes med seminarister eller, hvor sådanne ikke kunne fås, med andre delige personer (se nedenfor). Men foreløbig var det kun ønsketænkning. Hverken seminariernes kapacitet eller befolkningens økonomi og indstilling muliggjorde en større udskiftning af det eksisterende korps af undervisere, der dels bestod af degnene og dels af en række lærere, hvis baggrund var af temmelig blandet karakter.

Et generelt overblik over alle lærerne i Østthimmerland giver amtsprovst Tetens' indberetninger til biskop og Kancelli.¹ Skønt Viborg Stift endnu ikke havde noget seminarium,² var der dog flere seminarister blandt lærerne. Dette skyldtes kraftcentret »de lindenborgske skoler«, hvilket ses af, at der i 1815 var ansat seminarister i Gunderup (dimitteret fra Kiel), Gudumlund Fabrik (Brahetrolleborg), Romdrup (Borris) og Ferslev (Blågård) i Fleskum Herred og Fræer (Blågård) og Brøndum (Jonstrup) i Hellum H., medens der slet ingen seminarister fandtes i Hindsted Herred og den eneste seminarist i Hornum H., degnen i Nibe, underviste ikke.³ Hertil kom, at degnene i Mou og Blenstrup (Hellum H.) og skolelæreren i Hellum (Hellum H.) var blevet oplært af den kendte pædagog J.C.G. Claussen, der var skoleinspektør for de lindenborgske skoler 1785–90 og derefter blev seminarietforstander på Blaagaard.⁴

Blandt degnene var en del studenter, men amtsprovst Tetens' udtalelser om dem giver indtryk af, at det ikke var de bedste studenter, der blev degne. De øvrige degne og lærere havde som regel ikke nogen særlig uddannelse.

V Holdningen til undervisningen og læreren

I dette afsnit skal der blot fremdrages nogle eksempler fra Hornum-Fleskum Herreder på, at lærerne langt fra opfyldte den nye anordnings krav. Disse eksempler kan både være med til at forklare nødvendigheden af, at præsten som omtalt i næste afsnit underviste læreren, og samtidig give noget af baggrunden for, at lærerstanden ikke nød særlig agtelse.

Pastor A.N. Ryge karakteriserede i 1814 den 68-årige degn og skolelærer Peder Pedersen i Mou Skole som en gammel og agtværdig mand, der hidtil havde undervist tilfredsstillende efter en simpel, men religiøs og samvittighedsfuld måde; præsten mente, at læreren var i stand til at varetage undervisningen efter de nye krav undtagen i skrivning, da den gamle mand rystede på hænderne.

Sognets to andre lærere var ganske vist yngre end degnen, men deres kundskaber var endnu ringere. Egense Skoles lærer var en »simpel Huusmand« og kollegaen i Dokkedal var ligeledes en »skikkelig Almue-Mand«, der med deres få evner dog formåede at undervise, så eleverne kunne »nedskrive i et simpelt Sprog deres Tanker paa Papiir og læse et Brev.«⁵

Læreren i Svenstrup Niels Madsen var ved siden af skolegeringen muremester, hvorfra han fik sin største indtægt.⁶ Husmænd og håndværkere blev ofte anvendt som lærere, da de kunne fås til billig penge, især når de var kommet lidt op i årene. At dette gik ud over undervisningen især om sommeren kunne ikke undgås. Præsten i Nørholm skrev således i 1817 om degn og skolelærer P. Pedersen Waerst: »Skoleholderen er meest Jorddyrker, og yttre meere Lyst til huuslige Sysler end til Skolen; hvorfor han seer helst, at den gamle Slendrian følges om Sommeren.«⁷

Præsten i Ferslev holdt hånden over Dall-læreren, Niels Svendsen, især på grund af hans helt specielle livshistorie. Han havde skønt bondefødt lært sig at regne, skrive og læse; men som stavnsbunden søgte hans husbonde, Aalborg Hospital, at pånøde ham en ødegård, og da han ikke ønskede dette, blev han straffet med 8 års soldatertjeneste. Derefter søgte Svendsen i to år vejledning hos forskellige lærere på de lindenborgske skoler, hvorpå han af Aalborg Hospital, der nu må have affundet sig med erhvervsvalget, blev kaldet til lærerposten i Dall, men til en yderst ringe løn. Først ved forgængerens død i 1819 fik Svendsen rimeligere forhold. Sognepræst Mørch redegjorde i 1825 for denne lærerskæbne som forklaring på, hvorfor indbyrdes undervis-

ningsmetode ikke indførtes. Den nu 76-årige »Olding« kunne ikke finde ud af metoden, og det ville være at krænke ham dybt at tvangspensionere ham.⁸

I det hele taget spillede det økonomiske en stor rolle ved lærerudnævnelser før 1814. Spørgsmålet var ikke så meget lærerens dueligheid som hans prisbillighed. Som efterfølgende eksempel fra Sejlflod viser, kunne beboerne gå meget langt i denne retning. I nov. 1813 klagede sognepræst Joh. Hoff til amtsprovsten over, at Sejlflod-beboerne med sognefogden i spidsen »egenraadigen have antaget en Mand, ved Navn Thyge Fuur, til at læse for deres Børn« og ganske tilsidesat læreren i de sidste 5 år, Jens Berthelsen. Formålet var utvivlsomt at slippe billigere i skolebidrag og at undgå at skulle sende børnene regelmæssigt i skole. Præsten redegjorde for den groteske situation, han var kommet i. Han var taget til Sejlflod og havde fundet Thyge Fuur sammen med skolebørnene hos en gårdmand, Anders Knudsen, hvor undervisningen fandt sted, og havde jaget børnene bort og truet Fuur til at ophøre med undervisningen; denne henviste blot til, at han var valgt af beboerne. Da præsten var taget bort, vendte skolebørnene tilbage.⁹

Ovenstående eksempler, som langt fra var enestående hverken i Himmerland¹⁰ eller i det øvrige land,¹¹ fortæller tydeligt, at lovgiverne måtte prøve på at løse problemet med de ikke-duelige lærere – i modsat fald havde anordningen ikke store chancer for succes.

2. Præsten som underviser af læreren

Danske Kancelli tog spørgsmålet om lærernes manglende kundskaber op i en forestilling 11/1–1810.¹² Mange af lærerne kunne ikke stå mål med kravene i det provisoriske reglement 10/10–1806 § 43; Kancelliet fandt, at det var for hårdt at afskedige de pågældende lærere uden pension og for byrdefuldt for distrikterne at udrede pensionen. Følgelig måtte man søge at forbedre lærernes kundskaber, hvilket kunne ske dels ved at sende lærerne til efteruddannelse på et seminarium, dels ved at de lokale præster gjorde et forsøg på at uddanne lærerne. Det første havde biskop P.O. Boisen allerede praktiseret ved Vesterborg Seminarium, men det lod sig af flere grunde ikke gennemføre generelt, da det ville blive for dyrt og betyde afbræk i undervisningen. På J.S.

V Holdningen til undervisningen og læreren

Møstings opfordring foreslog Kancelliet i 1810, at kun særligt udvalgte præster skulle påtage sig undervisningen, »da der desværre iblandt Præsteskabet findes mange dertil udelige.«¹³ I den endelige kgl. resolution blev det overdraget til provster og biskopper at finde frem til de præster, der havde vist såvel »meest Nidkiærhed og Iver for Skolevæsenets Fremme, som og størst Duelighed og bedste Gave til at danne Skolelærere.«¹⁴

Seminarieforstanderne biskop P.O. Boisen (Vesterborg) og J. Saxtorph (Jonstrup) fik af Kancelliet til opgave at udarbejde en slags vejledning, som præsterne kunne benytte.¹⁵ Formålet med undervisningen skulle ifølge denne vejledning ikke være at give lærerne en samlet oversigt over fagene, men præsten skulle beskæftige sig med de enkelte fag for at øve lærernes praktiske færdighed i de vigtigste fag, almuen havde brug for: læsning, skrivning, regning, retskrivning, sang og fremfor alt kristendommen. Fremgangsmåden var den, at præsten først vejledte læreren, og at læreren derefter forsøgte at overføre det lærte på en skoleklasse i præstens nærværelse.

I læsning skulle præsten vælge gode og passende bøger som Malings store og gode Handlinger og Thiemes Godmand.¹⁶ Præsten skulle især indøve en simpel og værdig læsetone, da degnene mange steder læste med affekteret, anstødelig, skødesløs eller søvndyssende tone. Noget lignende gjorde sig gældende med degnenes sang, der ofte var »skrigende, skurrende og affekteret« og uden orden og takt, hvilket præsterne skulle søge at udrydde. I skrivning var det vigtigt, at lærerne lærte bogstaverne træk for træk, og at de holdt orden i deres skrivebøger. Skrev præsten ikke selv en læselig hånd, skulle stukne forskrifter benyttes. Især retskrivningen skulle der agtes på, da den »foruden at den danner Børnene til nyttige Mennesker i Staten, skærper deres Forstand, og giver dem Anledning til selv at arbejde.« På samme måde skulle formålet med regning ikke kun være at give mekanisk færdighed, men samtidig være en forstandsøvelse.

I det hele taget må man karakterisere Boisens og Saxtorphs vejledning som temmelig moderne. Det drejede sig mindre om at bibringe lærerne og dermed børnene tilfældige kundskaber, end at de virkelig forstod, hvad de lærte. Endog i kateketik, bibelhistorie og religionslære skulle udenadslæren begrænses og stoffet i stedet bibringes i fortællingens form. Religionslæren var dog – ikke overraskende – præget af tidens teologiske opfattelse.

V Holdningen til undervisningen og læreren

Undervisningen skulle finde sted fra 1. aug. til 1. nov. eventuelt med et supplement i forårets pløjetid. Kurset skulle afsluttes med en prøve, hvor præsten skulle eksaminere lærerne med provsten og to af bispen valgte præster som censorer.¹⁷

Vejledningen blev uddelt til bisperne i et antal eksemplarer til fordeling.¹⁸ Præsternes undervisning af lærerne kom straks i gang. På Fyn havde sognepræsten i Kerteminde, Jens Paludan-Müller allerede i 1810 som forsøg undervist 7 lærere,¹⁹ og også andre steder påtog præster sig undervisningen.²⁰ Selv i Jylland, hvor Reglementet af 10/10–1806 ikke gjaldt, tog præster udfordringen op.²¹ Med anordningen af 1814 blev problemet endnu mere aktuelt for det jyske område.²²

Sognepræsten i Aarestrup-Buderup-Gravlev, F. Schiønning foreslog i 1815 på biskop J. Blochs opfordring Kancelliet, at han samlede omegnens ikke-seminarie-uddannede lærere i en afstand af 2 mil fra Juelstrup Præstegård til 4–5 måneders undervisning i præstegården. De lærere, der var kirkesangere, kunne få fri om søndagen, og alle deltagerne skulle have fri 1 måned i høsttiden, så de kunne bjerge deres avling. Lærere, der var over 60 år, blev undtaget, og de, der var studenter, kunne slippe, hvis de bestod en duelighedsprøve bedømt af sp. Schiønning og amtsprovst Tetens.

Undervisningsfagene og fremgangsmåden lignede den af Boisen og Saxtorph benyttede; Schiønning ville da også lægge den omtalte vejledning til grund, suppleret med Odense-biskoppen F. Plums Haandbog.²³ Schiønning ville udover de almindelige skolefag undervise lærerne »i den hele Omgangsmaade med Frugttræers Plantning, Beskjæring og forskjellige Forædlings Maader«. Undervisningen i have dyrkning var en reminiscens af oplysningstidens skoletanker.²⁴ Flittige lærere kunne få understøttelse til at deltage i kurset. For at undgå ubehageligheder (sikkert fra lærernes side) ønskede pastor Schiønning, at arbejdet måtte blive ham pålagt. Kancelliet bifaldt ganske forslaget, bortset fra at Schiønning ikke imedens kunne blive fritaget for sine gejstlige pligter, men biskop Bloch forventede dog, at nabopræsterne ikke ville lade Schiønning i stikken.²⁵

Resultatet af dette kursus fremgår af Schiønnings indberetning 10/12–1815.²⁶ Deltagerantallet var blevet mindre end ønsket – 11 skolelærere og 3 skolelærersønner –, da initiativet ikke overalt blev lige positivt modtaget. Medens amtsprovst Tetens straks udstedte cirkulæ-

Eksamensforberedelse af lærerne i Juelstrup Præstegård 3/11-1815 afholdt af sognepræst Schiønning

Udvalgte emner: 1. Høi- og Læsebog. 2. Kirkesang. 3. Høi- og Læsebog. 4. Kirkesang. 5. Høi- og Læsebog. 6. Kirkesang. 7. Høi- og Læsebog. 8. Kirkesang. 9. Høi- og Læsebog. 10. Kirkesang. 11. Høi- og Læsebog. 12. Kirkesang. 13. Høi- og Læsebog. 14. Kirkesang.

N ^o	Lærernes Navne og Bopæl	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	L. Agner N. Løjens Ballehøj i Gravto.	4	4	4	4	4	4	3	4	3	3	57	godt		
2.	— Jens Knudsen i Hornum.	4	4	4	4	5	4	5	5	5	4	44	m.g.		
3.	— Jens Knudsen i Sønderup.	2	2	3	3	3	3	2	3	2	3	36	f. godt		
4.	— Nils Knudsen i Edlshøj.	5	5	4	5	5	4	5	5	5	4	47	m.g.		
5.	— Nils Knudsen i Sønderup.	3	3	5	3	3	4	3	4	3	3	34	godt		
6.	Christen Knudsen i Høi- og Læsebog.	3	4	3	4	4	4	3	4	3	3	39	godt		
7.	Nils Knudsen i Sønderup.	2	3	3	3	4	4	4	4	4	3	34	godt		
8.	— Nils Knudsen i Sønderup.	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	40	godt		
9.	— Caspar Knudsen i Sønderup.	6	5	4	6	5	4	5	5	5	5	50	m.g.		
10.	— Nils Knudsen i Sønderup.	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	35	godt		
11.	— Peter Knudsen i Høi- og Læsebog.	2	2	4	3	3	4	2	3	3	3	29	vel godt		
12.	Christen Knudsen i Høi- og Læsebog.	4	4	5	4	4	4	4	4	4	4	41	m.g.		
13.	Jacob Knudsen i Sønderup. 17...	4	4	2	4	4	4	4	4	4	4	38	godt		
14.	Nils Knudsen i Gravto. 16...	2	3	2	3	3	3	3	3	3	2	27	vel godt		

Schiønning
Sognepræst i Juelstrup Præstegård

Schiønning
Sognepræst i Juelstrup Præstegård

Resultatet af sognepræst Schiønning's eksamensoverhøring af lærerne i Juelstrup Præstegård 3/11-1815. Karaktererne er givet efter en skala, hvor 6 er højeste og 1 laveste karakter. (Rigsarkivet. DK 1. dep. Brevsag 347/1816).

V Holdningen til undervisningen og læreren

re til lærerne om at møde, undlod amtsprovst J.P. Bering (Aalborg Vestre Amtsprøvti) at gøre dette, vistnok fordi Schiønning havde sendt anmodningen herom direkte til amtsprovsten for at spare tid i stedet for den formelt rigtige vej via biskoppen. Lærerne i Astrup-Rostrup-Store Arden Pastorat (Hindsted Herred) mødte heller ikke, da sognepræsten forlangte, at de skulle passe deres skole. Schiønning havde desuden besvær med selv mod betaling at skaffe kost og logi til lærerne hos de omkringboende bønder. Endelig kunne han ikke trods hjælp fra kolleger helt få de nødvendige 36–40 timer om ugen fri fra sit »besværlige og vidtløftige« embedes forretninger.

Men de nævnte vanskeligheder til trods var præsten selv ganske tilfreds med kurssets forløb, hvilket bekræftes af biskop Bloch, der under visitats overhørte eleverne. Ved undervisningens afslutning afholdtes eksamen den 3. november 1815, hvor pastor Schiønning var eksaminator og amtsprovst Tetens og sognepræsterne i Sønderup og Ellidshøj censorer. De tildelte karakterer fremgår af ill. s. 138. Schiønning foreslog, at den bevilgede understøttelse til lærerne måtte blive bestemt efter karaktererne, således at de, der fik meget godt og derover i hovedkarakter fik 20 rbd. sølv og de øvrige et mindre beløb, der stod i forhold til eksamensresultatet. Kancelliet tilsluttede sig fordelingsmåden og bevilgede ialt 150 rbd. til formålet. Til præstens forslag om, at de tre lærersønner måtte slippe for militærtjeneste, ville Kancelliet ikke umiddelbart tage stilling, men var dog positiv.²⁷ Kancelliet anmodede biskoppen om at takke Schiønning for hans bestræbelser og udtrykke tilfredshed med udfaldet.²⁸

En tilsvarende undervisning skulle have været iværksat i 1816 af sognepræst N.T. Fangel, Gudum-Lillevorde for lærerne i den østligste del af amtsprovstiet, men den måtte udsættes et år, fordi Kancelliets godkendelse kom for sent.²⁹

En del af de præsteunderviste lærere opnåede lige rettigheder med seminarister, enten fordi de havde været lærere før 1814,³⁰ eller ved særlig kongelig bevilling.³¹

Præsternes alternative undervisningssystem havde nær fået seminarierne nedlagt. Bl.a. fordi præsternes afgifter til seminariefonden blev afskaffet, foreslog Kommissionen til gejstlighedens kårs forbedring, at samtlige seminarier ophævedes og erstattedes med den billigere løsning, at præsterne og allerede ansatte lærere overtog uddannelsen af fremtidens skolelærere. Det offentlige skulle alene sørge for en eksa-

V Holdningen til undervisningen og læreren

menskommission, hvor de privatunderviste kandidater kunne bevise deres duelighed.³²

Uden at give en detaljeret skildring af det eksisterende seminariesystem kan det fastslås, at forslaget ikke var så revolutionerende, som det umiddelbart kunne se ud. Dels havde gejstligheden før seminarernes oprettelse haft et afgørende ord at skulle have sagt ved oplæringen og udvælgelsen af degne og lærere,³³ dels var forskellen mellem et kursus hos præsten og et seminarium ikke overvældende. Der fandtes to typer af seminarier.³⁴ 1) De store seminarier Jonstrup og Brahetrolleborg, som var blevet til, medens oplysningstidens skoletanker var på deres højeste. Forstanderhvervet var her et heltidsjob, og fagspredningen var meget stor. 2) De såkaldte præstegårdsseminarier, hvoraf der stort set var et i hvert stift. Forstanderen var samtidig fungerende sognepræst over et stort pastorat, og undervisningen fandt sted i præstegården eller i umiddelbar tilknytning hertil. Formålsparagraffen var langt mere beskeden – skolelærerne skulle uddannes til de fremmeligste blandt bønder, og fagenes antal og omfang skulle afpasses herefter; begge typer seminarier var dog underlagt samme reglement.

Bortset fra Jonstrup (Blaagaard) og den første forstander på Brahetrolleborg var samtlige forstandere for de danske seminarier frem til 1850 sognepræster ved siden af.³⁵ Forskellen mellem et præstegårdsseminarium og f.eks. pastor Schiønnings kursus var ikke uoverstigelig. Problemet var blot at finde egnede præster og for disse at få tid til det nye arbejde.

Seminarierne kunne ikke nedlægges, uden at de berørte parter blev hørt.³⁶ I løbet af 1822 indkom der svar fra skoledirektioner, bispes og seminariedirektioner. Det meget store materiale blev af Kancelliet benyttet som grundlag for udformningen af 1824-ordningen.³⁷ Det vil føre for vidt her at redegøre for de mange betænkninger. Kancellideputeret og chef for Kancelliets 1. departement C.L. Lassen udformede en længere betænkning 14/4-1823 på grundlag af de indkomne svar.³⁸ De fleste af Lassens forslag blev senere optaget i Kancelliets endelige forestilling 1/10-1824.³⁹ Argumenterne er mere markante hos Lassen end i selve forestillingen.

Lassen satte sig bestemt imod at nedlægge alle seminarier, da han var bange for, at alt, hvad der i de sidste 30 år var vundet inden for skolevæsenet, ville blive sat til igen. Han mente, at ophævelsen af

V Holdningen til undervisningen og læreren

seminarierne ville svare til, at man nedlagde Universitetet og overlod præsteuddannelsen til gejstligheden.

Spørgsmålet om præsterne kunne erstatte seminarieundervisningen, besvarede Lassen i almindelighed benægtende. Det var ikke muligt at generalisere ud fra mænd som Boisen, Hammond, Barfoed, Bentzon og Wedel,⁴⁰ da de ikke var karakteristiske for gejstligheden. Selv om man delte seminariernes mange fag op i *aldeles nødvendige fag* (Religion, Modersmålet, Regning, Skrivning, Sang og Gymnastik) og *gavnlig fag*⁴¹, og man kun krævede undervisning i den første gruppe, kendte Lassen mange »værdige« præster, der ikke kunne påtage sig dette. En mand kunne være »en ypperlig Præst, uden at kunne give behørig Underviisning i at regne paa Tavle og ud af Hovedet«. De største problemer ville præsterne som regel få ved at undervise i sang og gymnastik, fag som Lassen anså for centrale. Især fremhævede han gymnastikundervisningen, som anordningen krævede, og som mange steder stod langt tilbage at ønske. Formålet med gymnastik var både at udvikle elevernes legeme og gøre dem egnede til at kæmpe for konge og fædreland, men hvor mange præster formåede at vejlede i »Løbe-, Springe-, Klattre-, Svømme- og militaire Øvelser«?

Lassen rejste endnu et problem. Hvordan kunne præsterne i almindelighed få tid fra deres mange gejstlige og verdslige forretninger til at kunne påtage sig undervisningen? Helt galt ville det blive for *unge og uerfarne* præster, der havde nok andet at sætte sig ind i, *gamle og svagelige* præster, der havde svært nok med at klare det daglige embede, for slet ikke at tale om *de magelige* og de »som ere *maadelige i Evner og Kundskaber*«. Desuden kunne det ikke udelukkes, at nogle præster hellere ville drive studier, og at andre måtte påtage sig at forberede deres egne sønner til Universitetet.

Resultatet blev som foreslået af Lassen et kompromis.⁴² Nogle seminarier blev nedlagt,⁴³ og på de resterende blev antallet af fag reduceret både af besparelshensyn, men også som følge af kritik af seminariernes overflødige fag. Når man tager problemet med i det hele taget at få børnene til at møde i skolen i betragtning (jfr. IV, 6), må det konkluderes, at en stærkere koncentration omkring de centrale skolefag var berettiget. Aalborgbiskoppen Rasmus Jansen, der i 1822 visiterede både Snedsted Seminarium og en lang række skoler, erklærede, at han intet sted sporede »endog den ringeste Frugt af den større Kundskab som bibringes Seminaristerne uden for det, der egentligen hører til en Almueskole«.⁴⁴

V Holdningen til undervisningen og læreren

Præsternes undervisning af lærere blev ikke helt overflødiggjort. Som Lassen havde anført, fandtes der nogle vel egnede sognepræster, der hidtil havde vejledt lærerkandidater og som med udbytte kunne fortsætte hermed. Seminarieordningen af 1824 lagde direkte op hertil. Især i Jylland, hvor der for fremtiden kun fandtes to små seminarier, Snedsted og Lyngby, var der et udtalt behov, og de nye bestemmelser gav mulighed for, at privatunderviste kunne optages på seminarierne i en kortere eller længere tid før eksamen. Men i modsætning til tidligere, hvor gejstlige kunne udstede duelighedsattest, krævedes der nu bestået prøve ved et seminarium. Lassen begrundede bl.a. denne ændring med, at man skulle have kontrol med de studenter, der søgte lærerkald, da det med få undtagelser kun var »mislykkede Subjecter iblandt Studentere, der igjennem Dovenskab og Udsvævelse søge denne Befordring«.

Den ændrede praksis viste sig i forbindelse med et par sager i Flestum Herred. Kancelliet afslog allerede, medens forhandlingerne om den nye ordning stod på, at give bevilling til lige ret med seminarister. Rasmus Johannsen, søn af Gunderuplæreren Claus Johannsen havde i 8 år modtaget undervisning hos amtsprovst Tetens og havde i 4 år virket tilfredsstillende som lærer, men han blev af Kancelliet henvist til at aflægge prøve på et seminarium.⁴⁵ Det skabte dog ikke problemer for Rasmus Johannsen – en måned senere havde han både erhvervet sig attest på duelighed til indbyrdes undervisningsmetode, som de nye bestemmelser krævede, og lige rettigheder med seminarister.⁴⁶

Samme svar fik L.R.K. Lemvig i 1830. Han havde været hjælpelærer både i Ferslev og i Mou og vedlagde attester fra de to sognepræster, kendskab til indbyrdes undervisning kunne han dokumentere, og endelig erklærede han sig villig til at aflægge prøve for provsten. Men Kancelliet forlangte, at bestemmelsen i plakat 29/10-1824 skulle følges.⁴⁷

Fra 1825 fik en række sognepræster pålagt en ny undervisningsopgave, idet de skulle vejlede lærerne i indbyrdes undervisningsmetode. Dette spørgsmål vil blive nærmere behandlet nedenfor (V, 7).

3. Kaldsret

Reglerne for udnævnelse af lærere efter 1814 var temmelig indviklede. Hovedparten af embederne blev besat af biskoppen, skoledirektionen og store lodsejere.

Den gamle forskel mellem udnævnelsen af degne og andre skolelærere bevarede, idet læreren i det distrikt, hvor degnen tidligere havde boet (det vil i de fleste tilfælde sige kirkesangeren) skulle udnævnes efter de gamle regler for degne: På kongens gods kaldte biskoppen og uden for kongens område, kirkepatronen.⁴⁸ Her spillede hartkornet altså ingen rolle.

Ved besættelsen af de øvrige embeder var jordbesiddelse i distriktet derimod afgørende. I hvert distrikt opstilledes der en turnusordning, således at besiddelse af fulde 32 tdr. hartkorn gav ret til at kalde 1 gang, 64 tdr. H. to gange osv. Det hartkorn, som ikke tilhørte de fødte patroner (lodsejere med mere end 32 tdr. H.),⁴⁹ fik også indflydelse på kaldsretten, idet skoledirektionen indgik i turnusordningen, som om den ejede de mindre lodsejeres samlede ejendom. Rækkefølgen blev derefter bestemt således, at største lodsejer (inkl. skoledirektionen på de mindre lodsejeres vegne) først kaldte det antal gange, hans hartkorn berettigede til, derefter den næststørste lodsejer og så fremdeles.⁵⁰ I de to ydertilfælde, at en godsejer ejede hele distriktet, og at distriktet udelukkende bestod af mindre grundejere, kaldte henholdsvis godsejeren og skoledirektionen permanent.⁵¹

De her refererede regler skulle anvendes medmindre en bestemt person enten havde funderet skolen og betalte lærerlønnen, eller en person på egen bekostning havde opført og vedligeholdt skolebygningerne – de(n) pågældende havde da også ret til at udpege læreren;⁵² Lindensborg Gods med Gudumlund Fabriksskole var et sådant eksempel.⁵³

Disse udviklede regler måtte Kancelliet i mange tilfælde fortolke nærmere.⁵⁴ Vanskelighederne ved at finde ud, hvem kaldsretten i det konkrete tilfælde egentlig tilkom, kunne forsinke ansættelsesproceduren. Her skal anføres et enkelt eksempel.

Da Svenstrup lærerembede i 1834 blev ledigt, gjorde inspektør Kirstein krav på, at Lindensborg havde kaldsretten, da greven kaldte sognepræsten.⁵⁵ Skoledirektionen kunne heller ikke finde ud af reglerne. Provst Fogh henviste først et par kandidater til Kirstein og averterede embedet, som om Lindensborg havde kaldsretten, og senere mente direktionen, at da distriktets samlede hartkorn udgjorde godt 129 tdr., og største lodsejer havde 22½ tdr., havde direktionen ret til at kalde 4 ud af 5 gange. Kancelliet indskærpede de gældende regler. Da degnen havde boet i Ellidshøj,⁵⁶ havde kirkepatronen ingen rettigheder i

V Holdningen til undervisningen og læreren

Svenstrup, og da ingen lodsejer havde over 32 tdr. H., tilkom kaldsretten skoledirektionen for bestandig.⁵⁷ Men Lindenberg gav kun nødvendig slip på kaldsretten. Kirstein tog ikke Kancelliets afgørelse til efterretning, men meddelte skoledirektionen, at grevskabet ikke denne gang ville sinke embedets besættelse, men forbeholdt sig kaldelsesretten.⁵⁸ Få år senere var Lindenberg og direktionen atter uenige om et embedes besættelse; denne gang i Vokslev, og atter trak grevskabet det korteste strå.⁵⁹

Når kaldsretten var fastlagt, var det næste problem, hvorledes den udøvedes i praksis. Hvordan fandt den kaldsberettigede frem til egnede kandidater, og havde han magt til at vælge, hvem han ville?

Skoleanordningen forlangte, at der ved hver læreransættelse skulle indhentes en fortegnelse over ledige seminarister fra nærmeste seminariums forstander, og valgmuligheden indskrænkede sig til personer opført på denne liste.⁶⁰ Dog kunne tidligere ansatte duelige lærere komme i betragtning. Kun når der ikke var ledige seminarister, kunne andre personer ansættes, men de skulle være i besiddelse af visse elementære kundskaber og være mindst 21 år. Før ansættelse kunne ske, skulle der foreligge duelighedsattest. Disse attester, som ikke krævedes af seminarister, hvis de blev ansat inden 1 år efter dimissionen, kunne udstedes af et seminarium eller en provst.⁶¹

Den kaldsberettigede havde 6 uger til at foreslå en duelig kandidat. Foreslog han ingen, eller blev den foreslåede ved prøve fundet udelig, og en anden ikke var foreslået inden 3 uger, overgik kaldsretten til skoledirektionen.⁶² Kandidater kunne selv møde op hos kaldsberettigede eller blive henvist af sognepræst, provst eller andre. Denne noget tilfældige fremgangsmåde åbnede mulighed for det mest udbredte system af protektion. Men dette var ikke ukarakteristisk for tidligere tiders embedsbesættelser.⁶³ Godsinspektør Kirsteins holdning til embedsbesættelse var f.eks. den, at »jo mindre Valg man har, jo mindre Tilsidesættelse«. ⁶⁴

Præsten i Randlev, N. Blicher, havde allerede i 1801 slået til lyd for, at alle skolevakancer bekendtgjordes i de offentlige tidender,⁶⁵ men endnu i 1835 klagede en lærer over, at det kun skete i Aalborg Stift.⁶⁶ Eksemplet fra Aalborg Stift smittede imidlertid, således at både Viborg biskop og provst Fogh lod annoncer indrykke i Aalborg Stiftstidende, når de var kaldsberettigede; provsten var dog utilfreds med, at han selv kom til at betale annoncerne.⁶⁷

V Holdningen til undervisningen og læreren

Når kandidaten var udvalgt og fundet duelig, skulle han aflægge ed over for provsten,⁶⁸ (jfr. side 146), og derefter skulle den, der havde kaldsretten, udstede et kaldsbrev, som skulle indsendes til biskoppen, der gav den endelige sanktion ved at give læreren kollats.⁶⁹ Af kaldsbrevet fremgik det, at læreren var fundet duelig i almindelighed og senere i den indbyrdes undervisning i særdeleshed.

Biskoppens kollats var et åbent brev, hvori han erklærede læreren (og kirkesangeren) for lovlig beskikket, på betingelse af, at han ville være »gudfrygtig, christelig og retsindig« og føre »en christelig og retsindig Vandel« og overholde anordningerne og for kirkesangernes vedkommende kirkeritualet samt vise foresatte lydighed.⁷⁰

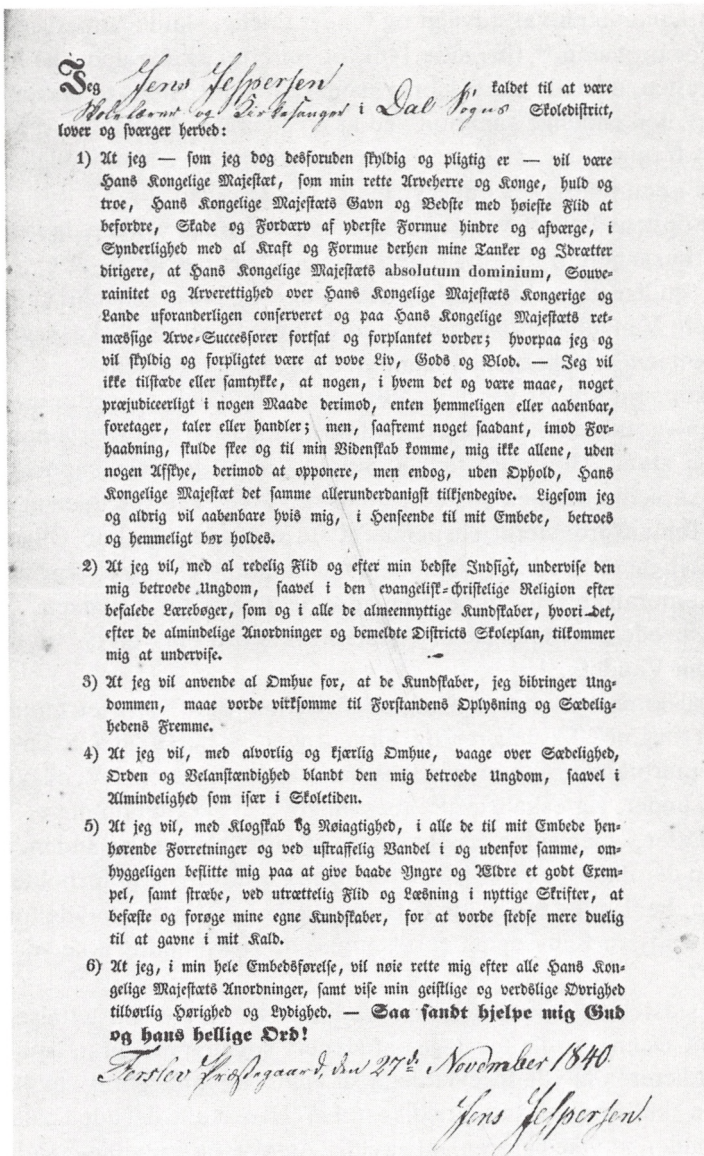
Biskoppens kollats var den afgørende bestanddel i proceduren, først når den var udstedt, var læreren udnævnt, og først da tilhørte han den gejstlige stand. Hougaard-sagen i Suldrup var et godt eksempel herpå. Skønt skoledirektionen udstedte kaldsbrev, blev læreren uden at blive stillet for en provsteret suspenderet fra embedet. Biskop Øllgaards betænkeligheder ved at give kollats var samtidig et udtryk for, at han stillede moralske krav til læreren som betingelse for kollatsen – kort sagt krævede overholdelse af kollatsbrevets ord om »en christelig og retsindig Vandel«.⁷¹

Moral kunne imidlertid i myndighedernes øjne være et temmelig relativt begreb. Skolelærer og kirkesanger N.E. Holst i Svenstrup havde indrømmet, at han, medens han var hjælpelærer i Vendsyssel, havde under ægteskabsløfte »besvangret ... Fruentimmeret Ane Poulsdatter,« men siden brudt sit løfte og giftet sig med en anden. Men selv om der ikke var tvivl om de retslige konsekvenser af forholdet for læreren, henlagdes sagen, da det »begaæede Leiermaal« havde fundet sted »i en fjern Egn« og på et tidspunkt, da Holst endnu ikke var fast ansat.⁷²

Det sidste led i ansættelsesproceduren var selve indsættelsen af læreren. Denne skulle foretages af stedets sognepræst første søndag, efter at læreren havde forevist ham sit kalds- og kollatsbrev, hvilke af præsten skulle oplæses fra prædikestolen. Han skulle desuden pålægge menigheden at vise læreren »al skyldig Agtelse og Velvillie«, så lærerens (og kirkesangerens) gerning kunne blive »til Guds Ære, Menighedens Opbyggelse og den opvoxende Slægts Fremvext i christelig Kundskab og Dyd.«⁷³

I den formelle procedure havde de overordnede gejstlige, provst og

V Holdningen til undervisningen og læreren

Edsbrev underskrevet af seminarist Jens Jespersen forud for hans ansættelse som skolelærer og kirkesanger i Dall i 1840. Sognepræst R.S. Deichmann, Ferslev-Dall-Volsted, havde varmt støttet hans ansættelse.

(original i Viborg Bispearkiv. Edsbreve for lærere. LA. Viborg).

V Holdningen til undervisningen og læreren

biskop således stor indflydelse på læreransættelsen, medens sognepræstens indflydelse var mere begrænset. I praksis stillede forholdet sig noget anderledes. Sognepræstens udtalelse havde i virkeligheden ofte den afgørende vægt. Biskop Øllgaard erklærede således i 1834, at han altid havde kaldet de skolelærere »vedkommende Provster eller Præster ønskede.«⁷⁴ Provst Fogh på sin side udtalte,

»at naar en dygtig Præst synderligen anbefaler en Person til et vacant Skolel. Embede i hans Pastorat, har det altid været mit Princip, at hans Stemme burde være meget gjeldende; thi er han selv en dygtig Præst, vil han vist ikke forlange at trækkes med en udygtig og uduelig Skolel.«⁷⁵

Både sognepræsten i det sogn, hvor ansættelsen skete, og sognepræsten i det sogn, hvor læreren tidligere havde været ansat, eller fra hvilket han stammede, havde betydning for ansættelsen. De to præsters udtalelse om kandidaten var ofte afgørende for den kaldsberettigedes overvejelser. Udtalelsen var af dobbelt vægt, når sognepræsten i det ansættende pastorat kendte kandidaten fra tidligere. Præsten i Ferslev R.S. Deichmann anbefalede i 1840 på det varmeste, at embedet i Dall blev tildelt seminarist Jens Jespersen, som var hans første og af mandkønnet bedste konfirmand i Lime. Siden havde Deichmann undervist ham privat, hvorefter han blev dimitteret fra seminarium med udmærkelse.⁷⁶ Jespersen fik embedet.⁷⁷

Præsten udtalte sig imidlertid ikke kun positivt om en lærer, når han ønskedes ansat, men kunne også gøre det, når hensigten var at slippe af med læreren. Sognepræst Bøggild gav i perioden 1834–40 i 5 tilfælde lærer og kirkesanger Niels Nielsen en anbefaldende attest, da præsten havde mange problemer med læreren (jfr. nedenfor V, 8 c).⁷⁸ Men da både biskop og provst havde gennemskuet sagens sammenhæng, fik N. Nielsen ingen af embederne.⁷⁹

Sognepræstens indflydelse på lærerkorpsets sammensætning indskrænkede sig ikke til udtalelser i forbindelse med faste læreres ansættelse. Ved siden af de anordningsmæssige embeder var der en del løse lærerjobs: embeder, der ikke havde den reglementerede løn, og derfor havde lærere, der svarede hertil, omgangsskolelærere, medhjælpere til svagelige lærere, og endelig vikarer. Hovedparten af disse kategorier havde ingen officiel ansættelse, dvs. at de var uden kaldsbrev og kollats. De fleste af dem var ansatte af skolekommissionen enten tidsbegrænset eller indtil videre. Sognepræsten havde i sådanne

V Holdningen til undervisningen og læreren

Pastor Fritz

Der findes ikke mange afbildninger af de præster, der virkede i Hornum-Fleskum Herreder i perioden før 1841. Af Mou Sogns præst Niels Fritz (1822-35) findes der dog et fotografi fra en senere periode af hans liv. (Fotografiet er en forstørret gengivelse fra Trøst-Hansens billedplanche over Mou Sogns præster, lærere og skoler. Danmarks Pædagogiske Bibliotek).

tilfælde hovedansvaret, idet han skulle være garant for lærernes duelighed.

I flere tilfælde var økonomi og duelighed ikke forenelige størrelser, da en uddannet lærer ikke ville gå for en ussel løn, og som ansættelsen af en lærer i Sørup i 1823 viser, kunne sognepræsten også hælde til det økonomiske synspunkt.⁸⁰ Når medhjælpere til lærere skulle udnævnes, kunne læreren have en vis indflydelse på valget, da de skulle være med til at udrede lønnen. I Aarestrup lykkedes det således læreren at få sin søn ansat.⁸¹ Det var dog nødvendigt at indskærpe, at lærerne ikke uden videre kunne afskedige deres hjælpelærere igen.⁸²

Under vakancer i lærerembeder beordrede sognepræsten i en del tilfælde pastoratets øvrige lærere til at vikariere et par dage om ugen; dette var i overensstemmelse med anordningen, men sjældent til lærernes tilfredshed.

Lærerembederne i Egense og Dokkedal i Mou Sogn var eksempler på, at faste embeder kunne blive besat på uautoriseret måde. Lærerne, der fik løn efter omstændighederne og ikke efter anordningen, blev ansat af skolekommissionen, hvilket i praksis vil sige præsten og skolepatronen.⁸³

Da en ny skoleplan for Mou Sogn gav de to lærere bedre lønforhold,

begyndte biskoppen at interessere sig nærmere for ansættelsesforholdet.⁸⁴ Han ønskede undersøgt, om lærerne var 1) lovligt kaldet og besad »fornøden Duelighed, Fliid og Skikkelighed«, eller 2) »blot ansatte eller indtil videre antagne, men besidde foranførte Egenskaber« eller 3) manglede både lovlig ansættelse og fornødne egenskaber til at besidde embedet. I det andet tilfælde ville biskoppen give kollats, men i det sidste tilfælde krævede »Loven, Embedet og Ungdommens Vel«, at man gjorde ende på »alle saadanne utilbørlige Ansættelser«.

Skolekommissionen måtte indrømme, at lærerne ikke var lovligt kaldede, og at deres duelighed ikke stod i forhold til anordningen, men fremhævede, at det var hårdt at afskedige familiefædre, der havde virket uden at give anledning til klager i henholdsvis 20 og 5 år. Man foreslog at give lærerne en chance for at bestå en duelighedsprøve efter anordningens § 46.⁸⁵ Biskoppen tilsluttede sig denne løsning og foreslog, at sognepræst Fritz »tog sig lidt af disse Mænd, især med Retskrivning og Catechisation.«⁸⁶

Senere da sagen af en af sognets patroner blev indbragt for Kancelliet, viste det sig, at biskop og provst var uenige om spørgsmålet. Provstens synspunkt var, at da lønnen ikke var særlig god, ville man ikke kunne få lærere af bedre kvalitet, især da seminaristernes antal var lavt.⁸⁷ Desuden kunne lærerne med sognepræstens hjælp blive nogenlunde rimelige lærere. Øllgaard holdt imidlertid fast ved sit og drejede provstens argument med det lave antal seminarister – sålænge man tillod, at lærerembeder besattes med udelige og ukvalificerede, ville tilgangen til seminarierne ikke stige. Kancelliet holdt med biskoppen og krævede prøven afholdt.⁸⁸

Betingelserne, hvorunder prøven fandt sted, var ikke de bedste for lærerne. Uden tvivl af bekvemmelighedsgrunde for provsten i Romdrup måtte lærerne tage til Romdrup og undervise fremmede børn i en fremmed skole. Censorer var foruden provsten, sognepræsterne Fangel (Gudum) og Fritz (Mou). Karakterlisten skal gengives her, da den både fortæller hvilke (elementære) fag, der indgik i prøven, og da der opstod diskussion om, hvad karaktererne var udtryk for.⁸⁹

Diskussionen om karaktererne opstod, da biskoppen ikke af specialkaraktererne kunne gennemskue, om lærerne opfyldte kravet i anordningens § 46 om »Bequemhed til at undervise i Almueskoler.«⁹⁰ Sognepræst Fritz reddede uden tvivl i hvert fald den ene lærer fra at dumpe ved at erklære, »at Lærerne hver især forstaae at meddele en

V Holdningen til undervisningen og læreren

simpel og fattelig Forklaring over de brugelige Lærebøger i Religionen, samt at de i de øvrige Underviisningsgjenstande intet lode savne, uden forsaavidt som Søren Christensen i Retskrivningen aflagde ikkun maadelig Prøve.« Fritz konkluderede, at begge lærere havde »Beqvemhed« til at undervise i de embeder, hvori de var ansat. Pastor Fangel gjorde brug af Fritz' argumenter, men kunne med hensyn til Egenselæreren ikke gå længere end til at erklære ham for »ey ubeqvem«. ⁹¹ Resultatet blev, at lærerne fik lov til at blive i deres embeder. ⁹²

Tabel 7: Udfaldet af provsteprøven 1835.

Fag	Søren Christensen Egense	Niels Christensen Dokkedal
Sang	godt	godt
Cathechisation	temmelig godt	temmelig godt
Udenadsregning	temmelig godt	godt
Indenadslæsning	temmelig godt	godt +
Retskrivning	temmelig godt	meget godt
Regning	temmelig godt	meget godt

Begge lærere var bekendte med indbyrdes undervisningsmetode.

Myndighederne opnåede således at få det formelle ansættelsesforhold i orden, men de formåede ikke at få bedre lærere ansat. Det forhindrede beboernes økonomi, udbudet af duelige kandidater og sognepræstens forstående holdning over for de fungerende lærere og deres familier.

4. Præstens skolebesøg

I det foregående afsnit har vi set, hvilken indflydelse præsten havde på læreransættelsen; i de følgende afsnit skal vi beskæftige os med de muligheder, præsten havde for at kontrollere lærerne, efter at de var blevet ansat. De vigtigste kontrolmuligheder var *skolebesøget* og *eksamen*; desuden kunne præsten indkalde læreren til *skolekommissionsmøde*.

Afsnit 4 og 5 vil udelukkende behandle de mere formelle aspekter af

præstens skolebesøg og eksamen. Præstens forhold til læreren og hans undervisning vil få en samlet behandling i afsnit 8.

Instruksen for skolekommissionen af 1814 fastlagde bestemmelserne for skolebesøg. Denne pålagde samtlige medlemmer af skolekommissionen »flittigen« at møde i skolerne, men instruksen forlangte specielt, at sognepræsten skulle besøge samtlige skoler i pastoratet mindst hver 14. dag. Formålet var at kontrollere børnenes fremgang og opførsel, skolegangens regelmæssighed og lærerens forhold. Hvis noget ikke var, som det burde, skulle præsten advare læreren og/eller indberette sagen for skolekommissionen.⁹³

Præsten fik herved pålagt et meget byrdefyldt arbejde. Når pastoraternes ofte vidtstrakte område og den tids vej- og transportforhold (jfr. III, 7) tages i betragtning, kunne det være meget vanskeligt for præsterne at overholde kravet til besøgenes antal. Mange præster måtte møde i en lang række skoler (præsten i Gunderup således i 5), da anordningens krav gjaldt ubetinget, f.eks. også i alle de skoler, der havde fælles lærer.⁹⁴

Det store spørgsmål er, om sognepræsterne overholdt bestemmelserne, og om de mødte ligeså ofte i de fjernt liggende skoler som i de skoler, der lå nærmest præstegården. I Viborg Bispearkiv findes et indberetningsmateriale, der opgør præsternes skolebesøg for hver skole i stiftet. I tabel 8 er anført tallene for Hornum-Fleskum Herreder for årene 1814, 1820, 1827 og 1828.⁹⁵ De to sammenhængende år 1827 og 1828 er taget med i tabellen for at vise betydningen af Kancelliets indskærpelse af skolebesøgene i 1828. Den egentlige baggrund for denne var uden tvivl bestræbelserne for at få indbyrdes undervisningsmetode gennemført overalt og få metoden til at fungere i praksis (jfr. V, 7).

Selve anledningen til, at Kancelliet tog sagen op, var biskop Blochs indberetning for 1827. Kancelliet havde »med Mishag« bemærket, bl.a. at præsterne kun havde besøgt Romdrup Skole 13 gange, Storrørde Skole 14, Ferslev Pastorats 3 skoler tilsammen kun 31 gange, og Sønderup og Suldrup skoler 13 og 9 gange. Kancelliet var desuden utilfreds med antallet af kirkekatekisationer.⁹⁶ Kancelliet udsendte et cirkulære til samtlige bisper og skoledirektioner, der pålagde præsterne at overholde reglerne; Kancelliet skulle for fremtiden modtage oplysning fra bisperne om hver enkelt præsts skolebesøg og katekisationer.⁹⁷

Tabel 8a: Præsternes skolebesøg 1814–28 i Fleskum Herred

Pastorat	Skolebesøg 1814	Skolebesøg 1820	Skolebesøg 1827	Skolebesøg 1828
<i>Mou</i>	så ofte som muligt	Mou: 11 Egense: 9 Dokkedal: 7	ordentligvis besøgt	Mou: i almindelighed 2 gange/uge Egense: 47 Dokkedal: 47
<i>Gudum- Lillevorde</i>	så ofte som muligt	33 gange i begge skoler	40 gange i alle skoler	43 gange i alle skoler
<i>Sejflod Storvorde</i>	så ofte som muligt	13 gange	14 gange	16 gange
<i>Romdrup- Klarup</i>	så ofte som muligt	8 gange	13 gange	18 gange
<i>Gunderup- Nøvling</i>	ofte af kapellanen	16 gange i alle skolerne	i almindelighed ugentligt	Gunderup: 24 Fjellerad: 21 Vaarst: 19 Skoustrup: 22 Nøvling 15
<i>Ferslev- Dall- Volsted</i>	for det meste 2 gange/måned	14 14 16	31 gange i alt	47 gange i alt

Tabel 8b: Præsternes skolebesøg 1814–28 i Hornum Herred

Pastorat	Skolebesøg 1814	Skolebesøg 1820	Skolebesøg 1827	Skolebesøg 1828
<i>Elidshøj-Svenstrup</i>	mindst 2 gange/måned	28 26	24 21	29 26
<i>Sønderup-Suldrup</i>	ugentlig 2 gange/måned	ugentlig ugentlig	13 9	30 23
<i>Aarestrup-Buderup-Gravlev</i>	så ofte tid og vejr tillader	31 gange i alle skoler	70 gange i alt	72 gange i alt
<i>Veggerby-Bislev</i>	ugentlig månedlig	Bradsted: 10 omgangsskole: 6 Bislev: 14 omgangsskole: 4	jævnlig	2 gange/måned
<i>Ø. Hornum</i>	Ø. Hornum: 20 hjælpekole: i almindelig- hed ugentlig	21 18	13	34 gange i 3 skoler
<i>Sønderholm-Frejlev</i>	ugentlig	Sønderholm: 14 Frejlev: 6	ugentlig anordningsmæssig	ugentlig undtagen ved skolelukning 2 gange/måned
<i>Nørholm</i>	så ofte som muligt	Nørholm: 11 Klitgård: 7	anordningsmæssig	2 gange/måned

V Holdningen til undervisningen og læreren

Tabel 8 viser, at cirkulæret havde effekt – forskellen mellem 1827 og 1828 er markant – nogle steder næsten så markant, at man kan tvivle om, hvorvidt præsten ikke har anført et for stort tal (se f.eks. Sønderup-Suldrup).⁹⁸ Skønt antallet af skolebesøg steg fra 1827 til 1828, var Kancelliet dog ikke tilfreds, men pålagde året efter atter biskop Bloch at indskærpe reglerne.⁹⁹

Det er vanskeligt at konstatere, om de opgivne tal er korrekte. Den eneste kontrolmulighed, der findes, er skolens journaler, hvor præsten hver gang skulle notere, at han havde været i skolen. Kun få af disse journaler er bevarede. Det er muligt for Dall Skoles vedkommende at opstille et besøgstal for årene 1827 ff. på grundlag af præstens optegnelser i journalen. Tallene skal angives her, da de viser visse karakteristiske træk.

Tabel 9. Oversigt over sognepræstens besøg i Dall Skole

1827:	12	1832:	4	1837:	5
1828:	8	1833:	13	1838:	1
1829:	11	1834:	13	1839:	2
1830:	14	1835:	lakune	1840:	0
1831:	7	1836:	7	1841:	0

De af præsten til bispem indberettede tal for 1827–29¹⁰⁰ passer stort set med journalens tal, hvis man forudsætter, at præsten er mødt lidt flere gange i den nærmestliggende Ferslev Skole. Antallet af besøg er langt under det krævede i hele perioden. Ikke overraskende kan vakance i præsteembedet spores i besøgstillene (1831/32 og 1838).¹⁰¹ Et nøjere studium af mødedatoerne giver en slags forklaring på, at frekvensen var så lav. Der er for Dall Skoles vedkommende en sikkert generelt karakteristisk sammenhæng mellem skolegangen og præstens besøg. Præsten mødte yderst sjældent i sommermånederne, hvorved den paradoksale situation opstod, at præsten ikke mødte i skolen, når der var mest brug for det, f.eks. til at indskærpe pligten til skolegang. Præstens motivation til skolebesøg i et fjernt sogn blev sikkert formindsket, når resultatet af anstrengelserne var, som pastor Mørch 28/7–1830 noterede i Dall Skoles journal, at han hverken fandt lærer eller børn i skolen. Samme resultat kunne præsten blive udsat for, når han trodsede vintervejret og mødte i skolen i januar og februar.¹⁰² De i tabel 8 opførte tal kan være med til at bekræfte det forhold, at præsten

V Holdningen til undervisningen og læreren

mødte færrest gange de steder, hvor skolegangen var ringest. De mindst besøgte skoler var omgangsskolerne, hvor skolegangen var den sparsomste.

De lave besøgstal kunne også skyldes, at præsten ikke kunne nå at besøge skolerne hyppigt nok på grund af andre forretninger, vejrets beskaffenhed, alderdom og svagelighed eller direkte pligtforsømmelse. Det sidste var tilfældet med pastor Thomsen i Gunderup. Medens dagbogen for Gunderup Skole (1838 ff.) viser, at præsten mødte i denne skole – omend alt for få gange – blev der klaget over, at han ikke engang ved de to årlige eksaminer ville møde i de fire øvrige skoler (se nedenfor).¹⁰³

Præsternes forsømmelighed kunne også give sig et andet mere uigennemskueligt udtryk, nemlig at de nok besøgte skolen, men glemte at notere besøget i protokollen. Dette formodede kst. biskop J. Stockholm var en del af forklaringen på, at de optegnede skolebesøg i Aalborg Stift var så få.¹⁰⁴

Tallene i tabel 9 for Dall Skole for 1838 ff. tyder på, at pastor Deichmann ikke har optegnet sine skolebesøg – han har næppe undladt at komme i skolen i flere år. Præstens indførsler i dagbogen for Ellidshøj Skole giver heller ikke indtryk af omhu. Lærer Niels Nielsen, Ellidshøj, udarbejdede en liste med i alt 44 datoer for perioden 1829–39, hvor pastor Bøggild i dagbogen havde anført, at han havde været i skolen, men hvor læreren påstod, at skolen havde været lukket. Hvor sløset præsten har været med dagbogsføringen, ses af lærerens anførte grunde til, at skolen havde været lukket. Præsten havde ifølge dagbogen været i skolen flere søndage, en anden juledag, en skærtorsdag og en langfredag, nogle dage hvor skolen var under reparation, samt en dag da et »Almisseliig« lå i skolestuen.¹⁰⁵ Bøggild indrømmede i en provsteret, at han i flere tilfælde havde glemt straks at antegne skolebesøget i journalen, men havde gjort det senere efter hukommelsen, og kunne have taget fejl af datoerne.¹⁰⁶

Ovenfor er nævnt en række vanskeligheder for præsten med at få det store antal skolebesøg iværksat. Spørgsmålet er, om myndighederne under alle omstændigheder krævede besøg hver 14. dag gennemført, eller om forhindringer og lokale omstændigheder i nogle tilfælde kunne accepteres. Den konstituerede biskop Stockholm i Aalborg ville nødig »modtage Ordre fra det høie Collegium til at give nogen Præst Irettesættelse«, og Kancelliet tilsluttede sig A.S. Ørsteds forslag, at bisp og

V Holdningen til undervisningen og læreren

provst klarede problemet selv.¹⁰⁷ Viborg-biskoppen Bloch fandt et forslag om, at præsten i de årlige indberetninger angav årsagen til, at besøgskravet ikke opfyldtes både »gavnligt og passende«.¹⁰⁸

Sognepræst H.J. Giessing, Torkildstrup på Lolland, mente, at præstens øvrige forretninger og transportproblemer både vinter og sommer forhindrede ham i at opfylde kravet, som visse steder kunne beløbe sig til et samlet antal skolebesøg på op imod 200 om året. Da det var meget ubehageligt for en ærekær præst at blive irettesat, fordi han tilsidesatte skolebesøg på grund af andre helt nødvendige forretninger, foreslog Giessing, at antallet af besøg blev skåret ned til 6–8 om året pr. skole, hvor præsten kunne tage sig tid til grundigt at sætte sig ind i forholdene.¹⁰⁹

En anonym sognepræst i Dansk Ugeskrift mente derimod, at et passende stort antal skolebesøg var en fordel både for skolen, da det bidrog til at holde skolelæreren »i Aande«, og for præsten selv. Det fik »mangen Mand«, der havde hang til et stillesiddende liv, til at foretage »en god Spadsere-, Ride- eller Kjøretour, hvilken han maaske ikke uden saadan Drivefjer eller bestemt Øiemærke vilde foretage sig«. Det ville også bidrage til flere sygebesøg i annekssognet.¹¹⁰

Også andre personer end præsten skulle kontrollere skolens undervisning. Anordningen af 1814 forlangte, at skoleforstanderne ligesom præsten skulle møde hver 14. dag.¹¹¹ Der er ingen tvivl om, at skoleforstanderne mødte meget sjældnere end præsten, hvilket lærerne var tilfredse med, da de ikke anså forstanderne for at være kompetente til at vejlede dem i at undervise. De skulle ligesom præsten notere deres besøg i skolejournalen. Giessing anførte, at det skulle mange forstandere nok lade være med, da de færreste kunne skrive.¹¹² I Dall Skoles journal findes der fra de første år eksempler på, at forstandere har noteret deres skolebesøg.¹¹³ På samme måde findes forstanderes underskrifter i Aarestrup Skoles journal.¹¹⁴

Provstens skolebesøg, der især fandt sted i forbindelse med eksamen, er omtalt i næste afsnit.

5. Eksamen

Skolebørnene skulle ifølge skoleanordningen overhøres offentligt to gange om året, inden udgangen af april og oktober måned i nærværelse

af skolekommissionens medlemmer. På grundlag af eksamens udfald skulle omflytning, opflytning og udskrivning af eleverne foretages.¹¹⁵

Dette afsnit skal især behandle to problemer, der begge gav anledning til strid, 1) eksamenstidspunktets fastsættelse og 2) skulle læreren eller præsten være eksaminator; de problemer, der fulgte af eksamensudfaldet: antagelse til konfirmation og udskrivning af skolen samt eksamens konsekvenser for forholdet mellem lærer og præst vil blive behandlet i senere afsnit.

a) Eksamenstidspunktet

Anordningen overlod den nærmere planlægning af eksamen til skoledirektionen, hvilket vil sige, at den også skulle bestemme reglerne for tidspunktet, der blot skulle ligge før henholdsvis 1. maj og 1. november. Amtsprovst Tetens og amtmand Pentz udsendte i april 1815 et cirkulære til præsterne om, at disse skulle meddele eksamenstidspunktet til skoledirektionen mindst 8 dage i forvejen.¹¹⁶

Samme Tetens var med til at udhule denne bestemmelse. Især de første år efter 1814 var amtsprovsten meget aktiv med hensyn til at visitere alle skoler inden for hans embedsområde. Hans interesse for skolevæsenet stammede fra hans aktive medvirken i det lindenborgske skoleforsøg før 1814.¹¹⁷

Tetens forsøgte så vidt muligt at overvære eksaminerne i alle skoler. Dette meget hårde program betød, for at det i det hele taget praktisk kunne lade sig gøre, at provsten fastlagde en turnus for de enkelte skolars eksaminer, som skulle følges. Planen blev lagt så stramt, at Tetens kunne nå at overvære 2 eksaminer på samme dag. F.eks. planlagde han at nå 53 skoler fra 1. okt. til 8. nov. 1817. Præsterne fik ordre til hvert sted henholdsvis at begynde kl. 9 om morgenen og kl. 2 om eftermiddagen, hvor de endvidere skulle sørge for, at kun børnene i 2. klasse mødte. Når provsten var taget af sted, kunne man fortsætte med at holde overhøring af 1. kl.'s børn. Lignende bestemmelser udsendte Tetens andre år.¹¹⁸

Provstens tilstedeværelse havde stor betydning, idet han indberettede både til biskop og Kancelli om sine indtryk. Både præster og lærere kunne blive rost, men som regel nævnte han kun de skoler, der havde vist sig »som udmærkede ringe«. Provstens private holdning til eksamensrejserne afslørede han i 1816 over for amtmanden. Han havde i oktober måned overværet 33 eksaminer, »en ikke lystelig Tidsfor-

V Holdningen til undervisningen og læreren

driv, naar ej Pligt bød det,« men det var ham dog en trøst, at han adskillige steder havde kunnet rette uordener.¹¹⁹

Tetens' afløser som provst O. Chr. Fogh overværede ikke eksaminer systematisk. Der findes endog flere eksempler på, at eksaminer er blevet udsat, fordi provsten kom på skolebesøg.¹²⁰

Når provsten ikke bestemte eksamenstidspunktet, blev det enten fastsat af præsten eller skolekommissionsmødet, hvorefter præsten indvarslede til overhøringen fra prædikestolen. Skolekommissionens medlemmer synes, som anordningen krævede, altid at være indkaldt. Ofte blev der holdt kommissionsmøde, når eksamenshandlingen var slut. Derimod fremgår det sjældent af kommissions- eller eksamensprotokollerne, om forældrene også blev indbudt. I nogle tilfælde var det i hvert fald tilfældet.¹²¹

Når eksamenstidspunktet fastsattes lokalt, kunne lokale hensyn tages i betragtning. Når skolegangen på grund af høst- og markarbejde havde været så ustadig, at man frygtede for eksamensresultatet, blev overhøringen udsat til den sidste dag i oktober. I flere tilfælde fandt eksamen endog sted langt ind i november.¹²² Under præste- eller lærervakance kunne eksamen helt aflyses.¹²³ I Dall udsattes eksamen i 1837 nogle dage på grund af lærerkonens barsel.¹²⁴

Provstens fastlæggelse af eksamensplanen for et større antal skoler kunne komme i konflikt med lokale ønsker. I 1826 måtte Kancelliet således tage stilling til et sådant tilfælde. Amtsprovst P.J. Kruse, Randers, havde udsendt eksamensplan til sine seks herreders skolekommissioner. Sognepræsten for Spentrup-Gassum, Steen Steensen Blicher, protesterede først ved at skrive på provstens cirkulære mod eksamenstidspunktet for Gassum Skole,¹²⁵ og senere, da provsten pålagde ham at møde den bestemte dag, fulgte han protesten op med en klage til Kancelliet.

Blichers hovedsynspunkt var, at anordningen alene gav skoledirektionen ret til at bestemme måden og ikke tiden for eksamen. Det var endvidere ikke amtsprovsten pålagt at overvære eksamen, men kun at besøge skolen. Skolekommissionen og især sognepræsten kunne desuden bedre end en fjern skoledirektion vurdere, hvornår skolekommissionsmedlemmernes og sognepræstens øvrige forretninger tillod dem at afholde eksamen. Det var ikke præsten muligt at disponere flere uger i forvejen, hvilket var nødvendigt, når skoledirektionen skulle bestemme.¹²⁶

V Holdningen til undervisningen og læreren

Gejstlig overhøring af sangundervisningen i Sønderho Skole. Maleri af Julius Exner 1896.

(Foto Kunstakademiets Bibliotek).

Amtsprovsten gav Blicher svar på tiltale. Kruse mente retsgrundlaget var i orden, da D.L. 2-6-4 pålagde provsterne at visitere skoler og kirker og 1814 Bilag C § 6 at besøge skolerne flittigt og føre tilsyn både med læreren og skolekommissionens medlemmer. Amtsprøven anså det for mest praktisk at opfylde dette krav i forbindelse med eksamen, når skolekommissionen alligevel skulle være til stede. Det var desuden urimeligt, at visitator »skulde kaldes af dem, hvis Embedsforhold det blev min Pligt at iagttage«, at provsten skulle »modtage Kald og Varsel dertil efter enhver Skolecommissions Behag eller foregiven Leilighed«. ¹²⁷

Blichers »underlige, haanende Paategning, der i det mindste ikke synes at vidne om Mandens Beskedenhed«, havde krænket provsten bitterligt, og han indhentede biskop A. Birchs (Aarhus) tilladelse til tjenstligt at pålægge Blicher at møde til den pågældende eksamen. Biskoppen anså provstens embedsforretning for klart at have fortrinnsret for Blichers private rejse til sit tidligere sogn, ¹²⁸ og han afviste

V Holdningen til undervisningen og læreren

Blichers forslag, at hans fader mødte i stedet,¹²⁹ da det var helt nødvendigt, at den ansatte sognepræst var til stede.¹³⁰

Kancelliet mente egentlig, at Blicher havde ret i, at provsten ikke ifølge lovgivningen kunne bestemme tidspunktet. Rangordningen gjorde imidlertid, at Blicher ikke fik tilslutning, men at Kancelliet tværtimod tilføjede, »at det synes at følge af den Opmærksomhed, der skyldes Foresatte, at Skole-Commissionen, naar samme i Tide underrettes om, hvilken Dag Amtsskoledirectionen maatte ønske valgt, vil rette sig derefter«. ¹³¹

b) *Hvem skal eksaminere?*

Sognepræstens og lærerens placering under overhøringen indgik som et af lærernes centrale klagepunkter i 1830'erne. Hvad enten sognepræsten eller læreren eksaminerede, var læreren i en mindreværdig situation, da præsten i sidste tilfælde kunne afbryde undervisningen og i skolekommissionens og børnenes nærværelse irettesætte læreren.¹³²

Seminarieforstander og biskop P.O. Boisen så sagen fra en lidt anden side. Eksamen mistede sit formål som offentlig kontrol, når læreren forud »bogstaveligen forbereder og afretter sine Børn«. På denne måde føres kommissionen og forældrene bag lyset. Boisen mente, at misbrug kunne hindres, hvis læreren i forvejen skriftlig fremlagde oversigt over, hvor vidt børnene var kommet i de enkelte discipliner, og hvis præsten aktivt medvirkede under lærerens overhøring. Han kunne f.eks. medtage en ukendt læsetekst, selv stille nogle hovedregningsstykker, overtage ledelsen af retskrivningen samt opgive læreren det stykke i religionslærebogen, han skulle eksaminere i.¹³³

Eksaminatorspørgsmålet var så prekært, at det før eller siden måtte blive forelagt Kancelliet til afgørelse. En konkret sag fra Lolland 1837 skal behandles ret fyldigt her, da både lærer og præst indtog markante standspositioner; sagen bidrager samtidig til at karakterisere den nye 1830-tals lærers selvbevidsthed (jfr. V, 9).

Skolelærer D.C. Erichsen, Vester Ulslev Skole, ville have læreren godkendt som eksaminator, så skolekommissionen ikke både skulle eksaminere og censurere. Han mente at tale på flere kollegers vegne. De mulige indvendinger afvistes. Var læreren dygtig nok til at undervise, var han det også til at eksaminere. Partiskhed var ingen fare, da læreren skulle overholde sin aflagte ed. Vor »billig-tænkende Tidsal-

V Holdningen til undervisningen og læreren

der og vore ligesaa veltænkende som nidkjære Foresattes Humanitæt« var en garanti for, at lærerens underordnede stilling ikke mere var så følelig og nedtrykkende som tidligere. Eksamenssituationen ville med læreren som eksaminator blive mere naturlig, da den mindste ændring af metoden »er Bondebarnet paafaldende«. Endelig havde lærer Erichsen ikke fundet nogen bestemmelse i lovgivningen, der udelukkede læreren fra at eksaminere.¹³⁴

Sognepræst J.H. Rosenkilde (Vester Ulslev) var ikke enig. Han havde set det som sin opgave at fratage eksamen alt blændværk, at forsøge at afsløre hvorvidt lærerens undervisning havde båret frugt; en lidt forandret metode kunne netop være med til at afsløre, om svarene kun var mekaniske og overfladiske. Børnene stod desuden ikke fremmed over for en præst, der passede sine skolebesøg. Endelig havde Rosenkilde heller ikke helt frataget Erichsen retten til at eksaminere. Præsten konkluderede, at lærerens forslag var »en besynderlig Stræben efter at ville emancipere sig og selv Skolelærerstanden fra det Forhold, hvori nu engang han med den – jeg troer til Skolevæsenets sande Tarv og Fremgang – af Regjeringen er bleven sat til Præsterne«. Skolelærere var underordnet præsterne, og det skulle de fortsætte med at være.¹³⁵

Skoledirektionen og Kancelliet gav Rosenkilde ret i, at skolekommissionen og i særdeleshed præsten måtte have lov til at blande sig i eksamenshandlingen, da resultatet ellers ville blive »tankeløs Efter snakken og visse indøvede Former« og ikke svar, der »røbe Tænk somhed og egen Aands Anstrængelse«. Men lærerne skulle begynde overhøringen og skolekommissionen have ret til at stille spørgsmål, »hvad paa de fleste Steder Præsten vel helst paatager sig«. Kancelliet tilføjede dog, at præstens spørgsmål til børnene skulle ligge inden for »Kredsen af de Kundskaber, der bør være dem meddeelte«. ¹³⁶

Ulslevpræsten ville blande sig mere i eksamen, end læreren syntes om, det modsatte, at præsten blandede sig for lidt, kunne imidlertid også være tilfældet. Patronen i Nøvling klagede i 1839 til bispemanden over, at sognepræst Thomsen kaldte alle lærere og børn i pastoratets fem skoler til eksamen i Gunderup Skole. Da Nøvlinglæreren nægtede at møde, blev resultatet, at eksamen i denne skole fandt sted uden præstens deltagelse. Patronen anså dette for pligtforsømmelse og anførte, at den samlede eksamen for Gunderup Sogns 4 skoler heller ikke var tilfredsstillende.¹³⁷ Sognepræst Thomsen tog ikke afstand fra den

V Holdningen til undervisningen og læreren

konkrete klage.¹³⁸ Biskop Øllgaard svarede, at det var præstens pligt at overvære de halvårlige eksaminer fra først til sidst. Hvis præsten ikke overholdt dette, havde han »ikke Retten, men Uretten paa sin Side«. ¹³⁹

I Viborg Bispearkiv findes der en eksamenssag fra samme tid, hvor det ikke var præsten, men læreren, der var den forsømmelige. Skolelærer P.C. Neist, Hals Skole på Læsø, havde ved eksamen i foråret 1839 i beskænket tilstand skubbet pastor Jantzen bort fra katedret. Ved efterårseksamen samme år var læreren igen beruset, og præsten måtte egenhændigt sætte læreren ud, da ingen anden ville gøre det. Senere trængte læreren ind i skolestuen igen og kaldte bl.a. præsten for en tyv. En landemodedom fradømte læreren embedet.¹⁴⁰

De her nævnte sager, der dog ikke må tilsløre det forhold, at de fleste eksaminer afvikledes under mere mindelige forhold, kan være med til at vise, at den nære kontakt, lærer og præst nødvendigvis måtte have med hinanden, langt fra var problemløs.

c) Eksamensresultatet

Efter at overhøringen var endt, skulle skolekommissionen bedømme elevernes kundskaber i de enkelte fag samt deres flid og opførsel.¹⁴¹ Da det blandt kommissionsmedlemmerne næsten udelukkende var præsten, der deltog aktivt i overhøringen, og da læreren ikke havde indflydelse på karaktergivningen, må sognepræstens ord have været meget afgørende. Amtsprøbst Tetens anså det dog for vigtigt, at præsten ikke her som ved så mange andre lejligheder stod ene.

Ved bedømmelsen anvendtes karakterskalaen fra 6-1 (udmærket godt, meget godt, godt, temmelig godt, mådelig og slet). Aalborg-bispekoppen Rasmus Jansen mente, at den indeholdt for mange trin og ville nøjes med 3 gradueringer: godt, mådelig og ringe, men amtspøbst Tetens tog bestemt afstand fra Jansens forslag, da »godt« da kom til at indeholde karaktererne: udmærket godt, meget godt, godt og temmelig godt.¹⁴²

Præsten kunne dog også komme i den situation, at de øvrige kommissionsmedlemmer ville give børnene højere karakterer, end de fortjente. Gav præsten f.eks. 3 og forstanderne 6, og præsten ikke kunne få disse til at ændre standpunkt, måtte præsten give sig, da han var i mindretal.¹⁴³

V Holdningen til undervisningen og læreren

De tildelte karakterer blev nogle steder ført ind i særlige eksamensprotokoller, andre steder i skolekommissionens forhandlingsprotokoller.¹⁴⁴ S. 164-65 gengives eksamenslisten for Romdrup Skole april 1829. Den indeholder udover skolekommissionens karakterer, oplysninger om elevernes skolegang og skolelærerens bedømmelse af elevernes »Nemme, Flid og Opførsel«. I andre tilfælde kan der udover karaktererne være anført bemærkninger om enkelte elever.¹⁴⁵ F.eks. hedder det i 1815 om en elev i Nørholm Skole: »en doven Krabat af første Rang«.¹⁴⁶

På grundlag af den karakterliste, som læreren fik udleveret af kommissionen, skulle han foretage omflytningen af eleverne, således at deres nummer blev bestemt efter eksamensresultatet. Denne omflytning blev dog ikke altid foretaget. F.eks. kunne gennemtrækket af elever være stort om sommeren, og det tilfældige tyende kunne man næppe nå at få et tilstrækkeligt indtryk af, førend de pågældende atter havde forladt sognet.¹⁴⁷

Skolekommissionen bestemte endvidere ved et møde i forbindelse med eksamen eller ved en senere lejlighed, hvilke elever der kunne rykkes op fra 1. til 2. klasse. Skønt børnene kunne flyttes op ved 10-årsalderen, var der dog utallige eksempler på, at langt ældre elever stadig gik i 1. klasse. Den vigtigste årsag hertil var forsømmelighed – elever, der hverken mødte til eksamen eller til undervisning, kunne ikke rykkes op. Margrethe Nørgaards børn (se side 129 f.) var ekstremer, men ingenlunde enestående eksempler herpå.¹⁴⁸

Et godt eksamensresultat blev ofte præmieret med tilladelse til at gå mindre i skole om sommeren. Ovenfor er omtalt, at mulker for forsømmelse kunne eftergives, hvis det viste sig, at den mindre skolegang ikke var gået ud over elevernes kundskaber. Mest i system var sammenkoblingen i Aarestrup Pastorat. F.eks. bestemtes det i 1817 for Sørup distrikt, at elever med karaktersum 32 og derover kun skulle gå i skole 3 timer om ugen, de med summen 18-32 5 timer og endelig børn, der fik mindre end 18 points, i alt 6 timer om ugen. Tilsvarende gjaldt for de øvrige skoler i pastoratet.¹⁴⁹

Eksamenssystemet gav således skolekommissionen og i særdeleshed sognepræsten en form for magtmiddel over for forsømmelige sognebørn. Men i nogle tilfælde lod forældre og især husbønder sig ikke påvirke af dårlige karakterer, offentlig dadel af børnene (jfr. V, 8), placering nederst i klassen og manglende opflytning. Større effekt

V Holdningen til undervisningen og læreren

Eksamens -
for Romdrup Klarpup
B, Cla

Klasse	Nr	Sammensætning	Alder	Særligt afmærket andre Mærk- ninger	Kort Tid			Tid brugt til at svare	No. af lige- ret	Betyg- ning
					Andet Kort	for sig Kort	Særligt Kort			
2 ^{de}	Uanset				Uanset					
	1	Anders Mathiesen	12 3/4	Jørgen Mathiesen	130	106 1/2	83 1/2	4 1/2	4 1/2	4
	2	Jens Mathiesen	14 1/2	Anders Mathiesen	88	26	62	2		
	Signe Jørgen									
1 ^{ste}	Uanset									
	1	Niels Nielsen	9 1/2	Niels Overgaard	139	90 1/2	48 1/2	1 1/2	4 1/2	4
	2	Anders Nielsen	10 1/4	Niels Mathiesen	-	110	29	1 1/2	3 1/2	"
	3	Jens Pedersen	9 3/4	Peder Klavs	-	99 1/2	45 1/2	3 1/2	4	"
	4	Christen Andersen	7 1/2	Anders Overgaard	-	90	49	1 1/2	5	"
	5	Niels Pedersen	7 1/2	Peder Niels	-	110	29	3 1/2	4	"
	6	Christen Nielsen	8 1/2	Niels Jensen	-	102 1/2	37 1/2	2 1/2	4 1/2	"
	7	Niels Christensen	7 1/2	Christen Overgaard	-	76 1/2	62 1/2	0	3 1/2	"
	Signe									
	1	Christiane Nilsdatter	10 1/2	Niels Jensen	-	94 1/2	44 1/2	5	1 1/2	4 1/2
	2	Christiane Andersen	11 1/4	Christiane Mathiesen	-	79 1/2	59 1/2	4 1/2	4 1/2	4
3	Kanne Johansdatter	15	Nikolai Overgaard	-	87	52	4 1/2	4 1/2	4	
4	Marie Christensen	10 1/2	Jens Overgaard	-	95 1/2	43 1/2	4 1/2	4 1/2	"	
5	Katrine Mathiesen	8 3/4	Anders Overgaard	-	98	41	3 1/2	4	"	
6	Jens Pedersen	8 1/2	Peder Niels	-	104	35	4	4 1/2	"	
7	Christen Nilsdatter	14 1/2	Jens Niels	118	88	30	9	3	"	
8	Christen Christensen	9 3/4	Christen Christensen	129	73	66	3	4	"	
9	Anders Nilsdatter	8 1/2	Jens Niels Overgaard	-	102 1/2	36 1/2	3 1/2	4	"	

Eksamensliste for eleverne i Klarup april 1829. Bemærk det meget store antal forsømler, de fleste elever har haft. Dette har sikkert bidraget til, at elever helt op til 14-års alderen stadig gik i nederste klasse. Skemaet skal læses vandret over begge sider. (Eksamensprotokol for Romdrup-Klarup. LA. Viborg).

V Holdningen til undervisningen og læreren

Liste
til 3. Kvartal 1839.
1839.

Aarstid	Kvartal	Uge	Dag	Tid	Summa af Sæl	Karakter	Hole læreres svare		
							Navn	Sæl	Epistler
1.	4	3 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{2}$	32	god	vi god	god	vel god
	2 $\frac{1}{2}$				4 $\frac{1}{2}$	mandelig	god	flak	mandelig
3.	4	2 $\frac{1}{2}$	3	4 $\frac{1}{2}$	30	god ÷	vi god	vel god	god
2 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	2	2 $\frac{1}{2}$	4	22 $\frac{1}{2}$	t. god +	vi god	t. god	god
	2 $\frac{1}{2}$			4 $\frac{1}{2}$	14 $\frac{1}{2}$	t. god +	vel god	vel god	vel god
	2 $\frac{1}{2}$			1 $\frac{1}{2}$	16 $\frac{1}{2}$	god	vel god	god	god
	2 $\frac{1}{2}$			4	14 $\frac{1}{2}$	t. god +	t. god	vel god	god
	3.			4	14 $\frac{1}{2}$	t. god +	vi god	vel god	god
4.	2.			2.	10 $\frac{1}{2}$	mandelig +	t. god	t. god	god
4.	4	3.	3	4 $\frac{1}{2}$	32 $\frac{1}{2}$	god	god	vi god	vi god
4.	4	2 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{2}$	30 $\frac{1}{2}$	god ÷	god	god	vi god
3.	3	2	2	4 $\frac{1}{2}$	26 $\frac{1}{2}$	t. god +	vi god	t. god	god
2.	3.			3 $\frac{1}{2}$	17 $\frac{1}{2}$	t. god +	vel god	vel god	god
2.	3.			3 $\frac{1}{2}$	16	t. god +	vi god	vel god	god
	2 $\frac{1}{2}$			4	15	god ÷	t. god	vel god	god
				3 $\frac{1}{2}$	6	t. god	vi god	mandelig	god
	2 $\frac{1}{2}$			3 $\frac{1}{2}$	12 $\frac{1}{2}$	t. god	t. god	vi god	god
	2 $\frac{1}{2}$			3.	12 $\frac{1}{2}$	t. god	vel god	mandelig	vel god

V Holdningen til undervisningen og læreren

havde imidlertid præstens magt til at hindre børnenes udskrivning af skolen.

6. Udskrivning og konfirmation

Sognepræstens magtfulde stilling skyldtes især, at lovgivningen sammenkædede tidspunkterne for skolegangens afslutning og konfirmationen. Udover at præsten fik åndelig indflydelse på skolebørnene gennem konfirmationsforberedelsen, var han i høj grad med til at bestemme, hvornår børnene kunne anses for modne til at slippe for skolen.

Forordning af 25/5-1759 bestemte, at præsterne ikke måtte antage konfirmander under 14-15 år.¹⁵⁰ Senere blev det fortolket således, at børn måtte deltage i forberedelsen hos præsten, blot de fyldte 14 år inden selve konfirmationen.¹⁵¹ Men samme forordning indskærpede, at præsterne ikke måtte konfirmere alle i denne aldersgruppe, men kun dem, der var tilbørlig underviste. I 1827 fik biskoppen bemyndigelse til at tillade konfirmation helt ned til 13½ år, hvor forældrenes kår eller børnenes fremtidige arbejde krævede det. Dog skulle præstens og provstens positive indstilling foreligge.¹⁵² I almindelighed skulle alle antages, før de var 19 år, men fandt præsten, at 19-årige manglede de fornødne kundskaber, skulle han indberette det til provsten og bispem til nærmere overvejelse.

I skoleanordningen af 1814 var spørgsmålene om konfirmation og udskrivning nøje forbundet, således at intet barn måtte antages til konfirmation, som ikke ved den halvårige eksamen havde de i anordningen krævede kundskaber og derved kunne udskrives.¹⁵³ Hertil kom, at ingen måtte udskrives af skolen, som ikke var konfirmeret. Skolekommissionen kunne dog undertiden tillade, at 13-årige, der havde de krævede kundskaber, nøjedes med at gå i skole 2 dage om måneden for at repetere, hvad de havde lært.¹⁵⁴ Derimod afviste Kancelliet at tillade partiel udskrivning, når elever havde tilstrækkelige kundskaber i enkelte fag.¹⁵⁵

I forbindelse med indførelsen af indbyrdes undervisningsmetode blev der »indtil Videre« givet skolekommissionerne mulighed for at fritage alle uanset alder for almindelig skolegang, når de ved eksamen godtgjorde at besidde nødvendige kundskaber.¹⁵⁶

V Holdningen til undervisningen og læreren

Menigheden, hvis grundindstilling normalt var at få deres børn/tyende udskrevet og konfirmeret hurtigst muligt, var således i flere situationer afhængig af præstens og skolekommissionens velvilje. Ved 13-årsalderen – efter indførelsen af indbyrdes undervisning endnu tidligere – skulle skolekommissionen tage stilling til, om barnet kunne fritages for almindelig skolegang. Ved 14-årsalderen skulle præsten afgøre, om han ville antage det til konfirmation; denne afgørelse kunne gentage sig de følgende år. Endelig var præstens ord afgørende i forbindelse med dispensationsansøgninger, når konfirmander enten ikke havde den fornødne alder eller de krævede kundskaber. I det følgende skal vi se på nogle konkrete eksempler på præstens indflydelse.

Skolekommissionsprotokollerne for Hornum-Fleskum Herreder indeholder mange eksempler på, at elever under 14 år i forbindelse med eksamen er blevet udskrevet, uden at de dog kunne konfirmeres, og de måtte indtil konfirmationen møde i skolen 2 dage om måneden. Dog måtte en elev, der var under 13-årsgrænsen, der gjaldt fra 1814 indtil indbyrdes undervisning indførtes, gå i skole 1 dag om ugen.¹⁵⁷ Begrundelsen for denne fritagelse for almindelig skolegang kunne – udover det pres beboerne lagde på skolekommissionen – være elevens flid og gode eksamensresultat, men årsagen kunne også være social-økonomisk, som f.eks. da et 12-årigt plejebarn i Ellidshøj blev udskrevet, da »der nu er en beqvem Lejlighed for ham, at blive anbragt til Skræderprofessionen hos en brav Mester i Aalborg, hvilken desuden har lovet at lade ham søge Søndagsskolen«. ¹⁵⁸

Den sidstnævnte type begrundelse blev ligeledes anvendt, når der dispenseredes fra aldersgrænsen for konfirmander. Disse konfirmationstilladelser blev givet af biskoppen, men det var præsten, der havde den virkelige indflydelse, da det var ham, der skulle ansøge herom. Argumenterne for at konfirmere mindreårige kunne være forældrenes trange kår og talrige børneflokk, barnets udsigt til at komme i lære, eller at »Pigen i Vinter har en Leilighed til stadig Underviisning, som ei ad Aare mueligen vil staae hende aaben«. ¹⁵⁹

De tidlige udskrivninger og konfirmationer skabte mange problemer, da ikke alle præster var lige nidkære med hensyn til at sikre sig, at eleverne havde tilstrækkelige kundskaber og færdigheder og var »fuldkomment modne« til at forlade skolen. Når en præst var særligt eftergivende, gav det store problemer for nabopræsterne, idet forældrene da kunne true med at lade deres børn proforma flytte sogn. ¹⁶⁰

V Holdningen til undervisningen og læreren

Kancelliet, biskopper og provster måtte flere gange indskærpe, at reglerne overholdtes. Det blev således pålagt provsterne i forbindelse med deres visitatser at føre kontrol med konfirmanderne.¹⁶¹

I 1836 søgte Ribebiskoppen Tage Müller at få Kancelliet til at slette bestemmelsen om, at børn undervist ved hjælp af indbyrdes undervisningsmetode »indtil Videre« kunne udskrives uanset alder, hvis de havde de befalede kundskaber »fuldkomment«, da skolekommissionerne ofte definerede ordet »fuldkomment« lemfældigt »for at føie Forældrene og lette Communen«. En snes dages skolegang om året for 11-12 årige børn var langt fra tilstrækkelig til at vedligeholde kundskaberne.¹⁶² Kancelliet hørte derefter samtlige skoledirektioner og bisper i sagen,¹⁶³ men Ribebispens forslag blev dog først gennemført i 1840.¹⁶⁴ Desuden fastslog Kancelliet, at de fra almindelig skolegang fritagne elever ikke måtte slettes af skolejournalens elevfortegnelse, og at de skulle give møde ved visitatser.¹⁶⁵

Manglende kundskaber gav anledning til endnu større problemer end manglende alder. I det følgende skal der redegøres for nogle konkrete sager, da de giver et indblik i præstens magtfulde stilling, og da de samtidig beskæftiger sig med det penible spørgsmål om skoleforømmelsernes indflydelse på elevernes manglende kundskaber.

Da præsten skulle bedømme kundskabsniveauet, kunne han i en del tilfælde gennemtvinge, at elever mødte flittigt i skolen; præsten gik kun med til, at vedkommende elev deltog i konfirmationsforberedelsen på betingelse af øget skolegang og af, at kundskaberne især i religion forbedredes væsentligt inden konfirmationen.

Indtil 1827 kunne præsten selv beslutte, om han ville konfirmere uvidende elever over 14 år, som da pastor Bøggild i 1825 konfirmerede den 16-årige Ane Johanne Andersdatter, der var under fattigvæsenet og ikke kunne bringes videre i skolen, da hun »synes ganske at mangle Hukommelse og røber ikke mindste Dømmekraft«. Som præsten selv skrev i protokollen, konfirmeredes hun »ut homo miserabelis af god Opførsel«.¹⁶⁶ Det fremgår endvidere, at der er blevet lagt pres på præsten, for at han skulle medtage hende til konfirmationsforberedelsen, sikkert ikke uden sammenhæng med at fattigvæsenet bestod hendes skolegang.¹⁶⁷

For at få kontrol med dispensationerne blev det i 1827 indskærpet, at biskopperne kun måtte dispensere fra alderen, men ikke fra kundskabskravet, hvor Kancelliet måtte spørges.¹⁶⁸ Præstens positive ind-

stilling var dog stadig afgørende, da sagen i modsat fald ikke nåede frem til Kancelliet, men standsedes af provst eller biskop.¹⁶⁹ Sognepræst H.J. Giessing mente derfor, at præsten fortsat burde have afgørelsen. Han kendte bedst de nærmere omstændigheder, og det ville spare præsten for overflødigt papirarbejde.¹⁷⁰

I nov. 1833 ansøgte sognepræst F. Schjønning, Aarestrup, Kancelliet om at måtte konfirmere den 16-årige Anne Marie Christendatter, selv om hun på ingen måde opfyldte kravene. Hun kunne næppe skrive, regne eller læse, og i »Udenadslæsning« kunne hun kun Luthers Katekismus og de 2-3 første kapitler af Balles Lærebog uden dog at have forstået meget heraf. Skylden herfor lå hverken i forsømt skolegang eller hos læreren, men i »hendes store Ligegyldighed for Alt hvad der ej angaaer den dyriske Naturs meest urgente Krav, foreenet med en lige saa stor Sløvhed i Henseende til Begreb og Hukommelse«. Uden »egentlig at være tosset« var hun, skønt stor og stærk af legemsbygning i mangt og meget også i det praktiske at ligne med et barn af den halve alder. Præsten var overbevist om, at den dominerende »dyriske Natur« hos hende hindrede hende i at nå længere i religionskundskab. Som det andet moment i sagen fremhævede præsten, at pigens forældre var jordløse og fattige husfolk med mange børn. De havde i flere år måttet have støtte fra fattigvæsenet for at kunne føde deres børn.¹⁷¹

Dispensationen, der støttedes af provst og biskop,¹⁷² bevilgedes af Kancelliet på to betingelser, dels skulle konfirmationen foretages efter præstens »Pligt og Samvittighed«, dels skulle de særlige omstændigheder fremgå af konfirmationsattesten.¹⁷³ Ifølge anordningen af 1814 § 27 skulle hvert barn ved udskrivningen af skolen have en attest, hvorpå skolekommissionen skulle redegøre for elevens kundskaber og opførsel i skolen og præsten for flid og forhold under konfirmationsforberedelsen. Senere skudsmål skulle også indføres på attesten.¹⁷⁴ I 1832 afløstes attesten på stemplet papir af en egentlig skudsmålsbog.¹⁷⁵

Når årsagen til uvidenheden var manglende evner, gik dispensationen glat igennem, hvad ikke var tilfældet, når de manglende evner kombineredes med forsømt skolegang, eller når forsømmelserne var hovedsagen.

Pastor N. Fritz ønskede i 1833/34 at konfirmere to sytten-årige drenge, som havde forsømt skolen – den ene på grund af en halv miles øde skolevej, den anden fordi han selv måtte tjene til sit brød. Præsten

V Holdningen til undervisningen og læreren

mente dog, at mangel på evne var stærkt bidragende til, at de ikke kunne konfirmeres, skønt de sidste år havde deltaget i konfirmationsforberedelsen. Fritz anså det for nytteløst yderligere at udskyde udskrivningstidspunktet.¹⁷⁶

Biskop N.E. Øllgaard ville godt støtte ansøgningen især i tillid til sognepræstens »retsindige Samvittighedsfuldhed«, men han ønskede forsømmelsesproblemet nærmere belyst.¹⁷⁷ Når tyende forsømte skolen, lå skylden ifølge biskoppen hverken hos barnet eller forældrene, men hos husbonden, der ikke ville lade barnet møde, og skolekommissionen, der ikke sørgede for at få husbonden til at opfylde pligten. Øllgaard fremhævede, at lejeforhold ofte kun kunne afsluttes under den betingelse, at tyende ikke skulle gå i skole, eller at forældrene i hvert fald måtte betale mulkterne. I realiteten ville kommunen derved komme til at betale de mulkter, skolekommissionen pålagde, og den var derfor fristet til ikke at idømme mulkter. Øllgaard så kun én udvej på problemet, at samtlige skolekommissioner begyndte at overholde reglerne, og han foreslog, at man statuerede et eksempel ved at straffe en forsømmelig skolekommission.¹⁷⁸

Kancelliet fulgte ganske biskoppen og tillod pastor Fritz at konfirmere de to elever, men pålagde samtidig biskoppen at indhente nærmere oplysning om det konkrete tilfælde og generelt at pålægge præsterne og skolekommissionerne deres pligter med hensyn til tjenende ukonfirmeredes skolegang. Ved fremtidige dispensationsansøgninger skulle sognepræsten, hvis skoleforsømmelser havde fundet sted, oplyse om, i hvilke sogne de pågældende havde tjent.¹⁷⁹

Senere da bl.a. Fyns biskop Nicolai Faber også havde fremhævet problemet omkring forsømmelsernes indflydelse på konfirmandernes kundskaber,¹⁸⁰ udtalte Kancelliet, at fremtidige dispensationer fra kundskabskravet ikke ville blive givet, medmindre der indsendtes en udskrift af journalen af barnets skolegang de sidste 6 halvår med oplysning om dikterede mulkter. Denne udskrift skulle være attesteret af sognepræsten.¹⁸¹

Dette cirkulære må have sat en del sognepræster i en vanskelig situation. På den ene side skulle præsten indberette til Kancelliet om forsømmelsernes indvirken på kundskaberne, og på den anden side havde han selv som kommissionsformand en vis andel i, at mulkter ikke var blevet pålagt. Skolekommissionerne søgte dog i regelen at fralægge sig ansvaret for forsømmeligheden. Disse undskyldninger

V Holdningen til undervisningen og læreren

kunne f.eks. være henvisninger til særdeles vanskelige omstændigheder ved skolegangen: afstanden fra skolen eller behovet for arbejdskraft f.eks. på grund af fiskeriets ophør eller strengt hoveri, eller til at kommissionen var sagesløs, da tjenestefolkene enten blev holdt skjult eller flyttede fra sognet, inden mulκτηerne kunne inddrives.¹⁸²

Præsten havde på grund af sammenkædningen med skolens undervisning mere arbejde med konfirmationen end senere tiders sognepræst. At det mere var præsten end læreren, der bestemte, hvornår elevens kundskaber var tilstrækkelige, kunne være med til at belaste forholdet mellem lærer og præst. Skolelærer Søren Møller i Ferslev klagede således i 1835 til provsten over, at præsten for at chikanere ham ville konfirmere en elev, som efter lærerens mening havde yderst dårlige kundskaber i kristendomskundskab.¹⁸³

Konfirmationsforberedelsen hos præsten kunne betragtes som en efterkontrol af lærerens undervisning i religion, hvor præsten så det som sin opgave at rette op på de mangler, undervisningen havde haft.¹⁸⁴ Dette kunne give problemer, når præsten og læreren ikke var enige om undervisningen. I 1837 beklagede den senere lærer i Sørup, P.M. Jørgensen, sig til seminarieførstander G.P. Brammer over, at sognepræstens konfirmationsundervisning var i modstrid med den religionskundskab, han havde bibragt børnene i skolen.¹⁸⁵

I flere tilfælde erstattede præstens undervisning ligefrem lærerens, da skoleforsømmelser ikke blev mulκτηret under henvisning til, at eleverne fulgte undervisning hos præsten. Alt i alt må man konkludere, at præstens indflydelse på udskrivning og konfirmation havde en gavnlig indvirkning på de største elevers skolegang.

7. Indbyrdes undervisning

Skoleanordningen og instruksen for læreren af 1814 giver temmelig detaljerede bestemmelser for fagene og for, hvorledes læreren skulle varetage disse. Desuden gives der bestemmelser om, hvilke materialer og bøger der skulle indkøbes til undervisningen.¹⁸⁶ I sammenligning hermed er det påfaldende så lidt skolekommissionerne beskæftigede sig med den pædagogiske side af undervisningen. Hovedsagelig er det indskrænket til konstatering af, at børnene har lært tilstrækkeligt, eller hvis det modsatte var tilfældet, pålægges læreren at forbedre under-

V Holdningen til undervisningen og læreren

Eff! Underviisning fra din Ungdom, saa vil du indtil de graae
Saaar finde Wiisdom. Siig ikke fra de Gamles Formaninger; thi de
have ogsaa lært af deres Fædre. Naar de Gamle tale, da fald dem ei
i Taler; naar du tilspørges, da svar kort. Hav Omsorg for et godt
Navn; thi det varer længere end tusinde Skatte af Guld. En trofast
Ven er Livets Læge; hvo der frygter Herren, skal finde ham.
Stræber altid efter det Gode, baade mod hverandre og imod alle; flyr
det Onde under alle Skikkelser. Hvo er den, som kan skade Eder, der
som I beflicte Eder paa det Gode? Vær tro indtil Døden, og du skal
arve Livets Krone. Man bør adlyde Gud mere end Menneker. Naar
vi gjøre det Gode, lader os ikke blive tratted; thi vi skulle og hofte i sin
Lid, saafremt vi ikke forfage. Ikke Enhver, som siger: Herre! Herre!
skal indgaae i Himmerigets Rige, men Den, som gjør min Faders Willie,
som er i Himlen. Den har Meget, som frygter Gud og viger fra det
Onde. Mit Barn! tenk paa Herren, vor Gud, alle Dage, og du skal
ikke ville synde. Selges ikke to Spurve for een Penning? og ikke een
af dem falder til Jorden uden Eders Faders Willie. Er I ikke bedre
end mange Spurve? Hvadsomhelst I ville, at Andre skulle gjøre mod
Eder, det Samme gjører ogsaa imod dem.

Ifølge den indbyrdes undervisningsmetode skulle skoledagen inddeles i læse- og stave-
skole, skriveskole og regneskole. Klassen blev inddelt i afdelinger med hver deres
bihjælper (valgt blandt eleverne), som skulle udstyres med en stok og et bihjælperkilt.
Læsning efter tabel foregik på den måde, at eleverne på lærerens signal i piben stillede
op i række. Derefter gik bihjelperne fulgt af deres elever til hver deres tabel, der hang på
væggen. Ved endnu et signal fra læreren begyndte læsningen.

Den her gengivne tabel Nr. 60 fra læseskolen blev benyttet af de mere øvede elever (de

V Holdningen til undervisningen og læreren

første 48 tabeller var udelukkende stavlestabeller). Bemærk tabellens moralsk-opbyggelige indhold.

Den indbyrdes undervisning kunne også omfatte en geografiskole. Ifølge bestemmelserne skulle adgangen til at lære geografi være en belønning for børn, der udviste flid, orden og dygtighed. Det var dog kun de dygtigste lærere på landet, der var i stand til at tilbyde geografiundervisning. (Læsetabellen er gengivet efter original på Danmarks Pædagogiske Bibliotek, geografitabellen beror i Den gamle By, Aarhus).

V Holdningen til undervisningen og læreren

visningen på visse punkter (jfr. nedenfor V, 8). En gennemgang af reskriptsamlingen bekræfter, at det er de økonomiske og ikke de pædagogiske aspekter af skolevæsenet, der er i centrum.¹⁸⁷

Der kan fremdrages flere årsager hertil. Oplysningstidens beskæftigelse med teoretiske pædagogiske spørgsmål og dens tro på opbygningen af et ideelt skolevæsen er blevet afløst af, hvad der i nedgangstider var praktisk muligt. Fagenes antal indskrænket til få elementære.

Skolekommissionens medlemmer havde ikke altid selv tilstrækkelig grundlag for at diskutere pædagogiske spørgsmål. Hvad lærer og præst diskuterede indbyrdes, eller hvad præsten vejledte læreren i, kom ikke skolekommissionen ved, så længe det ikke kostede penge.

Anskaffelse af materiale, lære- og læsebøger, var sjældent på dagsordenen, især fordi der sjældent indkøbtes noget. Indkøbet var nemlig begrænset af den specielle skolekasses sparsomme midler. Anskaffelsen blev i regelen foretaget af præsten, men ofte blev han i provstecirkulærer pålagt at købe bestemte bøger (jfr. XV, 2).

Hertil kom, at hele den pædagogiske debat i 1820'erne og 1830'erne domineredes af spørgsmålet om den indbyrdes undervisningsmetode, og den mekaniske måde, hvorpå metoden blev gennemført her i landet, betød, at alle pædagogiske spørgsmål i en årrække groft taget blev indskrænket til problemer i forbindelse med den praktiske gennemførelse af enkeltheder ved den indbyrdes undervisningsmetode.

I det følgende skal der ikke redegøres for den indbyrdes undervisningsmetodes indhold og praksis, men udelukkende for præsternes og den øvrige gejstligheds herostratiske medvirken til, at metoden blev gennemført i et så stort omfang og helt ud i dens yderste konsekvens, som tilfældet blev.¹⁸⁸

Den Bell-Lancasterske undervisningsmetode tiltalte kongen både på grund af dens mulighed for besparelse inden for skolevæsenet, og fordi den havde et militært islæt. Hvor metoden benyttedes, kunne man uanset elevtal nøjes med én lærer og én skolestue. I Randers klarede en lærer således at undervise 200 elever samtidig. Eleverne skulle blot inddeles i underafdelinger, der undervistes ved hjælp af bihjælpere, og undervisningen fandt sted ved hjælp af tabeller, der hver indeholdt en afgrænset lektion.¹⁸⁹ Lærerens opgave var at holde undervisningen i gang ved at pibe i fløjten, når de enkelte underafdelinger skulle skifte til en ny tabel, og holde orden og ro; desuden skulle han føre en meget omhyggelig dagbog over undervisningens gang.

Joseph Abrahamson (1789-1847), officer og aktiv forkæmper for indbyrdes undervisning i teori og praksis. (Litografi i Det kgl. Biblioteks Billedsamling).

Selv om mange især gejstlige var meget betænkelige ved metodens indførelse i større stil, lykkedes det Frederik VI ved hjælp af divisionsadjutant J.N.B. Abrahamson at få iværksat en forsøgsundervisning på Kaserneskolen i København og at få nedsat en kommission, der skulle overveje spørgsmålet.¹⁹⁰

Her skal ikke drøftes nærmere, hvem der tog det egentlige initiativ til sagen,¹⁹¹ og hvordan kommissionens arbejde foregik, men kun hvorledes det lykkedes at få gennemført resultatet af kommissionens arbejde.

Ved Kanc. Cirk. 3/9-1822 bestemtes det, at indbyrdes undervisningsmetode kunne indføres i nederste klasse i almueskolerne på landet og i købstadsskolerne, hvis skolekommissionen gennem skoledirektionen anmodede om det.¹⁹² I 1824 blev det dog bestemt, at den første halve time om morgenen skulle benyttes til bøn og de letteste stykker af katekismus og lærebog uden brug af indbyrdes undervisningsmetode, for at imødegå kritikken imod metoden, at den havde en uheldig indflydelse på elevernes religiøse dannelse.¹⁹³

Skønt indflydelsen af den nye metode omkalfatrede hele skolens hverdag, og skønt de praktiske omstændigheder i forbindelse med

V Holdningen til undervisningen og læreren

reformen vanskeligjorde for ikke at sige umuliggjorde gennemførelsen mange steder, blev metoden i løbet af få år indført i over 80% af samtlige danske skoler.

Hovedårsagen hertil var den meget specielle administrative fremgangsmåde, der blev anvendt. Den enevældige kongemagt gjorde her sin magt gældende. Det skete både direkte, ved at kongen indsatte Abrahamson som en slags administrativ instans imellem Kancelliet og kongen: Kaserneskolens blev som normalskole for den indbyrdes undervisningsmetode stillet direkte under Abrahamson og kongen, og Abrahamson fik direkte referat til kongen i spørgsmål vedrørende metoden. Indirekte gjorde det enevældige system sig gældende ved, at Abrahamson benyttede kongens autoritet til at fremme sagen. Danske Kancellier kom herved i en noget vanskelig situation; skønt der i Kancelliet var en del modstand imod metoden, især hos A.S. Ørsted, var man, for ikke helt at blive tilsidesat, nødt til at fremme metoden – i flere tilfælde kom Kancelliet, som vi skal se, til at udføre Abrahamsons forslag i praksis. Metoden havde dog også aktive tilhængere blandt Kancelliembedsmændene.

Til at udføre metoden lokalt benyttedes først og fremmest de gejstlige embedsmænd. I indkøringsfasen nøjedes man med at opfordre til at gennemføre metoden, men man undlod ikke at gøre opmærksom på, hvad kongens vilje var. J. Abrahamsons og den meget aktive amtsprovst P.H. Mönsters omfangsrige værk »Om den indbyrdes Underviisnings Væsen og Værd« blev foræret til samtlige biskopper, amtsprovster og seminarieførstandere.¹⁹⁴ Samtlige pastorater fik ordre til at anskaffe et sæt af det meget store antal tabeller, der hørte til den indbyrdes undervisning,¹⁹⁵ og kongen forærede ekstra sæt til pastorater, der var særlig hurtige til at indføre metoden.¹⁹⁶

Amtsprovsterne og sognepræsterne blev et meget centralt led i udbredelsen af metoden. Deres autoritetstro og for nogles vedkommende også tro på metodens positive sider fik dem til at indføre metoden i deres eget distrikt.¹⁹⁷ Abrahamson gjorde alt, hvad han kunne for at appellere til gejstlighedens pligtfølelse. Abrahamson indgav månedlige rapporter til kongen »Om den Indbyrdes Underviisnings Fremgang«, og hvert år (for 1823 ff.) en hovedrapport. I den sidstnævnte opregnede Abrahamson hvert år, hvorledes hver enkelt amtsprovst og sognepræst med navns nævnelse forholdt sig til metoden i deres eget område. De tre første rapporter blev udgivet og omdelt til præsterne, me-

V Holdningen til undervisningen og læreren

Summarisk Extract
af den 8te allerrundskrevte Hovedrapport om den indbyrdes Undervisning i Danmark
den 31te December 1830,
allerrundskrevet foretaget Hans Majestæt Kongen den 28de Januar 1831

Amt	Amtsprovste eller Børst	Der var den 31 ^{de} December										Anmærkning
		1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	
Aabenraa		10	27	28	28	29	30	30	31	0		
	Stads- Børstehavn	2	19	16	19	22	20	20	20	0		
	Bet. inden Børst	2	10	26	39	42	39	35	35	0		Adhøst bærte
	Bet. uden Børst	2	7	9	10	16	20	24	24	1		
	Bet. inden Børst	1	4	16	33	25	28	29	30	0		Adhøst bærte
	Bet. uden Børst	1	7	11	11	25	25	23	22	0		Adhøst bærte
	Bet. inden Børst	1	2	10	15	16	22	25	25	3		Egnet til mere Adhøst bærte
	Bet. uden Børst	1	10	12	20	30	31	31	31	0		
	Bet. inden Børst	1	3	20	24	25	26	28	28	0		
	Bet. uden Børst	1	5	12	24	27	29	30	32	0		Adhøst bærte
	Bet. inden Børst	3	5	13	15	21	24	24	24	14		
	Bet. uden Børst	10	24	34	34	36	37	37	37	5		
	Bet. inden Børst	8	9	13	15	19	16	16	20	2		
	Bet. uden Børst	15	19	27	20	29	35	36	37	2		
	Bet. inden Børst	0	1	7	11	17	24	25	25	0		
	Bet. uden Børst	0	1	7	0	0	11	20	20	0		Var først Hammer Børst
	Bet. inden Børst	0	11	21	22	22	26	32	32	0		Var efter Hammer Børst
	Børstehavn	1	12	13	12	13	13	13	13	1		
	Børstehavn	0	12	13	12	13	13	13	13	0		
	Børstehavn	0	12	13	12	13	13	13	13	0		
	Børstehavn	1	2	9	10	10	10	10	10	0		
	Børstehavn	0	3	0	0	0	10	10	10	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	0	0	1	1	1	1	1	1	0		
	Børstehavn	0	2	3	3	3	3	3	3	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	3	7	23	38	50	57	57	57	10		
	Børstehavn	4	52	51	54	56	57	58	58	0		
	Børstehavn	3	2	3	2	3	6	16	8	2		
	Børstehavn	1	9	18	20	18	17	18	20	0		
	Børstehavn	0	0	0	56	57	52	52	52	0		
	Børstehavn	1	4	8	15	18	18	22	22	2		
	Børstehavn	6	5	0	2	5	16	20	22	3		
	Børstehavn	7	9	16	17	22	26	34	34	4		
	Børstehavn	13	23	29	22	24	33	32	32	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	0	59	26	21	29	33	33	37	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	2	19	10	6	10	6	6	6	3		
	Børstehavn	1	12	37	42	47	47	47	47	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	2	12	16	20	23	21	22	23	11		
	Børstehavn	1	2	11	12	12	16	17	17	1		
	Børstehavn	23	42	68	73	70	74	74	74	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	2	20	10	2	33	19	27	27	0		
	Børstehavn	0	2	2	19	12	12	12	12	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	0	0	0	0	26	20	20	20	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	0	6	13	13	16	16	16	16	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	0	4	0	10	12	13	13	14	1		Var indv. 1830 og 1831
	Børstehavn	10	18	26	40	31	33	33	33	13		
	Børstehavn	6	37	50	69	53	54	59	59	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	3	3	4	8	8	8	7	7	0		Var indv. 1830 og 1831
	Børstehavn	1	3	20	18	19	22	21	21	11		
	Børstehavn	0	5	15	22	26	28	29	29	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	1	2	16	21	32	43	39	39	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	0	2	13	10	12	10	12	12	0		
	Børstehavn	2	12	25	23	26	30	27	27	0		
	Børstehavn	2	13	30	33	37	40	40	40	0		Adhøst bærte
	Børstehavn	1	2	25	22	22	22	22	22	0		
	Børstehavn	0	3	13	10	24	22	25	23	0		Adhøst bærte

Summa 2225 11

Eksempel på Abrahamsons opstilling af summarisk ekstrakt, der skulle medvirke til, at de enkelte amtsprovster gjorde en yderligere indsats for at fremme den indbyrdes undervisning. Kun den del af ekstrakten, der omfatter Kongeriget er medtaget her. Indbyrdes undervisning blev også forsøgt indført i Hertugdømmerne og i de oversøiske kolonier. (Rigsarkivet. DK. 1. dep. H 53).

V Holdningen til undervisningen og læreren

dens der af økonomiske grunde fra 1826 ff. kun blev udgivet en summarisk ekstrakt.¹⁹⁸

Denne offentliggørelse af, hvorledes hver enkelt gejstlig person i landet stillede sig til kongens sag, havde stor betydning. Medens de aktive blev rost, både i rapporten og i særlige skrivelser fra Abrahamson¹⁹⁹ eller ved kgl. resolution,²⁰⁰ blev de mindre aktive hængt ud som sabotører af den gode sag. Hertil kom, at rapporterne helt igennem var opstillede på en måde, der fremmede konkurrencementaliteten hos gejstligheden.

For hvert eneste pastorat anførte Abrahamson, hvor mange skoler der havde indført metoden, og hvor mange der agtede at indføre metoden i det følgende år. Konkurrencesystemet fortsatte, selv om hovedrapporterne ikke blev trykt efter 1826, som det fremgår af den summariske ekstrakt for 1830, som er gengivet side 177.²⁰¹

Hovedformålet med tabellens opstilling var dels et forsøg fra Abrahamsons side på at fremhæve egne fortjenester over for konge og offentlighed, dels en pressio over for amtsprovst/præster for at få dem til at gennemtvinge metoden de få steder, hvor den endnu ikke blev anvendt, således at deres provsti til næste år kunne få det eftertragtede prædikat »Aldeles færdig«.

Opfordringer, foræring af tabeller og den omtalte pressio var imidlertid ikke tilstrækkeligt. Mere direkte metoder måtte tages i anvendelse for at få gejstligheden til helhertet at blive forkæmpere for den indbyrdes undervisning.

Den første skærpelse af septembercirkulæret af 1822, som havde gjort indførelsen af indbyrdes undervisning til en frivillig sag for skolekommissionerne, kom i juni 1825. Tilblivelsen af de nye cirkulærer var karakteristisk for den administrative forretningsgang uden om Kancelliet. Forslagene var oprindeligt blevet stillede af en amtmand og fire ivrige amtsprovster med Niels G. Blicher (Vejle Amt) i spidsen i brevveksling med Abrahamson. Denne gjorde forslagene til sine i sin 90. rapport til kongen,²⁰² som derefter pålagde Kancelliet »at nedlægge allerunderdanigst Betænkning over de deri fremsatte, tilsyneladende hensigtssvarende, Forslag til den indbyrdes Underviisnings Fremme.«²⁰³ Kancelliet udarbejdede den krævede forestilling, og kongen resolverede i overensstemmelse med »Kancelliets forslag«.²⁰⁴

De nye bestemmelser angik skolelærerne. Biskoppen måtte ikke give kollats ved nyansættelser, førend bevis for kendskab til indbyrdes

V Holdningen til undervisningen og læreren

undervisning forelå, enten fra Normalskolen i Kbh., et seminariums forstander eller fra en af de sognepræster, som Kancelliet særligt be- myndigede til at udstede sådanne attester.²⁰⁵ Allerede ansatte lærere skulle sognepræsterne opmuntre til at skaffe sig kundskab om og fær- dighed i at benytte metoden.²⁰⁶

Nye indskærpelser til gejstligheden kom i 1827 og da på Kancelliets initiativ. Baggrunden for Kancelliets kollegiale rådslagninger var Odense Amts Skoledirektions beretning om skolevæsenets tilstand for 1826. Politidirektør A. C. Kierulff foreslog, at en særlig kyndig gejstlig besøgte alle landets skoler for at afgøre, om den indbyrdes undervis- ning blev drevet ordentligt, men forslaget blev afvist af A. S. Ørsted (støttet af M. Lange og P. C. Stemann), da det ville blive meget beko- steligt, og da provsternes og bispernes visitatser kunne klare tilsynet. P. C. Stemann mente dog, at ekstra foranstaltninger var nødvendige, da han vidste, at man flere steder

»af Ubekiendskab med den rigtige Methode, af LigeGYldighed med Skolevæse- net, m.V. under Navn af indbyrdes Underviisning, har drevet Noget der hverken lignede det ene eller det andet, og var et sandt Misfoster af Underviisnings Maade«.

Stemann foreslog derfor, at man pålagde skolekommissionerne og i særdeleshed præsterne, at de straks skulle indberette mangler, de ikke selv kunne afhjælpe, til skoledirektionen, og hvis det afsløredes af provste- og bispevisitats, at det ikke var sket, skulle de drages til ansvar. Samtidig skulle direktionernes og især amtsprovsternes tilsyn med den indbyrdes undervisning indskærpes, og provsternes visitats- beretninger skulle straks indsendes til Kancelliet.²⁰⁷ Stemanns forslag udmøntedes i to cirkulærer.²⁰⁸

Året efter strammede myndighederne igen grebet om gejstligheden, og atter havde Abrahamson stor indflydelse herpå. Abrahamson hav- de i sin 5. hovedrapport til kongen redegjort for metodens store frem- gang, men han redegjorde samtidig for vanskelighederne de steder, hvor provster eller præster var hårdnakkede modstandere af meto- den.²⁰⁹ I 6 provstier stod indbyrdes undervisning overordentligt tilba- ge, hvilket først og fremmest skyldtes, at amtsprovsternes »personlige Iver, Nidkjærhed, Virksomhed, Kraft og erhvervede Høiagtelse hos den dem underliggende Geistlighed« ikke var, som den burde være. Hertil kom den skade, ivrige modstandere blandt præsterne imod me-

V Holdningen til undervisningen og læreren

toden kunne volde. Ikke nok med, at de selv ikke ville indføre metoden, før de blev tvunget til det, men de påvirkede let en del nabopræster i det mindste til »Lunkenhed«. På grundlag af breve²¹⁰ og indberetninger troede Abrahamson at kunne inddele præsteskrabet i seks kategorier efter deres holdning til indbyrdes undervisning:

1. »Nidkjære og høist ivrige Venner af indbyrdes Underviisning.«	84 Præster
2. »Befordrere af indbyrdes Underviisning.«	ca. 360 Præster
3. »Saadanne, som paa Provsternes Anmodning arbeide lidt med, og idetmindste lade Arbeidet skride fremad uden at lægge Hindring iveien for det.«	ca. 530 Præster
4. »Saadanne, der ved Exemplet af de værste Modstandere lade sig forlede til at være imod Sagen, uden at yttre det, eller bestemt offentlig at modarbeide, men hvor dog ingen Fremgang af Sagen kan skee, saalænge dette vedbliver.«	ca. 80 Præster
5. »Modstandere af Sagen, der gjøre hvad de kunne for at standse Udbredelsen og at faae det Udrettede til at gaae tilbage, men dog ene i deres egen lille Kreds uden at søge offentligen at drage Andre med.«	ca. 36 Præster
6. »Haardnakkede Modstandere, der ligefrem erklære, ikke før den allerhøieste Befaling kommer, at ville tillade indbyrdes Underviisning at komme i deres Embedskreds, og som gjøre alt Muligt for at bringe Flere med til at arbeide i samme Mørkhedsaaend. Af Saadanne tillader jeg mig kun at anføre hvad jeg paa det bestemteste kan.«	12 Præster

Ialt ca. 1100 Præster

Kongen sendte Abrahamsons rapport til Kancelliet og anmodede det om at stille forslag til, hvordan provstier og sogne, hvor indb. underv. nød fremme, kunne tilkendegives kongens velbehag, og hvilke foranstaltninger der kunne foretages over for de øvrige provstier og sogne. Desuden foreslog kongen, at ingen præst måtte stedes til bispeeksamen og ingen lærere ansættes, før de kunne bevise at have ordentlig kendskab til metoden både teoretisk og praktisk.²¹¹

Kancelliet måtte således atter tage ansvaret for Abrahamsons og kongens forslag. Kancelliet tilsluttede sig kravet om, at lærere og præster ubetinget måtte have kendskab til og færdighed i metoden,²¹² men med hensyn til de videre foranstaltninger nøjedes Kancelliet denne

V Holdningen til undervisningen og læreren

gang ikke med majorens materiale, men indhentede selv betænkninger fra samtlige skoledirektioner.²¹³ Indberetningerne bekræftede imidlertid Abrahamsons beskrivelse af gejstlighedens holdning til sagen. Kancelliets embedsmænd var imidlertid ikke enige om, hvilke følger gejstlighedens indstilling til indbyrdes undervisning skulle få.

Den aktive tilhænger af indbyrdes undervisning etatsråd K.L. Lassen, der sammen med Abrahamson sad i tabelkomiteen, gik ind for, at de ikke-aktive amtsprovster skulle modtage en personlig advarsel. A.S. Ørsted talte derimod som sædvanlig for mådehold. Så længe kongen ikke direkte havde befalet metodens indførelse, måtte det være hans mening, at de lokale myndigheder selv kunne afgøre, om særegne hensyn som f.eks. skolestuens beskaffenhed, skolebørnenes antal, lærernes egenskaber, skolekassens tilstand, stemningen i sognet og den nuværende undervisnings standard gjorde det formålstjenligt at indføre en ny metode. Desuden ville tvang blot betyde, at metoden indførtes proforma.

Lassen og Ørsted var derimod enige om, at tilkendegivelsen af kongens velbehag ikke skulle finde sted, før det nærmere var blevet undersøgt, om metoden blev drevet hensigtsmæssigt.

P. C. Stemann fik atter det afgørende ord (jfr. ovenfor s. 179). Han var enig med Ørsted i, at personlig misbilligelse af ikke-aktive præster og provster ikke skulle udtrykkes direkte, men Stemann stillede nogle forslag, der betød, at gejstlighedens frihed over for metoden indskrænkedes yderligere. Skolekommissionerne skulle pålægges at kontrollere, at metoden anvendtes »uden nogensomhelst Afvigelse« på samme måde som ved Normalskolen i København. Endvidere skulle sognepræsterne, hvis der ved udgangen af 1830 i deres pastorat fandtes skoler, hvor metoden endnu ikke var indført, indsende udførlig beretning om årsagen hertil til skoledirektionen, og denne skulle derefter indsende beretningen til Kancelliet og samtidig redegøre for, hvorledes hindringerne kunne hæves. Kancelliet kunne derefter overveje, om metoden skulle påbydes indført ved de pågældende skoler.²¹⁴

Kancelliets interne overvejelser førte til en forestilling til kongen 24/10–1828, hvori Stemanns forslag var optaget. Kongen accepterede forslagene.²¹⁵ Samtidig skærpedes plakaten 26/2–1828 om teologiske kandidaters kendskab til metoden, således at ingen gejstlige kunne forflyttes, forfremmes eller modtage nådesbevilling, uden at der i forbindelse med sagen blev anført, hvorledes metoden blev drevet i de

V Holdningen til undervisningen og læreren

pågældendes sognes skoler.²¹⁶ Ansættelsessager for provster og præster i Østhimmerland viser, at bestemmelsen blev anvendt i praksis.²¹⁷ Den sidste bestemmelse gav myndighederne temmelig stor magt, idet det var meget almindeligt, at gejstlige søgte om forflyttelse, da der var meget store forskelle mellem de enkelte kalds indtægter. Arbejdede sognepræsten ikke aktivt for metoden, kunne han til gengæld ikke påregne at modtage et federe sognekald.

Men kontrollen af gejstligheden skulle blive endnu barskere. Både gennem det materiale, som provster og bisper indsendte til Kancelliet, og gennem Abrahamsons flittige korrespondance havde man fået mange vidnesbyrd om, at metoden ikke blev drevet efter bestemmelserne.

I maj 1828 indsendte »En geistlig Embedsmand ... i det nordlige Sjælland« nogle motiverede forslag. Skrivelsens anonyme karakter skyldtes utvivlsomt dens kritiske holdning til indbyrdes undervisning. Forfatteren til skrivelsen havde set metodens »saa ofte jammerlige, endog mod al sund Sands stridende, Anvendelse i saa mange af vore Landsbyeskoler, og dens usle Virkninger paa Skoleungdommen«. Han havde sympati for de personer, der rejste protester imod metoden, da den hidtidige anvendelse af den betød, at den offentlige undervisning forfaldt til »ubodelig Skade for vort kjære Fædreland«. Den gejstlige embedsmand ønskede nærmere undersøgt, om fejlene lå i den indbyrdes undervisningsmetode som sådan, eller om de også skyldtes lærernes og præsternes uvidenhed. Derfor burde en kyndig mand i metoden, f.eks. læreren ved Normalskolen H.J. Wille rejse landet rundt og indrette en normalskole i hvert provsti undtagen i de provstier, hvor seminarierne lå. Præsterne og lærerne kunne så lære metoden ordentlig at kende, og metodens virkelige værd kunne herefter bedre vurderes.²¹⁸

Kongen bad Abrahamson og etatsråd Lassen udtale sig om forslaget om læreren ved Normalskolen student H. J. Willes rejse, men bad dem tie om den fremsatte kritik af metoden. De to førende tilhængere af indbyrdes undervisning tilsluttede sig ganske Willes rejse, men mente af to grunde, at indretningen af normalskoler skulle ske under provsternes tilsyn. Dels ville de da bedre selv lære metoden, og dels ville de blive mere samarbejdsvillige.²¹⁹

Kancelliet støttede også Willes rejse, selv om A. S. Ørsted var betænkelig og søgte at få rejsen indskrænket til kun at omfatte Sjæl-

land.²²⁰ Senere udtalte Ørsted, at Wille ikke på rejsen burde foretage en bedømmelse af provsters og præsters virksomhed, da det lå uden for formålet med hans rejse og »vel heller ikke passer til hans Stilling eller hans personlige Egenskaber«. ²²¹

For første gang i skolehistorien blev de gejstlige embedsmænd kontrolleret af en instans uden for kommandosystemet. For præster, provster og biskopper var det meget ubehageligt, at en udefrakommende person rejste rundt og kontrollerede deres embedsgerning, og det blev ikke bedre af den meget rigoristiske fremgangsmåde, Wille anvendte.

Hver provst i landet skulle anvise Wille en skole, han kunne indrette til normalskole. Helt ned til mindste detalje krævede Wille reglerne overholdt. Alle fejl ved bygningerne, inventaret, lærerne, undervisningen m.v. blev krævet ændret straks, og fejlene blev af Wille nøje indberettede til Kancelliet. De gejstlige embedsmænds holdning blev ligeledes udførligt refererede. I de fleste tilfælde modtog provsten derefter fra Kancelliet krav om omgående at få de af Wille påpegede mangler afhjulpne.

Et citat fra indberetningen om Vokslev Skole, som amtsprovst Tens anviste Wille som normalskole, antyder hvor langt kritikken gik:

»Skolen manglede et Sandbord med Tilbehør²²² og nogle Linealer, disse Mangle blev afhjulpne. Til de to flade, med Gallerier forsynede Borde, som Skolen havde, vare løse Bænke; disse lode jeg [Wille], da Pladsen imellem Bordene tillod det, forbindes med Bordene i passende Mellemrum ved Hjælp af Træstykker, som nede ved Gulvet sloges fast i Bordenes og Bænkenes Fødder, saa at Bænkene nu hverken kunne væltes eller behøves at fløttes; to løse Bænke, anbragte langs med Væggene tildeels for anden Classes Børn, blev bortdragne, og Sandbordet sat der, hvor den ene Bænk stod.«²²³

I andre tilfælde kritiserede Wille voldsomt, at tabellerne ikke blev anvendt til punkt og prikke, som de skulle. De udviklede regler herfor gjorde, at der var meget at kritisere. Også gymnastikundervisningen skulle Wille kontrollere, hvilket gav anledning til kritik både af øvelsesplads, apparater og lærerens kundskaber til at undervise i gymnastik.²²⁴

De fleste steder underkastede provster, præster og skolekommissioner sig Willes direktiver og søgte at udbedre fejlene, i hvert fald så længe Wille endnu var i nærheden. Han kunne i nogle tilfælde finde på

V Holdningen til undervisningen og læreren

Sandbordet var et væsentligt inventar til skriveundervisningen efter den indbyrdes undervisningsmetode. Det skulle ifølge bestemmelserne bestå af et enkelt bræt som bordplade med lister for begge sider. Desuden skulle der være indretninger, der gjorde det muligt at anbringe tabeller foran sandbordet. Som skriveredskaber kunne anvendes jernpinde eller hårde træpinde.

(Foto Danmarks Pædagogiske Bibliotek).

at møde op senere for at kontrollere, om fejlene virkelig var blevet rettede.

Wille mødte, som nedenstående fire eksempler viser, enorme praktiske problemer og flere steder modstand fra de lokale myndigheder imod hans kontrolarbejde.

Mange skolestuer egnede sig ikke til indbyrdes undervisning. Wille forlangte, at præsten i Dalum skulle anskaffe et sandbord til Hjallesø

Skole. Sognepræsten D. Faaborg, der var modstander af sandskrivningen, lånte et sandbord i en naboskole, men da Wille kom til skolen, fandt han sandbordet udenfor; der var ikke plads til det i skolestuen, medmindre et andet nødvendigt bord fjernedes, men ingen af bordene kunne hverken komme ud eller ind ad døren eller passere gangen.²²⁵ Sognepræsten måtte senere forsvare sig over for provsten imod Willes anklager imod ham²²⁶

Et andet problem var ukyndige lærere. Læreren i Svenstrup Skole (Hammel Pastorat) havde besøgt skolen i Randers i 4 dage, hvorefter han fik attest på, at han kunne metoden. Sognepræsten, provst N. F. Basse, beklagede, at han havde troet, at attesten var bevis på, at læreren anvendte metoden rigtigt og ikke, som Wille påviste, var præget af vrangte anskuelser.²²⁷ I den beretning, Wille indgav til Kancelliet som afslutning på sin 2-årige rejse, fremhævede han, at det her omtalte problem med lærere, der ikke formåede at anvende metoden efter bestemmelserne, var et meget udbredt problem. Ofte var fejlenes antal blevet forøgede på grund af gejstligheden. Mangen præst »skjøndt maaske ganske ubekjendt med indbyrdes Underviisning, fremsatte sine Anskuelser«, som læreren måtte følge, eller læreren fandt med præstens bifald selv på forandringer. Endnu værre blev det, hvis provsten og biskoppen heller ikke var fortrolige med metoden og enten ikke beskæftigede sig med den i forbindelse med visitatser eller forlangte foretaget ulovlige forandringer.²²⁸

Et tredje problem, var forsømmelsernes indflydelse på den indbyrdes undervisning. Striden mellem en falstersk lærer, præst og provst på den ene side og Wille på den anden side viser, at der var et langt stykke vej fra et stykke københavnsk teori til en praksis langt ude på landet. Striden stod om læreren i Vejringe Skole på Falster måtte anvende en af ham selv udarbejdet ABC²²⁹ jævnsides med de approberede tabeller. Wille forlangte, at brugen af bogen skulle ophøre omgående, selv om det var meningen, at ABC'en skulle anvendes i hjemmet og ikke i skolen.²³⁰ Både præst og provst forsvarede brugen af lærer Festers ABC.²³¹

Skoledirektionen for Falster anså det for velgørende, at en lærer kunne formå at fremme børnenes selvvirksomhed hjemme. Wille kendte kun forholdene i købstaden, hvor alt kunne ske »paa Minutten«, og hvor skolebørnene blot skulle gå ad »2 á 3 lune og jævnlige rensede Gader«. Anderledes på landet, hvor voksne mandfolk endog

V Holdningen til undervisningen og læreren

til hest ofte måtte opgive at komme fra by til by. Især børnene fra de »efter Udskiftninger og Udparcelleringer paa vilden Mark adspredte Bondeboeliger« havde vanskeligt ved at komme i skole. Endvidere gjorde skoledirektionen opmærksom på et problem, man uden tvivl heller ikke tænkte på i København. Da kun 1 af hver 6 bondefamilier ejede et ur, og disse endvidere ikke var synkroniserede, måtte en landsbylærer være tilfreds, hvis der kun gik mellem en halv og en hel time fra første til sidste barn mødte, hvilket skabte store problemer for benyttelsen af indbyrdes undervisning.

Kancelliet forbød ikke brugen af ABC'en i hjemmene, men den måtte absolut ikke benyttes i skolen, hvor de approberede tabeller skulle anvendes »uden nogen Undtagelse«. ²³²

I Thisted Søndre Amtsprövsti blev Wille stillet over for et lignende problem. Læreren i Tødsø Skole anvendte ½ time dagligt til at forklare »dagsprog«, dvs. korte sætninger fra Luthers Katekismus og fyndssprog og sentenser fra tabellerne. Sognepræsten, seminarieforsøgeren i det nærliggende Snedsted Seminarium og skoledirektionen forsvarede ordningen, og glæden lyser ligefrem ud af deres skrivelser, fordi de kunne afsløre, at Wille ikke kendte bestemmelserne. Undervisningen var nemlig i overensstemmelse med, »hvad den vise Fyrste, vor allernaadigste Konge selv har befalet ved Rescr. 19 May 1824 ufravigeligelig« at skulle anvende ½ time om dagen til religionsundervisning. »Dog – maaske hører denne Opdragelse ikke med til Hr. Willes allernyeste kjøbenhavnske Normal-Methode?!«. ²³³

De her omtalte problemer for den indbyrdes undervisning: indskrænkede lokaler, uvidende lærere, lærere og præster, der benyttede egne opfindelser, og endelig direkte modstandere af metoden var så karakteristiske, at hovedindtrykket efter Willes omfattende og hårde rejse var meget nedslående. Skønt Wille fik anvist de bedste skoler, var den praktiske anvendelse af den indbyrdes undervisning i almindelighed ikke god. Wille måtte med beklagelse konstatere, at man næsten alle vegne gik »af Uvidenhed, Ubetænksomhed eller Selvtillid ad mange urigtige, stundom meget besynderlige Veie.« Værst stod det til i det meste af Jylland, på Møn og i Præstø Amt. ²³⁴

Willes erfaringer fik stor betydning for den indbyrdes undervisnings fremtid. Dels fik den kritikernes røster til at vove sig frem, og dels fik den endnu engang de centrale myndigheder til at lægge tommeskruerne på præsterne.

V Holdningen til undervisningen og læreren

Willes rapport var den direkte anledning til Kancelliets trusselscirkulære 10/8-1830.²³⁵ Bisperne skulle indskærpe, at præsten skulle vejlede og undervise de lærere, der ikke forstod metoden ordentlig. Hvis præster ansat før 1828 heller ikke forstod sig på metoden, skulle de inden årets udgang skaffe sig det fornødne hos deres provst. Truslen lå i cirkulærets ord om, at det var en selvfølge, »at vedkommende Præster, naar denne Methode ikke i Eet og Alt nøiagtigen anvendes efter de foreskrevne Regler, kunne vente at blive dragne til Ansvar«.

Også provsterne, biskopperne og seminarieforstanderne fik endnu engang deres forpligtelser indskærpede.²³⁶

Trusselscirkulæret af aug. 1830 hørte sammen med decembescirkulæret af 1828 om sognepræsternes indberetningspligt, hvis de ikke havde fået indført metoden inden udgangen af året 1830. Skoledirektionernes indberetninger i henhold til dec. cirk. af 1828 samt to senere cirk. (27/9-1831 og 25/6-1833) gav Kancelliet et meget stort materiale om den indbyrdes undervisnings praksis.²³⁷ Heri findes alle argumenter imod brugen af metoden: for lille elevtal, for små skolestuer, gamle eller uvidende lærere, vrangvillige præster og provster m.v., men også mange eksempler på aktiv tilslutning til systemet. Selv om indberetningerne indeholder spændende materiale til belysning af præsternes rolle, og selv om en sammenligning mellem svarene på Cirk. 6/12-1828 og 25/6-1833 kunne afsløre, hvilken betydning den begyndende offentlige kritik havde på præsternes holdning, kan materialet ikke benyttes her, uden at rammerne for denne undersøgelse sprænges. Kun skal det konstateres, at materialet findes.

Det lykkedes således kongen og Abrahamson støttet af kancellideputerede K. L. Lassen og P. C. Stemann at få gennemtruffet den indbyrdes undervisningsmetode i hovedparten af landets skoler. Som påvist ovenfor lykkedes det dem ved hjælp af stadig hårdere pressionsmidler at få en stor del af gejstligheden til at gå ind for metoden. Men de glemte at tage hensyn til, at forholdene ude på landet ikke kunne sammenlignes med den københavnske kasernes skole og visse byskoler. Den indbyrdes undervisning skulle med vold og magt indføres overalt efter de samme rigoristiske regler. De positive sider, metoden kunne have, ødelagdes ved den måde, den indførtes på. Den mindste afvigelse tolereredes ikke. Et sådant system kunne aldrig blive en succes i en almueskole, som kunne have et så forskelligt udseende, som kap. IV og V giver et billede af.

V Holdningen til undervisningen og læreren

Indførelsen af metoden uden mindste hensyn til lokaler, børneantal, lærere og ikke mindst det enorme antal forsømmelser var ikke mindre end en skandale. Metoden var med til at fremme børnenes uvidenhed yderligere, da det var meget vanskeligt at få undervisningen til at fungere efter metoden, når børnene ofte forsømte. Desuden var indbyrdes undervisningsmetode et så indviklet system, at det uden tvivl var vanskeligt for forældrene at forstå meningen med det. Befolkningens manglende forståelse for skolevæsenets betydning forøgedes herved til skade for hele skolesagen.

Ved anvendelse af normal administrativ fremgangsmåde ville miseren aldrig have fået et sådant omfang. I almindelighed afgjordes skole-spørgsmål af Kancelliet, men her foretog man i regelen ikke større afgørelser uden at have rygdækning blandt sagkundskaben, hvilket vil sige skoledirektioner og biskopper, der igen havde kontakt med præster og skolekommissioner. Det er helt utænkeligt, at et større antal lokale tilsynsmyndigheder med deres kendskab til skolernes mangler og befolkningens indstilling af egen fri vilje ville have foreslået eller godkendt indførelsen af et sådant tvangssystem. Indførelsen af indbyrdes undervisning i hovedparten af Danmarks landsbyskoler var et udslag af det enevældige statssystem, når det var værst.

Med Willes rejseerfaringer var metodens ufejlbarlighedstid forbi. Snart kom der en række offentlige indlæg som enten helt fordømte metoden, eller som krævede forandringer og større frihed i brugen af den. Allerede i december 1831 så Abrahamson sig nødsaget til at trække sig tilbage, og Kancelliets indflydelse steg betydeligt. I løbet af 1830'erne blev bestemmelserne flere gange lempede, men selve metoden fastholdt sin dominerende stilling langt op i 1840'erne.²³⁸

Det blev dog mere og mere almindeligt at kritisere metoden. Mange lærere udtalte sig omkring 1840 imod den tvungne brug, da den indskrænkede deres frihed, og den mekaniske undervisningsmåde var med til at nedsætte lærerstandens agtelse både hos befolkning og foresatte.

Den fornyede offentlige kritik imod metoden indledtes af grev Frederik Adolf Holstein, Holsteinsborg, i 1829 i hans »Bidrag til Danmarks Krønike for Aaret 1828«. ²³⁹ Han ankede især over, at lærere og præster blev tvunget til at vælge undervisningsmetode ikke efter samvittighed, men for at opnå mulighed for befordring eller nådesbevisning. Amtsprovst P.H. Mønster, Sorø, tog straks afstand fra angre-

V Holdningen til undervisningen og læreren

bet.²⁴⁰ Mange teologer tog del i debatten om den indbyrdes undervisning, hvilket ikke kan overraske, dels fordi de var den gruppe, der havde mest med skolen at gøre, og dels fordi myndighederne havde benyttet dem til at gennemføre metoden i praksis.

Det indlæg, som fik størst indflydelse på 1830'ernes mere moderate holdning til metodespørgsmålet, var den teologiske professor H.N. Clausens anmeldelse af den summariske ekstrakt af Abrahamsons 8. hovedrapport.²⁴¹ Set på baggrund af udviklingen i 1820'erne var Clausens anmeldelse dristige ord, og så var de endda blevet modere-rede af J.N. Madvig, inden de blev trykt. Ernst Høybye-Nielsen og Marcus Rubin har ikke ret i, at anmeldelsen ikke belyste spørgsmålet om indbyrdes undervisning.²⁴² Selv om den var polemisk, var den meget belysende for den besynderlige fremgangsmåde ved metodens indførelse. Professor Clausen ville ikke miskende metodens værdi, men alt blev tabt ved »pedantisk Overholdelse af en ydre Mechanismens Former«. Det var »Daarlighed«, at tro, at man her i landet havde den eneste rigtige undervisningsmetode. I intet andet civiliseret land havde man befalet, hvilken metode lærerne skulle anvende.

H.N. Clausen gik meget stærkt i rette med Abrahamsons fremgangsmåde. Tilhængere af metoden var ikke prægede af urbanitet over for modstanderne, hvilket blandt andet kom frem i Abrahamsons hovedrapporter. Disse var prægede af vilde overdrivelser og usmagelig udhængning af metodens modstandere. Clausen gik også i rette med, hvad han kaldte Abrahamsons misbrug af kongens navn.

»Uagtet man vel hos Flerheden af Læsere tør gjøre Regning paa den Erkjendelse, at geistlig Mands Fortjeneste maa bedømmes efter en ganske anden Maalestok, end den der her er anlagt, saa kan det dog ikke være Vedkommende ligegyldigt, offentligt for Konge og Folk, i Skrifter, der anmelde sig selv som »Extractor af allerunderdanigste Rapporter«, at blive mærkede paa en Maade, der kan give Anledning til at betragte dem som seendragtige Befordrere, vel endog som Modstandere af Folkeoplysning, af en almeennyttig Sag, af Regjerings faderlige Villie«.

I det hele taget fandt han den gejstlige stand skildret i Abrahamsons rapporter stødende og nedværdigende, ligesom det forhold, at gejstligheden ikke tog til genmæle, i høj grad var en trussel for standens moralske selvstændighed.

Da Clausens dristige indlæg i et spørgsmål, hvor kongen personlig havde involveret sig, ikke førte til sagsanlæg, men tværtimod medvir-

V Holdningen til undervisningen og læreren

kede til Abrahamsons afgang, var vejen banet for en større offentlig debat.²⁴³

Indbyrdes undervisning i Hornum-Fleskum Herreder

En behandling af indbyrdes undervisnings historie i dette område vanskeliggøres af amtsprovstearkivets ufuldstændighed for årene før 1832 samt af, at skolekommissionsprotokollerne ikke indeholder meget materiale om metoden.

Af stor betydning var det, at både amtsprovst Tetens og biskop Bloch arbejdede aktivt for metoden. Begge fremhæves i Abrahamsons rapporter blandt dem, der burde tildeles en særdeles tak.²⁴⁴ Hertil kom, at ingen af amtsprovstiets sognepræster var aktive modstandere.

Det første skridt, amtsprovst Tetens gjorde for indbyrdes undervisning, var at sørge for, at præsterne anskaffede et eksemplar af Mønster og Abrahamsons store værk om metoden. Det lykkedes at få afsat 58 eksemplarer i provstiet med det resultat, at nogle skolekasser kom i en bundløs gæld (se ovenfor s. 119).²⁴⁵

Amtsprovstens aktivitet kan aflæses af den hurtighed, hvormed den indbyrdes undervisning indførtes. Efter indstillinger fra skoledirektionen godkendte Kancelliet i januar og december 1824 samt juli 1825 indførelsen af metoden i henholdsvis 5, 9 og 36 skoler,²⁴⁶ og yderligere 10 skoler fik den i løbet af de 2 næste år.

Tetens ventede på sin visitatsrejse i efteråret 1826 at se den indbyrdes undervisning i ordentlig gang overalt. Hvis der fandtes lærere, der ikke havde søgt den fornødne kundskab, måtte »slige Lærere« straks på egen bekostning antage en medhjælper, indtil de havde lært metoden eventuelt ved at overvære undervisningen hos lærer Lyngbye i Nibe.²⁴⁷ Derimod udtalte provsten sig ikke direkte om præsterne, men de kunne læse mellem linierne i cirkulæret, at det var deres overordnede mening, at de skulle skynde sig at få den indbyrdes undervisning indført, hvis det endnu ikke var sket og/eller få metoden til at fungere tilfredsstillende.

Talmæssigt var metoden indført ved så mange skoler i amtsprovstiet, at Tetens ikke behøvede at indsende større forsvarsskrivelser, da myndighederne fra 1828 strammede kursen og forlangte indberetninger om, hvorfor metoden ikke var indført overalt. I marts 1828 kunne skoledirektionen således meddele Kancelliet, at kun 6 skoler

V Holdningen til undervisningen og læreren

manglede, og årsagen hertil var dels ældgamle og svage lærere, og dels at skolestuerne var lejede.²⁴⁸

Gennemførelsen af den nye metode gik imidlertid ikke så glat, som Tetens' og skoledirektionens indberetninger kunne give udseende af. Det gjaldt ikke om at give udtryk for flere problemer end højst nødvendigt, således som 1820'ernes åndelige klima var.

Skolekommissionsprotokollerne giver nogle eksempler på problemer. I Dall Skole fortsatte undervisningen et par år på den gamle måde, da læreren »en 76 Aarig Olding« var bange og ængstelig for indbyrdes undervisning. Præsten forsvarede læreren især på grund af hans specielle fortid (se s. 134). I Naboskolen (Ferslev) gennemførtes reformen tidligere end i Dall, men med ringe held, da læreren var gammel og manglede følelse for sit kald og den fornødne kundskab til metoden.²⁴⁹ I Nørholm Skole kunne metoden heller ikke gennemføres, da læreren var gammel og svagtseende; desuden var lokalet for lille.²⁵⁰

Flere steder måtte præsterne kæmpe imod beboernes uvilje imod metoden. Som nævnt s. 107 f. nægtede beboerne i Ellidshøj og Svenstrup at betale til tabellerne, og præsten måtte efter gentagne opfordringer tage pengene af fattigkassen. Uviljen fortsatte. I nov. 1826 indberettede pastor Bøggild, at indbyrdes undervisnings indførelse endnu var »et pium Desiderium« på grund af lærernes ringe bekendtskab med metoden og især beboernes uvilje til at bekoste de fornødne indretninger i skolerne.²⁵¹

Derimod greb skolekommissionen og beboerne i Sønderup-Suldrup med begærlighed den nye metode, da den kunne bruges som argument for at nøjes med 2 i stedet for 4 skoler: læreren kunne ved at benytte indb. underv.: »uden mindste Besværlighed eller Tab for Lærlingen... undervise om fornødent gjordes endog det dobbelte Antal Børn end her søger eller nogensinde vilde komme til at søge Skolegang«.²⁵²

I 1830'erne blev kritikken af metoden mere fremtrædende. Selv amtsprovst Tetens fremsatte sine betænkeligheder åbenlyst over for Kancelliet. Hovedankerne var, at forældrene efter indførelsen af metoden ganske havde ophørt at hjælpe til med at undervise deres børn, hvorved børnene nu lærte at læse senere end tidligere, og at religionsundervisningen så at sige først begyndte i 2. klasse. Tetens foreslog derfor, at den indbyrdes undervisning indskrænkedes, således at der dagligt kunne bruges 1½ time til overhøring af det hjemme lærte, bøn

V Holdningen til undervisningen og læreren

og katekisation. Desuden redegjorde Tetens for, at bestemmelserne for den indbyrdes undervisning ikke blev fulgt. Tetens nævnte en del eksempler på afvigelser, hvor »gamle Mænd« forestod skoler, men også en del nidkære lærere afveg fra bestemmelserne på grund af, at de var mangelfulde, især for regneskolens vedkommende.²⁵³

Præsterne i Ellidshøj og Aarestrup pastorater tillod sig også at udtale sig imod den totale gennemførelse af metoden. I Ellidshøj synes metoden aldrig at være bleven nogen succes. Det meget store antal forsømmelser, især om sommeren, havde her som andre steder en uheldig indflydelse. I 1829 opgav lærer Niels Nielsen med præstens samtykke helt at føre den forlangte dagbog fra april til september.²⁵⁴ Nogle år senere bemærkede præsten, at de børns fremgang, der blev undervist efter den indb. underv. metode, ikke var god, og at metoden ikke var »ret passende for en Skole som ikke har uden 8 a 10 Børn, der kunde deltage i den«. ²⁵⁵ Læreren skabte også problemer for metoden,

Bihjælperne skulle udstyres med et skilt, der enten kunne være af blik eller af tyndt træ eller pap med påskrift »Bihjælper« eller »B.H.« Skiltene skulle være forsynet med bånd, så de kunne hænges på en knap.

Det gengivne skilt, der er af pap overtrukket med papir, findes i Den gamle By, Aarhus, hvor der iøvrigt også findes et blikskilt.

idet der blev klaget over, at han misbrugte en invalid pige som bihjælper. Læreren nægtede ikke, at pigen var krøbling, men fastholdt, at hun godt kunne tåle at stå, hvilket hun gjorde under leg.²⁵⁶

Børnene i Aarestrup Skole havde i 1833 haft et dårligt resultat både i indenadslæsning og i skrivning ved provstevisitats og ved eksamensoverhøring. Præsten spurgte derefter læreren om han bedre kunne afhjælpe manglerne ved at forlade den indb. underv. metode, hvilket han bekræftede. Læreren blev derefter pålagt med fordoblet flid at arbejde med de gamle midler indtil videre.²⁵⁷ Dette eksempel var et udtryk for 1830'ernes mere afslappede forhold til metoden. Børnenes fremgang var i dette tilfælde vigtigere end metoden.

8. Sognepræsten og skolelæreren

a) *Under skolebesøg, eksamensoverhøring og i skolekommissionen*

Sognepræsten var lærerens nærmeste foresatte, hvilket gav sig udslag i, at præsten på den ene side var lærerens vejleder, som denne både i pædagogiske og personlige anliggender kunne henvende sig til. Men på den anden side udgjorde præsten den nærmeste kontrolmyndighed, der skulle holde øje med, om læreren opfyldte sine forpligtelser efter instruksen. Da det både for præst og lærer var vanskeligt at holde de to funktioner ude fra hinanden, gav det ofte anledning til konflikt. Ifølge skoleordningen skulle kontrollen af læreren især foregå på tre måder: I skolen, i kommissionen og ved eksamen. Præsten skulle som nævnt besøge skolen hver 14. dag og overhøre undervisningen, tale med børnene og efterse deres skrivebøger samt lærerens journal. Præsten skulle her minde læreren om at rette begåede fejl.²⁵⁸

Ved skolekommissionsmøderne skulle lærerens protokoller, børnenes skrive- og regnebøger ligeledes efterses.²⁵⁹ Præstens kontrol under skolebesøg var uden tvivl mere indgående end skolekommissionsmødet. For det første afholdtes møderne mange steder temmelig sjældent (jfr. III, 1), og for det andet var det begrænset, hvor meget kommissionen kunne afgøre på grundlag af det fremlagte materiale udover at bedømme skolegangens stadighed, som fremgik af den af læreren førte skolejournal. Skolekommissionen kunne dog finde på at bedømme lærerens gerning ud fra børnenes skrivebøger. F.eks. kunne man kriti-

V Holdningen til undervisningen og læreren

sere, at børnene ikke skrev bedre sidst end først på måneden. I et andet tilfælde opfordredes læreren til ikke at rutte med det dyre papir til ingen nytte.²⁶⁰

Når kommissionen, dvs. i regelen præsten alligevel kunne benytte kommissionsmødet til en videre bedømmelse af læreren og hans undervisning, skyldtes det, at præsten brugte de erfaringer, han havde indhøstet ved skolebesøg. Præsten gentog således den mere private bedømmelse af læreren, han havde givet i skolen, i et større forum. Herved skete der en forskydning fra præstens vejlederstilling til hans kontrolfunktion. Hvad han i skolen havde pålagt læreren at ændre, kom kun de to parter ved, medmindre præsten åbenlyst i børnenes nærværelse kritiserede læreren, hvad der også var eksempler på. Præsten kunne dog indføre bedømmelsen af læreren og hans undervisning i skolejournalen, hvorved den blev gjort tilgængelig for skolekommissionen.²⁶¹ Men rejste præsten det samme problem i kommissionen, fik kritikken straks større rækkevidde. En sådan kritik kunne ikke undgå at blive offentligt kendt, og den ville virke nedbrydende på lærerens autoritet.

Selv om det egentlig var børnenes kundskaber, der skulle vurderes ved kommissionsmødet og i forbindelse med eksamen, affødte dårlige resultater med børnene altid kritik af læreren. Denne tog undertiden til genmæle og forsvarede sig med børnenes ustadige skolegang. Som eksempel på, hvordan en bedømmelse af elevernes standpunkter kunne få indflydelse på forholdet mellem lærer-præst, kan nævnes forløbet af kommissionsmødet efter eksamen i Ferslev Skole 16/4-1833.

Børnene i 2. klasse fik følgende karakteristik:

de gjorde »taaleligen Rede for deres Kundskab i Lærebog og Bibelhistorie, læste nogenledes i Bog, skreve godt, stode ganske tilbage i Geographi, læste ret godt i det lidet leverede Materiel til Skriftlæsning, vare taalelige i Retskrivning, men tilbage i Regning især af Hovede«.

1. klasse fik følgende bemærkninger, at børnene

»kunde nogenledes Lærebog og Bibelhistorie, forsaavidt de have lært den, læste taaleligen paa Tabellerne og i Bog, men kun 3 befandtes at have læst lidt Geographie, Skriftlæsning paa Tabellerne gik nogenledes, i Retskrivning var de ei øvede. Tavlerregning blev foretaget efter Tabellerne især med at kjende Tallenes Plads og opsigse Talrækker. Hovedregning var nogenledes«.

Skønt disse vidnesbyrd ingenlunde var blandt de ringeste, der kan findes i kommissionsprotokollerne,²⁶² var sogneprest Gjerløffs

V Holdningen til undervisningen og læreren

konklusion på eksamenshandlingen, at børnenes fremgang var »ei glædelig eller ønskværdig«.

Det var meget almindeligt, at læreren derefter blev pålagt at ændre de konstaterede mangler ved undervisningen, men Ferslev-læreren, seminarist Søren Møller, lod sig ikke noget byde. Præsten skriver i sit referat, at læreren blev fornærmet og brugte »ei passende Udtryk«, da »undertegnede Sognepræst efter Embedspligt fandt sig beføiet til at spørge, hvorfor et ret villig Pigebarn paa 11 Aar, som ei havde forsømt Skolen, regnede saa usselt«. Læreren svar fik ikke præsten til at standse sin lovlige embedsforretning, men pålagde læreren, »der syntes noget at glemme sig selv, Taushed«. ²⁶³

Præsten udnyttede altså sit embedes autoritet til at standse enhver diskussion om kritikens berettigelse. Præsten var lærerens foresatte, og lærerens agtelse måtte indrette sig herefter. Dette eksempel var ikke enestående (jfr. V, 9). I to andre tilfælde fremgår det af kommissionsprotokollen, at skolelærer Møller fik ordre til »at lægge Vind paa en for sin Stilling meer passende Fremgangsmaade«. ²⁶⁴

Læreren modtog ikke kun kritik. Når præsten eller kommissionen mente, at læreren gjorde en god indsats for børnenes undervisning eller i hvert fald forsøgte som Svenstruplæreren Niels Madsen at anvende »det ham betroede Pund til sit Embedes heldige Førelse«, ²⁶⁵ kunne dette medføre ros til læreren. Som eksempel skal anføres, hvad den samme præst og kommission, som kritiserede Ferslevlæreren, skrev om hans kollega i Dall. Begge skolens klasser havde været særdeles gode ved eksamen, så kommissionen

»med særdeles Fornøjelse erkjendte Skolelærerens Flid, Iver og Omhu for [at] opfylde sin Pligt at anvende Tiden saa vel i Skolen, at Børnene kunne have sand Nytte for den nuværende og den kommende Tid af deres Skolegang, end de dannes til ei blot at lære, men ogsaa at tænke, hvorfor ogsaa Commissionen bevidnede Læreren dens velgrundede Tak«. ²⁶⁶

Vedrørende undervisningsfagene indeholder kommissionsprotokollerne ikke mange principielle betragtninger. De fleste steder syntes præst, kommission og lærer at have indskrænket fagplanen til religion, læsning (indenads- og udenads-), skrivning og regning (i hovedet og på tavle). Kritikken af undervisningen i disse fag havde i regelen en generel karakter: at læreren skulle sørge for at få børnene til at læse roligere og tydeligere, at de skulle øve hoved- eller tavleregning flittigere, at læreren skulle afværne børnene »fra deres stygge syngende Tone ved

V Holdningen til undervisningen og læreren

deres Inden- og Udenadslæsning«. Vedrørende skriveundervisning måtte amtsskoledirektionen i nov. 1814 pålægge præsterne at anskaffe Sonnes Forskrifter til de skoler, hvor læreren ikke skrev en god hånd.²⁶⁷ Religionsundervisningen, der ifølge skoleanordningen var det vigtigste fag, omtales heller ikke meget – det afgørende var, om børnene kunne deres katekismus og bibelhistorie udenad. I nogle tilfælde omtaltes det dog, om børnene forstod noget af det, de havde lært. Pastor Bøggild kritiserede således flere gange, at læreren i Ellidshøj lod børnene »alt for idelig« læse i Pauli Breve, »hvoraf det Meste maa være dem uforstaaeligt.« Præsten foreslog i stedet, at børnene læste i de forhåndenværende gode læsebøger.²⁶⁸

J.C. Lindberg fremsatte offentligt det senere så almindelige grundtvigianske standpunkt, at børnene måtte frigøres for det tvangsforhold at være bunden til en bestemt lærers religionsundervisning. De »seminaristiske Laugsmestres« skolemestertvang og de »teologiske Laugsmestres« kirketvang var to alen af et stykke.²⁶⁹

Faget gymnastik inkl. svømning og badning gav anledning til mange problemer. Reskriptsamlingens mange bestemmelser om faget viser myndighedernes og især kongens store interesse for det, som kun blev overgået af interessen for den indbyrdes undervisningsmetode.

Præsterne fik meget med gymnastikundervisningen at gøre. Medens 1814-anordningen kun krævede gymnastiske øvelser »saasom Løbe-, Springe-, Klavre-, Svømme- og militaire Øvelser«, hvor der fandtes duelige lærere hertil,²⁷⁰ blev der snart stillet krav om undervisning heri overalt.²⁷¹ Det var lettere sagt end gjort. Præsterne måtte næsten overalt kæmpe med kommission, grundejere og lærere om at få denne undervisning etableret.²⁷² Det krævede bevillinger til indkøb af de nødvendige apparater; en gymnastikøvelsesplads lod sig mange steder ikke opdrive. Den flere steder benyttede udvej at indrette øvelsespladsen på kirkegården fandt myndighederne ikke fuldt tilfredsstillende.²⁷³

Problemerne omkring indretningen af gymnastikundervisningen øgedes af, at gejstligheden i almindelighed ikke var særlig egnet til at føre tilsyn hermed. Dette fik sognepræst H.J. Giessing til at foreslå, at der i skolekommissionen skulle sidde en militærperson til at tage sig af gymnastikken.²⁷⁴

Hertil kom de vanskeligheder, præsten havde med at få læreren til at påtage sig at undervise i gymnastik og føre tilsyn med, at denne undervisning i det hele taget fandt sted og efter bestemmelserne.²⁷⁵ Sogne-

V Holdningen til undervisningen og læreren

præst Schiønning havde således stort besvær med at få skolelærer N. Jakobsen, Gravlev, til at undervise i gymnastik og sørge for, at børnene fik lejlighed til at bade. Da Jakobsen sad gentagne advarsler overhørig, klagede præsten til skoledirektionen og denne igen til Kancelliet. Jakobsen, der var over 70 år, fik ordre til at holde substitut til gymnastikundervisningen, ligesom han p.g.a. alderdom, rystende og snøvlede sangstemme var blevet frataget kirkesangen.²⁷⁶

Gymnastikken og kirkesangen blev ikke frataget lærer Jakobsen uden protester. Provstearkivet er fyldt med klager fra Jakobsen og beskyldninger mod sognepræsten. Provst Fogh, der var blevet træt af de idelige klager, indsendte således en af lærerens klager over præsten til Kancelliet med en påtegning om, at dets indhold »meget maa lade den, der vil læse det, i Tvivl om, hvilken der er størst enten Forfatterens [dvs. lærerens] Tilsidesættelse af al Sømmelighed, eller hans documenterede Taabelighed.«²⁷⁷

Præsten fik lignende problemer med svømning og badning. Egnede badesteder lod sig ikke uden videre finde, men en del steder lykkedes det at få tilladelse til at anvende søer, åer og mergelgrave. Men som eksemplet fra Gravlev viser, var lærerne ikke altid villige eller egnede som svømmelærere.²⁷⁸ Koleræpidemien i 1831 standsede alle svømmeøvelser i 3 år p.g.a. smittefaren.²⁷⁹

Præsten og skolekommissionen holdt ikke kun øje med lærerens undervisning, men med hans forhold i det hele taget. Hertil hørte lærerens forhold til børnene. Han skulle på den ene side sørge for, at børnene mødte renlige i skolen og lærte at holde orden og vise ærbødighed, men på den anden side skulle læreren være upartisk og ikke straffe børnene vilkårligt eller overdrevent.²⁸⁰ Lærerens afstraffelse af elever gav anledning til klager, som præsten måtte søge at tage stilling til. At det ikke altid var lige let fremgår af Ellidshøj-sagen (jfr. s. 204 ff.).

Lærerens tilværelse uden for skolen var heller ikke fritaget for sognepræstens tilsyn, især fordi læreren ikke altid holdt undervisningstiden og fritiden adskilt. Præstens uanmeldte skolebesøg skulle bl.a. være med til at kontrollere, om læreren i det hele taget mødte i skolen eller benyttede tiden til egne formål. Mange klager fra forældre gik netop ud på, at læreren mødte for sent, lod konen varetage undervisningen eller sendte børnene hjem igen. De mange skoleforsømmelser spillede sikkert en rolle; når der alligevel kun mødte få eller ingen børn, mente læreren, at han også selv kunne benytte tiden til f.eks.

V Holdningen til undervisningen og læreren

markarbejde. Præstens indberetning om den nye lærer N.E. Holst i Svenstrup giver et indtryk af problemet. Holst blev rost, fordi han mødte i skolen til rette tid og blev dér, at han ikke forsømte skoletiden for at passe sine kreaturer eller for at hjælpe sin kone med at brygge og bage.²⁸¹

Datidens transportproblemer var medvirkende til lærerforsømmeligheden. Når læreren skulle til marked for at købe kreaturer eller lignende, hente frugttræer til sin have eller gøre andre nødvendige indkøb, måtte han aflyse undervisningen, i andre tilfælde skyldtes aflysningen offentlige hverv såsom medvirken ved folketællingen (i 1834) eller indsamling af bidrag til vandlidte (i 1836).²⁸² I nogle tilfælde havde præsten givet sin tilladelse, i andre havde læreren blot på egen hånd sendt børnene hjem.

I 1843 fastlagde Kancelliet reglerne for lærerens frihed, efter at en vendsysselsk sognepræst havde klaget over, at han nogle gange var kommet på skolebesøg, men havde fundet skolen tom og læreren bortrejst, uden at han havde søgt tilladelse eller anmeldt forholdet. Varede lærerens fravær 1 dag eller mindre, skulle anmeldelse ske til præsten, længere fravær krævede forud indhentet tilladelse fra skolekommissionen (forstanderskabet).²⁸³

b) Præsten og lærerens pension

Lærerens afhængighed af præsten var meget stor. Præsten havde meget stor indflydelse på de højere foresattes syn på lærerne, da dette i høj grad byggede på præstens indberetninger. Præstens udtalelser havde økonomiske konsekvenser for læreren, da forflyttelse til bedre embede som nævnt ovenfor ikke lod sig praktisere uden præstens velvillige udtalelse.

Særlige begunstigelser var også afhængige af præstens indstilling.²⁸⁴ F.eks. fik den ovenfor nævnte skolelærer i Dall »formedelst Duelighed og Embedsringhed« et midlertidigt løntillæg på 10 rbd. fra skolelærerhjelpekassen.²⁸⁵ Når lærere ønskede at optage offentlige lån eller få udsættelse for renter og afdrag, var præstens ord ligeledes afgørende. Han skulle således bekræfte, at lærerens oplysninger var korrekte, og at denne i øvrigt var værdig til at modtage den ansøgte begunstiggelse.²⁸⁶

Det samme gjorde sig gældende i pensionsspørgsmål. Forhenvæ-

rende lærere og lærerenker modtog dels pension af embedet og dels efter nærmere bestemmelse et tillæg fra amtets skolelærerhjelpekasse.²⁸⁷ De temmelig mange udviklede stridigheder om fordelingen af indtægterne ved lærerskifte skal ikke behandles her, men det skal blot anføres, at disse sager ofte stillede meget store krav til præstens forhandlings- og forligsevner. Problemet var ikke blot et internt fordelingssspørgsmål mellem de to lærerfamilier, men berørte også sognets skolevæsen som sådant, da både pensionens størrelse og den gamle lærerfamilies indkvartering havde økonomiske konsekvenser. I flere tilfælde ejede den tidligere lærer dele af skolebygningerne, hvilket der nu måtte findes en praktisk løsning på.

Lettest var det at klare husningsproblemet, når embedet som i Aarestrup i 1837 blev i familien.²⁸⁸ Præsten foreslog i 1823, at den nye lærer i Sørup blev Jens Jensen Bech, ikke fordi han var særlig egnet, men fordi han var villig til at gå med til en bestemt billig ordning på pensions- og lønsspørgsmålet.²⁸⁹ I Svenstrup fremsatte man i 1822 det fromme håb for enken og hendes børn såvelsom for sognet, at SD »maatte træffe et saadant Valg i Embedets Besættelse, at Enken kunne blive i Boeligen. Men dette er meere at ønske end håbe.«²⁹⁰

I Ferslev søgte skolelærer Søren Møller selv at sikre sin eventuelle enke ved på skolelærerembedets regning at opføre et enkesæde på skolens hedelod. Sognepræst Rs. S. Deichmann mente støttet af provst Fogh under henvisning til lærerenkers »høist beklagelige og forladte Tilstand«, at forslaget måtte fremmes. Skolekommissionens øvrige medlemmer og indkaldte ligningsmænd modsatte sig hårdnakket forslaget, da byrden ved lærer Møllers eventuelle tidlige død ville falde på eftermanden. Da biskop Øllgaard også erklærede sig som modstander af enkesædet, bestemte Kancelliet, der i dette som i ethvert andet pensionsspørgsmål måtte spørges, at læreren godt måtte opføre et enkesæde, men at han personlig og ikke embedet skulle betale.²⁹¹

I forbindelse med pensionsspørgsmålet var det afgørende, at tillægget fra hjælpe-kassen ikke tilkom lærerne automatisk, selv om de havde bidraget til kassen, men der skulle tages hensyn til trang, værdighed samt hjælpe-kassens tilstand.

Præstens argumenter var afgørende, når der skulle skaffes et tillæg til pensionen. Ofte henviste præsten til specielle omstændigheder, der gjorde et tillæg absolut nødvendigt. Pastor Thomsen i Gunderup an-

V Holdningen til undervisningen og læreren

befalede i 1839 og i 1841, at to fhv. lærere fik støtte fra hjælpe-kassen, den ene var 76 år og næsten blind og måtte sørge for en forstanden berøvet datters underholdning, den anden var 82 år og aldeles døv samt »lidende af et apoplektisk Tilfælde«. Kancelliet bevilgede begge et pensionstillæg.²⁹²

Derimod afviste Kancelliet en ansøgning fra Aarestrup Skolekommission om at bevilge hjælp til en 12-årig legemlig og åndelig svækket dreng, hvis forældre, lærer Bech i Sørup og hans hustru, døde i løbet af to dage, og henviste drengen til fattigvæsenet.²⁹³ Det sidste eksempel viser, hvor dårligt lærere i virkeligheden var stillet. Når uheldet var ude, var der ikke langt til fattigvæsenet, og ofte undgik tidligere lærere og deres arvinger kun dette takket være præstens hjælp.²⁹⁴

Værdighedsbegrebets betydning viste sig, når en lærerenke senere fik et barn uden for ægteskabet. Provsten over Slet Herred tilbageholdt således i 1835 pensionstillægget til lærerenken i Salling, fordi hun ikke længere levede i et »ærligt og uberygtet Enkesæde.« Sognepræsten bidrog til sagen ved at meddele, at enken ikke var helt ubemidlet, da hun både havde et godt hus med lidt jord og en far, der havde et af de største præsteembeder på landet.²⁹⁵ Biskop Øllgaard støttede provsten og tilføjede, at det måtte understreges, at loven »stempler Utugt som Synd og Brøde; thi virkeligen tager den modsatte Mening i høi Grad overhaand.«²⁹⁶ Kancelliets afgørelse i sagen gik ud på, at enken måtte beholde pensionen af embedet, men at hun mistede tillægget.²⁹⁷

Ved en tilsvarende sag i Ellidshøj, hvor læreren forsøgte at blive fri for embedets pension til forgængerens kone, der havde avlet et barn uden for ægteskabet, afviste kommissionen at fritage ham for bidraget, da bestemmelserne ikke betragter enkepensionen »som en Belønning for Dyd, der ved Udyd kan forbydes; men snarere som en Understøttelse, hvortil de der i Almindelighed ere Trængende, have jus qvæsimum, og desaaarsag ej behøve at supplicere om.«²⁹⁸ I den sidste sag spillede det dog ind, at læreren i forvejen havde et modsætningsforhold til præst og kommission (se s. 204 ff.).

c) Tre lærersager

I 1830'erne og i begyndelsen af 1840'erne var der i Hornum Herred tre meget langvarige lærersager. Forskellige facetter af de tre sager er omtalt ovenfor, men her skal sagerne behandles i deres sammenhæng

og under den synsvinkel, at præstens tilsynsforhold til læreren var så snævert, at større problemer med læreren på et eller andet tidspunkt ville skabe et modsætningsforhold mellem lærer og præst, selv om problemet oprindeligt ikke havde noget med præsten at gøre.

Hougaardsagen i Suldrup

Skolelærer Jens Hougaard, Suldrup Skole, spillede i februar 1833 kort i lærerboligen, skønt han tidligere var blevet advaret herimod både i skolekommissionen og af præsten under fire øjne.²⁹⁹ Under kortspillet var han blevet uenig med indsidder Hans Klitgaard, havde truet ham, og til sidst skudt efter ham. Ifølge referatet af skolekommissionsmødet, hvor det passerede anmeldtes, havde Hougaard haft til hensigt at ramme,³⁰⁰ men en afhøring i Hornum-Fleskum Herreders Politiret af de berørte parter fastslog, at det ikke var et mordattentat, men et forsøg på at skræmme manden.³⁰¹

Ifølge datidens retsvæsen var forsøg på at skyde en mand åbenbart ikke strafbart, når der ikke skete noget, i hvert fald opgav man sagen fra retslig side.³⁰² Skolemyndighederne var i første omgang indstillet på at nøjes med at give læreren en streng irettesættelse. Derimod slap han på grund af sine fattige kår for en pengemulkt.³⁰³

Lærer Hougaard blev derefter 13/5-1833 indkaldt til et møde i skolekommissionen for hele pastoratet og måtte her modtage en meget skarp irettesættelse fra sognepræsten J. Ernst. Præstens lange formaningstale var holdt i en meget moraliserende tone. Præsten indledte med at lægge læreren på sinde, at han havde misbrugt salig amtsprovst Tetens' og »vor forrige Almeenagtede og retsindige Godseiers« tillid, da de i sin tid havde antaget ham. Han havde ved sin vanærende handling tilsidesat den agtelse og ærbødighed, han skyldte sine foresatte. Han havde endvidere ved sin højst fornedrende spillensyge voldt sin hustru og børn dybe og smertelige sår, og han havde været lige ved at knytte det afskyelige misdædernes navn til sin familie. Læreren måtte desuden være klar over, at hans misgerning var til forargelse for de ham betroede uskyldige børn. Præsten ville ikke undre sig, hvis forældrene foretrak at sende deres børn til Sønderup Skole, »hvis Lærer i Deres Tanker maaskee staar under Dem; men hvem Andre, ikke af Stolthed blændede, Omdømme i nogle Henseender sætte over Dem«. ³⁰⁴ Det allerværste var dog, at han havde forbrudt sig mod Gud, eller i Ernsts sprogbrug: »det alvidende hellige og retfærdige Væsen«.

V Holdningen til undervisningen og læreren

Præsten opfordrede sluttelig læreren til at opgive vildfarelsen, lidenskaben og indbildskheden og erstatte det med anger og bøn.³⁰⁵

Den hårde irettesættelse og lærerens manglende tilbøjelighed til at indrømme sine fejl bidrog til at skabe et modsætningsforhold til præsten, som blev yderligere uddybet en måneds tid senere. Biskop Øllgaard afslørede under visitatsbesøg, at Hougaards ansættelsesforhold ikke var i orden, da han både manglede kaldsbrev og kollats.³⁰⁶ Den kaldsberettigede, proprietæren på Albæk, forlangte præstens attest som betingelse for at udstede kaldsbrevet.³⁰⁷ Læreren fandt det imidlertid ikke gavnligt at vise proprietæren attesten, og han fik derfor ikke noget kaldsbrev. Sognepræsten havde nemlig i sin attest fremhævet, at skønt læreren ikke savnede kundskaber og færdigheder, havde hans orden, flid og iver ikke været af en sådan karakter, at han kunne anbefale ham. Hertil kom, at hans opførsel uden for skolen »desværre nu og da har været saaledes, at den ingenlunde kunde give ham Krav paa endog den allerringeste Anbefaling«. ³⁰⁸

I august havde forholdet mellem Ernst og Hougaard udviklet sig således, at præsten fremsatte meget hårde beskyldninger imod læreren over for skoledirektionen og endog gik så langt, at han ville foretrække at fratræde sit kald fremfor at se Hougaard fortsætte.³⁰⁹

Men foreløbig slap præsten ikke af med læreren, da skoledirektionen og biskoppen ikke var enige, om Hougaard kunne fastansættes. Biskoppen var netop ved at opgive sin modstand imod at give læreren kollats,³¹⁰ da præsten og skolepatronen indberettede en ny sag. Hougaard var

»i en af de her paa Egnen værende Smugkroer, i et Laug med nogle Spille- og Svirebrødre... kommen i et temmeligt alvorligt Slagsmaal, og slap ikke derfra, uden med et saa forrevent Ansigt, at man ikkun maatte tilskrive det hans sædvanlige Skamløshed han fremstillede sig med det i Kirken de strax paafølgende Paaske Helligdage«. ³¹¹

Den nye sag, hvor det dog senere viste sig, at Hougaard ikke selv havde skylden,³¹² fik myndighederne til at suspendere læreren og opslå embedet vakant.³¹³ Præstens problemer hørte ikke op hermed. Hougaard ville ikke uden videre fraflytte lærerboligen, og der opstod strid om, hvor meget af kornafgrøden, der tilkom læreren.³¹⁴ Dertil kom, at Hougaard ville overlade til præsten som formand for fattigvæsenet at skaffe ham husly, hvis han blev sat ud af skolen.³¹⁵ Senere var

det umuligt at finde en kandidat til det ledige embede.³¹⁶ Resultatet blev derfor, at bispren, der nu støttede den »ulykkelige familiefader«, foreslog en prøvetid på et år, hvorefter en endelig vurdering skulle foretages. Bispren afviste direktionens forslag om i stedet at forflytte Hougaard på grund af hans spændte forhold til præsten, fordi ingen ville ansætte ham, og fordi præsten ønskede andet embede.³¹⁷

Fronterne mellem læreren og hans nærmeste foresatte var nu trukket stærkt op. I sommeren 1834 var præsten på en rejse til Falster, men skrev forinden til provsten, at Hougaard sikkert ville benytte hans fravær til »at yttre sig desto friere og at give sit beklemt Hjerter Luft i Besvælinger over hans nærmeste Foresatte«. Præsten ville forbeholde sig ret til at svare igen, når han kom tilbage.³¹⁸

I september 1834 fik Hougaard indkaldt pastor Ernst til forligskommissionen,³¹⁹ og senere i samme måned kom han med et voldsomt udfald imod sognepræsten, oven i købet direkte til Kancelliet. Præstens anklage imod ham skyldtes ikke nidkærlighed for sit embede, da ingen hidtil havde kunnet beskyldte læreren for embedsforsømmelse, nej den skyldtes en særlig »kilde« i præstens indre. Den samme kilde havde for et par år siden fået præsten til at overfalde en murermester i Sønderup Kirke, hvorved han gav »et forargeligt Exempel« for en stor del mennesker. Desuden anklagede læreren præsten for at have ladet ham forrette kirketjenesten, medens præsten beklædte andres poster »og deels søgt Forlystelser uden om«. Læreren håbede, at Kancelliet nu kunne indse, »hvad Mand jeg har havt med at gjøre«. ³²⁰

Lærerens hårde, men udokumenterede anklager bærer tydeligt præg af hans penible situation, men viser samtidig, at ethvert fremtidigt samarbejde mellem lærer og præst var umuligt. Både provst og biskop gennemskuede holdbarheden i anklagerne, og mente begge, at der ingen grund var til besværing over præstens forhold.³²¹

Forholdene blev efterhånden for brogede for præsten, især efter at skoledirektionen og biskoppen ønskede Hougaard konstitueret. Pastor Ernst havde allerede i 1833 truet med at søge andet embede, hvilket han nu gjorde alvor af. I februar 1835 udnævntes han til sognepræst for Sønder Jernløse-Søstrup på Sjælland.³²²

Udnævnelsen fandt samtidig med, at Hougaard skulle indsættes i sit embede påny, men præsten kunne nu ikke længere tåle synet af læreren. Han bad om, at Hougaards konstitution måtte udsættes i 8 dage, så han kunne blive fri for »at confronteres med Hougaard for Alteret«,

V Holdningen til undervisningen og læreren

og han nægtede til provstens og biskoppens misbilligelse selv at foretage genindsættelsen.³²³

En egentlig afslutning fik Hougaard-sagen ikke. Efter et års forløb skulle den nye sognepræst Georg Høst og skolekommissionen udtale sig om lærerens forhold i prøveåret. Præsten indrømmede, at han boede så langt borte fra Suldrup, at det var vanskeligt at kontrollere Hougaard med et skarpt øje (hvilket altså også må have gældt for pastor Ernst), men han havde hørt ubeviselige rygter om, at læreren havde været til stede i selskaber og forsamlinger, hvor svir og kortspil foregik. Præsten mente dog, han havde forbedret sig. Biskoppen afgjorde sagen ved på den ene side at fremhæve, at Hougaard var et så »heftigt lidenskabeligt Menneske«, at man kunne frygte, lidenskabens egen skulle blive hans herre, men på den anden side passede han sit embede, og han foreslog derfor, at konstitutionen forlængedes, og at læreren skulle sættes »ikke blot under Skolekommissionens almindelige, men endog under dens besynderlige Opsyn«. Den mindste klage ville betyde afskedigelse.³²⁴ Hougaards prøvetid varede helt indtil hans afgang som lærer i 1842,³²⁵ selv om der et par gange senere var problemer med ham.³²⁶

Provsterets-sagen i Ellidshøj

Ikke så snart var lærer Niels Nielsen i 1828 blevet forflyttet fra Gudum til Ellidshøj, førend der opstod strid mellem læreren og beboerne. I de følgende 15 år udslyngede de to parter en lang række anklager mod hinanden. Da sognepræst Bøggild i 1841 foretog en udskrift af disse klagers behandling i skolekommissionen, fyldte den 48 tætskrevne foliosider.³²⁷

Beboerne klagede over, at læreren ikke passede undervisningen: han mødte for sent om morgenen og løb til Aalborg i ubetydelige ærinder. Klageskrivelserne indeholdt som fast punkt, at læreren var hård både i tale og adfærd over for børnene. Beboerne var desuden utilfredse med, at læreren lod børnene fryse i skolen, at han aldrig ringede med kirkeklokken (hvilket hørte til kirkesangerjobbet), at han drev sine kreaturer ind på kirkegården, og endelig at han i undervisningen lod børnene sidde og »plapre« i munden på hinanden. Læreren på sin side klagede utallige gange over, at beboerne ikke sørgede for, at han modtog, hvad han havde krav på. Snart var det lønnen, han var

V Holdningen til undervisningen og læreren

utilfreds med, snart brændslet og foderet, der leveredes ham på en utilstrækkelig måde eller hans jordlod og boligforhold, der var noget i vejen med.

Sognepræsten i hele den her behandlede periode var Tyre Bøggild. Han kunne som skolekommissionsformand og lærerens nærmeste foresatte ikke undgå at blive draget ind i striden. Han måtte, hver gang konkrete anker imod lærerens opførsel forelå, undersøge sagen og pålægge læreren at ændre fejlene, ligesom han måtte søge at overtale beboerne til at give læreren, hvad han havde krav på.

De tilgængelige kilder giver et tydeligt indtryk af, at præsten i regelen støttede beboerne imod læreren. Bøggild pålagde ofte Niels Nielsen både offentligt og under fire øjne at omgås børnene med »Lemfældighed, Sagtmodighed og Kjerlighed«, og lade være med at puffe og støde til børnene, hvilken anke præsten havde fået bekræftet under skolebesøg. Specielt angreb præsten i skolekommissionen læreren for at have ladet et invalid barn stå op hele dagen (jfr. s. 193). Ifølge klagen fra faderen kaldte læreren desuden barnet de skammeligste øgenavne, ja han havde »gaaet og hinket efter for hendes Naturfejl.« Læreren benægtede, men tilføjede, »for hans vanføre Datters fjantede Væsen maae jeg ofte vise hende tilrette.« Præsten gav klageren medhold, da han var en agtet og troværdig mand, og da han kendte læreren som en ikke særlig flittig, men lidenskabelig mand, der havde alt for høje »Indbildninger om sit eget Værd.« Præsten mente også, at de øvrige klager imod ham var begrundede. Læreren udeblev ikke sjældent halve og hele dage fra skolen og blev set spadserende i byen.

Fornyede beklagelser fra Niels Nielsen over hans lønforhold blev af præsten kaldt for »slibrige« og »uværdige«, og han fastslog, at beboernes uvilje imod læreren skyldtes dennes »højstegennyttige, trodsige og uretsindige Adfærd.«³²⁸ Læreren lod præsten mærke, at han ikke var tilbøjelig til at acceptere præstens kritik. Flere udtalelser fra præsten tyder på, at det er kommet til regulære opgør.³²⁹

I skolens journal beklagede læreren sig over, at præsten flere gange offentligt havde kaldt læreren for »en studsig Knægt og stolt Monsiør« og Niels Nielsen beklagede, at lærerstandens stilling var så ringe, at han ikke kunne tage til orde imod krænkelserne.³³⁰ I 1833 besvarede Niels Nielsen dog en klage fra beboerne med en erklæring, der indeholdt »meget fornærmeligt især mod Præsten.«³³¹

Skoledirektionens afgørelse af de gensidige klager søgte at dele sol

V Holdningen til undervisningen og læreren

og vind lige. På den ene side tilkendegav man misfornøjelse med lærerens fremfærd og især hans tilsidesættelse af »den Agtelse han skylder sine Foresatte«. På den anden side fandt direktionen heller ikke præsten helt fejlfri, da det var hans opgave at beskytte læreren og »afværge, at ej hans Fjender skulde glæde sig ved at undertrykke ham, der i et ringe lønnende og i det møjsommeligeste Kald højlig kan trænge – som enhver Skolelærer – til Opmuntring.«³³²

Det spændte forhold mellem beboerne og Niels Nielsen forværredes atter i forbindelse med forhandlingerne om løntillæg efter Plak. 22/5-1839 (jfr. s. 105).³³³ Trods stor modstand fra kommissionen og beboerne fik Niels Nielsen bevilget et løntillæg, men det fik samtidig de gensidige klager til at blusse op. Da skoledirektionen samtidig forlangte, at skolebygningen og fattighuset, som hidtil havde været bygget sammen, skulle adskilles og nye ladebygninger opføres til læreren, gav dette anledning til flere klager fra lærerens side. Beskyldningernes indhold skal ikke refereres her, da de til forveksling lignede dem fra begyndelsen af 1830'erne.³³⁴

Imidlertid kom et nyt moment til. Ved et fællesmøde mellem skole- og fattigkommissionen, hvorunder også provsten og amtmanden var til stede, rejste en beboer sig og klagede over, at hans børn intet lærte i skolen.³³⁵ Læreren forsvarede sig med, at mange forældre lod deres børn ganske forsømme skolen, og skønt han hver måned afleverede forsømmelseslisten til skolekommissionen, gjorde den intet for at afhjælpe skolegangen. Alene for april, maj og juni måned 1840 udgjorde forsømmelserne 448 dage, og senere angav læreren tallet til 653½ dag for perioden okt. 1840-feb. 1841.³³⁶

Den af læreren åbenlyst fremsatte beskyldning for embedsforsømmelse fik skoledirektionen til at forlange skolekommissionens og præstens redegørelse for, hvor ofte der var holdt kommissionsmøde om sagen, hvor mange mulkter der var idømt, hvor ofte præsten havde været på skolebesøg, og hvad han havde skrevet i journalen.³³⁷

Skolekommissionen forsvarede sig med, at børnene dels havde været syge, dels var bange for læreren. Desuden havde Nielsen af »mindre ædle Bevæggrunde« ansat forsømmelsestallet for stort. Præsten forklarede, at han undtagen om sommeren havde besøgt skolen 2-3 gange månedligt og havde i journalen antegnet datoen, men bemærkningerne havde han kun mundtligt tilkendegivet læreren.³³⁸

Denne forklaring frikendte ikke det lokale tilsyn for forsømmelig-

hed, og da sagen af læreren 31/12-1840 var tilstillet Kancelliet,³³⁹ blev udgangen af sagen, at der blev nedsat en provsteret for at undersøge lærerens og præstens embedsforhold, dog uden at nogen af parterne suspenderedes.³⁴⁰

Først et par ord om gejstlige retter. Da en forordning i 1806 fritog provsterne for den gejstlige skifte- og auktionsjurisdiktion med den begrundelse, at det var til større besvær for provsterne end for andre embedsmænd, blev det samtidig fastslået, at provsteretten stadig skulle dømme i gejstlige sager i 1. instans.³⁴¹ Foruden provsten skulle underretsdommeren samt tingskriveren, som skulle føre protokollen, være medlemmer.³⁴² Derimod skulle provsteretten ikke længere tiltrædes af 2 sognepræster. Retten nedsattes af biskoppen, og amtmanden udpegede den civile aktor. En provsteret kunne både sættes på det almindelige tingsted og på et andet bekvemt sted. Sagernes behandling skulle normalt føres ind i en særlig gejstlig justitsprotokol.³⁴³

Fra provsteretten kunne der appelleres til landemodet som 2. instans, hvor stiftamtmanden og biskoppen var dommere og stiftsprovsten skriver. Højesteret var øverste instans også i gejstlige sager.

Præstens embedsforhold i hele dets omfang var normalt underlagt de gejstlige retter.³⁴⁴ For lærernes vedkommende hørte de indtil 1814 klart til den gejstlige stand.³⁴⁵ Efter degneembedernes nedlæggelse var det mere usikkert, men et par kancelliafgørelser fra 1820'erne fastslår, at i hvert fald kirkesangerne hørte under gejstlig jurisdiktion. Der er heller ingen tvivl om, at hvis læreres forseelse på en eller anden måde havde forbindelse med præstens forhold, hørte sagen ligeledes under provsteretten.³⁴⁶

Kancelliet anmodede i Ellidshøjsagen biskoppen om at foranstalte provsteretten nedsat, hvilket han gjorde ved at indkalde provst Fogh og bede amtmanden om at indkalde det verdslige medlem (by- og herredsfoged C.G. Lyng, Nibe). Den særlige »Hornum-Fleskum Herreders Extrarets Protocol« førtes af by- og herredsskriver, krigsassessor Arntzen. Sikkert for bedre at kunne konstatere klagernes reelle indhold blev provsteretten sat i Ellidshøj skolestue.³⁴⁷

Foruden læreren og præsten afhørtes kommissionens øvrige medlemmer samt en række beboere, der havde underskrevet klagen imod læreren. Medens beskyldningerne imod læreren under afhøringen hovedsagelig svandt ind til rygter, var præstens forsvar meget svagt. Lærerens klage over lønudbetalingen og langsom reparation og tilbyg-

V Holdningen til undervisningen og læreren

ning havde præsten ikke taget sig af, da han mente, det var patronens arbejde. Lærerens kritik af, at der ikke blev idømt mulkt, og at præsten havde tilladt indskrænket skolegang om sommeren, afviste præsten med, at børnene ikke turde møde, og at læreren selv forsømte skolen. Selv om præsten havde ret heri, havde det været præstens opgave at gribe ind over for disse problemer. Præsten måtte desuden indrømme, at han havde forsømt at besøge skolen, og at han havde anført skolebesøg i journalen, uden at han havde været i skolen.³⁴⁸ Endelig havde læreren under afhøringen fremlagt attester fra sognepræsten, der viste, at der ikke var noget i vejen med lærerens flid og kundskaber. Præsten tilstod, at han havde givet Nielsen »maaskee bedre Attester end han fortjente for at slippe af med ham til et andet embede.«³⁴⁹

Provsteretssagen afslørede den væsentligste årsag til, at Ellidshøj-sagen fik et sådant omfang, og at både den økonomiske bestyrelse af skolevæsenet og skolegangen forsømtes. Der savnedes en energisk sognepræst. Pastor Bøggild var ikke længere en sådan. Han betegnedes af biskoppen som værdig, men svækket af alder og sløvhed.³⁵⁰ En 75-årig sognepræst, der forsømte skolebesøg og kommissionspligter, kunne ikke hindre, at de gamle problemer med en stridslysten lærer og vrangvillige beboere påny blussede op, da uenigheden om løntillægget og bygningsændringerne lagde grundlaget herfor. Sagen giver et tydeligt billede af sognepræstens betydning for skolevæsenets funktionsdygtighed.

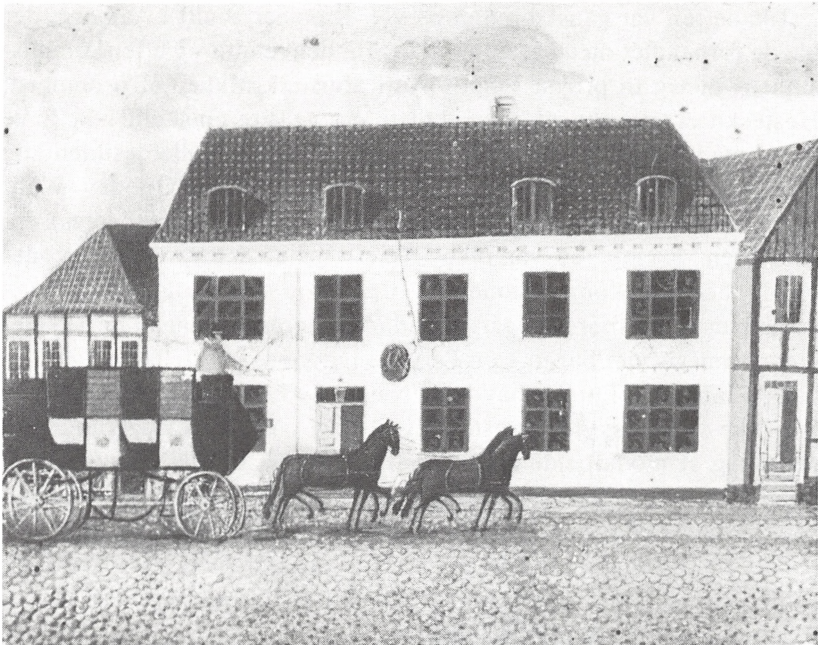
Provsteretssagen fik ingen direkte følger. Provsteretten afsagde ingen dom, og provsten ventede 2 år, før han indberettede udfaldet af afhøringen,³⁵¹ og i mellemtiden var forholdene ændret væsentligt. Pastor Bøggild havde fået kapellan,³⁵² et forstanderskab var tiltrådt, og endelig syntes stridighederne at være nogenlunde bilagt.³⁵³

Diligencesagen i Gravlev

I januar 1840 anmodede lærer Peder Larsen, Gravlev Skole, skolekommissionen om at måtte overlade plads i skolebygningen til 4 heste, som skulle befordre brevposten og diligencen fra Gravlev til Hobro. Læreren begrundede bl.a. ansøgningen med, at det gav forøget gødning til skolelodden.

Bortset fra den ene skolepatron, forvalter Wegener, Buderupholm,

V Holdningen til undervisningen og læreren

Diligence fra Christian VIII's tid, 1839-48. Post- og Telegrafmuseet formoder, at motivet stammer fra Aalborg, uden at bygningen dog har kunnet identificeres.

Diligencen har været et farvestrålende skue. Selve vognen var gul og sort, og den havde to døre forsynet med grønne jalousier. Postillon'en var iført høj hat og rødt slag. (usigneret akvarel. Dansk Post- og Telegrafmuseum).

var de øvrige 11 medlemmer af pastoratets skolekommissioner afvisende over for lærerens ansøgning. De væsentligste grunde hertil var, at den idelige omskiftning af hestene og de rejsendes mulige »Aftræden« i skolebygningen og opbevaringen af foder til hestene dels skabte forstyrrelse i undervisningen og fik læreren til at tage sig af uvedkommende ting, dels medførte slid på kommunens bygninger. Endelig var man bange for, at læreren også ville begynde at holde krohold for de rejsende.³⁵⁴

Den 30. marts 1840 meddelte sognepræsten, C.C.H. Gjerløff, amtmanden, at Larsen uden videre havde indrettet plads til hestene, og at læreren havde meddelt præsten, at han havde fået amtmandens tilladelse. Præsten fandt det »mindre passende og betryggende« at modtage besked herom fra en ham »underordnet Skolelærer.«³⁵⁵

V Holdningen til undervisningen og læreren

Tilladelsen var ganske rigtig på vej. Kæmner Wulff i Aalborg, der havde forhandlet med læreren om sagen, henvendte sig efter kommissionens afslag til provst Fogh. Wulff afviste kritikken af ordningen: Hesteskiftet ville ske uden for skoletiden, og læreren skulle ikke have noget med det praktiske at gøre. Skolebygningen skulle desuden kun benyttes, indtil der kunne indrettes en fast poststation i Gravlev. Wulff fremhævede desuden sagens almenyttige formål: at forbedre samfærdselen. Kæmneren var ikke i tvivl om, at det var præsten, der havde fået skolekommissionen til at gå imod sagen, og at der i præstens indstilling sporedes partiskhed imod læreren, »saa at det ikke er ham saameget om Sagen som Personen at gjøre.«³⁵⁶

Den samme opfattelse havde patronen, forvalter Wegener. Selv om han ikke ville beskyldte præsten for at have »uædle Bevæggrunde« til personlig at modarbejde sagen og få de øvrige til at stemme i med, fandt han ikke præstens grunde antagelige. Præsten havde desuden søgt at holde Wegener uden for behandlingen af sagen.³⁵⁷

Selv om biskoppen to gange udtalte sig imod sagen,³⁵⁸ fulgte Kancelliet skoledirektionens positive indstilling³⁵⁹ og gentog flere gange, at læreren måtte påtage sig opgaven.³⁶⁰

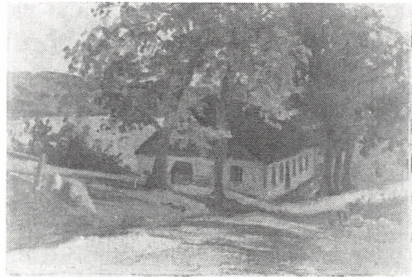
Indkvarteringen af diligenchestene blev indledning til en langvarig og bitter strid mellem lærer og præst. Striden om hestene havde skabt et modsætningsforhold, der snart blev uddybet af andre forhold.

Modsætningsforholdet førte bl.a. til en erklæringskrig i skolejournalen, skønt læreren ikke havde ret til at besvare præstens vurdering af hans skolebesøg.³⁶¹ Den 31/7–1840 var præsten i skolen, »men fandt Bagerdeig i den«. Læreren svarede, at præsten ikke var kommet på skolebesøg i 1½ år, og klagede over, at han nu kom midt i høhøsten, medens læreren var i kæret. Præsten replicerede, at han havde været syg, og at regimentskirurgen havde pålagt ham at holde sig fra enhver ærgrelse, og den var ham altid sikker i Gravlev Skole. Desuden fremhævede han det forkastelige i, at læreren var i kæret fremfor i skolen.

Den 5/2–1841 var præsten igen i skolen og konstaterede, at to børn græd stærkt. Læreren noterede i journalen, at præstens skolebesøg kun bestod i, at han skrev den nævnte notits i journalen og forlod skolen igen uden hverken at sige goddag eller farvel. Når præsten blot ikke var der, var skolen et fredens hus. Gjerløff fastholdt, at han skyndte sig bort for at slippe for en grov behandling fra lærerens side; det var desuden læreren, der ikke havde villet hilse. Skolen var ikke

V Holdningen til undervisningen og læreren

Gravlev Skole således som den så ud fra opførelsen i 1831, indtil den blev nedrevet i 1902.
Oliemaleri fra 1902 signeret A.C.P.
(Aalborg lokalhistoriske Museum).

noget fredens hus, men var på grund af lærerens hårde fremfærd præget af gråd og tænders gnidsel. Læreren rejste desuden bort, når det passede ham, uden at spørge præsten. Præsten beskyldte ham endelig for at have aflæstet havre til diligencehestene midt under gudstjenssten.

Højdepunktet i præstens og lærerens strid nåedes den 2/3-1841, hvor pastor Gjerløff mødte i skolen for at irettesætte læreren på grund af klager fra to fattiglemmer og en gårdfæster over mishandling af deres børn. Præsten tilkaldte distriktets to skoleforstandere, men ikke patron Wegener, og fik sat en skolekommission i skolestuen, medens børnene var til stede. Både præstens, lærerens og patronens version af begivenheden er bevaret.

Set fra præstens side drejede sagen sig om grov mishandling og forsømmelighed fra lærerens side.³⁶² Skolekommissionen, dvs. præsten, afhørte skolebørnene, hvorunder det kom frem, at læreren havde slået et barn på kinderne med knyttede hænder, så blodet flød ud af munden, og et andet barn med et fire gange knyttet reb – dette reb skjulte læreren bag kakkelovnen, når præsten kom på besøg. Læreren brugte afstraffelsesmidlerne, når eleverne ikke kunne deres lektier, og han forsøgte at få andre elever til at spytte på dem, der ikke kunne lektien. Læreren kunne desuden finde på at forlade børnene og gå ud i stalden i længere tid midt i undervisningstiden. Skolekommissionen idømte læreren en mulkt på 2 rbd. og fratog ham for fremtiden revselsetten.

Læreren klagede til skoledirektionen over en række forhold ved præstens opførelse. For det første var den af præsten rejste klage imod

V Holdningen til undervisningen og læreren

ham løgnagtig, og for det andet havde præsten ved denne som andre lejligheder vist ondskab over for ham. Pastor Gjerløff havde under skolebesøg og under eksamen offentligt vist sig foragt for læreren og havde direkte udtalt, »at den store Peder Larsen . . . kun er en Almisselem fra Sønderhave i Thye, og at den Kjole han har faaet paa er let at afryste.«³⁶³ Læreren var utilfreds med, at præsten havde irettesat ham i alle børnenes påhør, hvilket umuliggjorde hans fremtidige gerning. Peder Larsen anså præsten for at være »forrykt i Hovedet«, og han vedlagde en udtalelse fra 14 beboere om, at de »oftere« havde tvivlet om præsten var ved »sin Fornufts fulde Brug.«³⁶⁴

Skolepatron forvalter Wegener, Buderupholm, støttede stort set læreren, da præsten både formelt og reelt havde forset sig. Han havde ikke indkaldt patronen til kommissionsmødet og burde ikke have revset læreren i børnenes påhør. Desuden havde præsten ikke hørt lærerens forsvar eller påvist klagerens holdbarhed. Præstens opførsel over for læreren var sådan, at Wegener ikke undrede sig over, at læreren mistede respekten. Forvalteren ville derimod helst ikke udtale sig om præstens sindstilstand, men nøjedes med at fremhæve, at præsten handlede anderledes, end hvad man kunne forvente.³⁶⁵

Skoledirektionen gik nærmest ind for sanktioner over for præsten, da han »tiere har været i en Sindstilstand, der gjorde ham uskikket til hans Embedsgjerning i en hversomhelst Henseende«, og ville spørge Kancelliet, om man stadig skulle undlade at afskedige præsten af hensyn til hans mindreårige børn.³⁶⁶

Biskop Øllgaard var uenig med direktionen. Præstens sindstilstand for et år siden kom ikke sagen ved; derimod havde direktionen selv forkludret hele sagen ved ikke i tide at have fået sagen ordentlig belyst. Bispnen fandt, at både præst og lærer havde forset sig, men mest præsten. Biskoppen foreslog, hvad Kancelliet tilsluttede sig, at præsten fik en irettesættelse for at have indkaldt skolekommissionen ulovligt og at have benyttet børnene som vidner imod læreren. Endelig skulle præstens bemærkninger om lærerens herkomst påtales. Læreren skulle irettesættes, fordi han havde besvaret præstens anmærkninger i skolejournalen. Biskop Øllgaard sluttede sin betænkning med den selvretfærdige bemærkning, at alle disse »saa skadelige, saa forargelige og forargende Misforhold« kunne være undgået, hvis Kancelliet blot havde hørt efter biskoppens advarsler om ikke at tillade diligenchestens indkvartering i Gravlev Skole.³⁶⁷

V Holdningen til undervisningen og læreren

Præstens snævre tilsyn med lærerens undervisning i og uden for skolen gav ham meget arbejde og kunne let føre til konflikter med læreren. De tre lærersager fra Hornum Herred giver et illustrativt billede heraf. Selv om de alle tre havde en oprindelse i forhold, der ikke egentlig havde noget med præsten at gøre – i Suldrup brugte læreren sin fritid på en meget speciel måde, i Ellidshøj startede sagen med et modsætningsforhold mellem læreren og beboerne, og i Gravlev påtog læreren sig bibeskæftigelse – endte alle tre sager med, at præst og lærer ikke kunne tåle at se hinanden.

Medvirkende hertil var, at præstens tilsyn gik langt videre end til selve undervisningen. Præsten skulle kontrollere lærerens dagligdag både i og uden for skolen. Læreren havde sikkert bedre kunnet affinde sig med, at præsten kritiserede undervisningen, end at han blandede sig i lærerens revselse af børnene, hans forsømmelighed og moralske forhold. Når de sidstnævnte forhold blev fremdraget, var det ofte på foranledning af klager fra beboerne. Præsten kom her i en konfliktsituation, hvor han enten kom i et modsætningsforhold til beboerne eller læreren. Dette problem forøgedes, som de behandlede sager giver mange eksempler på, når de gensidige klager var prægede af rygter og overdrivelser, og hvor påstand kom til at stå imod påstand.

De tre sager fra Hornum Herred kan både betragtes under en specifik og en generel synsvinkel. De indblandede personer havde naturligvis deres betydning for, at sagerne fik et sådant omfang. De to skolelærere (Hougaard og Niels Nielsen) havde begge et vanskeligt og stridslystent sind, og blandt de indblandede sognepræster var pastor Bøggild for gammel til at varetage embedet ordentligt, og pastor Gjerløff var i perioder utilregnelig³⁶⁸ og havde tendens til at komme i strid med folk.³⁶⁹ Men på den anden side havde sagerne som ovenfor nævnt generelle træk, som genfindes i en række andre konflikter også i Hornum-Fleskum Herreder, og hvis egentlige baggrund lå i det basale forhold, skoleanordningen og dens praksis satte for præst og lærer.

Sagerne giver samtidig flere antydninger af, at præstens og lærerens forhold ikke ligefrem var præget af en ligestilling; læreren stod langt under præsten. I flere tilfælde ville lærerne ikke affinde sig med dette, men tog til orde imod præsten på en måde, denne fandt upassende. Denne oppositionslyst var ikke uden sammenhæng med lærerstandens almindelige indstilling i 1830'erne og 1840'erne.

9. Læreren standsfølelse og præsten

De første par årtier efter 1814 affandt lærerne sig med deres underordnede stilling. En betydelig del af lærerne var endnu uden egentlig uddannelse og forventede kun en laverestående placering i samfundet. De dårlige tider betød generelt, at alle grupper i lokalsamfundet havde det vanskeligt, hvilket endog gjaldt præsterne, og lærerne kunne ikke gøre sig håb om bedre forhold. Desuden var lærernes kendskab til hinanden meget begrænset.

I 1830'erne forbedredes tiderne væsentligt, og lærerne mente, at de også kunne gøre krav på deres del. En afgørende grund til 1830'ernes lærerbevægelse var, at en større og større del var uddannede seminarister, der i modsætning til de ikke-uddannede gennem årene på seminariet havde fået en fællesfølelse af, at lærerne udgjorde en særlig stand, og at de som uddannede pædagoger ikke skulle lade sig alt byde. Fællesfølelsen udbyggedes flere steder ved, at lærerne holdt kontakten ved lige med seminarieforstanderen.³⁷⁰ Den almindelige frihedsstrømning, som indførelsen af stænderforsamlingerne forårsagede, havde sikkert også indflydelse på lærerne.

I løbet af 1830'erne og begyndelsen af 1840'erne oprettedes der i næsten samtlige provstier i landet skolelærerkonferencer, hvor et områdes lærere mødtes ca. 4 gange om året for at drøfte emner af fælles interesse.³⁷¹ Emnerne for disse møder var oftest faglige, dvs. man behandlede problemer i tilknytning til et af skolens fag. Generelt var disse møder temmelig præget af det religiøse: undervisningen i bibelhistorie, lærebog og katekisation var tit på dagsordenen, og møderne indledtes og sluttedes med bøn og sang. Det var ikke her, præsternes eventuelle modstand mod lærermøderne kunne sætte ind. Ofte knyttes der læseselskaber og bogsamlinger til konferencerne, hvorved lærerne fik mulighed for at udvide deres horisont og følge med i de vigtigste pædagogiske og politiske tidsskrifter. Herved fik debatten i lærernes tidsskrifter en bredere betydning for lærernes standsfølelse.

I det følgende skal nogle synspunkter fra debatten i lærernes tidsskrifter fremdrages for at anskueliggøre, hvilken betydning lærerne mente, at lærerstandens opvurdering ville få for præsternes tilsyn med lærerne. Denne debat var en vigtig forudsætning for, at skolekonferencerne blev et landsdækkende fænomen. Skønt der tidligere havde været udgivet skoletidsskrifter,³⁷² havde disse i modsætning til »Tids-

skrift for Almueskolevæsenet« 1834–39 + supplement 1841 og »Maanedskrift og Repertorium for Almueskolelærere« 1839–48 ikke været egentlige lærertidsskrifter. Tilblivelsen af de nye tidsskrifter, der i høj grad var med til at fremme lærernes fællesfølelse, var i sig selv udtryk for lærernes stigende selvagtelse.

Lærerne mente, at deres kår var dårlige i to retninger: For det første var deres materielle forhold elendige, hvilket artiklerne gang på gang gjorde opmærksom på. Disse synspunkter er behandlet i kapitel IV og skal ikke gentages her. For det andet var standens anseelse ringe, hvilket bl.a. hang sammen med de materielle forhold.

Spørgsmålet var ikke nyt. Sognepræst N. Blicher, Randlev, havde allerede i 1801 fremhævet betydningen af, at lærerne blev anset som »værdige og af Staten fortiente Mænd.« Det kunne bl.a. opnås ved, at lærerne benævntes »Hr.«,³⁷³ fik ret til at katekisere på lige fod med præsterne i kirkerne, fik stemmeret i fattig- og skolekommissioner, og skulle bære uniform, når de mødte i offentlige forretninger (»sort Kiøle med Manskjæsters Krave og Opslag, samt Bladkrave«). Endelig skulle lærere med anciennitet bære titlen: inspektør, direktør eller lignende.³⁷⁴

Lærerne ankede især over det »uværdige og fornedrende« afhængighedsforhold til bønderne.³⁷⁵ Dette gjaldt især det materielle område, hvor lærerne foreslog mange ændringer i betalingen af løn og offer, frigørelse af afhængighed af bonden ved dyrkningen af jorden og ved transport. Med hensyn til det sidste foreslog en lærer, at Landhusholdningsselskabet gjorde forsøg med pløjning med køer.³⁷⁶

Endnu mere uholdbart fandt lærerne, at bønderne som skoleforstandere og nogle steder også skolepatroner blandede sig i skolens indre liv. Lærere påpegede gang på gang, at betingelsen for at blande sig i undervisningen og retlede læreren måtte være, at den pågældende besad en højere dannelse end læreren. Derfor ønskede man, at alt, hvad der vedrørte skolens indre liv, skulle forhandles alene mellem sognepræsten og læreren.³⁷⁷

Men der var langt fra tilfredshed med præsternes tilsyn. Tværtimod mente flere, at præsterne havde deres store del af skylden for, at lærerstandens anseelse var så lav. Læreren var som et andet tjenestebud eller skolediscipel afhængig af præstens rejsetilladelse.³⁷⁸ Hertil kom, at flere præster behandlede lærerne »lidt vel drengemæssigt«, og lærerne måtte endog i menighedsmedlemmers nærværelse se sig be-

V Holdningen til undervisningen og læreren

handlet som »det ringeste Tjenestebud«. Lærer N.F. Lassen, Melby Skole, mente, at præsten herved forbrød sig imod anordningens bud, da den krævede, at han skulle sørge for at holde lærerembedet i agt.³⁷⁹

Disse synspunkter fulgtes op i vinderbesvarelsen af en prisopgave (»Hvilke ere de væsentligste Hindringer for Skolelæreren i hans Virken«) udskrevet af den meget aktive skolelærerkonference for Aarhus og Omegn.³⁸⁰ I skolekommissionen havde læreren ikke sæde, og han blev under mødet og i forbindelse med eksamen anset for at være »et reent Nul«. Ethvert medlem kunne pålægge ham tavshed, og han havde ingen indflydelse på afgørelserne. Læreren kunne heller ikke finde megen støtte hos præsten, da den »kjærlige Omgang, den vennehulde, gjensidige Bestræbelse til fælleds Maal; kort, den hele Sammensmeltning af Villie og Kraft« ikke fandtes imellem lærere og præster, til skade for begge parter og undervisningen.³⁸¹

En »ung skolelærer« betegnede præstens holdning til læreren som afgørende for hele lærerstandens selvfølelse og indplacering blandt samfundets klasser. Det var derfor i høj grad krænkende, når præster efter bispevisitats sammenskrabte gæster »fra Øster og Vester« til at spise med ved bispens bord, medens læreren ikke blev anset for værdig til at deltage. Når præsten ikke agtede læreren højere, gjorde bonden det heller ikke.³⁸²

Det fremsatte krav om, at præsten skulle føre selskabelig omgang med læreren, fik sognepræst C.L. Børresen, Næsby-Tyvelse, der var medudgiver af Maanedskrift og Repertorium, til at blande sig i lærernes debat. Skønt han støttede lærernes krav om forbedringer, tog han nu afstand fra klagerens form og indhold. Med hensyn til lærernes økonomiske kår måtte de altid blive ringe, da de måtte afstemmes efter almuens formåen og lærernes korte uddannelse. Lærernes status i samfundet måtte ligeledes afstemmes efter »Tingenes Natur«. Deres dannelse og kundskabsmasse kunne ikke berettige dem til nogen høj plads. Bondestanden var i en agerbrugsstat den vigtigste stand, uden at hver enkelt bonde af den grund blev den vigtigste mand i staten. På samme måde berettigede lærerstandens betydning for staten heller ikke den enkelte lærer til en fremtrædende position.

Skolelæreren kunne ikke forlange af præsten, at han skulle omgås ham privat, selv om Børresen anså dette for ønskværdigt. Det krævede imidlertid, at læreren var en »fornuftig, oplyst, retsindig og tillige beskeden Mand.« Problemet var ofte, at læreren ikke erkendte sin

underordnede stilling. Forskelle i alder, karakter, interesser og især dannelsesstrin kunne hindre, at et venskabeligt og fortroligt forhold kunne opstå. Børresen mente dog, at præsten ved omgang med læreren og ved medvirken i konferencer kunne forøge lærerens dannelse. Præsten kunne også personligt have interesse i at omgås læreren, da han ofte levede en noget isoleret tilværelse.³⁸³

Lærernes reaktion på Børresens artikel blev stærk. Redaktionen meddelte selv, at der var kommet bidrag nok til at fylde ½ årgang af Maanedskrift og Repertorium, men som medredaktør af tidsskriftet var Børresen med til at holde en del indlæg tilbage med den begrundelse, at de ikke indeholdt noget nyt.³⁸⁴ Lærernes skrivelyst fortæller, at de ikke længere affandt sig med den gængse opfattelse af lærerens stilling. Børresens indlæg var ganske vist moderat, men det indeholdt den karakteristiske præsteopfattelse af den underordnede lærer.

Skolelærer A.C. Gleerup, Næsby Skole på Orø, tog afstand fra Børresens ord om, at en skolelærers kår altid måtte være ringe. Tværtimod var en lærers acceptable økonomiske forhold en forudsætning for hans pædagogiske virke. Forskellen i præstens og lærerens ydre kår var den væsentligste årsag til, at præst og lærer havde svært ved at omgås hinanden. Gleerup anførte nemlig, at lærerens dannelsesstrin lå fuldt så højt som præstens øvrige omgangskreds. Læreren kunne ikke forlange præstens private invitation, men han kunne kræve, at præsten »ved den Tone, der gaer igjennem hans hele Indvirken paa Skolen, giver denne og derved Læreren et agtværdigt Præg i Publikums Øine«. Kort sagt, at præsten ikke offentligt behandlede læreren med »aabnbar Ringeagt og Tilsidesættelse«.³⁸⁵

Skolelærer C.A.S. Schou, Haarløse Skole ved Hillerød, fremsatte langt skarpere udtalelser, som han ikke kunne få trykt i Maanedskriftet; men han udsendte indlægget som pjece. Også heri blev lærerens kår sammenlignet med præstens, og Schou konkluderede, at lærerens stilling let kunne blive så underordnet, at hans virksomhed lammedes. Der var situationer, hvor det for de bedste lærere var utåleligt, at skulle rette sig efter råd fra præster, der kunne være ganske uvidende om undervisning. Lærerens situation kunne i specielle tilfælde være mere lovløs end den, tyve, røvere, mordbrændere og mordere blev udsat for, da disse havde ret til at fremsætte modbemærkninger og antage en forsvarer. Læreren derimod kunne uden appelmulighed pålægges mulfter op til 10 rbd., og præsten kunne »æreskjænde« ham i

V Holdningen til undervisningen og læreren

Asmund Christian Gleerup (1809-65), lærer på Orø 1839-42, hørte til de aktive lærere, der deltog i den offentlige debat. Senere blev han fortaler for bondebevægelsen, var med til at danne Bondevenneselskabet og blev valgt ind i Rigsdagen.

(Foto Folketingets Bibliotek).

protokollen og i indberetninger beskyldte ham for dovenskab, stridbarhed og trodsighed, uden at læreren kunne forsvare sig. Men Schou advarede præsterne: hvis de ikke sørgede for at hæve lærernes anseelse, kunne præsternes anseelse i længden ikke bevares, når de ikke havde skolelærerne som bolværk imod den fremtrængende almue.

Schou forlangte ikke, at præsten skulle have familiære forhold med læreren, men påpegede kraftigt, at læreren havde dannelse nok til at omgås præsten, der ikke var et »overjordisk Væsen, fordi han har gjennemtygget endeel Fraser« i Latin, Græsk og Hebraisk, der »desuden, som ikke tilgavns fordøiede, hos en ikke ringe Deel efter faa Aars Forløb, ligesom Molboen gaee nedenom og Hjem«. ³⁸⁶ Debatten omkring Børresens indlæg fortsatte, men skal ikke forfølges yderligere her, da de fremsatte synspunkter ikke var nye. ³⁸⁷

Samtidig havde pastor Børresen givet anledning til, at debatten om forholdet mellem lærer og præst fik en ny drejning. Børresen havde i 1. hæfte af det nye tidsskrift »For Kirken og Skolen« opfordret præsterne til aktivt at gå ind i lærerkonferencerne og lede disse. Børresen havde i modsætning til visse andre gejstlige fremmet konferencetanken som et stort gode til lærerstandens videreuddannelse, men fandt

nu, at flere foreninger havde fået et uheldigt præg, da de var blevet fremkaldt af lærernes misfornøjelse og utilfredshed. Børresen ville have præsterne til at modvirke denne »utilbørlige« tendens, og selv om præsten ikke skulle trænge sig på, mente han, at i hvert fald præsten i det pastorat, hvor mødet blev holdt, var berettiget til at møde.³⁸⁸

Skolekonferencerne havde deres forbillede i Tyskland, hvor gejstlige skoleinspektører førte forsædet.³⁸⁹ I Danmark, hvor foreningerne i modsætning til de tyske var frivillige, var konferencerne opstået spontant, i regelen ved at en lærer tog initiativet og samlede kollegerne i nærmest omegn og oprettede en forening. Nogle steder støttedes sagen fra gejstlig side, således agiterede biskopperne P.O. Boisen (L.-F.) og N. Faber (Fyn) for sagen,³⁹⁰ men andre steder misbilligede præsterne foreningerne, da de opfattede dem som vendt imod lærernes foresatte.³⁹¹ I 1840 opfordrede Børresens medredaktør af Maanedskriftet, cand.teol Fr. Frølund, lærerne til ikke at lade foreningerne afhænge af præstens eller provstens »daarlige Ønsker og Villie«, et unådigt ord eller et spodsk smil skulle ikke kyse lærerne.³⁹²

Flere medlemmer af »Conferentsen for Aarhus og Omegn« tog nu til orde imod Børresens udtalelse om, at præsterne burde lede foreningerne ind på rette spor. For det første var foreningerne ikke konspiratoriske imod foresatte, men præget af fredens og kærlighedens ånd, og for det andet var præsterne slet ikke egnede til at lede konferencerne. Pædagogik var lærernes hovedstudium, medens der kun blev gjort »saare lidet« for at uddanne præsten til pædagog. Hertil kom, at det ikke så meget drejede sig om teori som om praksis, og denne erhvervedes bedst i skolestuen. Foreningen skulle derfor ledes af den erfarne og dygtige lærer. Noget helt andet var, at præsterne var velkomne i foreningerne, hvis de ikke blot kom for at *belære*, men også for at *lære*. Men de havde ikke krav på at deltage.³⁹³

Børresen fastholdt imidlertid, at præsterne skulle sørge for, at der ikke skete noget utilbørligt i foreningerne. De behøvede ikke af den grund at møde som en anden politimester; deres opgave skulle ikke være at opsnappe og angive, men ved oplysninger og begrundelser at få lærerne til at tage sig af faglige og ikke økonomiske spørgsmål. Selv om teologerne ikke uddannedes til »skoleinspektører«, havde mange præster alligevel et godt indblik i skolevæsenet. Præsterne uddannedes heller ikke til at prædike eller forrette ministerialia, uden at man af den grund tvivlede om deres kompetence.

V Holdningen til undervisningen og læreren

Repræsentanterne for Aarhuskonferencen afviste de mulige indvendinger imod foreningerne og udtalte sig derved imod præstekontrollen. Intet sted havde praksis vist, at lærerforsamlingerne udviklede en falsk religiøs retning, at de ville forandre subordinationen i forhold til præsterne, at de var politisk farlige. At lærerne talte om deres økonomiske kår, kunne ingen fortænke dem i, det gjorde præsterne også, når de mødtes.

Præsten var lige så lidt velkommen som politiofficianten, når han mødte som kontrollør. Når præsten mødte uden at søge konferencens tilladelse eller indbydelse, måtte han afvises. Der var nemlig stor forskel på det, »man skal taale, og det man af fri Villie og gjerne indrømmer.«³⁹⁴ Diskussionen mellem Børresen og Aarhuskonferencen fortsatte, uden at parterne ændrede standpunkt, men indlæggene blev skarpere og skarpere.³⁹⁵

Diskussionen i lærernes tidsskrifter om præstens holdning til lærerstanden og dens forsøg på at opnå en acceptabel placering i samfundet giver et indblik i, hvordan præsternes skoletilsyn fungerede i praksis. Præstens forhold til læreren var den overordnede over for den underordnede; læreren måtte i skolen, i kommissionen og ved eksamen rette sig efter, hvad præsten bestemte.

Skolekonferencerne var ikke vendt imod præstens tilsyn, som lærerne i mange tilfælde foretrak fremfor bøndernes, men de var en konsekvens af lærernes manglende rettigheder. Da lærernes situation også skyldtes præsters nedvurdering af lærerne, måtte foreningerne bekæmpe denne indstilling hos præsterne. Mange præster måtte derfor føle, at lærerkonferencerne var vendt imod dem.

I Hornum-Fleskum Herreder fandtes der i slutningen af 1830'erne repræsentanter for den nye mere standsbevidste lærertype.³⁹⁶ De fleste var uddannede seminarister fra Snedsted, hvor forstanderen G.P. Brammer holdt kontakten vedlige med flere af dem.³⁹⁷ Mange af dem var religiøst bevidste, hvilket kunne give konflikter med sognepræsterne. Provstiets dygtigste lærer Gregers Martin Bech, Gudumlunds Fabriksskole, var en slags leder af lærerne. Han havde kontakter med Grundtvig og holdt en slags gudelige forsamlinger, »Chor«, i skolen om søndagen. Disse velbesøgte møder fandt sted i forståelse med sognepræsten N.T. Fangel.³⁹⁸ Derimod var Aarestrup Pastorats præst C.C.H. Gjerløff imod lærerne P.M. Jørgensen og Jacob Lindegaards »Chor« i Sørup Skole, fordi det skadede kirkegangen.³⁹⁹

Skole- og Huuslærere udgjøre en egen Klasse af Tjenere og til disse betros, hvad Fader og Moder anseer for det kjærene, som de paa denne Jord have i Gie, deres haabefulde Børn — maatte da og enhver af disse Tjenere ret levende og inderlig føle Bigtigheden af det dem betroede Hverv og maatte de redelig og villig gribe efter enhver Leilighed der gives, for end nderligere at dngtig- og fuldkommngjores for dette deres Kald — der vel i Mængdens Mine synes ringe, men dog i og for sig altid er og bliver et hæderligt og viatigt Embede, og maatte vi derhos berænke, at den kjærlige Gud ei dømmer efter Kald og Stand, men ene og alene efter hoorledes de med vort Kald og Stand forbundne Pligter opfyldes.

Skole- og Huuslærere attraae en Forening oprettet, hvis Hovedsiemeed er at virke til en nædse videre Uddannelse af Læreren i sit Fag saavel i theoretisk som practisk Henseende.

Skolelærerforeningens første Møde holdes i Hou Skole ved Hals 3 die Paaskedag næstk. Klokken 12, hvortil jeg herved giver mig Hren at indbyde Skole- og Huuslærere, med den Forventning, at Forsamlingen bliver talrig; thi jeg kan ikke antage, at en saa nyttig Forening vil faae Medlemmer, blot fordi en tillokkende og alimrende Hderfide mangler den — eller fordi der hertil udfordres en Lags Meite og intet mere.

Skole- og Huuslærere fra Aalborg og Hjørring Amter ere velkomne og derfor gjentagende indbydes.

Hou Skolehuus, den 5te April 1841.

W. G. Møller.

Indkaldelse til stiftende møde i skolelærerforening i Hou Skole (Aalborg Stiftstidende 6/4-1841).

G.M. Bech var også medvirkende til, at en række lærere i Fleskum, Hellum m.fl. Herreder i 1838-39 oprettede »Den Bechske Læseforening«, der indkøbte bøger, som gik på omgang mellem lærerne. Læseforeningen havde uden tvivl stor betydning, da lærerne herved fik lejlighed til at følge med i litteraturen og ved sammenkomster at lære hinanden nærmere at kende. Foreningen tog sig også af sociale spørgsmål, da medlemmerne forpligtede sig til at yde lærerenker øjeblikkelig hjælp.⁴⁰⁰ Det sidste skete dog mod Bechs ønske, da han anså tvungne bidrag for en ny tvangsforanstaltning over for lærerstanden.⁴⁰¹

Læseforeningen erstattede ved sine sammenkomster behovet for

V Holdningen til undervisningen og læreren

en lærerkonference; en sådan opstod da heller ikke i området i den her behandlede periode. Derimod oprettedes der i 1841 lærerforeninger i henholdsvis Slet og Kær Herreder, hvor lærerne fra Hornum og Fleskum Herreder også var velkomne.⁴⁰²

Den side 221 gengivne indkaldelse til lærerforeningen i Hou Skole (Kær Herred)⁴⁰³ giver et tydeligt indtryk af, at formålet med lærernes sammenkomst var et forsøg på i fællesskab at forbedre standens uddannelse og især anseelse.

Oprettelsen af lærerforeningerne i årene op imod 1841 var i høj grad med til at skabe en ny lærerstand, som sammen med de nye kommunalråd ændrede skolens forhold.

VI Konklusion: Præsten og skolen 1814-1841

I perioden fra skoleanordningens tilblivelse indtil kommunaloven af 1841 var sognepræsterne de egentlige bærere af almueskolevæsenet på landet. Lovgivningen tillagde præsterne store opgaver inden for skolevæsenet, men ovenstående fremstilling viser, at praksis gik meget videre end fastsat i skoleanordningen og supplerende bestemmelser.

Flere basale forhold i det daværende samfund betingede præsternes centrale stilling. Af kapitel III fremgår, at præstens indflydelse og arbejdsbyrde i forbindelse med skolesager forøgedes af det nye skoletilsyns til tider manglende funktionsdygtighed. Af forskellige grunde svigtede skolepatronerne og skoleforstanderne i flere tilfælde deres forpligtelser, og præsten måtte alene varetage en række opgaver, han egentlig ikke skulle have haft noget med at gøre, eller hvor hans afgørelse skulle have været foretaget i samarbejde, andre funktioner blev af samme årsag slet ikke udført.

I kapitlet om skolens økonomiske forhold (IV) ses det, at sognepræstens indflydelse var bestemt af, at hovedparten af befolkningen havde et lavt kundskabsniveau og delvis som følge heraf en meget ringe forståelse for skolesagen. Generelt betraget var bondesamfundets indstilling til skolen, at det skulle koste så lidt som muligt – helst ingenting – og at børnenes skolegang ikke måtte gå ud over den maksimale udnyttelse af deres arbejdskraft. Afsnittene om skolebygningerne, lærerlønnen, ligningen, skoleregnskabet og skolegangen giver et tydeligt billede af befolkningens og skolekommissionens verdslige medlemmers indstilling og de problemer, dette voldte for præsterne. De fik langt større arbejde med disse spørgsmål, end de skulle have haft, hvis alt var gået anordningsmæssigt for sig.

VI Konklusion: Præsten og skolen 1814 – 1841

Kapitel V viser, at sognepræsten havde endnu mere med skolens pædagogiske side at gøre end med den økonomiske. Lærerkorpsets udseende medvirkede afgørende hertil. Især i begyndelsen af perioden var en stor del af lærerne af temmelig dårlig standard, og i hele perioden var lærerstandens almindelige agtelse generelt ringe. Det betød, at præsten på den ene side måtte påtage sig at vejlede, ja ligefrem undervise læreren, og på den anden side følte sig så overlegen i forhold til læreren, at han selv afgjorde en række forhold såsom eksamination og udskrivning af elever til konfirmation uden at bekymre sig synderligt om lærerens indstilling, og at han uden videre irettesatte læreren.

De samme grundforhold, der forøgede præstens beskæftigelse med skoleforhold, var imidlertid hæmmende for hans arbejdes succes. Patronernes og forstandernes manglende aktivitet og det forhold, at skolekommissionen ikke holdt det krævede antal møder, var, selv hvor præsten var energisk, uheldig for skolesagen. Selv om præsten udførte det nødvendige arbejde, kunne han ikke uden støtte fra kommissionens øvrige medlemmer sørge for, at skolens ydre rammer var i orden. Han kunne ikke selv overvinde befolkningens uvilje imod at betale til skolevæsenet. Kapitel IV giver mange eksempler på præstens vanskeligheder. Lærernes manglende uddannelse og agtelse var ligeledes en hæmsko for, at præsterne kunne få skolens undervisning til at fungere tilfredsstillende. Da lærerstanden ændrede udseende især på grund af seminariernes udvikling, gav det præsterne mange problemer. De måtte mægle mellem lærerne og beboerne, da de førstnævnte stillede krav om bedre forhold. Samtidig havde præsterne selv vanskeligt ved at acceptere, at forskellen i social position mellem lærerne og præsterne var ved at blive mindre.

Trods de store vanskeligheder lykkedes det i perioden 1814-41 at få forbedret bygningsforholdene og skolegangen, og samtidig blev lærerkorpset betydeligt bedre. Når 1814-anordningen trods alt kom til at fungere på en sådan måde, at man kan datere det moderne skolevæsens oprindelse til året 1814, skyldes det ikke mindst gejstlighedens indsats.

Deres virke var af afgørende værdi for skolevæsenet, da der ofte lokalt ikke var nogen anden instans, der kunne påtage sig ansvaret for anordningens overholdelse. Den eneste embedsmand, der udover sognepræsten fandtes i ethvert område, var sognefogden, men han var alt for afhængig af snævre økonomiske interesser til at erstatte præ-

sten. Der var flere væsentlige forskelle mellem sognefogden og sognepræsten. Sognefogden var ikke på samme måde som præsten et led af et loyalt hierarkisk embedsmandssystem, han bidrog i modsætning til præsten efter 1822 selv til skolevæsenet økonomisk, og han havde generelt ikke den uddannelse, der skulle til for at kunne vejlede læren.

Lokalsamfundet var endnu ikke i stand til selv at overtage ledelsen af skolen. Situationen var paradoksalt den, at den lokale befolknings chance for at opnå tilstrækkelig modenhed til at overtage præstens dominerende stilling i skoletilsynet var, at beboerne adlød præstens krav om bedre skolegang til børnene. Jo dårligere præsten opfyldte sit hverv i skolen, desto længere kunne han bevare sin centrale placering.

Gejstligheden, det vil især sige præsterne og amtsprovsterne (distriktsprovsterne), blev anvendt som loyale embedsmænd til at gennemføre anordningens bestemmelser. Det hierarkisk opbyggede skoletilsyn virkede på den måde, at sognepræsten (skolekommissionen) søgte at overvinde den lokale modstand ved at henvise til, at kravene var blevet stillet af skoledirektionen. Direktionen på sin side fremhævede, at den udførte Kancelliets bestemmelser. Alle de nævnte instanser benyttede det pressionsmiddel både over for sig selv og over for underordnede, at det var »kongens bud« at fremme skolesagen. Loyaliteten over for den enevældige konge var stor blandt embedsmændene.

Det hierarkiske skoletilsyn, hvor gejstligheden var krumtappen, var således et egnet instrument til at få skoleanordningen udført i praksis. Men systemet havde også sine store mangler. Loyaliteten blandt de lokale gejstlige embedsmænd var så stor, at de kunne bruges til at gennemføre bestemmelser, der ikke blot fremmede, men også hæmmede skolesagen. Indførelsen af den indbyrdes undervisningsmetode var et sådant eksempel. Ved at anvende de samme mekanismer som ovenfor nævnt fik de overordnede myndigheder mere eller mindre frivilligt de gejstlige embedsmænd til at gennemføre den indbyrdes undervisningsmetode som et tvangssystem.

Præsten havde i regelen ingen særlig uddannelse til at påtage sig skoletilsynet. Den teologiske embedseksamen indeholdt dengang lige så lidt som senere noget pædagogisk element. Øvelserne ved Pastoralseminariet (oprettet 1809) blev langt fra fulgt af alle teologiske kandidater, og fagene var udover et kort kursus i kirkeret ikke særlig rele-

VI Konklusion: Præsten og skolen 1814 – 1841

vante for arbejdet i skoletilsynet.¹ En del præster startede deres gejstlige løbebane som hjælpepræst, men i regelen kunne de ikke lære synderlig meget af de sognepræster, ved hvilke de var ansat, da de fleste af disse var »aldeles affældige, legemlig saavel som aandelig sløvede«. En undtagelse var dog de hjælpepræster, der var ansatte hos amtsprovsterne, men disse havde til gengæld så mange embedsforretninger, at de sikkert ikke havde megen tid til overs til at oplære deres unge medhjælpere i skolesager.

En del præster havde dog fået nogen undervisningserfaring, inden de fik gejstligt embede. F.eks. havde nogle af præsterne i Hornum-Fleskum Herreder været latinskolelærere og en enkelt været andenlærer ved Snedsted Seminarium.² Andre præster havde måske været kateketer i byerne eller haft forskellige former for privatundervisning. Også fastansatte præster kunne undervise. En del forberedte deres egne børn til latinskolen eller Universitetet eller oprettede ligefrem små institutter med samme formål.³

Skønt nogle præster således havde prøvet at undervise, havde de alligevel ikke fået noget særligt godt grundlag for det administrative arbejde, og for de præsters vedkommende, der havde erfaring inden for højere undervisning, kunne det give problemer at indrette sig på det helt forskellige niveau i latin- og almueskole. Men præsternes opgaver inden for skolevæsenet var så mange, at hvis de tog dem alvorligt, ville de snart få et erfaringsgrundlag, der ville gøre dem til rimelige inspektører.

Lærerne kritiserede flere gange i den offentlige debat, at præsterne ikke havde nogen pædagogisk uddannelse, hvilket vel især skulle have bidraget til, at præsterne fik større forståelse for seminarieuddannelsen. Derimod kritiserede lærerne ikke, at præsterne skulle være deres nærmeste foresatte. Forbindelsen mellem kirke og skole var så intim, at præstens tilsyn blev betragtet som en selvfølge. Det er meget karakteristisk, at sognepræst Jens Møller, der i sin store »Haandbog for Præster« inddeler sin fremstilling i: »Præsten som geistlig Embedsmænd« og »Præsten som verdslig Embedsmand«, henfører afsnittet om præstens funktioner inden for skolevæsenet til det gejstlige område. Heri var den kyndige retshistoriker, professor og lærer i kirkeret ved Pastorseminariet J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, enig.⁴

For præsterne selv var opgaven også nærliggende. To meget forskellige kirkehistoriske perioder havde fået gejstligheden til at betragte

VI Konklusion: Præsten og skolen 1814 – 1841

skolen som en nødvendig arbejdsmark. Pietismens opvurdering af lægmandsfromheden og indførelsen af konfirmationen havde nødvendiggjort et forbedret skolevæsen. Selv om pietismen snart afløstes af oplysningstid og rationalisme, overlevede konfirmationen, hvorved forbindelsen mellem konfirmationsforberedelse og skoleundervisning bevarede. Hertil kom, at den nye tids præster i højere grad interesserede sig for oplysning, landøkonomi og fattigforsorg end for at forkynde og prædike. Hvor pietismens forkyndelse forudsatte en forbedret folkeoplysning, blev folkeoplysning for mange af præsterne i 1800-tallets første årtier en slags erstatning for forkyndelsen. Det havde utvivlsomt stor indflydelse på skolevæsenet, at en stor del af gejstligheden, bisper, amtsprovster og præster, interesserede sig i lige så høj grad for skolen som for kirken.

Præsten og de fattige 1803-1841

VII Præsten og fattigadministrationen i det 18. århundrede

Fattigforsorgen gik ved Reformationen over fra at være et kirkeligt til et verdsligt anliggende, men de gejstlige embedsmænd fortsatte med at have en afgørende indflydelse på fattigvæsenet.

Det første virkelige forsøg på at gennemføre et landsdækkende fattigvæsenssystem var forordningen af 24/9-1708.¹ Forordningen skulle forsøge at begrænse det foregående århundredes tiggerplage, hvilket alene forordningens navn giver indtryk af: »Om Betlerne i Danmark saavel paa Landet som i Kiøbstæderne«.

En lokal forsørgelse af de fattige skulle erstatte tiggeriet. Sognepræsten skulle sammen med 3-4 af »de vittigste og bedste Sognemænd« forestå fattigvæsenet i sognene. Der skulle affattes en specifikation over de trængende, som ifølge forordningen var 1) blinde, sengeliggende og de som var totalt uarbejdsdygtige 2) små forældreløse børn og 3) andre, der af lovlige grunde ikke kunne klare sig selv. Præsten skulle føre en protokol over de trængende.

Medens fattigforsørgelsen hidtil udelukkende havde hvilet på godgørenhed,² forsøgte forordningen nu at benytte en mellemvej mellem skat og gave.³ Både sognemændene, der især skulle sørge for de fattiges forplejning på omgang, og proprietærene og andre uden for bondestanden, der skulle sørge for penge (til de fattiges klæder), skulle i første omgang yde deres bidrag som frivillig godgørenhed. Det var præstens opgave ved »alvorlig formaning« at sørge for, at bidragene blev af acceptabel størrelse, og han skulle med hensyn til omgangsbeispisningen selv foregå menigheden med et godt eksempel ved som den første at påtage sig et vist antal dage.

Men der var dog måde med frivilligheden. Forordningen indeholdt sanktionsmuligheder, når de frivillige bidrag ikke var store nok, eller

VII Præsten og fattigadministrationen i det 18. årh.

når de ikke blev betalt som lovet. Præsten kunne i første omgang påtale forholdet offentligt fra prædikestolen og, hvis det ikke hjalp, klage til højere myndighed. Præsten og hans medhjælper skulle dog også sørge for, at de fattige ikke stillede krav udover det absolut nødvendige. De skulle overvåge de fattiges levned og forhold og formane dem til gudsfrygt og skikkelighed. Endvidere skulle de fattige opfordres til at gå flittigt i kirke, lade være med at betle udensogns og i det hele taget være tilfredse med den tildelte almisse.

Forordningen af 1708 fastsatte, at der skulle indrettes to former for fattiggasser: En sognekasse skulle betale klæderne til de fattige og udrede udgifterne ved de fattiges begravelse. En herredskasse skulle især betale omkostningerne ved transport af tiggere og omløbere, som man åbenbart anså for et problem, der ville fortsætte. Herredskassen skulle bestyres af provsten og herreds-/birkefogden, der som fattigvæsenets inspektører havde en slags overopsyn med sognenes fattigvæsen. Bl.a. skulle de hvert år indkalde herredets præster og deres medhjælper til et møde, hvor præsternes protokoller skulle kontrolleres. Endvidere havde provsten en særlig pligt til ved visitatserne at kontrollere, at fattigvæsenet fungerede, som det skulle. Biskoppen og stiftamtmanden udgjorde fattigvæsenets direktion.⁴

Fattigforordningen af 1708 kom ikke til at virke efter sin hensigt. De mange bestemmelser, der senere i århundredet blev udstedt imod betleriet, og de mange gentagne straffebestemmelser og forsøg på at indføre tvangsarbejde for løsgængere viser tydeligt, at man ikke nåede det væsentligste formål med 1708-ordningen, at bekæmpe tiggeriet. Sogneforsørgelsen fungerede generelt ikke tilfredsstillende. Et forsøg i 1734 på at effektivisere fattigvæsenet og især bekæmpelsen af tiggeriet ved at samle alle de indkomne penge i herredskassen,⁵ gjorde bidragyderne endnu mere vrangvillige. Det var endnu vanskeligere for præsten at motivere til støtte, når denne skulle komme herredets og ikke kun sognets fattige til gode, og det hjalp ikke meget, at det samtidig blev obligatorisk at yde bidragene.

Det ligger uden for denne kortfattede indledning at behandle årsagerne til fattigforordningens manglende succes. Men der er ingen tvivl om, at gejstligheden – især sognepræsterne – havde en del af skylden. Mange steder blev der ikke i årevis foretaget en egentlig fattigforsørgelse efter anordningen. Det har sikkert heller ikke været nemt for sognepræsterne at overvinde de lokale vanskeligheder. Dog har det

ikke været helt umuligt i en kortere årrække for energiske gejstlige at virke for fattigvæsenet. Der er ikke så få eksempler på, at nye præster i et kald fik et ordnet fattigvæsen iværksat og begyndte at føre den anordnede protokol.⁶ I andre tilfælde skyldtes den midlertidige forbedring kraftige opfordringer til præsterne fra provst eller amtmand.⁷

Ligesom for skolevæsenets vedkommende blev der gjort forsøg på at overlade det væsentligste ansvar for fattigvæsenets administration til andre end sognepræsten. Nedlæggelsen af sognekasserne i 1734 var et trin i denne retning, da herredet og birket delvis erstattede sognet som distriktsinddeling.

På Fyn gik man i 1771 endnu længere og udskiftede sognet med godset som fattigdistrikt, »da enhver Jordegods-Eier bedst kan have Oplysning om Folkene paa sin Stavn«. På godserne og i områder, hvor der fandtes strøgods og selvejere mellem hinanden, spillede godsejere og proprietærer den ledende rolle i fattigadministrationen med præsterne som medhjælpere. I sogne eller landsbyer, hvor der kun fandtes selvejere, skulle præsten, sognefogden eller oldermanden samt medhjælperne tage sig af fattigvæsenet; heller ikke her var præsten ledende, men blot »forstander« sammen med de øvrige.⁸ Den fynske ordning, der gav de største lodsejere mere ansvar på bekostning af gejstligheden, var i pagt med tiden. Den havde som nævnt også sin parallel inden for skolevæsenet (se kapitel II).

I bondereformtiden fik fattigvæsenet ligesom landbovæsenet og skolevæsenet sin store kommission. Selv om den egentlige anledning til fattigkommissionens nedsættelse i 1787 var skatteteknisk, da det store antal omløbere gjorde provenuet af ekstraskatten mindre,⁹ var et ordnet fattigvæsen en naturlig opgave for reformtiden at tage op. Dels lå det i tiden at beskæftige sig med fattigvæsenet, spørgsmålet blev også rejst i England, Frankrig og Tyskland (Hamburg).¹⁰ Dels var en afskaffelse af omløberiet eller i hvert fald en formindskelse af det en væsentlig forudsætning for, at skolevæsenet kunne blive effektivt, hvilket igen var en betingelse for, at bønderne kunne blive i stand til at klare sig selv efter de principper, landbokommissionen opridsede. De tre kommissioner udgjorde en højere enhed. I første omgang drejede det sig om at fastlægge godsejernes og bøndernes indbyrdes forhold – præsternes indflydelse i disse reformår var ikke overvældende.

»Kommissionen angaaende Fattigvæsenets bedre Indretning« bestod dels af repræsentanter for de grene af centraladministrationen,

VII Præsten og fattigadministrationen i det 18. årh.

der havde forbindelse til fattigvæsenet, og dels af repræsentanter for den sjællandske amtsøvrighed og gejstlighed – senere suppleret med et medlem af Københavns Magistrat.

Kommissionens synspunkter, der byggede på indberetninger fra landets biskopper og stiftamtmand,¹¹ kan findes i et renskrevet udkast til forestilling dateret 16/12-1791 på ialt 123 foliosider.¹² Her skal kun synspunkterne om fattigdistriktet og om sognepræstens placering i fattigadministrationen fremdrages.¹³ Spørgsmålet, om fattigdistriktet skulle være *sognet* eller *godset*, havde stor indflydelse på sognepræstens placering i administrationen. Hvis man valgte godset som efter den fynske ordning, ville godsejeren («Jorddrotten») blive hovedmanden.

Efter kommissionens mening havde denne ordning visse fordele. Godsejeren ville være interesseret i kun at støtte de virkelig trængende, da han skulle betale ekstraskatten for sine fattige,¹⁴ og da han selv skulle betale en stor del af fattigbidraget. Han kunne få sine undersåtter til at betale til fattigvæsenet ved at anvende sin indflydelse som godsejer på dem. Endelig havde det større distrikt fordele, når større udgifter skulle udredes til sygepleje, fattige børns skolegang og til arbejdsforanstaltninger for de fattige.

Ulemperne var dog flere end fordelene. Det store godsområde gjorde administrationen vidtløftig og skabte vanskeligheder, hvor distriktet ikke lå samlet eller gik på tværs af herreds- og amtsgrænser. En del af fattigindtægterne kom ind via kirkerne og kunne vanskeligt fordeles, hvor godset ikke omfattede hele sognet. En række steder måtte man alligevel anvende sognet som enhed, fordi der ingen gods fandtes. Desuden kunne godsejeren også inddrages i fattigvæsenet under en sogneopdeling. Endelig konkluderer kommissionen, at præstens »Opmuntringer, Paamindelser, Formaninger og Irettesættelser uden Tvivl vil være af større Virkning saavel hos Sognets Beboere som hos de Fattige, end Jorddrottens; at det Samfund, at henhøre til een og den samme Menighed, synes at virke en nøiere Forbindelse, end det, at de ere een og den samme Jorddrots Godsbeboere«. Af disse grunde foreslog kommissionsudkastet, at ethvert sogn selv skulle sørge for sine fattige, og at den nedlagte sognekasse skulle genoprettes.

Sognet var hermed blevet fastslået som distriktsenhed. Reduktionen af godsområderne i disse år var i høj grad med til at fremme sognenes betydning på bekostning af godstilhørsforholdet. I fattigreglementerne

VII Præsten og fattigadministrationen i det 18. årh.

1802-03 benyttedes sognet, eller rettere pastoratet som enhed, idet et sognedistrikt defineredes som alle de hoved- og annekssogne, der var forenet under samme præstekald.¹⁵

Skønt den store fattigkommission anså præstens administrationsområde for et passende distrikt at bygge det lokale fattigvæsen på, betød det ikke, at sognepræsten skulle være egentlig leder. Kommissionens forslag var præget af den ordning, som kommissionsmedlem Ludvig Reventlow havde fået gennemført på Brahetrolleborg, og det var ligeledes influeret af det forslag, som samme kommission året forud havde fremsat for Københavns fattigvæsen.¹⁶

Der skulle i hvert fattigdistrikt nedsættes en fattiginspektion eller sognekommision bestående af sognepræsten, jorddrotten eller hans forvalter, sognefogden, kirkeværgerne og to medhjælpere valgt blandt sognets bedste mænd. Hvis selvejerne ikke herved var sikret repræsentation, skulle kommissionen suppleres med en selvejerrepræsentant. Herudover skulle ligesom i ordningen for Brahetrolleborg og i det fremsatte forslag for København udnævnes nogle fattigforstandere, der ikke var egentlige medlemmer af fattigkommissionerne, men som skulle have opsynet med de fattige i hver sit deldistrikt.

Sognepræstens placering var generelt mere tilbagetrukket end i de senere reglementer fra 1802-03. Nogle karakteristiske punkter skal trækkes frem. Når en fattig havde hjælp behov, skulle han først henvende sig til sit områdes fattigforstander, som skulle afhøre ham og undersøge trangen. Først derefter skulle forstanderen forelægge resultatet for fattigkommissionen. Når den fattige havde behov for læge, var det kommissionen, der skulle sørge for lægehjælp. Sognekommisionerne skulle indføre 6 forskellige protokoller, som det pålagdes degnene at føre mod en mindre godtgørelse. De tre nævnte eksempler – modtagelse af de fattige, de fattiges sygehjælp og protokol- og regnskabsføringen – var alle opgaver, der i 1803-reglementet blev overladt til præsten som sær opgaver.

Kun den store fattigkommissions tanker om fattigvæsenet i København blev gennemført i praksis, men dens meget grundige arbejde er alligevel en vigtig forudsætning for, at de endelige forhandlinger i de første år af det 19. årh., der førtes i Kancelliregi, blev resultatrige.¹⁷ I det forslag, som Kancelliet i sin forestilling 21/5-1802 forelagde kongen,¹⁸ var sognepræstens stilling blevet meget mere fremtrædende, og den store lodsejer var gledet helt ud af kommissionen, der ifølge for-

VII Præsten og fattigadministrationen i det 18. årh.

Eiler Hammond (1757-1822),
sognepræst Brøndbyvester. Hans
forslag fra september 1801 om
fattigvæsenets indretning tillagde
gejstligheden stor indflydelse. Store
dele af Hammonds plan kan genfindes
i fattigreglementet af 1803.
Silhouetten stammer fra Limprichts
Silhouetsamling over medlemmerne af
Jacob Drejers Klub (Det kgl.
Biblioteks Billedsamling).

slaget skulle bestå af præsten, stedets politimester og 3-4 af de bedste sognemænd. Uden at det udtrykkes direkte, er sognepræsten blevet formand for kommissionen. Mange paragraffer i forslaget giver præsten særlige opgaver og gør ham til daglig leder af fattigvæsenets administration. Tydeligst kommer dette til udtryk i § 15, der ordret lyder:

»Det paaligger Sognepræsten, hvem Omhue for de Trængende nærmest er betroet, med Nøiagtighed og Iver at sørge for disses Understøttelse, i Overensstemmelse med Anordningerne; desaaarsag bør enhver, som holder sig berettiget til Sognedistriktets Forsorg, henvende sig til Stedets Sognepræst«.

Man bemærker forskellen mellem dette forslag og den store fattigkommissions ovenfor refererede forslag. Kancelliets forslag blev med nogle ændringer til plan for fattigvæsenet på Sjælland 15/6-1802 og året efter til fattigreglementet for hele landet; det nærmere indhold af disse vil blive taget op under de enkelte afsnit i kap. VIII-XI.

Præstens stigende indflydelse på bekostning af godsejere og bønder – som fattigplanerne 1802-03 var udtryk for – kan både tages som udtryk for, at den idealistiske bølge lige efter bondereformerne var ved at blive afsvækket – en lignende udvikling fandt sted under skolelove-

P.C. Stemann (1764-1855) fik sammen med sognepræst Eiler Hammond væsentlig betydning for fattigreglementet af 1803. Både som amtmand i Sorø (1798-1827) og derefter som præsident for Danske Kancelli fik han stor indflydelse på administrationen af skole- og fattigvæsenet. (Litografi 1838. Det kgl. Biblioteks Billedsamling).

nes tilblivelse – og som en konsekvens af den indflydelse, som forslag fra gejstlige fik på Kancelliets udformning af fattigreglementet.

De vigtigste forlæg for Kancelliet var fuldstændige planer for fattigvæsenets indretning og bestyrelse udarbejdet af sognepræst Eiler Hammond, Brøndbyvester, og amtmand P.C. Stemann, Sorø.¹⁹ Hammonds forslag gav præsten en meget dominerende stilling, medens Stemann mente, at politimesteren skulle være en central skikkelse ved siden af sognepræsten. Kancelliets forslag, der var præget af begge forlæg, gav som nævnt både præst og politimester sæde i kommissionen, men udelukkede den store lodsejer. Imidlertid blev den største lodsejer ved den kgl. resolution genindsat i kommissionen i den foreløbige plan for Sjælland 15/6-1802, men da de øvrige paragraffer ikke ændredes, blev indflydelsen begrænset.²⁰

Efter at planen havde været afprøvet et år, blev den året efter med mindre ændringer udstrakt til at gælde hele landet. Fattigkommissionens sammensætning var i hovedsagen uændret. Lodsejerrepræsentanten skulle ikke længere være distriktets største, men blot »en af de største Lodsejere«. Desuden kunne politimesteren ved lovligt forfald

VII Præsten og fattigadministrationen i det 18. årh.

bemyndige en af sognefogderne til at møde i kommissionen på sine vegne.²¹

Reglementet af 5/7-1803 for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet bar betegnelsen »provisorisk«, da hensigten havde været atter at ændre planen efter en vis prøvetid. Det var Kancelliets mening, at den store fattigkommission, som stadig eksisterede på papiret, skulle stille forslag til fattigvæsenets endelige ordning.²² En total revision af hele planen fandt imidlertid ikke sted, men enkelte bestemmelser i reglementet blev ved senere lovgivning ændret eller nærmere fortolket. Det provisoriske Reglement var fattigvæsenets grundlov i hele den her behandlede periode.

VIII Formelle strukturer

Fattigvæsenet vil ligesom skolevæsenet blive behandlet under to synsvinkler: 1. Formelle strukturer (kap. VIII), 2. præstens og fattigkommissionens sagsbehandling (kap. IX-XI). I kapitlet om de formelle strukturer skal følgende spørgsmål tages op: 1) fattigdistriktet og fattigkommissionsmødet, 2) de øvrige medlemmer af fattigkommissionen: politimester, største lodsejer, fattigforstandere, 3) kommandovej i fattigsager.

Da forholdene inden for fattig- og skolevæsenet på en række punkter er helt parallelle, vil visse spørgsmål ikke blive behandlet. Den redegørelse, der er givet for disse spørgsmål under skolevæsenet, gælder med de nødvendige modifikationer også for fattigvæsenet. Eksempler på sådanne emner er: præstens indkaldelse til fattigkommissionsmøde, problemerne med at få den store lodsejer til at møde i kommissionen, at repræsentanterne i kommissionen havde vanskeligt ved at skrive deres eget navn, og at en række kommissionsmedlemmer ønskede at fratræde på samme tid. Desuden sognepræstens stilling som formand og sekretær for kommissionen. Ovenfor er der givet dokumentation for disse forhold for skolevæsenets vedkommende, men de gennemgåede fattigkommissionsprotokoller indeholder tilsvarende eksempler. Desuden bør det nævnes, at afsnittet om vakance i præsteembedet (kap. III, 5) hovedsagelig er skrevet på grundlag af skolevæsenseksempler, men at et præsteskifte havde næsten ligeså uheldige konsekvenser for bestyrelsen af fattigvæsenet.

1. Fattigdistriktet og fattigkommissionsmødet

Reglementet af 1803 fastsatte som nævnt, at et fattigdistrikt skulle omfatte et pastorat, og at der tilsvarende skulle oprettes en fattig-

VIII Formelle strukturer

kommission for hele distriktet.¹ Reglementets fastlæggelse af fattigkommissionens geografiske udstrækning gav dog på trods af den klare formulering om pastoratet som fattigdistrikt anledning til diskussion.

Det ene problem lagde Reglementet selv op til, da § 3 bestemte, at overtilsynet med fattigvæsenet skulle følge amterne. Hvilke konsekvenser skulle dette få for pastorater, der bestod af sogne i forskellige amter? Skulle reglerne om, at fattigdistriktet omfattede hele pastoratet, eller bestemmelsen om, at amtet alene havde tilsyn med fattigvæsenet inden for amtsgrænsen (se VIII, 3), vige? Sagen afgjordes ved Plakat 2/9-1808: Ethvert sogn skulle i det »gejstlige« stedse høre under samme amt, som det er underlagt i det »verdslige«. Sogne på tværs af amtsgrænsen skulle følgelig have hver deres særskilte fattigkommission, »uagtet de have fælleds Præst«. ² Ved senere forespørgsler fulgte Kancelliet denne praksis.³

Et andet problem var distriktsinddelingen ved sognesammenlægning. Strid kunne opstå, både når det ene sogn ved sammenlægningen havde et billigere fattigvæsen end nabosognet, og når det fælles fattigvæsen senere fik store omkostninger, der stammede fra det ene sogn.

I 1820 tillod Kancelliet, at Brahetrolleborg og Krarup sogne, der nu udgjorde ét pastorat, stadig måtte udgøre to fattigdistrikter, da det ene sogn ellers »ubilligen kom til at nyde Godt af de Indretninger og Opofrelser, som det andet Sogn, for sit vedkommende, maatte have gjort«. ⁴ Herved kom Krarup Sogn ikke til at nyde godt af Reventlow'ernes godgørelse over for Brahetrolleborg Sogns fattigvæsen.⁵

Ved de to sammenlægninger i Hornum-Fleskum Herreder i 1820'erne beholdt Nørholm sin egen fattigkommission,⁶ og det samme blev tilfældet i Storvorde, efter at man i 1825-27 havde forsøgt sig med fællesskab med Romdrup-Klarup. Adskillelsen skyldtes uenighed i forbindelse med omgangsforfølgelsen.⁷ Både i Sønderholm-Frejlev-Nørholm og i Romdrup-Klarup-Storvorde måtte sognepresten herefter sidde i to uafhængige fattigkommissioner.

Kancelliets principielle holdning i sådanne sager var, at Reglementets krav om fælles fattigvæsen kun gjaldt for pastoratsinddelingen i 1803. Et fællesskab mellem senere sammenbragte sogne skulle kun skabes, hvis samtlige implicerede sogne ønskede det.⁸

Derimod kunne det ikke tillades, at sogne, der i 1803 hørte sammen, senere oprettede selvstændig fattigkommission. Aalborg Amts Fattigdirektion påtalte i 1804 en række eksempler i Kær Herred på, at fat-

tigplaner var lagt sognevis og ikke pastoratsvis,⁹ og året efter tildelte Kancelliet endog birkedommer Møller (Birkelse) og nogle fattigforstandere en alvorlig irettesættelse for det af dem »udviiste dumdristige og formastelige Forhold i at overtræde Amts Directionens afgivne Resolution«. ¹⁰ Sognepræsten havde ikke kunnet få de nævnte kommissionsmedlemmer til at betragte Aaby og Biersted sogne som ét fattigdistrikt.

Samme negative udfald fik nogle forsøg fra sogne i Hornum-Fleskum Herreder på at frigøre sig fra fælles fattigvæsen. Forsøgene blev enten afvist lokalt af bl.a. sognepræsten¹¹ eller af Kancelliet,¹² hver gang under henvisning til Reglementets bestemmelse.

Disse afgørelser svarede ikke helt til udfaldet af lignende forsøg fra visse sogne på at få eget skolevæsen. 1814-anordningens formulering var mindre entydig end 1803-reglementets.¹³ Hertil kom, at det var mere naturligt at dele skolevæsenet op i mindre distrikter omfattende én skole og én lærer. For fattigvæsenets vedkommende var det større distrikt derimod nødvendigt, når store udgifter skulle dækkes. Den tvungne forbindelse mellem flere sognes fattigvæsen kunne endog, som eksemplet fra Aarestrup viser (kap. IV, s. 109), være med til at hindre adskillelsen af skolevæsenet.

De større distrikter var arbejdsbesparende for sognepræsten. Han kunne nøjes med at administrere ét fattigvæsen. Han skulle kun indkalde til møde i én fattigkommission og kunne nøjes med at udarbejde én fattigplan for hele pastoratet, og ét samlet fattigregnskab var tilstrækkeligt.

Hertil kom, at antallet af ordinære møder i fattigkommissionen var mere beskedent end det månedlige møde i skolekommissionen – et krav, der dog som nævnt ikke blev overholdt. Fattigkommissionen skulle udover møder i ekstraordinære situationer samles 4 gange om året, i begyndelsen af december, marts, juni og september.¹⁴ Mødetidspunktet havde endog været endnu mere præcist angivet i den foreløbige plan for Sjælland: 1. søndag eftermiddag i de 4 ovenfor nævnte måneder. Ændringen skyldtes, at flere af de indhentede betænkninger 1802/03 foreholdt Kancelliet det umulige i, at medlemmer, der sad i flere kommissioner, skulle være tilstede i disse samtidig.¹⁵ Søndag eftermiddag var desuden et uheldigt tidspunkt for præsten, der var træt efter at have været på en om vinteren hård kirkerejse til annekssognet. Fyns Stiftsøvrighed mente således, at dette kunne ska-

VIII Formelle strukturer

de den gode sag, da præsten træt af atter at skulle i arbejde, ville »iile med Forhandlingernes Endskab«. ¹⁶

På grundlag af de bevarede fattigkommissionsprotokoller for Hornum-Fleskum Herreder (jfr. litteraturlisten) er det til dels muligt at se, om det anordnede antal møder har fundet sted, eller om præsten som daglig leder har afgjort sagerne uden at indkalde kommissionen.

Det årlige decembermøde var langt det vigtigste, da forsørgelsesplanen og fattigligningen skulle fastlægges for det følgende år. ¹⁷ Dette møde er afholdt overalt, og i langt de fleste tilfælde i december måned – omend ikke altid i de første dage, som krævet i Reglementet. I en række tilfælde kunne forskellige årsager sinke mødet betragteligt. I Aarestrup-Buderup-Gravlev blev planen i en længere periode først lagt i marts måned, angiveligt p.g.a. pastoratets store udstrækning, sognepræstens mange embedsforretninger og besvær med at få største lodsejer til at møde. ¹⁸ Præsten kunne også være i god tid med at indkalde til hovedmødet; det hører dog til undtagelsen, at mødet – som i Mou 1831 – fandt sted allerede i september. ¹⁹ Selv under vakancer synes fattigkommissionerne at have afholdt dette vigtige møde – enten under ledelse af en nabopræst eller af største lodsejer. ²⁰ I andre tilfælde, hvor protokollerne ikke indeholder omtale af møder, har man sikkert anvendt det foregående års plan og ligning, da man ikke kunne lade de fattige dø af sult, fordi der ingen præst var i kaldet. Når møderne blev forsinkede, sørgede man da også for et forskud til de forsørgelsesberettigede (se IX, 3).

Noget mere usikkert er det, om kommissionerne mødtes de 3 andre fastsatte gange for at gøre status over det forløbne kvartals fattigvæsen. Det er ikke muligt på grundlag af fattigkommissionernes forhandlingsprotokoller at opstille en egentlig statistik over disse møder – dertil er nogle protokoller for lemfældigt ført. Der findes både eksempler på, at kvartalsmøderne meget omhyggeligt er ført ind i protokollen med alle tilstedeværendes underskrifter og på, at præsten blot har indført en bemærkning om, at de krævede kvartalsmøder er afholdt.

Værdien af en mødestatistik bliver endnu mindre, fordi der i flere tilfælde er afholdt møder, som ikke er omtalt i forhandlingsprotokollerne. Dette kan både konstateres i enkelttilfælde via andre kilder ²¹ eller eksplicit som i protokollen for Aarestrup-Buderup-Gravlev, hvor sognepræsten slutter sit referat af samlingen 4/1–1828: Mødet endte,

»efterat vi hver for sig havde lovet at ville ved de sædvanlige Møder uden for Protokollen, og jeg Schønning især, vaage over de Fattiges Tarv efter Anordningerne og den befindende Lejlighed.«

Et andet problem er sammenblandingen af egentlige kommissionsmøder og almisseuddelingsmøder. Nogle steder holdt kommissionen møde i forbindelse med uddelingen, men i de fleste tilfælde var de to funktioner adskilt. Når kommissionen ikke samledes til kvartalsmøder, var flere af medlemmerne i hvert fald til stede ved korn- og pengeuddelingen og kunne derved få lejlighed til at drøfte fattigspørgsmål. Medlemskredsen, der var til stede ved kvartalsmøderne og ved uddelingen, var ikke særlig forskellig, idet politimesteren og store lodsejer meget sjældent mødte op ved kvartalsmøderne. Om fremgangsmåden ved uddelingen se nedenfor IX, 3.

Medens det som nævnt i nogle tilfælde kan være svært af protokollen at se, om der er blevet holdt møde, findes der andre eksempler, hvor det med tydelighed fremgår, at fattigkommissionen ikke fandt det fornødent at samles. Når de fattige modtog, hvad de havde krav på ifølge planen, betragtedes møder som tidsspilde.²² I andre tilfælde måtte præsten opgive at samle kommissionen. Når han forsøgte det alligevel, kunne det gå som i en del tilfælde i Veggerby-Bislev, hvor sognepræsten forgæves sad og ventede, men ingen kom.²³

Ekstraordinære samlinger i fattigkommissionerne var forholdsvis sjældne. Problemer med fattige, der pludselig blev pålagt distriktet, beslutning om opførelse af fattighus eller helt specielle problemer kunne få præsten til at indkalde kommissionen, men i langt de fleste tilfælde fandt han en foreløbig ordning på problemerne og forelagde dem først for den samlede kommission ved et følgende ordinært møde. Antallet af ekstraordinære møder i Hornum-Fleskum Herreder er meget lavere end for skolevæsenets vedkommende.²⁴ Årsagen til forskellen er, at lærerproblemer nødvendiggjorde mange møder i skolekommissionen, at de bygningsmæssige foranstaltninger var langt flere i skole- end i fattigvæsenet, og at afstanden til overtilsynet var længere i fattig- end i skolevæsenet (jfr. VIII, 3). Mange af de ekstraordinære møder i skolekommissionen var affødt af et krav om betænkning fra skoledirektionens side.

Måtte kommissionens verdslige medlemmer komme til præstegården, eller kunne møderne holdes andre steder? I planen for Sjælland 1802 var der ingen diskussion: mødestedet var præstegården.²⁵ Imid-

VIII Formelle strukturer

lertid fremkom der 1802–03 indvendinger fra flere sider imod, at fattigkommissioner ubetinget skulle sættes i præstegårdene. Flere, især politimestre, udtalte, at det var vanskeligt for medlemmerne at komme til de meget spredtliggende præstegårde særligt om vinteren.

Fra præstens side tog dette problem sig anderledes ud – han havde ingen transportproblemer, da møderne fandt sted i hans egen præstegård. Problemet var at slippe af med de øvrige medlemmer igen – specielt i hårdt vintervejr. Sognepræst J.N. Winding, Tved på Mols, var bange for, at politimesteren blev nødt til at blive om natten og skulle »anstændig beværetes«. ²⁶ Stiftsøvrigheden i Aalborg, amtmand D. Pentz og biskop C.B. Studsgaard, mente ikke, at præsterne kunne pålægges at indlogere og bespise kommissionens medlemmer og deres folk samt føde deres heste uden betaling, og de foreslog, at mødernes antal indskrænkedes til to, og at de blev afholdt på et for samtlige medlemmer belejligt sted. ²⁷

Kancelliet så hverken sagen fra politimesterens eller præstens side, men anførte i sin forestilling til kongen, at det obligatoriske mødested kunne gøre det vanskeligt for de fattige at indfinde sig ved møderne. Derfor skulle fattigkommissionen ikke nødvendigvis sættes i fjerntliggende præstegårde. ²⁸ Det endelige reglements formulering blev i overensstemmelse hermed: møderne kunne foregå på det sted, »som dertil af Commissionen ansees beqvemmet«. Blot skulle sognepræsten anmelde mødet fra prædikestolen søndagen forud. ²⁹

Fattigkommissionsprotokollerne indeholder i mange tilfælde angivelse af mødestedet. Det kan fastslås, at langt over halvdelen af kommissionerne er sat i præstegårdene. I sammenligning med skolekommissionerne er den største forskel, at skolerne er mindre benyttede som lokaler, hvilket ikke kan overraske, når man betænker, at lærerne intet havde med fattigvæsenet at gøre. Alligevel findes der en række eksempler på, at skolerne er benyttede – især Fjellerad, Gunderup og Sønderup skoler. ³⁰ Ligesom for skolens vedkommende påtog største lodsejer sig i en del tilfælde værtsskabet: Klarupgaard (Romdrup og Storvorde FK'er), Lundbæk (Veggerby FK), St. Restrup (Nørholm FK), Albæk (Sønderup FK). ³¹ I et enkelt tilfælde mødtes Sønderup FK på Nørlund, da godsejer Carl de Neergaard var syg og ikke kunne møde andre steder. ³² Desuden mødtes fattigkommissionerne nogle gange hos fattigforstandere eller på centrale steder i pastoratet.

Præsterne anfører i regelen kun mødestedet i deres mødereferater

uden at omtale en eventuel diskussion om lokalet. Et enkelt citat antyder dog, at det ikke altid var uproblematisk. Birkedommer Michael Gierlev, Lundbæk, skrev i 1809 i Veggerby-Bislev FK-protokol:

»I Kirketerp Præstegaard finder ieg for min Deel ikke pligtig at møde ved hver Forsamling i December Maaned; men proponeres det bestemte Møde paa Lundbæk eller et andet Stæd i Bislev Sogn, siden der er over 1 Miil til Præstegaarden, og det skulle vel synes billigt, at Commissionen ogsaa engang imellem holdes i Bislev Sogn; hvilken Billighed Fattigvæsens Reglementets 30te § endog synes at hiemle«. ³³

Først 8 år senere opfyldte sognepræst Conrad Zimmer birkedommernes ønske og henlagde møderne til Lundbæk. ³⁴

Alt i alt kan man fastslå, at præsterne ikke var særligt bebyrdede med fattigkommissionsmøder. Undtagen i særlige tilfælde var der kun én kommission i pastoratet, møderne var få, og i de fleste tilfælde behøvede præsten ikke at køre til mødet. Spørgsmålet er dernæst, om præstens samlede arbejde var lige så overkommeligt. For at kunne bestemme præstens stilling i fattigadministrationen, er det vigtigt at kende de øvrige kommissionsmedlemmers effektivitet.

2. Fattigkommissionens verdslige medlemmer

a) *Politimesteren*

På forslag af Sorøamtmanden P.C. Stemann var politimesteren blevet sat ind i kommissionen som det vigtigste medlem efter sognepræsten. Stemann mente nemlig, at fattigvæsenet efter »sin Natur« var en gren af politikvæsenet, som syntes »aldeles ikke at henhøre til geistlige Sager«. Alligevel kunne sognepræsten ikke undværes, men han måtte have stedets politimester ved sin side. Denne kunne som deltager i flere kommissioner sørge for en vis ensartethed i forsørgelsen. En god politimester skulle alligevel lære sit distrikt at kende gennem rejser. ³⁵

Planen for Sjælland gjorde politimesteren til fuldgyldigt medlem af alle fattigkommissioner i distriktet. ³⁶ Kancelliet modtog straks mange indvendinger imod forslaget. De mest kritiske var politimestrene selv. Herredsfoged N.C. Carøe (Horsens) var i overensstemmelse med en lang række af sine kolleger, når han udtalte, at en herredsfoged ikke kunne overkomme at besøge 20–30 sognes fattigkommissioner. Han

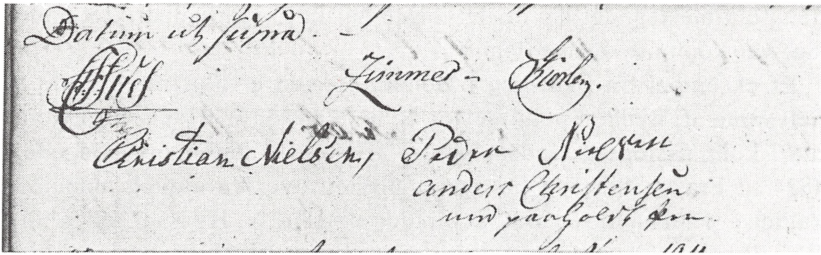
VIII Formelle strukturer

mente desuden ikke, at herredsfogden var et nyttigt kommissionsmedlem, da han umuligt kunne have kendskab til de fattige i distriktet. Når præsten var protokolfører, var det heller ikke nødvendigt med endnu et skrivekyndigt medlem. Carøe mente derfor, at sognefogden helt kunne erstatte politimesteren i kommissionen.³⁷ Nogle herredsfogder kritiserede, at politimestrene pålagdes endnu flere embedsforretninger uden at få løn for det.³⁸ Men det største problem var dog, at politimestrene ikke kunne besøge alle kommissionerne på én og samme dag. Denne bestemmelse måtte allerede lempes få måneder efter, at planen var udstedt. Da en præst spurgte, om politimesterens tilstedeværelse var nødvendig til beslutning, svarede Kancelliet, at de øvrige kommissionsmedlemmer, når politimesteren ikke var tilstede, blot bagefter skulle orientere ham om de vigtigste vedtagelser.³⁹

Bestemmelsen om politimesterens medlemskab ændredes i det endelige reglement, således at han bevarede medlemskabet, men han fik ret til at lade sig repræsentere ved én af sognefogderne. Desuden ændredes som nævnt bestemmelsen om, at alle kommissioner skulle holde møde samme dag. Herved fik politimesteren praktisk mulighed for at møde.

Generelt kan man med fattigkommissionsprotokollerne for Hornum-Fleskum Herreder som kilde fastslå, at politimesteren ikke benyttede sin ret til at møde i kommissionerne. Der var dog to undtagelser. Ved de allerførste møder 1803–04 anså politimesteren det for nødvendigt at komme – både fordi fattigreglementet var så nyt, og fordi det var vigtigt, at det straks blev iværksat på den rigtige måde.⁴⁰

Birkefogden ved små birker eller i distrikter tæt ved hans bopæl mødte temmelig flittigt. Birkefoged Knud Theil, Torstedlund-Albæk Birk, var til stede ved alle møder 1804–08 i Sønderup-Suldrup og Aarestrup-Buderup-Gravlev distrikter. I Nørholm mødte han på grund af afstanden sjældent. Da herredsfoged Bassesen i Nibe i 1809 også blev birkefoged for Torstedlund-Albæk, mødte birkefogden ikke længere i de nævnte kommissioner.⁴¹ I det lille Lundbæk Birk mødte birkefoged Gierlev nogenlunde regelmæssigt i fattigkommissionen for Veggerby-Bislev, indtil birket blev nedlagt i 1833.⁴² Den ovenfor citerede klage fra Gierlev over, at møderne holdtes i præstegården, sætter politimestrenes transportproblemer i relief. Gierlev besvarede sig over at skulle bevæge sig 1 mils vej til den eneste kommission, han sad i. Birkefogden på Lindenborg, F. Petersen, mødte i Gunderup-Nøvling

Godsejer Chr. Fr. Juel-Rysensteen, Lundbæk, sognepræst Conrad Zimmer, birkefoged Michael Gierlev og tre fattigforstanderes underskrifter i Veggerby-Bislev fattigkommission 13/12-1811. Et af de få eksempler på, at samtlige ordinære medlemmer i en fattigkommission er mødt. (LA. Viborg).

Fattigkommission ved samtlige møder til 1815, men derefter mødte hverken han eller efterfølgerne i embedet.

Herredsfogden i Nibe, N. Bassesen (død 1826), og efterfølgere møder vi yderst sjældent i fattigkommissionsprotokollernes mødereferater. Bortset fra de nævnte møder omk. 1803 møder Bassesen kun 1 gang i Aarestrup 1811 og tre gange i Sønderup 1813-15, hans afløser, H.G. Koefoed, i Nørholm 1 gang i 1830, medens C.G. Lyng (herredsfoged 1831-51) slet ikke overværede møder i den undersøgte del af hans embedsperiode (til 1841). Medvirkende hertil var, at politimestrene efterhånden kumulerede en hoben embeder. N. Bassesen var foruden herredsfoged, birkefoged og byfoged også borgmester, vejer, måler, vrager og justermand.⁴³ Selv om politimestrene ikke var aktive ved kommissionsmøderne, underskrev de i en del tilfælde personligt sognedistrikternes fattigregnskaber (jfr. s. 315).

Sognepræsten havde således ikke megen støtte af politimesteren ved bestyrelsen af fattigvæsenet. Når herredsfogden i de større distrikter i det hele taget havde noget med fattigvæsenet at gøre, skyldtes det hans politimyndighed, ikke at han var medlem af kommissionen – jfr. VIII, 3.

I nogle distrikter kunne der opstå tvivl om, hvilken politimester der havde ret til at være medlem. Hartkornet i pastoratet kunne både høre under herredsfogdens og birkefogdens jurisdiktion. Selv om Kanceliet i 1802 var usikker i sin afgørelse af spørgsmålet, om begge politimestre kunne gøre krav på møderet,⁴⁴ er der ingen tvivl om, at kun

VIII Formelle strukturer

den politimester, der havde det meste hartkorn i fattigdistriktet under sig, var kommissionsmedlem.⁴⁵

Et eksempel fra Skørping i Hellum Herred er illustrativt både til belysning af, hvilken politimester og hvilken lodsejer der måtte komme i kommissionen. Godsinspektør Kirstein, Lindenberg, klagede i 1824 til Fræer-Skørping Fattigkommission over en ulovlig mødeindkaldelse. Han havde erfaret, at birkedommer A.N. Hvass, Lindenberg Birk, ikke var blevet underrettet.⁴⁶ Sognepræst N. Hansen og godsejer C. Rothe, Buderupholm, gav svar på tiltale. De fandt godsinspektørens skrivelse uartig og fornærmelig, præget af »Personens Ungdom og Mangel paa Øvelse i at skrive og Erfaring om Forhold og Forretninger«. ⁴⁷ Da Buderupholm var største lodsejer i pastoratet, hørte fattigdistriktet helt under herredsfogden (Hellum-Hindsted Herreder). »Følgelig ere ufeilbarlig Herredsfoged Muhle og ieg Rothe, rette og ved Reglementet selv, indsatte Medlemmer af Commissionen, og ingen Andre«. Kirstein var blevet indkaldt ikke som medlem, men på grund af dagsordenens betydning for grevskabet Lindenberg, og ville han medbringe birkedommer Hvass, var denne velkommen. Men hans nærværelse var »ingenlunde nødvendig og end mindre hans Indkaldelse nogen Pligt«. ⁴⁸

Det næste spørgsmål, der rejser sig, er, om politimesteren blot forøgte sit hverv, eller om han sendte sognefogden som sin repræsentant. I alle de gennemgåede protokoller findes der mange eksempler på, at sognefogden erstattede politimesteren (færrest i Veggerby-Bislev, hvor birkefogden selv mødte). At sognefogden kun mødte som repræsentant ses både af, at sognefoged/politimester aldrig mødte samtidig, at det altid kun drejede sig om 1 af pastoratets sognefogder, og endelig underskrev sognefogden sig som regel i protokollen »Paa Politimesterens Vegne«. I nogle tilfælde havde sognefogden en dobbelt funktion i kommissionen, idet han også var udpeget til fattigforstander.⁴⁹ Uden at opstille en egentlig statistik, hvilket protokollernes oplysninger ikke i alle tilfælde tillader, kan det fastslås, at sognefogden i regelen mødte ved det vigtige decembermøde, men sjældnere ved kvartalsmøderne. I perioden 1806-13 mødte hverken politimester eller sognefoged i Mou Fattigkommission.⁵⁰ I en del tilfælde anføres, at sognefogdens udeblivelse skyldtes andre forretninger – især kontrol af vejevæsenet.⁵¹

Sognefogdens tilstedeværelse i kommissionen var en fordel for præ-

sten som formand, da han ifølge Reglementet alligevel skulle have fat i sognefogden, når udeblevne fattigbidrag skulle udpantes, og når fremmede og betlere kom til sognet eller skulle transporteres bort igen. Det var da en fordel, når sognefogden var inde i fattigsagerne. Derimod kunne præsten ikke forvente megen hjælp fra sognefogderne ved fattigvæsenets administration. Enkelte af dem havde besvær med at skrive deres eget navn,⁵² men de øvrige synes heller ikke at have hjulpet præsten med skriveriet.

b) *Største lodsejer*

En af de største lodsejere skulle være medlem af kommissionen, men Reglementet gav denne en noget mindre central plads end den, skolepatronerne havde efter 1814. Medens de sidstnævnte havde en række særopgaver (jfr. ovenfor), havde »fattigpatronen«⁵³ kun denne ene, at han skulle opbevare distriktets fattigkasse.⁵⁴ I det hele taget beskæftigede Reglementet sig yderst lidt med den store lodsejer. Det er tydeligt, at hans medlemskab af kommissionen ikke var taget i betragtning, da bestemmelserne blev udarbejdet, men at det senere var blevet indføjet, uden at de enkelte paragraffer af den grund blev gennemarbejdet.

I sammenligning med bestemmelserne for skolevæsenet var store lodsejer-repræsentanter færre. For skolevæsenets vedkommende var alle lodsejere med mere end 32 tdr. hartkorn automatisk patroner, hvortil der skulle vælges supplerende patroner, således at der var mindst 1 i hvert sogn. I fattigkommissionen skulle der kun sidde 1 stor lodsejer, hvilket den ovenfor nævnte sag med inspektør Kirstein tydeligt viser.

Reglementets formulering om lodsejerrepræsentanten var i en del tilfælde ikke tilstrækkelig tydelig. Et par forespørgsler til Kancelliet afklarede problemerne. I Lille-Lyndby havde alle bønder efter udskiftningen lige meget hartkorn, og sognepræst H. Ussing ville gerne vide, hvem der skulle indtræde i kommissionen.⁵⁵ Af svaret fremgik det, at fattigkommissionen måtte vælge den mest egnede og villige eller indstille flere til amtsdirektionens valg.⁵⁶

Den anden forespørgsel drejede sig om, hvorvidt man kunne tvinge fattigdistriktets største lodsejer til at sidde i kommissionen. Baggrunden for amtmand, baron Adellers spørgsmål var »endeel Disputer«

VIII Formelle strukturer

mellem sognepræsten i Asminderup, J.H. Tscherning, og godsejer Brinck-Seidelin, Eriksholm, om fattigvæsenets bestyrelse, hvilket havde resulteret i, at »fattigpatronen« forlangte at udtræde af kommissionen efter en treårig periodes udløb. Godsejeren henviste til, at denne regel gjaldt for kommissionens valgte medlemmer, og at det ikke var pålagt den største, men »en af de største« lodsejere at indtræde i kommissionen. Baron Adeler var ikke helt overbevist om retsgrundlaget, men fremhævede, at det »vedvarende Uvenskab« mellem præst og godsejer var uheldigt for fattigvæsenet.⁵⁷ Kancelliets svar var af almengyldig karakter: i analogi med 1803 § 29 om forstandernes funktionstid kunne man ikke nægte den største lodsejer at udtræde af kommissionen efter 3 år. Ejeren af det næststørste hartkorn i distriktet var derefter pligtig til at overtage hvervet.⁵⁸

Bestemmelsen om, at der kun skulle være 1 »patron« i hvert pastorat, betød, at der blev valgt færre bondepatroner end til skolekommissionerne. Følgelig blev de problemer, der er omtalt i kapitlet om bonden som skolepatron, færre for fattigvæsenets vedkommende.

De gennemgåede protokoller indeholder mange eksempler på, at de store lodsejere ikke mødte personlig i kommissionen, men lod sig repræsentere ved forvaltere. Godsejere mødte selv i kommissionen i Mou (hele perioden),⁵⁹ i Romdrup-Klarup (nogle møder 1803-04, 1816-40), i Storvorde (1815-18, 1824-25, 1828-38),⁶⁰ i Nørholm (1812-15, 1818), i Veggerby-Bislev (1804-06, 1811 ff.) i Sønderup-Suldrup (1810-1828).

I følgende perioder var største lodsejerpladsen i kommissionen varetaget af stedfortrædere: i Romdrup og Storvorde til 1816, i Gunderup-Nøvling 1803-08, 1810-15 samt lejlighedsvis 1828-41, i Nørholm 1803-07, 1816, 1822-41, Veggerby-Bislev 1808-10, Aarestrup-Buderup-Gravlev 1804-17, lejlighedsvis 1831 ff., Sønderup-Suldrup 1804-07, 1814-20, 1826-41 lejlighedsvis.

Under den store landbrugskrise, som også fik konsekvenser for godserne, mødte der i en længere periode slet ingen godsejerrepræsentanter i Gunderup, Aarestrup⁶¹ og Sønderup pastoraters fattigkommissioner. Om præsternes problemer i øvrigt med at få den store lodsejer til at møde se III, 2.

c) *Fattigforstanderne*

Fattigreglementet bestemte, at 3-4 af de bedste sognemænd skulle være medlem af kommissionen. Første gang valgt af sognepræsten, politimesteren og største lodsejer, derefter ved selvsupplering af den samlede kommission. Efter valget skulle præsten fra prædikestolen den følgende søndag både pålægge de valgte at tage sig af de fattiges sag og formane menigheden til at støtte de valgte i deres arbejde.

I modsætning til den store lodsejer definerede Reglementet klart sognemændenes arbejdsområde. Foruden at medvirke til afgørelserne i fattigkommissionen skulle de som præstens og politimesterens medhjælpere udføre beslutningerne i praksis.⁶² Desuden skulle de indsamle bidragene til de fattige og overgive dem til præsten og ombære de fattiges tavle i kirken.⁶³

Da politimesteren som nævnt ikke fungerede som fattigkommissær i praksis, kom sognemændene til at fungere som præstens medhjælpere. De bar da også i mange tilfælde betegnelsen »medhjælpere«, som også var blevet benyttet i den tidligere lovgivning.⁶⁴ Forstandernavnet, der ikke havde sin oprindelse i Reglementet, blev først mere almindeligt efterhånden – måske i analogi med skoleforstander-betegnelsen.

Sognepræsterne fandt det hensigtsmæssigt at have et passende stort antal forstandere, som kunne hjælpe dem med problemerne i de enkelte dele af pastoratet. Mange bemærkninger i forhandlingsprotokollerne viser, at forstanderne ikke kun blev udvalgt efter egnethed og villighed, men i høj grad også efter geografiske kriterier. Kommissionerne sørgede for, at forstanderne blev valgt fra forskellige egne af pastoraterne, så at den enkelte forstander havde et særligt distrikt at passe. Et par eksempler skal nævnes på den geografiske kvotering.

I Gunderup ønskede sp. H.J.N. Thomsen i 1832 at få udnævnt en ny forstander, da han ønskede at have en forstander i sin nærhed i stedet for ham, der havde forladt sognet.⁶⁵ I Aarestrup blev der i 1838 udpeget en særlig forstander for Torsted By, da den lå så langt borte fra de øvrige forstanderes bopæle.⁶⁶ I Gunderup fandt man det i 1840 påkrævet at udnævne en fattigforstander, hvis eneste opgave var at føre tilsyn med fattighuset i Vaarst.⁶⁷ Der er ingen tvivl om, at forstanderinstitutionen havde størst betydning i de store sogne, hvor præsten ikke selv kunne overkomme arbejdet. Aarestrup og Gunderup pastorater hørte til blandt de største i Aalborg Amt.⁶⁸

VIII Formelle strukturer

Fattigkommissionen var friere stillet end skolekommissionen i sit forstandervalg. Valget skulle ikke godkendes af højere instans. Hvis fattigkommissionen ønskede sit valg sanktioneret af fattigdirektionen, kunne det gå som i Sønderup, hvor sognepræst G. Høst i 1839 fik det svar af amtmanden i Aalborg, at det ansås for uforholdsmæssigt.⁶⁹ Amtmanden anså det altså for tidsspilde at godkende et valg, når det ikke var påbudt.

Fattigkommissionen kunne således selv bestemme, om den ville vælge forstanderne ved afstemning i et særligt valgmøde,⁷⁰ ved lodkastning⁷¹ eller udpege den af sognepræsten foreslåede gårdmand »som en bekendt, forstandig, retsindig og derhos skrivekyndig Mand, der ei heller har yttret sig uvillig til at modtage Valget«. ⁷² Om forstandernes sociale fordeling, embedsperiode og skrivekyndighed jfr. III, 3.

Fattigreglementets bestemmelser for fattigkommissionens sammensætning og arbejde og de enkelte medlemskategoriers manglende effektivitet overlod meget af fattigvæsenets bestyrelse til præsten. Omfanget heraf vil blive undersøgt i kap. IX-XI. Her skal det kun fastslås, at præsten ikke kunne vente sig megen hjælp i sekretærarbejdet. Man kunne have tænkt sig aflastning af sognepræsten fra tre sider, men alle tre var så godt som udelukket, således som fattigvæsenet blev lagt til rette i 1803.

Politimesteren havde fået pålagt en så umulig opgave, at præsten ikke på nogen måde kunne regne med ham. Den store lodsejer, der i regelen også var skrivekyndig, havde Reglementet givet en så inferior position, at præsten ikke kunne kræve noget særligt af ham. Skolepatronernes mangelfulde opfyldelse af deres pligter i skolesager tyder dog på, at andre bestemmelser for »fattigpatronen« ikke i alle tilfælde ville have aflastet sognepræsten.

Endelig havde skolelærerne været en mulighed. Den store fattigkommission af 1787 havde både gjort dem til medlem af sognenes fattigkommissioner og sat dem til at føre fattigprotokollerne, og flere havde i forhandlingerne forud for Reglementets endelige udformning i 1803 ønsket, at de skulle hjælpe præsterne med administrationen.⁷³ Et samarbejde mellem lærer og præst ville uden tvivl i mange tilfælde have haft en gavnlig indflydelse både på fattig- og skolevæsenet. I andre tilfælde kunne det have givet anledning til konflikter, der også kunne have skadet skoleforholdene. Men lærerne fik ingen plads i fattigkommissionen, og derved havde man udelukket en nærliggende mulighed for at finde kyndige mænd til at bestyre fattigvæsenet.

3. Kommandovej i fattigsager

Det nærmeste overtilsyn med fattigvæsenet på landet var i Reglementet tillagt fattigdirektionen og amtmanden.

Fattigdirektionen (FD) skulle i alle tilfælde omfatte et amt. Lå et fattigdistrikt under to amter, måtte sognepræsten kommunikere med begge amters fattigdirektion.⁷⁴ Direktionens medlemmer var amtmanden, amtsforvalteren, alle herredsprovster i amtet⁷⁵ samt 2 af de kgl. godsers bestyrere eller andre kyndige landmænd, som amtmanden foreslog, og Kancelliet udnævnte.⁷⁶ Endelig havde biskoppen ret til at indtræde i FD, når han havde tid.

Amtsfattigdirektionen skulle mødes to gange om året (i april og i oktober) hos amtmanden, som derudover havde mulighed for at indkalde til ekstraordinære møder.⁷⁷ Reglementet tillagde fattigdirektionen en række opgaver. Den skulle tage den endelige afgørelse, når en fattigkommission ikke kunne enes om forsørgelsesplanen, afgøre klager over almisse og give den endelige godkendelse af præsternes fattigregnskaber.⁷⁸ Desuden skulle direktionen bestyre amtets fattigkasse. Denne skulle yde støtte i en række ekstraordinære tilfælde (se nedenfor s. 272). Amtskasseregnskabet skulle føres af amtsforvalteren, men direktionen skulle forestå revisionen.⁷⁹

Amtmanden var både født formand for direktionen og dens daglige leder.⁸⁰ Paragrafferne 59-60 i Reglementet gav amtmanden vidtgående beføjelser, idet han *alene* kunne ekspedere alle sager mellem møderne og give de fornødne resolutioner i sager, som efter hans mening ikke kunne vente til direktionssamlingen. Og hans afgørelser var ikke foreløbige, kun skulle han orientere FD om de afgørelser, han havde foretaget. Endvidere skulle amtmanden forberede alle de sager, som skulle behandles i den samlede direktion.

Endelig pålagde Reglementet amtmanden nogle opgaver, der ikke var fattigdirektionssager, men af retslig karakter. Amtmanden skulle sørge for, at udeblevne fattigbidrag blev inddrevet efter fattigkommissionernes indsendte restanceliste.⁸¹ Overtrædelser af fattigforordningen – især betleribestemmelserne – som skulle behandles efter politiforordningen af 25/3-1791,⁸² gav amtmanden en række opgaver, hvilket affødte korrespondance med herreds- og birkefogder.

Kancelliet havde det øverste tilsyn med fattigvæsenet. Den af den store fattigkommission foreslåede overdirektion, der alene havde ad-

VIII Formelle strukturer

ministrationen af fattigvæsenet til opgave, var ikke blevet til noget.⁸³ Desuden havde stiftsøvrigheden i 1802-03 mistet sit overtilsyn med fattigvæsenet på landet,⁸⁴ hvorimod den bevarede tilsynet med købstædernes fattigvæsen.⁸⁵ Derfor skulle amtsdirektionerne, når de var i tvivl om en sags afgørelse, henvende sig direkte til Kancelliets justits- og politidepartementer. Hertil skulle de også hvert år afgive en indberetning om fattigvæsenets tilstand i sognedistrikterne i amtet.⁸⁶

Spørgsmålet er nu, om fattigdirektionerne og dermed provsterne fik en væsentlig indflydelse på bestyrelsen af fattigvæsenet, eller om amtmanden afgjorde sagerne på egen hånd. Jeg har undersøgt forholdet for Aalborg Amts vedkommende. Aalborg Amts Fattigdirektions protokol er bevaret for hele perioden og giver et godt billede af direktionens virksomhed i forhold til amtmandens.

I de første år holdt Aalborg Amts FD de to ordinære møder, hvor en lang række spørgsmål var til behandling.⁸⁷ FD havde tre hovedtyper af sager at tage stilling til: revidering og decidering af regnskaber (både distrikts- og amtskasseregnskaber), sognepræsters ansøgninger om støtte til de lokale kasser og endelig klagesager. Når FD's resolutioner var afgivet, blev de af amtmanden meddelt fattigkommissionerne gennem sognepræsten til efterretning.

Men snart begyndte direktionsmødernes hyppighed at aftage.⁸⁸ Der var to hovedårsager hertil: Den ene var, at det var vanskeligt at samle en direktion med så mange medlemmer.⁸⁹ Provsterne havde ganske vist i de første år efter 1803 gratis transport til møderne, men de fik ikke deres øvrige udgifter dækket.⁹⁰ Ofte havde de andre forretninger at varetage, så det var umuligt at samle dem alle på én gang. Helt galt blev det, da de nye amtsprovster fik et større område at virke i, og især da skolevæsenets nye ordning i 1814 gav dem en række nye arbejdskrævende opgaver. Til gengæld blev medlemsantallet lavere, da der blev færre provster i direktionen.

Problemet med de mange medlemmer viste sig tydeligst, når amtmanden indkaldte til ekstraordinære møder med kort varsel. I sådanne situationer blev alene de tre medlemmer fra Aalborg By (amtmanden, amtsforvalteren og stiftsprovsten) indkaldt.⁹¹ Snart hørte amtmanden helt op med at indkalde til ekstraordinære samlinger.⁹²

Men samtidig begyndte det at knibe med at få de ordinære møder afholdt, hvilket både skyldtes problemerne med at få provsterne samlet og vanskelighederne med at få regnskaberne frem til FD's endelige

decision til tiden.⁹³ Med hensyn til distriktsregnskaberne, der skulle behandles samtidig for alle sognene, kunne enkelte forsinkede regnskaber forhale hele proceduren, og hertil kom, at amtskasseregnskabet gang på gang ikke blev indleveret til tiden på grund af amtsforvalterens fortravlede embedsgering og/eller efterladenhed. I en periode forøgedes dette problem desuden af uorden i den afskedigede amtsforvalter L.M. Spliids regnskabsførelse. Resultatet blev, at FD fra 1806 stort set kun holdt et ordinært møde årligt.

Fattigdirektionens virksomhed indskrænkedes yderligere i 1820'erne, hvilket klart illustreres af den lange afstand mellem møderne (27/3–1821, 12/1–1825 og 4/2–1829). Hovedårsagen til, at direktionen ikke samledes i årevis, fremgår af den redegørelse, som amtmand Fredrik Moltke ved sin afgang i 1824 lod cirkulere blandt FD's medlemmer: Amtsfattigkassens status var på grund af pengeombytningen og de dårlige tider så elendig, at den indtil videre ikke var i stand til at yde hjælp.⁹⁴ Ved mødet 4/2–1829 vedtog direktionen, da amtskassens tilstand ikke var forbedret – ja tværtimod var blevet yderligere forringet – en række bestemmelser, der næsten overflødiggjorde fattigdirektionen. De hidtil af amtskassen ydede pensioner skulle nu helt ophøre, og nye ordninger med hensyn til regnskabernes revidering (se side 317) fratog direktionen dens hovedopgaver.⁹⁵

Det er tvivlsomt, om den samlede direktion⁹⁶ i det hele taget ville være trådt sammen efter dette »likvideringsmøde«, hvis der ikke på grund af Limfjords-fiskeriets pludselige ophør var opstået en helt ekstraordinær trangssituation for beboerne i Sebbersund-Valsted. Problemet drøftedes ved møder i fattigdirektionen i 1831 og 1835–37.⁹⁷ I perioden fra marts 1837 og frem til fattigdirektionens nedlæggelse i 1842 synes den derimod ikke at have været samlet.⁹⁸

Af ovenstående fremgår, at Aalborg Amtsdirektion kun havde ringe indflydelse på den daglige administration af fattigvæsenet i amtet. En gennemgang af korrespondancen i amtsarkivet bekræfter i høj grad dette. Amtmanden alene afgjorde de sager, som sognepræsterne (fattigkommissionerne) forelagde overtilsynet. Langt de fleste skrivelser var af sognepræsterne stilet direkte til amtmanden, men i en del tilfælde var adressaten amtsfattigdirektionen, uden at det gjorde nogen forskel i sagsbehandlingen – amtmanden alene tog afgørelsen.⁹⁹

Noget lignende gjorde sig uden tvivl gældende uden for Aalborg Amt.¹⁰⁰ Dette fremgår bl.a. af en karakteristisk forskel i Kancelliets

VIII Formelle strukturer

journaler for hhv. skole- og fattigsager. Medens langt de fleste kancelliskrivelser i skolesager er stiledede til skoledirektionerne, er så godt som alle fattigsagsskrivelser sendt til amtmændene. I praksis benyttedes således mange steder den arbejdsdeling, at amtmanden tog sig af fattigvæsenet og provsterne af skolevæsenet, men generelt kan man konkludere, at amtmændene nok havde mere med skolevæsenet at gøre end provsterne med fattigvæsenet.

Det havde stor betydning for sognepræsternes virke i fattigvæsenet, at overtilsynet var stærkt præget af verdslige embedsmænd. Præsterne følte, at overtilsynet var en langt fjernere myndighed, når de skulle henvende sig til den kongelige amtmand, end når de blot skulle skrive til den lokale provst.¹⁰¹ Hertil kom, at kommandovejen også var længere i praksis. Amtmændene havde utallige andre embedsforretninger at varetage, og ofte måtte præsterne vente meget længe på at få svar.¹⁰²

I Aalborg Amtsarkiv findes utallige eksempler på, at sognepræster har sendt skrivelser til amtmanden, hvori de både har redegjort for den pågældende sags forhistorie og fremsat en række principielle overvejelser, som de ønskede amtmandens stillingtagen til. Præsterne fik ofte ikke noget fyldigt svar på deres principielle spørgsmål, men fik kun amtmandens resolution på den konkrete sag meddelt til efterretning og videre bekendtgørelse for de berørte parter. Sammenligner man med de svar, præsterne modtog fra provsterne Tetens og Fogh i skolesager, bærer Aalborg amtmændenes svar i fattigsager præg af, at amtmændenes overtilsyn er mere autoritativt. De svarede kortere og mere bydende.

Amtmændene var også mindre tilbøjelige til at indbringe en sag til Kancelliets afgørelse. De så helst, at sagerne blev afgjort på så lavt niveau som muligt, hvilket gav mindst besvær for amtmanden. Allerbedst var det, hvis sognepræsterne kunne klare sagen selv uden at involvere amtmanden. I april 1841 sendte amtmand Bluhme således et cirkulære til samtlige fattigkommissioner i amtet og pålagde præsterne i sager, hvor forsørgelseskommunen ikke var oplyst, ikke straks at overlade undersøgelserne til amtet, men derimod selv prøve at løse problemerne ved korrespondance med andre fattigkommissioner og ved selv at tage initiativ til at få optaget forhør. Først når alle disse undersøgelser havde vist sig forgæves, eller hvis de berørte fattigkommissioner var uenige, måtte sagerne forelægges højere myndighed.¹⁰³

Den vigtigste korrespondance i fattigsager udveksledes mellem amtmanden og sognepræsterne (som fattigkommissionernes formænd) og mellem sognepræsterne indbyrdes. Imidlertid kunne politimestrene (herreds- og birkefogder) også blive part i brevvekslingen, når det drejede sig om fattigvæsenets mere retslige side.

Amtmandens inddragelse af politimesteren i fattigkorrespondancen kunne give anledning til kritik fra præster, der mente, at amtmanden havde overtrådt det gældende kommandosystem.

Sognepræst og provst Johannes Lund, Lemvig-Nørlem, klagede således i 1805 til Kancelliet over, at han havde modtaget 4 fattigdirektionsresolutioner fra amtmanden i Ringkøbing gennem herredsfogden. Han fandt det urimeligt, at han som FK's første og styrende medlem skulle modtage skrivelser til efterretning gennem herredsfogden som FK's andet medlem. Amtmandens og FD's resolutioner burde ikke »meddeles den første igiennem den sidste«, men sendes direkte til præsten.

Lund klagede over, at amtmanden herved i strid med lovgivningen ville sætte præsterne i en underordnet stilling til herredsfogden på samme lave niveau som sognefogder, der også modtog ordrer gennem herredsfogden. Præsterne ville ved »slige krænkende Ydmygelser af verdslig Over-Embedsmand« blive berøvet en del af deres »udvortes Agtelse«, hvilket i høj grad ville forringe deres muligheder for med held at virke som embedsmænd.¹⁰⁴

Ribebiskoppen S. Middelboe støttede Lunds anke. Selv om han egentlig mente, at fremgangsmåden var underordnet, blot fattigsagen fremmedes, var han enig i, at amtmanden havde benyttet en kommandovej, der voldte fortrædeligheder og forsinkede sagen.¹⁰⁵

Amtmand C.F. Hansen, der fik forelagt klagen, afviste bestemt at have gjort noget forkert. Han havde ikke tilskrevet herredsfogden som medlem af fattigkommissionen, men som politimester, hvilket var relevant, da de tilstillede resolutioner bl.a. drejede sig om politiets opsyn med natmandsfolket. Desuden havde amtmanden foruden herredsfogden også tilstillet provsterne skrivelsen til cirkulation blandt præsterne. Lund havde således fået skrivelsen fra to instanser, og amtmanden mente, at kun den, der »intet vigtigere har at bestille«, kunne finde på at besvare sig over noget sådant.¹⁰⁶

Kancelliets afgørelse i sagen gav provsten ret. Fattigvæsenesresolutioner skulle tilsendes fattigkommissionerne direkte og være stiledt til

VIII Formelle strukturer

sognepræsterne, »der efter Reglementet for Fattigvæsenet er første Medlem i Commissionen«. ¹⁰⁷

Sagen var ikke enkeltstående. I 1822 beklagede sognepræst og amtsprovst P. Chr. Bendix, Vestervig-Agger, sig på flere sognepræsters vegne til amtmanden i Thisted over, at embedsskrivelser blev tilstillet ham gennem herredskontoret til underretning og iagttagelse. Det var tværtimod præstens opgave som formand for sognekommisionen at orientere de øvrige medlemmer, deriblandt herredsfogden, om modtagne resolutioner. Bendix frygtede, at han fremtidig kunne blive udsat for at blive orienteret om fattigsager gennem sognefogder, budfogder eller deres skriverdreng, og han bad amtmanden om at blive forskånet for sådanne ydmygelser. ¹⁰⁸

Amtmanden svarede, at han havde sendt en resolution gennem herredet, da herredsfogden som kommissionsmedlem burde være orienteret om amtets afgørelser i fattigsager, og at det kunne »skaane Amtet for at skrive flere Breve«, når herredsfogden orienterede præsterne. Men hvis gejstligheden ønskede det, ville amtmanden fremtidig sende meddelelserne direkte til præsterne, »naar ikke Omstændighederne byde, at Politimesteren nødvendig maae deltage i Sagens Behandling«. ¹⁰⁹

De to provsters klager giver et godt billede både af kommandovejene i fattigsager, der i regelen gik direkte mellem amtmand og sognepræst, men hvor politikmyndigheden kunne blive inddraget, og samtidig af rangordenen i fattigkommissionen. Reglementet havde givet sognepræsterne ledelsen af fattigvæsenet, og denne tingenes tilstand ønskede præsterne ikke udhulet, ved at amtmændene indskød en ny myndighed mellem overtilsynet og sognepræsterne.

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

1. Præstens modtagelse af de fattige (interimsforsørgelse)

Sognepræsten var ifølge Reglementet den, »hvem Omhue for de Trængende nærmest er betroet«. Når fattige havde behov for støtte fra fattigvæsenet, eller når de havde brug for mere hjælp end hidtil, skulle de henvende sig til distriktets sognepræst.

Præsten havde da pligt til at afhøre den fattige om årsagerne til trangen, om hvorfor vedkommende ikke arbejdede og om, hvor han/hun var forsørgelsesberettiget (jfr. kap. XI, 1). Hvis præsten på grundlag af undersøgelsen, og hvad han i øvrigt vidste om den pågældende, fandt den ansøgte hjælp nødvendig, skulle han fastsætte en interimsforsørgelse, indtil et fattigkommissionsmøde kunne afgøre sagen endeligt.¹

De vigtigste punkter i denne interimsforsørgelse: præstens besvær med at skaffe de fattige tag over hovedet, at etablere en ordening, hvorved de nye trængende kunne få understøttelse, at skaffe syge lægehjælp eller hospitalsophold og endelig at hjælpe de efterladte med begravelsesomkostninger vil blive taget op til behandling i særlige afsnit nedenfor.

Præsten skulle ved hvert møde i fattigkommissionen redegøre for, hvad han havde foretaget siden sidste møde, hvilke udgifter han havde afholdt, om der var sket forandringer i de fattiges forhold og deres af- og tilgang. Nogle fattigkommissionsprotokoller indeholder fyldige redegørelser for præstens interimshjælp. Et par eksempler kan antyde, hvilke problemer præsterne kunne blive tvunget til at tage stilling til som bestyrere af fattigvæsenet.

Ved kvartalsmødet i august 1807 fik fattigkommissionen i Nørholm

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

af sognepræst G. Heineth underretning om, at præsten siden mødet i marts bl.a. havde udleveret ekstra byg og rug til flere trængende, at »Scharlotte« havde fået 1 M. 8 sk. til et par træsko med tilbehør, at Jens Fisker havde fået 4 rd. til en tønne sædebyg, at præsten endvidere havde betalt husleje for den fattige Lotte indtil 1. juni og givet »Niels Smeds af Venerisk-Svagthed befængte Familie« hjælp til brød.²

I fattigregnskabet for 1827 redegjorde sognepræst N. Fritz, Mou, nøje for den interimshjælp, han havde ydet i årets løb. Den følgende liste over udgifter for august-november er ikke udtryk for alt, hvad præsten foretog sig i fattigvæsenet i den pågældende periode, men omfatter kun de ekstraordinære foranstaltninger, der kostede penge:³

	Fattiglem No. 9 til linned	3 M.
5/8	Ekstrahjælp til No. 2	3 M.
	Medikamenter til uformuende	5 M. 12 sk.
21/9	And. Jensens kone til brød	2 M.
2/10	Til et bud til Aalborg for at hente hurtig hjælp til en uformuende syg	3 M.
8/10	Samme	3 M.
1/11	Betalt for en vagt ved en vanvittigs transport til dårehuset i Aalborg	3 M.
13/11	Betalt til Mads Bodildsens enke til at istandsætte sønderslagne vinduer	3 M.
15/11	Til logi for Jens Randers	2 rbd. 0 M. 0 sk.
17/11	Betalt i forskud for Jens Christensen Sand i Dokkedal for hans barns forplejning i Aalborg Arrest	4 rbd. 2 M. 0 sk.

De nævnte eksempler, som kunne suppleres med utallige andre,⁴ giver indtryk af præstens nære forhold til de fattige. Helt ned i de små dagligdags situationer måtte de fattige have fat i præsten, som f.eks. da den fattige pige havde brug for nye træsko, eller enken skulle have nye ruder sat i. Også når ekstraordinære situationer opstod, som pludselig sygdom, misvækst eller ændrede familieforhold måtte præsterne gribe ind og afhjælpe nøden. Her skal kun nævnes et enkelt eksempel, flere vil blive bragt i de følgende afsnit. Sognepræst F. Schiønning tildelte i

1834 provisorisk hjælp til husmand Anders Hansen i Gravlev. Husmandens trang skyldtes, at han var faldet ned i en lade og havde brækket kravebenet kort tid efter, at hans kone havde født ham tvillinger, »hvilke begge leve«. ⁵

I nogle tilfælde var trangen så åbenbar, at præsten uden betænkelighed ydede hjælpen, i andre tilfælde ydede han den først, efter at den trængende flere gange havde rendt ham på dørene og redegjort for sin elendige situation. Atter andre blev afvist af præsten som uværdige eller ikke tilstrækkeligt trængende (jfr. afsnit 2).

Præsterne havde ikke myndighed til efter eget tykke at hjælpe folk ud af en nødsituation. De måtte tage hensyn til, at fattigkommissionen senere skulle refundere udgifterne, hvilket kunne give anledning til uenighed mellem præst og kommission. De største problemer opstod, når den midlertidige hjælp blev ydet til fremmede fattige. § 72 i Reglementet bestemte, at fattige fra fremmede distrikter, der fik behov for pludselig hjælp, skulle modtage den af fattigkassen i det distrikt, hvor trangen opstod mod senere refusion fra hjemstedets fattigkasse. Da det ofte var en besværlig affære at få inddrevet disse refusioner (se kap. XI), var især fattigkommissionen utilbøjelig til at yde den fremmede hjælp.

I 1810 måtte Kancelliet tage stilling til en sag, hvor fattigkommissionen ville fratage sognepræsten retten til at yde midlertidig hjælp til fremmede trængende. Sognepræst J.H. Tscherning, Asminde-rup-Grandløse, havde hjulpet den fra Tølløse-Aagerup tilkomne fattige krøbling Lars Jeppesen og hans talrige familie. Dette havde fået godsforvalteren fra Kørbygaard og kommissionsmedlemmerne »af Bondestanden« (sognefogden og 4 forstandere) til at forlange indført i protokollen, at de frabad sig »Sognepræstens Bereedvillighed for Eftertiden til at understøtte nogen fremmed Fattig... med den øjeblikkelige Kuur og Hielp i Sygdoms Tilfælde«. Sognepræsten spurgte Kancelliet, om han fremtidig skulle bortvise fremmede, der henvendte sig til ham om hjælp. ⁶

Amtmand K.K. Lerche og senere Kancelliet svarede, at en fremmeds interimistiske forsørgelse normalt skulle fastsættes af sognepræsten efter drøftelse med kommissionen, men at den fremmedes sygdom eller trang til livets første nødvendigheder kunne gøre det påkrævet, at præsten handlede ene. Præsten skulle blot i sidste tilfælde snarest indhente kommissionens samtykke. ⁷

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

2. Præstens plan og ligning

a) *Forsørgelsesplanen*

Hovedprincippet i fattigreglementet var, at der hvert år på sogneplan skulle uddeles almisse og opkræves tvungne fattigbidrag hos beboerne.

Ved fattigkommissionens decembermøde skulle sognepræsten forelægge en udførlig plan til fattigforsørgelsen for det følgende år. Denne plan skulle udarbejdes efter et særligt skema og indeholde en fortegnelse over alle de trængende, der efter præstens mening burde have fast understøttelse. Præsten skulle for hvert enkelt fattiglem anføre trang, sundhedstilstand og levnedsførelse. Endvidere skulle han inddele de fattige i tre klasser: 1) syge, gamle og invalider, der intet kunne tjene, 2) børn, der var forældreløse, eller som ikke kunne betros forældrene 3) andre fattige, der ikke var i stand til at tjene nok til livets opretholdelse. For hver fattig på listen skulle præsten stille forslag til både forsørgelsesmåde og bidragets omfang.⁸

Præstens grundlag for at udarbejde forsørgelseslisten var udover forrige års plan, hvorfra det meste i regelen blev overført, det kendskab, han i årets løb havde fået i omgangen med de fattige. Nogle havde måske fået tillagt interimistisk hjælp og blev nu optaget på præstens liste som faste fattiglemmer. Andre var måske blevet pålagt sognet udefra ved amtets mellemkomst (se kap. XI, 1). Desuden var det meget almindeligt, at potentielle almissenydere og fattiglemmer, der håbede på forøget støtte, mødte hos præsten for at beskrive deres elendighed så betids, at det kunne blive taget i betragtning i forsørgelsesplanen. Præsten havde i nogle tilfælde selv opfordret de fattige til at møde i præstegården, før han lagde planen.⁹ I alle tilfælde blev decembermødet (og også kvartalsmøderne) annonceret fra prædikestolen søndagen forud, og de fattige fik mulighed for at fremlægge deres sag for den samlede kommission – især de fattige, der ikke var tilfredse med præstens plan, havde da mulighed for atter at fortælle, hvorfor de måtte have hjælp.¹⁰

Præstens muligheder for at optage nye på forsørgelseslisten var dog meget begrænsede. Planen skulle godkendes af fattigkommissionen, og beboerne skulle formå at udrede udgifterne. Der var i høj grad en tendens til at holde antallet af almissenydende nogenlunde konstant og først optage nye lemmer, når der skete afgang. Præsten måtte derfor i

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

sin plan nøjes med at foreslå nye lemmer i stedet for dem, der var døde eller af anden grund afgået fra de almissenydendes tal.¹¹ I nogle tilfælde satsede man ligefrem på, at folk ikke holdt sig i live hele forsørgelsesåret.¹²

De fattige var i høj grad afhængige af sognepræstens indtryk af deres trang og værdighed. Uden hans støtte havde de ikke mange chancer for hjælp – klagevejen til amtmanden var heller ikke særlig farbar, når præsten var imod.

I præstens vurdering indgik som nævnt både trang, arbejdsevne og -vilje samt moralsk vandel. Dette fremgår tydeligt af sognepræst C.J.M. Suckows plan for Sønderup-Suldrup 1814, hvori følgende beskrivelser af fattige findes (jfr. side 264):

- »Christen Brams Enke 74 Aar, kan intet fortjene, kristelig Opførsel«.
- »Karen Jensdatter 54 Aar, gebræckelig, men kan dog fortjene lidet«.
- »Jens Smed 74 Aar, kan intet fortjene, lever kristelig«.
- »Ane Larsdatter 54 Aar, kan fortjene lidet, lever kristelig«.
- »Ane Pedersdatter 56 Aar, kan fortjene lidet ved Haandarbeide, lever sædelig«.¹³

Præsten kunne også i sin plan begrunde ændringer i forhold til forrige forsørgelsesår: Sognepræst F.A. Hansen, Øster Hornum skrev således i planen for 1840:

- »Af ovenanførte Fattige have No 9 formedelst tiltagende Alder og Skrøbelighed faaet Tillæg i Aar, og er bleven overført i 1ste Classe. Dersom No 12 eller hendes Mand i denne Vinter skulde lide af større Skrøbelighed tillægges dem et overordentligt Bidrag. For No 16 er Almissen noget forhøjet i Aar. No 17: Over 70 Aar gammel, har før været Tømmermand, er nu affældig og om Vinteren ei i Stand til at fortjene Føden, gudfrygtig, arbejdsom og ædruelig. Af de paa afvigte Aars Forsørgelsesplan Anførte er No 5 død og No 16 udgaaet«.¹⁴

De samme kriterier, som præsten benyttede, blev lagt til grund, når fattigkommissionen tog stilling til de forslag, præsten fremlagde. I en lang række tilfælde antog kommissionen præstens plan uændret, men der var mange undtagelser. Medens der i de gennemgåede sognes fattigprotokoller ikke findes et eneste eksempel på, at kommissionens verdslige medlemmer ønskede fattige tillagt mere, end præsten foreslog, strøg kommissionen i en række tilfælde fattige på præstens liste. Ifølge Reglementet skulle præstens plan sættes til fri forhandling i

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Sønderup Sognekommisjons og i 1814 -

No	Fattigens Navn og Beskrivelse	Rug	Penge		Køge		
			Aug	Sept	Aug	Sept	
Sønderup Pogersø By	1. Christen Brandt 74 hans hustru og 3 børn - i Aalborg Bygning	1	6	0	6	1	0
	2. Mette Fredsmand 63 Aar i Aalborg	1	4	1	2	1	0
	3. Jens Jensen 62 Aar Elev i Aalborg - i Aalborg	2	3	0	3	0	0
	4. Karen Sørensen 57 hans hustru og 2 børn - i Aalborg	3	2	0	2	0	0
	5. Birthe Nielsen 57 hans hustru og 2 børn - i Aalborg	3	2	0	2	0	0
Tønderup	6. Jens Rasmussen 74 Aar hans hustru og 2 børn - i Aalborg	1	4	1	4	1	0
Køge	7. Frederik Jensen 62 Aar hans hustru og 2 børn - i Aalborg	2	2	1	2	0	0
Sønderup Pogersø By	8. Anne Sørensen 57 Aar hans hustru og 2 børn - i Aalborg	3	4	0	4	0	0
Østby	9. Anne Sørensen 57 Aar hans hustru og 2 børn - i Aalborg	3	2	0	2	0	0
Sønderup	10. Niels Olsen 62 Aar hans hustru og 2 børn - i Aalborg	3	1	1	0	0	0
	Summa	7	3	7	3	3	0

Pastor M. Suckows beskrivelse af de fattige (uddrag af fattigplanen for Sønderup-Suldrup 1814). Bemærk inddelingen af de fattige i tre klasser, og at almissen leveres i rug, byg og penge (Aalborg Amt. Sognedistrikternes fattigregnskaber. LA. Viborg).

kommissionen og en eventuel uenighed afgøres ved flertalsafstemning, medmindre det lykkedes præsten ved argumenter at ændre kommissionens indstilling.

Den ene begrundelse for at afvise ansøgere var, at trangen ikke var stor nok, da de pågældende blot kunne påtage sig arbejde. En række eksempler kan vise dette: I Mou afviste kommissionen enstemmigt ved sit første møde i dec. 1803 at yde ansøgt hjælp til to husmænd og en pige, da der var begrundet formodning om, at de ikke gjorde alt, hvad de burde, for at ernære sig selv. Et par år senere afviste samme kommission at hjælpe den 70-årige Rasmus Rasmussen, da trangen endnu ikke var følelig nok.¹⁵ I Sønderup afviste kommissionen den fremmødte Jens Justesens bøn om støtte til hans børn med den begrundelse, at både han og hans kone »vare unge, sunde, stærke og arbejdsdygtige, især da det ene Barn var 9½ Aar og kunde i det Mindste tjene for Føden«. ¹⁶ I Aarestrup blev Maren Michelsdatter, Sørup, opfordret til at søge tjeneste på lovlig måde; hun var ganske vist svagelig, men kun 25 år gammel.¹⁷ På samme måde mente Aarestrup Fattigkommission (inkl. præsten), at Ane Marie Christensdatters sindssvaghed ikke hindrede hende i at tjene.¹⁸ Hendes fader Christen Pedersen Rold blev ligeledes afvist, da han var arbejdsfær og havde indtægter fra arbejde som brøndsætter, stenkløver og grøftegraver og desuden ejede en lille toft.¹⁹ Besiddelse af 1 ko og 3-4 får samt en mindre aftægtsyndelse var også diskvalificerende.²⁰ Vægring mod at påtage sig arbejde kunne føre til, at tilkendt hjælp blev trukket tilbage. Dette overgik således Laus Rolles (Lars Roll) dreng, som »ei ville kjøre Plov for 1 M. daglig«. ²¹

Fattigkommissionerne søgte i det hele taget at blive fri for at yde hjælp, hvis det på nogen måde kunne lade sig gøre. I en række tilfælde gik kommissionerne længere i sparsommelighed, end præsten ville gå med til, men ofte lod præsten sig mere eller mindre nødtvungent overbevise af kommissionens øvrige medlemmer. Hvis de fattige på nogen måde kunne skaffe sig arbejdsfortjeneste, skulle dette ske. Selv de ældste og mest svækkede skulle arbejde – om ikke på anden måde så ved at spinde og væve (jfr. pastor Suckows beskrivelse ovenfor).

Når fattige personer ikke selv kunne skaffe sig arbejde og henvendte sig til præsten om hjælp, forsøgte præsten i en del tilfælde at skaffe de pågældende tjenester, således at fattigvæsenet slap for udgifter. Præsten havde ikke altid succes som arbejdsanviser, da det ofte var van-

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

skeligt at finde tjenestesteder for de ikke særligt arbejdsduelige fattige selv for en ringe løn. Således måtte præsten og fattigkommissionen i Gunderup opgive at skaffe arbejde til natmandssønnen Frederik Madsen, selv om hans ledighed blev offentliggjort på kirkestævne. Der var simpelthen ingen, der ville have ham. Ifølge sognepræst Thomsen skyldtes dette mandens »ringe Udvortes, hans svage Forstandsevner, hans skurvede Hoved og hans svækkede Syn«. ²²

Fattigkommissionen kunne også investere i fremtiden. Efter flere gange at have overvejet sagen besluttede Nørholm FK at betale 40 rbd. for, at Ane Kathrine Nielsdatter, der var kommet til skade, kunne lære skrædderprofession udensogns. Begrundelsen for at bevilge denne store sum var frygten for, at pigen i modsat fald ville falde distriktet til byrde i resten af sin levetid. ²³

Arbejdssomhed var ikke det eneste krav, der stilledes til fattiglemmerne. Til begrebet »værdig trængende« hørte også nøjsomhed og sædelighed. ²⁴ Indstillingen over for fattige, der ikke efterlevede disse meget strenge regler, var meget negativ – befolkningen så med så megen uvilje på disse såkaldte »uværdig trængende«, at det bidrog stærkt til at ødelægge hele fattigforsorgssystemet. I den offentlige opinion kritiseredes det gang på gang, at en lang række fattige var selvforstyldt trængende, som ikke gad arbejde og i stedet levede et liv i dovenskab og udsvævelser på fattigvæsenets regning, medens en række af bidragyderne måtte pukle hele deres liv for at overleve og havde mindre til sig selv end mange fattiglemmer.

De »uværdig« trængende blev anset for at være et så stort problem, at man gang på gang søgte at indføre restriktioner over for fattiglemmerne. Det kunne som beskrevet nedenfor både dreje sig om indskrænkning i de fattiges ejendomsret og deres muligheder for at gifte sig samt egentlige tvangsarbejdsforanstaltninger. I dette afsnit skal der kun nævnes et par eksempler fra fattigkommissionsprotokollerne på, at værdighedsbegrebet spillede ind, når forsørgelsesplanen skulle lægges.

I januar 1805 meddelte sognepræst R.F. Lassen, Storvorde-Sejlfjord, at det først efter mange »Omstændigheder og Ubehageligheder« var lykkedes at få beboerne til at yde de fattige hjælp efter planen. Men præsten kunne på ingen måde formå beboerne til at føde Søren Hendrichsen. ²⁵ Året efter fik sognepræsten planen godkendt, men med den undtagelse at Søren Hendrichsen ikke blev fundet værdig til un-

derstøttelse, da han »paa en uordentlig Maade forødte det han for-tiente«. Præsten skriver selv i protokollen, at han fandt denne indven-dig rimelig.²⁶

Karen Christensdatter i Sønderholm-Frejlev fik kun tildelt sin un-derstøttelse i småportioner, »da hun ej er husholderisk«. ²⁷ Tidligere livsførelse hindrede ikke, at Lars Jensen i Romdrup-Klarup fik hjælp, men præsten undlod ikke at gøre opmærksom på, at manden, der nu var gammel og svag, førhen havde været »noget uordentlig«. ²⁸

Derimod afvist Lars Rolls kone, da hun anmeldte sin trang for Nørholm FK. Hun var arbejdsfør og havde fået alle sine børn fra hånden. Men især blev hun nægtet støtte, fordi »hun stripper fra Bye til Bye og betler«. ²⁹

I 1830 klagede Anne Andersdatter til amtmanden i Aalborg over, at fattigkommissionen i Romdrup ikke sørgede godt nok for hende og hendes 3 børn, medens manden sad i straffeanstalten i Viborg. ³⁰ Sog-nepræst O.C. Foghs svar på klagen giver på flere måder udtryk for sammenhængen mellem fattighjælp og værdighed. Fogh redegjorde først for den hjælp, familien havde fået og sammenlignede denne med, hvad man havde givet en anden familie med flere små børn, hvor faderen var krøbling. Den sidste familie var godt tilfreds med den lille støtte og klarede sig igennem. Det drejede sig blot om for de fattige at holde hus med støtten, og de værdige kunne altid håbe på yderligere barmhjertighed fra menigheden. En sådan kunne den førstnævnte fa-milie ifølge Fogh ikke på nogen måde vente; her blev børnene jaget ud for at tigge, konens ægteskabelige liv var i højeste grad forargelig, og præsten kunne ikke finde noget godt at sige om hende overhovedet. Pastor Fogh afviste skarpt de »uforskammede Fordringer« og påpege-de, at fattigkommission og fattigvæsen ikke eksisterede for at »til-fredsstille Saadanne og række Haand til Ladhed og Lastefuldhed«. ³¹

b) *Fattigligningen*

I nær sammenhæng med forsørgelsesplanen skulle præsten til decem-bermødet udarbejde et forslag til finansiering af fattigvæsenets udgifter med angivelse af, hvad hver enkelt beboer i distriktet skulle bidrage.

Fattigvæsenets indtægter bestod dels af en række specielle poster, hvilket fremgår af gennemgangen af fattigregnskabet (s. 309 ff.) og dels af ligning på beboerne. Det pålignede beløb var som regel langt den

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

vigtigste indtægt for fattigvæsenet, og det var samtidig det mest omstridte og det, der gav sognepræsten flest problemer med sognebeboerne.

Ligningsgrundlaget skulle være beboernes hartkorn, deres formue og deres »lejlighed«. Fattigkommissionens medlemmer var også opført på ligningsforslaget, men Reglementet bestemte, at de skulle have mulighed for at tegne sig for yderligere bidrag. Dette skulle stå som et eksempel til efterfølgelse for de øvrige beboere.³²

Sognepræsten måtte igennem hele perioden bidrage til fattigvæsenet, da den kongelige resolution i 1822 ikke fulgte forslaget fra kommissionen til gejstlighedens økonomiske kårs forbedring om, at præsterne skulle slippe for både fattig- og skolebidrag.³³ Præsternes bidrag til fattigvæsenet i Aalborg Amt kan for de fleste af årene 1804–41 aflæses af de bevarede ligninger og regnskaber.³⁴ Præsternes ydelser til fattigvæsenet afhang af præstegårdens hartkorn og præsternes indtægter, men det generelle indtryk er, at præsterne i hvert fald ikke ydede mindre, end de skulle efter de almindelige ligningsregler. I en del tilfælde viste sognepræsten virkelig et godt eksempel for sin menighed. Præsterne ydede både bidrag i korn og penge og deltog i omgangsbespisningen af fattige. I Romdrup fandt sognepræsten, provst Fogh, dog i 1834, at han gav for mange måltider, og forlangte i kommissionen, at hans kostdageforpligtelse blev halveret, således at præstegården ydede det samme som de af byens gårde, der havde det samme hartkorn.³⁵ I flere tilfælde optog præster fattige børn i deres hus, enten fordi ingen andre ville modtage dem, eller for at de pågældende skulle få bedre betingelser for at blive konfirmeret.³⁶

Præster kunne være så fattige, at de ikke var i stand til at yde særlig meget til fattigvæsenet. Det kunne endog gå så galt, at sognepræsten selv måtte henvende sig til fattigvæsenet om hjælp. Sognepræst, P.J. Hübertz, Skivum-Giver, hvis økonomi i forvejen var yderst dårlig,³⁷ havde en søn, der i 1828 blev ramt af sindssyge, medens han læste til dansk juridisk eksamen, og blev indlagt på Bistrupgaard. Skønt Hübertz over for amtmanden erklærede, at det ville »meget krænke mig, om jeg i dette Tilfælde skulde blive mine Sogne til Byrde«, bestemte amtmanden, at præsten skulle betale den ene halvdel og sognets fattigvæsen den anden halvdel af udgifterne.

Følgen heraf blev, at præstens formueforhold blev indgående behandlet i en fattigkommission, hvor pastor Hübertz måtte vige for-

mandssædet til fordel for den indkaldte pastor J. Ernst i Sønderup. Det blev også forlangt, at sønnen skulle bringes hjem til sognet, da det var langt billigere end at have ham indlagt på Bistrupgaard. Da fattigkommissionen godtgjorde, at den havde vanskeligt ved at udrede det store beløb, blev resultatet, efter at sagen to gange havde været forelagt Kancelliet, at amtsfattigkassen betalte sognets halvdel af udgiften. Præstens halvdel blev først udredt, da det indbo, kongens foged havde gjort udlæg i, blev solgt på auktion.³⁸ Denne langvarige og for præsten pinlige sag viser, at også fattigvæsenets øverste administratorer, præsterne, kunne få støtte af fattigvæsenet, og at de da måtte underkaste sig nogle af de samme undersøgelser og kontrolforanstaltninger, som når andre fattige søgte om hjælp.

De store lodsejere i kommissionerne ydede også i flere tilfælde mere, end de skulle, til fattigvæsenet. Præsten i Romdrup undlod således at sætte Verner Christensen på Klarupgaard i pengebidrag, da man ventede et desto større »ædelmodig og raisonabel Tilskud«.³⁹ Fru Bjørn på Buderupholm betalte, så længe hun levede, betragtelige beløb til fattigvæsenet i Aarestrup Pastorat, og testamenterede desuden legatpenge til de fattige.⁴⁰ Desuden spillede hun i klasselotteriet til fordel for fattigkassen.⁴¹

De store lodsejere hjalp i nogle tilfælde sognets fattigvæsen ved at støtte beboere, der tilhørte godsområdet, men på den anden side kunne det også give anledning til problemer, at grænsen mellem godsets og fattigkommissionens forpligtelser ikke lå fast.⁴² Den mest radikale løsning på dette problem fandtes på Gudumlund Fabrik, hvor der i en periode var et fattigvæsen, helt afsondret fra Gudum Pastorats almindelige fattigvæsen.⁴³ Fattigkommissionen måtte dog snart overtage en del af forpligtelserne igen, da der kom flere klager over, at fattige på fabrikken led nød.⁴⁴

Den store landbrugskrise, der også ramte de store gårde hårdt, gjorde »fattigpatronerne« mere nøjeregnende. F.eks. modtog sognepræst Fogh for første gang i 1824 en regning fra bogholderen på Lindensborg på husleje og brandpenge for de af grevens bønder i Romdrup, der var under fattigvæsenet.⁴⁵

I slutningen af 1830'erne forlangte den nye forpagter, H.P.F. Hansen, på Torstedlund at slippe med mindre bidrag. I første omgang fandt han støtte hos sognepræst Gjerløff, der »alvorligen« fremstillede sagen i kommissionen og fik en nedsættelse gennemtrumfet.⁴⁶ Men da

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

forpagteren derefter forlangte enten yderligere nedsættelse, eller at Aarestrup Sogn skulle adskilles fra de to øvrige sogne i pastoratet, afviste præsten og amtmanden bestemt anmodningen.⁴⁷

I modsætning til skolevæsenet, hvor præsterne i 1822 slap fri, skulle alle kommissionsmedlemmer således bidrage til fattigvæsenet. Eneste undtagelse var fattigforstanderne i Veggerby-Bislev, der i nogle år »forlangte at være frie paa Grund af den Uleilighed og Tidsspilde, som var forbunden med deres Bestilling«. ⁴⁸

Det havde uden tvivl sin betydning, at fattigkommissionen som ligningsmyndighed skulle sætte sig selv i bidrag. Det kunne som nævnt bevirke, at især præsten og »fattigpatronen« ydede ekstra, men også, at det pålignede beløb blev holdt på et så lavt niveau som muligt. Da dette i samtidens øjne var et stort gode, blev det anset for en meget fornuftig ordning, at ligningen blev foretaget af personer, der var part i sagen.⁴⁹

Præsternes ligningsforslag pålagde i reglen bidragyderne at levere rug, byg og en sum penge, således at hovedgårdene, præstegårdene og gårdmændene udelukkende leverede kornet, medens husmændene også skulle være med til at udrede pengebeløbet.⁵⁰ Hertil kom i en række tilfælde omgangsforørgelse af enkelte fattige; husmændene deltog ikke heri. (se nedenfor). Derimod blev Reglementets mulighed for at erlægge bidraget i forædlede produkter (brød, mel, ærter, gryn, malt, flæsk, smør og ost) ikke udbredt i Hornum-Fleskum Herreder.⁵¹ Eneste virkelige undtagelse var Ellidshøj-Svenstrup, hvor der igennem hele perioden leveredes kød, ost, uld og indtil Limfjordsfiskeriets drastiske nedgang også sild.⁵² Også fiskerbønderne i Klitgaard⁵³ og i Mou Sogn en periode ydede sild. I Mou blev sildene dog ikke udleveret til de fattige, men blev solgt af fattigkommissionen.⁵⁴ Endelig modtog de fattige i en del sognedistrikter tørv.⁵⁵ De fattige kunne dog være så svagelige, at de ikke selv kunne tilvirke kornet. Bidragyderne blev da pålagt at bage brød af kornbidraget og levere det til fattiglemmerne.⁵⁶

Fattigkommissionens behandling af præstens ligningsforslag hang nøje sammen med behandlingen af forsørgelsesforslaget (se ovenfor). Kommissionens forsøg på at reducere modtagernes antal og de enkelte almisseportioners størrelse skyldtes først og fremmest bevidstheden om indflydelsen på ligningen. Som nævnt havde sognepræsten også taget hensyn hertil, og hans forslag til ligning kunne i de fleste tilfælde næppe beskæres ret meget. Alligevel indeholder fattigkommissions-

protokollerne en del eksempler på, at præstens ligning er blevet beskåret.

Helt galt gik det for sognepræsten i Storvorde i 1804–05, da kommissionsmedlemmerne bortset fra godsejerens repræsentant på beboernes vegne pure nægtede at yde mere til fattigvæsenet, end de havde gjort før 1803, så længe distriktet var plaget af »fremmede Betleres Overhæng«. I første omgang gik sagen til amtmanden, der især irettesatte de sognebeboere, der sad i kommissionen, og anmodede præsten og »fattigpatronen« om at indkalde beboerne og formane dem. Da dette ikke hjalp, indberettedes sagen påny, og præsten og forvalter Kiærulf nævnte de mest opsætsige ved navn.

En ekstraordinær samling i fattigdirektionen bemyndigede derefter præsten og »patronen« til at indkøbe korn på amtskassens regning og uddele det til de fattige. Restancerne skulle straks sendes til udpantning. Præsten skulle dog indkalde beboerne og give dem endnu en chance for at ordne sagen i mindelighed. Sognepræst R.F. Lassen kaldte derfor endnu en gang beboerne sammen i præstegården, og det lykkedes ham at få gårdmændene i Sejlflod til at yde efter ligningen, mod at enkelte af dem nedsattes, hvilket præsten gik med til for at få afsluttet tvisten. Præsten gentog opfordringen og formaningen af de øvrige beboere fra prædikestolen nytårsdag i begge kirker.

Ved det ekstraordinære kommissionsmøde 3/1–1805 lovede fattigkommissionens medlemmer, at man ville bidrage, indtil striden kunne afgøres. Senere på dagen mødte sognefogden og forstanderen i Storvorde og meddelte, at beboerne i Storvorde var villige til at give et mindre kornbidrag, hvilket præsten og forvalteren afviste. Derpå gik de to kommissionsmedlemmer tilbage til beboerforsamlingen og kom en time senere atter til præstegården, hvor de meddelte, at beboerne nu modstræbende var gået med til at yde efter planen i år, undtagen for den ovennævnte Søren Hendrichsen, som de under ingen omstændigheder ville betale til. Også i de følgende år blev præstens ligning kun med besvær gennemført.⁵⁷

Præstens genvordigheder i Storvorde viser for det første, hvilken modstand der måtte overvindes lige efter Reglementets udstedelse. Beboernes almindelige uvilje mod øgede udgifter og problemerne med tiggerne var også andre steder med til at hindre Reglementets gennemførelse. I Skelund-Visborg (Hindsted Herred) lod sognepræsten sig endog påvirke af de samme problemer og undlod helt at udfærdige

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

forsørgelsesplan og ligning. Amtmanden, Aalborg Amts fattigdirektion og Kancelliet påtalte sognepræstens lovstridige handling og forlangte, at forholdet omgående skulle bringes i orden.⁵⁸

For det andet illustrerer Størvordesagen, at der i spørgsmål, hvor beboernes økonomi var involveret, var en nær forbindelse mellem fattigforstanderne (og sognefogden) og beboerne. Selv om kommissionsmedlemmerne ikke var valgt af beboerne, findes der en del eksempler på, at de forhandlede med en større forsamling, når der var vigtige sager til behandling. Lignende beboermøder blev afholdt om skolespørgsmål. Af kildematerialet (forhandlingsprotokollerne) kan det ikke afgøres, om de nævnte kommissionsmedlemmer selv tog initiativet til beboermøderne, eller om beboermøderne opstod spontant, og kommissionsmedlemmerne blot fungerede som kontaktpunkt til sognepræsten.

Præsternes ligningsforslag voldte også i en del andre tilfælde uvilje hos kommissionen, men i mindre omfang end i Størvorde. Her skal kun nævnes reaktionen på Møupræstens forslag i dec. 1806 om en generelt højere ansættelse. Det lykkedes ikke præsten at få forslaget gennemført, især da de øvrige kommissionsmedlemmer kunne henvise til den dårlige høst og til, at ingen fattige havde beklaget sig eller givet sig til at betle.⁵⁹ Dårligt høstudbytte fik også i andre tilfælde indflydelse på ligningen, idet en række beboere fik tilladelse til at levere mindre rug og mere byg; de fattige fik til gengæld ordre til at blande byg i deres brød.⁶⁰

I ekstraordinære situationer kunne det blive nødvendigt at supplere decemberligningen med en ekstraligning. Amtet havde den generelle indstilling til sådanne ekstraudskrivninger, at de kunne billiges, når fattigkommissionens medlemmer var enige herom.⁶¹ Pengemangel i fattigkassen kunne dog også afhjælpes ved, at de formuende betalte ekstra, ved at pålægge tjenestetyende fattigbidrag,⁶² eller ved at præsten søgte amtskassen om hjælp. Den sidste mulighed kunne præst og kommission ofte blive enige om at benytte. Men Aalborg Amtsfattigkasse, der var temmelig rig i begyndelsen af århundredet, blev snart ruineret.⁶³

Fattigvæsenet i Aalborg Amt blev i perioden 1803–41 udsat for 3 helt ekstraordinære situationer, hvor behovet for hjælp steg enormt: 1) indkaldelserne til krigstjeneste under Englandskrigene⁶⁴ 2) den store landbrugskrise 3) sildefiskeriets katastrofale ophør. Amtskassen for-

måede at hjælpe en del i det første tilfælde, men gik fallit i pengeombytnings og landbrugskrisens tid, hvilket betød, at sognene omkring Limfjorden selv måtte klare de enorme problemer, der opstod, da fiskerbønderne overgik fra sikre bidragydere til nødlidende.⁶⁵

At befolkningens indstilling til de tvungne bidrag til fattigvæsenet, som var en af de helt store nyskabelser i fattigreglementet af 1803, ikke altid var positiv kan egentlig ikke overraske, men heller ikke alle præster var glade for den nye ordening. Den ene grund hertil var, at hvervet som distriktets første ligningskommissær med hvad deraf fulgte af tvangsforanstaltninger over for vrangvillige betalere ikke ligefrem bidrog til at forbedre sognepræstens forhold til beboerne – og det havde i en del tilfælde utvivlsomt en skadelig indvirkning på præstens indtægter.

Et karakteristisk udtryk for sognepræsters frygt er udtalelsen fra R.F. Lassen, Storvorde-Sejflod, da provst Tetens bebrejdede ham, at der var sket eftergivelse af noget af det pålignede bidrag. Lassen bad mindeligt om ikke at ændre i ligningen, da det ville være ham højst ubehageligt, idet »Tilhørernes [menighedens] Hierter rimelig . . . meer og meer ville afdrages fra deres Lærers«, og at præstens indflydelse derved mere og mere ville fortabe sig.⁶⁶

Den anden grund var en særlig opfattelse af gejstlighedens opgave i fattigvæsenet. Således mente den indflydelsesrige teologiske professor Jens Møller, at det var naturligt, at gejstligheden tog sig af de fattiges trang, da kristendommen var menneskekærlighedens religion, men at det især skulle ske ved, at præsterne gik i spidsen for privat godgørelse. Fattigvæsenets indplacering i det almindelige skattesystem kunne let betyde »den christelige Kjerlighedens Grav«. Tidligere havde modtageren kunnet vise taknemmelighed imod den, der havde hjulpet ham – nu anså den fattige det for en ret, han ikke behøvede at takke for.⁶⁷ Jens Møllers indstilling til den tvungne ligning deltes af mange andre gejstlige.⁶⁸

Sognepræst O.D. Lütken, Norup på Fyn, tog afstand fra den opfattelse, at de fattige før 1803 var mere taknemmelige end nu, og at det at være bidragyder dengang var en større velgerning end efter den nye ordening. Lütken fremhævede nemlig, at det langt fra var nogen velgerning at give »en Skilling eller en Halvskilling til hver Tigger eller Landstryger, som indfandt sig, for at faae ham til at gaae igjen, og undgaae Synet af hans Elendighed eller hans Grovheder og Trudslers«. ⁶⁹

3. Uddeling af almisse

Når præstens forslag til forsørgelsesplan og ligning var blevet vedtaget af fattigkommissionen, var de umiddelbart gældende. Approbation fra højere myndighed var ikke nødvendig som i skolevæsenet.⁷⁰ Kun når kommissionen ikke i mindelighed eller efter afstemning kunne blive enig, skulle overtilsynet tage stilling.

Dette betød ikke, at sognepræst og kommission kunne blive enige om hvad som helst. Der var klagemuligheder både for ydere og nydere. Planen og ligningen skulle være offentligt tilgængelige. Dels skulle de af præsten læses op fra prædikestolen søndagen efter vedtagelsen sammen med en opfordring til beboerne om velvilligt at bidrage med de pålignede beløb. Dels skulle præsten sørge for, at en afskrift blev tilstillet oldermændene eller brandfogderne i sognene til offentliggørelse.⁷¹ Det er dog tvivlsomt, om den sidste bestemmelse blev overholdt. Mange præster nøjedes sikkert med at tilstille fattigforstanderne en oversigt over deres respektive distrikts ligning.⁷²

De fattige og bidragiverne havde nu med baggrund i forsørgelsesplanen og den offentlige ligning mulighed for at klage til amtmanden og fattigdirektionen. Det var dog svært at få ret, når præsten og kommission stod sammen imod klageren. De gældende regler skulle direkte være overtrådt, førend den lokale myndighed desavoueredes. I flere tilfælde gik præsten i sit svar til amtmanden stærkt i rette med de anonyme personer, der havde hjulpet beboerne med at skrive klagen.⁷³

Overtilsynet havde også en mulighed for at gribe ind over for præstens og fattigkommissionens fattigforvaltning ved provstens revision og fattigdirektionens decision af årets fattigregnskab. I de bevarede regnskaber for alle Aalborg Amts sogne findes der mange revisionspåtegninger fra provster, der påtalte, at de fattige ikke havde fået pålagt tilstrækkeligt.⁷⁴ F.eks. påtalte provst Tetens ved Mou Sogns fattigregnskab for 1805, »at en Deel af de Fattige i Betragtning af deres Forfatning, synes at være tillagt alt for lidet; thi at Fattige Inderster med 4 smaae Børn faar en Understøttelse af 6 à 9 skp. Korn og 1 rd. i Penge, anseer ieg at være alt for utilstrækkelig Hielp«. ⁷⁵ Sognepræsterne fik derefter mulighed for at tilbagevise påtalens berettigelse, hvad de som oftest ikke kunne. Sluttelig fik kommissionen ordre til at ændre forholdet i de fleste tilfælde fra det følgende år, (jfr. X, 2).

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Bidragene skulle nu opkræves og almisseuddelingen finde sted efter de offentliggjorte ligninger og forsørgelsesplaner. Uddelingen kunne være lagt til rette således, at sognepræsten havde lidt eller meget med den praktiske ordning at gøre. Mou var et eksempel på det første. Pengene opkrævedes af fattigforstanderne og kornet skulle leveres hos oldermand/fattigforstander, og de fattige skulle hente det i Mou Skole eller hos fattigforstanderen i Dokkedal.⁷⁶ I Romdrup klarede fattigforstanderne også størstedelen af arbejdet, præsten udleverede blot de pengebeløb, forstanderne havde opkrævet, til de fattige.⁷⁷ For at hindre svind og mindske transporten havde man i Sønderup-Suldrup indført den ordning, at de fattige skulle hente deres korn hos bestemte bidragydere efter anvisningssedler, som præsten udstedte.⁷⁸ Ordningen måtte dog opgives, da de fleste sognemænd var uvillige til at aflevere kornet, når de fattige henvendte sig. I stedet skulle kornet fremtidigt afleveres til sognepræsten og udleveres herfra.⁷⁹

Præstegården synes i det hele taget meget anvendt som ind- og udleveringssted. Men også i disse tilfælde havde præsten fattigforstanderne som medhjælpere. Det rent praktiske arrangement foregik normalt på den måde, at flere kommissionsmedlemmer (især præsten og forstanderne) var til stede for at kontrollere, at alt gik rigtigt for sig, og at det leverede almissekorn var af tilstrækkelig mål og godhed. I nogle tilfælde var hele kommissionen indkaldt til at overvære uddelingen, eller denne fandt sted i forbindelse med et kommissionsmøde. De fattige måtte selv hente bidraget, hvilket kunne give dem temmelig store problemer, når de boede langt fra præstegården. Udeblivelse medførte, at almissen bortfaldt.⁸⁰ De allersvageste fattiglemmer fik dog almissen bragt.⁸¹

Ifølge Reglementet skulle uddelingen ske hvert kvartal.⁸² I praksis overholdtes bestemmelsen ikke helt. F. eks. nøjedes man i Romdrup med at uddele almissen halvårligt.⁸³ I Ellidshøj-Svenstrup, hvor almisen som nævnt bestod af en lang række naturalier, udarbejdede sognepræst E.B. Holst i 1803 et sæt bestemmelser for leverancen af de enkelte dele af bidraget: naturalierne skulle leveres i sæsonen: kødet i slagtertiden, ulden, når den blev klippet om efteråret, tørven når bønderne hjemtog deres egne tørv, silden, når den blev fanget om foråret og efteråret. Både silden og kødet skulle leveres fersk. Osten til St. Hans og til Mortensdag, pengebeløbet fire gange årligt i forbindelse med kommissionsmøderne og endelig kornet to gange om året (Mik-

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

kelsdag og Påske). Angående kornet tilføjede præsten, at det var bedst, at det blev indkrævet, medens bønderne endnu havde noget i behold. Skulle de købe kornet, ville byrden føles dobbelt tung. Præsten påtog sig selv besværet med at administrere denne indviklede ordning, idet hele proceduren skulle styres af anvisningssedler udfærdiget af præsten.⁸⁴ I Mou Sogn, hvor en stor del af bidragyderne var fiskere, fik disse tilladelse til at vente med deres fattigbidrag til september måned.⁸⁵

Bidrag og almisse svarede ikke altid til hinanden. Følgelig kunne fattigkommissionen både komme til at mangle korn og stå med et kornoverskud.⁸⁶ I det første tilfælde indkøbte præsten ofte ekstra korn.⁸⁷ Dette kunne ske, når decembermødet ikke blev afholdt rettidigt: de fattige fik da udleveret et foreløbigt bidrag inden jul.⁸⁸ Eller når der senere på året viste sig behov for en anden fordeling mellem penge/kornbidraget end oprindeligt bestemt. Tildeling af interimshjælp eller restancer i kornleveringen⁸⁹ kunne ligeledes kræve, at præsten indkøbte ekstra korn. I nogle tilfælde fik fattige endvidere forskud.⁹⁰

Overskud kunne forekomme, når der skete afgang blandt de forsørgede. Det tiloversblevne korn kunne da enten uddeles til de mest fattige⁹¹ eller benyttes som begrundelse for at nedsætte ydernes bidrag⁹² eller gemmes til det følgende år. Den sidste mulighed gav et opbevaringsproblem. Opbevaringsproblemer kunne også opstå, når korn skulle gemmes fra det ene kvartal til det andet, alt efter hvilken opkrævningsmåde der anvendtes (se senere).

Sognepræst G.C. Krog opfordrede i sin oversigt over præstens opgaver sine kolleger til at finde en sådan ordning på opbevaringsproblemet, at de ikke kunne mistænkes for svigagtig omgang med fattigvæsenets midler. Han foreslog, at korn- og pengebidrag blev oplagret hos en vederhæftig mand i sognet – kornet evt. på kirkens loft. Derimod advarede han kraftigt imod, at præsten lagde kornet op på sit eget loft, da bonden især henimod høst kunne mistænke præsten for at bruge af kornet til egne formål.⁹³

Opmagasiner af større mængder korn kunne også give problemer, selv om præsten ikke selv opbevarede kornet i sin præstegård. Nedenfor nævnes et eksempel på, at mus og rotter åd af kornet, og i Anst-Gesten fik sognepræsten en sag på halsen, bl.a. fordi kornet var opkrævet på én gang og opbevaret på fattiggårdsloftet, og fattiggården med alt kornet brændte.⁹⁴ I Aarestrup skyndte man sig i 1816 på grund

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

af tidsomstændighederne at hæve beboernes korn i tide, men med den følge, at der under oplagringen skete et svind på 4 skp. rug og 7 skp. byg.⁹⁵

Præsten kunne også få problemer med at fordele de enkelte bidragydere forpligtelser på kvartalerne. I 1839 klagede gårdmand Lars Pedersen til amtmanden over, at Gunderuppræsten hvert år opkrævede korn hos ham i juni måned. Han ærgrede sig over, at han i modsætning til andre skulle gemme kornet næsten et helt år med svind til følge. Klageren henviste til, at den tidligere præst (provst Tetens) havde benyttet en turnusordning.⁹⁶

Sognepræst Thomsen forklarede i sit svar på klagen, at det store Gunderup Sogn for bekvemheds skyld var inddelt i 4 deldistrikter, der hver skulle sørge for et kvartals bidrag. Han havde prøvet at skifte mellem deldistrikterne, men det havde medført den urimelighed, at nogle bidragydere skulle levere korn med 3 måneders mellemrum (4. kvartal det ene år og 1. kvartal det næste). Præsten afviste også andre muligheder. Individuelle leveringsaftaler, som var mulige i et lille sogn, kunne ikke praktiseres i Gunderup. At lade alle ydere levere en fjerdedel af kornet ad gangen, var heller ikke heldigt, da mange i så fald 4 gange om året skulle bringe nogle få skæpper helt op til en 1 mils vej. Det forsøg, som hans forgænger G. Tetens havde foretaget med at opkræve alt korn på én gang og oplagre det på kirkeloftet og loftet over skolehuset, ville han heller ikke gentage, da der var gået mus og rotter i det, og en del af kornet var svundet ind eller fordærvet. Derimod ville Thomsen ikke gå ind på klagerens argument med svind i det korn, der først blev leveret fra bonden i juni. Han kaldte snakken om nogle pægle svind for »smudsig Vindesyge«.⁹⁷

Amtmanden henvendte sig til birke- og herredsfoged A.N. Hvass og bad ham om et responsum i sagen. Selv om Hvass godt kunne forstå ulejligheden ved at ændre opkrævningspraksis, anså han det dog for urimeligt, at de samme ydere »uafladelig« skulle gemme almissekornet til om sommeren, og henviste til, at en turnusordning fungerede i Vive-Ove-Valsgaard Pastorat. Han foreslog derfor, at bidragyderne indkaldtes til næste ligningsmøde for at høre, om Lars Pedersens ønske var generelt.⁹⁸

Dette må have været tilfældet, for præsten ændrede det følgende år rækkefølgen, således at Skoustrup distrikt, hvor Lars Pedersen boede, kom til at bidrage til 1. kvartals uddeling.⁹⁹

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Generelt kan det konkluderes, at sognepræsten fik forholdsvis meget med almisseuddelingen at gøre. Enten tog han del i selve uddelingen eller førte på en eller anden måde kontrol med, at alt gik rigtigt til. Præstens opgave ved uddelingen kan både ses som en funktion af hans regnskabsførerhverv og af, at præsten havde fået overladt den nærmeste forsorg for de fattige.

4. Indkvartering, indtægning og omgangsforørgelse

a) *Indkvartering*

Et af de største problemer, sognepræsten som leder af fattigvæsenet måtte løse, var at skaffe fattige tag over hovedet. Dette gjaldt både fattige, hvor trangen pludselig opstod, og nogle af de langtidsforsørgede. De vigtigste kategorier af husvilde var fattige af 1. og 2. klasse, henholdsvis gamle og svagelige og børn, desuden familier, der var gået fra deres gårde eller huse, skilsmissefamilier, tjenestetyende, der ikke længere kunne få tjeneste, og endelig fattige, der blev bragt til distriktet fra fremmede sogne. Ikke alle fattige var husvilde. De mange små inderster og jordløse husbeboere, der opstod i det 19. århundredes første årtier, havde et sted at bo, selv om mange af dem måtte henvende sig til fattigvæsenet om forsørgelseshjælp.

Fattigvæsenets husningspligt var uomtvistelig, selv om man mange steder forsøgte at vige uden om. Kancelliet måtte gentagne gange indskærpe pligten i cirkulærer og skrivelser. Fattigvæsenet skulle skaffe de husvilde bopæl enten ved at leje eller købe dem et hus, eventuelt i en overgangsperiode ved at lade dem gå på omgang. Fattigkommissionerne var endog berettiget til at lade købesummen pålignende distriktet, selv om beboerne var imod sagen, og lade uvillige betalere udpante. Fattigvæsenet skulle ikke kun skaffe bolig til personer, der modtog forsørgelse, men også til andre, der ernærede sig »på lovlig måde«, og Kancelliet indskærpede, at den sædvanlige frist på 3 års ophold i distriktet (se XI, 1) ikke gjaldt her. Så længe de pågældende selv kunne betale huslejen, måtte de ikke jages ud af sognet – først når de blev trængende, kunne fattigvæsenet forlange dem henvist til det sogn, hvor de sidste havde opholdt sig i 3 år.¹⁰⁰ Sognepræst G.C. Krog

bemærkede i sin præsteembedsbeskrivelse til denne anvisningspligt, at det var godt, at ikke alle betlere kendte hertil, da fattigvæsenet ellers kunne få nok at gøre med at bygge huse til disse.¹⁰¹

Det var ikke altid lige let for sognepræsten, når han fik en anmodning om at finde husly. Af bemærkninger i fattigkommissionsprotokollerne og klagesager i amtet fremgår det, at præsten i flere tilfælde afslog at hjælpe de pågældende med den begrundelse, at de var arbejdsføre og blot selv kunne finde tjenestested og/eller husly. I andre situationer prøvede præsten at hjælpe uden resultat. I denne sammenhæng er det nødvendigt at gøre opmærksom på de anførte kilders art. De omtaler i regelen kun de sager, hvor der opstod komplikationer. Langt de fleste tilfælde, hvor det virkelig lykkedes præsten at anvise indkvartering, har ikke fundet vej til kilderne. En del beboere var ligefrem afhængige af lejeindtægterne.¹⁰² Problemerne opstod især, når der skulle skaffes lejlighed til fattige, der på en eller anden måde var besværlige, eller i situationer, hvor man i fattigdistriktet troede, at man kunne undgå forsørgelsespligt for den pågældende.

Imidlertid kunne sognepræsten have temmelig meget besvær selv, når det lykkedes for ham at finde et passende sted til en husvild familie. Som eksempel herpå skal en sag fra Aarestrup-Buderup-Gravlev refereres forholdsvis fyldigt, da den både illustrerer, hvilket arbejde formanden for fattigkommissionen kunne få af en lille sag, og da den samtidig giver et billede af de problemer, der kunne opstå for den fattige, jordløse underklasse på landet (jfr. s. 338 ff.). En fattig indsidder Jens Jacobsen Hjorth med familie (kone og 3 børn) søgte i 1838 flere gange sognepræst Gjerløff om husly, da de ikke længere selv kunne betale lejen, hvor de hidtil havde boet. Præsten gjorde sig efter eget udsagn megen umage og foretog bl.a. flere rejser og fandt til sidst et sted til familien.

I sommeren 1839 døde et af børnene, og fattigvæsenet måtte betale begravelsesudgifterne, hvilket fik fattigkommissionen til at forlange, at familien, der var raske folk og nu kun havde 2 børn (!), selv fandt sig en huslejlighed. Følgelig henvendte manden sig atter til sp. Gjerløff om hjælp. I oktober klagede Hjorth til amtmanden over, at præsten ganske vist havde vist familien velvilje, men undslået sig for at skaffe den husly til vinteren.¹⁰³

Præsten orienterede senere amtmanden om sagens afslutning. Hjort havde først fortalt Gjerløff, at han kunne få et nyopført hus på Mylen-

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

berg Gods (i Rold Sogn), senere at han kunne fæste et jordløst hus under Torstedlund i Aarestrup Sogn, men intet havde gjort ved sagen, bl.a. fordi han det førstnævnte sted skulle forpligte sig til at skove træ. Præsten forlangte derfor, at Hjorth skulle tage til Aarestrup, hvortil præsten også kom, og det endte med, at præsten her fik kundskab om en ledig lejestue i Torsted By og fik Hjorth til at overtage denne.¹⁰⁴

Fattige personer, der var indkvarteret på de store godser, udgjorde et særligt problem. Når de ikke længere kunne klare deres forpligtelser, blev præsterne i flere tilfælde stillet over for det valg at lade fattigkassen udrede herskabsafgifterne eller skaffe de pågældende husly andetsteds.¹⁰⁵ Et endnu større problem kunne godsejerne give hussøgende, idet fæsterne ikke uden videre kunne tage fremmede folk i huset uden godsejerens samtykke.¹⁰⁶

Husvildeproblemet kunne være så akut, at præsten eller andre kommissionsmedlemmer selv måtte huse fattiglemmer i en overgangsperiode, indtil en mere varig ordning kunne etableres, eventuelt ved indtjingning eller omgangsforsørgelse (se nedenfor). En anden løsning var at pålægge almissemænd at påtage sig opgaven. Et eksempel herpå var fattiglem Jens Hermansen i Klarup, der måtte modtage flere forskellige fattiglemmer uden selv at have indflydelse på hverken personer eller betaling. Herom er præstens afsluttende bemærkning i protokollen meget sigende, efter at kommissionen havde vedtaget, at den huslyssøgende Christen Nielsen Ladefoged skulle flytte ind hos Jens Hermansen, »hvem Commissionen saameget mindre troede at burde tage paa Raad med herudi, som han selv nyder Understøttelse af Fattigvæsenet«. ¹⁰⁷

Tilfældet var ikke enkeltstående. I Ellidshøj-Svenstrup anmodede Peder Nielsen og familie om hjælp til at skaffe en lejlighed, da ingen ville leje ud til ham.¹⁰⁸ Fattigkommissionen var meget utilbøjelig til dette, og præsten skrev til amtmanden, at familien desværre alt for sandt havde boet længe nok i sognet. Den var ikke virkelig nødlidende.¹⁰⁹

Pastor Bøggild påtog sig først opgaven, da amtmanden direkte pålagde ham det.¹¹⁰ Præsten og kommissionen bestemte derefter, at familien skulle indkvarteres i en trefags stue i et hus, der tilhørte en gårdmand, og hvor der i forvejen »kun« boede enken Ingeborg Pedersdatter. Hun ville imidlertid ikke finde sig i fattigvæsenets fremgangsmåde, men låste døren og gemte sig ude i byen. I det følgende

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

sagsforløb indgik det som et væsentligt punkt, om konen havde arvet en bopælsret til stuen.¹¹¹ Præsten mente ikke, at dette var tilfældet, og han fandt derfor, at fattigkommissionen havde ret til at indsætte familien i stuen efter aftale med ejeren. Pastor Bøggild var temmelig forarget på grund af konens opførsel:

»Den Stue hun med Peder Niensens Familie nu har, er fuldkommen rummelig for dem alle, da den er 3 Fag, naar hendes Ondskab ville finde sig i, at de benyttede sig af den Plads, hun ej behøver; men hun har omstillet sit Boehave saaledes, at de ere saare meget indskrænkede, og hun gjør sig den største Flid for at gjøre dem deres Ophold hos hende saa fortrædeligt som muligt.«¹¹²

Efter at sagen havde været forelagt herredsfogden, skønnede amtmanden, at Ingeborg Pedersdatter var i lovlig besiddelse af stuen, og at fattigkommissionen var uberettiget til imod hendes vilje at indlogere nogen, allermindst en hel familie.¹¹³ Præsten ville imidlertid ikke opgive indkvarteringsmuligheden og forlangte Ingeborg Pedersdatter indkaldt til forligelseskommissionen.¹¹⁴ Selv om sagen fortsatte ved herredsretten, tabte Ellidshøj fattigvæsen sagen.¹¹⁵

Sagen viser, at præsten og fattigkommissionen kunne gå temmelig langt med hensyn til tvangsindkvartering. Denne kunne ubetinget påtvinges fattige, der modtog understøttelse, og kunne sikkert også anvendes over for andre, som var mindre standhaftige end Ingeborg Pedersdatter, der i stedet for at affinde sig med præstens foranstaltning, gentagne gange klagede sin nød til amtmanden.

b) *Sogneoverenskomster*

Befolkningstallet på landet var stærkt stigende i det 19. århundredes første halvdel, især inden for de lavere befolkningsklasser. Ved siden af gårdmændene, som landboreformerne især tilgodeså, fandtes et voksende antal husmænd, inderster med eget hus og evt. lidt jord og indsiddere uden egen bolig.¹¹⁶ Den sidstnævnte gruppe måtte ernære sig som daglejere og prøve på at finde en lejestue i nærheden af arbejdsstederne. Disse mennesker var ikke som dem, der ejede eller havde fæstet deres bolig, bundet til et bestemt sogn, men flyttede hen, hvor de bedst kunne få arbejde.

Denne omvandring fra sogn til sogn forsøgte beboerne – ofte støttet af kommission og præst – mange steder at begrænse ved at nægte at

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

give de pågældende personer husly. I nogle tilfælde kunne der ligefrem blive udformet regulære kontrakter underskrevet af beboerne.

En sådan overenskomst udformede samtlige selvejere, såvel gårdmænd, parcellister som husmænd i Grundfør Sogn i 1820. De forpligtede sig til hverken at sælge eller leje bolig ud til nogen fremmed person, uden at de pågældende kunne fremvise fattigkommissionens eller sognepræstens samtykke. Enhver, der forbrød sig imod kontrakten, skulle give 12 sk. sølv pr. dag i mult, som hver 8. dag fordobledes. Formålet med overenskomsten var at hindre, at de fremmede skulle tage boliger fra sognets egne fattige og at undgå, at de udensogs kommende senere skulle falde Grundførs fattigvæsen til last.¹¹⁷

Sognepræst Hans Tønning underskrev ikke Grundførboernes kontrakt, men han støttede sagen, hvilket med al tydelighed fremgår af hans ansøgning til amtmanden om at approbere sogneforeningen. Der var nemlig opstået det problem, at nogle husejere uden præstens vidende havde overtrådt bestemmelserne og havde indtaget »besvangrede Fruentimmer«, som kun havde tjent i sognet i et år. Grundfør fattigvæsen kunne på grund af denne indkvartering nemt komme i den situation at skulle betale for både de nævnte kvinder og deres børn. Præsten ønskede derfor, at de skyldige husejere skulle pålægges mult, men fandt sig ikke berettiget til at kræve denne inddrevet, før foreningen var godkendt.¹¹⁸

Amtmand P.O. Rosenørn, Aarhus, ville ikke approbere kontrakten. Hans hovedsynspunkt var, at så længe man ikke kunne formindske antallet af husvilde og næringsløse familier, var det næppe ønskeligt at begrænse de pågældende familiers muligheder for at ernære sig og finde husly på flere forskellige steder. Derimod var han tilhænger af at indskrænke unge fattige menneskers adgang til at gifte sig.¹¹⁹

Umiddelbart før denne sag blev indsendt til Kancelliet, havde man her sendt en lignende sogneoverenskomst til høring hos samtlige amtmænd. Sognepræsten i Højelse-Lellinge, provst M.P. Kruuse, havde fra prædikestolen bekendtgjort en aftale mellem sognet og fattigkommissionen om, at ingen fremmede inderster måtte indkvarteres, og at den beboer, der alligevel optog den fremmede, selv måtte skaffe vedkommende bolig, hvis han igen stod husvild. Sjællands stiftamtmand F. v. Lowzow fandt provstens bekendtgørelse lovlig, da enhver fattigkommission var berettiget og forpligtet til at forebygge fremmede fattige familiers indgang i sognet. Hvis samme fremgangsmåde blev fulgt

overalt, ville man kunne formindske det »nu paa sine Steder næsten utaalelige Bidrag til Fattigvæsenet«, eller i det mindste ville bidraget blive ydet med større velvilje, da det kun kom sognets egne fattige til gode.¹²⁰

Kancelliet mente umiddelbart, at den slags overenskomster ikke var tilladelige, men da amtmand Lowzow havde udtalt sig modsat, ønskede Kancelliet at høre de øvrige amtmænds mening.¹²¹ Langt hovedparten af amtmændene var imod sognekontrakterne. Lowzow blev kun støttet delvis af Svendborg amtmanden, der anså dem for lovlige, når beboerne selv og ikke kommissionen havde taget initiativet.¹²²

Alle øvrige amtmænd var imod.¹²³ Sorø-amtmanden fandt dem aldeles lovstridige; han henviste som en del andre amtmænd til bestemmelsen i Plakat 14/12-1810 § 1 om, at ingen, der ikke var trængende, måtte bortvises fra fattigdistriktet under påskud af, at vedkommende senere kunne falde distriktet til byrde. Det ville være en ukærlig og ukristelig handling at indføre en slags stavnsbånd for indsidderne. Desuden ville det også gå ud over det almindeliges tarv, hvis indsidderne ikke kunne flytte hen, hvor de kunne få arbejde, men i stedet måtte have fattighjælp. Endelig ville der ske en indskrænkning i den fri ejendomsret, hvis indehaverne ikke frit kunne leje ud.¹²⁴

Konklusionen på flertallet af amtmændenes betænkninger kan udtrykkes med Aalborg amtmandens ord, at sogneoverenskomsterne var stridende imod lovgivningens ånd, det offentliges tarv og mod den borgerlige frihed.¹²⁵

På baggrund af amtmændenes indstilling og Kancelliets egen holdning blev overenskomsterne erklæret for ulovlige,¹²⁶ men for ikke at desavouere den »værdige« provst Kruuse og amtmand Lowzow for meget undlod Kancelliet at kræve, at Kruuse skulle fremsætte en offentlig tilbagekaldelse fra prædikestolen.¹²⁷ Kancelliet gav samtidig amtmanden i Aarhus besked om, at man herfra var enig med amtmanden i, at sogneoverenskomsten i Grundfør ikke burde approberes.¹²⁸

Kancelliets afgørelser kunne ikke forhindre fortsatte mere eller mindre organiserede forsøg på at holde fattige fremmede borte. I Hornum-Fleskum Herreder måtte amtmanden i Aalborg flere gange gribe ind over for sådanne forsøg, der i modsætning til de ovennævnte ikke gjaldt generelt, men var rettet imod bestemte personer. I 1824 måtte amtmanden således irettesætte både fattigforstanderne i Øster Hornum og sognemændene i Farsø, da de havde lagt pres på henholdsvis

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

en gårdmand i Ø. Hornum Sogn og en boelsmand i Farsø Sogn for at få dem til at ophæve et lejemål for Johanne Madsdatter.¹²⁹

Præsterne vidste uden tvivl besked om sådanne forsøg på at undgå fremmede fattige, og i mange tilfælde bifaldt de mere eller mindre fremgangsmåden. Deres positive indstilling kunne bero på ønsket om at holde fattigudgifterne nede eller på den tankegang, at nabolokalerne var nærmere til at påtage sig den pågældende fattige. Præsterne forsvarede i flere tilfælde deres sognebeboeres modvilje imod de fremmede med, at de pågældende var blevet jaget bort fra et nabolokale. Ansvarret måtte derfor hvile på disse sogne. Andre argumenter, præsterne kunne gøre brug af, var, at de husly-søgende ikke var særligt omgængelige, og at det derfor ikke var nemt at finde indkvartering, eller at præsten eller fattigkommissionen ikke kunne tvinge nogen til at leje ud.¹³⁰

c) *Fattighuset*

Præstens og fattigkommissionens største problemer med indkvartering kunne i nogle tilfælde løses ved, at fattigdistriktet købte, byggede eller arvede et fattighus, hvor de svageste eller besværligste fattiglemmer kunne indlogeres.

Fattighuse var ikke en ny foreteelse. Der fandtes allerede før 1803 også i landdistrikterne nogle såkaldte hospitaler, hvis oprettelse skyldtes donationer især fra godsejere. Skønt de bar betegnelsen hospitaler, hvor de at betragte som fattighuse.¹³¹ I Aalborg Amt fandtes der i 1804 mindst tre sådanne hospitaler: i Haverslev for fattige på Nørlund Gods, i Vadum for Rodslet Gods og i Aarestrup for 5-6 fattige fra Torstedlund og Albæk godser.¹³² I det sidstnævnte hospital fik sognepræsten i årenes løb optaget en række ældre kvindelige fattiglemmer fra Aarestrup sogn, hvilket altid vandt bifald i fattigkommissionen, eftersom de pågældende udgik af distriktets forsørgelsesplan. Hospitalsdonationen omfattede nemlig også forplejningen.¹³³

Efterhånden opstod der små usle fattighuse i langt de fleste distrikter. I Hornum-Fleskum Herreders pastorater træffes der eksempler på sådanne fattighuse undtagen i Mou og Sønderup-Suldrup.¹³⁴ I det følgende skal finansieringsmåde, etableringsvanskeligheder og standard behandles i forbindelse med indretning af et fattighus i Gravlev.

I 1809 havde fattigvæsenet i sognet vanskeligheder med at få indtin-

21. Høngjubilæet	Kirsten Pedersdatter - -	62	fuld	Samfundet v. L.
	Baril Andersdatter - -	50	ugift	
	Anne Marie Andersdatter	68	fuld	Høngjubilæet hammer v.
	Anne Kikkeldatter - -	49	gift	Wannick; Manden Linnar.
	Kirsten Pedersdatter - -	86	fuld	
	Margrethe Pedersdatter -	74	fuld	Staden og Adm. v. Linnar.

Aarestrup Hospital havde ifølge folketællingslisten 1834 (Rigsarkivet) seks kvindelige beboere. Forstandersken Kirsten Pedersdatter var selv fattiglem. Ifølge fundatsen fra 1637 skulle der være plads til 5 kvindelige almisselemmer, de fire skulle være »arme, skrøbelige og rette Almisse-Lemmer«, medens den femte skulle være fattig men så stærk, at hun kunne »røgte og vare de andre, kaage og forskaffe de andre deres Mad og Nødtørft i rette Tide« samt »holde det smukt reenligt derinde«. Hospitalslemmerne måtte ikke være ægtefolk, og de skulle have et godt rygte og leve et anstændigt liv, hvilket sognepræsten skulle holde kontrol med.

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

get et fattiglem, og amtmanden foreslog, at sagen ordnedes ved, at distriktet købte eller byggede den fornødne bolig og lignede udgifterne på beboerne. Året efter kom der realiteter i fattighussagen, da en fæster fraflyttede sit hus og overlod det til fattighus, og Buderupholms ejerinde, Ide Lassen, skænkede grunden og haven, samtidig med at enken efter degn Jens Sahl testamenterede et større beløb til samme formål.¹³⁵

I de følgende år blev der foretaget visse reparationer ved fattighuset. Bl.a. opførtes der under tilsyn af sognepræst F. Schiønning og forvalter Kiær, Buderupholm, et hegn omkring haven. Præsten stillede endog sin store vogn til rådighed, dog på betingelse af, at fattigkassen erstattede ham eventuelle skader.¹³⁶

Men selv om præsten i protokollen erklærede, at de foretagne forbedringer var udført til sand og varig nytte for fattigvæsenet,¹³⁷ måtte man snart indrømme, at fattighuset var alt for brøstfældigt til, at det lod sig reparere, og at dets beliggenhed var dårlig. I 1813 testamenterede Ide Lassen en ny grund og et hus,¹³⁸ men heller ikke det lod sig reparere ordentligt, og fattigkommissionen vedtog et par år senere at opføre et nyt grundmuret hus på grunden.

Samtidig vedtog fattigkommissionen med sognepræsten som primus motor at oprette en regulær industrivirksomhed. For at skaffe sten til fattighuset og skolebyggeri skulle der anlægges et lille teglværk i Mastrup (Buderup Sogn). Fattigkommissionen har ikke været helt tryk ved denne store beslutning, for præsten lovede at indtræde i fattigvæsenets sted med hensyn til rettigheder og forpligtelser (dvs. at overtage teglværket), hvis højere myndigheder misbilligede, at fattigkassen skulle udrede så store udgifter. Heldigvis for præsten var hans garanti begrænset til 1 år.¹³⁹

Teglværket blev en eklatant fiasko. Først blev dets opførelse forsinket, delvis p.g.a. sognepræstens vejledning af omegnens skolelærere.¹⁴⁰ Da man endelig i 1817 kom i gang med stenbrændingen, havde det fugtige vejr beskadiget de strøgne sten og forsinket strygningen; desuden var tørvene blevet så våde, at brændingen ikke kunne fuldføres.¹⁴¹ Ved de følgende års hovedmøde i kommissionen måtte sognepræsten redegøre for fiaskoen.¹⁴² Han stod helt alene med ansvaret, efter at forvalter Kiær ved Buderupholms fallit udtrådte af kommissionen. Forårsaget af pengeombytningen og landbrugskrisen måtte fattig- og skolehusbyggeriet udsættes, og stenene kunne heller ikke af-

sættes til anden side. Kommissionens øvrige medlemmer tog præstens redegørelser til efterretning og pålagde ham at føre tilsyn med teglværket og beholdningen af sten, så godt som beliggenheden gjorde det muligt.

Det lykkedes ikke præsten helt at opfylde tilsynsopgaven. Da præsten i 1821 lod hele anlægget – teglovnen, laden, trosserne og stenene – sælge på auktion, var en del af stenene enten blevet stjålet eller beskadiget af vejret. Teglværkseventyret havde da kostet Aarestrup-Buderup-Gravlev fattigvæsen store pengesummer – anlægget inkl. sten havde kostet næsten 1400 rbd. og indbragte 25 rbd. 3 M. 6 sk. på auktionen¹⁴³ – og så havde Gravlev endda ikke fået sit nye fattighus. Underskuddet kunne dækkes ind af legatmidlerne, hvis tilstedeværelse også havde været en forudsætning for det store projekts igangsættelse.¹⁴⁴ Lignende projekter havde være utænkelige i de fleste andre sogne.

I 1823 blev sognepræsten af amtmanden pålagt at få opførelsen af fattighuset iværksat,¹⁴⁵ men det skete først i 1831. Forsinkelsen skyldtes bl.a., at præsten var bortrejst i sommeren 1824,¹⁴⁶ at de håndværkere, præsten havde akkorderet med i 1825, meldte så sent fra, at nye ikke kunne skaffes,¹⁴⁷ og endelig, at beboerne i flere år arbejdede ved den nye hovedlandevej igennem Gravlev Sogn.¹⁴⁸ Endelig kunne præsten ved mødet i marts 1830 meddele, at han havde indleveret overslag og tegning til fattighuset til amtet, og han lovede at besørge det fornødne til »muligste« besparelse for distriktet.¹⁴⁹

Den gamle usle rønne, som allerede i 1813 var blevet betragtet som nedrivningsmoden, fungerede således videre som fattighus.¹⁵⁰ Selv efter at det nye fattighus stod færdigt i efteråret 1831, indkvarteredes fattige familier i det faldefærdige hus.¹⁵¹ Dette hørte dog definitivt op i efteråret 1833, da bygningen styrtede sammen.¹⁵²

Gravlev fattighussag fortæller, hvor vanskeligt det var at få opført nogenlunde rimelige boliger til de fattige. Sagen viser desuden, at sognepræsten havde meget med byggesagerne at gøre. Når et distrikt endelig havde fået opført et fattighus, opstod der flere steder strid om, hvem der havde ret til at benytte fattighuset: Hele pastoratet eller kun den by, hvor huset lå?¹⁵³

Fattigkommissionsprotokollerne indeholder ikke meget om selve livet i fattighusene, men det var utvivlsomt ikke noget tiltrækkende sted at bo.¹⁵⁴ Selve opsynet med de fattige i fattighusene varetoges sikkert

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

de fleste steder af præsten og forstanderen i det distrikt, hvor fattighuset lå. I Vaarst blev der dog udnævnt en særlig forstander til opsynet med fattighuset. Således havde sognepræst Gjerløff og en fattigforstander i 1840 været på embedsbesøg i Gravlev fattighus, hvor et almisselem havde forset sig alvorligt imod dem. Hun blev senere kraftigt irettesat i et fattigkommissionsmøde.¹⁵⁵

I det hele taget var fattighuslemmer uden rettigheder. De måtte finde sig i at bo sammen med andre fattige, og de kunne sættes ud af fattighuset igen, når kommissionen fandt andre mere trængende. De måtte kun i specielle situationer og kun efter fattigkommissionens tilladelse have voksne børn boende for at pleje dem. En lempeligere ordning ville, som en fynsk amtmand udtrykte sig, medføre, »at flere, i Særdeleshed Qvindepersoner, henfalde, tildeels ernærende dem paa en utilstødelig Maade, tildeels fortærende endeel af den Forældrene tilstaaede Understøttelse og endelig indskrænke Pladsen i Fattighuse-
ne«. ¹⁵⁶

Fattighusene var rene opbevaringssteder for de fattige, de kan ikke sammenlignes med de senere fattiggårde. Fattigforordningerne lagde ganske vist op til, at fattigvæsenet kunne indkøbe materialer og oprette en produktion af husflid, tekstilarbejder og lignende. En sådan produktion blev nogle steder sat i gang, men i Hornum-Fleskum Herreder holdt man sig tilbage.¹⁵⁷ Om dette skyldtes manglende initiativ hos fattigvæsenets ledelse, sognepræsterne, for ringe arbejdskraft, eller de dårlige tider skal være usagt. Men det eneste dristige forsøg, sognepræst Schiønnings teglværk i Mastrup, ødelagdes i hvert fald af konjunkturerne. Først i slutningen af perioden åbnedes der efter forslag fra stænderne større mulighed for oprettelse af egentlige fattiggårde.¹⁵⁸

d) Indtægning. Fattige børns skolegang

Aftaler om indtægning løste i en række tilfælde indkvarteringsproblemet, idet indtægningen i regelen omfattede både husly og forplejning, men den kunne dog også udelukkende dreje sig om forplejningen. De indtagede personer kunne både være fattige, der ikke længere kunne klare sig selv – f.eks. ikke længere formåede at gå på omgang – fattige, som pludselig havde fået hjælp behov og endelig – som den største gruppe – børn.

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Indtagningsaftalen blev truffet enten af sognepræsten (eventuelt med hjælp af en fattigforstander) eller af den samlede fattigkommission. To hovedkrav stilledes til kontrakten. Den skulle for den fattige opfylde visse helt elementære behov, og så skulle den være billig. En del eksempler i de gennemgåede protokoller giver det bestemte indtryk, at det sidste ikke var det mindst vigtige.

»Studehandlerne« om de fattige kunne foregå mere eller mindre offentligt. Mest ubehageligt var de såkaldte licitationer, der foregik i fattigkommissionen under sognepræstens ledelse, og hvor både den fattige og eventuelle bydere og andre nysgerrige var tilstede. I det følgende skal betingelser og fremgangsmåden fra en sådan licitation i Hornum Herred gengives:

*Conditioner, hvorefter Almissem Lars Christensen indtinges for Fattigvæsenets Regning hos den Mindstbydende.*¹⁵⁹

1. Den, som modtager ham, giver ham Huusly, Varme, Reenlighed, forsvarlig Kost, Oppasning, saavidt den behøves, samt i det Hele god Behandling.
2. Contracten gaaer fra 1ste Februar d.A. indtil 1ste Mai d.A.
3. Skulde bemeldte Almissem ved Sygdom forhindres fra at kunne indflytte til 1ste Febr., eller skulde han ved Døden afgaae inden 1ste Mai, da quittes i begge Tilfælde saa mange Dage, som derved fragaae i hans ovennævnte contraferede Ophold med saameget for hver Dag, som staaer i Forhold til Licitationssummen.
4. Entrepreneur er forpligtet, i Tilfælde af at bemeldte Almissem skulde blive syg under Opholdet hos ham, til at give ham den nødvendige Forpleining og at anmelde det for Commissionens Formand, for at Anstalter kan træffes til hans Cuur.
5. Fattigvæsenet besørger selv de nødvendige Klæder og Sengeklæder samt Linned til bemeldte Fattiglem.
6. Commissionen forholder sig at approbere nærmere det mindste Bud – og at vælge imellem de 2 mindste Bud.

Voxlev Fattigcommission d. 15. Januar 1832.

Peter Tetens Anders Søndergaard Lars Andersen Poul Hansen
(sognepræst)

Mindstbydende blev Jens Freilev med 10 rbd., næstmindstbydende Søren Møller med 10 rbd. 1 M. Fattigkommissionen besluttede derefter at overlade fattiglemmet til Jens Freilev.

Hvad pastor Tetens har følt ved licitationen melder historien intet om, men for den fattige selv må den have været umenneskelig. Han måtte i al offentlighed høre på, at hans skæbne afgjordes, uden at han selv havde nogen indflydelse. Konditionerne var udarbejdet, som om

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

sagen drejede sig om et stykke byggearbejde – ordet »entrepreneuren« i stk. 4 er ikke tilfældigt valgt.

Systemet med den laveste pris var ikke betryggende for overholdelsen af forsørgelseskravene, da fortjenesten ved at indtinge den fattige steg ved ringere forsørgelse. Dette gjaldt også, når indtægten var foregået mindre offentligt end ved ovenstående licitation. Den fattiges stilling forværredes yderligere af, at en aftale ikke var en aftale. Et par eksempler kan belyse dette. Kommissionen i Gunderup havde afsluttet den aftale med en beboer i Vaarst, at fattighuslem Jørgen Eriksen kunne få kosten hos ham for 20 sk./dag. Senere tilbød to andre beboere det samme for 14 sk. Kommissionen antog straks underbudet, dog med den bemærkning, at det kun gjaldt, indtil billigere akkord kunne opnås.¹⁶⁰ Hvad dette betød for madens kvalitet er ikke svært at gætte!

I Sønderup havde gårdmand Jens Hyldahl i en længere periode for- sørgt en vanvittig broder mod at slippe for fattigbidrag, men i 1837 forlangte han 60 rbd. årligt for at fortsætte hermed. Da amtet i mod- sætning til kommissionen ikke mente, at Hyldahl var forpligtet til at sørge for sin broder, havde sognepræsten ladet spørge hos adskillige for at opnå den bedste pleje for den billigste pris. Det allerbilligste tilbud, præsten havde fået, var 30 rbd., som derefter blev tilbudt Hyl- dahl, men med den klausul, at prisen kunne ændres, hvis nogen senere ville gøre det billigere, eller hvis broderens vanvittighed aftog.¹⁶¹ Året efter fik præsten Hyldahl overtalt til at nøjes med 10 rbd.¹⁶²

Indtægten kunne således medføre, at de fattige blev flyttet fra sted til sted. I en del tilfælde sørgede præsten/fattigkommissionen for, at de pågældende blev indtinget hos familie.¹⁶³ Familien havde ikke pligt til at forsørge fattige slægtninge,¹⁶⁴ selv om fattigkommissionen i flere tilfælde mente, at den havde.¹⁶⁵ En fader havde dog pligt til at forsørge sine børn og ved skilsmisse også sin kone, hvilket gav anled- ning til en række besværlige alimentationssager, hvor præsten ofte måtte anmode amtet om hjælp.¹⁶⁶ Forholdene kunne dog være så spe- gede, at sognepræsten ikke ville udpante alimentationen, men var til- freds, hvis familiefaderen kunne klare sig selv. F.eks. mente sogne- præst J. Ernst, Sønderup, i 1834, at den gamle og svage mand, Peder Jensen Gade, skulle slippe for at betale den pålagte alimentation til kone og barn. Som formildende omstændighed fremførte præsten, at han godt kunne forstå, at manden havde opgivet samlivet, da konen var en xantippe og en ond og ustyrlig kælling.¹⁶⁷

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Indtægning hos familie i fremmede distrikter kunne også forekomme, selv om dette ikke altid var uproblematisk. Som omtalt ovenfor stod den fattige i fare for at blive jaget tilbage igen. Dette kunne forhindres ved en attest, der indeholdt en forsikring om, at fattigkommissionen i den fattiges hidtidige hjem sogn ville holde det nye distrikt skadefrit med hensyn til fattighjælp; udgifterne ville blive betalt af hjem sognet. Disse attester, som præsten udstedte, og som synes at have været forholdsvis almindelige, var en meget praktisk foreteelse, der var med til at hindre, at fattige blev jaget bort fra deres familie. Kancelliet fandt da også attesterne både lovlige og nyttige.¹⁶⁸

I Mou Præstearkiv er der bevaret en sådan attest udstedt af sognepræst A.L. Høeg (Ugilt-Taars, tidligere Romdrup-Klarup). Præsten lover heri, at selv om den gamle kone Karen Hansdatter er flyttet til sin svigersøn i Mou Sogn, vil hun ikke falde sognet til last, da Ugilt FK vil betale for hende. Samtidig orienterer Høeg pastor Ryge om, at den fattige kone har »ført et christ sømmeligt Liv«, og at hun i foråret havde været til alters i Ugilt Kirke.¹⁶⁹ Et sådant arrangement krævede imidlertid enighed mellem de to kommissioner, og hvis det ikke lykkedes præsterne at etablere denne, måtte man opgive ligesom i Romdrup i 1828, hvor det ikke lykkedes at få Anders Axelsens enke placeret hos familie i Nørre Tranders, selv om både hun selv og familien havde ønsket det.¹⁷⁰

Mange af de indtingede var børn, der var forældreløse, eller hvis forældre ikke ville eller kunne sørge for dem. Indtægningsskiftene havde, når det drejede sig om skolepligtige børn, en ekstra bestemmelse. Plejeforældrene skulle forpligte sig til at holde børnene ordentlig i skole, og, når de blev større, også sørge for, at de gik til præst.

Både fattigreglementet og skoleanordningen indeholdt udtrykkelige bestemmelser om, at fattige børn skulle modtage undervisning og gratis bøger og materialer.¹⁷¹ Fattigkommissionsprotokollerne indeholder mange eksempler på, at fattige har modtaget bidrag på betingelse af, at de sendte deres børn flittigt i skole. I mange tilfælde gives støtten kun om vinteren, hvilket i realiteten har betydet, at børnene ikke mødte om sommeren.

De fattige børns skolegang må i almindelighed have været yderst uregelmæssig. Både forældre og husbonder, der havde påtaget sig barnet for at tjene på det, satte børnene til at arbejde mest muligt. I mange tilfælde har fattigkommissionen set gennem fingre med forsømmelser-

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

ne, fordi det var med til at spare på fattigvæsenets udgifter. Men på den anden side er der heller ingen tvivl om, at præsten og fattigkommissionen ved at føre kontrol med fattige børns skolegang og konfirurationsforberedelse havde en gavnlig indvirkning på skolesagen. Ved indtningningen eller fastlæggelsen af omgangsforførgelsen kunne der tages hensyn til, at børnene let kunne komme til skole.¹⁷² Og i en række tilfælde greb kommission og præst ind over for de værste misbrug af skolepligten. I Nørholm støttede kommissionen i 1813 to meget trængende, »for at de kunne holde Børnene i Skole istedetfor til Tigge-ri paa Gader og Stræder«. ¹⁷³ Aarestrup Fattigkommission truede en beboer i fattighuset i Gravlev med at tage hendes dreng fra hende og indtinge ham hos andre, hvis hun fortsat ikke lod ham søge »ordentligen« skole.¹⁷⁴ I Romdrup tog sognepræsten den ældste datter fra Anne Andersdatter og lod hende bo i præstegården, for at hun kunne følge skolen om vinteren, blive konfirmeret om foråret »og saaledes komme ud fra Hjemmet, hvor hun alleeneste havde et fordærveligt Exempel for Øine«. ¹⁷⁵

Et begrundet håb om, at et barn kunne konfirmeres, fik ofte fattigkommissionen til at gøre en ekstra indsats. Et forøget bidrag et halvt år, og det pågældende barn kunne forhåbentlig klare sig selv fremover. F.eks. hentede Aarestrup Fattigkommission afdøde lærer Bechs to døtre hjem fra slægtninge i Hornum og Sønderholm, hvor de var indtinget, for at de kunne få skolekundskaaber nok til at blive konfirmeret i rette tid.¹⁷⁶ De fattige børn, som præsten ikke kunne forsvare at antage til konfirmation, måtte fattigvæsenet sørge for endnu et år, hvilket kunne ske ved, at de blev gratis indtinget om sommeren til at vogte kreaturer, medens de om vinteren fik fattighjælp for at gøre et nyt forsøg på at blive konfirmeret.¹⁷⁷

Over for børn, der »ved slet Opdragelse« var blevet »i Høi Grad fordærvet« og f.eks. var løbet fra hjem og skole, kunne der iværksættes tvangsundervisning. Denne blev varetaget af »Committeen for Fordærvedes Forbedring« og kunne i Jylland enten foregå ved Bøggildgården i Thorning (Viborg Amt) eller i værste fald ved tvangsskolen i Viborg Tugthus.¹⁷⁸

For en del præster var ønsket om at give fattige børn en skolegang udtryk for håb om, at de derved havde en bedre chance for at klare sig selv i livet uden fattigvæsenets hjælp. Forbindelsen mellem fattig- og skolevæsenet kunne også anskues med omvendt fortegn. Sognepræst

J.R. Damkier, Kettrup-Gøttrup (Thisted Amt), mente således, at et ordnet fattigvæsen var den første betingelse for et ordentligt skolevæsen. Efter hans mening fungerede de fattige børns skolegang yderst dårligt. Man måtte først få forældrene til at leve et gudfrygtigt, arbejdsomt og sædeligt liv. Så længe børnene i dagligdagen kun så det modsatte, ville skolens lærdomme om »Gudsfrygt og Tillid, om Mod og Haab, om Flid og Arbejdsomhed, om Orden og Sparsommelighed, om Reenlighed og Reenhed« ikke bære frugt.¹⁷⁹

e) *Omgangsforsørgelse*

Den sidste mulighed, præst og kommission havde for at få indkvarteret fattiglemmer, var forsørgelse ved omgang. Denne forsørgelsesmåde havde været almindelig i det 18. århundrede. Endnu i den provisoriske plan for Sjælland opretholdtes omgangsforsørgelsen som den almindeligste, men i det endelige Reglement nævnes omgangsforsørgelsen ikke.¹⁸⁰ Denne var ifølge Kancelliets forestilling både uheldig for nyderne, der efter udskiftningen måtte vandre langt efter maden, og for yderne, da det »nedslaar Sindet at have Elendighedens Billede daglig for Øje«. Det var nemlig ikke altid den trængende muligt »at hædre sin Armod ved Orden, Reenlighed og gode Sæder«.¹⁸¹

Alligevel fortsatte omgangsforsørgelsen efter 1803. Den er benyttet i samtlige Hornum-Fleskum Herreders sogne, men altid som en ekstraordinær foranstaltning. Størst omfang havde den i det store Gunderup-Nøvling fattigdistrikt, hvor der i en periode gik 7 personer på omgang.¹⁸²

Omgangsforsørgelsen gav fattigvæsenets administratorer meget besvær. Ofte blev en omgangsturnus først sat i gang, efter at præsten havde gjort alt for at få den fattige sat i tjeneste, indkvarteret eller indtinget. To eksempler fra Sønderup viser dette. Fattigkommissionen i Sønderup-Suldrup vedtog at lade den trængende Lars Mogensen gå på omgang og overlade det til sognepræst J. Ernst at affatte omgangslisten og »varetage det derved fornødne«, da det ikke havde været muligt selv mod rimelig betaling at indtinge manden. Som årsager hertil nævntes, at beboerne knap nok havde føde til dem selv, og at Lars Mogensen var »bekjendt som vanskelig at tilfredsstille og utaalelig at være i Nærheden af paa Grund af hans stinkende sure Been«.¹⁸³

På samme måde blev det nødvendigt et par år senere at sende Jo-

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

hanne Jensdatter og hendes to børn på henholdsvis 8 år og 1/2 år på omgang. Præsten og fattigforstanderne havde forgæves forsøgt at indtinge hende, og på hendes midlertidige opholdssted hos en husmand i Sønderup kunne hun og børnene ikke blive. Husmanden havde kun én stue, og her boede foruden manden selv hans datter og tre små børn. Hertil kom, at boligen var yderst forfalden. Johanne Jensdatter og hendes to børn kom ikke til at følges ad, idet moderen og spædbarnet skulle gå på omgang i hele pastoratet, det største barn, der var skolepligtigt, udelukkende i Sønderup.¹⁸⁴

Omgangsforsørgelsen kunne både være en midlertidig foranstaltning, som når fattige pludselig blev pålagt distriktet eller stod uden tjeneste,¹⁸⁵ og en ordning af mere permanent karakter. I en række tilfælde blev personer, der på grund af alderdom, sygdom og åndssvaghed ikke kunne klare sig selv, sendt på omgang eller fik maden på omgang.¹⁸⁶ Mad på omgang uden overnatning blev normalt kun bevilget til stærkt svækkede fattige. En anmodning fra et fattiglem i Stovorde om at få mad på omgang i stedet for almisse blev således afvist.¹⁸⁷ I Mou Sogn blev denne forsørgelsesmåde imidlertid i 1806 anvendt med et noget andet formål. Almissen i sognet var meget lav, men de mest trængende børn havde til gengæld ret til at få mad på omgang hos deres nærmeste naboer. Præsten begrundede i sit svar på provstens revisionspåtegning om den lave almisse fremgangsmåden med, at forældrene ofte »ere maadelige Huusholdere, som man ikke kan betroe Understøttelse«. ¹⁸⁸ Fattige, der gik på omgang, havde pligt til at arbejde, men i Aarestrup indskærpedes det, at børn, der gik på omgang, skulle have tid til at læse lektier.¹⁸⁹

Omgangsturnus'en var i regelen fastlagt af præsten, og tilsynet med, at alt gik rigtigt for sig, blev ført af præsten og forstanderne. De fleste steder var omgangspligten delt mellem gårdmændene og præsten efter hartkornets størrelse.¹⁹⁰ I Aarestrup-Buderup-Gravlev skulle også skolelærerne og husmændene bespise de fattige. I hver omgang skulle Torstedlund bidrage med 6 dage, Buderupholm 5, præstegården 3, skolelærerne og gårdmændene 1 dag og husmændene 1 dag i hver tredje omgang.¹⁹¹ Når turnus'en blev afbrudt ved, at omgangsforsørgelsen ophørte, kunne en ny person senere fortsætte den afbrudte rækkefølge.¹⁹²

Omgangsforsørgelsen gav mange problemer, som præsten og hans medhjælpere måtte forsøge at løse. I nogle tilfælde snød de fattige med

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

omgangen – det har sikkert ikke været lige behageligt at komme alle steder. F.eks. bemærkede pastor Mørch, Ferslev, i sin fattigplan for 1824, at der var sket »megen Bedrageri« i degneenken Ane Marie Bergs og fattiglem Niels Hendriksens omgang, da de »visse Steder« ikke havde været det antal dage, de skulle. Præsten foreslog problemet løst ved at udnævne en kontrolmand i hver by.¹⁹³

I Romdrup-Klarup-Storvorde førte omgangsforsørgelsen til misundelse mellem pastoratets tre sogne. I dec. 1827 henvendte beboerne i Romdrup, der havde tre på omgang, medens Klarup og Storvorde havde hver 1, sig til præsten og forlangte, at den ene omgangsperson udelukkende skulle gå på omgang i de to andre sogne. Resultatet heraf blev, at Storvorde Sogn straks forlangte at blive adskilt fra Romdrup-Klarup i fattigsager.¹⁹⁴ Tolv år senere var det Klarups tur til at forlange selvstændigt fattigvæsen. Klarupbeboerne ønskede at slippe for at få to ældre fattiglemmer fra Romdrup på omgang.¹⁹⁵

I en del tilfælde nægtede beboerne pure at forsørge bestemte omgangspersoner. De største problemer voldte den allerede omtalte Søren Hendrichsen præsten. Samtlige beboere i Storvorde-Sejlfjord inklusive kommissionsmedlemmer nægtede simpelthen at modtage ham. De begrundede det med, at han på »en liderlig Maade« forødte det, han tjente om sommeren, og at han ikke var tilfreds med den føde, han fik hos beboerne. Søren Hendrichsen blev indkaldt og modtog i fattigkommissionen en irettesættelse og fik ordre til at være fornøjet med føden, da han ellers ville miste understøttelsen. Alligevel lykkedes det ikke præsten at overvinde beboernes modstand, der fortsatte i flere år. Præsten fik først efter mange ubehageligheder med beboerne Søren Hendrichsen indtinget hos hans broder.¹⁹⁶

I Mou stillede beboerne sig vrangvillige over for den gamle Laust Pedersen. Præsten havde i planen for 1805 tildelt ham almissekorn og indtinget ham i »Fleyføring«,¹⁹⁷ men de øvrige medlemmer nedstemte i kommissionen præstens forslag, da de hellere ville give ham midlertidig omgangsforsørgelse om vinteren. Senere måtte præstens forslag alligevel tages i anvendelse, da Laust Pedersen blev modtaget med uvilje af de fleste beboere.¹⁹⁸

Præst og fattigkommission havde sanktionsmuligheder over for beboere, der ikke ville bispise fattige på omgang. Kanc. skr. 28/8–1824 gav fattigkommissionen ret til uden videre at fastsætte en erstatningsbetaling i penge.¹⁹⁹ Hertil kunne lægges en mulkt. Sognepræst N. Fritz

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

anmodede i 1830 om, at disse bestemmelser måtte tages i brug over for gårdmand Christen Nørgaard for at hindre ligesindede i at følge gårdmandens dårlige eksempel. Præsten fandt det en skærpende omstændighed, at den fattige havde opnået forsørgelsesret i sognet netop ved tjeneste hos Christen Nørgaard. Amtmanden idømte gårdmanden en mulkt på 3 Mark.²⁰⁰

Amtmanden kunne også følge en lidt anden fremgangsmåde. I Ferslev-Dall-Volsted havde beboerne nægtet at modtage den fattige Ole Knudsen i omgang, og en del af dem havde endog bekræftet dette med underskrift i protokollen. Amtmand Moltke dekretede tvangsomgangsforsørgelse, og fattigkommissionen skulle lade turnussen begynde med en af de mest modvillige. Beboerne, der fortsat nægtede at bespise Ole Knudsen, skulle idømmes en meget følelig mulkt på 1 rbd. sølv for hver dag.²⁰¹

5. Forsørgelse af syge og gravide

a) Syge

En af de vigtigste opgaver præsten havde som daglig leder af fattigvæsenet, var omsorgen for de syge fattige. Det var nødvendigt hurtigt at tage stilling til behandlingen af akut opståede sygdomme og ulykkestilfælde – de sjældent indkaldte kommissionsmøder kunne ikke afventes. Fattigreglementet gav derfor sognepræsten en række forpligtelser med hensyn til fattiglemmernes sygepleje. De syge skulle henvende sig til præsten, og det var ham, der skulle afgøre, om sygdommen var af en sådan karakter, at den fattige måtte sendes til lægen, eller lægen måtte tilkaldes. I det første tilfælde skulle den syge medbringe en seddel fra præsten til lægen – i det sidste tilfælde skulle præsten sende et brev til lægen med udførlig beskrivelse af sygdommen, og lægen skulle på grundlag heraf afgøre, om hans besøg var nødvendigt. Præsten eller eventuelt den nærmestboende forstander skulle føre tilsyn med efterbehandlingen af den syge, at lægens forskrifter og medicin blev benyttet rigtigt (jfr. senere).²⁰²

De fattiges sygepleje gav præsten en del besvær, men omfanget indskrænkedes dog væsentligt af det meget lidt udbyggede lægevæsen og af besparelshensyn.

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Der var meget få læger. Hornum og Fleskum Herreder blev lægemæssigt varetaget af distriktskirurgerne i henholdsvis Nibe og Aalborg, men deres distrikt var langt større end herredet. F.eks. udgjorde i 1825 Aalborgkirurgen Jens Anton Westergaards distrikt udover Fleskum Herred også Aalborg By og Hospital, medens hans kollega i Nibe, Lorents Lorentzen, var læge i byerne Nibe og Løgstør, Aars og Slet Herreder i Viborg Amt, i Hornum og en del af Gislum Herred i Aalborg Amt, Øster Han Herred i Hjørring Amt samt midlertidigt i Vester Han Herred i Thisted Amt.²⁰³ Medicin kunne fås fra Svane- og Løveapoteket i Aalborg eller fra Nibe Apotek.²⁰⁴

Den lange vej til lægen og ønsket om at spare udgifterne fik præsten til at vente længst muligt med at sende bud til lægen. F.eks. kunne følgende sygebeskrivelser i Aarestrup fattigkommissionsprotokol tyde på, at han har ventet for længe: Sognepræst Schiønning orienterede i et møde i 1834 de øvrige medlemmer i kommissionen om udgifter afholdt til læge og apotek for den afdøde Mariane Jensdatter, der »i største Legemssvaghed og al anden næsten tænkelig menneskelig Elendighed« var taget under offentlig tilsyn og pleje.²⁰⁵ Året efter blev den fattige dreng Christen Christensen først henvist til lægen, da han havde »en incurable Gevext« på halsen.²⁰⁶ Besparelshensynet blev også sat i højsædet, da Aarestrup FK tog stilling til, hvad der skulle ske med et 7–8 årigt forældreløst barn, der var »beladt med onde Saar i Hovedet.« Behandlingen skulle ske for fattigkassens regning, men »med muligste Sparsomhed.«²⁰⁷

I nogle tilfælde har præsten sikkert selv forsøgt at hjælpe med gode råd og eventuelt med lidt husmedicin.²⁰⁸ Præsterne fik efterhånden gennem omgangen med de fattige kendskab til sygdom, og nogle af dem fungerede ligefrem som »reservelæge« ved vaccinationer og under epidemier (se XIII, 2). Den store fattigkommission af 1787 mente, at præstens og fattigkommissionens vejledning ofte kunne erstatte lægen, især hvis almuen blev oplyst om betydningen af frisk luft.²⁰⁹ Man foreslog endvidere, at der blev udarbejdet en let fattelig oversigt over de vigtigste sygdomme, og at fattigkommissionerne skaffede sig et forråd af apotekerverar. Lægen skulle dog tilkaldes ved farlige og især smitsomme sygdomme.²¹⁰

I forbindelse med lægens sygebesøg var der en række praktiske og økonomiske problemer, sognepræsten måtte have afklaret. Det første spørgsmål var, hvilken læge der skulle tilkaldes til de fattige. Var

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

sognepræsten pligtig til at benytte områdets distriktskirurg, eller kunne han frit vælge en anden læge? Kancelliet fastslog, at distriktskirurgen skulle benyttes. Afgørelsen blev givet som svar på en klage fra distriktskirurg B.F.T. Riber over, at en sognepræst i stedet for ham havde benyttet »Sognepræstens egen Læge og gode Ven«. ²¹¹ Problemet var dog de fleste steder ikke aktuelt, da der ofte ikke var mere end 1 læge, der kunne komme i betragtning.

Dernæst måtte sygebesøget arrangeres således, at det blev billigt muligt. Lægelønningerne var dengang som senere omstridte. Kancelliet måtte gang på gang besvare spørgsmål om lægers honorar for at behandle fattige. Lægen skulle behandle syge, der var under fattigvæsenet, gratis, men han havde fri befordring, og desuden fik han 1 rbd. sølv i diæt pr. dag ved rejser på over 2 mil, 3 M. ved mindre rejser. ²¹² Da lægens diætpenge var en kilometertakst, kunne præsten spare fattigvæsenet for en udgift ved at arrangere det således, at lægen kunne konsultere flere fattige på samme rejse. Endnu billigere kunne det blive, hvis der blev truffet aftale med nabosogne om sygebesøg på lægens rute. ²¹³ Befordringen skulle udføres af beboerne i det sogn, som lægen skulle besøge, og præsten måtte aftale det praktiske arrangement med sognefogden, der forestod ægtkørslerne. ²¹⁴ At dette ikke altid forløb smertefrit, kan læses ud af fattigregnskabet 1816 for Mou Sogn. Præsten oplyste heri, at fattigkassen havde inkasseret bøder på ialt 10 rbd. sølv fra to gårdmænd, der havde nægtet at befordre lægen. ²¹⁵

På trods af de detaljerede bestemmelser om lægelønnen kunne der opstå uenighed mellem læge og præst om aflønningen. I 1841 protesterede provst Fogh således over en regning fra distriktskirurg A.F. Rauchmaul på 10 rbd., da han ikke mente, lægen havde været i Romdrup-Klarup på 10 sygebesøg hos fattige. Lægen redegjorde over for amtmanden for sygebesøgene og forklarede, at han ikke i alle tilfælde havde benyttet sognets befordring, hvilket han fandt måtte være »Præsten aldeles uvedkommende.« Derefter måtte Fogh sende lægen de 10 rbd. ²¹⁶

Præst og læge kunne ligeledes blive uenige om, hvornår præsten havde ret til at rekvirere lægen. Lægens løn var meget større, når patienten og ikke fattigvæsenet tilkaldte ham. I 1837 klagede distriktskirurg B.F.T. Riber, Glostrup (tidligere Aalborg By og Fleskum Herred), til Kancelliet over den af provst Chr. Plesner, Ledøje-Smørum,

benyttede fremgangsmåde. Provsten havde i sin rekvisitionsseddel til lægen skrevet, at patienten selv betalte apotekerregningen, men at han skulle have gratis behandling af lægen. Riber mente ikke, at en sognepræst kunne »saa nøiagtig distingvere« en patients økonomiske forfatning, at han nok kunne betale medikamenterne, men ikke lægen.²¹⁷

Stiftamtmand Knuth og med ham Kancelliet fandt det rimeligt, at præsten kunne bestille lægen til andre end faste fattiglemmer. I en del tilfælde måtte fattigvæsenet sørge for at transportere husmænd og indrester til lægen eller lægge penge ud til betaling af læge og medicin. Men amtmanden tilføjede, at sådanne syge, der senere tilbagebetalte medicinudgiften, ikke kunne betragtes som værende under fattigvæsenet og derfor ikke kunne gøre krav på gratis lægehjælp. Præsten havde altså haft ret til at rekvirere lægen, men Riber kunne gøre krav på honorar.²¹⁸

Fattigkommissionsprotokollerne indeholder nogle eksempler på, at fattigvæsenet senere har fået sygeudgifter tilbagebetalt, uden at det dog fremgår, om lægebehandlingen var gratis.²¹⁹ Men spørgsmålet om lægelønnen kunne som ved gårdfæster i Fjellerad Søren Buus' nervøse feber være drøftet mellem lægen, amtmanden og præsten, inden behandlingen begyndte. En udtalelse fra amtmanden i denne sag kunne tyde på, at de syge i nogle tilfælde kom hurtigere til behandling, hvis de var under fattigvæsenet. Amtmanden mente, at Søren Buus som gårdfæster selv måtte kunne betale, og anmodede præsten om, at han ved sin »moraliske Indflydelse« fik manden til selv at drage omsorg for sin helbredelse.²²⁰

Lægens sygdomsbehandling af de fattige var underlagt visse kontrolforanstaltninger, som ikke fandt sted i lægens øvrige praksis. Kontrollen skulle føres af sognepræsten. Lægen havde pligt til at føre en sygejournal over de enkelte patienter med fyldige oplysninger om behandlingen og medicinens omfang og pris. De vigtigste af disse oplysninger skulle lægen indføre på en sygeseddel, som skulle overleveres til præsten og af denne videresendes til amtmanden og Sundhedskollegiet.²²¹ I nogle tilfælde krævede præsten en uddybende forklaring fra lægen om behandling og medicin, for at få konstateret om større apotekerregninger var acceptable.²²²

Præsten og lægen kommunikerede om de fattiges sygdomme og deres behandling. I Mou Præstearkiv er der bevaret et brev til pastor

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Mølmark, som lægen lod følge med budet, der afleverede medicinen til den fattige »Væver-Karen«. Lægen betroede præsten, at hun ikke led af venerisk sygdom, men kun af »indbildt venerisk Sygdom, som Landbeboerne, der engang have havt venerisk Sygdom, ere saa tilbøielige til«. Desuden meddelte lægen, at den sendte medicin skulle anvendes efter påskriften.²²³

Sygdommen kunne være af en sådan art, at lægen skønnede, at hospitalsindlæggelse var nødvendig, men da en sådan behandling var kostbar, var fattigvæsenet ofte tilbageholdende med at sende folk på hospitalet. Lægen måtte i nogle situationer først overbevise præsten om det berettigede heri. Distriktskirurg Riber forklarede således i 1831 sognepræst Fritz i Mou, at pigen Maren Kirstine Nielsdatter ikke kunne helbredes uden operation, og at denne ikke kunne foretages i hendes hjem. Lægen vidste udmærket, at præsten ville gøre sig økonomiske overvejelser, og argumenterede derfor med, at en operation ville være den billigste løsning:

»Jeg bør derfor ikke undlade at gjøre Deres Velærværdighed opmærksom paa, at Alt hvad Communen vilde bekoste paa hendes Cuur i hendes Hjem, vilde visse-
ligen være spildte Penge for det fattige Sogn«.

Riber fremholdt desuden over for præsten et parallelt eksempel. Han havde sidste sommer opereret en dreng for en lignende skade, og han udgik fra hospitalet »aldeles« helbredt efter 3-4 ugers forløb. Dog måtte man regne med lidt længere tid, bl.a. fordi pigens skade var noget ældre. Sluttelig orienterede lægen om, at hospitalsindlæggelsen på Aalborg civile Sygehus kostede 12-13 Mark ugentlig. Præsten lod sig overbevise af lægens argumenter, og pigen blev indlagt.²²⁴

Når et fattiglems kur på sygehuset blev langvarig, krævede det lokale fattigvæsen undertiden vedkommende sendt hjem. Tjenestekarl Jens Christian Gotthardsen var blevet indlagt på Aalborg civile Sygehus på grund af knæskade. Et halvt år senere ønskede fattigkommissionen i Mou ham behandlet hjemme under tilsyn af distriktslægen. Udgifterne var blevet Mou Sogn for store. Som det fremgår af de bevarede regninger kostede det mere end 10 rbd. sølv pr. måned. Amtmanden afviste imidlertid på lægens råd anmodningen, da Gotthardsens tilstand for tiden var således, at han ikke kunne flyttes.²²⁵

Hidtil er der talt om præstens opgaver i forbindelse med lægens sygdomsbehandling, men præstens problemer var ikke udtømt her-

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

med. Han måtte også sørge for at få udgifterne finansieret. Når det drejede sig om mindre udgifter, kunne de afholdes over det almindelige budget, i andre tilfælde måtte præsten sørge for at få ekstraligning iværksat.

Indtil ca. 1820 havde sognedistrikternes fattigkasser gode muligheder for at få hjælp fra Aalborg Amts fattigkasse. Fattigdirektionen behandlede ved sine møder en lang række ansøgninger fra sognepræster i amtet om hjælp til syge, og der blev bevilget delvis refusion, når udgifterne var ekstraordinært store, eller når sognene var bebyrdet med mange andre udgifter.²²⁶ Ved mødet i marts 1821 måtte fattigdirektionen imidlertid på grund af amtskassens slunkne tilstand henlægge en række ansøgninger fra sognepræster om hjælp, og da situationen ikke rettede sig op, måtte amtskassen helt opgive at yde støtte til sygdomsbehandling. Sognene måtte fremtidigt klare sig selv. Dette betød f.eks., at de enorme udgifter (690 rbd. sølv og 273 rbd. sedler) ved Søren Hansen Gudums ophold ved Døvsstummeinstituttet ikke kunne udredes af amtskassen, men måtte lånes af amtets repartitionsfond for derefter at blive pålignet de enkelte sogne i amtet.²²⁷ På samme måde blev sognepræst Fritz' anmodning om hjælp til Jens Tønnesens behandling for kræftskade på Aalborg civile Sygehus med beklagelse afvist af amtmanden, skønt Mou Sogn var i meget store økonomiske vanskeligheder på grund af katastrofen med sildefiskeriet.²²⁸

For mange syges vedkommende måtte sognepræsten have afklaret, hvilket distrikt der var forpligtet til at betale udgifterne. Dette kunne forsinke sygdomsbehandlingen, idet den syge kunne blive kastebold mellem distrikterne.²²⁹ Sognepræsterne forsøgte i en række tilfælde at lægge ansvaret for de syge over på andre distrikter. I nogle tilfælde kostede korrespondancen mellem distrikterne mere i porto end lægeregningen.²³⁰ Problemet hænger sammen med forsørgelsespligten, som vil blive behandlet nedenfor XI, 1.

Forpligtelsen til at sørge for de syge fulgte dog ikke helt de almindelige forsørgelsesregler. Medens fattigreglementet kun indeholder almindelige bemærkninger om sognets pligt til at sørge for de syge, forbød Plakat 14/12-1810, at syge, hvis forsørgelsessted var uden for sognet, blev flyttet, før det kunne ske uden skade for helbredet.

Administrationen af denne regel gav anledning til uholdbare situationer og menneskelige tragedier. I 1829 blev Niels Jacobsen, der var

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

forsørgelsesberettiget i Aarestrup, alvorlig syg af vattersot i Vebbestrup Sogn, og sognepræst Schiønning i Aarestrup måtte gå ind på at betale den syges svoger 1 skæppe rug og 24 sk. om ugen for tilsyn og pleje. Schiønning beklagede sig senere til amtmanden over den ublu betaling, som desværre ikke syntes at blive kortvarig, da »Patientens bebudede Død« ej er »paafulgt, uagtet han er saa svag, at det vilde være umenneskeligt at fløtte ham til det billigere i dette Sogn for ham bestilte Qvarkeer«. ²³¹ Amtmanden indskærpede, at manden ikke måtte flyttes, så længe dette var en fare for helbredet, og henviste til bestemmelsen om, at betalingen ikke måtte overstige 48 sk. sølv om ugen. ²³²

Aarestruppræsten nøjedes med at overveje flytning af den syge og ellers håbe på, at manden snart døde. Samme år underrettede præsten i Sønderholm herredsfogden i Nibe om, at en tjenestekar, Hans Jensen, der var blevet syg under sin tjeneste i Gudum, var blevet transporteret dødssyg den lange vej til Sønderholm. Præsten fandt fremgangsmåden både stridende imod lovgivningen og almindelig menneskeplegt. ²³³

Eksempler af den her nævnte karakter fik myndighederne til i 1829 at ændre reglerne for forsørgelsen af syge tjenestefolk, således at udgiften skulle bæres af den fattigkommission, hvor tyendet tjente, uden mulighed for refusion fra det egentlige forsørgelsessted. ²³⁴

Fattigvæsenet skulle ikke bære alle udgifterne ved tjenestefolks sygdom. Plakat 14/12-1810 bestemte, at husbonderne skulle forsørge det syge tyende, så længe tjenesteforholdet varede. Omkostninger til læge og medicin skulle dog udredes af vedkommende selv eller fattigvæsenet. ²³⁵ Begrundelsen for indførelsen af husbondens forpligtelse var foruden, at en tilsvarende ordning gjaldt i Hertugdømmerne, at den var med til at lette fattige syge tjenestetyendes tunge kår ved at lægge »et Baand paa Husbondens ofte meget precaire Opførsel mod disse«. ²³⁶

Bestemmelsen kunne i tvivlstilfælde give sognepræsten besvær. Ofte forsøgte husbonden at knibe udenom, og det blev præstens opgave over for amtet at bevise, at husbonden og ikke fattigvæsenet havde forsørgelsespligten. Præsten kunne både blive udsat for at skulle bevise, at den syge var i et tjenesteforhold, og at sygdommen skyldtes tilskadekomst under tjenesten. ²³⁷

Syge tjenestetyende havde således en vis form for ansættelsessik-

kerhed, og præsten var garant for, at denne opfyldtes. Præsten løste denne opgave ikke kun af medlidenhed med de fattige, men også fordi fattigvæsenet måtte træde til, hvis husbonden svigtede.

b) *Gravide*

Derimod havde tjenesteydende, der blev gravide, ingen ret. Det blev fastslået af Kancelliet i 1815 som afgørelse af en strid mellem forpagter Kückelhahn, Dallund, og Søndersø FK om forsørgelsen af den gravide tjenestepige Karen Willumsdatter. Kancelliet mente ikke, at »Fruentimmeres Frugtsommelighed« kunne henregnes til den »Slags Sygdomme«, hvor husbonden havde pligt til at forsørge tyendet.²³⁸ Da »sygdommen« var selvforskyldt, havde husbonden ret til at jage det gravide tyende bort, og han var ikke engang pligtig til at antage tyendet igen, hvis pigen efter barsels-»orloven« vendte arbejdsfær tilbage til husbonden inden fæsteforholdets udløb.²³⁹ Den uheldige fattige tjenestepiges eneste mulighed var at henvende sig til sognepræsten om hjælp.

Præsten så sig ikke i stand til at hjælpe pigen, hvis hun ikke var forsørgelsesberettiget i distriktet, og den stakkels pige kunne komme i den situation, at hun ikke blot stod uden tjenestested, men blev jaget helt ud af sognet. Pigerne søgte ofte at skjule graviditeten længst muligt, og når der var tvivl om forsørgelsesstedet, kunne transporten til forsørgelsesstedet blive udsat så længe, at denne kunne være til fare både for mor og barn. F.eks. nåede i 1818 en fattig tjenestepige på rejse til Hals ikke længere end til Dokkedal i Mou Sogn, før hun nedkom.²⁴⁰

Endnu værre gik det for Else Christensdatter, der var på vej til Vendsyssel. Hun og hendes nyfødte barn blev fundet stærkt forkomne og forfrosne på Dall Mark.²⁴¹ Moder og barn overlevede i første omgang, men ingen steder var man villig til at lade dem få ophold. Et halvt år senere blev de opbragt i Mou, og skønt Else Christensdatter var så syg, at hun ikke kunne gå, beordrede sognefogden i Storvorde, for at de ikke skulle blive »det Almindelige til Byrde«, dem transporteret gennem det ene sogn efter det andet, indtil de nåede herredsfogden i Nibe. Da hun på trediedagen nåede Nibe, kunne hun næppe tale og døde kort tid efter.²⁴²

I 1817 anmodede sognepræsten i Sønder Vissing (Aarhus Amt) Ole

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Arntzen om, at reglerne blev ændret, således at de gravide kvinder fik understøttelse i det distrikt, hvor de havde tjeneste, og hvor besvangersrelsen skete. Både amtsprovst H.C. Schmidt (Vær-Nebel), amtmanden i Aarhus og Kancelliet var imod at ændre reglerne. Amtsprovsten gav i sin betænkning udtryk for en holdning over for de piger, der var kommet galt af sted, som sikkert ikke var ukarakteristisk. Som en slags påpegning af, at det rejste problem ikke var ensbetydende med store udgifter for fattigvæsenet, understregede amtsprovsten, at den understøttelse, »som tildeles slige Qvinder, bør ikkun indskrænke sig til det allernødvendigste; da en klækkeligere Forsorg kun alt for let kan sammenlignes med Præmie for Lasten, hvorimod en vis Grad af Trang, som Vedkommende selv paadrage sig, snarere tiener til at holde Usædeligheden noget i Tømme«. ²⁴³ Denne moralsk fordømmende indstilling bidrog til yderligere at forværre de fattige gravide pigers situation.

Sognepræst Ole Arntzens forslag blev senere billiget af Kancelliet, idet den ovenfor nævnte Plakat 29/12-1829 om, at syge tjenestefolk skulle forsørges i den kommune, hvor de var blevet syge, året efter også kom til at gælde for gravide. ²⁴⁴

En række sager fra Hornum-Fleskum Herreder fortæller, at sognene uagtet den nye regel søgte at jage de gravide piger bort, og at sognepræsten billigede og forsvarede fremgangsmåden. I Romdrup anså pastor Fogh det for sin pligt at bortvise den gravide Ane Pedersdatter til Sdr. Tranders Sogn. Pastor Krarup, Sdr. Tranders, anerkendte, at pigen kun havde opholdt sig 2½ år i Romdrup, men fremhævede, at hendes husbonde Peder Christensen i Romdrup, der selv var fader til barnet, måtte være pligtig til at forsørge pigen, så længe hun var fæstet. Pastor Fogh afviste imidlertid argumentet, det kunne først fremføres, når barnet var født. ²⁴⁵

I Aarestrup bortviste forpagter Conradsen på Torstedlund i 1839 Ane Marie Jacobsdatter på grund af frugtsommelighed. Sognepræst Gjerløff betroede amtmanden, at dette var sædvanlig praksis på landet. Han forsøgte at få hendes forsørgelsespligtige kommune til at overtage pigen, da det var præstens pligt som formand for fattigkommissionen at afværge alle udgifter, som kommunen på nogen måde kunne slippe for. Præsten i Vive-Ove-Valsgaard var villig til at overtage forpligtelsen, men de øvrige medlemmer i Vive FK krævede forespørgsel rettet til amtet. Svaret indeholdt en indskærpelse af bestem-

melsen fra 1830, at Aarestrup distrikt skulle betale for pigen indtil den oprindeligt aftalte skiftedag.²⁴⁶

Endnu grovere brud på bestemmelserne og de gravide pigers retsstilling fandt nogenlunde samtidig sted i Gunderup-Nøvling. Johanne Marie Jensdatter var blevet jaget bort af tjenesten på grund af svangerskab, og det skønt husbondens søn var skyld i forholdet. Pigen havde imidlertid kunnet skaffe sig husly hos en husmand, hvor hun fødte barnet. Sognepræst Thomsen skrev derefter til amtet, at pigen måtte bortvises fra sognet, da hun ikke længere ernærede sig som tjenestetyende, men måtte betragtes som løsgængerske. Hvis hun blev i sognet meget længere, ville hun vinde forsørgelsesret her. Det var »en mere end besynderlig Maade at erhverve en saadan paa, ved Følgen af Løstighed, der dog aldrig i hendes Alder [33 år] kan regnes hende til Gode«. Præsten oplyste desuden, at hans erfaring gennem 6 år i embedet var, at besvangrede kvinder blev bortvist fra andre sogne: »Hvad der altsaa er gjeldende til vort Tab, maa da vel og være gjeldende til vor Fordeel«. Sognepræst Thomsen foreslog derfor, at pigen blev bortvist fra sognet, og at den husmand, der havde taget hende til huse, fik en mulkt.

I denne og lignende sager talte sognepræsten udelukkende kommunens sag og så ikke på nogen måde sagen fra den ulykkelige piges side. Amtmanden, til hvem Johanne Marie Jensdatter direkte havde henvendt sig om hjælp, støttede hende, da hun havde lovgivningen på sin side. Pigen kunne ikke jages bort fra sognet, så længe hun sørgede for sig selv, og fattigkommissionen fik strengt pålæg om ikke at true hende til at forlade distriktet eller at forbyde husmanden at beholde hende.²⁴⁷

6. Forsørgelse af åndssvage og sindssyge

Et særligt problem for fattigdistrikterne udgjorde de åndssvage og sindslidende. Omsorgen for disse mennesker var på ingen måde behandlende, men var udelukkende et opbevarings- og forsørgelsesproblem. I mange tilfælde betragtedes sagen allermest som et sikkerhedsproblem: indespærring var nødvendig for at sikre det øvrige samfund imod overgreb fra de afsindige.²⁴⁸

Følgelig undgik man såvidt muligt at gøre noget for denne gruppe. Dem, der på nogen måde kunne klare sig selv i samfundet, eventuelt

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

med familiens hjælp, afviste fattigvæsenet at hjælpe. Nogle af de børn, der som omtalt ovenfor blev konfirmeret med dispensation for manglende kundskaber, var omend ikke åndssvage så i hvert fald meget svagt begavede.²⁴⁹ Faderen til en af disse (pigen Ane Marie Christensdatter) søgte nogle år efter, at hun var blevet konfirmeret, om fattighjælp til hende, da hun var »sindssvag og saaledes sadt ud af Fatning, at Ingen vil eller kan være tjent med at tage hende i Tjeneste«. Da præsten havde afvist ham, klagede han til amtet.²⁵⁰

Sognepræst Gjerløff (Aarestrup) afviste i sit svar på klagen, at Ane Marie Christensdatter efter de oplysninger, han havde indhentet, var egentlig trængende. Hertil kunne præsten selv tilføje, at han flere gange det sidste år havde talt med pigen. Han ville ikke betegne hende som sindssvag, men nok som værende »af indskrænkede Aandsevner, eller noget eenfoldig«. Da hun samtidig var stor og stærk, ville hun godt kunne påtage sig tjeneste, hvis forældrene blot ville lade hende få lov til det. Præsten fandt det sørgeligt, at et så ungt og stærkt menneske »skulde faae Smag paa at lade sig underholde af Fattigvæsenet«. Det kunne desuden nemt medføre, at hun blev en betlerske, »hvortil hun ei synes at mangle Anlæg«. ²⁵¹ Amtmanden lod herredsfogden afgøre sagen. Denne skulle indkalde både faderen og pigen, og hvis hun blev fundet egnet til at tjene, skulle forældrene pålægges at sørge herfor.²⁵²

En person kunne dog være eller blive så afsindig, at hverken præst eller beboerne var i tvivl om, at der straks måtte gøres noget ved sagen. Et sådant tilfælde blev sognepræst Bøggild i Ellidshøj konfronteret med i 1819. Sagsforløbet viser endvidere, at præsten kunne blive udsat for lidt af hvert som administrator. Ifølge præstens redegørelse til politiretten var der den 14/8 om morgenen kl. 6 ankommet »et Fruentimmer af temmelig godt Udseende« til præstegården, og hun havde ved sin adfærd, syngen og dansen afsløret, at hun var afsindig, hvilket præsten yderligere havde fået bekræftet ved at tale med hende. Hun havde flere gange i løbet af dagen forsøgt at ringe med kirkeklokken og at bryde ind i præstegården ved at slå en rude i stykker og lukke vinduet op. Desuden havde der været fare for, at hun ude på marken ville lukke fårene ud af deres fold. Resultatet af alt dette blev, at hun blev transporteret med vogn til herredsfogden i Nibe, der straks sendte hende videre til amtmanden som kvalificeret til indlæggelse på hospital.²⁵³

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

Hvilke muligheder havde præst og kommission for at få sådanne personer forsørget? Det billigste og mest bekvemme var, at familien selv sørgede for deres åndssvage slægtninge. Udover den allernærmeste familie (forældre/børn) havde familien ingen pligt til at påtage sig forsørgelsen, men i en del tilfælde fik præsten/kommissionen slægtninge til at gøre det mod betaling. Andre muligheder for praktisk at ordne de åndssvages forsørgelse var indlæggelse i »dårekammeret«, som et reskript fra 1709 krævede oprettet ved alle større hospitaler.²⁵⁴ Indtil begyndelsen af 1830'erne kunne der også ydes pengehjælp fra hospitalet til åndssvage, efter den tid krævedes indlæggelse for at hospitalsmidler kunne komme i anvendelse.²⁵⁵ På samme måde kunne der ifølge Reglementet ydes hjælp fra amtsfattigkassen til »Afsindiges Bevogtning«,²⁵⁶ hvilket skete i en lang række tilfælde i Aalborg Amt, så længe der var midler i amtskassen.²⁵⁷ Da dette ikke længere var tilfældet, kunne pengene tages fra amtets repartitionsfond.²⁵⁸ Den sidste mulighed synes dog også at kræve hospitalsindlæggelse. Det var i hvert fald det svar, amtmanden i Aalborg gav pastor Mølmark i Mou, da han spurgte, om der var noget i vejen for, at sognet selv sørgede for at holde Søren Sørensen Gug indespærret.²⁵⁹ Han skulle stadig holdes under bevogtning, da han var en fare for den offentlige sikkerhed, og denne bevogtning ville fattigkommissionen sørge for enten ved en bestemt person eller på omgang.²⁶⁰

Præsten spillede en stor rolle i forbindelse med indlæggelse på hospitalet og ansøgninger til amtet om støtte. Udover at føre den almindelige korrespondance i sagerne skulle han i regelen udarbejde en attest om de pågældende personers grad af åndssvaghed. Laust Syndergaard i Ellidshøj fik således i 1806 støtte fra amtskassen til sin »taabelige« broder, da præsten havde bekræftet, at han virkelig var tåbelig.²⁶¹ Fortsat støtte krævede fornyet attestation fra præsten. Fattigdirektionen bevilgede f.eks. 20 rd. om året til Peder Hansens afsindige hustru i Bislev »saalænge det med Sognepræstens Attest bevises, at hun lever i denne ulykkelige Forfatning«. ²⁶² På samme måde måtte fattigdirektionen have forsikring om, at en indretning af et dårekammer til husmand Christen Bales søster i Sejflod var hensigtsmæssig, førend en regning på 84 rd. 1 M. kunne refunderes.²⁶³

Det er karakteristisk for de behandlede kilders holdning til åndssvageforsorgen, at de udelukkende ser sagen fra de raske beboeres side: hvordan kan problemet løses billigst muligt og til så lidt fare som

IX Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen

muligt. Præsterne så problemerne på nøjagtig samme måde, der er ikke mange antydninger i deres skrivelser af omsorg for de åndssvage. Som omtalt ovenfor gjorde noget lignende omend i mindre grad sig gældende for syge og gravide fattiges vedkommende.

X Præsten og fattigregnskabet

1. Regnskabets poster

Ifølge Reglementet var sognepræsten fattigvæsenets regnskabsfører. Hvervet lå i naturlig forlængelse af, at præsten som nævnt også udarbejdede forslaget til budgettet (forsørgelsesplanen og fattigligningen), og af, at han som daglig leder af fattigvæsenet havde bedst overblik over indtægts- og udgiftsposterne. Præsterne havde således mere med fattigvæsenets regnskab at gøre end med skoleregnskabet, hvor præsterne først måtte træde til, når skolepatronerne svigtede.

Præsten kunne ikke frit udforme sit regnskab, men måtte benytte et af fattigdirektionen fastlagt skema. Benyttede præsten alligevel sine egne regler eller udelod nogle af posterne i regnskabet med den begrundelse, at der ingen indtægt eller udgift havde været, blev det påtalt af revisionen.

I det følgende gengives et eksempel på et fattigregnskabs indtægts- og udgiftsposter for at give et indblik i præsternes regnskabsførelse og en bedre forståelse af den i kapitel X, 2 behandlede revision af regnskabet. Sønderup-Suldrups regnskab for 1806 er valgt, fordi det indeholder et overskueligt antal udgiftsposter, hvilket bl.a. hænger sammen med fattigdistriktets ringe udstrækning, og fordi det er opstillet, som bestemmelserne forlangte. Endelig er sognepræst M. Suckows håndskrift i modsætning til visse andre præsters egnet til gengivelse.

Fattigregnskabets indtægtsside indeholder de poster, der opregnes i Reglementets § 46. Den under punkt 1 anførte indtægt er fattigvæsenets vigtigste. Det pålignede korn- og pengebidrag blev opkrævet kvartalsvis forud og opbevaret hos sognepræsten, indtil der blev brug for det.¹

Den næste post i regnskabet var de fattiges tavle, der ved en række lejligheder gik rundt i kirkerne til fordel for de fattige. Præsten har her

X Præsten og fattigregnskabet

		Indtægt					
		Aug		Sept		Okt	
		Løb	Hjæ	Løb	Hjæ	Løb	Hjæ
1.	Den Diifriettes Sæbrens pædagog, gavts Offind for alle 4re Øvrer. taler efter Lov, Bøgen, forplætt, den jens Sælag fægne under N: 1.	8	4	6	5	5	8
2.	De Sællige Canten, Omskiftelse af Hællingeres Hospital Canten, ikkomet	"	"	"	"	6	14
3.	Amillige Jænnæ and Tærb of Paly	"	"	"	"	"	8
4.	Tærbog af Sænkke, alle opkægne Sænkke, og alle Sænkke efter Sælag N: 2 og 3.	"	"	"	"	3	"
5.	Sænkke af Capitaler Sænkke de O: Sænkke Sællige	"	"	"	"	"	"
6.	De Sællige Sællige Sænkke	"	"	"	"	2	3
7.	De Sællige Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke Sænkke	4	1	6	10	2	8
Summa =		9	5	8	5	11	11

Fattigregnskab for Sønderup-Suldrup Pastorat 1806 – indtægtssiden.
(Aalborg Amt. Sognedistrikternes fattigregnskaber. LA. Viborg).

sammenlagt indtægterne fra Sønderup og Suldrup kirker. I andre regnskaber er de enkelte kirkers tavlepenge udspecificeret.² Problemerne omkring tavlepengene er nærmere behandlet i X, 3.

Pastor Suckow anførte i forbindelse med de fattiges tavle »overskuddet af Helsingør Hospitals Tavle«. Det har en historisk forklaring, at denne tavle optræder i samtlige fattigregnskaber i hele landet. Helsingør Hospital mistede ved Skånes afståelse en stor mængde gods og fik ved kongelig bevilling som erstatning ret til at lade en tavle gå rundt i alle kirker.³ I 1739 blev de enkelte kirkers bidrag til hospitalet gjort til et fast beløb. Tavlen skulle herefter gå rundt til fordel for fattigvæsenet, forstået således, at det overskud, der blev tilbage, når hospitalet havde fået sit, skulle gå til de fattige.⁴ Ordningen blev administreret noget forskelligt. Nogle steder lod man en særlig tavle gå rundt på bestemte dage og fik derved et regulært overskud af »hospitalets tavle«. Andre steder tog præsten blot bidraget til hospitalet af de samlede tavlepenge (se s. 319).

Sønderup-Suldrup fattigkasse havde i 1806 haft en indtægt på 8 sk. fra frivillige gaver i forbindelse med ejendoms- og jordsalg. Ingen sådan handel kunne tinglyses, før retsbetjenten havde modtaget en attest fra sognepræsten med oplysning, om sælger og køber havde erlagt en frivillig gave og dennes eventuelle omfang. Retsbetjenten skulle hvert år sende en oversigt over de gaver, han havde fået meddelelse om, til fattigdirektionen, som derefter kunne kontrollere, om sognepræsten havde opført gaverne i regnskabet.⁵ Selv om gaverne var frivillige,⁶ kan man forestille sig, at det forhold, at parterne måtte henvende sig til præsten om en attest, har virket befordrende på gavmildheden. Normalt var gaverne som i Sønderup i 1806 beskedne, men de kunne, som når hovedgårde skiftede ejer, blive mærkbare for fattigkassen.⁷

Under indtægtspost nr. 4 opfører sognepræst Suckow to indtægter. Den første stammer fra salg af fundne eller optagne kreaturer, en meget sjælden indtægtskilde i fattigregnskaberne.⁸ Bøderne, som her skyldtes manglende lydighed ved hoveri, skulle ifølge Reglementet ikke komme sognedistrikternes fattigkasse, men amtsfattigkassen til gode.⁹ Alligevel kom mulkter i en lang række tilfælde i den lokale fattigkasse. Det kunne ske, når et indgået forlig direkte indeholdt en bestemmelse herom.¹⁰ De fleste mulktindtægter, der optræder i fattigregnskaberne for Hornum-Fleskum Herreders sogne, stammer fra overtrædelser imod de store lodsejere – enten i forbindelse med hoveri

X Præsten og fattigregnskabet

eller på grund af småtyverier.¹¹ Mulkterne syntes pålagt og inddrevet af godset og derefter leveret sognepræsten. Bøder kunne også idømmes for »uanstændig« opførsel i præstegården,¹² for »utilbørlig Ringning« med kirkeklokken¹³ og for »ærerørige og ubeviselige Rygters Udbredelse om nogle Ægtefæller i Mou«. ¹⁴ Svigagtighed med præstens rugtiende gav en gårdmand i Sejlflod en mulkt på 1 rd., som præsten selv opkrævede.¹⁵

Endog præsten kunne komme i den ubehagelige situation at måtte betale bøde til den lokale fattigkasse. Hvis han sad provstesynets pålæg om at foretage reparationer ved præstegården overhørig, kunne han idømmes mulkter på 10–50 rbd. S.V.¹⁶ I 1843 blev minimumsbøden nedsat til 5 rbd., og samtidig bestemtes det, at provenuet ikke længere skulle gå i fattigkassen, men tillægges fattige præsteenker i stiftet.¹⁷

Sønderup fattigkasse havde i 1806 ingen renteindtægter af skænkede kapitaler, hvilket synes at være et bevis på, at pastoratet ikke ejede legater til fordel for de fattige. Dette var imidlertid ikke tilfældet. I 1798 havde en enke efter en sognepræst i Sønderup stiftet »Præsteenken Thornings Fattiglegat« med en kapital på 200 rd.¹⁸ Men som påvist i X, 4 havde man ikke altid kontrol med, at legaterne blev anvendt efter fundatsen. Sognepræst Suckow havde åbenbart ikke sørget for, at renterne kom til udbetaling i 1806.

Sidste indtægtspost i regnskabet var salget af afdøde fattiges efterladenskaber. Suckow fortæller dog også, at ikke alt blev solgt, Laust Nielsens klæder blev givet til et »næsten nøgen« fattiglem, hvilket ligeledes kan betragtes som en indtægt for fattigkassen, da det sparede fattigvæsenet for at indkøbe nye klæder.¹⁹

Den nævnte besparelse er en af forklaringerne på, at udgiftssiden i regnskabet kun indeholder få poster. En anden grund var den, at regnskabsåret 1806 var det sidste, førend de store krisetider satte ind. Allerede fra 1807 var det nødvendigt for fattigkasserne at udrede interimsforsørgelse til en række familier på grund af indkaldelserne til militæret.

Suckow opførte, som han skulle, under punkt 1 den uddelte almisse fordelt efter kvartalsportionerne, og han huskede at anføre, at de sidste kvartalers almisse var mindre end de første på grund af afgang blandt de fattige (jfr. s. 315).

Præsten havde ikke haft besvær med at tilkalde lægen til de fattige i

Udgift

	Aug		Sept		Okt		B+
	Sk	Pen	Sk	Pen	Sk	Pen	
1. Til de fattige i Søndre Søndersø Kloster, som af Søndersø og Søndersø i 1 ^{de} Kvartal	2	2½	1	7	1	4	12
— i 2 ^{de} Kvartal Inger Manddatter skid, alle her	2	1	1	5½	1	4	—
— i 3 ^{de} Kvartal	2	1	1	5½	1	4	15
— i 4 ^{de} Kvartal Læst Nielsen skid, alle her	1	7½	1	4¾	1	4	—
2. Til de fattige Søndre Søndersø Eogner	—	—	—	—	—	—	—
3. Til de fattige Søndersø og Søndersø Læst Inger Manddatter skid, alle her No. 6.	—	—	—	—	3	—	—
— Læst Nielsen og skid, alle her No. 7	—	—	—	—	3	2	—
— Søndersø Søndersø Mand Jensen i Søndersø, som af Søndersø og Søndersø skid, alle her No. 8	—	—	—	—	3	2	—
4. Til de fattige Søndersø Søndersø, Søndersø	—	—	—	—	—	—	—
Summa	8	14½	6	20¾	10	12	127
Beholdning	—	4½	16	4¾	11	3	157

Fattigregnskab for Sønderup-Suldrup Pastorat 1806 – udgiftssiden.
(L.A. Viborg).

X Præsten og fattigregnskabet

det forløbne år, og de fattige havde heller ingen medicin fået. Det 3. punkt i regnskabet viser, at den manglende tilkaldelse af lægen ikke skyldtes, at alle de fattige var sunde og raske. Udover begravelseshjælp til de afdøde fattige, Inger Hansdatter og Laust Nielsen, der optræder i fattigregnskabet for 3. gang, havde præsten efter anmodning hjulpet en husmandsenke, der ikke var under fattigvæsenet, med betalingen for en ligkiste til hendes mand.²⁰

Fattiggassen havde heller ikke haft udgifter til fattige børns klæder eller skolebøger. Disse udgifter steg først betragteligt efter skoleanordningen af 1814. Sognets beskedne udgifter til fattigvæsenet gav sig i disse år udslag i, at fattiggassen ved regnskabsårets udløb havde både et kornoverskud og en sammenlignet med den samlede omsætning temmelig stor kassebeholdning.

2. Revision og decision

Når præsten havde udarbejdet sit regnskab, skulle han underskrive det og få kommissionens øvrige medlemmers attestations på, at det var i orden, og på, at de fattige havde fået den almisse, de skulle have ifølge regnskabet.

Derefter skulle præsten tilstille provsten regnskabet i to eksemplarer. Dels et originalt regnskab udfærdiget på et særligt skema og dels en kopi af regnskabet, som var indført i forhandlingsprotokollen; sidstnævnte blev straks returneret til præsten med provstens bekræftelse på, at det indførte regnskab var i overensstemmelse med det originale.²¹ Dette dobbeltarbejde vakte uvilje hos præster²² og gav i nogle tilfælde anledning til problemer, da nogle præster ikke kunne skelne mellem kopi og original.²³

Provsten havde derefter 4 uger til at revidere det originale regnskab og sende eventuelle anmærkninger til udtalelse hos præsten, som fik 14 dage til at forsvare sit regnskab. Endelig skulle provsten tilstille fattigdirektionen det reviderede regnskab til endelig decision.²⁴

Denne fremgangsmåde, hvor flere uafhængige instanser²⁵ fik med revisionen at gøre, synes umiddelbart betryggende. Til at begynde med fungerede systemet udmærket, i hvert fald i Aalborg Amt. Provsterne var meget omhyggelige med deres revisionspåtegninger, som både kunne være af formel og indholdsmæssig karakter.

Provsterne påtalte i en lang række tilfælde, at præsterne ikke havde sørget for den lovbefalede attestations fra kommissionens øvrige medlemmer. Medens det som nævnt i kap. VIII, 2 ikke blev taget så nøje, om politimester/sognefoged og den største lodsejer mødte i kommissionen, blev det påtalt, hvis disse ikke havde undertegnet regnskabet.²⁶ Politimesterens underskrift findes i regnskaberne langt hyppigere, end han mødte i kommissionen. Præsten må have tilsendt ham regnskabet til underskrift.²⁷ Det var heller ikke ligegyldigt, hvorledes underskrifterne placeredes i forhold til hinanden. Hvis præsten satte sin autograf på samme linie som kommissionens øvrige medlemmer eller blot sammen med politimesteren, fik han hver gang at vide, at præsten alene affattede regnskabet, og at de øvrige medlemmer attesterede.²⁸ Det kunne heller ikke tillades, at præsten både underskrev regnskabet og samtidig attesterede det på sognefogdens vegne.²⁹

Provsten kunne også påtale, hvis præsterne ikke nøje havde udfyldt alle poster i det ovenfor nævnte skema. Den meget omhyggelige revisor, sognepræst E.B. Holst i Ellidshøj,³⁰ forlangte således i en række tilfælde, at de enkelte kvartalers almisser skulle fremgå tydeligt af regnskabet, og at det skulle opføres, hvornår de fattiges dødsfald havde fundet sted.³¹ Sognepræsterne fandt ikke altid kritikken af det formelle ved regnskaberne lige berettiget. F.eks. lykkedes det Holst at gøre kollegaen i Aarestrup-Buderup-Gravlev, pastor Schiønning, temmelig irriteret.³²

Provsterne satte i flere tilfælde spørgsmålstegn ved distrikternes fattigforsørgelse. En forespørgsel fra herredsprovst Eiler Hammond, Brøndbyvester, til Kancelliet bekræftede, at provsten som revisor både skulle tage sig af regnskabets formelle rigtighed og af, at fattigvæsenets organisation og behandling var i overensstemmelse med Reglementet med hensyn til beboernes bidrag, de fattiges forsørgelse, protokollens førelse osv.³³ Provsterne i Aalborg Amt ankede bl.a. over, at de fattige var blevet tillagt for lidt, at de f.eks. ingen rug havde fået, at noget af det lignede bidrag var eftergivet, eller at de fattige havde fået for dyre ligkister.³⁴ Præsterne søgte at forklare eller forsvare de påpegede mangler så godt, de kunne.³⁵

I de fleste tilfælde fulgte amtsdirektionen i decisionen provstens anmærkninger og gav præsten/fattigkommissionen ordre til at ændre forholdet. Som oftest skulle forholdet først ændres fra det følgende år. Denne frist skyldtes i nogle tilfælde venlighed over for præsten,³⁶ men

Sønderup Suldstrup Pastorat den 31. Decbr. 1806 *M. Nielsen*

Foranstaaende Angrebs, Propriet. og Sallig i Sælden hos Suldstrup Suldstrup
 Søndag den 11. Decbr. 1806. Søndag den 11. Decbr. 1806. Søndag den 11. Decbr. 1806.

Nielsen *Nielsen* *Nielsen* *Nielsen*

Nielsen *Nielsen* *Nielsen* *Nielsen*

Nielsen *Nielsen* *Nielsen* *Nielsen*

Foranstaaende Angrebs, Propriet. og Sallig i Sælden hos Suldstrup Suldstrup
 Søndag den 11. Decbr. 1806. Søndag den 11. Decbr. 1806. Søndag den 11. Decbr. 1806.

Nielsen *Nielsen* *Nielsen* *Nielsen*

Nielsen *Nielsen* *Nielsen* *Nielsen*

Nielsen *Nielsen* *Nielsen* *Nielsen*

Sønderup-Suldstrup Pastorats fattigregnskab 1806 – underskrift, attestation, revisions- og decisionspåtegning.

(L.A. Viborg).

efterhånden som proceduren forsinkedes mere og mere, havde det ikke længere noget formål at kræve ændringer i et fattigregnskab, der forlængst var forældet.

Fattigdirektionens decision kunne indeholde påtale af forhold, provsten havde overset. Provst Tetens havde intet haft at indvende imod Romdrup-Klarup regnskab for 1809. Decisionen påpegede ikke desto mindre, at der manglede oplysninger om fem indtægtsposter, samt at en i regnskabet opført restance ikke var blevet inddrevet.³⁷

Kontrollen af præsternes regnskaber i Aalborg Amt kom imidlertid mere og mere til at ligne en parodi.³⁸ Proceduren forsinkedes af, at præsterne ikke afleverede til tiden. Nogle få syndere kunne medføre, at provsten måtte vente med at indsende de reviderede regnskaber.³⁹ Desuden afholdt fattigdirektionen som nævnt ikke sine pligtige møder, hvilket både skyldtes de forsinkede distriktsregnskaber, pengemangel i amtsfattigkassen og sendrægtighed hos amtsforvalteren med amtsfattigkasseregnskabet.

Ved direktionens møde 12/1-1825 på Aalborg Rådstue decideredes regnskaberne for årene 1820, 21 og 22 samt nogle for 1823. Ved mødet den 4/2-1829 skulle direktionen tage stilling til regnskaber helt tilbage til 1823.⁴⁰ Af betydning for fremtiden vedtoges det, at direktionen ikke længere skulle decidere regnskaberne, men at provsten foruden at revidere også skulle udarbejde et udkast til decision, som han skulle tilstille amtmanden til underskrift.⁴¹ Dermed var fattigregnskaberne i Aalborg Amt helt overladt til gejstligheden.⁴²

Problemer med revisionen af fattigregnskaber var ikke kun et lokalt fænomen. Dette fremgår med al tydelighed af det meget store indberetningsmateriale, Kancelliet modtog fra fattig- og skoledirektioner som reaktion på et forslag fra amtmand C.L. Stemann i Sorø om at ansætte en særlig mand under amtet til at revidere fattig- og skole-regnskaberne. Revisionen fungerede ikke i Sorø Amt, da amtsprovsten ikke havde tid, og da den gamle herredsprovst S.M. Beyer var uskikket dertil på grund af alder.⁴³

Af de indkomne betænkninger skal kun omtales amtmand Castenschields og amtsprovst Tetens'. Tetens fandt forslaget unyttigt, da revisionen af fattig- og skoleregnskaber var såre let. Provsten havde desuden fremfor en fjerntboende revisor lokalkendskab, og endelig fandt amtsprovsten, at i hvert fald skoleregnskaberne indeholdt poster, der gjorde det naturligt, at revisionen hørte under gejstlig øvrighed.⁴⁴

X Præsten og fattigregnskabet

Amtmanden var derimod langt fra tilfreds med provsternes arbejde. Det var et særsyn at finde distriktsregnskaberne »i ordentlig Form« og »tilbørlig dokumenteret«. Det var umuligt for amtmanden at efterkontrollere alle regnskaberne, og endnu værre ville det blive, når distriktsprovsterne overtog revisionen efter amtsprovsterne, da de førstnævnte »vælges blandt aldrende Mænd, hvoraf flere ikke have fulgt Tiderne«. Da provsterne desuden havde meget store vanskeligheder med at inddrive regnskaberne fra sognene og i regelen boede langt borte fra amtshusene, anså Castenschiold en særlig revisor for langt at foretrække frem for provsterevisionen.⁴⁵

Amtsmandens og amtsprovstens synspunkter genfindes blandt Kancelliembedsmændene. Præsidenten for Danske Kancelli, P.C. Stemann, tidligere amtmand i Sorø, anså revisionen for en særdeles vigtig og arbejdskrævende opgave. De, der ligesom provst Tetens mente, det var en let sag, havde ikke forstået, hvad revisionen indebar. Den var det eneste middel til at holde fattigforsørgelsen i »vedbørlig og anordningsmæssig Orden«. Revisionen skulle ikke blot være en kontrol af tallene, men den skulle indtrænge i fattigvæsenets hele indre bestyrelse: at der var holdt hus med almuens penge og varer, og at de fattige havde fået deres ret. Dette arbejde var det ikke betryggende at overlade til provsten. De fleste af »de Herrer Geistlige« var ikke egnede, og hertil kom, at de ofte viste »megen Overbærelse« i deres revision, da regnskabet var aflagt af deres embedsbrødre (sognepræsterne). Stemann fremhævede, at mange præster og provster ikke ydede en indgående revision, da det tvang dem til en langt mere omhyggelig administration af fattigvæsenet. Stemann havde gennemlæst de indkomne betænkninger og kunne på grundlag heraf konkludere, at det de allerfleste steder stod ynkeligt til med revisionen. Da amtmanden ikke selv havde tid til at overtage kontrollen, var udnævnelsen af en lønnet revisor en god løsning.⁴⁶

A.S. Ørsted mente, at to forhold talte imod den foreslåede forandring. For det første ville den blive bekostelig, og for det andet ville den vække stor utilfredshed hos præster og provster. Præsterne ville blive krænket, fordi en forandring af revisionen kunne betragtes som mistillid til deres regnskabsførelse, provsterne fordi de ville føle, at man ikke stolede på deres revision. Ørsted ville helst undgå at krænke præster og provster, da fattig- og skolevæsenets tarv i høj grad afhang af disse mænd. Endelig mente Ørsted i modsætning til P.C. Stemann

og Castenschiold, at provsterne var særdeles egnede revisorer både på grund af deres egen deltagelse i fattigvæsenets bestyrelse, lokalkendskabet og deres nære forhold til præsterne.⁴⁷

Da de øvrige Kancelliembedsmænd erklærede sig enige med Ørsted,⁴⁸ blev forslaget om en lønnet revisor afvist.⁴⁹ Fattigregnskabet fortsatte således også efter 1830 med at være gejstlighedens opgave.

3. Fattigtavle og kirkeblok

I de næste tre afsnit skal behandles forhold vedrørende præstens bestyrelse af fattigvæsenets pengemidler.

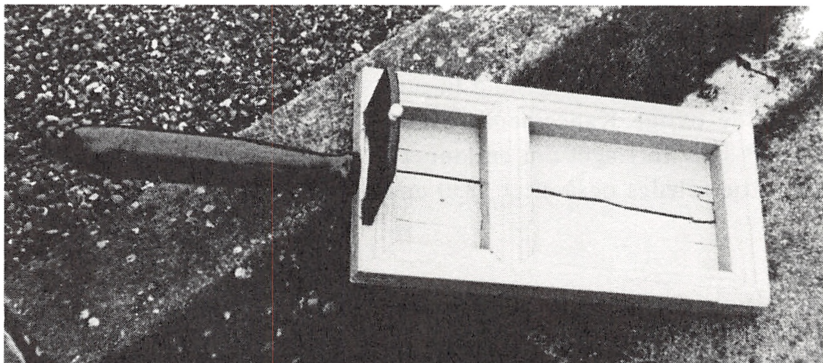
Præstens opfordring til menigheden om at vise godgørenhed over for de fattige ved at yde en skærv i de ombårne tavler var en rest fra det 18. århundredes fattigforsørgelse.⁵⁰ Forbindelsen mellem kirkelige handlinger og ydelse til de fattige var et tegn på, at fattigvæsenet havde sin oprindelse i kirken.⁵¹

Bestemmelserne om, hvornår tavlen skulle ombæres til fordel for fattigkassen, var ikke helt entydige. Reglementets § 46 nævnte en række dage, hvor præsten skulle opfordre menigheden til at komme de trængende til hjælp,⁵² men de gamle regler om, at fattigtavlen skulle gå rundt under hver prædiken og i forbindelse med bryllupper og barndåb, ophævedes ikke. Med nogen variation fortsatte disse bestemmelser med at være i kraft.⁵³

Fattigkassen havde ikke eneret på tavlerne. Faste kollekter skulle finde sted i alle kirker til yderligere fem formål, nævnt i rækkefølge efter indførelsen: Til Helsingør Hospital,⁵⁴ til fordel for kristne slaver i Tyrkiet,⁵⁵ til Opfostringshuset i København,⁵⁶ til døvstummes undervisning,⁵⁷ og endelig til fordel for skolekassen.⁵⁸ Desuden kunne der efter særlig tilladelse afholdes indsamlinger til andre formål.

Alle disse tavler blev ikke holdt strengt adskilt, hvilket især må have skyldtes præsterne, da de administrerede de fleste af pengene,⁵⁹ og desuden fra prædikestolene skulle orientere menigheden om »dagens« gode formål. En del steder blev den specielle fattigtavle, hvorfra bidraget blev taget til Helsingør Hospital,⁶⁰ ikke ombåret, men et beløb blev som ovenfor nævnt taget fra de samlede fattigtavlepenge. Denne fremgangsmåde var fuldt forsvarlig, da overskuddet af »hospitalstavlen« i forvejen gik til fattigvæsenet. Værre var det, hvis pengene til

X Præsten og fattigregnskabet

Fattigtavle fra Ellidshøj Kirke (opbevares i dag i våbenhusets vinduesniche). Tavlens to rum har gjort det teknisk muligt at indsamle til to formål samtidig. Om den har været anvendt på den måde vides dog ikke. Tavlens udformning har gjort det åbenbart for enhver, hvad den enkelte ydede.

fattig- og skolekassen blandedes sammen,⁶¹ eller som i Nørholm 1809, hvor Døvstummeinstituttet blev glemt.⁶²

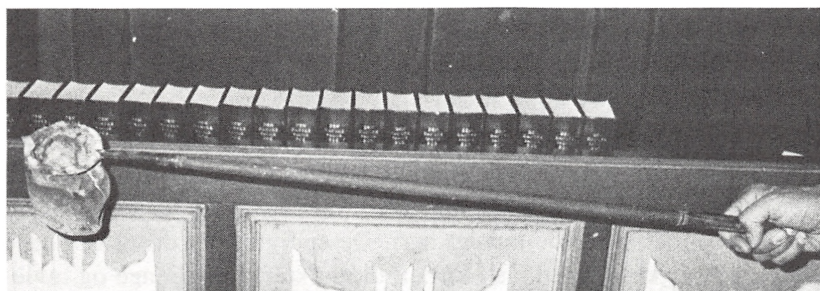
Afviselser kunne i nogle tilfælde tillades. I Veggerby-Bislev blev i en årrække alle tavlepengene uanset formål nedlagt i kirkeblokken, uden at det synes påtalt.⁶³ Derimod kritiserede provst Tetens Storrørde-Sejflod fattigregnskab, fordi der var taget penge fra fattigtavlen til slavekassen og Opfostringshuset. Tavlen skulle ombæres Nytårsdag for slavekassen og Bededag for Opfostringshuset, og da fattigtavlen de samme dage skulle gå rundt, var det nødvendigt med to forskellige tavler.⁶⁴ Sognepræst R.F. Lassen forsvarede sig med, at pengene ikke var taget fra fattigtavlen, men at han havde flyttet indsamlingen til de to andre formål til søndage, hvor fattigtavlen ikke var i funktion. To konkurrerende tavler ville blot betyde, at der ville indkomme »lidet eller intet... til Bedste for den ene af Parterne«. Præsten var ikke i tvivl om, at fattigvæsenet ville blive taberen.⁶⁵ Fattigdirektionen gav tilladelse til, at den »nu brugelige Maade« kunne fortsætte indtil videre.⁶⁶

Tavlepengene kunne variere meget fra distrikt til distrikt og fra år til år, hvilket følgende tal fra Hornum-Fleskum Herreder 1814, 1824 og 1834 giver en forestilling om:

Tabel 10: Tavlepenge til fattigvæsenet 1814, 1824 og 1834⁶⁷

Distrikt	1814			1824			1834		
	rbd.	M	sk.	rbd.	M	sk.	rbd.	M	sk.
Mou	2	1	12	20	0	0	13	3	2
Romdrup-Klarup	10	2	14	6	5	0	7	3	0
Gudum-Lillevorde	8	3	8	15	4	7	14	4	5
Storvorde-Sejlfloed	1	2	9	4	5	4	-	-	-
Storvorde	-	-	-	-	-	-	4	2	4
Sejlfloed	-	-	-	-	-	-	2	4	8
Gunderup-Nøvling	23	2	0	18	2	8	18	5	5
Ferslev-Dall-Volsted	2	4	5	4	4	12	8	4	8
Nørholm	12	1	0	12	3	0	6	0	0
Sønderholm-Frejlev	15	5	0	15	0	0	6	0	14
Ø. Hornum	7	5	11	9	1	1	11	0	5
Vokslev	4	3	2	6	5	0	8	1	0
Veggerby-Bislev	7	1	6	6	3	11	6	1	7
Ellidshøj-Svenstrup	9	5	6 2/3	7	5	0	6	0	3
Sønderup-Suldrup	2	1	8	7	1	14	2	5	1
Aarestrup-Buderup- Gravlev	7	3	6 1/2				11	0	14

Når tavlepengenes størrelse var ringe i forhold til pastoratets størrelse, kunne det blive påtalt af revisionen. Men forholdet skulle være grelt, før det skete.⁶⁸

I stedet for en egentlig fattigtavle kunne der, som billedet fra Aarestrup Kirke viser, anvendes en klingpung. Det lange skaft gjorde det muligt at nå helt ind mellem rækkerne. Til gengæld var det lidt vanskeligere at afgøre, hvor meget den enkelte lagde i pungen.

X Præsten og fattigregnskabet

Det var mange steder et problem at få nogen til at ombære de mange tavler. Præsten kunne ikke gøre det, da han var optaget af de kirkelige handlinger. Fattigreglementet pålagde fattigforstanderne at ombære tavlen de i § 46 fastlagte dage, men der herskede nogen usikkerhed om, hvem der skulle påtage sig hvervet de øvrige dage. Gjaldt den gamle bestemmelse om, at det hørte til degnens (kirkesangerens) opgaver stadig?

Kancelliet fik spørgsmålet til afgørelse i 1835, hvor samtidig praksis i Frederiksborg Amt blev undersøgt.⁶⁹ I to af provstierne synes fattigforstanderne at have ombåret tavlen de i § 46 krævede dage, medens de ikke gjorde det i det 3. provsti, da forstanderne ifølge provsten ikke altid »erkjende deres Forpligtelse til at gaae i Kirke«. I øvrigt blev tavlerne i amtet bragt rundt i kirkerne af kirkesangeren, en »skikkelig« og »ordentlig« mand eller et skolebarn. Det sidste blev påtalt af revisionen, da det kostede fattigvæsenet penge. Provst J.T. Neergaard, Ude- og Oppe-Sundby, fandt det rimeligt at pålægge kirkesangeren opgaven, da han ved siden af præsten var den eneste, der udførte tjeneste i kirken.⁷⁰ Kancelliet resolverede på grundlag af de indkomne betænkninger,⁷¹ at primært fattigforstanderne skulle ombære tavlen de i Reglementet bestemte dage, men at kirkebyens skolelærer derefter var pligtig til at træde til.⁷²

Tavlepengene affødte endnu et problem. Hvordan skulle de indsamlede penge opbevares? Sognepræst G.C. Krog advarede i sin beskrivelse af landsbypræsteembedet sine kolleger imod at modtage tavlepengene, uden at den person, der havde indsamlet pengene, havde talt dem. Derved ville præsten undgå enhver mistanke om uredelighed. Men Krog følte sig heller ikke 100% tryk ved denne fremgangsmåde. Det bedste ville være anskaffelsen af en kirkeblok.⁷³

Det af sognepræst Krog forudsete tilfælde indtraf i Verring-Essenbæk, hvor 38 beboere i 1828 bl.a. klagede til Kancelliet over, at fattigbøssen til mulkter og tavlepenge ikke fandtes i kirken, men hos præsten, og at pengenes fordeling blev aftalt mellem præst og sognefoged, uden at beboerne havde indsigt heri. De spurgte, om der ikke burde være en fattigkasse med lås i kirken til mulkter, fattigpenge og tavlepenge. Beboerne fremhævede, at hensigten ikke var at betvivle sognepræstens eller sognefogdens retsind, men alene at »erholde en Oplysning, der har saamegen Interesse for det Almindelige«.

Sognepræst J.C.B. Hegelund gik meget stærkt i rette med klagerne,

Den kirkeblok, der omtales i Aarestrup fattigregnskab 1809, bruges stadig i Aarestrup Kirke.

X Præsten og fattigregnskabet

som han betegnede som »misfornøjede eller vildledte, dels oplyste og dels meget eenfoldige sammenblandede Selvejere og Fæstebønder«. Det var ikke muligt at anskaffe en kirkeblok, da distriktet ikke ville betale den, og den var også overflødig. De andre øvrigheds personer, der blev hørt i sagen, mente ligesom præsten, at beboerne var blevet forledt til at klage, og at en kirkeblok var unødvendig. Amtmand W.C. Lorentz, Randers, mente direkte, at sognemændenes kontrol med eftertællingen og anvendelsen af fattigvæsenets pengemidler var »ustemmende« med præstens værdighed.⁷⁴

Kancelliet kunne ikke anbefale, at sognene anskaffede fattigblokke, men de steder, hvor en sådan fandtes, skulle de »milde Gaver« fra fattigtavlerne nedlægges heri.⁷⁵

I Hornum Herred havde flere kirker en sådan fattigblok.⁷⁶ Ifølge bilag til fattigregnskaberne sørgede sognepræsterne altid for at have vidner, når kirkeblokkens beholdning af tavlepenge skulle gøres op. Vidnerne kunne være et kommissionsmedlem eller skolelæreren.⁷⁷

Kirkeblokken var imidlertid heller ikke noget sikkert opbevaringssted. Da Nørholms kirkeblok i slutningen af året 1825 skulle åbnes, indeholdt den kun 14 Mark. Da den nye lås var ødelagt, var der formodentlig sket et tyveri. Sognepræsten vurderede tabet til 10 rbd., hvilket beløb præsten lånte fattigkassen.⁷⁸ Noget lignende skete i Øster Hornum i 1835, da en tyv brød ind i kirken.⁷⁹ Disse eksempler kan suppleres med provst J.P. Wedels udtalelse om, at præsten nogle steder tog tavlepengene med sig hjem i stedet for at nedlægge dem i kirkens blok, »da denne i senere Tider paa flere Steder er ej befunden sikker for Angreb og Plyndring«. ⁸⁰ Næste afsnit skal vise, om opbevaringen hos præsten var et sikrere sted.

4. Præsten som kassekredit

Kancelliet havde oprindelig tiltænkt sognepræsten opgaven som bestyrer af fattigvæsenets kassebeholdning, men den kgl. resolution 28/5-1802 ændrede bestemmelsen, således at dette hverv både i det foreløbige Reglement for Sjælland og det endelig Reglement af 1803 blev overladt den store lodsejer i fattigkommissionen. Denne skulle dog

udlevere sognepræsten et forskud fra pengekasen til løbende udgifter.⁸¹

Alt tyder på, at ændringen de fleste steder ikke fik betydning i praksis, sognepræsten havde pengekasen i sin varetægt. Dette fremgår tydeligt af de gennemgåede fattigkommissionsprotokoller og fattigregnskaber og bekræftes yderligere af den ovenfor nævnte sag fra Randers Amt.⁸² Kancelliet fastholdt i samme forbindelse, at største lodsejer skulle have pengekasen.⁸³

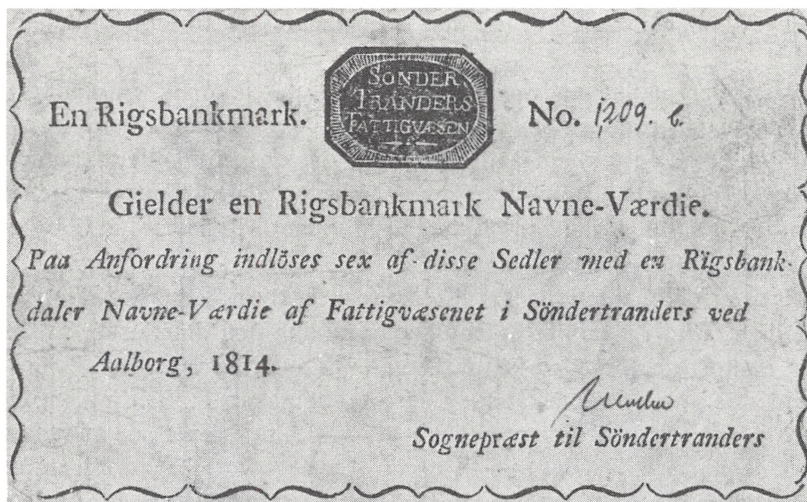
Præsterne fungerede meget ofte som kassekredit for fattigvæsenet. Utallige fattigregnskaber indeholder oplysning om, at præster havde lagt et større beløb ud. I nogle tilfælde var underbalancen en tilbagevendende post på regnskabet. F.eks. havde pastor L. Sletting i 1825 lånt Nørholm fattigkasse et pengebeløb på 25 rbd. 48 sk., da en del af tavlepengene var blevet stjålet, og da sognet havde fået to uventede apotekerregninger. I de følgende år steg gælden til præsten, og Sletting fik først pengene, da han i 1832 selv tog renterne af Ursins Legat.⁸⁴ I Romdrup-Klarup-Storvorde havde præsten både dækket fattigvæsenets underskud og leveret en større mængde tag til Storvorde fattighus. Det sidste erklærede pastor Fogh sig villig til at lade sig tilbagebetale in natura. Hvilket også skete.⁸⁵

Provst Tetens kritiserede flere gange, at præster forstrakte fattigkassen med lån, da det kunne »forårsage Ulejlighed for den kommende Tiid«. I stedet skulle ligningen sættes op, således at der altid var penge i kassen til uventede udgifter.⁸⁶ Pastor G.A. Barfoed i Romdrup-Klarup forsvarede lånet til fattigkassen med, at »Beboerne krymper sig« ved højere ansættelse. Præsten ville desuden bidrage til »paa den lempeligste Maade at forskaane dem [beboerne] uden at forsømme de virkelige Fattiges fornødne Forsørgelse«. ⁸⁷

Selv om fattigligningen i regelen blev holdt på et så lavt niveau, at ekstraudgifter betød underskud, kunne kassebeholdningen i en række tilfælde udvise positiv saldo. Dette indtraf ofte midlertidigt, når ydernes pengebidrag eller andre indtægter ikke straks uddeltes til de fattige, men også mere varigt når fattigvæsenet ønskede at spare penge op til større udgifter. Hverken beboerne eller overøvrigheden så med velvilje på, at fattigvæsenet oprettede en større formue.⁸⁸

Når et overskud var af mere permanent karakter, krævede både Kancelliet og melleminstansen, at det blev gjort frugtbringende for fattigkassen.⁸⁹ Sognepræsterne betalte i en række tilfælde renter af

X Præsten og fattigregnskabet

Rigsbankmark udstedt af sognepræst A.P. Meden på Søndre Tranders fattigvæsens vegne. (Den kgl. Mønt- og Medaillesamling)

pengebælb, der i en længere periode indestod hos dem. Regnskabet for Mou Sogn for 1804 fortæller således, at sognepræst A.N. Ryge ved 11. juni-terminen betalte 2 rd. i renter af en kapital på 50 rd.

Når fattigvæsenet ønskede større projekter sat i gang, kunne pengebeholdningen blive forholdsvis stor. I Aarestrup-Buderup-Gravlev indestod i 1814 88 rbd. 5 M. 14 $\frac{1}{3}$ sk. hos sognepræst Schjøning, der betalte renter af beløbet. Indståendet voksede yderligere i de følgende år.⁹⁰ Formålet med opsparingen var, at man ville anlægge et teglværk, men anlægget blev som nævnt en fiasko.⁹¹

I Søndre Tranders havde fattigvæsenet opsparet en større kapital, som sognepræst A.P. Meden fik sikret på længere sigt ved oprettelse af en fundats, da han frygtede, »at mine Eftermænd kunde ansee det fordeeltigst for de Fattige at uddele Kapitalen i nogle Aar og derved skaffe Sognets Ydere en temporær Lindring.«⁹² Samme Meden havde fået sat større arbejdsprojekter i gang for distriktets fattige, der både oplukkede tovværk og spandt forskellige tekstiler. For at sikre omsætningen i en tid, hvor der var mangel på skillemon, udstedte præsten i 1811 29000 pengerepræsentativer for i alt 1800 rd., og senere udvidedes antallet endnu mere. Efter pengeombytningen udstedte præsten tilsvarende erstatningspenge i rigsbankdaler. Arrangementet

var yderst dristigt. Præsten påtog sig hele ansvaret, således at et overskud ved ordningen tilfaldt fattigvæsenet, medens han selv påtog sig at dække et underskud, ligesom han ydede et rentefrit lån på næsten 300 rd. til dækning af pengerepræsentativernes trykning. For at sikre deres omløb garanteredes det, at de til enhver tid kunne indløses hos præsten, hvilket endog blev annonceret i Aalborg Stifts aviser.⁹³

Præsternes opbevaring af fattigvæsenets penge var i regelen sikker nok, da der næppe var mange gejstlige embedsmænd, der var uredelige.⁹⁴ I nogle tilfælde viste det sig dog, at præsternes sammenblanding af deres private økonomi med den offentlige var uheldig.

Ved en del præsteskitter og især, når sognepræsten døde i embedet, voldte det mange vanskeligheder at få redet trådene ud. Tidligere sognepræst i Sønderup, C.J.M. Suckow, måtte således efterbetale 58 rbd. 3 M. 12 1/3 sk. og 6 3/4 skp. rug 1 tdr. 3/4 skp. byg, efter at han var flyttet til Gellerup.⁹⁵ I Romdrup formodede kommissionen, at den afdøde sognepræst G.A. Barfoed skyldte fattigvæsenet både korn og penge. Barfoed havde betalt renter af pengebeløbet indtil 1808.

»Siden ere de ikke omtalte i Regnskaberne for de følgende Aar og sees ikke i Protocollen, at de ere betalte og indkomne i Cassen. Commissionen troer, at den for det ene som for det andet har udisputerlig Fordring paa Sal. Hr. Barfoeds Sterbboe.«⁹⁶

Amtsprovst Tetens påtalte ved sin regnskabsrevision den langsomhed, dødsboet efter sognepræst P.C. Ravnkilde, Skørping-Fræer, havde med at udbetale præstens gæld til fattigvæsenet.⁹⁷

I Øster Hornum skyldte fattigvæsenet præsten J.I. Grove penge, da han flyttede fra sognet, men det voldte efterfølgeren i embedet store vanskeligheder at finde ud af regnskabets poster, da der kun fandtes løse optegnelser, og efterfølgeren, pastor F.A. Hansen, måtte udspørge forstanderne og læreren om afholdte udgifter. Grove fik sine penge, efter at der var lignet ekstrabidrag på sognets hartkorn.⁹⁸

I de hidtil nævnte sager var det egentlige problem at finde ud af præstens regnskabsførelse. Ved skiftet efter sognepræst J.H.Hoff (Storvorde-Sejlfjord) stillede sagen sig alvorligere. Under skiftet viste det sig, at boets aktiver ikke kunne måle sig med dets passiver. Den største gældspost havde sognepræst Hoff til amtsprovst Tetens, som havde lånt ham penge i en længere årrække. Medens Tetens og en anden kreditor efter annoncering mødte i en skifteforsamling og gjorde

X Præsten og fattigregnskabet

Behandlingen af sognepræst J.H. Hoff's fallitbo kan følges via dagspressen.

Enhver, som maatte have Noget at fordrø i afsøbe Sog-
nepræst til Storvorde og Seiffod, under Aalborg Amt, Herr
Johannes Hieronimus Hoff's og efterlevende En-
kes fælles Boe, indkaldes hermed med 12 Ugers Varjel, til,
forinden saadan Tids Forløb, for mig, som Stiftesforvalter,
at anmelde og beviistiggjøre samme.

En Stiftesamling i Boet holdes næste 18de Juni, om For-
middagen, hos Gæstgiver Brunnes i Aalborg.

Ribe, den 24de Maj 1824.

B a s s e s e n.

Kreditorerne indkaldes til skiftesforsamling (Aalborg Stifts-Avis 29/5-1824)

Onsdagen den førstkommende 20de April, Formiddag Kl.
10, bortsalges ved offentlig Auktion i Storvorde Præ-
stegaard, noget Sølv, Kobber, 2de toetage Vindovne,
en Vilægger-Kalkelovn, et Schatol, Stave, Borde, Stole,
Spejle, et Stueuhr, Sengesteder, Sengestæder, Linned,
Kjølken- og Brygger-Kedstuber, samt andet Boehave, nogle
Bøger, Vognie, Plouge, Harve, samt andre Aulæredstaber,
4 Bæster, 10 Fæccreature, 10 Aaar med mere imod Betaa-
ling ved Tilslaget, eller saasnart paafordres.

Ribe, den 7de April 1825.

B a s s e s e n.

Præstens bohøve sælges ved offentlig auktion (Aalborg Stifts-Avis 11/4-1825)

Lixsdagen den 14de Juni dette Aar, om For-
middagen imellem 10 og 11 opbødes ved Auktion til
Salg til Eiendern, formedelst at Storvorde Sognekald er
inddraget under andre Sogne:

Storvorde Præstegaard i Hestum Herred,
Aalborg Amt, 2 Meile fra Aalborg, med dens tillig-
gende, af Fællesskab udstiftede, Jorder, matriculerede
til 4 Td. 4 Sldr. 2 Alb. privilegeret og tiendefrit
Hartorn, med den nedlagde Aaar-Sæd: 16 Tdr.
Havre og 11 Tdr. Byg, hvorimod Enten efter den
sist afsøbe Præst høster Vintersæden, som er omrent
8 Tdr. Rug og 5 Sldr. Hvede; Høer-Jorderne ere
fortrjulige, Engen giver Aar en andet 40 a 50 Læs
Høe, og fernøden Ildbrandtel af Torv høves.

Auktionen holdes i Præstegaarden efter Conditioner
som da bekendtgjøres, og De som forinden ønske at tage
Bygninger og Jorder i Besyn kunne melde sig hos Sog-
nefogden i Storvorde.

Ribe, den 4de Mai 1825.

B a s s e s e n.

Præstegården sælges på auktion (Viborg Samler 28/5-1825)

krav på forlods at få deres gæld indfriet af boet, blev fattigvæsenets krav ifølge de bevarede dokumenter ikke rejst.⁹⁹ Det havde utvivlsomt sin store betydning, at den lokale fattigadministration fungerede dårligt netop under vakancer. Situationen for fattigvæsenet var i dette tilfælde endnu mere uafklaret, da Storvorde-Sejlfloed Pastorat skulle nedlægges, og den nye ordning af fattigvæsenet, hvor Storvorde skulle høre til Romdrup-Klarup og Sejlfloed til Gudum-Lillevorde, endnu ikke var etableret.

Selv om alle præstens aktiver – indbo, kreaturer, tiendekorn og præstegården i Storvorde – blev solgt på auktion, blev der intet til fattigvæsenet. Pastor Fogh kunne i 1828 konkludere, at Storvorde gik ind i foreningen med Romdrup-Klarup uden kassebeholdning, da den afdøde sognepræsts bo, »der var under Concurs, ei var istand til at udrede det enten for en Deel eller det Heele.«¹⁰⁰

Efter vore dages målestok for acceptabel regnskabsførelse må man sige, at sognepræsternes omgang med fattigvæsenets penge ikke var betryggende. De holdt ikke fattigvæsenets penge ude fra deres egne, hvilket ovennævnte sager tydeligt fortæller. Imidlertid vil det være forkert uden forbehold at anklage præsterne. Datidens regnskabsførere benyttede generelt ikke selvstændige pengekasser, og bankvæsenet var endnu kun i sin vorden. Tilsvarende problemer, som fandtes ved præsteskifte, kan fremtrækkes fra andre embedsmandsgrupper, der havde med regnskab at gøre. Her skal blot nævnes et nærliggende eksempel fra Aalborg Amt. Da amtsforvalter L.M. Spliid fratrådte i 1807, skyldte han amtsfattigkassen 931 rd. 27 sk., og beløbet kom først ind, efter at amtmanden havde rykket ham gentagne gange og til sidst indberettet sagen til Rentekammeret.¹⁰¹

5. Præsten som legatbestyrer

Et af præsternes vanskeligste problemer som regnskabsførere var at holde styr på legatmidlerne. I de foregående århundreders løb var der blevet oprettet en lang række legater til fordel for de enkelte sognes fattige, og nye kom stadig til. Blandt legatstifterne var en del gejstlige. De fattige i Hornum-Fleskum Herreders sogne var også blevet betænkt med en række legater. Kun Gudum-Lillevorde og Storvorde-Sejlfloed havde ingen.¹⁰²

X Præsten og fattigregnskabet

Legaternes fundatser var meget forskellige med hensyn til formål, bestyrelse og antallet af personer, der kunne komme i betragtning. Kancelliet udstedte en række bestemmelser om kontrollen med legaterne og krav om årlige indberetninger, da det gang på gang afsløredes, at legatmidlerne ikke blev anvendt efter deres formål.¹⁰³

Det vil føre for vidt at komme nærmere ind på alle problemerne omkring bestyrelsen af legaterne. Der skal blot fremføres nogle eksempler fra Hornum-Fleskum Herreder, der viser, at sognepræsterne ikke altid var habile legatbestyrere. En af de almindeligste revisionsanmærkninger til sognepræsternes regnskaber var, at oplysningerne om legaterne var utilstrækkelige. Enten opførtes der som nævnt i Sønderups regnskab for 1806 ingen renter overhovedet, eller præsten opførte et beløb, som provsten ikke kunne gennemskue.

Provst Fogh afkrævede efter sin revision af regnskaberne for 1833 en del sognepræster nærmere forklaring angående legatmidlerne. Pastor C.C.H. Gjerløff, Ferslev, havde i sit regnskab oplyst, at legatrenterne var lavere end tidligere, og at de ikke var indkommet til terminen 1833. Desuden havde han anvendt andre betegnelser for legaterne, end de hidtil anvendte. Over for revisorens kritik oplyste Gjerløff, at hans oplysninger i regnskabet alene byggede på nogle blyantsoptegnelser, biskoppen havde givet ham under visitats, og han måtte indrømme, at han ikke vidste, hvorfor renterne var mindre end tidligere. I det hele taget var det eneste dokument om legaterne, præsten kunne finde i sit arkiv, en kopi af en indberetning, den tidligere sognepræst havde indsendt om legaterne i 1824. Gjerløff formodede, da biskoppen havde udbetalt ham renterne, at legaterne indestod i stiftets offentlige midler, men da han ikke var sikker, ville han spørge stiftsøvrigheden.¹⁰⁴

Provst Fogh havde tilskrevet den nye præst i Gunderup, H.J.N. Thomsen, for at skaffe sig viden om købmand Jens Lunds Legat.¹⁰⁵ Pastor Thomsen havde allerede undersøgt sagen før revisorens henvendelse, da han ved sin tiltrædelse undrede sig over, at forgængerer i embedet, amtsprovst Tetens, hverken havde opført renter eller kapital i regnskabet siden 1828. Da Thomsen ikke kunne få nogen forklaring af kommissionens øvrige medlemmer,¹⁰⁶ henvendte han sig via amtet til stiftsøvrigheden. Herved kom det frem, at Viborg Stiftsøvrighed bestyrede legatet, men havde placeret midlerne i et så faldefærdigt hus i Viborg, at renterne i flere år måtte bruges til at reparere huset, da

kapitalen ellers ville være tabt.¹⁰⁷ Dette fremgik imidlertid ikke af Tetens' regnskab. Thomsen kunne ikke forklare, hvorfor legatets kapital hidtil havde været omtalt som 200 rd., men i stiftsøvrighedens skrivelse som 90 rbd. sølv, men Thomsen formodede, at forskellen skyldtes pengeomskrivningen i 1813.¹⁰⁸

Besværlighederne med legatet fortsatte i de følgende år. På trods af Foghs revisionsbemærkninger lykkedes det ikke at få renterne udbetalt. I december 1840 rykkede sognepræst Thomsen stiftsøvrigheden for renterne helt tilbage til 1833. Thomsen måtte af stiftsøvrighedens svar konstatere, at en del af de ældste renter måtte anses for tabte.¹⁰⁹

I Veggerby-Bislev fattigregnskab afveg rentebeløbet af forvalter Roedsteds legat¹¹⁰ til terminen 1832 fra det tilsvarende for 1833. Fogh forlangte en forklaring. Sognepræst M.C. Brorson kendte ikke grunden til »den mærkelige Difference«. Stiftsøvrigheden havde for årene 1829–32 tilstillet præsten et lavere rentebeløb, medens den fulde rente igen blev udbetalt for terminen 1833. Brorson havde ladet sig nøje med sin formodning om, at renten var nedsat på grund af pantets utilstrækkelighed.¹¹¹

De tre ovennævnte eksempler viser præsternes store usikkerhed over for de private legater. Deres viden om de enkelte legater og deres bestyrelse var begrænset, og de lod sig nøje med de renteindtægter, der blev udbetalt, og undersøgte ikke nærmere, hvorfor rentebeløbet ikke var, som det plejede.

Ikke kun legatrenternes inddrivelse voldte problemer. Omkring 1830 blev der i Hornum-Fleskum Herreder rejst to sager, hvor sognepræster havde anvendt legatmidlerne på en ikke fundatsmæssig måde.

Gunderup-Nøvling havde et fattiglegat, udover det der allerede er nævnt, stiftet i 1819 af løjtnant Christen Christensen, Vissegaard. Legatkapitalen var på 100 rbd. sølv. Ved sin tiltrædelse forsøgte sognepræst Thomsen ligeledes at skaffe sig kundskab om dette legat, da der i Tetens' regnskaber ikke havde været opført renteindtægter siden 1827. Godsinspektør Kirstein formodede, at amtsprovsten havde brugt legatet til fattighuset i Vaarst, men han blev modsagt af andre.¹¹² Præsten anmeldte derfor sagen til amtet, og senere rejste han krav om erstatning over for Tetens' dødsbo.¹¹³

I forbindelse med skiftebehandlingen blev det afsløret, hvor lemfældigt bestyrelsen af legatet havde været. Hverken kapital eller fundats var blevet indleveret til stiftsøvrigheden, men pengene var blevet stå-

X Præsten og fattigregnskabet

ende hos amtsprovsten. Imidlertid kunne gavebrevet hverken i original eller afskrift findes i præstearkivet. På basis af Kirsteins formodninger og en notits i fattigkommissionsprotokollen¹¹⁴ anså man det for temmelig sikkert, at Tetens i 1828 havde taget 100 rbd. sedler af legatkapitalen til opførelsen af fattighuset i Vaarst, og derefter undladt at betale renter af restbeløbet.¹¹⁵

Under den videre behandling kom et nyt moment ind i sagen. Skifteforvalteren, herredsfoged Lynge, havde foreslået, at når Tetens' bo indbetalte forskellen mellem 100 rbd. sølv og 100 rbd. sedler plus renter, kunne sagen anses for afsluttet.¹¹⁶ Selv om præsten og godsinspektør Kirstein erklærede sig enig heri,¹¹⁷ ønskede amtmanden at høre *samtlig*e kommissionsmedlemmers mening, da han fornemmede, at pastoratets to sogne havde forskellig interesse i sagen.¹¹⁸

Legatet var, så vidt man vidste, oprettet udelukkende til fordel for Nøvling Sogns fattige, men provst Tetens havde anvendt kapitalen til et fællesformål for hele pastoratet. I modsætning til resten af kommissionen forlangte fattigforstanderne i Nøvling, at hele det oprindelige legat skulle restitueres, og at det i fremtiden kun skulle anvendes til de fattige i Nøvling Sogn.¹¹⁹ Amtmanden tilsluttede sig Nøvling-forstandernes ønske. Legatet skulle genoprettes ved, at Tetens' bo udredte forskellen mellem de 100 rbd. sølv og sedler + påløbne renter, medens de 100 rbd. sedler + renter lignedes på hele distriktet.¹²⁰ Amtmanden fik Kancelliets resolution på afgørelsen,¹²¹ og for at sikre en mere betryggende ordening for fremtiden, skulle legatsummen ikke opbevares af præsten, men sættes under fattigdirektionens bestyrelse.¹²²

Den anden legatsag drejede sig om nogle legater oprettet i 1806 og 1813 af ejeren af Buderupholm, Ide Cathrine Lassen, under navnet »Fru Bjørns Fattiglegat.« Ifølge fundatsen skulle renterne af kapitalen på 1200 rd. (1813 forhøjet til 2400) uddeles til almisselemmer og fattige skolebørn på Buderupholms og Teglgaards godser i Buderup, Gravlev og Skørping sogne, med en trediedel til hvert sogn. Legatet skulle bestyres af sognepræsterne i Aarestrup-Buderup-Gravlev og i Skørping-Fræer samt ejeren af Buderupholm, og der skulle føres særskilte protokoller for hvert sogn over legatuddelingen.¹²³

Fundatsens bestemmelser blev imidlertid ikke fulgt. Den nævnte legatkommission blev ikke oprettet, og protokollerne ikke anskaffet, men sognepræst Schiønning førte 2/3 af renterne til indtægt i det samlede pastorats fattigregnskab, skønt det tredje sogn Aarestrup ikke

skulle have haft del i renterne. Den sidste 1/3 af renterne blev tilstillet sognepræsten i Skørping.

Denne fremgangsmåde blev benyttet helt frem til 1829-30, da forvalteren på Buderupholm, Holbek, forlangte at blive medlem af fattigkommissionen, for at »erholde sand Kundskab om, hvad Renter der af Frue Bjørns med flere stiftede Legater ere indkomne og hvorledes anvendte, for derefter at kunne afgive behørig Anmeldelse, ledende saavel til Testatorernes Villies Efterkommelse, som Buderupholms Godsers retmæssige Krav«. ¹²⁴ Da sognepræst Schiønning trods amtmandens påbud afviste at optage Holbek i kommissionen med den begrundelse, at Buderupholm kun var næststørste lodsejer i pastoret, ¹²⁵ blev resultatet en langvarig sag, under hvilken sognepræsten gentagne gange måtte stå til regnskab for sin bestyrelse af legaterne.

Amtmand Castenschiold, der flere gange angreb præsten temmelig hårdt, kritiserede først Schiønning for ikke at have overholdt fundatsen, men sammenblandet legatet med de almindelige fattiganligger. ¹²⁶ Sognepræsten henviste til uvidenhed med hensyn til fundatsens nærmere indhold og til, at han flere gange havde anmodet provsten om at få en afskrift tilstillet. Over for Kancelliet afviste præsten, at han havde foretaget sig noget utilbørligt. Renterne var indført i regnskabet, og de var blevet anvendt til at afbetale fattigkassens gæld og til at nedsætte fattigbidragene. For yderligere at værgе sig imod angreb henviste han til, at han var en agtværdig præst, som endog havde vundet Kancelliets tillid og påskønnelse, da han i 1815 underviste omegnens skolelærere. ¹²⁷

Castenschiold fandt præstens redegørelse »saa overfladisk og tillige saalidet fyldestgørende, at den formentlig neppe kan ansees ham tilstrækkelig«. Præsten kunne ikke undskylde sig med uvidenhed, da han ikke burde have foretaget nogen legatuddeling, før han havde undersøgt legatforholdene nærmere. Den mangel på opmærksomhed, han havde vist dette vigtige anliggende, måtte »retournere på ham selv«. Amtmanden forlangte, at præsten godtgjorde, at alle renterne var anvendt til de fattige. Det fremgår tydeligt af amtmandens indberetning, at han har præsten alvorligt mistænkt for at have begået noget ulovligt. Han frygtede, at en grundig undersøgelse måske ville »nedsynke Hr. Pastoren i en uoverkommelig Giæld«. ¹²⁸

Efter at sognepræsten endnu et par gange havde redegjort for anvendelsen af renterne, ¹²⁹ kom Kancelliet efter at have rådført sig med

X Præsten og fattigregnskabet

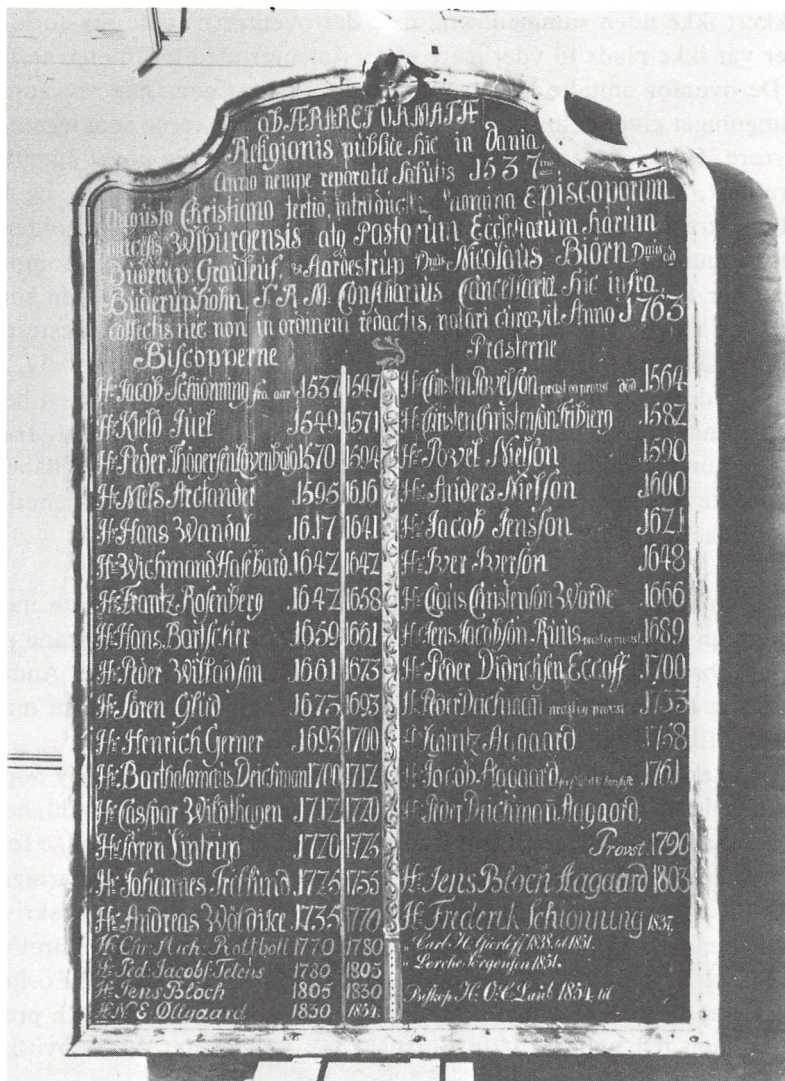
Rentekammeret og Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond til det resultat, at sagen kunne henlægges.¹³⁰ Kancelliet havde allerede tidligere givet ordre til, at den i testamentet nævnte kommission straks skulle træde i funktion, og at legatprotokollerne blev anskaffet.¹³¹

Men sognepræst Schiønning kunne endnu ikke ånde lettet op. Mynighederne var blevet opmærksom på endnu en legatsag. Ide Cathrine Lassen havde i 1813 oprettet et legat på 1875 rbd. sedler, som skulle benyttes til et nyt fattighus i Gravlev. Præsten blev afæsket forklaring på, hvad der var sket med kapital og renter, da pengene ikke kunne være anvendt til deres formål: fattighuset var i den »allerusleste Tilstand«. ¹³²

Sognepræsten indsendte en 12 siders redegørelse suppleret med 13 bilag til Kancelliet, hvori han detaljeret forklarede og forsvarede sin administration af legatpengene.¹³³ Schiønning havde haft et nært forhold til fru Bjørn, og han fremhævede, at det var ham, der havde fået hende til at vise »goddædighed« over for de fattige. Efter enkens død havde præsten påtaget sig at være tilsynsværge og hovedadministrator af boet. Dette arbejde havde både givet ham personligt tab af penge, og »tusindfoldige Forviklinger og Krænkelser«. ¹³⁴ Præsten havde i første omgang anvendt legatsummen på 1875 rbd. sedler til udbetalinger fra boet, og det var først i 1819 lykkedes ham at få frigjort en kapital på 1000 rbd. sølv. Dette beløb indestod hos sognepræsten, indtil han i 1828 indleverede nogle obligationer til amtmanden. Nogle af renterne var blevet anvendt til at reparere det faldefærdige fattighus i Gravlev. Derimod oplyste præsten ikke direkte, at en del af kapitalen i en periode var blevet benyttet til investering i det fejlslagne teglværksprojekt.¹³⁵

Selv om præsten ikke helt kunne godtgøre, at de 1000 rbd. sølv svarede til de 1875 rbd. sedler, ville Kancelliet ikke nu fremme yderligere påstande imod præsten, da den tidligere amtmand og amtsprovsten i 1826 havde godkendt konverteringen. Schiønning slap med til juni termin 1831 kontant at udrede kapitalens restbeløb på 237 rbd. 12 sk. og 234 rbd. 14 sk. i renter.¹³⁶

Opførelsen af fattighuset kostede mindre end legatkapitalen. Sognepræst Schiønning forsøgte i 1832 sammen med skolepatronen, forvalter Wegener på Buderupholm, at låne de resterende 200 rbd. sølv til en ny lærerbolig i Gravlev, men det blev afslået af amtet. Afslaget var

Legatsagen giver indtryk af en nær forbindelse mellem sognepræsten og Buderupholms ejer. I samme retning peger ovenstående tavle over Viborg Stifts biskopper og Aarstrup-Buderup-Gravlev Pastorats præster siden Reformationen. Tavlen blev foræret til Buderup Kirke af Ide Cathrine Lassens mand Niels Bjørn i 1763. Præstetavlen findes stadig i Buderup Kirke, der har været ødekirke siden 1907, da der byggedes en ny kirke i Støvring Stationsby.

(Foto: Nationalmuseets 2. afd. Topografisk samling).

X Præsten og fattigregnskabet

sikkert ikke uden sammenhæng med det ovenfor nævnte sagsforløb. Der var ikke plads til yderligere eksperimenter med legatpengene.¹³⁷

De ovenfor omtalte legatsager¹³⁸ og provstens gentagne revisionspåtegninger giver et anskueligt billede af sognepræsterne som legatbestyrere. Ikke i nogen af sagerne foretog præsterne sig noget egentlig strafbart, men deres viden om legaterne var meget begrænset, og de administrerede dem ofte på en måde, der gjorde regnskabsforholdene lettest muligt for dem selv. Hertil kom, at privat og offentlig økonomi også her kunne være sammenblandet på en uheldig måde, men som ovenfor nævnt var dette ikke noget særsyn i samtiden. Præsterne fandt ikke dette forhold betænkeligt. Pastor Schiønning mente selv, at han havde gjort, hvad han kunne med hensyn til legaterne, men han fortrød næsten, at han havde bidraget sit til at få dem oprettet. Han havde kun fået utak og krænkelser i stedet for, som han havde håbet, at ufødte slægter skønsomt havde villet fremlokke »en erkjendtlig Taare paa min Grav«. ¹³⁹

Præsterne, især i store sogne, havde temmelig stort arbejde med fattigregnskabet. Mange præster havde ikke særlig meget forstand på regnskabsførelse og kunne risikere påtale for deres arbejde. Andre anså det for et møjsommeligt og kedeligt arbejde, som de kun med besvær fik færdigt til tiden.

Den kendte sognepræst Bone Falch Rønne i det store Lyngby Sogn beklagede sig offentligt over regnskabspligten. Den stjal al den tid, han i 2-3 måneder kunne undvære fra de allernødvendigste præstelige forretninger, bl.a. fordi regnskabet måtte ledsages af mange forklaringer og bilag. Intet kunne være præstens embede fjernere »end at udskrive Skat, hentære en betydelig Deel af sin Tid paa Regnskabers Førelse, Notaters Besvarelse, Skats Inddrivelse, Sags Anlæggelse og Forfølgelse imod en Deel af hans Menighed«. Rønne mente, at hele præstestanden led under »dette Surrogat for Religjøsitet og Samvittighed«. ¹⁴⁰

Rønnes synspunkt, der til dels var præget af, at Lyngby Sogn var et meget stort fattigdistrikt, var sikkert symptomatisk for mange præsters indstilling til regnskabsførelsen.

Det havde imidlertid ikke været muligt at fritage præsterne for dette arbejde. Skoleregnskaberne, som patronerne skulle føre, voldte mange steder problemer, og præsterne måtte i flere tilfælde træde til. Det

X Præsten og fattigregnskabet

havde været helt umuligt at få de store lodsejere til at føre begge regnskaber. Skolelærerne kunne muligvis have overtaget et af regnskaberne, men således som deres stilling i samfundet var, betragtedes de overhovedet ikke som nogen mulighed. Sognepræsternes varetagelse af fattigvæsenets regnskabsmæssige funktioner var omend ikke nogen ideel så den bedst mulige løsning på daværende tidspunkt.

XI Præsten som kontrolmyndighed

Formålet med fattigvæsenet var ikke kun at forsørge de fattige. Man opfattede det i datiden for et ligeså vigtigt formål for det offentlige fattigvæsen, at det skulle bekæmpe betleri og løsgængerer og være med til at holde ro og orden. Fattigreglementet og den senere lovgivning indeholdt derfor en række bestemmelser om fattigpoliti og kontrolforanstaltninger imod de fattige. Umiddelbart var det ikke oplagt, at sognepræsten skulle have funktioner inden for denne del af fattigvæsenet. Sognepræst Eiler Hammond havde således i 1801 foreslået at dele administrationen af fattigvæsenet, således at sognepræsten skulle tage sig af den egentlige fattigforsørgelse og politimesteren og sognefogden af fattigpolitiet (den retslige del af fattigvæsenet).¹

Selv om Hammonds dobbelte bestyrelse ikke blev fremmet, fik politimesteren/sognefogden en plads i fattigkommissionen, og de blev i Reglementets afsnit om fattigvæsenet tillagt de væsentligste funktioner.² Alligevel kom sognepræsten, som vi skal se, til at deltage i en række af kontrolforanstaltningerne.

1. Præstens rolle i distrikternes kamp for at slippe for forsørgelsespligten (3 års regelen)

Bestemmelserne om forsørgelsespligten findes i Reglementets første del sammen med paragrafferne om fattigforsørgelsen, og ikke blandt paragrafferne om fattigpolitiet. I praksis involverede fastlæggelsen af forsørgelsespligten hele retsmaskineriet og nødvendiggjorde, at en række kontrolforanstaltninger blev iværksat.

Ingen andre bestemmelser voldte så mange bryderier for myndighe-

der, beboere og de fattige selv som spørgsmålet om, hvilket fattigdistrikt der havde pligt til at forsørge en trængende person, der søgte om hjælp.³

I den foreløbige Plan for Sjælland omfattede et distrikts forsørgelsespligt alle, der var født og opdraget i distriktet, eller havde haft fulde 3 års ophold.⁴ Allerede i det år, der gik, inden det endelige Reglement blev gennemført, havde der fundet mange misbrug sted, bl.a. at ældre svagelige folk, der havde taget ophold hos familie i et andet sogn, blev jaget bort, for at de ikke skulle vinde forsørgelsesret.⁵ Forsørgelsespligten blev derfor udvidet til også at omfatte personer, der havde »bopæl og hjemstand« i distriktet på det tidspunkt, de blev trængende. I 1810 indskærpedes det, at ingen, der endnu ikke var trængende, måtte bortvises fra distriktet.⁶ Reglementet gjorde desuden treårsfristen mindre kategorisk. Forsørgelsespligten skulle udover dem, der var født eller havde bopæl og hjemstand i distriktet, omfatte dem, som i de sidste 3 år enten bestandig eller dog i længere tid end på noget andet sted havde haft fast tilhold og ernæret sig lovligt.⁷

I 1817 ændredes regelen igen til ubetinget 3 års ophold. Alle andre skulle henvises til deres fødesogn.⁸ I 1827 blev det igen nødvendigt med en supplerende regel for personer, som tilsyneladende ikke havde haft ophold noget sted 3 år i træk, og hvis fødested var ukendt. Disse havde hidtil været pålagt den kommune, hvor trangen opstod, eller hvor de som løsgængere var blevet optaget. Denne ordning havde været uretfærdig over for det tilfældige distrikt, der måtte betale forsørgelsen, og den havde givet anledning til megen ubarmhertighed over for den fattige, da distrikterne havde forsøgt med alle mulige kabaler for at slippe af med vedkommende.⁹ Efter 1827 var forsørgelseskommunen det sted, hvor den pågældende i de sidste tre år havde opholdt sig længst, dog mindst i 1 år. Kunne et sådant sted heller ikke udpeges, måtte kommunen, hvor trangen opstod, tage sig af manden, men udgifterne skulle udredes af hele amtet.

I den første stænderforsamling i Viborg blev der rejst forslag om forlængelse af 3 årsgrænsen, da den var skyld i, at det næsten var umuligt for den tjenende og arbejdende klasse at få arbejde i et distrikt i længere tid end 2½ år.¹⁰ Dette forhold havde »fordærlige« følger for fattigvæsenets udgifter. En forlængelse til 5 år vandt tilslutning hos stænderne i Viborg og Roskilde, og Kancelliet tilsluttede sig, da det næppe var uden grund,

XI Præsten som kontrolmyndighed

»naar der fornemmelig fra Jylland føres klage over, at der ofte anvendes allehaande Machinationer for at fjerne Personer, der leve af deres Hænders Gjerning, saasom Tjenestefolk, Landhaandværkere, Inderster osv., naar de have havt Ophold i en Commune i 2 a 2½ Aar, af Frygt for at de ved et længere Ophold skulle i Tvangstilfælde blive forsørgelsesberettigede sammesteds«.

Kancelliet ville dog ikke forlænge fristen yderligere, da det ville skabe store problemer for de fattige at blive henvist til et distrikt, hvor de ikke i lang tid havde haft nogen tilknytning, desuden ville disputerne om forsørgelsespligten blive hyppigere og vanskeligere at afgøre. Ved Plakat 6/11-1839 blev grænsen sat til 5 år.¹¹

Ovenfor er de vigtigste generelle bestemmelser omtalt, men Kancelliet måtte herudover afgøre en lang række tvistigheder om specielle tilfælde, hvor distrikterne ikke kunne enes. Stridsspørgsmål blev indbragt af amtmændene, efter at de sognepræster, der var formænd for de implicerede fattigkommissioner, havde opgivet at nå en løsning. De fleste af sådanne sager afgjorde amtmanden selv, men i en del tilfælde stod han usikker over for lovgivningens rækkevidde og ønskede Kancelliets afgørelse. Det fremgår tydeligt af reskriptsamlingen, at amtmændene især var i tvivl, når det drejede sig om forsørgelse af uægte børn, eller af kvinder og børn i tilfælde af separation, skilsmisse eller ved mandens død.¹²

Det ligger uden for den foreliggende behandlings rammer at omtale disse sager nærmere, men deres antal bidrager sammen med de lokale arkivers rige indhold af forsørgelsesaktstykker til at belyse, hvor meget spørgsmålet om forsørgelsesretten optog fattigvæsenets administratorer. I dette afsnit skal jeg indskrænke mig til at skildre præsterne rolle i disse sager. Først et par konkrete eksempler fra Hornum-Fleskum Herreder.

I november 1834 henvendte den 68-årige alderdomssvækkede og svagelige Christen Madsen i Gravlev sig til sognepræst Schiønning om understøttelse. Præsten henvendte sig omgående til amtmanden for at få optaget retsforhør om Christen Madsens opholdssteder. Han var ganske vist født i Aarestrup Pastorat, men havde kun tjent her to gange, henholdsvis ½ og 1½ år, medens Schiønning af mandens skudsmål havde konstateret, at han havde tjent i andre pastorater 6-7 gange og deriblandt over tre år i Aalborg (1799-1802), i 3 år i Ellidshøj (1802-05) og i 4 år i Ferslev (1807-11). Præsten mente derfor, at hans pastorat kunne sige sig fri for manden.¹³

Christen Madsen blev derefter indkaldt til politiforhør i Nibe, hvor han måtte redegøre for hele sit liv. Han havde tjent for fremmede siden sit ottende år. Han havde haft mere end tredive tjenesteforhold, nogle steder havde han været i flere perioder. Det var karakteristisk, at længden af ansættelserne lå under 3-årsgrænsen – kun i begyndelsen af århundredet havde Chr. Madsen været ansat længere.¹⁴

Politiforhøret sluttede ikke sagen. En redegørelse for et så omflakende liv måtte være forbundet med en vis usikkerhed, og denne blev ikke mindre af, at Chr. Madsen i forhøret indrømmede, at »han paa Grund af sin ved Alder svækkede Hukommelse ikke kan nøiagtigere opgive, hvor og hvorlænge han paa hvert Sted har tjent eller opholdt sig.«

Sognepræsterne i de pastorater, hvortil Christen Madsen efter de foreliggende oplysninger kunne blive henvist, forsøgte nu at fralægge sig ansvaret. Sognepræst Bøggild i Ellidshøj måtte efter skudsmålet og forhøret indrømme, at Christen Madsen havde tjent i sognet fra 1/11–1802 til 1/11–1805, men tilføjede dog, at det ikke længere kunne bevises – husbonden havde været død i 15 år. Alligevel afviste præsten, at Ellidshøj skulle forsørge manden. Han måtte enten henvises til Ferslev Pastorat, hvor han senere havde tjent i 4 år, eller til Aarestrup-Buderup-Gravlev, hvor han havde tilbragt det meste af sin ungdom. Præsten sluttede med håbet om, at det lille pastorat, der var blevet rigelig forsynet med almisselemmer, måtte slippe for Christen Madsen.¹⁵

Men Ferslev ville heller ikke modtage ham. Præsten havde ingen »Umage« sparet og bl.a. selv foretaget flere rejser for at skaffe oplysninger om tjenestekarls opholdssteder. Præstens undersøgelser var blevet vanskeliggjort af, at de personer, der kunne have givet besked, enten var døde eller ikke længere kunne huske sagen tydeligt. Ét tidspunkt lykkedes det præsten at fastslå præcist. En efterlevende datter kunne huske, at hendes fader fæstede Christen Madsen i stedet for en tjenestekarl, der blev gift. Præsten kunne derefter finde datoen 6/1–1810 i Volsted kirkebog.

Pastor Gjerløff fandt det afgørende, at Christen Madsen ikke havde haft fast tjeneste i Ferslev-Dall-Volsted i 1807–11; hans egentlige tjeneste var ved 4. kompagni, der havde kvarter i Egense, men om vinteren, når »vor farlige Fiende ei kunde være ved Kysten«, havde han fået tilladelse til at søge tjeneste. Han havde ganske vist tjent 4 vintre i

XI Præsten som kontrolmyndighed

Ferslev Pastorat, men hans lovlige husbonde var kongen. Hertil kom, at han vist nok havde været en vinter i Nøvling ind imellem sine to forskellige tjenestesteder i Ferslev.

Gjerløff konkluderede, at Christen Madsen måtte henvises til Ellidshøj, da han ikke som oplyst i skudsmålet havde opholdt sig i 3 fulde år i Ferslev. Præsten henviste til, at skudsmålenes oplysninger før de nye kirkebøgers indførelse i 1812¹⁶ ikke var pålidelige. Pastor Bøggilds bemærkning om, at det lille Ellidshøj havde rigelig med almisselemmer, mente Gjerløff ikke kunne tillægges nogen vægt. Ferslev Pastorat var ganske vist større, men havde rimeligvis et desto større antal fattige.¹⁷

Præsternes supplerende oplysninger gav amtmanden baggrund for at pålægge Ellidshøj Pastorat forsørgelsesbyrden, da opholdet i Ferslev-Dall-Volsted ikke kunne kaldes stadigt. Ellidshøj skulle desuden refundere Aarestrup Pastorat den midlertidige hjælp, Christen Madsen havde fået.¹⁸

Pastor Gjerløffs undersøgelser sparede fattigvæsenet i Ferslev for en udgift. Samme resultat lykkedes det samme år provst Fogh at opnå for Romdrup-Klarups fattigvæsen, men han måtte præstere et endnu større detektivarbejde, før Søren Villadsen kunne pålægges nabosognet Nr. Tranders.

Diskussionen mellem distrikterne startede, da Søren Villadsen i november 1834 af Sønderkongerslev blev henvist til provst Fogh, idet det efter et forhør i fattigkommissionen havde vist sig, at manden ikke havde haft tjenester over 3 år og derfor efter Plak. 20/2–1817 måtte forsørges det sted, hvor han ifølge skudsmålet var født (Klarup).¹⁹

Provst Fogh henviste straks sagen til fattigdirektionen (amtet), da Søren Villadsen ikke selv kunne give oplysninger om, hvad han havde bedrevet i perioden 1806–29; præsten mistænkte ham for ikke at ville fortælle noget, da han helst ville være i Romdrup-Klarup. Forhøret i Kongerslev kunne man heller ikke stole på, da det ifølge Fogh vist nok kun havde til formål at nå frem til det ønskede resultat, at »Sognet kunde blive ham qvit.«

Fogh påtalte desuden, at sognepræsten i Kongerslev, Mogens Nielsen, havde narret ham til at udstede det skudsmål, som nu blev benyttet til at henvise Søren Villadsen til Romdrup. Nielsen havde efter »christelig Pligt« anmodet Fogh om at udstede en skudsmålsattest, således at »Synderen Søren Villadsen« kunne komme til alters.²⁰

XI Præsten som kontrolmyndighed

Fogh havde udstedt attesten, da han regnede med, at det var »den rette Aand, der driver ham og ei Hensyn til hans Alderdoms og Affældigheds sig snart indfindende Dage, og hans Forsørgelse i disse.«²¹ Først nu gennemskuede Fogh den egentlige bevæggrund til, at han skulle give Søren Villadsen skudsmålet. Men Fogh mente ikke, at det var fastslået, at manden hørte hjemme i Romdrup, da der manglede oplysninger om hans færden 1806–29. Det eneste, der var sikkert, var, at Søren Villadsen på et tidspunkt efter 1799 havde opholdt sig i 3 år i væverhusene i Nr. Tranders Sogn.²²

I den følgende tid optoges der to forhør ved birkeretten i Fjellerad, uden at det lykkedes dommeren at få Søren Villadsen til at redegøre for hele sit liv.²³ Ved provst Foghs hjælp indskrænkedes den dunkle periode, da en kopi af vielsesattesten (1810) rykkede Villadsens første tjenestesteder, efter at han var blevet gift, ca. 10 år frem i tid.²⁴ Romdrup var dog på nippet til at tabe sagen, da sognepræst P.T. Hald i Nr. Tranders påviste, at Villadsen ikke kunne have opholdt sig de 3 år i væverhusene på det tidspunkt, han skulle efter den nye kronologi.²⁵

Provst Fogh opgav imidlertid ikke sagen, men forlangte Søren Villadsens kone, som han ikke havde levet sammen med i en årrække, indkaldt til forhør for nærmere at redegøre for opholdet i væverhusene. Hvis blot dette treårs ophold kunne fastslås, ville Romdrup være fritaget for manden, da Fogh forsikrede amtmanden, at Søren Villadsen ikke havde haft treårigt ophold i Romdrup-Klarup i den tid, Fogh havde været sognepræst (siden 1819).²⁶

Sagen fortsatte på samme måde resten af året 1835. Provst Fogh holdt fast ved opholdet i væverhusene, og han søgte, så godt han kunne ud fra forhørene,²⁷ at argumentere for, at et treårigt ophold passede sammen med ejerskifterne i væverhusene. Fogh foreslog bl.a., at han personligt udarbejdede en række spørgsmål, som dommeren skulle stille til Søren Villadsen og hans kone.²⁸ Sognepræsten i Nr. Tranders fremhævede derimod, at der i sagen var givet 4 forskellige uholdbare tidspunkter for, hvornår opholdet i Nr. Tranders havde fundet sted. Desuden påviste han, at Søren Villadsen og hans kone var fremkommet med en række indbyrdes modstridende oplysninger.²⁹ Senere, da nye forhør havde fastlagt en sammenhængende tidsrække for Søren Villadsens tjenestesteder, hvilket af Fogh fremhævedes som et bevis for, at manden hørte hjemme i Nr. Tranders, afviste sp. Hald forklaringerne som værdiløse. Søren Villadsen kunne efter det hidtidi-

XI Præsten som kontrolmyndighed

ge ikke antages at besidde vilje til at sige sandheden. Konens forklaring afviste han også, da han mente, den var influeret af hendes subjektive interesse i at blive forsørgelsesberettiget i Nr. Tranders.³⁰

Momenterne i sagen var så uklare, at Kancelliet måtte tage den endelige afgørelse.³¹ Samme dag Romdrup-Klarup modtog Kancelliets resolution om, at Søren Villadsen skulle forsørges i Nr. Tranders,³² skrev provst Fogh til Nørre Tranders FK og meddelte, at Søren Villadsen straks ville blive afleveret til sognefogden i Nr. Tranders, og at der ville blive fremsendt regning for interimforsørgelsen.³³

Sognepræsterne Fogh og Hald var endnu ikke færdige med at udarbejde skrivelser om Søren Villadsen. De to fattigdistrikter blev nu uenige om refusionen af interimshjælpen.³⁴ Provst Fogh udregnede beløbet på grundlag af maksimumsbetalingen ifølge Plak. 14/12-1810 § 5 på 48 sk. om ugen (ialt 32 rbd. 3 M. sølv)³⁵, men pastor Hald protesterede på Nr. Tranders' vegne. Han henviste til samme paragrafs passus om, at det var de medgåede udgifter, der skulle refunderes, og han antog, at Søren Villadsen, der var »frisk og arbejdsfør«, havde arbejdet under sit ophold i Romdrup.³⁶

Provst Foghs reaktion herpå var temmelig uvenlig. Han meddelte, at Romdrup fattigvæsen ikke ville gå ind på det »sophistiske og ugrundede« i Nr. Tranders' fortolkning af plakaten. Da Søren Villadsen havde arbejdet for løn i et halvt år, ville man nedsætte regningen til 19 rbd. 3 M. sølv. Men det skete udelukkende af »Glæde over at vorde et Menneske qvit, som for hans Ureenligheds Skyld ei hos os kunde finde nogen Tjeneste uden den anførte«. Desuden anklagede Fogh Nr. Tranders for at trække sagen ud.³⁷ Foghs skarpe skrivelse skulle sikkert skjule det faktum, at Romdrup fattigvæsen havde forsøgt at få højere betaling end berettiget.

Selv om amtet godkendte det nye beløb, trak betalingen ud. Nr. Tranders fik Romdrups accept til at vente med betalingen til udgangen af december, på den betingelse at betalingen da »prompte præsteres.«³⁸ Da dette ikke skete på trods af rykkere fra provst Fogh,³⁹ truede han med at forelægge sagen for forligelseskommissionen.⁴⁰ Det hjalp åbenbart, for snart efter blev beløbet betalt.⁴¹

De to forsørgelsessager giver et godt indtryk af, hvilket besvær sognepræsterne kunne få, og hvilket arbejde de var villige til at gøre, for at deres distrikts fattigvæsen kunne slippe for et fattiglem. Forsørgelsessagerne var ofte temmelig komplicerede, da en del tjenestefolk

stadig måtte skifte opholdssted på grund af uviljen mod at have dem i distriktet mere end 2 ½ år.

Præsterne benyttede sig af en række kilder, når de udtalte sig i en forsømmelsessag. Den mest nærliggende var at undersøge oplysningerne om den fattige i kirkebøgerne. Metoden var ikke ufejlbar, da kirkebøgerne i en række tilfælde indeholdt fejl, eller identifikationen ikke var sikker. Især når kirkebogens data ikke var i overensstemmelse med det ønskede, kunne sognepræsten eller beboerne stille spørgsmålstegn ved deres pålidelighed. Sognepræst Gjerløff afviste således, at natmandssønnen Frederik Madsen var forsørgelsesberettiget i Aarestrup Pastorat, da forældrene fejlagtigt var ført ind i kirkebogen som ægteviede. Drengen måtte henvises til moderens forsørgelsessted, Gunderup.⁴² I Ferslev forsøgte pastor Deichmann forgæves at afvise natmandssønnen Ole Andreasen under henvisning til, at han var blevet forvekslet med en i Ferslev født dreng ved navn Andreas Olsen.⁴³ Disse eksempler, som kunne suppleres med andre,⁴⁴ viser, at registreringen af den ikke fastboende befolkningsgruppe ikke altid var særlig god.

Skudsmålene var heller ikke nogen sikker kilde. Søren Villadsen-sagen var et godt eksempel herpå. I lang tid havde han intet skudsmål haft, og det, som provst Fogh i 1832 udstedte, indeholdt ingen oplysninger om perioden 1799–1832; jfr. i øvrigt nedenfor s. 354.

En tredje kilde var kommuniionsbøgerne. Præsterne benyttede ofte en persons altergang som bevis på, at han var fast boende i distriktet, eller rettere den manglende altergang var et bevis på, at personen ikke længere hørte til i distriktet.⁴⁵ I 1839 forsøgte sognepræsten i Gunderup at benytte dette forhold til at få en mand, der i en årrække havde tjent i Gunderup, henvist til forsørgelse i Gudum. Præsten begrundede det med, at manden gik til alters i Gudum Kirke, når han besøgte sin kone, der boede i Gudum. Amtet afviste imidlertid sagen, efter at Gudum FK havde meddelt, at ægtefællerne kun sås de dage, de gik til nadver, og at det var »uchristeligt« at formene dem adgang til alteret, selv om manden ikke kunne fremvise noget skudsmål.⁴⁶

Når de skriftlige kilder ikke slog til, forhørte sognepræsten sig enten hos sognefogden eller beboere, hvor fattiglemmet havde tjent eller boet, eller hos naboer, der havde kendt vedkommende. Værdien af sådanne oplysninger kunne som ovenfor nævnt på grund af deres afstand fra begivenhederne være vanskelig at fastslå. Når præsterne i fattig-

XI Præsten som kontrolmyndighed

kommissionen eller over for amtet fremhævede, at de havde gjort al mulig umage med at skaffe oplysninger, havde de i regelen foretaget rejser i deres pastorat.

Præsterne kunne, som F. Schiønning og O.C.H. Fogh gjorde i de ovenfor nævnte eksempler, forlange optaget et forhør over den person, der skulle forsørges, eller andre, der kunne bidrage til opklaringen af sagen. Ofte blev der i forsørgelsessager optaget en række forhør, og når vedkommende som betlersken Johanne Isaksdatter havde vandret rundt på må og få, kunne helt op til 6 politiretter blive inddraget.⁴⁷ Sådanne forhør afgjorde langt fra altid spørgsmålet om forsørgelsen. Præsterne havde chancen for med supplerende oplysninger eller ved fortolkning af de indviklede bestemmelser at ændre en tilsyneladende tabt sag.

Præsterne søgte i deres undersøgelser at finde det altafgørende argument, enten at opholdet i deres pastorat havde været mindre end 3 år, eller at opholdet havde været afbrudt af ophold udensogns. F.eks. var sognepræst J. Ernsts (Sønderup) påpegelse af, at Hans Thomsen manglede 1 måned i at have været 3 år i sognet, afgørende for, at han blev henvist til Sønderholm.⁴⁸ På samme måde slap Romdrup for at forsørge Karen Kristine Sørensdatter, da provst Fogh kunne påvise, at hendes 4 årige ophold i Romdrup havde været afbrudt af 7 uger i Sdr. Tranders.⁴⁹

Der var ingen tvivl om, hvilke interesser beboerne, ofte støttet af medlemmer af fattigkommissionen, havde i sådanne sager. De ønskede i regelen de fattiglemmer, hvor om tvisten stod, sendt bort fra sognet. Der var i dette spørgsmål ingen divergens mellem sognepræsterne og deres menighed. Gennemgangen af en lang række forsørgelsessager fra Hornum-Fleskum Herreder bekræfter, at præsterne som i de her behandlede sager på enhver mulig måde forsøgte at argumentere for, at andre sogne måtte bære forsørgerbyrden.

Nogle eksempler fra Aarestrup fattigkommissionsprotokol kan yderligere bekræfte dette. I 1807 havde Kancelliet pålagt distriktet Lars Larsen Kraase med familie, skønt birkefogden og sognepræsten havde anvendt »al optænkelig Umage« for ved forhør og forestillinger at få den trængende familie henvist til Bislev Sogn.⁵⁰

Skønt sognepræst Schiønning efter enstemmig opfordring fra kommissionen havde gjort alt, »hvad der passeligen kunde gøres« for at forskåne distriktet, pålagde amtet i 1821 alligevel Aarestrup-Bude-

rup-Gravlev og ikke Sønderholm udgifterne ved Søren Jensens hospitalsindlæggelse.⁵¹ I 1827 blev der i Aarestrup fattigdistrikt fundet et lig af et aldrende fruentimmer, »hvis hele udvortes viste, hun var en Betlerske«. Men det lykkedes Schiønning efter en del brevveksling især med amtet at spore hendes hjemsted til Stenild, som kom til at betale for hendes begravelse.⁵²

Sognepræst Schiønning lovede hvert år i fattigkommissionen, at han ville bestyre fattigvæsenet efter »de Fattiges Tarv og Sogdenes Lejlighed«, men der er ingen tvivl om, at »Sogdenes Lejlighed« spillede den største rolle for Schiønning og andre præster, når forsørgelsessager var til behandling.

Præsternes behandling af forsørgelsessagerne var rent juridisk. Hensynet til personen selv spillede en meget ringe rolle. Som sognepræst Hald, Nr. Tranders, udtrykte sig i Søren Villadsen-sagen: et subjektivt ønske hos et individ kan ikke gælde som et objektivi bevis, eller med andre ord personens ønske om at få lov til at blive forsørget i et bestemt distrikt kan kun tages til følge, når reglerne forlanger det.⁵³ Først efter at forsørgelsespligten var blevet fastslået, kunne det humane element i enkelte tilfælde komme ind ved, at det forsørgelsespligtige distrikt lod den fattige blive boende, hvor han var, men betalte udgifterne til det pågældende distrikt.

Det mest ubarmhjertige ved hele forsørgelsessystemet var sogdenes foranstaltninger imod, at de fattige opnåede et 3-års ophold i et fattigdistrikt. Resultatet blev, at de som Christen Madsen og Søren Villadsen hele deres liv måtte flakke om fra sted til sted, hvorved deres muligheder for at klare sig selv forringedes væsentligt.

Systemet var så udbredt, at sognepræsterne må have været medvirkende eller medvirkende til det. Flere sognepræster indrømmede dette offentligt og betegnede samtidig systemet som fattigvæsenets største fejl. Sognepræst O.D. Lütken (Norup på Fyn) mente, at en fællesligning af fattigskatten på hele landet ville afskaffe »den skadelige og uchristelige Jagen efter Folk«, som man frygtede en gang med tiden ville falde distriktet til byrde. Han fremhævede, at godsforvalterne gik foran i denne jagt, men at mange af hans embedsbrødre, præsterne, desværre havde »nedværdiget sig til deri at være deres Aber, ja anset denne Jagt for det sikreste Middel til at erhverve sig en Art af Popularitet blandt den mere velhavende Deel af deres Menighed«.⁵⁴

Sognepræst H.C. Clausen, Farup ved Ribe, fandt, at borttransport

XI Præsten som kontrolmyndighed

teringen af de fattige stred imod naturlig billighed og kristendommens ånd.⁵⁵

Præsten i Kettrup-Gøttrup (V. Han Herred), J.R. Damkier, mente også, at den systematiske fordrivelse af fattigfolk fra sted til sted var oprørende, og han omtalte flere metoder, hvormed kommunerne søgte at få jaget fattige folk bort. Den mest lumske måde at slippe for forsørgelsen var i hemmelighed at underholde den fattige i et fremmed sogn, indtil vedkommende havde været der i 3 år. Damkier var ikke i tvivl om, at præsterne vidste besked med den ukristelige framgangsmåde, og han beklagede, at de »stundom altfor let lade sig bevæge til at følge Strømmen for ikke at støde Nogen, for at blive elsket af den Verden, der hader dem, som ikke høre til den«.⁵⁶ Damkier kunne egentlig ikke forstå, at distrikterne skubbede de fattige fra sig, fordi det ikke sparede kommunerne for udgifter, men tværtimod forøgede dem, da det berøvede de fattige mulighed for erhverv. »Det Fordeelagtige pleier ellers at have stor Indflydelse paa vore Handlinger«.

Damkiers indlæg var affødt af stændernes forhandlinger om forsørgelsespligtens forlængelse. Det er dog meget tvivlsomt, om forlængelsen til 5 år forbedrede de fattiges stilling.⁵⁷ De kunne ganske vist herefter opholde sig i et distrikt i 4½ år, uden at det fik indflydelse på forsørgelsen, men når denne i en trangssituation skulle fastlægges, måtte man efter 1839 uden tvivl gå længere tilbage end hidtil i den trængendes liv for at finde et tilstrækkelig langt samlet opholdssted. Imidlertid vil kun en gennemgang af de følgende årtiers praksis kunne afgøre, om de fattige fik det værre eller bedre efter 1839.

2. Personregistrering og skudsmål

Som nævnt i forrige afsnit var det i mange tilfælde nødvendigt for sognepræsten som formand for fattigkommissionen at kunne skaffe sig underretninger om, hvilke personer der boede eller havde opholdt sig i pastoratet.

Præsten kunne gøre brug af de personregistreringer, lovgivningen havde pålagt ham. D.L. 3-19-8 pålagde bønderne at anmelde til præsten, når fremmede kom til sognet, og præsten skulle derefter afhøre de fattige og lade sig deres pas og bevis forevise. Hvis præsten opdagede noget mistænkeligt, skulle han angive det for herskabet. Præsten

XI Præsten som kontrolmyndighed

skulle føre et register over inderster, tjenestetyende og løsgængere. Endvidere pålagde 3-19-10 præsten på forlangende at give tjenestefolk, der på lovlig måde ville forlade sognet, skudsmål.

De mange senere indskærpselser, som ikke skal omtales her,⁵⁸ viser tydeligt, at bestemmelserne ikke blev overholdt. Ifølge forordningen om politivæsenet på landet 25/3-1791, hvis hovedformål var at »hemme Løsgængerie, Ryggeløshed og deslige Misbrug«, skulle præsten to gange om året (senest en måned efter hver skiftetid) indberette til amtmanden, om løsgængere opholdt sig i pastoratet. Samme forordning pålagde desuden præsten at indføre husbondens vidnesbyrd om et tjenestetyende i skudsmålet, når det pågældende tyende ville flytte til et andet sogn.⁵⁹

Hadde præsten overholdt disse krav, ville det ikke have voldt ham yderligere besvær at skaffe oplysninger om de forsørgelsesberettigede fattige, men alt tyder på, at forholdene i praksis ikke var anordningsmæssige (jfr. nedenfor).

Indtil ekstraskatten afskaffedes i 1812, skulle præsterne endvidere forestå udarbejdelse af årlige mandtalslister; disse lister var med til at give præsterne en god underretning om beboerne i distriktet.⁶⁰

Mandtalslisternes bortfald skete samtidig med, at kirkebogsføringen forbedredes væsentligt. Præsterne havde hidtil ført kirkebøgerne på meget forskellig måde og i mange tilfælde med ringe fuldstændighed. På forslag fra amtsprovsten for Assens-Hindsgavl Amter,⁶¹ og efter at biskop Münter flere gange havde optrådt som rådgiver,⁶² udsendtes 1/12-1812 et reskript til samtlige biskopper.⁶³ Ministerialbøgerne skulle føres in duplo efter 7 fortrykte skemaer. Udover oplysninger om fødsel, konfirmation, vielse og død skulle kirkebøgerne for fremtiden indeholde rubrikker af betydning for præsternes kontrol med beboerne. Af- og tilgangslister skulle give ham viden om befolkningens vandringer ud og ind af sognet, og et almindeligt jævnføringsregister skulle give præsten mulighed for hurtigt at finde de relevante oplysninger i kirkebogen om en bestemt person.⁶⁴

De nye kirkebøger havde betydning for bestyrelsen af fattigvæsenet. Dette udtryktes ikke direkte i reskriptet, men Kancelliet begrundede dog den forbedrede kirkebogsføring med, at oplysningerne var vigtige »ikke allene i Hensyn til det geistlige, men ogsaa i verdslige og borgerlige Anliggender«.⁶⁵

I 1812-13 udsendte Kancelliet, efter at have modtaget flere fore-

XI Præsten som kontrolmyndighed

spørgsler, cirkulærer til en række amtmænd og bisper og bad dem udtale sig om 1) hvordan præsten skulle skaffe sig de forlangte oplysninger om samtlige beboere i deres menighed, efter at ekstraskat-mandtallene var afskaffede 2) hvem, der var pligtige til at hjælpe præst og degn med at skaffe de oplysninger, der var nødvendige for at føre kirkebøgernes af- og tilgangslister 3) om det ikke var nødvendigt at indskærpe kravet i D-L. 3-19-8, om at bønderne skulle anmelde for præsten, når fremmede kom til sognet. Uden at anmeldelsespligten, der »ideligen tilsidesættes« blev overholdt, kunne af- og tilgangslisterne ikke føres ordentligt.⁶⁶

Svarene på cirkulærene gav Kancelliet en fornemmelse af, at de gældende bestemmelser ikke blev overholdt, og at overøvrighederne ønskede dem indskærpede på en eller anden måde. Men inden nye bestemmelser udstedtes, ønskede Kancelliet at høre alle overøvrigheder om sagen: Det var ifølge Kancelliet vigtigt såvel for sikkerhedspolitiket som med hensyn til kommunernes forsørgelsespligt, at de offentlige autoriteter i ethvert distrikt kunne blive underrettet om, hvilke personer der opholdt sig i distriktet. Overøvrighederne kunne ikke frit fremsætte ønsker og forslag, men måtte tage hensyn til de dårlige tider for landet og indskrænke sig til at benytte de allerede eksisterende embedsmænd til opgaven.⁶⁷

I Kancelliets cirkulære sammenkædedes personregistreringens politimæssige formål, at kontrollere løsgængeri, med fattigvæsensopgaven, at skaffe overblik over forsørgelsespligten. Denne sammenkædning fandtes allerede i fattigreglementet af 1803, hvor der var en række bestemmelser imod løsgængeri og betleri, som skulle administreres af sognefogden. Sammenkædningen havde desuden forbindelse med tidens fremtrædende opfattelse, at fattigvæsenets udgifter steg stærkt på grund af dovenskab og umoral hos et stadigt stigende antal fattige (jfr. nedenfor XI, 4).

Kun et enkelt aspekt af det store materiale, Kancelliet modtog som svar på cirkulæret, skal behandles her:⁶⁸ hvordan så overøvrigheden på, at sognepræsten skulle deltage i personregistrering og politimyndighed på landet.

I så godt som samtlige betænkninger beklagedes det, at landpolitiet ikke fungerede, som det burde – politimesteren boede for langt borte og havde for mange andre forretninger,⁶⁹ og sognefogderne var, som amtmanden i Aalborg udtrykte det, »Almuesmænd som formedelst

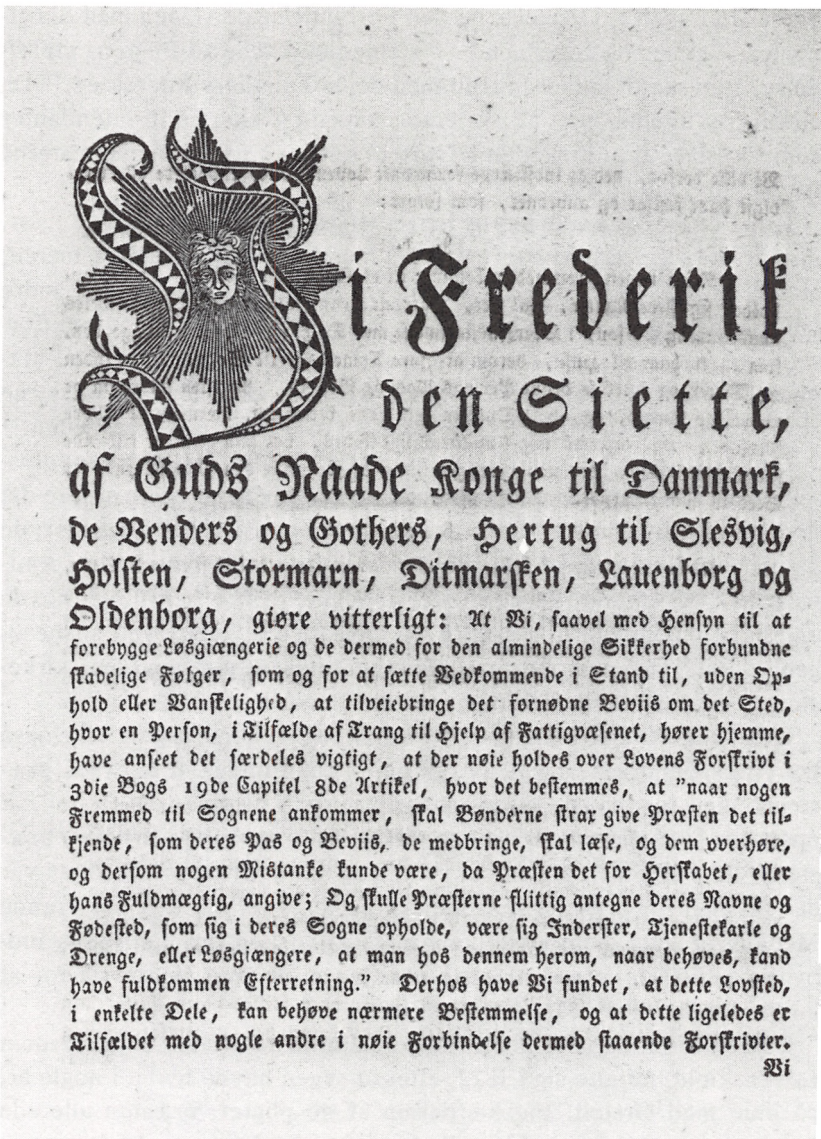
deres Opdragelse, Dannelse og den Forbindelse de staae i med Slægtninger, Venner og Ligemænd . . . sielden skikkede til Pligtens Opfyldelse, som saa tit staaer i Striid med deres Familiers Interesse«. ⁷⁰ Da cirkulæret udelukkede, at nye embedsmænd (f.eks. politi-intendanten som foreslået af amtmanden i Thisted) ansattes, stod sognepræsterne tilbage som mulighed.

Kun få frarådede som by- og herredsfoged J.A. Mariboe, Helsingør, direkte at lade præsterne føre tilsynet med fremmede. Mariboe mente, at præsterne i den senere tid var blevet bebyrdede med mange andre embedsforretninger, men hans vigtigste argument var dog, at politiforretninger »ei synes at harmonere med den Tillid og Hengivenhed Menigheden skal have til dem [præsterne] som en Fader«. Præsterne skulle derfor aldeles fritages, og opgaven overlades til sognefogden. ⁷¹

De fleste andre betænkninger anså præsterne for den bedste nødløsning. Det var allerede i den gældende lovgivning pålagt dem at føre det nødvendige tilsyn med fremmede, og hertil kom, at de forpligtelser, de havde som formænd for fattigkommissionerne, ville blive lettet. Amtmand P.C. Stemann, Sorø, mente, at sognepræsten herudover havde en række muligheder for at lære sin menighed at kende ved husbesøgene, skolegangen, konfirmationsforberedelsen, skriftestolen, kirkegangen og ved sin daglige omgang med beboerne. ⁷²

De to kancelliembedsmænd, der udtalte sig fyldigt i sagen, ville også benytte sognepræsterne. Selv om man skulle undgå at bebyrde præsterne med for mange verdslige forretninger, mente A.S. Ørsted, at opgaven, som allerede ifølge den gældende lovgivning var pålagt præsten, »ikke af nogen anden bekvemmelig kan opfyldes«. Desuden var det gavnligt for præsten som sjælesørger og »det egentlig bestyrende Medlem af Fattigcommissionen« at få kundskab om distriktets indbyggere. En sådan viden måtte præsten endvidere skaffe sig for at kunne føre de nye af- og tilgangslistor. ⁷³

Chefen for 3. departement, tidligere amtmand i Svendborg Herman Løvenskiold, udtalte sig i 1822, efter at sagen havde hvilet i nogle år, på linie med Ørsted. Indskærpelsen af de pligter, præsten allerede havde, men ikke overholdt, ville lette deres arbejde med fattigvæsenets bestyrelse. De ville fremtidig »uden videre byrdefuld Undersøgelse« kunne besvare det spørgsmål, de jævnlig blev stillet overfor: om en trængende var forsørgelsesberettiget i pastoratet eller ikke. Løvenskiolds erfaringer fra amtmandsembedet fortalte ham, at ind-

Den første side af den originale forordning 24/7-1822 om præsternes forpligtelse til at føre kontrol med beboerne.

(beror i DK. 1. dep. Registrantsag 926/1827).

XI Præsten som kontrolmyndighed

skærpelsen i almindelighed ville være præsterne »kjært«, da det ville befæste deres autoritet hos deres menigheder.⁷⁴

Det næste spørgsmål var, på hvilken måde sognepræsternes kontrol skulle foregå. Sjællands stiftamtmand C.S. von Bülow foreslog, at der skulle indføres et helt nyt register, hvor alle gårde, huse og indsidderboliger i sognet fik et nr., og præsten skulle føre alle af- og tilgange ind i registret.⁷⁵

Amtmand P.C. Stemann, Sorø, advarede mod at indføre foranstaltninger, der medførte minutøs kontrol og stort skrivearbejde; dette havde kun i enkelte tilfælde væsentlig værdi og ville virke fortrædeligt på beboerne. Danske Lovs bestemmelser var en god middelvej: den i sognet hjemmehørende eller velbekendte kunne frit uden formaliteter flytte rundt i sognet, medens den fremmede, den ubekendte måtte føres til undersøgelse hos præsten og af ham erklæres for en umistænkelig person, før hans ophold i sognet kunne tillades.⁷⁶

Stemanns betænkeligheder blev fulgt i den endelige forordning af 24/7-1822, hvor præsternes pligter blev indskærpet.⁷⁷ Præsten skulle modtage anmeldelse om alle fremmede, der kom til sognet, medmindre det drejede sig om »en bekjendt aldeles umistænkelig Person«. ⁷⁸ Præsten skulle derefter i overensstemmelse med D.L. 3-19-8 (jfr. ovenfor) undersøge den fremmedes pas og forhold og, hvis han fandt den fremmede mistænkelig, overlade ham til sognefogden. Præstens pligt til at indberette løsgængere til amtmanden indskærpedes også. Endelig præciseredes reglerne for skudsmål.

Udover en bestemmelse om husbondens pligt til at give tjenestetyendet skudsmål, der ikke måtte stride imod sandheden, pålagde forordningen enhver, der forlod sognet, en ubetinget pligt til at skaffe sig skriftlig skudsmål af præsten.⁷⁹ Præstens skudsmål skulle indeholde oplysninger om personens eventuelle fødsel, dåb, vaccination og konfirmation i sognet, og hvornår den pågældende sidst havde været til alters. Desuden skulle præsten anføre, hvad han vidste om vedkommendes »Vandel og Forhold« i sognet. Ifølge skoleanordningen af 1814 skulle skudsmålsattesten endvidere indeholde oplysninger om den pågældendes kundskaber og opførsel i skolen og under konfirmationsforberedelsen.⁸⁰ Skudsmålet skulle ved flytning til et andet sogn forevises og undertegnes af dette sogns præst inden 4 dage. Misligholdelse af forordningens bestemmelser stillede forholdsvis store bøder i udsigt til de fremmede, dem, der husede de fremmede, politimyndighederne og præsterne.

XI Præsten som kontrolmyndighed

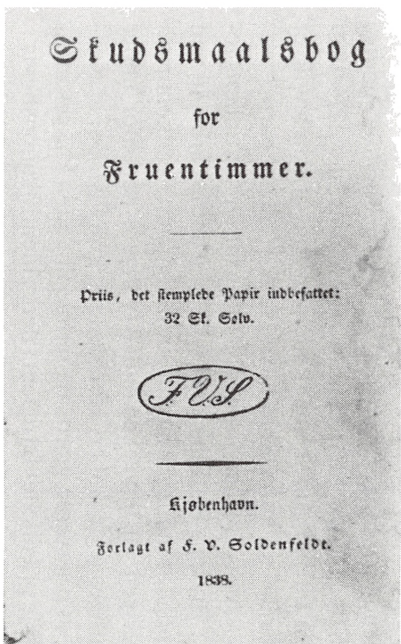
Indførelsen af de nye kirkebøger og indskærpelsen af anmeldelses- og skudsmålspligten gav præsten en temmelig stor kontrol med den fattigere del af hans menighed. Som nævnt i forrige afsnit hjalp dette præsten meget i hans arbejde med fattigvæsenet. Imidlertid var den nye personregistrering langt fra effektiv. I lang tid efter 1822 prægedes forsørgelsessager af, at personer slet intet skudsmål havde, eller at det i høj grad var ufuldstændigt. I nogle tilfælde kunne skudsmålet være helt bortkommet.⁸¹ Villadsen-sagen i Romdrup er et godt eksempel på, at en virkelig kontrol ikke lod sig etablere på én gang. Selv om det lykkedes at få udstedt et skudsmål til manden, var oplysningerne for store dele af hans liv yderst mangelfulde.⁸²

Sognepræsten i Gloslunde-Græshave (Lolland), dr. phil. Jørgen Borch, forsøgte at løse problemet. For at han i påkommende tilfælde kunne indføre alle de forlangte oplysninger i skudsmålet, afhørte han de beboere i sognet, som kirkebøgerne ikke gav oplysninger om. Dernæst sendte han en liste til nabopræsten i Dannemare over personer, der boede i Gloslunde, men var født i Dannemare Pastorat, og bad denne søge oplysningerne i kirkebogen.⁸³

Sognepræst S.A. Winther nægtede imidlertid pure at udføre arbejdet gratis. Oplysningerne kunne ikke uden videre slås op i kirkebogen, og han ville ikke fortrædige de gamle mennesker med at forlange, at de skulle skaffe oplysningerne.⁸⁴ Som henstillet af biskop P.O. Boisen, afviste Kancelliet Jørgen Borchs klage. Skudsmålspligten gjaldt kun personer, der flyttede over sognegrænsen, og ikke dem, der i kortere eller længere tid havde boet i sognet.⁸⁵

I 1832 forsøgte man at gøre skudsmålsføringen mere sikker ved at indføre skudsmålsbøger, der på landet skulle autoriseres af sognepræsten og forsynes med hans segl, som skulle sættes på en snor, der var trukket gennem hele bogen. Bøgerne skulle desuden være indbundet i stærkt pap.

De løse skudsmål var i mange tilfælde helt gået til eller ved »Smuds og Slid« blevet så utydelige, forrevne og ufuldstændige, at de ikke længere kunne anvendes til deres formål. Dette kunne både ske ved, at de gik igennem fleres hænder, eller ved at indehaverne med vilje forvanskede skudsmålene for at slette et ufordelagtigt vidnesbyrd. Kancelliet begrundede bl.a. indførelsen af en bedre ordning med, at de beskadigede skudsmål forårsagede »ofte langvarige, vidtløftige, for den Vedkommende stundom meget fortrædelige Undersøgelser«, når

Ane Chirilone Jensdatter
 blev ligesom mig i Romdrup
 1842 d. 28. ~~November~~ ^{Oktober} 1840
 blev ligesom mig kronet i
 Buderup Sogn Romdrup
 For som alle de andre der
 først var i den første Gang
 med Bogen og senere i den
 første i Bunderup Sogn, der
 3de Prædike af den første
 Skole - der for den første Gang
 i Bunderup Sogn og mig indtil
 den endelige Bogen
 Bunderup d. 20. Oktober 1840
 O. J. Fogh
 Præst i Bunderup Sogn
 November 1840
 Hjøbenhavn

Titelbladet og side 11 i skudsmålsbog for Ane Kirstine Jensdatter, født i Buderup Sogn 1824. Den gengivne side viser fremgangsmåden ved skiftedag: Først skulle husbonden som Villads Jensen i Romdrup her udtale sig om tyendets tjenesteforhold, dernæst skulle præsten i det hidtidige sogn påtegne skudsmålsbogen. Provst Fogh anførte pigens sidste altergang, samt at der intet havde været at udsætte på pigens opførsel. Endelig skulle præsten i det nye sogn påtegne skudsmålsbogen. I det foreliggende tilfælde foreviste pigen pastor Gjerløff skudsmålsbogen, da hun fik ny tjeneste i Støvring. (Aalborg lokalhistoriske Arkiv).

XI Præsten som kontrolmyndighed

præsten havde brug for oplysninger om personens levned og opholdssteder for at fastlægge hans forsørgelsessted.⁸⁶

Sognepræsterne havde pligt til at skrive deres mening om de skudsmålssøgendes livsførelse. Ofte var deres opfattelse af vedkommende influeret af, hvad husbonden mente. I anordningerne blev husbonderne og ikke præsterne pålagt at udforme skudsmålet i overensstemmelse med sandheden.⁸⁷ I nogle tilfælde kunne præsterne, når myndighederne pålagde dem at udtale sig om en kriminel person, fremhæve, at mandens rygte ikke svarede til husbondens skudsmål.⁸⁸

I 1833 blev det anbefalet præsterne at indføre bemærkninger i af- og tilgangslisten om ankomne personers skudsmål og afgangne personers livsførelse i menigheden.⁸⁹ Sognepræst Jens Møller opfordrede i sin udbredte »Haandbog for Præster« sine embedsbrødre til at følge »den ikke forkastelige Forsigtighedsregel« i kirkebogens anmærkningsrubrik kort at anføre de »ufordeelagtige Skudsmål«.⁹⁰ På den måde kunne præsten hurtigt finde frem til oplysningen igen, når han atter skulle beskæftige sig med vedkommendes forhold.

Nogle tilfældig udvalgte af- og tilgangslisters fra Hornum-Fleskum Herreder bekræfter, at Jens Møller ikke var alene om at benytte kirkebogen som huskeseddel. Sognepræsten har f.eks. i Buderup Sogns hovedministerialbog indført bemærkninger både i af- og tilgangslisten om, at de pågældende personers skudsmål var »meget godt«, »godt«, »ret godt«, »tåleligt«. Ud for Mette Marie Madsdatter, der 12/6-1839 kom fra Rold Sogn til Buderup, bemærkede præsten, at hun havde et »ikke godt« skudsmål, da hun i Rold havde født et uægte barn.⁹¹

Da skudsmålet var af stor betydning for fattigadministrationen, foreslog provst J.A. Brasen, Karrebæk, at lette præsternes arbejde ved at gøre det til en pligt at indtegne modtagen fattighjælp i vedkommendes skudsmål.⁹² Sagen vil blive behandlet fyldigere nedenfor under afsnittet om de fattiges ægteskaber. Her skal det kun fastslås, at Kancelliet ikke tillod, at præsterne gjorde de fattige til anden klasses mennesker ved at indføre prædikatet fattiglem i deres identifikationsbevis.

3. De fattiges ejendele

a) Registrering

Sognepræsten og fattigkommissionen havde forøgede beføjelser over for de fattige, der modtog forsørgelseshjælp. *For det første* var de

fattiges livsførelse som nævnt underlagt et vist tilsyn. Uværdigandel kunne medføre, at støtten blev indskrænket eller hørte helt op. Fattigkommissionen kunne endog i visse tilfælde idømme de fattige bødestraf for løsgænger.⁹³ Fattigkommissionens straffemyndighed kunne også træde i funktion, når fattiglemmer ikke opførte sig som ønsket. I 1839 bad pastor F.A. Hansen om amtets bemyndigelse til at straffe Anders Bonderup, Østerhornum Fattighus, med fængsel på vand og brød, hvis han atter viste sig beruset og opførte sig larmende og støjende. Amtmanden bestemte, at Anders Bonderup skulle alvorlig irettesættes i et kommissionsmøde, og hvis det ikke hjalp, kunne kommissionen idømme ham fængselsstraf i overensstemmelse med Plakat 14/12-1810 §§ 22-23. En betingelse for, at fattigkommissionen kunne anvende denne straf, var, at politimesteren deltog i beslutningen.⁹⁴ *For det andet* havde de fattige ikke fuld rådighed over deres bo. *For det tredje* blev der i 1824 indført restriktioner imod de fattiges adgang til at indgå ægteskab.

Fattigvæsenets gamle ret⁹⁵ til at få refunderet forsørgelsesudgifterne af de fattiges efterladte bo bekræftedes i Reglementet.⁹⁶ Derimod fandtes ingen regler for de fattiges rådighed over deres ejendele, medens de levede. Imidlertid varede det ikke længe, før fattigkommissionerne fandt på at sikre sig. Flere steder, f.eks. i Storvorde-Sejlfjord, foretog fattigkommissionen allerede i 1804 på eget initiativ registrering af de fattiges ejendele, således at fattigvæsenet vidste, hvad vedkommende ejede, og kunne hindre, at de afhændede noget. Samtidig blev ejendele vurderet, så de fattige ikke kunne ombytte dem med ringere.⁹⁷

I Thisted Amt forlangte amtmanden i 1806, at samtlige fattigkommissioner i amtet anskaffede registreringsprotokoller.⁹⁸ Plak. 14/12-1810, der generelt skærpede den politimæssige side af fattigvæsenet, blev registreringen af ejendele i levende live knæsat som princip, idet § 25 forbød nogen at overtage ejendele, som de forsørgede havde modtaget fra fattigvæsenet, og som var mærkede med fattigvæsenets mærke.⁹⁹

For at sikre, at de fattiges værdier ikke gik tabt, havde fattigvæsenet også den mulighed at lade registreringen tinglyse. Et par sager fra Thisted Amt¹⁰⁰ viser tydeligt, at tinglysning var nødvendig, når det drejede sig om fattiglemmers faste ejendom. Selv om fattigkommissionen havde registreret en fattigs ejendom, kunne det ifølge Kancelliet

XI Præsten som kontrolmyndighed

ikke forbydes ham at optage pant i ejendommen, da fattigkommissionen ikke havde sørget for tinglysning. En sådan tinglysning var retsbetjenten forpligtet til at foretage gratis,¹⁰¹ og kun den kunne hindre, at nye panthæftelser kunne optages.

De fattiges kreditorer kunne tage mere end den faste ejendom. I den ene af de nævnte sager fra Thisted Amt, spurgte sognepræst P. Schinnerup (Rær-Hansted-Vigsø) Kancelliet, om en kreditor kunne gøre udlæg i de klæder, som almisselemmer havde fået af »en menneskekærlig Christen . . . for at skiule deres Nøgenhed og afværge Vintestens Kulde«. ¹⁰² Af svaret fremgik, at kreditoren var i sin gode ret, medmindre fattigvæsenet havde mærket eller fået tinglyst ejendele.¹⁰³

Amtmand Bluhme i Aalborg Amt blev i 1839 af sognepræst Gjerløff stillet over for et lignende spørgsmål. En fattig mand i Sørup havde solgt to unge får med uld for »den høist lave Priis« 3 rbd. Præsten mente, de var mindst 5 rbd. værd. Præsten havde påtalt handelen over for faderen til køberen, »der meget skal befatte sig med at købe af den Fattige, som er i Forlegenhed«. Gjerløff spurgte amtmanden, om han var berettiget til som formand for fattigkommissionen at forlange handelen omstødt, da det var nødvendigt at sætte »Bom for den høist ubillige Maade, hvorpaa slige lavttænkende Personer« tiltuskede sig almisselemmernes effekter til stor skade for fattigvæsenet i fremtiden.¹⁰⁴ Amtmanden sympatiserede med præstens bestræbelser for, at den fattige kunne få sine får igen, men da fårene hverken var udleveret af fattigvæsenet og forsynet med mærke eller registrerede og registreringsforretningen blevet tinglyst, anså han det for umuligt at hindre handelen.¹⁰⁵

På samme måde kunne fattigvæsenet ikke hindre, at en uformuende, der endnu ikke var under fattigvæsenet, købte »en ussel« hedelod til en overdreven pris. Fattigkommissionen i Brøndum (Viborg Amt) var blevet kritiseret, at den ikke havde hindret handelen, hvilket fik sognepræst H.B. Lillelund til at pålægge sælgeren, som »eene har Fordeelen af denne Handel«, ansvaret for køberens forsørgelse i fremtiden.¹⁰⁶ Sælgeren nægtede naturligvis, og Kancelliet afviste at gribe ind, fordi køberen ikke fik fattighjælp.¹⁰⁷

Omsorgen for de fattige i de to sidstnævnte sager skyldtes mere hensynet til fattigvæsenets fremtidige økonomi end sand medlidenhed hos sognepræsterne.

I Hornum-Fleskum Herreder findes der en lang række eksempler på, at fattigvæsenet foretog registrering af de fattiges effekter. Nogle steder blev der indført særlige protokoller til registrerings- og vurderingsforretningen.¹⁰⁸ Mest systematisk synes registreringen at have været i Romdrup-Klarup, hvor flere trængende blev afvist, da de ikke ville lade deres ejendele registrere.¹⁰⁹

Der var stor forskel på, hvor strengt opsyn fattigvæsenet havde med de enkelte fattige. De familier, der kun midlertidigt var i knibe, havde man mindst kontrol med. Trængende af 1. klasse og især de, der som den 84 årige Laust Hansen kunne tænkes at ville sælge og forøde »et Stykke efter det andet af sit Tøj«, var underlagt den strengeste kontrol. I Laust Hansens tilfælde forbød kommissionen ham at afhænde noget uden tilladelse, og en liste over hans ejendele blev ført ind i kommissionsprotokollen.¹¹⁰

Præsterne spillede en stor rolle i disse kontrolforanstaltninger. De var i alle tilfælde vidende om, at de fandt sted, og havde tit givet ordre til, at de skulle iværksættes. Selve registreringen blev ofte foretaget af sognefogden og fattigforstandere, evt. med deltagelse af en lærer. Men der er en del eksempler på, at sognepræsten selv har deltaget og ført listen over de registrerede og vurderede effekter. Også når præsten ikke selv deltog, kunne han bagefter renskrive listen og bringe den på en sådan form, at den kunne sendes til tinglysning.¹¹¹

Når distriktet fik pålagt almisselemmer fra fremmede sogne, var man særligt grundig med kontrollen. I Mou blev alle tjenestekarl Christen Andersen Sundbyes ejendele transporteret op i præstegården. De 35 ejendele blev registreret og vurderet til 30 rbd. 3 M. og udover, at præsten førte listen ind i protokollen, sørgede han for at få den tinglyst.¹¹²

Endnu grundigere gik Aarestrup fattigvæsen under sognepræstens ledelse til værks over for betlersken Ane Nielsdatter, der efter en længere diskussion var blevet kendt forsørgelsesberettiget i Buderup Sogn.¹¹³ Først konfiskerede man en sum penge, som hun havde skaffet sig ved tiggeri, dels for at den ikke skulle gå tabt ved mangel på tilsyn eller ved andres egennytte, dels for at den kunne refundere noget af fattigvæsenets *fremtidige* udgifter.¹¹⁴ Senere, da præsten havde fået afklaret, hvem der skulle hente kvindens tøj i Ellidshøj, mødte han sammen med sognefogden op hos fattigforstanderen i Gravlev, hvortil tøjet var bragt, for foreløbig at tage tingene i øjesyn.

XI Præsten som kontrolmyndighed

Ejendelene fandtes i to kister, og desuden havde Ane Nielsdatter en gammel, men dog brugelig rok. Hun ejede en »stor Deel gode Fruentimmer-Klæder og Linned« samt »adskillige Pjalter og ubetydelige Ting«. Af dette fik hun selv udleveret linned og nogle klæder, medens alt andet af værdi blev lagt ned i den store kiste, »hvortil jeg Schønning tog Nøglen i Forvaring«. ¹¹⁵

Et halvt år senere var præsten og sognefogden igen forsamlet hos fattigforstanderen for at foretage den endelige registrering både af de klæder, Ane Nielsdatter fik lov at beholde, og de ejendele, der »ej kunde skjønnes i hendes nærværende Forfatning at være til nogen sand Nytte«, og som ellers blot ville blive »fordærvede«. Disse ejendele blev bortauktioneret under ledelse af præsten for ialt 28 rd. 5 M. ¹¹⁶

Den fremgangsmåde, som her blev benyttet, at den fattige ikke blot blev frataget retten til frit at råde over sit bohave, men ovenikøbet måtte afgive en stor del af det, blev også anvendt i nogle tilfælde over for fattige ægtepar, når den ene af parterne døde. ¹¹⁷ Formålet med disse foranstaltninger var dels at hindre, at folk henvendte sig om hjælp hos fattigvæsenet, uden at det var absolut uomgængeligt for livets opretholdelse. ¹¹⁸ Dels skulle det sikre, at de egentlige arvinger ikke fik overladt den fattiges ejendele, medens vedkommende endnu levede. Sognepræst G.C. Krog mente dog, at det sidste ikke helt kunne hindres. De fattige var sikkert så kloge at forære en del af ejendelene bort inden registreringen. ¹¹⁹

b) Begravelse og skifte

Endnu tydeligere kom de fattiges manglende rettigheder til udtryk i forbindelse med dødsfald.

Fattigvæsenet måtte ikke kun afholde begravelsesomkostninger for de faste almissenydere, men i en række tilfælde henvendte andre fattige sig til sognepræsten om midlertidig hjælp til ligkisten. Fattigregnskaberne indeholder mange eksempler herpå.

Begravelsesudgifterne skulle, hvis slægtninge ikke kunne eller ville sørge for begravelsen, normalt udredes af, hvad de fattiges efterladenskaber kunne indbringe. ¹²⁰ Begravelsesomkostningerne omfattede i regelen kun ligkisten, da både præsten og degnen skulle foretage begravelsen gratis, og beboerne var pligtige til at kaste graven og bære

kisten.¹²¹ Men da en del fattige kun stort set ejede de pjalter, de gik i, kunne begravelsen ikke dækkes ind. I en del sådanne situationer aftalte præsten (fattigkommissionen) med den efterladtes familie eller andre, at de sørgede for begravelsen (eller en del af udgifterne) mod at få efterladenskaberne.¹²²

Begravelsesomkostningerne blev i regelen holdt på det lavest mulige niveau. Kisten skulle være simpel – måtte ikke koste over 3–4 rbd., og der måtte ikke holdes traktement efter begravelsen, og dødsfaldet måtte ikke annonceres. Når kisten var dyrere (f.eks. 16–18 rbd. i Vokslev 1818), eller når præsten sørgede for et glas til dem, der bar og fulgte, blev det i flere tilfælde påtalt af provsten ved revisionen.¹²³ Når et fremmed distrikt skulle refundere begravelsesomkostningerne, fremhævede sognepræsten i flere tilfælde for senere at undgå kritik og eventuelt besvær med at få betalingen indkrævet, at han sørgede for, at begravelsen skete på sparsommeligste måde efter »den Afdødes Stand og Vilkaar«. ¹²⁴

Et bilag i Aarestrup-præstens regnskab for 1809 affattet af forstander Poul Damborg fortæller, at det kunne være svært at holde udgifterne for begravelsen nede på et absolut minimum:

»Paa Sognepræstens Hr. Schjønnings Anmodning har jeg med stor møje faat en Mand til at kaste en Grav til den afdøde Almissem Anne Marie Mortens Datter, men ikke for Ringere end 1 rd., da han 2 fulde Dage i Snefog maatte arbeide i den haarde frosne Jord, og derved fordærvede sine Redskaber – og sit Helbred«. ¹²⁵

Englandskrigenes krise og den deraf følgende fordyrelse af fyrretræ til ligkisterne fik fattigkommissionerne til at overveje billigere løsninger. De fleste steder gik man over til kister af vidjer og strå.¹²⁶ I Aarestrup fandt kommissionen endog disse for kostbare og ville gøre forsøg med bøgetræ.¹²⁷ Den mest radikale løsning blev foreslået i tidsskriftet *Pennia* 1808, at begrave de fattige uden ligkiste.¹²⁸ Sognepræst Johan Grundtvig i Udby-Ørslev fandt det ikke menneskeværdigt, at de fattige skulle begraves i halm, og han tilbød selv at betale for mere solide kister.¹²⁹

At fattigforsørgelse medførte afgivelse af rådighed over eget bo til fattigvæsenet kom også tydeligt frem under skifteforvaltningen. Fattigvæsenet havde førsteret til at få alle sine urefunderede fattigbidrag dækket af den efterladtes bo.¹³⁰ Dette gjaldt både løsøre og fast ejen-

XI Præsten som kontrolmyndighed

dom.¹³¹ Efterlevende ægtefælle eller børn kunne dog få nogle efterladenskaber, når de var uundværlige for dem.¹³²

Der kunne opstå strid, om landgilde og skatter til godsejeren gik forud for fattigvæsenets arv. Den store lodsejer i fattigkommissionen var i sådanne situationer ikke på fattigvæsenets side, der måtte repræsenteres af præst og fattigforstandere. Medens parterne i Mou i 1829 enedes om at dele boets overskud,¹³³ måtte en tilsvarende sag samme år i Romdrup afgøres af Kancelliet. Fattigvæsenet trak her det korteste strå, da man ikke havde sørget for at få kravet tinglyst.¹³⁴ I de tilfælde, hvor fattiglemmer selv arvede efter deres familie, tog fattigvæsenet også pengene. Den fattige fik slet ikke arven at se, da skifteforvalteren sendte den direkte til sognepræsten.¹³⁵

Skifteforvaltningen af et fattiglems bo foregik lemfældigere end ved skifte efter folk med rådighed over eget bo.¹³⁶ Da fattigvæsenet »de jure« overtog den fattiges efterladenskaber, skulle den sædvanlige skifteforvalter ikke benyttes.¹³⁷ Det ville blot give fattigkassen udgifter.¹³⁸ Fattigkommissionen eller i praksis præsten kunne selv foretage skiftet, og først når der blev overskud, efter at fattigvæsenet havde fået alle sine udgifter dækket, kunne arvingerne komme i betragtning. Hvis arvingerne var myndige, behøvede retsbetjenten slet ikke at medvirke, selv om boet havde et mindre overskud – præsten havde selv ret til at udbetale pengene til arvingerne. Dette fremgår af herredsfoged Lynges svar til sognepræst Bøggild, der havde spurgt, om han skulle sende herredsfogden overskuddet på 12 rbd. 38 sk. i Dorothea Nielsdatters bo, eller om herredsfogden »behagelig vil meddele mig Fuldmagt til at skifte dem imellem de længselsfulde Arvinger«. ¹³⁹

Helt uden kontrol med de fattiges dødsfald var overøvrighederne ikke. Som omtalt ovenfor skulle det klart fremgå af præsternes fattigregnskaber, hvornår eventuelle dødsfald havde fundet sted, og om fattigvæsenet havde haft indtægter af boet.¹⁴⁰ Frd. 12/9–1792 krævede desuden, at alle dødsfald straks skulle anmeldes til stedets skifteforvalter, der skulle optegne det i sin skifteprotokol.¹⁴¹ Da kravet ikke blev overholdt, forbød Kancelliet i 1810 præsterne at kaste jord på nogen, førend de fra skifteforvalteren havde modtaget bevis på, at dødsfaldet var anmeldt.¹⁴² Når det drejede sig om et fattiglem, var fremgangsmåden den, at præsten anmeldte dødsfaldet til herredsfogden/birkefogden,¹⁴³ hvorefter denne sendte »Jordseddel« til præsten, der så kunne foretage begravelsen.¹⁴⁴

XI Præsten som kontrolmyndighed

Anders Sandøe Ørsted (1778-1860) havde som deputeret i Danske Kancelli 1813-48, generalprokurør 1825-48 og kgl. kommissarius ved Stænderne i Viborg og Roskilde en enorm indflydelse på lokaladministrationen. Også som lærer i kirkeret ved Pastoralseminariet 1809-26 havde han betydning for præsterne som administratorer. (det romantiske litografi af Ørsted er fra 1821. Det kgl. Biblioteks Billedsamling).

I 1820 fik præsterne som en ekstra kontrolforanstaltning pålagt at indsende en årlig liste over alle jordede personer til skifteforvalterne.¹⁴⁵ Indførelsen af disse lister, som skifteforvalterne skulle videre-sende til Kancelliet, betød, at fuldmægtig A. Møller, Revisionskonto-ret for Skifterne og de offentlige Stiftelsers Midler, efter at have sam-menlignet dem med skiftedesignationerne, i en lang række tilfælde kunne påtale, at adskillige dødsfald ikke var blevet anmeldt til skifte-forvalterne. Præsterne anså det ikke for nødvendigt, fordi de afdøde hørte under fattigvæsenet.¹⁴⁶ Møller mente, at de pågældende præster havde handlet ulovligt ved at kaste jord på de afdøde fattige, inden skifteforvalterens attest forelå. Desuden anså han fattigkommissi-onernes behandling af de fattiges bo for uberettiget. Når en fattig havde umyndige arvinger, burde det være skifteforvalteren, der skulle undersøge, hvorvidt der var et overskud til skifte og deling. Men det var umuligt for skifteretten at tage sig af sagen, når præsten ikke anmeldte dødsfaldet.¹⁴⁷

Sognepræst N. Steenberg, Gerlev-Draaby (Horns Herred), der var en af de kritiserede præster, anførte, at kommissionen siden 1803 havde anset sig for kompetent skiftevalter i de fattiges bo, og at man

XI Præsten som kontrolmyndighed

derfor ikke mente sig forpligtet til at anmelde dødsfaldet noget andet sted.¹⁴⁸ Birkefoged K.v. Hadeln anfægtede ikke præstens opfattelse, blot fremhævede han, at skifteforvalteren måtte være fritaget for at redegøre for disse skifter, når dødsfaldene ikke anmeldtes.¹⁴⁹

Generalprokurør A.S. Ørsted afgjorde spørgsmålet om de fattiges skifte. Han fandt ingen grund til at ændre den almindeligt benyttede fremgangsmåde, at almisselemmers bo uden videre behandledes af fattigkommissionen. Kun i det yderst sjældne tilfælde, hvor der var overskud, skulle dette afleveres til skifteretten. Ørsted mente, at denne ordning ville spare skifteforvalterne for arbejde og fattigvæsenet for unødige udgifter, og den var fuldt forsvarlig, da fattigkommissionen som en offentlig autoritet næppe ville »forvanske« noget. Derimod skulle kravet om, at de fattiges dødsfald blev anmeldt til skifteforvalteren, indskræpes.¹⁵⁰

Gejstligheden havde således gennem sognepræsternes formandskab for fattigkommissionerne bevaret en del af sin skiftejurisdiktion, som ellers var blevet afskaffet samtidig med indførelsen af amtsprovsteembederne i 1806.¹⁵¹

c) Auktion

Salget af efterladenskaberne var det afsluttende led i bobehandlingen. Ligesom ved skiftebehandlingen skulle retsbetjenten heller ikke her indblandes. Kancelliet gentog flere gange, at et gammelt reskript fra 1735 stadig var gældende. Heri bestemtes, at præsten kunne beskikke degnen og sine medhjælpere til gratis at forestå auktionen. Herved blev det undgået, at udgifterne kom til at omfatte en væsentlig del af auktionens ofte beskedne overskud.¹⁵²

I nogle tilfælde opgav fattigkommissionen at afholde auktion, da efterladenskaberne kun bestod af nogle fattige pjalter, der ikke var værd at auktionere.¹⁵³ Men bortset fra sådanne tilfælde er det almindelige indtryk af de bevarede kilder om auktionerne, at alt kunne sælges. Selv de mest slidte gangklæder kunne genbruges. Når »1 Kurv med Ragelse« ikke kunne sælges under en auktion i Frejlev i 1824, må indholdet virkelig have svaret til sit navn.¹⁵⁴

Ligesom det var tilfældet med registreringen af ejendele, kunne præsten enten lede auktionen eller uddelegere hvervet til fattigforstanderne, sognefogden eller læreren.¹⁵⁵

XI Præsten som kontrolmyndighed

Her skal kun anføres et par eksempler fra den bevarede registrerings- og auktionsprotokol fra Romdrup-Klarup, hvor præsten forestod auktionen. Den første auktion fandt sted 26. april 1825 hos gård-ejer Anders Møller i Klarup, fordi den afdøde tjenestekarl Jens Madsen, hvis efterladenskaber var auktionens genstand, havde tjent her. Sognepræst O. Chr. Fogh opførte de enkelte ejendele i protokollen i følgende skema:

Vahrene	Vurdering	Auct. Sum	Kjøberne
---------	-----------	-----------	----------

Der indkom i alt 22 rbd. 14 sk. Præsten købte selv et par nye støvler for 1 rbd. 4 M. 12 sk. (vurderet til 1 rbd. 4 M.) og et par gamle støvler for 1 M., hvilket svarede til vurderingen.

Den anden auktion fandt sted 12. marts 1829 over afdøde almisselem og husmand Peder Thomsen og hustrus efterladenskaber. Inden auktionen startede, fremlagde sognepræsten en oversigt over den fattig-hjælp, familien i perioden 1820–29 havde modtaget (i alt 67 rbd. 2 M. 12 sk.) og gjorde på fattigvæsenets vegne krav på at få beløbet forlods udbetalt af boet.

Pastor Fogh førte protokollen, men udelod denne gang vurderings-summen. Præsten bevidnede sammen med to medauktionsmænd (den ene med »paaholden Pen«), at det auktionerede »var efter vor Overbevisning og Kjendskab, alle de Afdødes Efterladenskaber«. Pastor Fogh har i en senere indførsel i auktionsprotokollen redegjort for auktionens udfald.¹⁵⁶ Boet indbragte i alt 45 rbd. 12 sk., men deraf fik en datter, der havde opvartet forældrene, 3 M. 7 sk. Fattigvæsenet indkøbte selv (sikkert til andre fattiglemmer) ejendele for 3 rbd. 4 M. 14 sk. Restbeløbet på 40 rbd. 4 M. 7 sk. skulle have været ført som indtægt i regnskabet for 1829, men da boet skyldte landgilde og skatter til Lindenberg, blev der som ovenfor nævnt intet til overs til fattigvæsenet.¹⁵⁷

For at hindre, at fattigvæsenet senere fik problemer med at inddrive pengene fra køberne, eller at køberne klagede over effekterne, var der sikkert i de fleste tilfælde forud for auktionen opstillet klare retningslinier. Et bilag til fattigregnskabet for Sønderholm-Frejlev 1824¹⁵⁸ indeholder et eksempel på auktionsregler:

XI Præsten som kontrolmyndighed

- 1) Vahrene modtages ved Hammerslaget i den Stand de befindes, uden videre An- eller Tilsvar af Auctionsretten.
- 2) Det kjøbte betales contant, saa hastig Hammerslag er skeet.
- 3) Uvederheftiges Bud antages ikke.

Ved disse auktioner solgte præsten og hans medhjælpere en afdøds mest personlige ejendele, uden at den nærmeste familie kunne hindre det. Deres eneste mulighed for selv at overtage f.eks. forældrenes bohav var at betale al den modtagne hjælp tilbage. Enkeltdede kunne de måske overtage ved at byde på auktionen, men på lige fod med alle andre. Selve formen – den offentlige auktion, der uden tvivl tiltrak en mængde nysgerrige fra nabolaget – bidrog også til at gøre situationen ubehagelig for de efterladte.

Selv om generalprokurør A.S. Ørsted¹⁵⁹ og rentekammerkommitteret J.O. Hansen¹⁶⁰ muligvis har ret i, at fattigvæsenets skifteforvaltning var forsvarlig, fordi en offentlig institution næppe ville »tilvende sig Noget«, som ikke tilkom den, var den lemfældige skifteforvaltning og den deraf følgende offentlige auktion i høj grad med til at placere de fattige som mindreværdige mennesker.

4. De fattiges ægteskaber

Personregistrering, skudsmålsvang og fattigvæsenets rådighed over de fattiges bo blev ikke anset for tilstrækkelige kontrolmidler. I 1824 indskrænkedes de fattiges ret til at indgå ægteskab.

Forspillet til den nye bestemmelse var en cancellihøring af alle overøvrigheder i 1817. Kancelliet havde fået underretning om, at de fattiges antal på landet tiltog i betænkelig grad, både fordi det var for let at opnå understøttelse, og fordi mange unge mennesker, der ikke havde udsigt til at ernære sig selv, indgik ægteskab. Svarene til Kancelliet skulle indeholde en oversigt over, hvordan man kunne formindske ulemperne.¹⁶¹

Spørgsmålet om forøgelsen af den fattigere del af befolkningen var i nogen grad affødt af Malthus' befolkningsteori.¹⁶² Men ikke alle var enige om cirkulærets påstand om, at de fattiges antal var i stigen. Flere jyske amtmænd mente tværtimod, at antallet var faldet en smule, og at befolkningstallet i Nørrejylland ikke var for stort (andre havde set en

indskrænkning af ægteskabsretten som et middel til at begrænse befolkningstilvæksten).¹⁶³ Amtmanden i Viborg anså natmandsfolket for at være det egentlige problem.¹⁶⁴ Men denne grundindstilling hindrede ikke de jyske amtmænd i at foreslå indgreb over for de fattige.

I de fleste betænkninger fra amtmænd, lensbesiddere, politimyndigheder og en del gejstlige blev der angivet en lang række mulige foranstaltninger. De vigtigste var oprettelse af tvangsarbejdshuse, formindskelse af retten til at udparcellere, indskrænkning i retten til giftermål og forskellige indgreb over for løssagtighed og umoral. De to første midler ligger det uden for denne afhandlings rammer at behandle, da de ikke særligt vedrører præstens område.¹⁶⁵ Blot skal det nævnes, at tvangsarbejdshuse ikke blev indført, da de ville blive kostbare at oprette og ikke uden vanskelighed kunne indpasses i de små fattigdistrikter på landet. En del gejstlige havde sympati for tvangsarbejdstanken.¹⁶⁶

Mange betænkninger, heriblandt fra en række sjællandske præster,¹⁶⁷ mente, at den frie ret til at indgå ægteskab, uanset om de pågældende kunne ernære sig selv, var en hovedårsag til fattigvæsenets store udgifter. Nogle betænkninger gik ind for et absolut forbud imod ægteskab for personer, der ikke havde udsigt til at ernære sig.¹⁶⁸ Andre foreslog, at ubemidlede skulle stille en kaution på en vis sum penge til fattigkassen, før ægteskabet kunne tillades. Det skulle forhindre, at fattigfolk giftede sig på fattigvæsenets regning.

De fleste ville dog nøjes med en aldersbegrænsning, da det var meget vanskeligt at afgøre, hvem der på længere sigt havde mulighed for at klare sig selv. Aldersgrænsen varierede temmelig meget. Mest almindelig var 18–20 år for kvinden og 25 år for manden – borgmester P.L. Birch, Slagelse, foreslog hhv. 25 år og 30–35 år.¹⁶⁹ Desuden skulle manden ifølge mange betænkninger have aftjent den aktive del af sin værnepligt, førend præsten måtte vie ham.

Der var dog langt fra consensus om det berettigede i at gribe ind i den frie ægteskabsret. Aalborg- Amtmanden mente slet ikke, at utidige ægteskaber var så udbredt som antaget,¹⁷⁰ andre anså indgrebet for at være et brud på den borgerlige frihed. De fleste modstandere havde ganske vist ikke noget imod forslaget som sådan, men de var alvorligt bange for konsekvenserne. Blev ægteskaber forbudt, ville usædeligheden vokse. Resultatet ville blive uægte børn, og det ville være langt mere bekosteligt for fattigvæsenet at forsørge disse end at støtte ube-

XI Præsten som kontrolmyndighed

midlede familier, hvor man i det mindste kunne håbe på, at de kunne klare sig selv et stykke tid. Flere betænkninger foreslog, at man snare- re burde indføre foranstaltninger, der gjorde skilsmisser vanskeligere.

Amtmændene i Thisted og Svendborg var betænkelige ved, at et eventuelt forbud mod ægteskab skulle administreres af præsten. Amt- mand G.A. Faye (Thisted) var imod, at det blev overladt præsten at bedømme, om de pågældendes økonomiske forhold kvalificerede dem til ægteskabet, for selv om der blandt gejstligheden fandtes mange værdige embedsmænd, så var der mange, som ville »misbruge saadan Rettighed til Næring for deres Hevn eller Vindesyge«. Ifølge Herman Løvenskiold i Svendborg betød overdragelsen af myndigheden til præ- sterne, at manges lykke kunne blive afhængig af »et hierarchisk De- spotie.«¹⁷¹

Derimod var næsten alle betænkninger enige om, at der måtte træf- fes foranstaltninger imod den postulerede stadigt stigende umoralitet og løbsagtighed på landet. Der måtte gribes ind over for luksus i klæder og levemåde, julestuer, fastelavngilder, ulovlig krovirksomhed o.lign., da dette førte armod, usædelighed og uægte børn med sig til stor skade for fattigvæsenet. Mange betænkninger foreslog store straffe for lejermål¹⁷² og forøgede alimentationsbidrag til fædrene. Mange mente, at præsterne havde en særlig forpligtelse til at modar- bejde usædeligheden blandt folk. Det kunne især ske ved at hæve religionens anseelse.

Sognepræst Ole Arntzen, Sønder Vissing-Voerladegaard (Aarhus Amt) foreslog at modvirke løbsagtigheden på en speciel måde. Kvinder, der var blevet besvangret, og folk, der var forarmede ved drukkenskab, skulle forsørges i det sogn, hvor »skaden« var opstået, og ikke der, hvor vedkommende var forsørgelsesberettiget. Han begrundede det med, at et sogn eller pastorat var »eet Legeme, eet Samfund«, og at det var rimeligt, at det kom til at bøde for de »Uordener og Laster, som dets Lemmer begaae«. En sådan ordning ville samtidig få præsten og hans sognefolk til ved eget eksempel og gode formaninger at forebygge lasten.¹⁷³

I de følgende år var spørgsmålet om de »letsindige ægteskaber« flere gange under overvejelse i Kancelliet.¹⁷⁴ Overvejelserne fandt deres afslutning i 1824, efter at ægteskabsspørgsmålet i almindelighed havde været drøftet i Kommissionen til Kirkelovenes Revision, og efter at biskop Münster havde forelagt Kancelliet en konkret sag, hvor biskop- pen anså et bestemt ægteskab for uheldigt, men lovligt.¹⁷⁵

XI Præsten som kontrolmyndighed

Som foreslået af kirkelovskommissionen fastsatte § 3 nr. 1 i »Frd. ang. Præsternes Embede med Hensyn til Ægteskab« aldersgrænsen til 20 år for manden og 16 år for kvinden. Denne bestemmelse havde intet med fattigvæsenet at gøre, da den gjaldt for alle og ikke kun dem, der ikke kunne ernære sig selv.¹⁷⁶ Derimod indskrænkede § 3 nr. 10 retten til ægteskab for par, hvor en af parterne nød eller som voksen havde nydt »nogensomhelst« urefunderet fattighjælp. Et sådant ægteskab måtte kun indgås med tilladelse fra fattigkommissionen i mandens forsørgelseskommune.¹⁷⁷

Chefen for 3. departement Herman Løvenskiold, der i 1817 havde været betænkelig ved at indføre ægteskabsrestriktioner, mente nu, at »Billighed og Retfærdighed« syntes at kræve »at den Commune, som er pligtig til at forsørge disse Personer, maa have Ret til at nægte dem at indgaae Ægteskab, naar der er en rimelig Formodning til, at deres Forsørgelse derved vil blive byrdefuldere.«¹⁷⁸ Løvenskiolds ændrede opfattelse skyldtes, at 1824-bestemmelsen var mildere end de ordninger, der blev ventileret i 1817–18. Dengang omfattede restriktionerne ikke blot folk under fattigforsorgen, men alle, man frygtede ikke kunne klare sig selv på længere sigt.¹⁷⁹

Præsten fik herved endnu et kontrolmiddel at administrere. Det var ham, der skulle afgøre, om ægteskabsbetingelserne var opfyldt. I en del tilfælde, hvor han ikke kendte de pågældendes forhold, måtte han foretage undersøgelser, før han kunne vie parret. Da fattighjælpen kunne være ydet udensogns, kunne overholdelsen af det nye ægteskabskrav volde præsten temmelig meget besvær. Præsten har utvivlsomt i en række tilfælde fået reaktioner fra menigheden, når lysning af fattigfolks ægteskab fandt sted 3 søndage i træk.¹⁸⁰ Sådanne protester medvirkede ikke altid til at opklare spørgsmålet om fattighjælp, men gav præsten besvær med at få afkræftet rygter.

Et eksempel fra Skorup-Tvilum (Skanderborg Amt) giver indtryk af de vanskeligheder, præsten kunne komme i. En kvinde, der i nogle år havde opholdt sig i pastoratet, ønskede ægteskab med en mand fra et nabosogn. Da hun tidligere havde modtaget understøttelse fra et tredje sted, forlangte sognepræst Jacob Kjær »naturligviis«, at hun »skulde berigtige Understøttelsen, førend jeg [dvs. Kjær] vilde protocollere Egteskabet«. Hun skaffede derefter bevis fra fattigkommissionen på, at fattighjælpen var hende eftergivet, og præsten begyndte at tillyse ægteskabet.

XI Præsten som kontrolmyndighed

Derefter protesterede fattigkommissionen i Skorup-Tvilum imod præstens disposition, da den mente, at kvinden, hvad enten fattighjælpen var refunderet eller eftergivet, ikke måtte indgå ægteskab »med nogensomhelst Mandsperson«, før der var skaffet tilladelse fra mandens nuværende forsørgelsessteds fattigvæsen. Præsten sluttede sin indberetning til Kancelliet med at anføre et argument, der tydeligt viser, at han ikke støttede kommissionens forsøg på at hindre ægteskabet: præsten fremhævede, at manden var 30 år og kvinden 34, og at begge var »friske og sunde«. ¹⁸¹

Amtmand Hans Lindholm i Skanderborg mente slet ikke, sagen vedkom fattigkommissionen i Skorup, da ingen af parterne havde modtaget hjælp herfra, og det »turde være utvivlsomt, at Præsten alene har at afgjøre, hvorvidt han troer at kunne forsvare Udførelsen af en eller anden ministeriel Forretning«. ¹⁸² Kancelliet støttede imidlertid Skorup FK's standpunkt, at den blotte eftergivelse af fattighjælpen ikke var tilstrækkeligt til at gøre ægteskabet lovligt, understøttelsen skulle virkelig refunderes. ¹⁸³

Selv om kvindens tilkommende mand nu var villig til at tilbagebetale den hjælp, hun havde modtaget, måtte præsten atter udsætte vielsen. Der opstod tvivl om, manden også skulle refundere den understøttelse, hendes uægte børn havde nydt. Pastor Kjær, der stadig var stemt for ægteskabet, havde nu fundet et nyt argument:

»Sluttelig finder jeg fornøden at tilføje, at det er mig aldeles ligegyldigt, enten Egteskabet tillades eller ikke; men Communen kan det ingenlunde være ligegyldigt; thi da de forlovede holde sig tilsammen, og sandsynligvis avle Børn sammen, saa blive Børnene i første Tilfælde ægte, i sidste Tilfælde uægte«,

og da vil faderen med mindre omhu sørge for deres underhold og opdragelse. ¹⁸⁴

Amtmand Lindholm var ikke i tvivl om, at en streng fortolkning af lovgivningen krævede tilbagebetaling af hjælpen til de uægte børn, men bad Kancelliet overveje, om ægteskabet ikke kunne tillades, selv om det ikke skete. ¹⁸⁵ Kancelliet fastholdt den strenge fortolkning, at de uægte børns fattighjælp skulle refunderes, før moderen måtte indlade sig i ægteskab, medmindre mandens forsørgessogns fattigvæsen havde billiget det. ¹⁸⁶

Sognepræst Kjær måtte således spørge Kancelliet til råds to gange midt under lysningsperioden. I andre tilfælde kom præsterne derimod

uforvarende til at vie personer, hvorom det senere blev oplyst, at de havde modtaget fattighjælp udensogns. Det var bl.a. sket for flere præster i Sorø Amt, og disse henvendte sig derfor til provst J.A. Brasen og foreslog, at der blev udformet en for præsten mere betryggende ordning. Præsterne måtte i øjeblikket enten ved »privat Opofrelse« bringe sagen ud af verden eller affinde sig med, at den blev indberettet til Kancelliet. Provst Brasens reaktion var hans ovenfor nævnte forslag til Kancelliet om, at præsterne i skudsmålsbøgerne indtegnede modtagen fattighjælp.¹⁸⁷

Biskop Mynster støttede Brasens forslag, da han ikke fandt det rimeligt, at præsten »uden nogen Brøde fra sin Side« pådrog sig »megen Uleilighed og Ansvar«. Skulle præsten endvidere påtage sig vidtløftige undersøgelser, ville det forhale ægteskabets indgåelse. Biskoppen bad desuden Kancelliet tage stilling til et problem, mange præster var i tvivl om: omfattede forordningens udtryk »nogensomhelst« fattighjælp også ydet interimshjælp. Mynster mente ikke, at en sådan støtte burde kunne forhindre et ægteskab, hvis vedkommende ikke i øvrigt faldt fattigvæsenet til byrde.¹⁸⁸

Kancelliet afviste, at der var grund til at indføje modtagelse af fattighjælp i skudsmålet. Præsten skulle blot inden vielsen sikre sig, at mandens forsørgelsessteds fattigvæsen billigede ægteskabet. Interimshjælp var tilstrækkelig til forbud, da det kunne formodes, at en person, der ikke kunne tilbagebetale denne, heller ikke ville være i stand til at forsørge en familie. Men Kancelliet tilføjede, at dette ikke betød, at fattigkommissionen nødvendigvis skulle kræve refundering af al støtte.¹⁸⁹

Senere udtalte Kancelliet, at præsterne måtte foretage en vielse, hvis de havde undersøgt skudsmålene og modtaget forlovernes løfte om, at der intet var til hinder for ægteskab.¹⁹⁰ En betingelse var dog, at præsten ikke havde nogen som helst grund til at antage, at vedkommende alligevel på trods af forløftet havde modtaget fattighjælp. I det sidste tilfælde påtog præsten sig et moralsk og juridisk ansvar over for fattigvæsenet, hvis han foretog vielsen.¹⁹¹

1824-forordningen betød, at præsten og fattigkommissionen kunne beskære de fattiges personlige frihed. Havde en person modtaget fattighjælp, kunne fattigvæsenet bestemme, hvem vedkommende måtte gifte sig med, og hvis partiet blev accepteret, opstille specielle betingelser for at gå med til ægteskabet. Fattigkommissionsprotokollerne

XI Præsten som kontrolmyndighed

for Gunderup-Nøvling og Ø. Hornum indeholder nogle eksempler på sådanne betingelser.

Lettest var det for almisselem Mariane Kiær at opnå kommissionens tilladelse til det attråede ægteskab med Peder Bælum. Af 22 års almisse skulle fattigkassen have refunderet 5 rbd. Sedler.¹⁹² I Ø. Hornum bad fattiglem Anders Johansen i 1840 om tilladelse til at gifte sig uden at refundere den oppebårne fattighjælp. Kommissionen forlangte, at han skulle give afkald på »hvilken som helst Fattigbidrag til hans Børn«, som hidtil havde modtaget fattighjælp.¹⁹³

Endnu skrappe betingelser stillede fattigkommissionen i Gunderup for at tillade husmand og skomager Jens Jensen Lundsgaards ægteskab med Anna Pedersdatter. I stedet for at tilbagebetale hendes fattigunderstøttelse måtte de love at ville

»saalænge vi leve begge eller een af begge, forsørge den sig hos os opholdende hendes Søstersøn Søren Nielsen, der er vanvittig, med alt Fornødent til Klæde, Føde, Huuslye med videre af navnlig Slags, samt hvis vi ham overleve at give ham anstændig Begravelse, alt uden nogensomhelst Byrde og Udgift for Fattigvæsenet«.

Parret skulle til gengæld oppebære Søren Nielsens hidtidige almisse, men måtte love aldrig at ville forlange den forhøjet.¹⁹⁴

Disse sager viser, at fattigkommissionerne mere eller mindre stiltende støttet af præsten så yderst økonomisk på ægteskabssagerne og benyttede deres ret til at forhindre ægteskabet til at opnå den størst mulige økonomiske fordel for fattigkassen. 1824-forordningens indskrænkning af de fattiges ret til ægteskab stillede dem i et ydmygt forhold til præst og kommission og bidrog i høj grad til at udbrede forestillingen om fattiglemmerne som mindreværdige samfundsborgere.

XII Konklusion: Præsten og de fattige 1803-1841

Præsternes opgaver i fattigvæsenet i perioden fra fattigreglementets tilblivelse og indtil kommunalreformen i 1841, falder inden for tre hovedområder.

Omsorgs- og forsørgelsessiden gav sig udtryk i, at præsterne sørgede for interimshjælp til nødstedte, udarbejdede årlig forsørgelsesplan og ligning, var med til at uddele almisse, skaffede de fattige indkvartering og arbejde, sørgede for sygehjælp og tog sig af de åndssvage.

Det andet hovedområde, præsterne måtte tage sig af, var det regnskabsmæssige: Betale regninger, udarbejde regnskabet, sørge for at få det revideret, forestå kirkeindsamlinger, være kasse- og legatbestyrer.

Den tredje side af præsternes virksomhed var den kontrolmæssige. De førte personregistrering, anmeldte løsgængere til amtet, udstedte og påtegnede skudsmål, deltog i kontrollen af de fattiges ejendele, forestod skifteforvaltningen af de fattiges bo og havde hovedansvaret for, at indskrænkningen af de fattiges ret til at indgå ægteskab blev overholdt.

Præsten havde således hovedansvaret for de fattiges forhold på landet. Reglementet havde tillagt ham mange funktioner, og praksis viser en ikke mindre central stilling. Han skulle ganske vist ikke udføre arbejdet alene, men sammen med fattigkommissionen. Men da møder heri var forholdsvis sjældne, blev mange opgaver overladt til den daglige leder.

I skolevæsenet fik præsten med en del forhold uden for det ham tildelte administrationsområde at gøre, fordi skolekommissionens øvrige medlemmer langt fra var effektive. Lidt anderledes stillede for-

XII Konklusion: Præsten og de fattige 1803 – 1841

holdene sig inden for fattigvæsenet. Den store lodsejer havde ganske vist ikke særlig meget med det praktiske fattigarbejde at gøre, men det var i overensstemmelse med Reglementet. Han kunne ikke svigte sine regnskabsmæssige funktioner, da de bortset fra opbevaring af pengeskassen i forvejen var overladt til præsten.

Forstanderne var øjensynlig til mere hjælp i fattig- end i skoleadministrationen. De deltog f.eks. i almissens inddrivelse og uddeling, i tilsynet med fattighusene og omgangsforførgelsen og i registrerings- og auktionsforretninger. Det fremgår af en stor del af kildematerialet, at præsten har kunnet trække på deres arbejdskraft til en række gøremål. Der var langt flere praktiske situationer i forhold til de fattige end i skolevæsenet. I skolen var så vigtige områder som skolebygningen og lærerlønnen overladt til patronen, og tilsynet med læreren og undervisningen til præsten. Men det fremgår også tydeligt, at forstandernes opgaver i fattigvæsenet var »medhjælperfunktioner«. De arbejdede under sognepræstens tilsyn og kontrol.

Det var politiets repræsentant i fattigkommissionen, der svigtede mest, hvilket førte til, at sognepræsten fik overladt større dele af det kontrolmæssige aspekt af fattigvæsenet. Dette skete i nogle tilfælde, ved at sognepræsten påtog sig opgaven, fordi politimyndigheden ikke havde gjort noget ved sagen. De fleste kontrolopgaver blev imidlertid overdraget præsterne mere direkte. Bevidstheden om, at politimesteren ikke kunne overkomme arbejdet i alle de lokale fattigdistrikter, og at sognefogden ikke altid var en særlig egnet substitut, førte til, at præsterne som den mest nærliggende nødløsning fik pålagt forskellige funktioner.

Præsterne måtte i fattigvæsenet kommunikere langt oftere med verdslige myndigheder end i skolevæsenet. Det forhold, at præsten i fattigsager måtte spørge amtmand og herredsfoged og ikke provst og bisp var med til at give fattigsagerne et mere verdsligt præg. Men forskellen i overtilsynet betød ikke en tilsvarende forskel mellem skole- og fattigvæsenet med hensyn til det i administrationshistorien så vigtige spørgsmål om *initiativ*. Bagved næsten enhver ændring i lovgivningen eller indskærpelse af den bestående lå en konkret sag eller forespørgsel indsendt af en sognepræst. Forespørgslen blev som regel ekspederet via hhv. provst og amtmand, som derved også kunne udtale sig i sagen. Det er meget sjældent, at provst/skoledirektion eller amtmand på eget initiativ rejser en skole- eller fattigsag. Ved større spørgsmål kunne melleminstansen få større indflydelse. Kancelliet

kunne i sådanne tilfælde ønske at høre f.eks. alle skoledirektioner eller amtmænd, og deres indberetninger kom i regelen til at udgøre Kanceliets beslutningsgrundlag. Men også i disse tilfælde indhentede mange af skoledirektionerne/provsterne og amtmændene præsternes/kommissionernes betænkninger, før de selv udtalte sig. De fleste ændringer i skole- og fattiglovgivningen skyldtes således konkrete problemer opstået blandt græsgrødderne og kanaliseret til myndighederne af sognepræsterne.

Hvordan betragtede præsterne selv deres funktion i fattigvæsenet, og hvordan forvaltede de den ansvarsfulde opgave?

Generelt blev fattigvæsenet anset for at være en opgave, det var naturligt for præsterne at tage sig af. Sognepræst Jens Møller, der opdelte sin beskrivelse af præsteembedet i præsten som gejstlig embedsmand og præsten som verdslig embedsmand, rubricerede fattigvæsenet under den gejstlige kategori.¹ Det samme var tilfældet i de embedsoversigter, der anvendte Christian V's Danske Lov som inddelingssystem.² J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, der docerede kirkeretten for vordende præster ved Pastorseminariet, mente, at fattigvæsenet efter Reformationen efterhånden blev betragtet som et statsanliggende, »men dog som et saadant, der fornemmelig udkrævede Gejstlighedens Medvirkning«.³ Selv sognepræst H.J. Giessing, Torkildstrup, der var meget utilfreds med præstestandens mange verdslige gøremål, anså fattigvæsenets bestyrelse for at hænge »saa nøie sammen med Præstens hele Embedsvirksomhed, at den vel hverken kan eller bør adskilles derfra«.⁴

Enigheden om, at fattigvæsenet var en gejstlig opgave, skyldtes, at kristendommen opfattedes som barmhjertighedens og menneskekærlighedens religion. Derfor var det, som den indflydelsesrige teologiske professor Jens Møller udtrykte det, en selvfølge, at dens tjenere (præsterne) måtte »ansee det for en væsentlig Deel af deres Bestemmelse at komme deres Trængende Medmennesker med Daad som med Raad til Hielp«. Jens Møller mente desuden ikke, at andre kunne tale de fattiges sag med så megen »Upartiskhed, Velvillie og Skaansel« som præsterne.⁵ Sognepræst G.C. Krog mente, at overladelsen af fattigadministrationen til præsterne var udtryk for den tillid, konge og regering altid havde haft til gejstligheden.⁶ Giessing anså det for et udtryk for, at myndighederne ville have fattigvæsenet styret fra »det christelig-religiøse Standpunkt«.⁷

XII Konklusion: Præsten og de fattige 1803 – 1841

Derimod var en del præster utilfredse med den måde, hvorpå fattigforsørgelsen var lagt til rette efter 1803, da de mente, at fattigbidrag og almisse var blevet et juridisk forhold fremfor en kristen kærlighedsgering fra yderens side, som gav sig udslag i taknemmelighed fra nyderens side. Tiltro til en frivillig kirkelig fattigpleje fandtes hos nogle gejstlige langt op i tiden.⁸

Fungerede præsterne så som barmhjertighedens tjenere over for de fattige i praksis? Generelt kan man roligt fastslå, at det ikke er menneskekærlighedens ånd, der lyser ud af fattigarkivalierne. Næsten tværtimod.

Allerførst er der dog grund til at pege på de resultater, der opnåedes for fattigvæsenet under præsteskabets ledelse i årene efter 1803. Betleriet var omend ikke forsvundet så meget stærkt reduceret i sammenligning med tiden før 1803, og det lykkedes så godt som overalt at få etableret en ordnet sogneforsørgelse. Hvert år blev der i sognene opkrævet fattigbidrag og uddelt almisse. Der blev på en eller anden måde sørget for de allermest trængende. Hvad man i det 18. århundrede forgæves havde tilstræbt blev nu opnået. Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, som tidskonjunkturerne ikke var de bedste. Englandskrigene, penge- og landbrugskrisen og i Aalborg Amt Limfjordsfiskeriets ophør forhindrede ikke fattigvæsenet i at fungere. Krisetiderne bidrog dog stærkt til, at den optimisme, fattigvæsenets administratorer var præget af i årene efter 1803, forsvandt. Dette gjaldt også hos præsterne.

I sammenligning med skolevæsenet var sognepræsterne her i endnu højere grad tilbøjelige til at tage beboernes parti med hensyn til ønsket om sparsommelighed. I skolevæsenet afvejede præsterne beboernes og lærernes synspunkter over for hinanden, og i nogle tilfælde tog præsten stilling for læreren. Alt for stor økonomisk påholdenhed ville betyde, at skolegangen og undervisningen ikke kunne holdes på et nogenlunde rimeligt niveau. Dette ville kunne aflæses ved eksamen, og forholdet ville blive påtalt fra højere sted. Anderledes stillede forholdene sig i fattigvæsenet. De fattige var en langt svagere pressionsgruppe end lærerne, og det overordnede tilsyn var tilfreds, hvis blot fattigplanen blev lagt, og de allermest trængende fik så megen støtte, at de kunne overleve.

Det altdominerende træk i de gennemgåede fattigsager er, at præsterne prioriterede »sognenes lejlighed« fremfor de fattiges tarv. Det

XII Konklusion: Præsten og de fattige 1803 – 1841

er meget sjældent, at præsterne i akterne virkelig tager parti for de fattige og betragter fattigvæsenet som et socialt gode i sig selv. Præsterne kunne ganske vist i mange tilfælde i deres redegørelse eller indberetning give udtryk for, at den pågældende fattige skulle have hjælp fra det offentlige, men denne indrømmelse var altid efterfulgt af en plan for, hvordan forsørgelsen kunne ske på den billigste måde for kommunen. Sognepræst Gjerløff i Aarestrup udtrykte sig meget ramrende og karakteristisk i hvert fald for præsteskabet i Hornum-Fleskum Herreder, da han i 1839 betegnede det som præstens pligt som formand for fattigkommissionen at afværge alle udgifter, som kommunen på nogen måde kunne slippe for.⁹

Der kan peges på flere årsager til præsternes holdning. Først var der hensynet til beboerne. Den ene side af dette var præsternes kendskab til beboernes formåen. Præsterne var som landmænd f.eks. ikke uvidende om, hvad en fejlslagen høst betød for evnen til at udrede fattigbidrag, (efter 1814 forøgedes problemet yderligere af nye udgifter til skolevæsenet). Den anden side var præstens bevidsthed om, at hvis han ikke tog hensyn til beboerne, ville det uden tvivl kunne få konsekvenser for hans forhold til menigheden og økonomisk betyde et indhug i hans indtægter fra offer og accidenser.

For det andet var mange præster influeret af tidens tankegang om, at fattigvæsenets udgifter var stærkt stigende på grund af umoral og dovenskab hos den fattigere del af befolkningen. Disse præster var også enige i, at den uheldige tendens kun lod sig bekæmpe ved den størst mulige tilbageholdenhed med hensyn til at give almisse, og at man i det hele taget skulle gøre det så lidt attråværdigt som muligt at modtage hjælp fra det offentlige.

For det tredje var der sikkert de fleste steder visse uheldige elementer under fattigvæsenet, som bidrog til at sætte fattigvæsenet i miskredit og gjorde det meget vanskeligt for præsten at vise barmhjerthighed i større stil. Hertil bidrog, at visse mennesker i den grad levede på eksistensminimum og i det hele taget gik for lud og koldt vand, at de i høj grad virkede frastødende på det omgivende samfund. En del af de fattige ville ingen have med at gøre, fordi de var udsletsbefængte, urenlige eller direkte stinkende. Det var med Kancelliets ord ikke lykkedes disse mennesker at hædre deres armod ved orden, renlighed og gode sæder. Men lige så vigtigt er det i denne sammenhæng, at fattigvæsenet bortset fra inddelingen i de tre klasser ikke skelnede

XII Konklusion: Præsten og de fattige 1803 – 1841

mellem de enkelte grupper af trængende. Børn, gamle, invalider, åndssvage, løsgængere, arbejdsu villige og kriminelle var blandet sammen, og nogle få personer kunne være skyld i, at præst/kommission/beboere fik et mindre positivt syn på hele fattigsagen.

Endelig var selve sogneforsørgelsessystemets indretning i allerhøjeste grad medvirkende til, at fattigforsorgen blev til en mere økonomisk end social sag. Medens det lå fast, at skoleudgifterne skulle udredes af sognets egne beboere, var det i mange tilfælde muligt at vælte en fattigudgift over på andre distrikter. Det var denne mulighed, der gav sognepræsten stort besvær med korrespondance og kontrolarbejde, og som førte så mange menneskelige tragedier med sig. Herved blev der skabt et system, hvor de enkelte fattigdistrikter på enhver mulig måde søgte at afvise fattige. Præsterne administrerede dette system og blev indfanget af det i en sådan grad, at de f.eks. var med til at få gravide kvinder smidt ud af sognet. Presset af beboerne og tilskyndet af nabo-sognenes eksempel gjorde præsterne alt, hvad der stod i deres magt for, at kommunen kunne slippe for forsørgelsespligten, uanset om de fattiges tarv blev tilgodeset.

Man kan bebrejde gejstligheden, at den administrerede denne fattigvæsenets mørke plet, og ikke gjorde noget for at ændre forholdene i en mere human retning, men man kan også betragte sagen på den måde, at det var systemet og ikke præsterne, der var ubarmhjertig. En mulig løsning på problemerne kunne have været at kombinere sogneforsørgelsen med en forsørgelse på amtsplan, således at alle kommunerne i amtet havde bidraget til en fælles kasse, hvorfra trængende, der ikke umiddelbart hørte hjemme et bestemt sted, kunne have fået hjælp. At en sådan ordning ville have været bedre for de trængende fremgår af de tilfælde, hvor det er lykkedes præsten at skaffe hjælp udefra. Så længe, der var penge i Aalborg Amts fattigkasse, kunne præsterne kombinere de fattiges tarv med sognenes lejlighed, men der var for få midler til rådighed i amtskassen.

Præstens øvrige funktioner i lokalforvaltningen

Bestyrelsen af skole- og fattigvæsenet var præstens vigtigste opgaver i administrationen af lokalsamfundet, men herudover havde sognepræsterne en lang række andre forpligtelser. Det er ikke muligt i det følgende at give en udtømmende skildring af alle de opgaver, en præst kunne blive pålagt. Formålet med behandlingen er at give et supplement til de foregående hovedafsnits billede af sognepræstens centrale stilling i sognet.

Præstens medvirken i grene af administrationen, hvoraf de fleste i dag ville ligge gejstligheden temmelig fjernt, skyldtes for det første, at det lokaladministrative apparat på en række områder ikke var tilstrækkeligt udbygget; for det andet fik præsten som civilregistrator pålagt en vidtgående oplysningspligt over for en række myndigheder; og endelig for det tredje kunne forskellige myndigheder anvende præsterne som loyale embedsmænd til at udføre en række opgaver af mere privat karakter.

XIII Administrative funktioner, andre ikke kan varetage

1. Politimæssige funktioner

Både i fattigvæsenet og ved personregistreringen og skudsmålsgivningen, der havde nær forbindelse med fattigvæsenet, var sognepræsten som nævnt blevet pålagt en række politimæssige funktioner. Diskussionen forud for udstedelsen af Frd. 24/7–1822 viser tydeligt, at sognepræsten benyttedes som nødembedsmand, da man ikke kunne forvente, at landpolitiet kunne påtage sig opgaverne på tilfredsstillende måde. En sammenligning mellem forholdene i by og på land afslører tydeligt, at præsternes personkontrol i lige så høj grad skyldtes den manglende udbygning af politiet som det forhold, at præsten førte kirkebøgerne. Medens en fremmed, der ankom til et sogn på landet, skulle melde sig hos præsten, skulle han i byen henvende sig til politimesteren.¹

Præsterne havde endnu en forpligtelse inden for det politimæssige område, som ikke er omtalt ovenfor, da den ikke havde noget med fattigvæsenet at gøre. Frd. 3/6–1796 pålagde præsterne »uden mindste Ophold« at udstede attester om de personer, der var indblandet i delinkvent- og justitssager. Viste præsterne sig forsømmelige, kunne de idømmes bøder på 50 rd. til de fattige.² Betød kravet, at præsten blot i sin attest skulle bekræfte nogle oplysninger om den pågældende person på grundlag af kirkebøgerne, således som i utallige andre tilfælde (se kap. XIV), eller kunne politimesteren inddrage præsten i det egentlige efterforskningsarbejde? Forordningens ord var upræcise, men Kancelliet fortolkede i 1840 bestemmelsen således, at præsterne skulle kunne pålægges en regulær politimesterfunktion:

Arrestantinde Ane Cathrine Sørensdatter var sat under tiltale for

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

mordbrand, og herredsfoged L.A. Bernth (Vor-Nim Herreder) bad sognepræsten i Hvirring, Niels Fritz,³ kontrollere den tiltaltes oplysninger om, at hun var blevet konfirmeret og havde tjent tre steder i Hvirring Pastorat. Præsten skulle desuden undersøge, hvorledes hun havde opført sig under tjenesteforholdene.⁴ Fritz meddelte derefter herredsfogden, at Ane Cathrine Sørensdatter var blevet konfirmeret i Hvirring i 1818. Derimod kunne præsten ikke sige noget om pigens opholdssteder og opførsel, da hun ikke stod opført i kirkebogens afgangslister.⁵ Fritz nægtede at foretage sig yderligere for at supplere oplysningerne. Han mente sig kun forpligtet til at besvare politimesterens pålæg ved hjælp af embedsbøgerne og med, hvad han i øvrigt vidste om sognets beboere. En sådan viden kunne ikke benyttes i det foreliggende tilfælde, da pigen havde forladt sognet, før Fritz tiltrådte præsteembedet. Skulle præsten besvare politimesterens forespørgsel fyldigere, måtte han drage rundt i pastoratet og afhøre folk. Dette ville medføre, at attesterne ikke kunne indsendes »uden mindste Ophold«, og det ville ofte komme i »betydelig Collision« med præstens øvrige embedsforretninger. En anden mulighed var at indkalde de pågældende personer til afhøring i præstegården, men det mente Fritz ikke, at han havde bemyndigelse til. Endelig pegede præsten på problemerne med at skaffe pålidelige oplysninger.⁶

Herredsfogden havde en anden mening om, hvor langt præstens pligt gik. Han havde i sine 31 år som politimester ikke været udsat for, at en præst havde nægtet ham sådanne oplysninger. De kunne kun med vanskelighed erhverves på anden måde. Det kunne ikke overlades til sognefogden, fordi han ikke på samme måde som præsten var embedsmand. Det ville være højst urimeligt, at en række personer skulle indkaldes til forhør i retten, når præsten uden større besvær kunne fremskaffe de nødvendige oplysninger. Desuden ville det forsinke sagens afgørelse og forlænge arrestopholdet for den tiltalte. Præsten behøvede ikke i alle tilfælde selv at gøre arbejdet, men kunne benytte sognefogden eller læreren som medhjælper. Præstens argument, at det var svært at skaffe pålidelige underretninger, afviste herredsfogden også, da præsten ikke skulle indestå for oplysningerne.⁷

Præsten fik støtte hos amtmand H. Lindholm, Skanderborg. Det var »upaatvivleligen« politimesterens egen sag at fremskaffe oplysningerne hos de personer, han selv havde udpeget i skrivelsen til præsten. Han kunne blot uden præstens mellemkomst henvende sig direkte til

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

disse. Amtmanden anså det også for tvivlsomt, om præsten, som herredsfogden foreslog, kunne pålægge sognefogden at foretage undersøgelserne, og han anså det ligeledes for uberettiget, at læreren i samme anledning skulle forsømme sin undervisning.⁸

Kancelliet afgjorde stridsspørgsmålet på basis af en betænkning fra generalprokurør A.S. Ørsted. Selv om frd. 3/6-1796 kun forlangte en attest fra præsterne, ville det stride imod lovgivningen, hvis præsterne nægtede at efterkomme politimesterens anmodning. Præsten skulle ikke blot efterse embedsbøgerne, men om nødvendigt rette forespørgsel til sognefogden, husbonderne m.v. Bestemmelserne i D.L. 3-19-8 og Frd. 24/7-1822 havde pålagt præsten at skaffe sig oplysninger om de personers opførsel, der forlod sognet.⁹ Havde præsten forsømt dette, og politimesterens forespørgsel derfor ikke kunne besvares, var det rimeligt at pålægge præsten at fremskaffe oplysningerne, selv om der var sket et præsteskitte. Til slut appellerede Kancelliet til præstens velvilje og konduite. Man forventede, at enhver præst ville gøre, hvad der stod i hans magt for at spare tid og ulejlighed blandt andet for beboerne i kommunen.¹⁰

En gennemgang af Nibe-herredsfogdens journal for et tilfældigt valgt år, 1834, viser, at præsterne i jurisdiktionen næsten hver måned måtte besvare forespørgsler fra herredsfogden om personer, han havde til afhøring.¹¹ Provst Foghs kopibog over korrespondancen for Romdrup-Klarup-Storvorde præsteembede 1831 ff. bekræfter forholdet. Fogh kunne endog komme ud for at måtte udtale sig om en bestemt person til to retsbetjente, da pastoratet dels var underlagt herredsfogden i Nibe og dels Lindenborg birkefoged.¹²

I en del af sagerne indskrænkede provst Fogh sig til at bekræfte de oplysninger, den tiltalte person havde givet om opholdssteder i Romdrup Pastorat og tilføje en bemærkning om, at der ikke var noget nedsættende at sige om den pågældendes opførsel.

I andre tilfælde var præstens udtalelse langt fra positiv. I 1834 forelagde birkefoged A.N. Hvass provst Fogh en meget alvorlig sag.¹³ Provsten skulle udtale sig om den afdøde indsidder A.A. Nørgaards karakter og opførsel, »forsaavidt Saadant kunde tjene til at bedømme, hvorvidt det er sandsynligt, at And. And. Nørgaard selv kan have givet Anledning til den Tvist, der skal have foranlediget, at Morten Madsen Abildgaard af Gunderup Sogn tilføiede ham Slag, hvoraf han formeenes at være død«.

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

Provst Fogh havde kendt manden i 15 år og lagde ikke skjul på hans negative sider. Selv om Nørgaard ikke var trætkekær og opfarende, var han ofte »vrøvlende og uden Overlæg modsigende ved Forhandlinger om Commune Anliggender«. Uden at være hengiven til svir søgte han gerne steder, »hvor han med Fleere kunde hænge over et Glas Brændevin«. Ikke kun tidsomstændighederne, men i høj grad også »hans velbekendte Ladhed og Trevenhed« bidrog til, at han måtte gå fra sin gård.¹⁴

Udtalelse om ægteskabsforhold indgik ofte i præsternes udtalelser. Medens provsten ikke havde kunnet finde noget at udsætte på Nørgaards ægteskabelige liv, var dette langtfra tilfældet, da herredsfoged Lyngge bad Fogh udtale sig om det tyveritilalte ægtepar soldat Hans Chr. Pedersen og Maren Christensdatter. De havde, medens de opholdt sig i Romdrup Pastorat, levet i utugt med hinanden før deres ægteskab og havde sammen avlet et uægte barn, og deres senere ægteskabelige samliv havde været »fuldt af Uro, Splid, Forvirring og scandaleuse Optrin«. En af husbonderne havde udstedt et skudsmål om, at parret havde opført sig godt, men hertil erklærede Fogh, at husbonden »da enten løi disse Folk paa, da de boede hos ham, eller, hvis ikke, farer . . . ved sin nærværende Erklæring med aabenbar Usandhed«. ¹⁵

Provst Foghs kopibog indeholder også et eksempel på, at han har fået en politisag iværksat ved at anmelde uordener i pastoratet til politimesteren.¹⁶ Provsten bad på »Embeds vegne« herredsfogden sagsøge og tiltale tre navngivne personer for at have foretaget indbrud og øvet vold imod en husfæster i Klarup. Fogh anførte flere vidner, som han foreslog herredsfogden at afhøre. Fogh havde ved sin anmeldelse, der blev gentaget 5 uger senere, da herredsfogden intet havde foretaget sig,¹⁷ direkte bevæget sig ind på sognefogdens gebet. Udover en sognepræsts almindelige ønske om ro og orden i sin menighed, havde anmeldelsen forbindelse med sognepræsternes særlige forpligtelse til at sørge for, at helligdagsbestemmelserne blev overholdt.¹⁸ Selv om præsten flere gange havde forklaret sognebeboerne, at det stred imod »al christelig Sømmelighed« og de kgl. anordninger at afholde legestuer på helligdage, havde en sådan alligevel fundet sted påskedag om eftermiddagen. De tre mænd havde været til legestue, før de foretog indbruddet.

Sognepræsterne havde således del i politimyndigheden på landet. Ligesom ved personregistreringen og skudsmålsudstedelsen var det

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

nederste trin i politimyndigheden ikke tilstrækkelig effektivt. Når politimesteren havde brug for oplysninger om en personsandel, kunne han ikke nøjes med sognefogdens udtalelse; sognefogden var i dette spørgsmål kun tildelt en plads som præstens medhjælper.

Der er ingen tvivl om, at sognepræsternes oplysninger i delinkvent- og justitssager ofte havde stor betydning for sagernes afgørelse. I tilfælde, hvor anklagede personers tidligere levned havde indflydelse på straffastsættelsen, havde dommeren i regelen kun en eller flere præsters udtalelse at bygge på, da tidligere husbonder m.v. ikke blev indkaldt til forhør i retten. Betydningen afhang dog i nogen grad af politimesterens indstilling. Medens den ovenfor nævnte herredsfoged Bernth ikke lagde skjul på, at præsterne havde stor indflydelse på hans dom,¹⁹ havde den konstituerede herredsfoged for Aars og Slet Herreder »liden Credit for Præsternes Politimesterie«.²⁰

Præsternes forpligtelse til at udtale sig i delinkvent- og justitssager indskærpedes så sent som i 1906.²¹ Men betydningen heraf var stærkt formindsket i forhold til 1830'erne p.g.a. udbygningen af politiet og præsternes ringere kendskab til menighedernes færden. Endnu i dag har præster pligt til at levere dåbsattester til offentlige myndigheder (de såkaldte blå attester).²²

Præsterne kunne også på andre felter komme til at medvirke ved forvaltningen af funktioner af politimæssig karakter. F.eks. kunne sognepræsterne på landet blive inddraget i ligsynet (skindøde).²³ I skilsmisssager havde præsten pligt til at foretage en mægling mellem parterne – en sammenblanding af gejstlig og verdslig juridisk funktion.²⁴ I faderskabssager kunne præsten, som et tilfælde i Romdrup i 1837 viser, ikke blot få moderen til at fortælle navnet på barnets fader, men han indkaldte også den udlagte mand og søgte ved alvorlig tiltale og under trussel om at melde ham til amtmanden at få ham til at vedgå paterniteten.²⁵ Disse funktioner skal ikke behandles yderligere. Om præsterne og dødfødte børn se dog nedenfor i afsnittet om præsten og jordemoderen.

2. Sundhedsvæsenet

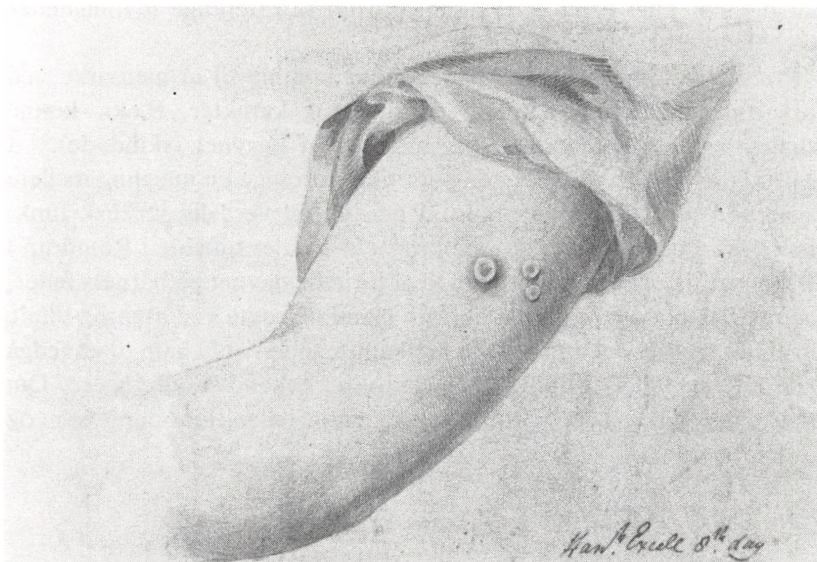
Som omtalt i afsnittet om de syge fattige var lægevæsenet i første halvdel af det 19. århundrede meget lidt udviklet. Selv om antallet af

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

læger voksede, og uddannelsen stadig blev forbedret, var der slet ikke kapacitet til at klare ekstraordinære situationer. I det 19. årh.'s første fire årtier blev lægevæsenet stillet over for to meget store problemer, hvor det blev nødvendigt at inddrage sognepræsterne i administration og behandling: a) koppevaccinationen b) bekæmpelse af smitsomme sygdomme (specielt den asiatiske kolera 1831).

a) Præsten som vaccinatør

I 1796 foretog den engelske læge Edward Jenner sit første vaccinationsforsøg med kokopper og fandt ud af, at den ydede samme beskyttelse som den hidtil anvendte variolation (inoculation) med koppevæske,²⁶ der aldrig havde vundet almindelig indpas, da metoden hverken var fare- eller smittefri.²⁷ Med vaccinationsmetoden havde man fået et effektivt middel imod en af de store epidemiske sygdomme, der hyppigt havde hærget også i Danmark. I 1801, da de første

Ottende dag efter vaccinationen. Original akvarel købt i boet efter koppevaccinationens pioner, Edward Jenner. (tilhører Københavns Universitets medicinsk-historiske Museum).

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

vaccinationer foretoges her i landet, kostede koppesygdommen alene i København 486 døde.²⁸ Samme år blev der nedsat en vaccinationskommission²⁹, og dens beretninger og forslag til foranstaltninger var i høj grad med til, at vaccinationssagen blev udbredt.³⁰

Den omfattende opgave at vaccinere hele befolkningen eller i hvert fald børneårgangene kunne ikke klares af landets få læger. Det havde sin meget store betydning, at en lang række præster gik ind i vaccinationsagen og selv vaccinerede og opfordrede befolkningen til at lade sig vaccinere.³¹ At sognepræsterne mange steder gik foran i dette nye, havde stor betydning for, at almuens »Fordomme, Enfoldighed og Letsindighed« ikke kom til at lægge uovervindelige hindringer i vejen for vaccinationen.³²

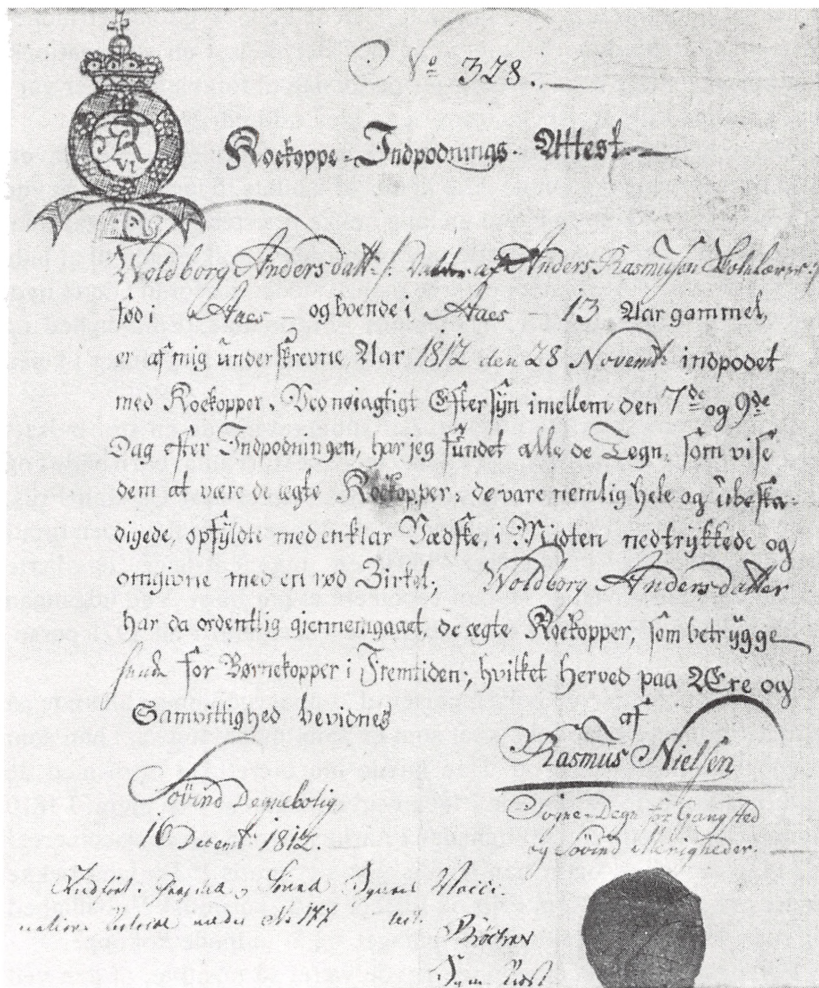
Blandt de mest aktive præster, der spontant gjorde en stor indsats ved i de første år egenhændigt at vaccinere et stort antal børn både i og udenfor deres eget pastorat, skal nævnes sognepræst Carsten Friis, Allested-Vejle på Fyn, og sognepræst N. Blicher, Randlev. Den førstnævnte tilkaldte i efteråret 1804 en regimentslæge og lærte »Haandgrebene« ved at se ham vaccinere et par børn. Ved udgangen af 1805 havde Friis efter egen opgivelse vaccineret i alt 1971 personer.³³

For N. Blicher havde bekæmpelsen af koppesygdommen allerede på et langt tidligere tidspunkt stået som en samfundsnyttig sag, han som sognepræst måtte tage op. Han havde inoculeret 314 børn med de naturlige kopper, og allerede i 1802 begyndte han at vaccinere. I 1810 kunne han fortælle stiftsøvrigheden i Aarhus, at han havde vaccineret i alt 1422 personer, og at han havde gjort det gratis.³⁴ En lang række andre præster havde som Friis og Blicher med »patriotisk Velvillighed og roesværdig Uegennyttighed« påtaget sig at indpode kokopper.³⁵

Forsøgene med vaccinationen havde været så positive, at den ved bestemmelser 1810-11 blev almindeligt påbudt.³⁶ Præsterne fik til opgave at føre en stor del af kontrollen. De måtte fra 1811 ikke foretage nogen vielse uden at sikre sig, at både brud og brudgom var vaccineret eller havde haft de naturlige kopper. Fra 1812 skulle de stille de samme krav til dem, der ønskede at blive antaget til konfirmation.

Vaccinatørerne (både læger og andre) skulle føre protokoller over de vaccinerede og udstede attester som bevis på, at indpodningen havde fundet sted. Efter 1811 havde disse attester kun gyldighed, hvis de var blevet forevist sognepræsten og påtegnet af ham. Når præsterne

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

Kokoppe-indpodningsattest udstedt af degnen i Søvind. Attesten var blevet forevist sognepræsten og påtegnet af ham, som bestemmelserne fra 1811 krævede. (Københavns Universitets medicinsk-historiske Museum).

selv havde foretaget vaccinationen, faldt dette controlled bort.³⁷ Sognepræsten blev samtidig pålagt at føre navnene på dem, der havde forevist vaccinationsattest, ind i kirkebogen eller i selvstændige vaccinationsprotokoller. Provsten skulle hvert år på grundlag af præsternes oplysninger indberette antallet af vaccinerede med forevist attest til

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

amtmanden, der derefter kunne sammenligne provsternes og distriktslægerens indberetninger.³⁸

I 1814 indførtes en ekstra kontrolforanstaltning. Som foreslået af vaccinationskommissionen fik præsterne ordre til gennem biskopperne at indsende årlige fortegnelser over folkemængden i hvert sogn samt opføre tallet over årets fødte og døde børn.³⁹

Præsterne havde således forud for en konfirmation og en vielse flere muligheder for at kontrollere, om en person var blevet vaccineret. Større var problemet, når den pågældende påstod at have haft de naturlige kopper. I et sådant tilfælde måtte vedkommende fremvise præsten kop-arrene. Var disse ikke tydelige nok, skulle en pålidelig og præsten bekendt mand bekræfte udsagnet.⁴⁰

Et af de store problemer for den tidlige koppevaccination var at fremskaffe vaccinen. Man kendte endnu ikke til opbevaring af vaccine og til anvendelse af dyr som producenter. Indpodning skete fra arm til arm, og problemet var at holde vaccinstoffet i live. Sognepræst N. Blicher foreslog i 1810, at præsterne overtog vaccinationen og sørgede for at holde materien i live.⁴¹ Var der f.eks. 7 præster i et herred, skulle året inddeles i syv vaccinationsperioder på hver 7 uger og 3 dage. I denne periode skulle præsten eller en af ham udnævnt indpoder holde vaccinen i live ved at vaccinere hver tiende dag (pustlen kulminerer tiendedagen efter vaccinationen). Blicher foreslog endog, at den samme nål skulle anvendes overalt. Sognefogden skulle bringe den videre til næste præst. Blichers forslag blev ikke taget i anvendelse – Kancelliet havde selv fundet en anden udvej. Vaccinatørerne fik tilladelse til at benytte børn under fattigvæsenet til at vedligeholde frisk indpodningsmaterie.⁴²

Bestemmelserne 1810–11 om obligatorisk koppevaccination gav mulighed for, at præster, lærere og andre ikke-læger fortsat kunne vaccinere. De skulle fremtidig aflægge duelighedsprøve og modtage autorisation af vaccinationskommissionen; dog kunne de, der allerede tidligere med held havde vaccineret, fortsætte uden at bevise deres duelighed. I tilfælde, hvor den vaccinerende læge ikke havde tid til at komme tilbage og kontrollere, om vaccinationen var slået ægte an, kunne han overdrage det til præsten eller en anden pålidelig mand. I 1813 blev det fastslået, at vaccinatørerne uden for lægestanden havde samme ret til fri befordring og betaling som lægerne.⁴³ Nogle tal fra vaccinationskommissionens beretninger viser, at præsterne også i de

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

følgende år gjorde en stor indsats for at hjælpe lægerne med den store folkesag.

Tabel 11: Antal vaccinerede 1814–23, fordelt efter vaccinatør.⁴⁴

Vaccinatør	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823
Læger	17040	20011	23154	21428	22538	21640	25181	18460	24643	25450
Geistlige & lærere	5082	3699	3404	3429	3688	2534	1115	754	2018	1489
Andre	1270	715	1508	1528	1768	2232	2248	2280	2660	2500

Tabellen viser, at præsternes og lærernes deltagelse i vaccinationerne (præsternes andel var langt større end lærernes), ikke kun var et spontant overgangsfænomen, men stadig havde reel betydning op i 1820'erne. Men præsternes og lærernes andel var dog faldende, hvilket ikke var uden sammenhæng med, at lægerne blev mere og mere utilfredse med konkurrencen fra de ikke lægeuddannede vaccinatører.

Lægernes ønske om selv at overtage alle vaccinationer (og betalinger) førte til flere indskrænkninger i de ikke-lægeliges rettigheder:⁴⁵ I 1818 bestemte Kancelliet, at fri befordring kun kunne bevilges, når lægen ikke selv kunne foretage vaccinationen p.g.a. »Embedsforretninger eller Districtsvidtløftighed.«⁴⁶ I 1820 forbød en kgl. resolution udstedelsen af flere autorisationer til ikke-læger i det egentlige Danmark.⁴⁷ Derimod blev flere lægers ønske om helt at forbyde andre personer at vaccinere, da disse ikke havde tilstrækkelig medicinsk kundskab, afslået. Vaccinationskommissionen henviste til, at der ikke blev givet yderligere tilladelser, og at det ville være krænkende for de »mange deels Geistlige, deels Andre, der med særdeles Virksomhed have taget dem af Vaccinationen« og havde opøvet duelighed heri. Men hjælpevaccinatørerne skulle kun have lov til at vaccinere, når den beskikkede læge bevisligt ikke kunne overkomme det selv.⁴⁸

Præsterne i Hornum-Fleskum Herreder stod ikke tilbage for deres kolleger i det øvrige land. I kirkebøgerne,⁴⁹ præstens liber daticus⁵⁰ og i provstens vaccinationsindberetninger til amtet⁵¹ møder vi beviser på, at en række af sognepræsterne har optrådt som vaccinatører. I konfirmeringslisten i Ellidshøj Sogns Hovedministerialbog 1813–54 fremgår

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

det, at mindst fire af Hornum-Fleskum Herreders sognepræster har vaccineret: Ellidshøjs egen præst E.B. Holst, pastor S. Willumsen, Øster Hornum, pastor C.L. Mørch, Ferslev og pastor F. Schiønning i Aarestrup. Medens de to førstnævnte kun praktiserede en kortere periode,⁵² fremgår det af en lang række kilder, at Mørch og Schiønning vaccinerede endnu i 1820'erne.⁵³ Deres distrikt omfattede foruden Ferslev-Dall-Volsted, også sognene i Hornum Herred,⁵⁴ dog ikke Sønderup, hvor degnen Jens Klysner fra Ravnkilde sørgede for de fleste indpodninger.⁵⁵ I Fleskum Herreds østligste sogne synes ingen præster at have medvirket.⁵⁶

Forskellen mellem de to herreder skyldtes for en stor del lægedækningen. I Fleskum Herred hjalp bl.a. Lindenborgs læge distriktskirurgen med vaccinationerne, medens den overbebyrdede kirurg i Nibe ikke kunne overkomme at vaccinere i hele sit distrikt. Han fik ganske vist hjælp fra stiftsfysikus, men heller ikke det var tilstrækkeligt. I 1827 måtte stiftsfysikus H.P. Hoff Hansen f.eks. overlade 67 børn i Aarestrup og omliggende pastorater til sognepræst Schiønning. Da præsten med stiftsfysikus' støtte anmodede om betaling for vaccinationerne, afslog amtmanden det med den begrundelse, at honorar kun kunne udbetales, når distriktskirurgen havde givet sin tilladelse til præsten.⁵⁷ Kancelliet besluttede, at præsten måtte få sit salær, men at stiftsfysikus Hansen skulle belæres om, at det ikke var hans, men distriktslægens opgave at vaccinere.⁵⁸

Et par indberetninger fra sognepræst Schiønning synes at antyde, at kommunikationen mellem læge og præst om vaccinationen ikke altid var lige god. Præsten indberettede f.eks. 1/12-1820, at i det »nu afvigte Kirkeaar er efter Sigende bleven vaccineret af Hr. Distrikts Chirurg Lorentzen udi Gravlev Sogn, ligesom Aaret forud i Buderup; men ingen af de formodentlig meddelte Attester har været mig foreviist.«⁵⁹

Alt i alt kan man konkludere, at sognepræsterne havde både en væsentlig praktisk og administrativ funktion i vaccinationsvæsenet. Ved udgangen af 1820'erne var sognepræstens tid ved »sprøjten« forbi, medens de kontrollerende funktioner stadig blev opretholdt. Sognepræsterne havde deres vigtige andel i, at den farlige koppesygdom blev bekæmpet. Men vaccinationen kunne ikke forhindre, at andre epidemier ramte befolkningen.

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

b) *Præsten og smitsomme sygdomme (koleraen 1831)*

Smitsomme sygdomme var til stadighed til stede i befolkningen. Pest, kopper, mæslinger, kolera og influenza var ikke kun sygdomme, der optrådte med lange mellemrum, men krævede deres ofre også uden for de store epidemier.⁶⁰ Smitsomme sygdomme var alt for farlige til, at man kunne lade dem behandle på normal vis. Lægerne var alt for få, og hertil kom, at folk generelt var meget tilbageholdende med at tilkalde lægehjælp, da det var forbundet med meget store omkostninger, og mange steder var tiltroen til lægevæsenet ikke særlig stor. Dette kan bl.a. ses af, at præsterne ved Frd. 5/9-1794 blev pålagt »ideligen og ved enhver given Leilighed« at advare imod kvaksalvere.⁶¹

Når nogen fik underretning om, at blodgang, sprinkler eller anden farlig sygdom⁶² opstod, skulle sognepræsten ifølge Frd. 17/4-1782 straks have besked. Når præsten, helst ved selvsyn,⁶³ havde forsikret sig om sygdommens beskaffenhed, skulle han ufortøvet anmelde sagen til øvrigheden.⁶⁴ Lovgivningen pålagde præsten særlig at være opmærksom på venerisk sygdom.⁶⁵

Distriktslægen skulle, efter at smitsom sygdom var konstateret, tilkaldes enten af amtmanden eller direkte af præsten. I 1839 pålagde amtmanden i Aalborg præsterne i amtet selv at tilkalde lægen ved smitsomme sygdomme, da der ellers blev spildt flere dage til stor skade for sygdommens bekæmpelse.⁶⁶ Som nævnt nedenfor var amtmanden i Randers ikke enig i denne fremgangsmåde.

Præsten skulle deltage i sygdomsbehandlingen med formaninger og alvorlige påmindelser at sørge for, at lægens forskrifter blev overholdt, at diæten blev fulgt, at der blev sørget for renlighed og frisk luft, og at sikkerhedsforanstaltningerne blev overholdt.⁶⁷ Til de sidste hørte, at en epidemis ofre ikke måtte begraves på normal vis.⁶⁸

Når lægerne ikke selv kunne overkomme arbejdet, kunne præsternes medvirken i sygebehandlingen blive endnu mere aktiv. Nogenlunde samtidig med, at kolerafrygten i 1831 prægede landet, rasede en sygdomsepidemi på Sjælland og Lolland-Falster. Landfysikus C. Arends i Holbæk anmodede om, at det blev pålagt sognepræsterne efter aftale med lægerne at uddele medikamenter til patienterne. Desuden skulle det indskræpes over for beboerne, at de i tilfælde af sygdom straks skulle melde sig hos præsten om hjælp.⁶⁹

Amtmand M.W. Moltke, Holbæk, fandt arrangementet hensigts-

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

mæssigt, men ville ikke bebyrde sognepræsterne uden at spørge Kancelliet.⁷⁰ Både Sundhedskollegiet og Kancelliet tilsluttede sig forslaget, da det ikke var muligt at skaffe ekstra læger.⁷¹ I Kancelliets endelige resolution blev opgaven som reservelæge overdraget til sognepræsterne og andre oplyste eller dannede mænd, særligt de der var medlemmer af de netop i 1831 oprettede sundhedskommissioner (se nedenfor).

Sygdommens voldsomme omfang forklarer den ekstraordinære foranstaltning. Ifølge indberetninger fra amtmændene ramte sygdommen ca. 40.000 mennesker på Sjælland og Møn, hvoraf mere end 3000 døde, og Lolland-Falster havde mere end 28.000 syge og godt 1100 døde. Amtmanden i Sorø antog, at ofrenes antal havde været endnu større, hvis sognepræsterne, kirkesangerne og medlemmer af sundhedskommissionerne ikke havde gjort en indsats i sygdomsbekæmpelsen.⁷²

Præsterne kunne også drage social omsorg for de sygdomsramte. Under en epidemisk sygdom i Sønderup i 1829 ansatte pastor J. Ernst en kone i 38 dage på fattigvæsenets regning, der kunne pleje de syge i en familie, hvor mand og kone var døde. Senere antog præsten en husmand til at sørge for, at forårssæden blev sået hos en fattig gårdmand, der var ramt af samme sygdom.⁷³ Med noget besvær lykkedes det præsten at få amtsrepartitionsfonden til at betale udgifterne.⁷⁴ Under en tyfusepidemi på Lolland-Falster kunne en præst ikke finde nogen, der ville lade sig leje som sygevogter. Præsten fik af Kancelliet tilladelse til at leje hjælp udensogns mod en tilstrækkelig høj betaling.⁷⁵

De nævnte eksempler giver et indtryk af præstens omsorg for sin menighed; præsten var i tættere forbindelse med beboerne, end lægen kunne være. Dette forhold blev i flere situationer udnyttet af Kancelliet, når de ønskede bestemte sygdomsforskrifter udbredt. Det kunne f.eks. dreje sig om at vejlede almuen om faren ved at anvende fugtige kornvarer til brød,⁷⁶ at præsterne skulle nedbryde folks fordomme imod at spise hestekød,⁷⁷ eller at advare bønderne imod at benytte »sølverglød« til at »gjøre suurt Øl mere skikkelig.«⁷⁸

Sognepræstens omsorg for sine mindrebemidlede sognebeboere i forbindelse med smitsomme sygdomme kunne komme i konflikt med myndighedernes bestræbelser for at holde udgifterne nede. I 1822 måtte Kancelliet tage stilling til det principielle spørgsmål, om be-

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

kæmpelse af smitsomme sygdomme eller besparelshensynet skulle have fortrinnet.

Sognepræst C.N. Krarup, Vivild-Vejlby, havde i en del tilfælde anmeldt smitsomme sygdomme til amtmanden og anmodet denne om straks at rekvirere distriktslægen til at besøge de syge, men præstens anmodning var i flere tilfælde blevet afvist. Krarup mente, at amtmandens indstilling hindrede en ønskelig »Afværgning af Smitsoters Bedrøvelser blant Landalmuen.«⁷⁹

Amtmand C.L. Stemann, Randers, mente sig ikke forpligtet til uden videre at sende distriktslægen til sogne, hvor præsten anmeldte udbrud af smitsom sygdom. Årsagen var, at

»DHrer Præster i Almindelighed og in specie Klageren ere meget tilbøjelige til at antage, at enhver Sygdom, der ytrer sig i deres Sogne, ere af den Slags, som Forordningen af 17. April 1782 omhandler, for derved at forskaffe deres syge Sognefolk frie Cuur og Medicamenter.«

Amtmanden havde derfor i en del tilfælde først ønsket en læges attest på, at sygdommen virkelig syntes at være af epidemisk karakter.⁸⁰

Sundhedskollegiet, der blev hørt i sagen, var ikke i tvivl. Det var meget vigtigt, at der straks blev truffet foranstaltninger imod smitsomme sygdomme, og præsterne måtte hellere være for forsigtige end for ligegyldige. Det var bedre, at lægen blev rekvireret en gang for meget af »utidig Frygt«, end at kommunen sparede nogle udgifter. Hvis bonden selv skulle sørge for at skaffe lægen, udsatte han hellere sin familie, eller måske endda hele landsbyen for den farlige sygdom.⁸¹ Kancelliet erklærede sig enig med Sundhedskollegiet, at det var bedre, at lægen undertiden blev tilkaldt unødvendigt, end at der »aldeles ingen Undersøgelse foranstaltes i det Øjemed at spare det Offentlige Befordring og Diæter til Lægerne.«⁸²

Sagen er interessant; det normalt altdominerende træk i lokaladministrationen: ønsket om at holde udgifterne på det lavest mulige niveau, blev her overgået af myndighedernes skræk for epidemier. Den samme skræk førte i 1831 til enorme sikkerhedsforanstaltninger over for en truende koleraepidemi. I det følgende skal vi se, hvilken plads der var tiltænkt sognepræsterne i disse foranstaltninger.

Under den 2. store pandemi 1826–37 bredte den asiatiske kolera (eller Cholera morbus, som den også blev kaldt) sig i 1831 med største hast fra Rusland til det meste af Europa. I oktober 1831 nåede den

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

Hamborg, men Danmark gik sammen med Grækenland som de eneste europæiske lande fri. Sagens alvor ses af, at det samlede antal europæiske dødsfald under pandemien anslås til 1½ million. Da koleraen i 1853 hærgede Danmark, døde i alt 6688 mennesker, deraf 4742 i København.⁸³ Sådanne tal på ofre, som man i dag vanskeligt kan forestille sig, kan i høj grad forklare, hvorfor myndighederne i 1831 handlede næsten desperat, da rygterne om koleraens hærgen nåede landet. Enorme sikkerheds- og karantæneforanstaltninger blev iværksat; f.eks. blev kystområderne sat under militær bevogtning for at hindre landgang fra fremmede skibe.⁸⁴ Et andet tegn på desperationen var publikationen af en sværm af pjecer om koleraen og dens bekæmpelse.⁸⁵

De vigtigste foranstaltninger var indeholdt i Frd. 19/6-1831, hvis 50 i detaljer udarbejdede paragraffer var et yderligere kendetegn på sagens vigtighed.⁸⁶ Sognepræsten på landet blev her tildelt så betydelige funktioner, at det næsten gav ham en lige så central plads som i skole- og fattigvæsenet. I købstæderne, hvor lægedækningen var langt bedre, havde man derimod ikke i samme grad brug for præsterne. Forskellen kommer allerede frem i Frd.'s § 6, der i særdeleshed pålægger øvrigheden, lægerne og *på landet præsterne* at være agtpågivende over for alt, der kunne tyde på koleraangreb – de skulle i så tilfælde »uopholdeligen« undersøge sagen og træffe de fornødne foranstaltninger. For at bekæmpe koleraen så effektivt som muligt skulle der opbygges et administrativt apparat, der lignede det, der fandtes inden for skole- og fattigvæsenet.

På landet skulle der i hvert sognedistrikt (= pastorat) oprettes en sundhedskommission bestående af sognepræsten, stedets politimester, distriktets læge samt to eller flere forstandige og ansete mænd (heraf mindst 1 sognefoged). Selv om lægen og politimesteren skulle indtræde i en række sundhedskommissioner, skulle de jævnlige og så vidt muligt ugentligt møde i alle kommissionerne. Når lægen og politimesteren ikke var til stede, skulle præsten føre den daglige ledelse af kommissionen. Sundhedskommissionerne skulle være underlagt en amts-overbestyrelse bestående af amtmanden og fysikus eller hans stedfortræder.

Sundhedskommissionens vigtigste opgave var at føre nøje tilsyn med sundhedstilstanden i distriktet og tage de nødvendige forholdsregler, når koleraen viste sig. Kommissionen skulle således udpege et

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

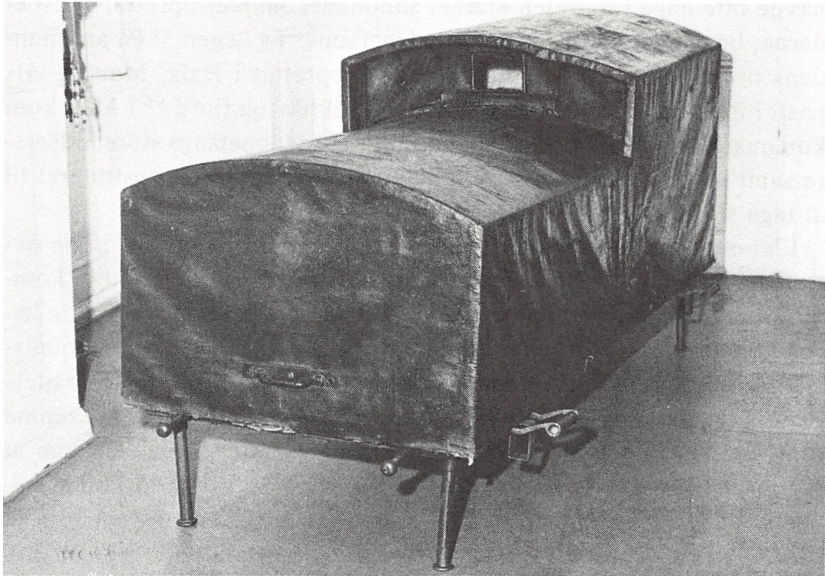
egnet sted til et særligt hospital for kolerapatienter og en passende plads til begravelse af ofrene for en eventuel epidemi. Kommissionen blev tillagt temmelig vidtgående funktioner, når epidemien var brudt ud. Den skulle føre en protokol over alle angrebne og forestå sikkerheds- og karantæneforanstaltninger. Den kunne indføre særdeles strenge forholdsregler imod samkvem, således at ingen uden kommissionens tilladelse måtte forlade sin bolig. Forordningens § 47 gav endog generelt sundhedskommissionerne og amtsøverbestyrelserne tilladelse til om nødvendigt på egen hånd at træffe yderligere forholdsregler. Indberetning herom skulle dog ske snarest muligt, efter at beslutningerne var gennemført.

Forordningens sidste paragraf om strafferammen for dem, der forbrød sig imod de af sundhedskommissionen fastlagte sikkerhedsregler, viser tydeligt, hvor stor magt man i en ekstraordinær situation ville tillægge de lokale myndigheder. Dødsstraf ved skydning for at snige sig ud fra et afspærret område eller medvirke til, at andre kunne gøre det; andre forseelser skulle straffes strengt efter dommerens skøn. Dommene skulle afsiges ved en af amtmanden nedsat standret, og amtmanden var endog bemyndiget til at lade dødsdomme eksekvere uden forud at indberette sagen.⁸⁷

Præsten var et af sundhedskommissionens vigtigste medlemmer. Han skulle sammenkalde beboerne og oplæse og nærmere forklare de to af Sundhedskollegiet udarbejdede skrifter om forebyggelse og behandling af kolerasmitte, og han skulle gentage dette, så ofte det var nødvendigt for at forhindre menighedens ligegyldighed.⁸⁸ Præsten skulle alene sammen med læger og jordemødre have adgang til de syge – præsternes tilsyn var både affødt af deres funktion som »reservelæge« og af deres sjælesørgerfunktion. Der blev udarbejdet et sæt regler for, hvorledes læger, præster og sygevogtere m.v. skulle forholde sig ved omgang med de syge.⁸⁹ De skulle bl.a. sørge for i forvejen at drikke kaffe, te, spiritus med aromatiske bitre substanser eller et glas vin og efter besøget skylle munden, rense næsen, vaske ansigtet med koldt vand og hænderne med en svag opløsning af klorkalk. Præsterne måtte ikke benytte deres embedsdragt (heller ikke, når de forrettede kommunion), men snarere en vævet eller ferniseret overkjole.⁹⁰

Efterhånden som det blev mere og mere klart, at den værste fare var overstået, lempedes de meget strenge bestemmelser af 19/6-1831. I okt. 1831 indskrænkedes afspærringsreglerne en smule,⁹¹ og i januar

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

Ovenstående kolerabære giver et indtryk af de store sikkerhedsforanstaltninger, der blev iværksat imod smittefare. Båren stammer fra den store epidemi i 1850'erne (Københavns Universitets medicinsk-historiske Museum). En tilsvarende bære findes på Aalborg historiske Museum.

1832 blev læger og politimestre fritaget for at møde ugentligt i sundhedskommissionen, så længe koleraen ikke havde vist sig i området.⁹² Nogle steder havde lægen og politimesteren sørget for at deltage i møderne, når de alligevel havde ærinde i sognet, men andre steder havde de måttet foretage tidsrøvende og bekostelige rejser. En ændring i bestemmelserne kunne forsvares, da sognepresten kunne varetage kommissionens forretninger og ekspres tilkalde lægen og politimesteren, når det var nødvendigt.⁹³ Trods yderligere lempelser i bestemmelserne i marts og aug. 1832 skulle sundhedskommissionerne fortsat fungere og have den »største Opmærksomhed« henledt på sundhedstilstanden i distriktet og især påse, at beboerne sørgede for renlighed og frisk luft.⁹⁴ I praksis ophørte sundhedskommissionernes funktion i årene efter 1832. Deres virksomhed blev genoptaget i slutningen af 1840'erne og i 1850'erne, da koleraen atter truede.⁹⁵

Sundhedskommissionerne blev oprettet overalt i Aalborg Amt.⁹⁶ De første så dagens lys allerede før forordningen 19/6-1831. Kancelliet

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

havde otte dage i forvejen krævet sundhedskomiteer oprettet i søstæderne, bestående af byens øvrighedspersoner og lægen.⁹⁷ På amtmandens ordre 15/6 blev sådanne komiteer oprettet i Hals, Mou og Als pastorater, der alle grænsede direkte op til hav og fjord.⁹⁸ I Mou kom kommissionen til at bestå af sognepræsten og sognets tre store lodsejere samt læge Jelstrup, som amtmanden specielt havde konstitueret til at tage sig af eventuelle koleratilfælde i Hals.⁹⁹

I løbet af juli måned oprettedes sundhedskommissionerne i den øvrige del af amtet.¹⁰⁰ En del steder voldte det noget besvær at få kommissionerne etableret, da det var vanskeligt for politimesteren og lægen at få tid. Herredsfogden Lynge i Nibe fik oprettet alle 12 kommissioner i Hornum-Fleskum Herreder på én gang, idet han fik områdets 12 sognepræster og distriktskirurgerne i Nibe og Aalborg til at komme til et møde i Svenstrup 14/7. Sognepræsterne var således ene om at repræsentere deres pastorat ved udpegelsen af sundhedskommissionens valgte medlemmer.¹⁰¹ Om præsterne suverænt udpegede folk eller havde forhandlet spørgsmålet med sognebeboerne i forvejen kan ikke afgøres.

Ved det følgende møde måtte herredsfogden derimod møde i de respektive pastorater, men han fastsatte tidspunktet og pålagde de enkelte præster at sørge for, at de valgte medlemmer fik besked og mødte. Præsterne skulle til mødet medtage deres signet og 6 ark hvidt papir til indrettelse af en forhandlingsprotokol.¹⁰²

Sundhedskommissionerne på det Lindenburgske gods voldte bryderi. Godsinspektør Kirstein udpegede medlemmerne til kommissionerne i Gudum, Gerding og Brøndum uden at spørge hverken birkefoged eller læge.¹⁰³ Da sognepræsten i Brøndum derefter indkaldte lægen til kommissionsmøde, nægtede denne at møde. Senere omgjorde lægen og birkefogdens fuldmægtig oprettelsen af sundhedskommissionerne på grevskabet.¹⁰⁴

Det vigtigste spørgsmål sundhedskommissionerne i Aalborg Amt måtte tage stilling til i deres kortvarige funktionsperiode, var udpegelsen af egnede huse i hvert sogn til kolerasygehus. Med nogen vanskelighed lykkedes det kommissionerne at blive enige om at foreslå afsidesliggende privatboliger til hospitaler.¹⁰⁵ I Mou havde man først udpeget to egnede steder,¹⁰⁶ men karantænekommissionen i Aalborg nægtede at godkende dem, da der ikke var taget hensyn til Mous udsatte beliggenhed ved havet.¹⁰⁷ I nov. 1831 kunne sognepræst N.

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

Fritz orientere amtmanden om en efter hans mening snedig løsning. Ved at udpege sognets tre skolebygninger, jordemoderens hus og nogle private huse havde sundhedskommissionen sikret sig et hospital og et rekonvalescenthus i hver af sognets fire landsbyer. Præsten fremhævede, at man hermed samtidig havde løst det andet problem, sundhedskommissionerne blev stillet overfor: at skaffe det nødvendige inventar til de udpegede kolerasygehuse. De nødvendige sengesteder, borde og bænke fandtes allerede i skolebygningerne.¹⁰⁸

I andre pastorater ordnedes dette problem ved, at præsterne lod en subscriptionsindbydelse gå rundt til beboerne, hvor disse kunne tegne sig for leveringen af inventar.¹⁰⁹ Hvad dette nærmere bestod af, fremgår af en liste, sognepræst P. Tetens indsendte til amtmanden over tegningsresultatet i Vokslev Sogn:¹¹⁰

Sengesteder	4
Dyner	25
Puder	25
Lagner	36
Stk. Linned	26
Borde	4
Bænk	1
Stole	16
Penge (rbd.)	8

Sundhedskommissionerne måtte også tage stilling til, hvordan man bedst kunne sikre sig, at beboerne sørgede for den til forebyggelse af epidemi så vigtige renlighed og friske luft. Flere steder blev beboerne pålagt inden 8 dage at sørge for, at der i hvert værelse var et vindue forsynet med hængsel, således at det kunne lukkes op.¹¹¹ I Mou forlangte sundhedskommissionen desuden, at alt stillestående vand blev afledt fra landsbyerne.¹¹²

Sundhedskommissionerne udgjorde en episode i lokaladministrationen, men de var udtryk for, at det endnu i 1831 var nødvendigt at inddrage sognepræsterne, når nye funktioner i lokalforvaltningen skulle varetages.

3. Præsten og jordemoderen

I de to foregående afsnit er omtalt, at sognepræsten blev tillagt en række funktioner, fordi politiet og lægevæsenet på landet ikke i alle

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

henseender fungerede tilfredsstillende. Præsternes beskæftigelse med jordemodervæsenet skyldtes både de to nævnte instansers manglede effektivitet, og at jordemodergerningen havde forbindelse med det kirkelige område. Desuden var det ikke uden betydning, at jordemodervæsenet på landet før reformen 1810 lod meget tilbage at ønske.

Om forbindelsen mellem præst og jordemoder før 1810 skal her alene anføres bestemmelsen i Kirkeritualet af 1685 om, at præsterne to gange om året (ved Påske og Mikkelsdag) i koret eller sakristiet skulle indskærpe jordemoderen følgende forpligtelser:¹¹³

- 1) Om at frygte og elske Gud, samt bede ham om Bistand
- 2) at være omhyggelige i deres Kald
- 3) ei handle efter Egensindighed og Had
- 4) at omgaaes de Frugtsommelige med Beskedenhed og Fornuft, elske, trøste, forman- og bede for dem
- 5) ogsaa at hiælpe den Fattige, ei tage for stor Løn, og ei fortie uægte Fødsler
- 6) ei bruge andre Midler, end Bønnen, til Moderen og Barnet, men i Nødstilfælde søge Medici eller Bartskiærere
- 7) at være ædrue og sparsommelige, tugtige i Tale og Gebærder
- 8) ei gierne, uden i hastig Nød, noget ene foretage
- 9) at være tavse om en Qvindes Brøst
- 10) ei befatte sig med Daaben uden i Barnets Livsfare
- 11) ei heller befatte sig med Børns hemmelige Begravelse, men vise de utidige Fostere for Præsten.

Hvorvidt præsten virkelig helt op til 1810 har overholdt denne bestemmelse, kan ikke afgøres, men endnu så sent som i 1806 pålægges det præsterne de samme dage at forelæse jordemødrene fremgangsmåden, de skal benytte ved dødfødte børn.¹¹⁴ Selve indholdet af de af præsten forelæste forpligtelser af jordemoderfaglig, moralsk og kirkelig art ændres ikke væsentligt i den nye jordemoderinstruks af 1810.¹¹⁵

Jordemodervæsenet på landet reformeredes ved reglement 21/11-1810.¹¹⁶ Formålet var først og fremmest at slippe af med alle de gamle ueksaminerede barselskoner, som ofte ved barnefødsler på landet virkede til mere skade end gavn. Til det formål skulle landet inddeles i et passende antal jordemoderdistrikter, hvor der så vidt muligt skulle ansættes en ved Den kgl. Fødselsstiftelse uddannet person. Dette skulle bl.a. sikres ved at give de ansatte jordemødre en bedre løn og en embedsbolig.

I Kancelliets første udkast til reglement havde man forestillet sig en

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

lignende administrativ opbygning som i fattigvæsenet. Underlagt amtmandens overøvrighed skulle der i hvert jordemoderdistrikt, der stort set skulle svare til et pastorat,¹¹⁷ oprettes en jordemoderkommission bestående af politimesteren, sognepræsten, nærmeste distriktskirurg og en godsejer, hvis denne særligt havde udmærket sig med hensyn til jordemodervæsenets fremme. Denne kommission skulle have opsyn med alt vedrørende jordemodervæsenet i distriktet, og den skulle have indstillende myndighed ved ansættelser.¹¹⁸

Forslaget om en særlig kommission blev imidlertid ikke til noget. Sundhedskollegiet, der ikke havde noget at indvende imod selve kommissionen, mente, at distrikterne burde være noget større. Dette fik to af Kancelliembedsmændene, J.S.Møsting og Kristian Knudsen, til at tage afstand fra kommissionerne. De ville i høj grad virke forsinkende på administrationen, da det ville være vanskeligt at få medlemmerne samlet. Oprettelse af flere sognekommisioner i et jordemoderdistrikt ville virke direkte skadeligt for sagen, da de gensidigt ville skyde skylden for, at der intet blev gjort, på de andre kommissioner. Møsting mente, at erfaringerne fra fattigkommissionerne virkede afskrækkende. Desuden mente begge, at der ikke var tilstrækkeligt arbejdsområde for en sådan kommission, efter at overgangsproblemet med at få distrikterne etableret var løst. Det fremtidige tilsyn med jordemødrene kunne lægen klare. Det umiddelbare tilsyn med jordemodervæsenet blev i det endelige reglement overdraget til den »underordnede Øvrighed paa ethvert Sted« samt til lægerne.

Dermed slap sognepræsterne for at sidde i endnu en kommission, der enten ikke havde fået nogen betydning overhovedet, eller hvor de ellers var kommet til at gøre hele arbejdet. Dette betød dog ikke, at præsterne slap for at beskæftige sig med jordemodervæsenet. Som nævnt nedenfor fik de stadig med den del af tilsynet at gøre, som drejede sig om jordemoderens gerning i forbindelse med dødfødte børn. Reglementet pålagde amtmændene at indsende et forslag til distriktsinddeling til Kancelliet efter rådføring med præsterne og distriktslægerne, og det bestemte endvidere, at en jordemoder ikke kunne blive ansat, uden at hun kunne fremlægge et positivt vidnesbyrd fra sin sognepræst.¹¹⁹

Uden at gå i detaljer kan det fastslås, at præsterne i Hornum-Fleskum Herreder fik temmelig stor indflydelse ved oprettelsen af jordemodervæsenet. Aalborg Amts forsyning med duelige jordemødre var

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

I n d d e l i n g					
af Jordemoder-Districterne i Aalborg Amt, approberet ved det Kongelige Danske Cancellies Skrivelse af 31 December 1816.					
	1ste District. *	Særfornets Dirch.	Saml- hernes Antal.	Jordemoderens Bopæl.	
Hornum Herred.	Aalborg Kishvad, med de under samme Kirke- sogne hørende Landsbyer Hasseris og So- phicndahl, samt Gaardens Sælsminde, Skal- teborg og Westerbøgaard og Den Egholm	Aalborg.	
	2det District.				
	Nibe Kishvad og Wørlow Sogne	330	2dr.	Nibe.	
	3die District.				
	Sønderholm, Greiten og Nørholm Sogne, samt Kistrup med dets Afbyggere	640	—	192	Sønderholm Bye.
	4de District.				
	Wængerby og Biskov Sogne, samt Hornum, Estrup og Hersem Byer med de toende Aild- gaarde i Hornum Sogn	550	—	130	Byrsted Bye.
	5te District.				
	Ellikhøj og Svanestrup Sogne, Melberg, Mofstrup og Guldbek Byer i Hornum Sogn, samt Fers- lev, Dall og Woldsted Sogne i Hestum Herred	600	—	180	Ellikhøj Bye.
	6te District.				
	Mardstrup, Duderup og Gravlev Sogne	550	—	200	Gravlev Bye.
	7de District.				
Hestum Herred.	Gunderup og Densling Sogne, samt Byerne Dole- derup, Blendstrup, Ørevad og Horsens, tillige med Hovedgaarden Lindenberg og Afbyggere, alt i Blendstrup Sogn, Høllum Herred	887	—	252	Gunderup Bye.
	8de District.				
	Gudum, Lillevorde, Røndrup, Clarup, Store- vorde og Seiløb Sogne	820	—	200	Ved Ufogaarden i Lille- vorde Sogn.
	9de District.				
	Mou Sogn	180	—	170	Mou Bye.
	10de District.				
	Søndertraanders og Nørretraanders Sogne	512	—	180	Søndertraanders Bye.

Inddeling af jordemoderdistrikterne i Hornum-Fleskum Herreder, som præsterne havde stor indflydelse på.

(Lindenberg godsarkiv. Dok. vedr. fattig-, jordemoder- og sundhedsvæsen. LA. Vi-
borg).

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

ganske utilstrækkelig ved reglementets udstedelse, men ikke desto mindre blev forholdene først bragt nogenlunde i orden fra 1816 som et af de sidste steder i landet.¹²⁰

Den afgørende indflydelse på jordemoderordningen i etableringsfasen blev overladt til præsterne. Landfysikus Jens Koefoed, Aalborg og Hjørring amter, skrev nemlig til amtmanden i Aalborg, at herredsfogderne i deres vidtløftige distrikter

»umuelig kunne have den nøie Kundskab om de Fruentimmer, der afgive sig med Fødselshjelpen i ethvert Sogn, deres Duelighed, Forhold og den Tillid, de ere i Besiddelse af – ei heller saa godt kunne kiende de Subjecter mellem Almu- en, der skikke sig og have Lyst til at oplæres og ansættes i Giordemoderfaget«.

Koefoed foreslog derfor, at man indhentede de fleste af de nødvendige oplysninger hos præsterne. Desuden ønskede han udnævnt en patron for hvert jordemoderdistrikt (i lighed med den nye ordning for skolevæsenet). Patronen skulle beskytte jordemoderen imod fordomme og forurettelser og rænker og argelist fra selvgjorte jordemødre og påse, at jordemoderen gjorde sin pligt.¹²¹

Amtmand Moltke var enig med Koefoed i, at præsterne havde bedre lokalkundskab end herredsfogderne, og han orienterede fysikus om, at han allerede havde anmodet præsterne om at tilstille herredsfogden en betænkning om distriktets inddeling, brugelige jordemoderkandidater og om deres aflønning.¹²² Derefter ville det blive muligt for herredsfogden og distriktslægen at affatte forslag for hvert herred. Derimod mente amtmanden ikke, at en jordemoderpatron var nogen god idé. Erfaringen havde allerede lært ham, hvor vanskeligt det var blandt landbeboerne at finde »duelige Subjecter til at deeltage i almeennyttige Indretninger«. En almenyttig sag som jordemodervæsenet kunne kun fremmes, hvis man betroede den til »en oplyst og virksom Præst, som finder Lyst i at bortrydde Fordomme og udbrede sunde Ideer«. ¹²³

Alle præster i de to herreder indsendte betænkninger om, hvorledes distriktsinddelingen burde være.¹²⁴ Disse forslag blev i hovedsagen fulgt, dog blev det nødvendigt for herredsfogden og distriktslægerne at foretage ændringer, hvor præsternes forslag ikke samstemmede.¹²⁵ Præsterne orienterede desuden om, hvordan man kunne skaffe jordemoderen en passende bolig,¹²⁶ og om der i distriktet fandtes en brugelig jordemoder, eller om de kendte et »Fruentimmer«, der var egnet og villig til at lade sig oplære i »Giordemoder Videnskaben«. ¹²⁷

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

Nogle steder måtte præsterne deltage i bestræbelserne for at få beboerne til at benytte de nye jordemødre og ikke stadig bruge de gamle barselsmedhjælpere. I Aalborg Amts 8. jordemoderdistrikt (Gudum, Storvorde og Romdrup pastorater) måtte sognepræsterne opgive at få beboerne overbevist, da mistilliden til jordemoderen ikke skyldtes manglende duelighed, men en slags »Modbydelighed for hendes private Forhold, da hendes Opførsel skal være lidt letfærdig og hun i hendes Enkestand har ladet sig besvangre«. Jordemoderen blev forflyttet til et andet distrikt.¹²⁸

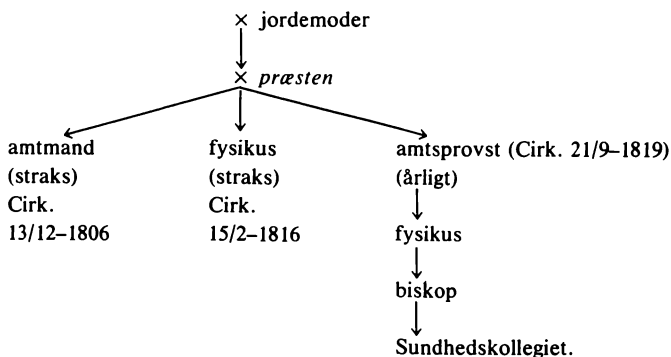
Præsternes forslag til distriktsinddeling var i overensstemmelse med reglementet, men de havde ved deres udtalelser om jordemoderkandidater bevæget sig ind på politimesterens område, da denne ifølge reglementet som underøvrighed på stedet både skulle føre tilsynet med jordemødrene og fremkomme med forslag til egnede kandidater, der kunne oplæres til senere ansættelse.

Politimesterens og distriktslægens omfattende distrikt var sikkert også årsag til, at præsternes tilsyn med jordemoderens embedsførelse i forbindelse med dødfødte blev indskærpet, på trods af at dette tilsyn ikke omtaltes i reglementet af 1810.

Ved Kanc. Cirk. 24/12–1802 var jordemødrene blevet pålagt under trussel om multt at anmelde dødfødte børn til præsten inden 24 timer.¹²⁹ Jordemoderen skulle udover data af betydning for civilregistreringen give præsten oplysninger, der gjorde ham og stiftsfysikus, til hvem præsten skulle indberette, i stand til at bedømme, om jordemoderen havde opfyldt sin pligt. Jordemoderen skulle oplyse, i hvilken måned i svangerskabet barnet blev født, angive årsagen, hvis fødslen var sket for tidlig. Om »Fosteret kom let, naturlig, besværlig, ved Vending eller Instrumenter«. Om det var dødfødt eller døde kort efter fødslen, og om jordemoderen foretog sig noget for at få liv i barnet.

Hvis jordemoderen ikke selv kunne skrive, skulle præsten afhøre hende om fødslen, og præsten skulle bagefter få beretningen bekræftet helst af barselkonen. Hun skulle desuden bekræfte, at jordemoderen ikke havde begået nogen fejl. Præsterne skulle indføre et udtag af anmeldelsen i kirkebogen, og ved en række senere cirkulærer indskærpedes præsternes pligter yderligere til straks at indberette fejl begået af jordemoderen.¹³⁰ Præsternes forpligtelser fremgår af følgende skema:

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

Betydningen af præsternes kontrol med jordemødrene aftog, efterhånden som jordemoderstandens kvalitet øgedes. Udbygningen af lægevæsenet i løbet af århundredet var også med til at overflødiggøre præsternes tilsyn – men i århundredets første årtier var det meget sjældent, at en læge var til stede ved en vanskelig fødsel på landet.

De jordemoderberetninger om dødfødte børn, som præsterne har indført i kirkebøgerne, giver et tydeligt indtryk af, at et nærmere tilsyn med fødslerne ikke altid var helt overflødigt.¹³¹ Her skal anføres to eksempler på præsteindførsler.

Ifølge sognepræst C.J.M. Suckows indførsel i Sønderup Kirkebog havde pigen Karen Marie Gregersdatter 29/11-1819 fået et dødfødt barn. Den ueksaminerede jordemoder havde hverken givet præsten skriftlig eller mundtlig besked, men præsten havde ved at spørge forældrene fået at vide, at fødslen havde været meget hård på grund af fosterets størrelse. Jordemoderen havde uden resultat forsøgt at få barnet bragt til live ved at blæse det i munden og slå vand på dets bryst. Præstens kommentar til denne og flere andre lignende tilfælde var, at der var 3 miles vej til en eksamineret jordemoder, men at nogle »med liden Erfarenhed og endnu mindre Kundskab befatte sig med denne Forretning: saa at det seer sørgeligt ud for Barnemødrene.«

I Ferslev nåede jordemoderen i 1824 først frem dagen efter, at det dødfødte barn var blevet født. Faderen Knud Christensen orienterede præsten om, at hans kone om natten havde fået en blodstyrtning og pludselig var nedkommet. Senere fik pastor C.L. Mørch også jordemoderens forklaring på den tidlige nedkomst; den sociale forklaring lyder helt moderne: fødslen skyldtes sorg og græmmelse, som i den

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

1817

Beretning om dødfødte Børn
til Stifts-Physicus

Aar.	Sogn.	Bye.	Forældrenes Navne.	Fosterets Køn.		I hvil- ten Maa- ned af Evan- gerfa- set fødte.	Om Wode- ren forhen har fødte dødfødte Børn.	Om nogen Slage mod Jordemo- deren er anmeldt et- ter formod- t.
				Dreng.	Pige.			
1817 Kallund Kallund 25. Aug. 1817 København	Sønderup	Redstrup Mølle	Niels Sørensen Nielsen og Karen Marie Gregersdatter	1	0	10	1	1
1819 2. 29. 1819 København	Sønderup	Redstrup Mølle	Niels Sørensen Nielsen og Karen Marie Gregersdatter	1	0	10	1	1
1820 2. 17. 1820	Sønderup	Tøtterup	Christen Christen- sen Otte Frimand og Nette Søndatter	1	0	10	1	1

Uddrag af sognepræst M. Suckows jordemoderberetninger om dødfødte børn i Sønderup hovedministerialbog (LA. Viborg). Skemaet skal læses vandret over begge sider. Bemærk, at ingen af jordemødrene var eksaminerede, og at samme forældrepar fik to

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

190.

for Sogn
i Folge Cancellie-Skrivelse af 24 Decbr. 1802.

Jordemoderens			
Raden, og om examineret eller ikke	Beretning om Fødselen og Fødselen	Anvendte Midler til at faar Fødselen til Bred.	Bemærkninger.
Mette Marie Ceridatter i København	Jordemoderen afgaa først Kvindelig eller uændelig Beretning eller forældrenes Bignad - nævnt for magt faad for en del af København - nævnt i 5. Censur		
Anne Marie Jensdatter i Sonderup i København	Jordemoderen afgaa i en Kvindelig eller uændelig Beretning. eller forældrenes Bignad - nævnt for magt faad for en del af København - nævnt i 5. Censur	Delst i Munde for Bred for Sønderup -	Det er uændelig; og for i Københavns Kendelse og Jordemoderen 3 På 100; men at den i den for og inden inden for i Københavns og inden inden af 100; og inden for i Københavns = Munde
Karen Nielsdatter i Brævel i København	Kvindelig eller uændelig Beretning eller forældrenes Bignad - nævnt for magt faad for en del af København - nævnt i 5. Censur	Delst i Munde for Bred for Sønderup -	Det er uændelig; og for i Københavns Kendelse og Jordemoderen 3 På 100; men at den i den for og inden inden for i Københavns og inden inden af 100; og inden for i Københavns = Munde

dødfødte børn med to års mellemrum. Også i degnens eksemplar af kirkebogen er jordemoderberetningerne indført, men med mange afvigelser i de konkrete data og uden præstens detaljerede bemærkninger.

XIII Administrative funktioner andre ikke kan varetage

senere tid i »fuldeste Maade« havde ramt Knud Christensen »formedelst hans oekonomiske Tilstand, Følge af Tids Omstændighederne.«¹³²

I det foregående er der nævnt nogle af de vigtigste områder, hvor sognepræsterne måtte benyttes som nødembedsmænd, fordi andre grene af administrationen endnu ikke kunne klare paragrafferne selv. Af yderligere eksempler herpå vil jeg indskrænke mig til at henvise til præsternes funktion som lokale nyhedsformidlere. Indtil bestemmelsen afskaffedes i 1824 skulle de bekendtgøre forordningerne ved at læse dem op fra prædikestolen. Se iverigt herom kap. III, 7.

XIV Administrative funktioner affødt af præstens civilregistrering

Indberetningspligt og attestudskrivelse

En del af det papirarbejde, sognepræsten måtte påtage sig i skolevæsen, fattigvæsen, sundhedsvæsen m.v., bestod i affattelse af indberetninger til overordnede myndigheder og udstedelse af attester til offentlige myndigheder og private. I skole- og fattigvæsenet havde denne virksomhed i høj grad forbindelse med præstens centrale placering i administrationen. Ingen kunne f.eks. bedre end han give biskoppen underretning om antallet af skolebesøg og om kirkesangernes og skolelærernes forhold og opførsel.

Langt de fleste indberetninger og attester havde på en eller anden måde forbindelse med præstens civilregistrering. Præsten førte kirkebøgerne (fra 1812 sammen med kirkesangeren) og havde herigennem rådighed over en lang række data om sine menighedsmedlemmer.¹ Dette betød, at præsten i temmelig mange tilfælde kunne blive udsat for at skulle bekræfte, at konkrete oplysninger om en person var i overensstemmelse med sandheden, eller han selv blev pålagt på grundlag af ministerialbøgerne at fremskaffe bestemte oplysninger om et nuværende eller tidligere menighedsmedlem.

Forholdet kunne også gå den modsatte vej, således at præstens kontrollerende funktion i administrationen smittede af på civilregistreringen. Som eksempler kan nævnes vaccinationsattesterne og skudsmålspåtegningen, som forårsagede, at præsterne tilførte kirkebøgerne nye oplysninger.

Præsternes forpligtelser til at indberette og udstede attester var meget omfattende og virkede for de fleste temmelig uoverskuelig. Gentagne påmindelser til præsterne om at sørge for at indsende de kræve-

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

de indberetninger til tiden og den lige så hyppige påtale af, at bestemte indberetninger ikke var i overensstemmelse med kravene, viser dels, at arbejdet var besværligt for præsterne, og dels, at de havde vanskeligt ved at finde ud af det brogede virvar af bestemmelser.²

I 1817 tog amtsprovst Tetens konsekvensen af de mange fejl og mangler og udsendte »efter adskillige af Dhrr. Brødres yttrende Ønske« en »Fortegnelse over aarlige Indmeldelser fra Præsterne, og hvad der enhver Maaned i denne Henseende er at erindre.«³ Pastor A.L. Høegh i Romdrup-Klarup karakteriserede listen som værende »Præsterne til sand Nytte«,⁴ og udtrykte sikkert alle amtsprovstiets præsters lettelse over at få en fortegnelse over, hvad man krævede af dem. Dette førte dog ikke til, at alle problemer i forbindelse med denne del af præsternes arbejde var overvundet.⁵

Det er ikke muligt i denne kortfattede fremstilling at omtale de mangfoldige områder, hvor en præst skulle udtale sig. En sådan systematisk gennemgang ville også blive lige så kedelig, som arbejdet til tider må have været for præsterne. Mere givende er det at se på de to gange, hvor præsternes indberetninger og attester blev gjort til genstand for en principiel drøftelse i kancelliregi. Begge gange drejede spørgsmålet sig om, hvorvidt præsterne måtte tage betaling for arbejdet, og hvilken takst der skulle anvendes. Men pengespørgsmålet af fødte også en diskussion om, hvilke attester præsten i det hele taget skulle udstede og de enkelte attestkategoriers tilknytning til præsteembedet.

I forbindelse med den sidste sag blev der på grundlag af indberetninger fra stiftsøvrighederne, nogle amtmænd og amtsprovster m.fl. i Kancelliet udarbejdet en oversigt over de indberetninger og attester, en sognepræst kunne komme ud for at tage sig af.⁶ Oversigten bringes som bilag s. 416-19, da den giver en god fornemmelse af præstens placering i lokalsamfundet. Listen, der også medtager attester vedrørende præstens gejstlige embede, må ikke tages som udtryk for, hvad alle præster foretog sig hvert år, men som en oversigt over, hvad en sognepræst kunne blive pålagt. Nogle steder i listen forekommer der gentagelser, hvilket skyldtes, at Kancelliet har sammenskrevet den på grundlag af oplysninger fra flere indberetninger. Det vil også være muligt at supplere med yderligere eksempler.⁷ Basismaterialet er fra 1821, og listen er følgelig udtryk for præstens forpligtelser på dette tidspunkt. Enkeltheder i listen var til stadighed undergivet lovgivnin-

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

gens forvandling, og hertil kom, at listen ikke indeholdt funktioner, der blev pålagt præsten ved enkelte lejligheder, f.eks. medvirken ved folketællinger.⁸

Landsbypræsterne udstedte det største antal attester til brug ved landmilitis- og søsessionerne (jfr. Gruppe VI i bilaget).⁹ Det var derfor ikke overraskende, at betalingsproblemet blev rejst i forbindelse med en »militær« attest. Generalkrigskommissæren for Kongeriget C.A.W.v. Driberg beklagede sig i 1817 til Kancelliet over, at en fynsk præst havde taget 10 rbd. for at udstede en gårdmandsattest.¹⁰ Dette fik Kancelliet til at spørge bisperne, om de mente, præsterne burde udstede gård- og husmandsattesterne gratis, eller i modsat fald, om betalingen burde fikseres nærmere.¹¹

Bisperne var meget uenige om det stillede spørgsmål. Mest ivrig for at skaffe præsterne en indtægtskilde var Sjællands biskop F. Münter. Han mente, at præsterne skulle have betaling, både fordi attesterne gav præsten omkostninger og spildte hans tid, og fordi det var rimeligt, at de gejstlige embedsmænd på samme måde som de civile fik betaling for attester af »civil Natur«. Sportelreglementet af 22/3-1814 skulle anvendes som målestok for både civile og gejstlige embedsmænds takster.¹² Den omhandlede gårdmandsattest ville herved komme til at koste rekvirenten 1 rbd. 48 sk.¹³

Hovedparten af de øvrige biskopper mente derimod ikke, at præsterne skulle have penge for attesten eller i hvert fald kun have dækket omkostninger til skrivematerialer. Aalborg og Aarhus-biskoppen anså gårdmandsattesterne for at henhøre til de oplysninger, præsten skulle give ex officio,¹⁴ og biskop P.O. Boisen (L.-F.) fremførte, at det ofte var fattige, der havde brug for attesterne, og at præsterne ikke på samme måde som de civile embedsmænd var afhængige af sportelindtægter.¹⁵

Kancelliembedsmændene var uenige om spørgsmålet.¹⁶ A.S. Ørsted og præsidenten F.J. Kaas mente i modsætning til de øvrige ikke, at attesterne hørte til den offentlige tjeneste; det måtte være et privat anliggende, at et enkeltindivid skaffede sig en attest for at blive fritaget for militærtjeneste. Hele kollegiet kunne dog enes om at henlægge sagen.¹⁷

Usikkerheden omkring attesterne fortsatte. I 1821 stillede Kancelliet en række myndigheder følgende tre spørgsmål: Hvilke embedsattester skulle præsterne i det hele taget udstede? Hvilke skulle de ud-

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

stede uden betaling? Og hvor høj måtte betalingen være i de tilfælde, hvor attesterne ikke var gratis?¹⁸

Kancelliet kunne som nævnt på grundlag af svarene på det første spørgsmål udarbejde det s. 416-19 bragte bilag (tabel 12).

Vedrørende det andet spørgsmål var det gennemgående synspunkt, at der var to typer af attester: indberetninger og attester, der skulle sendes myndigheder til oplysning, var det præsternes embedspligt at indsende gratis. Derimod var det rimeligt, at præsterne fik penge for de attester, »som angaae enhver Reqvirents Stilling i Borgersamfundet, og har privat Fordeel til Øiemeed.«¹⁹

Denne skelnen kan relateres til det af Kancelliet udarbejdede bilag, idet attester opført under gruppe I-VI skulle udstedes gratis. Alle betænkninger var desuden enige om, at præsterne ikke måtte tage penge for attester til brug for fattige (f.eks. gruppe IX). Amtsprovst Bendix mente heller ikke, at betaling kunne komme på tale med hensyn til Gruppe VIII; selv om de anførte attester i nogen grad syntes at være af privat karakter, havde de dog »offentlig Vel til Formaal«. Derimod måtte præsten forlange penge for attesterne under Gruppe VII, X, XI og XII.²⁰

Ligeså lidt som i 1817 var der enighed om betalingens størrelse. Igen var ydersynspunkterne de 4 skilling, som var taksten i D.L. 3–19–10 for præstens udstedelse af et skudsmål, og sportelreglementets takst på 1 rbd. 48 sk.

Kancelliet tog imidlertid ikke stilling i det vanskelige spørgsmål, før der atter i januar 1827 indløb klage over, at en præst havde taget for meget for at udstede attester til brug ved landmiliti-sessionen.²¹ Generalprokurør A.S. Ørsted opstillede nogle kategorier af gratis attester:

- 1) attester, som embedsmænd ifølge almindelig foreskrevne regler eller ved speciel opfordring rekvirerer i offentlige anliggender
- 2) attester, der bruges til legitimation ved ansøgninger om pensioner eller anden understøttelse²²
- 3) alle attester, der meddeles uformuende
- 4) attester vedrørende forsøgt mægling i skilsmisssager

Ørsted fremhævede, at det var vigtigt, at attester i skilsmisssager og andre attester om en persons levned og opførelse²³ – bortset fra simple skudsmålspåtegninger – var gratis, da præsten ellers kunne mistænkes

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

for at lade betalingens størrelse influere på attestens indhold. Det ville desuden være upassende, at nogen skulle betale præsten for at modtage en forsikring om at være en skikkelig mand. Betaling var derimod ikke stødende, når præsten blot bevidnede, hvad der var indeholdt i embedsprotokollerne.

Angående betalingens størrelse foreslog Ørsted uden for Hovedstadsområdet en takst fra 16 til 64 sk. efter arbejdets karakter og rekvirentens kår. Befolkningen skulle bortset fra de helt fattige inddeles i to klasser, hvor den højstbemidlede skulle betale dobbelt. Den højeste betaling på 64 sk. måtte præsten således forlange hos den øverste klasse for at udstede en attest, der krævede flere opslag i protokollerne. Skudsmålet var en undtagelse fra de nævnte regler, da præsten for et sådant kun måtte tage 12 sk. i gebyr. Endelig fremhævede Ørsted, at det ikke skulle forbydes præsterne at modtage højere betaling, hvis denne blev dem tilbudt frivilligt.

Amtmanden skulle tage stilling til eventuelle klager over betalingen. Ørsted havde tiltro til, at bevidstheden om den irettesættelse, ubillige og ulovlige fordringer ville drage med sig, ville holde den egennyttige præst tilbage. Ved gentagen forseelse skulle der dog kunne idømmes præsten en mulkt på 20 rbd. sølv.

Ørsted vandt tilslutning til sine forslag, som blev optaget i Frd. 7/11-1827,²⁴ undtagen kontrolbestemmelsen der skulle forhindre, at præsterne tog for meget. På etatsråd K.L. Lassens forslag²⁵ skulle præsterne på forlangende påtegne attesten om den fordrede betaling. Han mente, at det ville være med til at hindre, at præsterne tog for høj betaling. Lassen var desuden stærkt medvirkende til, at forordningen i det hele taget blev udstedt – Ørsted og P.C. Stemann var igen mest stemt for at henlægge sagen, da det var vanskeligt at give klare regler.²⁶ For Lassen var det af to grunde magtpåliggende, at Kancelliet afstak retningslinier. Mange præster gav i øjeblikket afkald på indtægter, som de med »Anstændighed og Billighed« kunne gøre krav på, da de ikke var lovbestemte. For det andet var det ønskeligt, at »forebygge Anledning til grundede eller ugrundede, men i begge Tilfælde skadelige Sigtelser for Nærighed og smaalig Vindesygge, hvorover der nu kun alt for ofte føres Klage for Præsternes Vedkommende«.

De nævnte sager viser tydeligt, at præstens indberetnings- og attestudstedelsesfunktion var af dobbelt karakter. Præsten var som kongelig embedsmand pligtig til at skaffe forskellige øvrigheder nødvendige

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

oplysninger. Den anden side af sagen var de mere private attester. Også disse var i sidste instans beregnet til forevisning for øvrigheds-personer, men der blev indskudt et led mellem præst og øvrighed. Hvad enten en person ønskede at blive fritaget for militærtjeneste, havde brug for rottegift fra apoteket, ansøgte om en pensionsydelse, ønskede at sidde i uskiftet bo eller ville gøre sig bemærket med henblik på at opnå en præmie fra Landhusholdningsselskabet, måtte vedkommende først opsøge sin sognepræst. Det samme måtte »Qvindfolk« gøre for at få en attest på at have udmærket sig ved karlearbejde!

Det gav præsten en meget central stilling i lokalsamfundet, at hans menigheds medlemmer måtte henvende sig til ham om alle mulige spørgsmål af personlig art. Præsten måtte forsøge at sætte sig ind i beboernes situation, og han har sikkert i mange situationer vejledt folk om, hvordan de skulle forholde sig over for administrationen, når de kom for at få en attest eller en påtegning på en ansøgning. I en lang række tilfælde er den pågældende sikkert mødt op hos præsten, allerede før ansøgningen var skrevet, og har spurgt ham, hvordan han skulle forholde sig. I mangt et tilfælde har præsten uden tvivl udformet ansøgningen for en ikke-skrivekyndig beboer. En sådan hjælp kunne bl.a. begrunde den af A.S. Ørsted omtalte frivillige ekstrabetaling, eller den kunne bidrage til en forøgelse af præstens offer.

Det er temmelig vanskeligt at få et overblik over denne mere uofficielle del af præstens virksomhed, da den ikke er lovfæstet, og som regel ikke fremgår af embedsarkiverne. Et enkelt eksempel fra Mou viser, at præsten også kunne påtage sig at hjælpe folk med forhold, han egentlig intet havde med at gøre. Sognepræst Fritz i Mou anmeldte i 1834 på husmand Jørgen Christensens vegne til herredsfogden, at hans hustru Inger M. Christensdatter var død og anmodede om at få skiftet foretaget.²⁷ En sådan anmeldelse skulle præsten kun foretage, når det drejede sig om fattiglemmer. I det nævnte tilfælde er Jørgen Christensen mødt op hos præsten for at aftale begravelsen, og har samtidig overtalt præsten til at anmelde dødsfaldet. Dette fremgår direkte af præstens skrivelse til herredsfogden.

I de fleste af de her omtalte situationer ønskede enkeltpersoner at opnå en eller anden form for begunstiggelse, som præsten kunne være med til at støtte. Anderledes forholdt det sig ofte inden for skole- og fattigvæsenet. Ovenfor er der omtalt mange eksempler på, at beboere har henvendt sig til skoledirektionen/provsten og fattigdirekti-

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

onen/amtmanden for at beklage sig over forskellige forhold. Det kunne da ikke nytte at søge vejledning hos sognepræsten, da det ofte var hans administration, der var klagens genstand. Derimod findes der mange eksempler på, at præsterne f.eks. har søgt amtsfattigkassen om støtte på en trængendes vegne.

De i tabel 12 opførte indberetninger og attester tog ikke alle lige meget af præstens tid. Den kvantitative mængde er ikke alene afgørende, da et enkelt punkt kunne kræve mere tid end ti andre.²⁸ Nogle af dem skulle han kun med meget lange mellemrum beskæftige sig med. Det var f.eks. meget sjældent, at præsten fik lejlighed til at henviser en jordemoderlev til den kgl. Fødselsstiftelse (gruppe XI, 15). De arbejdskrævende områder var de årlige indberetninger, der for de flestes vedkommende skulle indsendes ved årsskiftet,²⁹ samtidig med at præsten havde travlt med at planlægge det følgende års fattigplan og den kirkelige juletravlhed. Indberetningerne og attest-udskrivningen lettedes dog i høj grad af, at der i langt de fleste tilfælde fandtes trykte skemaer og formularer. Blandt de mange attester var de militære de hyppigste. Da der især var brug for disse attester omkring sessionerne, havde præsterne mulighed for at indkalde folk til at møde hos sig, således at attesterne kunne udstedes på én gang og præsten ikke blive forstyrret af til stadighed at have folk rendende.³⁰

Sognepræsterne havde fået pålagt denne brogede mangfoldighed af opgaver, fordi myndighederne var sikre på, at de repræsenterede et embedsmandskorp, der i modsætning til andre lokale folk som sognefogder, lægds mænd, fattig- og skoleforstandere var veluddannede og uafhængige og i forhold til politimestre, distriktslæger m.v. havde det nødvendige lokalkendskab.

Bevidstheden om, at sognepræsterne kunne fremskaffe de oplysninger, en øvrighed havde brug for, kunne naturligvis også føre til misbrug: Jeg vil betragte det nyudnævnte statsrådsmedlem prins Christian Frederiks (den senere Christian VIII) forsøg i 1831 på at skaffe sig underretning om lokale forhold udenom det almindelige administrative system som et eksempel på misbrug af præsternes tid og velvilje. Via retsbetjenten og amtmanden skulle præsterne indsende skematiske oplysninger om de enkelte sognes antal af hovedgårde, bøndergårde, boelssteder og huse samt møller, desuden opgive de største lodsejeres navne, sognenes hartkorn og folkemængde, antallet af håndværkere, forskellige oplysninger om skole- og fattigvæsenet, samt om der i sog-

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

nene fandtes tingsteder og arrester og om, hvor store summer der henstod i herredets overformynderi.³¹

*Tabel 12: Fortegnelse over alle af Præster udstædende Attester.*³²

I. Til Biskoppen og Amtsprøvesten

1. Fødte og Døde Listen.
 2. Summarisk Fortegnelse paa 1) Folkemængden 2) paa fødte og døde Børn.
 3. Vota til Capitelstaxten.
 4. om Døpstumme.
 5. om Kirkers, Degneboligers og Skolehuses Tilstand.
 6. Conduit Liste over Degne, Kirkesangere og Skolelærere.
 7. om Legater og Stiftelser.
 8. om Catechisation.
 9. om Skolebesøg.
 10. om ConfirmanTERS Fremgang.
 11. om Embedsbøger.
 12. om theologiske Studentere.
 13. om Ansøgninger ere indgivne fra Geistligheden til Kongen eller Collegierne, uden at derpaa er falden Resolution.
 14. om Leiermaal har havt Sted paa geistlig Grund.
 15. om Legater og offentlige Stiftelser.
 16. om den til Confirmation antagne Ungdom.
 17. om dem som uden aabenbare Skrifte for forsømt Altergang ere blevne antagne til Herrens Bord.
 18. om hvad der er virket af Præsterne til at opfylde Frd. 18 Octbr. 1811 [om skilsmisse].
 19. om hvad der er bidraget til Kirkegaardes Forskjønnelse.
 20. om de på Kirkegaarden omhuggede Træer.
 21. om grasserende smitsomme Sygdomme.
-

II. Til Amtmanden

1. om de Vilkaar, hvorpaa Bøndergaarde, Steder og Huse blive bevilgede nedlagte eller udparcellerede, ere opfyldte.
2. om øde Gaarde drives af nogen Jordegodseier.
3. om Antallet paa de Vaccinerede.
4. nye Legater og Stiftelser, der høre under Amtsdirectionens [dvs. FD] styrelse.
5. om den lagte Forsørgelses Plan for næste Aar.
6. om hvormeget der i de 3 sidste Aar er medgaaet til de Fattiges Forsørgelse.
7. om aarlige Commune Afgifter til Skole- og Fattig-Væsenet.
8. om Forbedring ved Præstegaardens Landbrug.
9. om der opholder sig Nogen i Sognet som Løsgjenger.

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

10. om Skolevæsenet.
 11. om de i Aarets Løb ledigt blevne Fæstegaarde.
 12. om Fattiggassernes Status.
-

III. Til Amtstuen

1. om Rangspersoner.
 2. at vedkommende udflyttede Gaarde vedligeholdes.
 3. at vedkommende Parceller ere forsynede med Boeliger og Beboere.
-

IV. Til den ordinære Skifteforvalter

1. Attest eller Liste ved Aarets Udgang over dem, som i det forløbne Aar ere jordede.
-

V. Til Stiftsphysicus

1. Attest med Gjordemoderens Anmeldelser om dødfødte Børn.
-

VI. Til Land- og Søe-Krigscommissairen

1. Attest om aarlig Af- og Tilgang blandt Fødte og Døde.
 2. Attest naar En til et andet Lægd henhørende Reserve er død i et fremmed Sogn.
 3. Attest om Gammelmænds [dvs. en bonde, der p.g.a. alder kunne forlange en af sine sønner fritaget for militærtjeneste] og gaardbrugende Enkers hjælpende Sønners virkelige Stilling.
 4. Forandring af Gaard- og Huusmænd i Sognet.
-

VII. Til Sessionen, Attester som ædskes og benyttes Vedkommende til Fordeel.

1. Gammelmænds og gaardbrugende Enkers schematiske Attester, naar de ville have en hjælpende Søn frie.
2. om dem, der holde Dug og Disk paa Gaarden.
3. om dem, der have 15 Tdr. Land og drive Jorden med egen Ploug og egne Heste.
4. om dem, der ere Smede, Hjulmænd eller i en Stilling, der frietager dem for Værnepligt.
5. om en Reserves Svaghed i Henseende til Syn og Hørelse paa den Tid han gik i Skole og til Underviisning hos Præsten.
6. om en Reserves Alder efter Kirkebogen.
7. Attest paa Lægdsforstanderens Udtog af Lægdsrullen.
8. Attest at Seminaristerne vedblive Underviisningsfaget.

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

9. Attest om at en Reserve har modtaget Gaard ved at ægte en gaardbrugende Selv-eierenke.
 10. Attest angaaende de Tilfælde, hvor en Reserve findes anført paa 2 Steder i Rullerne.
 11. Attest for Huuseiere i Kjøbstederne, der tilkomme Rettighed som Gaardmænd paa Landet i Henseende til Tjeneste ved Forstærkningsbataillonerne.
 12. Attest for Rekruterne af Forstærkningsbataillonerne, som formedelst Sygdom ikke kunne møde i Exerceer-Skolen.
 13. Attest for Reserver, som ved Indskrivnings Alderen ere komne i Besiddelse af afdøde Forældres Gaard; afgives aarlig indtil den Paagjeldende har opnaaet 26 Aars Alderen.
 14. Attest for Soldater, som efter 2 Aars Tjenestetid ere komne i Besiddelse af afdøde Forældres Gaard; afgives aarlig indtil den Paagjeldende har opnaaet 26 Aars Alder.
 15. Attest for Reserver, som med 28 Aars Alder attraaes at betegnes som Gaardmænd.
 16. Attest for Soldater, der efter 6 Aars Tjeneste, som Gaardmænd, med 28 Aars Alder attraae Indløsning.
 17. Attest for Huusmænd, henhørende til Forstærkningsbataillonerne, som sidde paa Leiecontracter; afgives aarlig, indtil de Paagjeldende opnaar 45 Aars Alder. Attest om at de med Amtspas fraværende Reserver vedvarende opholde sig paa det Sted, hvorpaa Amtspasset lyder; afgives aarlig.
-

VIII. Andre Attester, som vedkomme det Offentliges Vel

1. Attest til dem, som behøve Rottekrudt fra Apotheket.
 2. Attest i Delinquent- og Justits-Sager.
 3. Attest ved Skjødets Tinglæsning, om noget er givet eller ikke til de Fattige.
 4. om et skolepligtigt Barn, der er ankommet til et fremmed Sogn er indført i sammes Skolejournal som Tilgang.
 5. Attest om Vaccinations-Attesters-Foreviisning.
 6. Attest for Qvindfolk, som have udmærket sig ved Karle-Arbeide.
 7. Attest til dem som melde sig at antage Pleiebarn samt Indberetning herom til Stiftelsen i Kbhvn.
 8. Qvittering for samtlige Gaver og Bøder eller idømte Mulcter til Fattiggassen.
-

IX. Attester, som gives Trængende eller personae miserabiles

1. Leve-Attester for Enker og Pensionister.
 2. Attest for at erholde Pension af Pensionskassen eller komme i en Stiftelse.
 3. om Søeskade, Ildsvaade og andre Ulykkes-Tilfælde.
-

X. Attester af Ministerialbøgerne

1. Døbeattest for Umyndige til Overformynder og Skifteforvalter.
2. Attest for Udensogns Confirmander.

XIV Funktioner affødt af præstens civilregistrering

3. Attest for Ægtefolk i Anledning af Indskud i Enkekassen.
 4. Attest for dem, som ville indgaae Ægteskab.
 5. Attest for dem, som ville tage Borgerskab.
 6. Attest for dem, som ville bevise Arveret m.v. og i flere Anledninger.
 7. Attest om Personers Død og Begravelse.
 8. Attest om Vielse.
 9. Attest om Confirmation.
-

XI. Attester paa Ansøgninger

om

1. at sidde i uskiftet Boe.
 2. at vies hjemme i Huset.
 3. at vies af uvedkommende Præst.
 4. at indgaae Ægteskab i forbudne Grader.
 5. at erholde Bevilling for Ægtefolk at adskilles fra Bord og Seng.
 6. for Ægtefolk om Ægteskabets aldeles Ophævelse.
 7. for Ægtefolk til at indlade sig i nyt og andet Ægteskab.
 8. at erholde Dispensation for Straf for kvalificeret Leiermaal.
 9. at faae Confirmation paa Testamente.
 10. at erholde beneficium processus gratuiti og beneficium paupertatis.
 11. at blive frie for Værnepligt.
 12. at blive entlediget for Krigstjeneste eller hjempermitteret.
 13. at faae Myndigheds Bevilling.
 14. at faae En gjort Umyndig.
 15. at blive antaget paa den Kongl. Fødsels-Stiftelse.
 16. at antages paa et Skolelærer Seminarium eller for dem, der have aflagt Prøve, at have Adgang til Embeder lige med Seminarister.
 17. at maatte blive confirmeret under befalet Alder.
 18. at ernære sig som Væver eller Skræder-Pige.
 19. Uformuenhed til at betale fuld Gebyhr for Bevillinger.
-

XII. Andre Attester, ligeledes til Vedkommendes egen Fordeel.

1. Copulations Attest for et Mandfolk, som vies i et fremmed Sogn.
 2. Skudsmaals Paategning.
 3. for dem, der æske Præmie af Landhuusholdningsselskabet.
 4. om uægte Børns Fødsel med Hensyn til Alimentationshjelp.
 5. Udskrivter af Ministerialbøgerne til Brug for Gjordemødre for at indkræve resterende Salair.
 6. Attester der meddeles underordnede Embedsmænd om deres Opførsel, Duelighed m.v. i Embedsførelse.
-

XV Funktioner af mere privat karakter

Af det foregående kapitel fremgår, at præsterne kunne benyttes til lidt af hvert i lokaladministrationen. Selv om en del af attesterne som nævnt blev rekvireret af private til egen fordel, var de alle et led i det officielle administrative apparat. Som afslutning skal der anføres nogle få eksempler på, at de offentlige myndigheder også kunne pålægge præsterne at fremme forhold af mere privat karakter.

1. Præsten som løntrykker

I oktober 1818 udsendte herredsfoged Niels Bassesen i Nibe på amtmand F. Moltkes foranledning en noget speciel opfordring til Hornum-Fleskum Herreders sognepræster. De skulle træde sammen med pastoratets proprietærer, forpagtere, bønder m.v. og indgå en skriftlig kontrakt, hvorved de lovede ikke at give deres tjenestefolk højere løn end visse fastsatte maksimumstakster.

Herredsfogden begrundede den usædvanlige fremgangsmåde med, at en af de vigtigste årsager til landmændenes i den senere tid så beklagelige kår og stilling var de høje folkelønninger. Selv om både herredsfogden og amtmanden ikke var i tvivl om, at »det naturlige Forhold imellem Arbejde og Belønning« efterhånden ville indtræde af sig selv, mente de, at målet snarere og hurtigere ville nås, hvis samtlige husbonder indgik en forpligtende aftale.

Følgende maksimallønninger måtte ikke overskrides; Bassesen tilføjede, at »det staaer til Enhver at søge og modtage Fæsteakkorder til ringere Lønning«:

XV Funktioner af mere privat karakter

	Løn pr. år
En Ladefoged	36 rbd. sølv
En Avlskarll hos en Præst eller anden Mand, der ikke selv følger sin Plov	30 rbd. sølv
En heel Karl, eller den første Karl i en Bondegaard, som gjør fuld Arbejde	24 à 26 rbd. sølv
En saakaldet halv Karl, eller en saadan som ej kan gjøre fuld Arbejde	18 à 20 rbd. sølv
En voxen Dreng	12 à 14 rbd. sølv
En Pige, som kan gjøre fuld Arbejde	18 rbd. sølv
En mindre Pige	14 à 16 rbd. sølv

Kontrakten skulle underskrives af hver by for sig, og sognefogden skulle sørge for at samle bønderne. Men sognepræsterne skulle sørge for at få folk til at skrive under. Herredsfogden og amtmanden ville nemlig

»anseet det med Velbehag og Taknemmelighed, om Stedets Sognepræst og enhver anden, hvis Stilling giver ham Leilighed og Anledning til at indvirke paa Almuen, vil paatage sig den Uleilighed at styre Sagen.«

Herredsfogden bad desuden præsterne om at indsende de underskrevne kontrakter.¹

Herredsfogdens opfordring bar virkelig frugt. I løbet af få dage blev der i samtlige sogne i jurisdiktionen på et enkelt nær (Mou) indkaldt til møder i hver landsby for sig. De originale kontrakter, der blev indsendt af præsterne, findes alle bevarede i Aalborg Amtsarkiv.² Heraf fremgår, at sognepræsterne har været særdeles aktive i sagen sammen med sognefogderne og nogle steder godsejeren eller hans repræsentant. Når der blev holdt flere distriktsforsamlinger i pastoratet, var præsten til stede ved dem alle.³ Præsten har hvert sted selv undertegnet kontrakterne som den første i den by, hvor præstegården lå.

De fleste af kontrakterne indledes med en kort begrundelse affattet af præsten. Initiativet betragtedes generelt som en stor velgerning. Sognepræst C.L. Mørch, Ferslev, anførte således, at de høje folkelønninger blev følt som en såre trykkende byrde, da pengenes værdi var steget og produkterne faldet.⁴ I Ellidshøj-Svenstrup underskrev husbonderne sognepræst T. Bøggilds formulering, at »Ingen af os, naar han vilde ansees som en Ven af Samfundet« måtte give højere løn end de fastsatte takster.⁵

XV Funktioner af mere privat karakter

De enkelte kontrakter forholdt sig lidt forskelligt til spørgsmålet, om de nye løntakster skulle gælde med tilbagevirkende kraft. Kontrakterne blev indgået i sidste halvdel af oktober på et tidspunkt, hvor nogle af fæsteakkorderne var undertegnet for tiden efter 1/11–1818. Desuden var det almindeligt, at lønnen først blev udbetalt bagud. Herved opstod en mulighed for husbonderne at beskære tjenestetyendets løn for perioden før 1/11–1818. I et par af kontrakterne anføres det, at man ville give mindre i løn end herredsfogdens forslag.

Kun en enkelt af kontrakterne beskæftigede sig med sanktionsmuligheder over for dem, der brød kontrakten. I Storvorde-Sejlfjord fastsattes en mulkt på 6 rbd. sølv til fattiggassen.⁶ Amtmanden mente, at mulkter og tvangsmidler var unødvendige, da husbondernes personlige fordel i sagen ville være en borgen for reglernes overholdelse, men håbede dog på yderligere at give kontrakterne autoritet ved at få dem godkendt af Kancelliet.⁷ Det lykkedes, eftersom Kancelliet bifaldt overenskomsterne som »hensigtsmæssig under de nærværende Omstændigheder og gavnlige for det Offentlige.«⁸

Præsternes loyalitet som embedsmænd blev således anvendt af herredsfoged Bassen til at fremme en sag, som ud fra en nutidig tankegang forekommer at være utidig indblanding og tenderer til embedsmisbrug. Men således betragtedes sagen ikke i samtiden. Præsterne selv betragtede det ikke som deres embede uvedkommende. Flere af præsterne førte omhyggeligt herredsfogdens brev og en afskrift af kontrakten ind i deres embedsbog.⁹ Embedsapparatet helt op til Kancelliet anså fremgangsmåden for hensigtsmæssig, husbonderne har sikkert kunnet se deres egen fordel i sagen og betragtet præstens medvirken som naturlig, han havde ligesom dem selv tjenestefolk ansat. Tjenestetyendet selv blev ikke spurgt, og deres holdning fortæller kilderne intet om.¹⁰

Det usædvanlige indgreb i lønfastsættelsen havde en særlig baggrund i den økonomiske krise.¹¹ Netop i slutningen af 1818 følte lønninger, der var blevet fastsat f.eks. 1/11–1817, trykkende, da konjunkturerne havde ændret sig afgørende. Dels var der sket et stort prisfald for de fleste varers vedkommende – især for korn. Dels førte deflationspolitikken til stærkt stigende seddelkurser og gav store økonomiske problemer for landmænd, hvis gæld var opgjort i navneværdi.¹²

Lønkontrakterne, som også blev udbredt i Aalborg Amt uden for

Hornum-Fleskum Herreder,¹³ fik kun begrænset praktisk værdi. Konjunkturerne ændrede sig stadig, og snart havde tiden indhentet dem.¹⁴ Uden for Aalborg Amt blev tjenestefolkenes nominelle lønninger nedsat, selv om man ikke havde indgået løntrykkontrakter.¹⁵ Årsagerne til overenskomsternes indgåelse og deres betydning skal ikke yderligere behandles i denne sammenhæng, hvor det afgørende forhold er Hornum-Fleskum Herreders gejstligheds medvirken ved kontraktunderskrivelsen.

2. Præsten som bogspredder

Biskopperne sendte via provsterne en lang række subscriptionsplaner til præsterne, hvorved de opfordredes til at abonnere på bøger og skrifter, enten til eget brug eller til skolerne.

Et par eksempler. Med Tetens' cirkulære 9/2-1818 fulgte to subscriptionsplaner, som biskop J. Bloch anbefalede »Med Varme«, for henholdsvis Hans Egede Saabye: Brudstykker af en Dagbog holden i Grønland i Aarene 1770-1778. Odense 1816 og C.C. Lose: Skole-Atlas.¹⁶ Året efter anmodedes præsterne om at være opmærksomme på seminarieforstander og amtsprovst C.J.L. Krarups gudelige læsebog. Biskoppen lod ikke præsterne i tvivl om, hvad de burde gøre: »Efter mine Tanker have vi hidtil højlig savnet en slig Bog i vore Skoler – Jeg finder den at være nødvendig, og ønsker derfor, at den maa nyde en talrig Subscription.«¹⁷

Bisperne kunne på denne måde med præsternes hjælp få en vældig indflydelse på spredningen af bestemte bøger og derigennem påvirke skoleungdommen. For der er ingen tvivl om, at sognepræst Joh. Hoff udgjorde et særtilfælde, når han i forbindelse med så godt som alle subscriptionsplaner noterede i sin embedsprotokol: »NB. jeg subskriberede ej paa nogen af dem.«¹⁸ Hans holdning var udtrykt i de ord »voluntas est, facultas vero deest« [viljen er der, men evnen mangler virkelig], hvormed han afviste at bidrage til en brandhjælpsindsamling for en kollega,¹⁹ men hans afvisning havde afgjort sin baggrund i, at han var provstiets mest forgældede præst.²⁰

I nogle tilfælde havde forfatterne en finger med i spillet. I 1819

XV Funktioner af mere privat karakter

rundsendte provst Tetens til præsterne et brev fra biskop P.O. Boisen, hvori denne spurgte, om det ikke var en god idé at anskaffe et eksemplar af hans »Udvikling af de i Lærebogen forekommende Begreber som en Forberedelse til den egentlige Religions-Underviisning« til hver skole. På denne måde vandt bogen indpas i alle skoler i Hornum-Fleskum Herreder.²¹

Bøger til almuelæsning kunne også blive udbredt ved præsternes hjælp. I 1835 tilbød et bispecirkulære præsterne 1–3 eksemplarer af Saxo og Snorre gratis, mod at de selv betalte indbindingen. Det indskærpedes, at bøgerne ikke måtte anvendes til læseøvelser i skolen, men var bestemte til almuelæsning.²² Meningen var sikkert, at præsten skulle opbevare bøgerne og stille dem til rådighed for læsekyndige sogneboere.

En lang række præster havde i forvejen stillet sig i oplysningens tjeneste og stillet en bogsamling med populærvidenskabelige og opbyggelige skrifter til rådighed for sognets beboere.²³ Nogle steder oprettede præsterne regulære almuebiblioteker, i regelen med hjælp af Landhusholdningsselskabet, der leverede en lang række bøger gratis. Også i Hornum-Fleskum Herreder oprettedes sådanne bogsamlinger på virksomme præsters initiativ. Det skete i hvert fald i Aarestrup-Buderup-Gravlev²⁴ og i Romdrup-Klarup-Storvorde.²⁵ Præsterne opgav dog ikke altid ejendomsretten til bøgerne. Da sognepræst F. Schiønning i 1837 flyttede til Randers, tog han almuebiblioteket med sig.²⁶

Den gejstlige kommandovej var en så effektiv afsætningskanal for subscriptionsindbydelse, at biskop N.E. Øllgaard i 1837 så sig nødsaget til at meddele præsterne, at »saa kjære endog enhver beviist Tillid maa være mig, saa maa dog en Subskr. Plans Udsendelse fra mit Contoir ingenlunde ansees som en Anbefaling af Bogen fra mig«. Biskoppen ønskede, at præsterne skulle vide, at der i sådanne allehånde udsendelser og indbydelse ikke måtte søges mere, end at han havde »anset Bogen eller Anliggendet dog at staae i noget Forhold til vore Embeder«. Anderledes forholdt det sig, når indbydelsen blev ledsaget af bispens udtrykkelige anbefaling.²⁷

Tre år senere måtte biskoppen atter præcisere meningen med en subscriptionsindbydelse. Det var udmærket, at præsterne havde anskaffet de af biskoppen anbefalede: »Kortfattet Underviisning i Agerdyrkning« og »Den landoekonomiske Skoleven«, men bøgerne måtte ikke erstatte de egentlige læsebøger i skolerne.²⁸

3. Præsten som informationskilde

Præsterne kunne også via det gejstlige kommandosystem få pålagt andre opgaver af mere privat end offentlig karakter. I 1819 blev præsterne i Viborg Amt af biskop Bloch pålagt at besvare en række spørgsmål fra industrihistorikeren, kammerjunker O.J. Rawert om husflidens tilstand på landet.²⁹ Præsterne skulle anføre antallet af pastoratets gårde og huse og opgive, i hvor stor en del af dem, der fandtes væve, hvor meget der blev vævet, og om man havde noget til salg. Præsterne skulle desuden svare på, om der i pastoratet fandtes udlærte hørvavlere fra et hørvavlsinstitut, og om væveriets nuværende tilstand kunne forbedres. Endelig ønskede Rawert en række oplysninger om strømpebinding.³⁰

I 1825 anmodede professor C. Molbech biskoppen i Viborg om at skaffe en liste over ord og talemåder i Viborg Stift, til brug for et værk om de danske dialekter. Biskop Bloch lod straks opgaven gå videre til præsterne.³¹ Af Molbechs indledning til »Dansk Dialect-Lexikon«, der udkom i hæfter i årene 1833–41, fremgår det, at en lang række præster over hele landet har bidraget til værket.³² De indkomne oplysninger var af meget forskellig standard, »undertiden faa, ubetydelige eller reent unyttige, undertiden omfattende og vigtige Ordsamlinger.«³³ Romdrup-præsten O.C. Foghs bidrag »Ord og Talemaader af det jydsk Almuesprog, særdeles i Fleskum Herred« hørte til de mere betydningsfulde.³⁴

Nogle præster kom også til at indsamle statistiske og økonomiske oplysninger til Landhusholdningsselskabets planlagte oversigt over agerdyrkningens tilstand i Danmark. I første omgang blev det overladt til amtmændene at udpege egnede folk til at indsamle efterretningerne. Amtmanden skulle i sit valg tage hensyn til de pågældendes landøkonomiske indsigt og den interesse, de ville formodes at lægge for dagen.³⁵ Amtsprovst Tetens fik til opgave at indsende de nødvendige oplysninger for Hornum og Fleskum Herreder.³⁶ Sammen med lignende besvarelser fra sognepræst S. Hoff, Vive-Ove-Valsgaard, og to proprietærer blev Tetens' oplysninger anvendt af overkrigskommissær Chr. Christensen i hans beskrivelse af Aalborg Amt i Landhusholdningsselskabets serie: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende.³⁷

Det Kongelige danske Landhuusholdnings-Selskabs
Præsidentere

Gjøre hermed vitteligt: at Selskabet, til des virksommere Befordring af dets
almceennyttige Formaal, haver valgt og optaget Her: Provst Gerhard Tetens i
Gunderup ved Aalborg — til dets — — — — — ordentlig — — — — — Medlem,
med al den Adgang til Selskabets. Nøder og Handlinger, som er overensstemmende
med dets Lov. Til ydermere Bekræftelse paa dette Valg have vi, i
Selskabets. Navn, skullet udstæde og meddele Her Provst Tetens — — — — —
— — — — — nærværende Patent. Under vore Underskrifter og,
Selskabets Segl.

Kiøbenhavn, i det Kongelige danske Landhuusholdnings-Selskab, den 16te Januari 1811

Silke

W. W.

Carri

M. W. M. M.

Det var ikke tilfældigt, at amtsprovst Tetens af amtmænd fik til opgave at skaffe oplysninger om agerdyrkningen. Som andre oplysningspræster med interesse for landøkonomi var han medlem af Landhuusholdningsselskabet. Det af selskabet i 1811 udstedte patent er her gengivet i stærkt formindsket størrelse. (Tetens' privatarkiv. LA. Viborg).

4. Præsten som pengeindsamler

Medens sognepræsterne ikke på egen hånd, uden hjemmel i lovgivning eller efter særlig kgl. bevilling, fra prædikestolen måtte opfordre menigheden til at yde bidrag til en bestemt person eller indretning,³⁸ blev de i flere tilfælde opfordret til at bidrage til forskellige former for indsamlinger. Det kunne dreje sig om bidrag fra præsterne selv, som f.eks. til Stiftsbiblioteket i Aalborg³⁹ eller til oprettelse af et museum til Thorvaldsens værker.⁴⁰ Men præsterne kunne også blive pålagt at få sogneboerne til at yde deres skærv til et bestemt formål.

Et enkelt eksempel er tilstrækkeligt til at vise, at indsamlingerne ikke altid havde rod i lovgivningen, men kunne være rent private. På initiativ af bl.a. de nørrejske stænderdeputerede H.A. Wulff og J.P. With var der i 1840 startet en indsamling til en mindstøtte for den nylig afdøde Frederik VI, som agtedes rejst på Skanderborg Slotsbakke. Da ideen vakte modstand, kunne der ikke indsamles tilstrækkelige midler ad verdslige kanaler (bl.a. ved hjælp af sognefogderne), og de udnyttede derfor den forbindelse, de havde til Viborg-biskoppen N.E. Øllgaard i kraft af, at han også sad i stænderforsamlingen. Det lykkedes dem at formå Øllgaard til at henvende sig til hele Nørrejylland gejstlighed om at støtte sagen. Præsterne opfordredes både til selv at yde bidrag og til at opfordre sognefolkene til at gøre det samme. Øllgaard slog i sin opfordring på troskaben over for Gud, konge og fædreland. Han var sikker på, at Grundtvigs ord »'Velsignes skal den Herres Minde. Paa Daners Mark fra Old til Old', finde og maa finde Gjenklang i alle Danskes og alle danske Geistliges Hjerter.«⁴¹

I Hornum-Fleskum Herreder blev indsamlingen en betinget succes, da beboerne i alle sogne et år tidligere var blevet opfordret til at støtte sagen, og da provst Fogh ikke ville anmode præsterne om atter at få beboerne til at betale.⁴² Selv om de fleste præster allerede havde givet deres, tegnede hovedparten sig atter på cirkulæret. Provst Fogh havde sikkert lagt et vist pres på de øvrige ved som den første at tegne sig for 5 rbd. 4 M. I alt indkom der 21 rbd. fra provstiets præster.⁴³

Det centrale i denne sammenhæng er fremgangsmåden. Biskop Øllgaard udnyttede sin myndighed over stiftets gejstlighed (og fik de øvrige jyske bisper til at gøre det samme) til at fremtvinge præsternes aktive deltagelse i en indsamling, der i administrativ forstand var privat. Den jyske gejstlighed bidrog således til, at Frederik VI's mindstøtte den dag i dag kan ses på Skanderborg Slotsbakke.

XV Funktioner af mere privat karakter

Takket være præsterne indsamledes der tilstrækkelig store midler til, at Frederik VI's mindesmærke på Skanderborg Slotsbakke kunne indvies i 1845. (Samtidigt stik. Det kgl. Biblioteks Billedsamling).

XVI Konklusion:

Præsten som nødembedsmand

Dette hovedafsnit har vist, at præsten havde adskillige administrative funktioner på landet ved siden af skole- og fattigvæsenet, men at de var af noget mere tilfældig og temporær karakter. I denne tidlige fase af det moderne lokalsamfunds udvikling havde de fleste administrationsgrene endnu ikke deres særlige organ. I debatten forud for sogneforstanderskabernes indførelse fremgik det tydeligt, at deres kompetenceområde i begyndelsen ville blive beskedent i forhold til skole- og fattigområdet.

I perioden 1800-41 kom præsterne til at varetage en række opgaver inden for det politimæssige område, i sundhedsvæsenet og jordemødvæsenet, fordi de respektive embedsmænd enten boede for langt borte, eller fordi embedsapparatet ikke var tilstrækkeligt udbygget.

Sognepræstens stilling i sundhedsvæsenet som aktiv i vaccinations-sagen og som medhjælper ved bekæmpelse af smitsomme sygdomme bidrager på flere måder til en bedre forståelse af hans placering i det administrative system.

Hver gang den egentlige embedsmand ikke kunne klare sine forpligtelser, enten fordi der manglede et tilstrækkeligt udbygget apparat (in casu lægevæsenet), eller fordi der opstod en ekstraordinær situation (hele befolkningen skulle vaccineres, eller omfattende epidemier skulle bekæmpes), måtte sognepræsten træde hjælpende til med at vaccinere, forestå kontrolapparatet, uddele medicin eller deltage som et vigtigt medlem i sundhedskommissionen.

Sognepræsten trådte ikke til, fordi hans uddannelse i særlig grad gjorde ham egnet som »reservelæge«, men fordi han generelt var den (eller en af de) mest »oplyste« og »dannede« på landet. Hertil kom, at

XVI Konklusion: Præsten som nødembedsmand

sognepræsten som den, der særligt skulle tage sig af de fattiges sygepleje, havde erhvervet sig et vist kendskab til lægeforhold og var vant til at kommunikere med lægen.

En anden faktor, der spillede ind ved præsternes varetagelse af funktioner i sundhedsvæsenet, var hans nære forhold til beboerne. Lægerne var dengang ikke »huslæger«, men meget fjerne (og bekostelige) embedsmænd, som man ikke uden yderste nødvendighed indlod sig med. Præstens omsorg for sine sognebørn havde både en lægelig og en gejstlig side. Det hørte med til præstens embede at besøge de syge.¹ Præsten havde endog pligt til at besøge menighedsmedlemmer, der var ramt af epidemisk syge, da de i en sådan tilstand havde »en forhøjet Følelse af Menneskets Trang til at holde sig til Gud og hans Ord«.²

Under sådanne besøg var det naturligt for præsten at komme med gode råd. Ofte krævede det ikke den store lægevidenskab af præsten at give denne vejledning til sine syge sognebørn. De altdominerende midler, man havde imod smitsomme sygdomme, hvilket lyser ud af alle forordninger og bestemmelser, var at opfordre til bedre hygiejne og frisk luft. I andre tilfælde kunne præsterne opfordre til at overholde en diæt. Det var sikkert ofte lettere for præsten at overbevise beboerne om det berettigede heri – om end ikke for andet, så fordi han bedre end lægen kunne kontrollere, om rådene blev fulgt.

De i 1831 oprettede sundhedskommissioner er trods deres begrænsede funktionsperiode af flere grunde et interessant fænomen administrationshistorisk set. Oplysningen af det lokale sundhedsvæsen lignede i høj grad det system, man kendte fra skole- og fattigvæsen. Det var således endnu i 1831 generelt anerkendt, at sognepræsten skulle være pastoratets forreste repræsentant, når nye lokaladministrative organer skulle oprettes. Parallellen mellem skole- og fattigvæsen på den ene side og det nye sundhedsvæsen på den anden side viser sig meget tydeligt, når man betragter forholdene efter 1841. På samme måde som sognepræsten på trods af sogneforstanderskabernes oprettelse bevarede ledelsen af skole- og fattigvæsenet, skulle sognepræsterne beholde den særstilling inden for sundhedskommissionerne, som Frd. 19/6-1831 havde givet dem.³

Ligesom i fattigkommissionerne skulle der i sundhedskommissionerne sidde repræsentanter for embeder, hvis område var meget større end det enkelte distrikt. I fattigkommissionen drejede det sig om politimesteren, her både om politimesteren og lægen. Erfaringerne fra

XVI Konklusion: Præsten som nødembedsmand

sundhedskommissionerne viser med tydelighed, at det var godt, at man ikke gjorde politimesterens tilstedeværelse i fattigkommissionerne obligatorisk. I en kortere periode kunne det lade sig gøre at få læger og politimestre til at møde i sundhedskommissionerne. Det skete dog med stort besvær og tilsidesættelse af andre forretninger. En herredsfoged forlangte således at få ansat en fast fuldmægtig til at passe retten, da han var på farten til sundhedskommissionerne fire af ugens dage.⁴ Og man kan nok gisne om, hvad opretholdelsen af lægens mødepligt i alle sundhedskommissionerne ville have betydet for lægebetjeningen. Hvis koleraen virkelig var brudt ud, ville det være blevet nødvendigt at opgive mødekravet og overlade den virkelige ledelse af sundhedskommissionerne til sognepræsten. Det skete også i januar 1832, men på et tidspunkt, hvor den værste kolerafare var drevet over. Men intermezzoet viser, at udensogns myndigheder vanskeligt kunne varetage pastoraternes lokaladministration, og hvor man alligevel gjorde forsøget, faldt ansvaret og arbejdet tilbage på præsterne.

Sammenfattende konklusion

XVII Præsten som lokalsamfundets administrator

Når man betragter lokalsamfundets senere udvikling, er det et generelt træk, at sognepræsten mere og mere trådte ud af administrationen. I 1867 mistede han f.eks. al indflydelse på fattigvæsenet og blev en mindre dominerende skikkelse i sognets skolevæsen. Spørgsmålet er, om denne sækulariseringsproces kan siges at være startet allerede i perioden før 1841. Svaret må blive et både-og. På den ene side er der ikke tegn på, at opgaver bliver frataget præsterne og overdraget andre. Det sker f.eks. ikke i skole- og fattigvæsenet, selv om man må sige, at det bedre lærerkorps gør præsternes indflydelse ringere. Præsternes ledelse af skole- og fattigvæsenet bevares uantastet efter 1841. Der blev ikke gjort noget alvorligt forsøg i den forudgående debat på at anfægte dette. Fyns biskop Faber havde dog ment, at præsterne efterhånden kunne overlade ledelsen af fattigvæsenet til andre.¹ Af de andre funktioner fik præsten heller ikke færre. Vaccinatørvirkomheden og det meste af indflydelsen på jordemodervæsenet var ganske vist ophørt p.g.a. forbedringer i læge- og jordemodervæsenet, men præstens funktioner i delinkvent- og justitssager og i sundhedsvæsenet var blevet præciseret (og udvidet) i 1830'erne. Det stadig mere komplicerede embedsapparat betød, at antallet af indberetninger og attestudstedelser ikke var blevet færre.

På den anden side havde lokalsamfundet udviklet sig på en sådan måde, at indførelsen af forstanderskaberne var muligt i 1841. Herved opstod der et organ, hvor sognepræsten ikke i kraft af sit embede forestod ledelsen. Han var ganske vist indtil 1855 medlem, men ikke født formand. Der opstod en administration, der førte selvstændig korrespondance uden om præsteembedet. Forstanderskabets opret-

telse kan ikke betragtes som en kritik af præsten som administrator, bl.a. var det seriøst blevet overvejet at gøre ham til formand. Men selve dets eksistens indebar på længere sigt en reduktion af sognepræstens dominerende stilling i lokalsamfundet.

Hvordan betragtede præsterne selv de mange administrative opgaver, og hvilken indflydelse havde disse på præstens egentlige gejstlige embede? Det er nævnt, at især skolevæsenet, men også fattigvæsenet dengang blev betragtet som hørende til den gejstlige del af embedet, og derfor ikke opfattedes som noget fremmedartet, der var blevet pålagt præsteembedet. Hele det åndelige klima i begyndelsen af århundredet var præget af rationalisme. For store dele af præsteskrabet var skole- og fattigsag og andre oplysningsaktiviteter blandt almenen mindst lige så vigtige som forkyndelse og prædiken. Det var en periode, hvor præsterne selv betegnede sig som religionslærere.² Der er dog naturligvis forskel på, hvor meget de enkelte præster gik op i disse spørgsmål.

Pastor F. Schiønning i Aarestrup-Buderup-Gravlev er et godt eksempel på, hvor meget en sådan oplysningspræst kunne betyde for et sogns liv. Han vejledede i 1815 omegnens ikke-seminarieuddannede lærere, så de var i stand til at undervise efter den nye anordnings krav. I fattigvæsenet gjorde han en indsats for at få oprettet legater til fordel for de fattige, og han var primus motor bag teglværksprojektet i Mastrup. Han sad i valgbestyrelsen ved stændervalg. Han vaccinerede i en længere årrække både inden- og udensogets børn imod kopper, og han oprettede et almuebibliotek i præstegården for at fremme »gavnlig Læselyst« hos bønderne. Endelig var han aktiv inden for træplantningssagen og virkede for frugttræers udbredelse. Han oprettede en planteskole, hvor han søgte at gøre almenen interesseret i at forædle frugttræer. Han indmeldte sig i Landhusholdningsselskabet og modtog som hjælp herfra både bøger til biblioteket, træer til uddeling blandt interesserede og efter ansøgning på billige vilkår en kornrensningssmaskine både til eget brug og til udlån til bønderne.³

Schiønning var afgjort en usædvanlig aktiv sognepræst – ved siden af det ovenfor nævnte havde han et stort pastorat med tre kirker at varetage, men han er et eksempel på, at for en oplysningspræst var præsteembede, lokaladministration, præstelandbrug⁴ og almindelig gavnelyst en større helhed. Præster af Schiønnings type følte ikke administratorvirksomheden som noget påtvungent.

XVII Sammenfattende konklusion

De mange aktiviteter stod da heller ikke vejen for præsternes karriere. Både provster, biskopper og Kancelliet forstod at værdsætte en ivrig administrativ indsats, når præster skulle forflyttes til bedre embede, forfremmes eller dekoreres, og præsterne huskede selv i deres ansøgninger at opregne deres fortjenester. Virksomhed i vaccinations-sagen og vejledning af ikke-uddannede lærere bidrog således til, at sognepræst E.B. Holst (Ellidshøj, senere Højby) fik rang med amtsprovster i 1822,⁵ og sognepræst Schiønnings mange aktiviteter var den egentlige baggrund for, at han blev udnævnt til ridder og fik et godt byembede (og senere også blev provst) fremfor meget nærliggende lokale kandidater.⁶

Selv om det administrative arbejde på flere måder blev anset for at høre naturligt til præsteembedet, kunne klager over arbejdsbyrden ikke undgås. Disse klager angik imidlertid i regelen ikke selve det forhold, at sognepræsten var administrator, men næsten altid det bureaukratiske system. Det, man var utilfreds med, var papirarbejdet, at indberetninger, planer og regnskaber skulle udformes på en omstændelig måde og ofte i flere eksemplarer.

Desuden klagedes der over, at lovgivningen var så indviklet, at det næsten var umuligt at finde rede i den. Præsternes uddannelse hjalp dem ikke meget i denne henseende, de måtte selv oparbejde den administrative rutine. Dette forhold fik pastor Jens Møller til i 1829 at foreslå oprettelse af en særlig lærestol i præstens verdslige forretninger ved Pastoralseminariet.⁷ Men dette forslag blev lige så lidt gennemført som forslaget fra Kommissionen til Gejstlighedens Kårs Forbedring om at simplificere præsternes verdslige forretninger.⁸ Der er ingen tvivl om, at klagerne over, at præsternes administratorarbejde gik ud over det gejstlige embede, havde et reelt indhold. Den foreliggende undersøgelse viser klart, at præsterne i den periode, hvor de beskyldes for rationalisme og for at forsømme forkyndelsen, ikke sad uvirksomme hen. Specielt på tidspunkter, hvor der var besværlige »sager« på dagsordenen i skole- eller fattigvæsenet, gav det præsten stort arbejde.

Det administrative arbejde var både en fordel og en ulempe for forkyndergerningen. Det gav sognepræsterne en mængde kontaktflader med menigheden. Næsten alle de kirkelige handlinger havde en vis forbindelse med den verdslige administration. Konfirmation med udskrivningen af skolen og i nogle tilfælde med fattigvæsenets udgifter. Vielse og begravelse af fattige havde forbindelse med forskellige fat-

tigvæsensfunktioner. Forud for konfirmation og vielse skulle præsten desuden sikre sig, at de pågældende var vaccineret. Under gudstjeneste skulle der indsamles penge og oplæses forordninger. Altergangen havde betydning for skudsmålet osv.

Der fandtes næsten ikke et menneske i sognet, der ikke havde brug for sognepræsten flere gange om året, eller for hvem præstens afgørelse ikke havde stor betydning. Det havde uden tvivl en stabiliserende indflydelse på sognepræsteembedets autoritet, at præsten havde indflydelse på snart sagt alle forbindelser mellem beboerne og det offentlige. En faktor, der ikke var uden betydning på et tidspunkt, hvor præstens gejstlige virksomhed havde mistet noget af sin indflydelse på befolkningen. Det efterfølgende 100 års ærbødige holdning til sognepræsten havde sikkert i lige så høj grad sin baggrund i hans centrale administrative stilling som sognets »konge« som i hans forkyndergerning.

Den anden side af denne sag er omtalt flere gange i behandlingen af både skole- og fattigvæsenet. Præstens upopulære afgørelser kunne få uheldige følger for ham i hans forhold til menighedens medlemmer, og det kunne få utilfredse til at straffe ham ved at formindske hans offer. Eller det kunne få præsten til at give efter over for verdslige medlemmer i kommissionen og/eller beboere og f.eks. nedsætte bidragene til skole- og fattigvæsenet. Flere præster rejste i den offentlige debat spørgsmålet om en ændring af præsternes aflønning, således at offeret ikke længere kunne bruges som pressionsmiddel over for dem.⁹

Trods alle mangler og ufuldstændigheder kan man konkludere, at der overalt på landet fandtes et nogenlunde velfungerende administrativt apparat. Ved at benytte sognepræsterne som ledere sikrede man sig, at opgaverne blev varetaget i alle lokalsamfund. Skulle sognepræsten have været erstattet med en anden person, havde skole- og fattigvæsenet m.v. i langt højere grad været afhængig af, at der lokalt var egnede folk.

Ethvert lokalsamfund fik i løbet af de fire første årtier af århundredet takket være præsterne en tradition og et erfaringsgrundlag for, at en række funktioner skulle styres på kommunal basis. En del beboere deltog selv sammen med præsten i styret. Sogneforstanderskaberne skulle ikke starte på bar bund i 1842, men kunne bygge videre på det tidligere grundlag. De kunne starte med få funktioner og efterhånden tiltage sig flere og flere på bekostning af præsterne. Præsternes arbejde i lokalforvaltningen var således en vigtig forudsætning for det lokale selvstyre.

Kilder og litteratur

(benyttede forkortelser er kursiveret)

I Utrykt materiale

RIGSARKIVET

DANSKE KANCELLI (DK)

F. Perioden 1773–79

Forestillinger 1791 1. kvartal

Sjællandske Tegnelser 1787

Kommissionen ang. Fattigvæsenets bedre Indretning 1787–95

G. Fællesafdeling for samtlige Departementer 1800–48

Nr. 88 Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke Tiltagen af de Fattiges Antal i Danmark 1817–18.

Nr. 107 Aarlige Indberetninger ang. Jordmodervæsenet i Danmark 1816 ff.

Nr. 116 Ekstrakter af de aarlige Indberetninger fra Gejstligheden 1812–44.

Nr. 118 Aarlige Indberetninger ang. Almueskolevæsenet 1811–48.

Nr. 150 Kommissionen ang. den indbyrdes Undervisningsmetodes Indførelse 1819.

Nr. 154 Kommissionen til Forbedring af Præsternes økonomiske Kaar 1821–22.

H. Kirke- og Skoledepartement (1.dep.)

Forestillinger

Registranter

Koncepter og Indlæg til Registranterne (*Reg.sag*)

Brevbøger

Brevsager

Journaler

Henlagte Sager

Diverse ujournaliserede Sager

Nr. 31 Brevkoncepter og indkomne Sager vedr. Student Willes Rejser den indbyrdes Undervisning angaaende 1828–30.

Nr. 32 Besvarelser af Cirkulærer den indbyrdes Undervisning angaaende 1828–33.

- Nr. 46 Approberede Skoleplaner
- Nr. 47 Beretninger fra Biskopperne om Kirke- og Skolevisitatser 1800–31.
- Nr. 48 Indberetninger om Kirkevisitatser 1833–47.

I. Sjællandske Justits- og Politidepartement (2.dep.)

Forestillinger

Registrarer

Koncepter og Indlæg til Registrarterne (*Reg.sag*)

Brevbøger

Brevsager

Journaler

Henlagte Sager

- Nr. 11 Bilag til Plan 15/6–1802 til Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse på Landet i Sjælland.
- Nr. 13a Bilag til Reglement 5/7–1803 for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse i Danmark.
- Nr. 19 Bilag til Frd. 24/7–1822 om Indskærpelse og nærmere Bestemmelse af D.L. 3–19–8 m.m.

K. Jydske-fyenske Justits- og Politidepartement (indtil 1814 5.dep., derefter 3.dep.)

Forestillinger

Registrarer

Koncepter og Indlæg til Registrarterne (*Reg.sag*)

Brevbøger

Brevsager

Resolutionsprotokoller (journaler)

Henlagte Sager

M. Offentlige Stiftelsers samt Lens- og Forsvarsvæsenesdepartement (4.dep.)

Brevsag 1351/1817

Journal 1817

RENTEKAMMERET

Relations- og Resolutionsprotokol 1819.

KONRAD JØRGENSENS PRIVATARKIV

Nr. 5740 Pk. 1 Lærer Peter Michael Jørgensens arkiv.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

AALBORG AMTSARKIV (*Ab.Amt*)

Kopibøger for Aalborg Stift og Amt 1809–16 (*Kopibog*)

Korrespondanceprotokoller 1816–24 (*Kopibog*)

Kopibøger 1825–41

Kilder og litteratur

Journaler over indkomne sager 1812–41

Breve vedr. fattigvæsenet 1804–13 (*Fattigvæsen*)

Breve og andre dokumenter vedr. fattigvæsenet 1816–24 (*Fattigvæsen*)

Fattigvæsen 1829–41

Breve og andre dokumenter ang. skolevæsenet

1816–24 (generelt)

1816–24 (amtsprovst Tetens' provsti)

Skolevæsen 1829–43

Breve og andre dokumenter ang. jordemodervæsenet 1816–19

Ekspederede sager angaaende Cholera morbus 1831

Fattigvæsensdirektionens forhandlingsprotokol 1804–37 (*FD-Prot.*)

Sognedistrikternes fattigkasseregnskaber 1804–41 (*Sogned.fattigregnsk.*)

Journal for provstesager 1840–45

Indkomne sager til skoledirektionens journal 1840–42

Forskellige indberetninger 1816–28

Indberetninger om legater og donationer 1829–36

Indberetninger om vaccinationer 1830–42

Adskillige indberetninger 1828–42

Forløgelseskommissionsprotokol for Hornum-Fleskum og Kjær Herred 1820–42

Forskelligt, sagligt ordnet 1809–42 (læg: Folkelønninger angaaende 1818–19).

Regnskab over legater og off. midler til fattigvæsenet 1835–52

THISTED AMTSARKIV

Kopibog 1823–24

Journal 1823

Fattigvæsenssager 1823

Deliberations Protokol ved Direktionen for Amtsfattigvæsen 1804–38.

HORNUM-FLESKUM HERREDERS ARKIV

Skifteprotokol 1824–32

Dokumenter til skifteprotokollen 1821–24

Skiftebrev efter amtsprovst Gerhard Tetens 1832–38

Dokumenter til amtsprovst Gerhard Tetens' bo 1832–38

Fortegnelser over anmeldte dødsfald 1812–28

Dødsanmeldelsesprotokol 1824–30

NIBE BYFOGEDARKIV

Kopibog for by og herreder 1834–36

Journal for by og herreder 1833–34

Indkomne breve fra amtet (for by og herreder) 1834

Indkomne breve fra forskellige (for by og herreder) 1834

Dødsanmeldelsesprotokoller for byen (bagi for herrederne) 1830–40

VIBORG BISPEARKIV

Kopibog 1807–13, 1814–24

Stiftsøvrighedens kopibog 1807–16

Journaler 1839–40

Indkomne breve 1839

Årlige indberetninger 1807–35

Kaldsbrevsprotokoller for skolelærere og kirkesangere 1834–65

Edsbreve for lærere 1831–64

Forskellige skolesager 1818–45

Bispevisitatsrejser 1806–22

Visitatser m.m. 1806–1900

HORNUM HERREDS PROVSTI

Diverse dokumenter 1792–1812.

HORNUM, FLESKUM, HELLUM OG HINDSTED HERREDERS AMTSPROVSTI

Indkomne breve 1812–21, 1822–32 (*Provstens breve*)

HORNUM-FLESKUM HERREDERS PROVSTI

Kopibøger 1832–44 (*Provstens kopibøger*)

Journaler 1832–44

Protokol over ekspederede skrivelser 1832–44

Register over indgåede og udgåede skrivelser vedr. provstiets pastorater 1832–40

Indkomne breve 1832–41 (*Provstens breve*)

Skoledirektionssager 1814–78.

PRÆSTEARKIVER (KOMMUNALE ARKIVER)

(I oversigten skelnes der ikke mellem præstens og kommunens arkiv, da Landsarkivets kommunalarkiver er under omgruppering).

Mou

Hovedministerialbog 1813–35

Liber daticus 1773–1839, 1839–48

Embedsbreve 1815–66

Embedets diverse dokumenter 1778–1865

Indkomne breve til fattigkommissionen 1811–41

Skolevæsensprotokol 1814–44 (*FK-Prot.*)

Eksamensprotokol for Mou Sogns skoler 1829–54.

Indkomne breve til skolekommissionen 1825–40

Breve til sundhedskommissionen 1831

Regnskabsbog 1822–49

Gudum-Lillevorde

Liber daticus 1811–41

Vaccinationsprotokol 1810–70

Skolekommissionens diverse dokumenter 1810–22

Storvorde-Sejflod

Liber daticus 1817–20, 1820–23, 1823–24

Kilder og litteratur

Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen (fra 1826 for Storvorde alene) (*FK-Prot.*)
Forhandlingsprotokol for skolekommissionen (fra 1826 for Storvorde alene) (*SK-Prot.*)

Gudum-Lillevorde-Sejflod

Vaccinationsprotokol 1826–70 (for Gudum Sogn 1830–70 og for Sejflod Sogn 1826–70).
Protokol for skolen ved Gudumlunds Fabrik (omfatter også Gudumlund Skole og Lillevorde Skole) 1819–30
Breve til Gudum-Lillevorde fattigkommission 1837
Gudum-Lillevorde skolekommissions diverse dokumenter 1825–28.
Breve til Sejflod skolekommission 1827–40
Sejflod skolekommissions diverse dokumenter 1827–41

Romdrup-Klarup

Liber daticus 1814–19, 1819–27
Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1803–38, 1839–67 (*FK-Prot.*)
Inventarie-, vurderings- og auktionsprotokol over de fattiges ejendele 1825–29.
Forhandlingsprotokol for skolekommissionen 1814–48 (*SK-Prot.*)
Eksamensprotokol 1815–47.

Romdrup-Klarup-Storvorde

Kopibog 1831–61
Breve til fattigkommissionen 1829

Gunderup-Nøvling

Liber daticus 1832–40
Korrespondance 1823–59
Fattigkommissionsprotokol 1803–38, 1838–55 (*FK-Prot.*)
Dokumenter vedr. skolevæsenet 1745–1913
Dagbog for Gunderup Skole 1838–52
Samlepakke gruppe 7 (bl.a. sager vedr. sundhedsvæsenet)

Ferslev-Dall-Volsted

Hovedministerialbog for Ferslev Sogn 1813–36
Liber daticus 1784–1824, 1824–45
Embedets breve 1811–1920
Indkomne breve til fattigkommissionen m.m. 1804, 1827–38
Forhandlingsprotokol for Ferslev skolekommission 1814–47 (*SK-Prot.*)
Forhandlingsprotokol for Dall skolekommission 1814–46 (*SK-Prot.*)
Skolesager 1812–1920
Dagbøger for Dall Skole 1826–35, 1835–51.
Embedsbog for Dall kirkesangerembede 1839–85
Sognerådets forhandlingsprotokol 1869–75.

Nørholm

Hovedministerialbog 1813–34
Liber daticus 1801–26

Fattigvæsensprotokol 1803–56 (*FK-Prot.*)
Forhandlingsprotokol for skolekommissionen 1814–59 (*SK-Prot.*)

Sønderholm-Nørholm-Frejlev
Kopibog 1836–38
Skoleregnskaber 1803–56

Vokslev
Fattigkommissionens diverse dokumenter 1819–41

Veggerby-Bislev
Hovedministerialbog for Veggerby Sogn 1812–36
Regnskabsprotokol for fattigkommissionen 1804–26 (*FK-Prot.*)

Ellidshøj-Svenstrup
Ellidshøj Kirkebog 1807–13 (med liber daticus 1813–31 og vaccinationsprotokol 1816–36)
Ellidshøj Sogns hovedministerialbog 1813–54
Svenstrup Kirkebog 1807–13 (med liber daticus 1832–51)
Liber daticus 1771–1813 (med fortegnelse over vaccinationer 1805–08)
Forhandlingsprotokol for Ellidshøj skolekommission 1814–39 (*SK-Prot.*)
Forhandlingsprotokol for Svenstrup skolekommission 1814–53 (*SK-Prot.*)
Regnskabsprotokol for skolekassen 1838–66 (*SK-Prot.*)

Aarestrup-Buderup-Gravlev
Buderup Sogns Kirkebog 1733–1813 (med fortegnelse over vaccinationer 1827–30)
Hovedministerialbog for Aarestrup Sogn 1813–45
Hovedministerialbog for Buderup Sogn 1813–40
Hovedministerialbog for Gravlev Sogn 1813–40
Liber daticus 1771–1850
Indkomne breve 1750–1875
Diverse dokumenter 1564–1864 (bl.a. papirer vedr. Aarestrup Hospital)
Indkomne breve til fattigkommissionen 1831 og 1841
Forhandlingsprotokol for skolekommissionen for Aarestrup, Buderup og Gravlev sogne 1814–40 (*SK-Prot.*)
Embedsbog for kirkesangeren (Aarestrup) 1833–94

Sønderup-Suldrup
Hovedministerialbog for Sønderup Sogn 1813–52
Hovedministerialbog for Suldrup Sogn 1813–52
Liber daticus 1771–1826, 1826–53
Forhandlingsprotokol for skolekommissionen 1814–40, 1840–57 (*SK-Prot.*)

LINDENBORG GODSARKIV
Dokumenter vedr. fattig-, jordemoder- og sundhedsvæsen 1762–1849
Dokumenter vedr. Gudum og Lillevorde skoler 1814–54

Kilder og litteratur

Dokumenter vedr. Gunderup og Haals skoler 1786–1836, 1837–52
Dokumenter vedr. Sejlflod, Ellidshøj, Storvorde, Vokslev o.a. skoler 1745–1855

NØRLUND GODSARKIV

Dokumenter vedr. skolevæsenet 1730–1822

AALBORG LÆGEDISTRIKT

Vaccinationsprotokol for distriktskirurgen i Aalborg samt Hornum og Fleskum Herre-
der 1819–35, 1835–58

AMTSPROVST GERHARD TETENS' PRIVATARKIV

Forskellige papirer 1785–1832.

ERHVERVSARKIVET I AARHUS

LANDHUSHOLDNINGSSKABETS ARKIV

Brevdagbøger 1816–41

Journalsager

SEJLFLOD KOMMUNEKONTOR, STORVORDE

Mou

Fattigkommissionsprotokol 1803–41 (*FK-Prot.*)

Socialregnskaber (skole- og fattigregnskaber 1815–49)

Gudum-Lillevorde

Embedsbog for skolelæreren i Lillevorde 1839–1900

Embedsbog for skolelæreren i Gudum 1839–92

Eksamensprotokol for Lillevorde Skole 1831–58

Eksamensprotokol for Gudum Skole 1831–59

STØVRING KOMMUNEKONTOR, STØVRING

Aarestrup-Buderup-Gravlev

Fattigvæsenetsprotokol 1803–38, 1838–55 (*FK-Prot.*)

Sønderup-Suldrup

Fattigprotokol 1803–57 (*FK-Prot.*)

Registreringsprotokol for de fattiges ejendele 1834–69

Øster Hornum

Fattigprotokol 1835–63 (*FK-Prot.*)

Skolevæsensprotokol 1838–96 (*SK-Prot.*)

Ægtprotokol 1829–64

LOKALHISTORISK ARKIV, Ø. HORNUM SKOLE

Aarestrup-Buderup-Gravlev

Dagbog for Aarestrup Skole 1824 ff.

Dagbog for Aarestrup Skole 1836–46. Eksamensprotokol 1838–45

LOKALHISTORISK ARKIV FOR AALBORG KOMMUNE, NØRRESUNDBY

Gregers Marcussen Bechs Personarkiv

Skudmålsbog for Ane Kirstine Jensdatter (Buderup Sogn)

NATIONALMUSEETS 2. AFD. TOPOGRAFISK SAMLING

Præsteindberetninger til Commissionen til Oldsagers Bevaring 1808–09.

KØBENHAVNS UNIVERSITET, MEDICINSK-HISTORISKE MUSEUM

Vaccinationspatent for sognepræst C.L. Mørch

II Trykt materiale

I. Tidsskrifter

Følgende tidsskrifter er gennemgået systematisk (artikler i ikke-samtidige tidsskrifter er opført under øvrige litteratur).

Conferentsblad. Udg. af Skolelærerforeningen for Aarhus og Omegn. Aarhus 1841-43.

Bidrag til Tidshistorien. Et Ugeblad i Forbindelse med Fyens Stifts Adresse-Avis. Udg.

S. Hempel. Bd. III ff. Odense 1837 ff.

Dansk Folkeblad. Udgivet af Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug. Bd. I-VI. Kbh. 1836-41.

Kilder og litteratur

- Dansk Litteratur-Tidende. Udg. P.E. Müller, Jens Møller m.fl. Kbh. 1820-36.
Dansk Minerva. Et Maanedsskrift. Udg. K.L. Rahbek. I-VIII. Kbh. 1815-19.
Dansk Ugeskrift. Udgivet af et Selskab. Udg. J.F. Schouw. Bd. I-VIII. Kbh. 1832-36.
Egeria. Fjerdingaarskrift for Opdragelses- og Underviisningsvæsenet i Danmark og Norge. Udg. F. Plum, L.C. Sander, A.K. Holm. Kbh. 1804-08.
Eusebia. Et Tidsskrift for kristelige Religionslærere. Udg. J.H. Larsen. 1.-2. Hæfte Aarhus 1814-15.
For Kirken og Skolen. Et Tidsskrift. Udg. F. Frølund. 1.-3. Hæfte. Kbh. 1841.
Magazin for Skolevæsenet med Hensyn især til Lærere i Almueskolerne. Udg. C.J.L. Krarup, N.L.C. Bentzon. Borris, Aalborg 1820-21.
Maanedsskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere. Udg. F. Frølund, C.L. Børresen m.fl. Kbh. 1839-48.
Maanedsskriftet Minerva. Udg. Knud Lyne Rahbek. Kbh. 1800-05.
Maanedsskrift for Christendom og Historie. Udg. J.C. Lindberg. I-II. Kbh. 1831-32.
Maanedsskrift for Litteratur. Udg. af et Selskab. Bd. I-XX. Kbh. 1829-38.
Maanedstidende for Skolelærere og Opdragere. Udg. af Det pædagogiske Selskab i Kjøbenhavn. Kbh. 1821-23.
Den nordiske Kirke-Tidende. Udg. J.C. Lindberg. I-IX. Kbh. 1833-41.
Ny Egeria. Udg. af Det pædagogiske Selskab. Kbh. 1827.
Ny Minerva. Udg. Knud Lyne Rahbek. Kbh. 1806-08.
Nyt theologisk Bibliothek. Udg. Jens Møller. Bd. I-XX. Kbh. 1821-32.
Penia eller Blade for Skole-, Industrie-, Medicinal- og Fattigvæsen. Udg. J.H. Bärens, A.K. Holm. Bd. I-IX. Kbh. 1805-16.
Theologisk Bibliothek. Udg. Jens Møller. Bd. I-XX. Kbh. 1811-21.
Theologisk Maanedsskrift. Udg. N.F.S. Grundtvig, A.G. Rudelbach. Bd. I-XIII. Kbh. 1825-28.
Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere. Udg. L.N. Fallesen. Bd. I-XII. Kbh. 1803-08.
Theologisk Quartalskrift for Fædrelandets Religionslærere. Udg. L.N. Fallesen. Bd. I-II. Kbh. 1809.
Tidsskrift for Almueskolevæsenet. Udg. G.C.N. Borch, C. Brohm, S. Sørensen. Kbh., Odense 1834-39. Supplement 1841.
Tidsskrift for Kirke og Theologie. Udg. Jens Møller. Bd. I-IV. Kbh. 1832-34.
Tidsskrift for Litteratur og Kritik. Udg. F.C. Petersen. Bd. I-VII. Kbh. 1839-42.

2. Aviser

- Dagen 1833.
Den Viborger Samler 1824-25.
Aalborg Stifts Avis 1824-25.
Aalborg Stiftstidende 1836, 1841.

3. Øvrige kilder og litteratur

- J. v. Abrahamson: Om den Indbyrdes Underviisnings Fremgang i Danmark. 1.-3. Hovedrapport til Kongen. Kbh. 1824-26.
Holger Begtrup: Af en gammel Fattigprotokol. (Højskolebladet 1899 sp. 1585-94).

- Rasmus Bendixen, Finn H. Lauridsen: Hasle skole og dens lærere. (Århus Stifts Årbøger 62, 1969 s. 114-32).
- Jørgen Bergsøe (udg.): Det kongelige danske Postvæsen gennem 300 Aar 1624-1924. Kbh. 1924.
- N. Blicher: Foreslag til det Danske Landsbye-Skolevæsens Forbedring. Aarhus 1801.
- St. St. Blicher: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Bd. XII: Viborg Amt. Kbh. 1839 (optryk 1973).
- J. Bloch: Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark og Island 1660-1848. Kbh. 1895.
- P.O. Boisen: Methodelære for Almue-Underviisningen. Kbh. 1834.
- P.O. Boisen, J. Saxtorph: Hvorledes kunde de Skolelærere, som ikke ere seminaristisk dannede, men have Lyst og Anlæg, af Præsten forhielpes til større Duelighed? Kbh. 1810.
- Chr. Brønnum: Fabrik anlægene ved Gudumlund i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2. Rk. IV, 1893-95 s. 1-114).
- K.E. Bugge: Skolen for Livet. Studier over N.F.S. Grundtvigs pædagogiske tanker. Kbh. 1965.
- J.H. Bärens: Efterretning om Fattigvæsenets Tilstand i Danmark. Kbh. 1790.
- J. Carlsen: Den asiatiske Kolera. Kbh. 1894.
- C. Christensen: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Bd. VII: Aalborg Amt. Kbh. 1832 (optryk 1979).
- Harry Christensen: Det lokale selvstyres opståen og udvikling på landet 1841/42-1867 (Administrationshistoriske Studier). Utrykt afhandling.
- Harry Christensen: Ni tværsnit af Nibes historie. Nibe 1977.
- Severin Christensen: Om Fattigvæsenet i Skjoldborg-Kallerup fra 1806-1827 og i 1835-1836. (Et Tidsbillede). (Historisk Aarvog for Thisted Amt 1908 s. 10-23).
- Aage Christensen: Langesø Skole. Den sidste af Statsminister Greve C.D.F. Reventlows Skoler. (Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog for 1947 s. 253-80).
- Ingeborg Christmas-Møller: På fattighuset. Greve Hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet. Kbh. 1978.
- H.E. (H.C.) Clausen: Noget om Fattigvæsenets Tilstand og Beskaffenhed udi Fardrup Sogn for Aaret 1831. Ribe 1832.
- H.N. Clausen: Om Bestyrelsen af Kirke og Skole i Danmark. Kbh. 1844
- Collegialtidende for Danmark 1798-1848 Kbh. 1798-1848 (udkom 1841-48 under titelen Ny Collegialtidende). (fork.: *Coll. Tid.*).
- Johs. S. Dalsager: Helsingør almindelige Hospitals Historie. 1541-1941. Helsingør 1941.
- E. Dam: De danske Apotekers Historie. Apotekerne i Danmark og Island og deres Indehavere siden Oprettelsen og indtil Aaret 1922. Bd. I-II. Kbh. 1925-28.
- Dansk biografisk Leksikon. 1. udg. Bd. I-XIX. red. af C.F. Bricka. Kbh. 1887-1905; 2. udg. Bd. I-XXVII red. af Povl Engelstoft, Svend Dahl. Kbh. 1933-44; 3. udg. red. af Svend Cedergreen Bech Bd. I- . Kbh 1979- . (fork.: *DBL*)
- Den danske Folkeskole gennem hundrede Aar 1814-1914. Et Festskrift. Kbh. 1914.
- Ole Degn, Fritz Tandrup: Landhusholdningsselskabets Arkiv. Registratur og journalregistre. Bd. I, 1-2: 1769-1807; Bd. II: 1808-1834. Aarhus 1971-74.

Kilder og litteratur

- Lotte Dombernowsky: Administrationen af fynske grevskaber og baronier 1671–1849. Studier i lensbesiddernes amtmandsmyndighed. (Administrationshistoriske Studier). Utrykt afhandling.
- Inger Dübeck: Jordemødre i retshistorisk belysning (Historie X, 1972-74 s. 339-87).
- F. Dyrhund: Tater og Natmandsfolk i Danmark. Kbh. 1872 (optryk 1974).
- N.M. Elling: Sønderø Skole. Træk af Lærernes og Skolens Historie. (Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter. 1913 s. 208-20).
- C.T. Engelstoft: Om Tavler og Fattigforsørgelse i Danmark. En historisk Oversigt med Hensyn til Ønskerne om et kirkeligt Fattigvæsen (Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark VI, 1855 s. 329-44).
- Wigfus Erichsen: Læge-Stat eller Fortegnelse over de Candidater, som have underkastet sig medicinsk Examen ved Universitet eller chirurgisk ved det chirurgiske Akademi i Kjøbenhavn. Kbh. 1834 (2.-3. udg. 1839-43).
- Th. H. Erslew: Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande fra 1814 til 1840. Bd. I-III + Supplement 1841-1858 Bd. I-III + Reg. Kbh. 1843-68 (optryk 1962-65).
- A.C. Ertbøll-Nielsen: Skolelærerne i Aalborg Amt Aar 1862. (Fra Himmerland og Kjær Herreder 1930-32 s. 89-102).
- N. Faber: Forsøg til et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark. Med et Tillæg om Geistlighedens Stilling som christelig protestantisk Lærerstand. Odense 1832.
- Albert Fabritius, Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning. 3. udg. Kbh. 1963.
- A. Falk-Jensen, H. Hjorth-Nielsen: Candidati og examinati juris 1736-1936. Candidati politices 1852-1936. Candidati actuarii 1922-1936. I-V. Kbh. 1954-59.
- J.K. Fester: ABC. Stave og Læsebog med Hensyn til indbyrdes Underviisning for de første Begyndere. En Hjelpebog for Mødre, som inden deres Børn kunne komme i Skole, ville lære dem at læse. Kbh. 1828.
- L. Fogtman, T. Algreen-Ussing m.fl. (udg.): Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden (1660-1870). Hovedregistre 1660-1830 I-III. 1831-48. Kbh. 1786-1918. (fork.: F). Folketal, areal og klima 1901-60. (Statistiske Undersøgelser Nr. 10). Kbh. 1964.
- H. Friis-Petersen: Dimittender fra danske Skolelærer-Seminarier 1781-1880. Bd. I-IV Aarhus 1958. (maskinskrevet eksemplar, Statsbiblioteket).
- P.N. Frost: Bemærkninger over den indbyrdes Underviisningsmethode. Haderslev 1834. (2. udg. Ribe 1835).
- H.J. Giessing: Om den danske Geistligheds nærværende kirkelige og borgerlige Vilkaar og Forslag til Forandringer heri. Nyk. F. 1838.
- Edv. Gotfredsen: Medicinens Historie. 2. udg. Kbh. 1964.
- Anton Gaardboe: Himmerlands Rakkere I-II. Aarhus, Aalborg 1904-12.
- P.T. Hald: Aalborg Fattigvæsens Historie. Aalborg 1842.
- Georg Hansen: Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie. Kbh. 1944.
- Georg Hansen: Lærernes Underviisning i Ribe Stift i Aaret 1811 (Jyske Samlinger 5. Rk. VI 1943-44 s. 143-67).
- Georg Hansen: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede. En kulturhistorisk Undersøgelse. Kbh. (1947).
- Georg Hansen: Skoleholderen i Aarhus Stift i det 18. Aarhundrede. En Tidstype (Aarbøger udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1944 s. 66-86).

- J.O. Hansen: Systematisk Fremstilling af det danske Skiftevæsen. Et Forsøg. 3. udg. Kbh. 1837.
- Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. I. 1720-1914. Kbh. 1972.
- Hjalmar Helweg: Sindssygeværnsens Udvikling i Danmark. Kbh. 1915.
- P. Herbo: For hundrede Aar siden [Lellinge 1819]. (Aarvog for Historisk Samfund for Præstø Amt 1918 s. 3-18).
- P. Herbo: Højelse Sogns Fattigvæsen i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. (Fra København Amt 1943 s. 55-76).
- Christian Elers Hertz: Bemærkninger til Kong Christian den Femtes danske Lov, hentedede fra den senere Lovgivning, Colegii-Resolutioner og Skrivelser, samt Lovkyndiges Skrifter. Bd. I-VI. Odense 1839-42.
- Christian Elers Hertz: Fattigreglementerne af 5. juli 1803 og Placaten af 14. December 1810 med vedføjede nærmere Bestemmelser og Forandringer, samt nogle Anmærkninger. Odense 1828.
- Alfred Hey: Christen Christensen Møller. »Gamle Møller« fra Flakkebjerg. Bidrag til en Levnedsskildring. Kbh. 1891.
- H.R. Hiort-Lorenzen, F.P.G. Salicath: Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark stiftede før Udgangen af Aaret 1894. Bd. V (Aalborg og Viborg Stifter) Kbh. 1899.
- Hans de Hofman: Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebrev. Bd. III. Kbh. 1758.
- P. Holst: Fortegnelse over det vigtigste, som paaligge den geistlige Embedsmand i Købstæden og paa Landet at iagttage efter Lovene, samt skriftligen at besørge, foruden hans egentlige Forretninger. Kbh. 1817. (tillæg 1820 og 1829).
- F.A. Holstein: Bidrag til Danmarks Krønike for Aaret 1828. Slagelse 1829.
- Chr. Holtet: Kong Frederik den Sjettes Mindesmærke paa Skanderborg Slotsbanke. Skanderborg 1945.
- Wilh. Aug. Hornum: Haandbog for Skolelærere paa Landet og i Købstæderne, til Oplysning af deres Pligter og Rettigheder efter de gjældende Anordninger, tilligemed et Register over Skoleanordningerne af 29. Juli 1814. Kbh. 1827.
- K.M. Hove: En rig Præst – og en fattig Skoleholder. Strejftog igennem Hvejsel Sogns Præste- og Skolehistorie. (Vejle Amts Aarvog 1939 s. 61-82).
- Ernst Høybye-Nielsen: Den indbyrdes undervisning i den sjællandske almueskole (Årbog for Dansk Skolehistorie 1969 s. 42-75).
- Grethe Ilsø: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent og magistratembede 1735-65. (Administrationshistoriske studier I). Aarhus 1978.
- Stig Iuul (udg.): Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683. Paa Grundlag af V.A. Sechers Tekstudgave. Kbh. 1949.
- Anton Jakobsen: Tyendeforhold for 100 Aar siden. (Vendsyssel, Folk og Land. Historisk-Topografisk Aarvog. IX. Sæby 1919 s. 11-13).
- Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757-1919. Bd. I-II. Kbh. 1936-45 (optryk 1975).
- Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848. I-II. Kbh. 1931-34.
- Sigv. Jensen: Da Skive kirke skulle ofre sit blytag til fordel for byens skole. (Skivebogen 55 s. 56-60).
- Esbjerg Jepsen: Den store Landbrugskrise i forrige Aarhundrede og gammeldags Hjælpsomhed i Vinding-Vind. (Hardsyssels Aarvog 1934. s. 139-55).

Kilder og litteratur

- Esbern Jespersen: Ælendige Almisse-Lemmer. Af Fattigplejens Historie i Vinding-Vind. Særtryk af »Holstebro Socialdemokrat« 1932. Holstebro 1932.
- Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformår 1784-88. Aarhus 1968.
- Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i oprud 1700-1870. (Dansk Socialhistorie Bd. IV). Kbh. 1979.
- Th. Johansen: Af Hornum Herreds Degnes Saga til 1814 m.m. (Fra Himmerland og Kjær Herred 1944 s. 224-69).
- Th. Johansen: Af Aarestrup Skoles Historie. (Fra Himmerland og Kjær Herred 1921-23 s. 371-83).
- Th. Johansen: Af Aarestrup Sogns Historie. (Fra Himmerland og Kjær Herred 1933-35 s. 338-73, 385-461, 1936-37 s. 81-144, 349-78).
- Th. Johansen: Gregers Martin Bech (Fra Himmerland og Kjær Herred 1927-29 s. 362-74).
- Th. Johansen: Om Aarestrup Skole i 300 Aar. 1648 – 11. Februar – 1948. Aalborg 1948.
- Harald Jørgensen: Danmarks første Fattiggaard. Et Bidrag til Anst og Gjesten Sognes Historie (Fra Ribe Amt X, 1940, s. 78-88).
- Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. Kbh. 1940 (optryk 1975 og 1979). (fork.: *Harald Jørgensen*).
- Harald Jørgensen: Tidsskriftspresen i Danmark indtil 1848. Kbh. 1961.
- J.P. Jørgensen: Landsoggenes Forvaltning fra 1660 til vore Dage. Kbh. 1890.
- Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kbh. 1968.
- Kapitelstakster i ældre og nyere Tid (Statistiske Meddelelser 4. Rk. 15, 1) Kbh. 1904.
- Børge Henrik Knap: Offentligt Regnskab i Anledning af den indbyrdes Underviisning. Odense 1832.
- Hal Koch m.fl. (red.): Den danske Kirkes Historie. I-VIII. Kbh. 1950-66.
- L. Koch: Den danske kirkes historie i årene 1801-17. Kbh. 1879-80.
- L. Koch: Den danske kirkes historie i årene 1817-54. Kbh. 1883.
- L. Koch: Den danske landsbyskoles historie til 1848. Kbh. 1882.
- L. Koch: Oplysningstiden i den danske kirke 1770-1800. Kbh. 1914.
- C.G. Koefoed: Alfabetisk Fortegnelse over de danske lærde Statsskolelærerpersonele siden 1818. Rønne 1906.
- J.L.A. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Kirkeret. Kbh. 1836.
- Kongelig Dansk Hof- og Stats-Calender. Kbh. 1801 ff.
- Viggo Glud Konradsen: Biografier af forstanderne, fra 1958 rektorerne ved Danmarks seminarier og Lærerhøjskolen (Personalhistorisk Tidsskrift 1975 s. 1-37).
- Bjørn Kornerup: Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner (Vejledende Arkivregistraturer I). Udg. af Rigsarkivet. 2. udg. Kbh. 1943.
- Bjørn Kornerup (udg.): J.P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-53. I-II. Kbh. 1937.
- Bjørn Kornerup, Vilh. Lorenzen: Aalborg Stifths hospitals Historie I-II. Kbh. 1931-39.
- (G.N. Kringelbach): Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848. (Særtryk af Meddelelser fra Det kgl. Gehejmearkiv 1886-88). Kbh. 1889.
- Egon Kristiansen: Snedsted Seminariums kirkelige og folkelige betydning på egnen. (Historisk Årbog for Thy og Mors og V. Han Herred 1978 s. 69-107).
- G.C. Krog: Landsbypræsten eller en Haandbog for Kandidater og unge Præster, især

- paa Landet. Kbh. 1806. (også trykt i Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere 1806 VII s. 125-207, VIII s. 225-90, 313-401, 425-93).
- Carl Gottfried Krüger: Den danske Sognefogeds Pligter og Rettigheder. 4. udg. Kbh. 1835.
- L.F. la Cour: Sogneraad og Amtsraad. Et Bidrag til den danske Landkommunalforvaltnings Historie i Anledning af 100 Aars Dagen for Anordningen 13/8-1841. Bd. I. Kbh. 1941.
- Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818. Kbh. 1893.
- Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898. Kbh. 1899.
- Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784. Kbh. 1916.
- Joakim Larsen: Et Blad af vore Seminariers Historie for 100 Aar siden (Hjem og Skole 1916 s. 245-65).
- Joakim Larsen: Sjællands Stifts Skolemøder 1844-94 med et Par Ord om de første Foreninger og Møder af danske Lærere. Kbh. 1894.
- Joakim Larsen: En skolehistorisk Katastrofe fra Frederik VI's Tid. (Hjem og Skole 1917 s. 381-86).
- Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse. Aktmæssig fremstillet. Kbh. 1914.
- Niels Larsen: En skolemulktsag (en »Værgeraadssag«) paa Fejø for 100 Aar siden (Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 1926 s. 124-26).
- Helle Linde: Magistrat og borger. Købstadsstyret på Sjælland omkring 1750 med særlig hensyntagen til forholdene i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk (Administrationshistoriske Studier II). Aarhus 1978.
- Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende. 1850 ff. Kbh. 1851 ff.
- Love og ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen. 1857 ff. Kbh. 1869 ff.
- O.D. Lütken: Bør Besparelse i Statens Udgifter begynde med Indskrænkning i Udgifterne til Fattig- og Skolevæsenet? En frimodig Undersøgelse. Odense 1823.
- Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868. (Administrationshistoriske Studier). Utrykt afhandling.
- Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyre inden for skatter og udskrivningsvæsen i det 18. århundrede. (Administrationshistoriske Studier). Utrykt afhandling.
- Ingrid Markussen (red.): En landsbylærer ser tilbage. Knud Ottosens Erindringer 1821-1907. Kbh. 1977.
- Ingrid Markussen: Et statsdirigeret skoleforsøg – og befolkningens reaktion (Danske skoleproblemer – før og nu. Red. Ingrid Markussen under medvirken af Ib Goldbach. Kbh. 1978, s. 13-29).
- A.P. Meden: Om Fattigvæsenet i Sønder-Tranders Sogn fra Begyndelsen af 1804 til Slutningen af 1808. Odense 1809 (for Aarene 1809-15. Aalborg 1810-16).
- C. Molbech: Dansk Dialect-Lexicon, indeholdende Ord, Udtryk og Talemaader af den danske Almues Tungemaal i Rigets forskellige Landskaber og Egne, forsaavidt som de ere fremmede for Skriftsproget og almindelig Sprogbrug. Kbh. 1841.
- Jens Møller: Haandbog for Præster i Særdeleshed med Hensyn til de Embedspligter, Lovgivningen foreskriver dem. 3. udg. Bd. I-III + Register. Kbh., Odense 1842-53.

Kilder og litteratur

- (1. udg. Kbh. 1820 + Supplement Kbh. 1829; 2. udg. Kbh. 1834).
- P.H. Mønster: Skulde der virkelig hos os være gjort for Meget for den indbyrdes Underviisning? Et Spørgsmaal til Forfatteren af Danmarks Krønike for 1828. Kbh. 1829.
- P.H. Mønster, J. Abrahamson: Om den indbyrdes Underviisnings Væsen og Værd. I-III. Kbh. 1821-28.
- L.C. Neckelmann: Om Kommunevæsenet i Danmark. Kbh. (1836).
- Poul Nedergaard, Anders Pontoppidan Thyssen: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie. Bd. I-X. Kbh., Aarhus 1949-(80).
- A.C. Nielsen: Et lille Bidrag til det jydsk Landsbyskolevæsens Historie (Samlinger til jydsk Historie og Topografi. 3. Rk. I 1896-98 s. 494-503).
- Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834. Kbh. 1960.
- J. Nissen: Fra den indbyrdes Underviisnings Dage. (Fra Ribe Amt 1903 s. 147-64).
- J. Nissen: Om Fattigvæsenet i Brørup og Lindknud Sogne i det 18. Aarhundrede (Fra Ribe Amt 1905 s. 153-64).
- Karl Nielsen: Om gennemførelsen af fattigreglementet af 1803 i Aalborg amt. (Fra Himmerland og Kjær Herred 1979 s. 5-24).
- H.P.H. Novrup: Fattigvæsenet i ældre Tid. (Fra Ribe Amt VII, 1931 s. 760-85).
- Axel Nyborg: Postgang i det 19. århundrede (Erhvervshistorisk Årbog 1950 s. 56-71).
- Erik Nørr: Lærerstanden i Østhimmerland omkring 1814 (artikel under udarbejdelse).
- C. Olsen: Anmærkninger til Anordningerne ang. Almue-Skolevæsenet i Danmark, paa Landet samt i Kjøbstæderne, Kjøbenhavn undtagen, af 29. Juli 1814. Randers 1833 (Tillæg 1836).
- C. Olsen: Om Fattigvæsenet i Danmark udenfor Kjøbenhavn. En Samling af de Fattigvæsenet vedkommende Bestemmelser, som Haandbog for Districtscommissionerne og Andre, der have Deel i Fattigvæsenets Bestyrelse. Aarhus 1828 (Tillæg 1828 og 1832).
- Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark som Statsinstitution indtil Christian VII's Død (1711-1808). Kbh. 1903.
- Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII (1808-1848). Kbh. 1908.
- Niels Olsen, Ludvig N. Hedelund: Aalborg Søndagsskoler. Aalborg tekniske Skole. 3. Marts 1805-3. Marts 1905. Aalborg 1905.
- Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818-1828. Et forsøg på en nuancering. (Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970. Kbh. 1970 s. 174-98).
- Henry Petersen: Den baptistiske vækkelse i Nordjylland. Indledning af Anders Pontoppidan Thyssen. (Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. VI) Kbh. 1962.
- Jul. Petersen: Koleraepidemierne. Med særligt Hensyn til Danmark. Kbh. 1892.
- Jul. Petersen: Kopper og Koppeindpodning. Et medicinsk-historisk Tilbageblik i Hundredaaret efter Jenners første Vaccination. Kbh. 1896.
- J. Gr. Pinholt: Fra vor landlige Fattigforsørgelse. (Landmands-Almanakken for Aaret 1945 s. 63-66).
- J. Gr. Pinholt: Natmand Jørgen Kollis Forsørgelse. (Hardsyssels Aarvog II, 1908 s. 105-14).

- F. Plum: Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne. En frie Omarbeidelse af Riemans Beschreibung der Reckanschen Schule. Odense 1802.
- Carl Poulsen, W. Th. Benthin (red.): Lærerne og Samfundet. Jubilæumsskrift 1814-1914. Bd. IV. Seminarier. Kbh. 1914.
- Alexander Rasmussen: Kulturbilleder fra Grevskabet Lindenberg 1768-1825 i Breve fra Godsarkivet. (Fra Himmerland og Kjær Herred 1918-20 s. 157-258).
- Alexander Rasmussen: De schimmelmanske Skoler. Aalborg 1914.
- Jens Rasmussen: Provst U.A. Plesners virke som embedsmand og politiker under enevælden i første halvdel af det 19. århundrede. Odense 1979.
- Ole Rasmussen: Amtmand og lokaladministration 1793-1868. (Administrationshistoriske Studier). Utrykt afhandling.
- Ole Jørgen Rawert: Beretning om Industriens Tilstand i de danske Provindser, samt om nogle Midler til dens Fremme. Kbh. 1820.
- H.A. Riis-Olesen: Fattigforsørgelsen i Vestervig. (Historisk Årbog for Thy og Mors 1970 s. 377-92).
- August Roesen: Dansk Kirkeret. 3. udg. Hillerød 1976.
- Aage Roussel (red.): Danske slotte og herregårde. Bd. 1-20 2. udg. Kbh. 1963-68.
- Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død. Økonomiske og historiske Studier. Kbh. 1895 (optryk 1970).
- Bone Falck Rønne: Regnskab for Lyngbye Sogns Fattig-Væsens og dermed forbundne Indretningers Indtægt og Udgift i Aaret 1804 m.m. Kbh. 1805 (genoptrykt i Lyngby-Bogen 1933-39 s. 163-92).
- Samling af Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, som vedkomme Geistligheden og de øvrige i Kong Christian den 5tes Danske og Norske Lovs anden Bog omhandlede Gienstande, ordnede efter Lovenes Artikler. Udg. L. Fogtman, F.T. Hurtigkarl. 3. udg. ved J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. Bd. I-III + Supplement for 1840-1845. Kbh. 1838-46. (fork.: *Geistlige Rescripter*).
- C.A.S. Schou: Tvende Epistler til Herr Pastor Børresen i Næsby, som Gjensvar paa hans Opræden imod Almueskolelærerne. Kbh. 1841.
- J.H. Schou, J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge (1670-1849). Bd. I-XXV + reg. Kbh. 1795-1849. (fork.: *Schou*).
- Valdemar Seeger: Bidrag til Asminderød og Grønholt Sognes Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1738-1867. Helsingør 1893.
- H. Selmer: Den danske Lægestand. Fortegnelse over danske Læger i nærværende Aarhundrede med personalhistoriske Noticer. 2. udg. Kbh. 1852.
- P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie. Kbh. 1920.
- N. Sodborg: Fattigpleje for 100 Aar siden. Uddrag af en gammel Fattigprotokol fra 1804 for Øsløs-Vesløs-Arup. (Historisk Aarvog for Thisted Amt 1910 s. 27-36).
- N. Sodborg: Lidt om Fattigpleje i Øsløs-Vesløs-Arup for 100 Aar siden. (Historisk Aarvog for Thisted Amt, 1919 s. 81-88).
- Fridlev Skrubbeltrang: Den danske Bonde 1788-1938. Kbh. 1938.
- A. Stadfeldt: Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt, 1787-1887, med en Indledning om Fødselshjælpens Udvikling i Danmark (Indbydel-

Kilder og litteratur

- sesskrift til Københavns Universitets Aarsfest til Erindring om Kirkens Reformation). Kbh. 1887.
- A.C. Svalgaard: Fra de gamle Sognearkiver. Fattigforsørgelse i Tømmerby og Lild. (Historisk Aarvog for Thisted Amt 1927 s. 320-28).
- Niels Rasmussen Søkilde: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn. Kbh. 1870.
- J. Søndergaard-Jacobsen: Den indbyrdes Undervisning. Af Hjerm-Ginding Herreders Skolehistorie. (Hardsyssels Aarvog 1958 s. 67-99).
- Harald Sørensen: Af »Todberg Sogns Fattig Casse Protocoll« (Historisk Aarvog for Randers Amt 52, 1958 s. 62-76).
- Taler holdne ved Amtsprovst, Ridder Gerhard Tetens' Jordefærd den 24de Februar 1832. Aalborg (1832).
- Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister. (Fortid og Nutid, 24, 1969-71 s. 529-44).
- P.K. Thorsen: Vore Seminarier for 100 Aar siden (Hjem og Skole 1916 s. 20-28).
- J.P. Trap: Danmark. Bd. 1-31. 5. udg. Kbh. 1953-72.
- S.V. Wiberg: Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie. 1871-79. Bd. I-IV optryk. Kbh. 1959-60. (fork.: *Wibergs Præstehistorie*).
- Viborg Stifts Synodalact 1810 ff. Viborg 1810 ff.
- J. Wilcke: Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler. Møntvæsenets Sammenbrud og Genrejsning 1788-1845. Kbh. 1929.
- H.J. Wille: Den indbyrdes Underviisnings Methodelære, eller Anviisning for Lærere til Udførelsen af »Bestemmelserne« for denne Methode. Kbh. 1838.
- D.H. Wulff: Egholm Slot og Teglgård. Buderupholm. (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi VII 1878-79 s. 179-94).
- Hans Øllgaard: Jens Bloch. Biskop i Viborg 1805-1830. Viborg 1970.
- Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontraminsterialbøger (Arkiv, 3. 1970-71 s. 172-85).
- Paul G. Ørberg: Nærlæsning af nyere kirkebøger. En kulturhistorisk og metodisk undersøgelse af kirkebøgerne efter 1812. (Personalhistorisk Tidsskrift, Bd. 100, 1980 s. 7-22).
- Anders Sandøe Ørsted: Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed, med stadigt Hensyn til Hr. Etatsraad og Professor Hurtigkarls Lærebog. Bd. I-VI. Kbh. 1822-35 (Register ved C.G. Krüger. Kbh. 1848).
- G. Østergaard: Fra Stændertiden. Med særlig Henblik paa Aalborg Amt. (Fra Himmerland og Kjær Herred 1926 s. 486-507, 1927 s. 181-97, 1928 s. 339-61).

Noter og henvisninger

Noter til kapitel I (Emne og kildemateriale) side 15-24

1. Jfr. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator.
2. Landkommunalloven af 13/8-1841 behandles udførligt i Harry Christensens afhandling: Det lokale selvstyres opståen og udvikling på landet 1841/42-1867; jfr. også L.F. la Cour: Sogneraad og Amsraad. Et Bidrag til den danske Landkommunalforvaltnings Historie i Anledning af 100 Aars Dagen for Anordningen 13/8-1841. Bd. I. Kbh. 1941.
3. I 1834 var procenttallene 87,8 (land) og 12,4 (by). Tallene gælder for det nuværende Danmark. (Folketal, areal og klima 1901-60 tabel 3 s. 9-11. Statistiske Undersøgelser Nr. 10. Kbh. 1964).
4. Præsternes datering af især de indkomne skrivelser volder visse problemer, da de i nogle tilfælde anfører brevenes ankomstdato i stedet for dateringsdato. Jeg har valgt i henvisninger at benytte de af præsten anførte dateringer, da det ikke er muligt at efterkontrollere alle disse datoer i andre arkiver.
5. Offentlige embeders arkivalier kan også opbevares af private, og den egentlige årsag til, at materialet er havnet et bestemt sted, kan være temmelig uigennemskuelig. For kort tid siden var jeg med til at formidle, at en pakke med Almind Sogns fattigvæsenssager helt tilbage til 1820'erne blev afleveret til Landsarkivet i Viborg. Papirerne blev fundet i et dødsbo, uden at arvingerne var i stand til at forklare baggrunden for fundet.
6. Hertil kommer, at Sdr. og Nr. Tranders ikke tilhørte Hornum-Fleskum Herreders Provsti.
7. En form for undtagelse var F.A. Hansen, der som ung blev sognepræst i Ø. Hornum i 1838. Han blev senere kendt uden for sit pastorat, da han blev valgt ind i Folketinget (1849-52).
8. Ingen af præsterne optræder i Th. H. Erslew: Almindeligt Forfatter-Lexicon 1814 til 1840.
9. Jfr. Jens Rasmussen: Provst U.A. Plesners virke som embedsmand og politiker. Odense 1979.
10. Professor Jens Møller er ikke identisk med den nævnte udgiver af Haandbog for Præster.

Noter til kapitel II (Skoletilsynet i det 18. århundrede) side 27-35.

1. Instruktion for præsten 28/3-1721 (Schou 1699-1730, s. 434-46). Instruktion for skolemesteren 28/3-1721 (Schou 1699-1730 s. 436-40); Instruktion for amtmanden 28/3-1721 (F. 1699-1730 s. 458-61).
2. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784. Kbh. 1916 s. 169 ff.
3. Reskr. 4/10-1737 (F. 1730-39 s. 506-07).
4. Frd. 12/3-1735 om Sabbatens og andre Hellige Dages tilbørlige Helligeholdelse § 7 (Schou 1730-46 s. 170); jfr. Joakim Larsen s. 221 ff.
5. Frd. 13/1-1736 ang. den tilvoxende Ungdoms Confirmation (Schou 1730-46 s. 241-49); jfr. Joakim Larsen s. 229 ff.
6. Frd. 23/1-1739 (Schou 1730-46 s. 320-47).
7. Om gældende bestemmelser for degneundervisningen, se D.L. 2-15 (Stig Iuuls udgave. Kbh. 1949 s. 103-05). Om degnen i det 18. årh. se Georg Hansen: Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie. Kbh. 1944.
8. Frd. 23/1-1739 § 2 (20 rbd. mulkt til præster og provster, der ikke anmeldte forsømmelige degne); § 18 (1-4 rbd. mulkt til præster, der ikke gjorde noget ved forsømmelige skoleholdere); jfr. Instruks for degn og skolemester 23/1-1739 § 16.
9. Jfr. biskop P. Hersleb herom (Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisning og Folkeskoles Historie 1536-1784 s. 245).
10. Plakat og nærmere Anordning ang. Skolerne paa Landet 29/4-1740 (Schou 1730-46 s. 410-17).
11. Om skolevæsenet i sidste halvdel af det 18. årh. se Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings- og Folkeskoles Historie 1536-1784; Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818. Kbh. 1893; L. Koch: Den danske landsbyskoles historie til 1848. Kbh. 1882; Alexander Rasmussen: De schimmelmanske Skoler. Aalborg 1914.
12. De vigtigste er gengivet i Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse. Aktmæssig fremstillet. Kbh. 1914.
13. Sjællands Stiftsøvrigheds betænkning 4/9-1789 (trykt i Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 s. 12-44).
14. Grev C.D. Reventlows Reglement for Skolerne paa Grevskabet Christianssæde. Udfærdiget 19/11-1791. Konfirmeret 9/3-1792 (Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 s. 56-82); Grev C.D. Reventlows Forslag til Forordning om Skolerne paa Landet 1793 (smst. s. 83-120).
15. De mindre distrikter var en fordel for præsten, men til ulempe for godsejeren (se amtmand Stemann og biskop Balles udtalelser herom. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 s. 310-11).
16. Lærernes medlemskab var forsvundet allerede i Den store Skolekommissions foreløbige forslag af 1799 (smst. s. 159-60).
17. Om det provisoriske Reglement se Ingrid Markussen: Et statsdirigeret skoleforsøg – og befolkningens reaktion (Danske skoleproblemer – før og nu. Red. af Ingrid Markussen). Kbh. 1978 s. 13-29; et eksempel på patronens ledelse af SK i perioden 1806-14 findes i N.M. Elling: Sønderø Skole (Træk af Lærernes og Skolens Historie). Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1913 s. 208-20.

18. Kanc. havde i sin forestilling 4/1-1805 (Skolelovene af 1814 s. 343) fremhævet, at de to præster i amtskommissionen burde være provster, da provsterne ellers ville blive underordnet præster i skolesager. Kronprinsen foreslog som svar herpå 10/6-1806, at der beskikkedes amtsprovster til udelukkende at tage sig af skolevæsenets bestyrelse (smst. s. 349-50). Ifølge den endelige frd. om Amtsprovsters Beskikkelse (Schou 1804-08 s. 620-22) skulle amtsprovsterne dog også være sognepræster, men fik pligt til at holde personel kapellan (Reskr. 13/12-1806. Coll. Tid. 1806 s. 789-91).
19. Kanc. Forestilling 20/5-1812; Kgl. Resol. 30/6-1812 (Skolelovene af 1814 s. 372-73).
20. Kanc. Forestilling 18/8-1813 (smst. s. 374-412; om tilsynet s. 393-96).

Noter til kapitel III (Formelle strukturer) side 36-84.

1. Anordn. for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark 29/7-1814 § 2 (herefter blot 1814 + paragrafangivelse). Skoleanordningen af 1814 bestod foruden selve anordningen af tre instrukser for henholdsvis lærerne, skolekommissionerne og skoledirektionerne. Schous Forordninger 1814-17 s. 233-75.
2. 1814 § 36, Bilag B § 1 ff. Om distriktsinddelingen i fattigvæsenet se s. 239 ff.
3. 1814 § 5; Collegialtidende 1818 s. 206; Kanc. skr. 3/10-1820 (F. 1820 s. 311-12).
4. 1814 Bilag B; jfr. Kap. III, 4.
5. Kanc. skr. 8/2-1834. Gejstlige Reskripter 3. udg. II s. 419.
6. Møde 30/10-1826 (Storvorde SK-Prot.). Om kirkestævne se nedenfor s. 83.
7. Præstø Amts SD 22/12-1817 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 297/1818).
8. DK 1. dep. Brevbog 297/1818; F. 1818 s. 41.
9. Wegener, Buderupholm 30/3-1841 til SD (DK 1. dep. Brevsag 3150-51/1841).
10. Kanc. 27/7-1841 til SD og biskop Øllgaard (DK. 1. dep. Brevbog 3150-51/1841); jfr. kap. V, 8c.
11. I Ellidshøj og Svenstrup er de få møder, hvor stedet anføres, afholdt i skolerne.
12. Se f.eks. Sønderup SK-Prot. 4/8-1818; 15/4-1819; 6/12-1825; 18/1-1831.
13. Aarestrup SK-Prot. Et tilsvarende eksempel forekommer i Ferslev 7/6-1815, hvor sp. på skift forhandlede med SK'erne i Ferslev, Dall og Volsted (se Dall SK-Prot.).
14. Møde i Gravlev 26/10-1830; Møde i Aarestrup 27/10-1831; Møde for Støvring D. 26/10-1831 (Aarestrup SK-Prot.); Møde i Mou 7/10-1831 (Mou SK-Prot.); jfr. [H.J. Giessing]: Betragtninger over den danske Geistligheds nærværende Vilkaar og Virksomhed (Maanedsskrift for Litteratur VII (1832) s. 395).
15. Skolen i Ellidshøj var således lukket 25/11-1836 og 30/11-1837, da SK benyttede den til at holde møde (se lærer N. Nielsens bilag til provsteretssag imod ham og sognepræsten). DK 1. dep. Brevsag 1395-96/1843. På samme måde anvendte SK skolelokalet i Gunderup 12/11-1841 (Dagbog for Gunderup Skole 1838-52).
16. Kilde: SK-Prot.'er 1814-41.
17. Se også Nørholm SK-Prot. 28/4-1817.
18. Aarestrup SK-Prot. 24/4-1825; jfr. 27/8-1817 (Støvring); 28/8-1817 (Aarestrup).
19. Ellidshøj SK-Prot. 3/3-1837.

Noter til kapitel III

20. 1814 § 37; jfr. Kanc. Prom. 7/8-1813 (jøder kan ikke være patroner); Kgl. Res. 19/4-1815 (en katolik får tilladelse til at være patron).
21. Kanc. skr. 28/5-1814. Den umyndiggjorte erstattes af hans værge.
22. Kanc. skr. til Langelands SD 20/3-1824 (F. 1824 s. 107).
23. Se Aarestrup SK-Prot. Møder 6/12-1814 for Gravlev og Støvring D., hvor enkerne Ide Cathrine Lassen, Buderupholm, og Mariane Friis, Nørlund, lod sig repræsentere.
24. Odense Amts SD 12/11-1817 til Kanc.; jfr. sp. Balslev, Haarslev 22/10-1817 til SD (DK 1. dep. Brevsag 1840/1818).
25. Se indberetningerne fra Ringkøbing Amts SD 9/2-1818; Aalborg Østre Amtsprovstis SD 22/5-1818; Sorø Amts SD 1/3-1818; Svendborg Amts SD 12/2-1818; biskop Plum, Odense 13/12-1817 (Brevsag 1840/1818).
26. Ringkøbing Amts SD 9/2-1818; Sorø Amts SD 1/3-1818; Kbh. Amts SD 29/1-1818.
27. Sorø Amts SD 1/3-1818.
28. Aalborg Østre Amtsprovstis SD 22/5-1818.
29. Kanc. skr. 4/7-1818 til Odense Amts SD (F. 1818 s. 213-14).
30. Kanc. skr. til Holbæk Amts SD 20/6-1837; Kanc. skr. 16/8-1836 til Direktionen for Univ. og de lærde Skoler (F. 1837 s. 190-91; 1836 s. 302-03).
31. Tetens 26/2-1818 til Kanc. (DK.G. 118b. Årlige Indberetninger ang. Almueskolevæsenet); SD's indberetning 20/1-1820 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 443/1820); jfr. Tetens 17/11-1814 til biskop Bloch (Viborg Bispearkiv. Skolesager 1806-18).
32. Se Mou SK-Prot.; Danske Slotte og Herregårde Bd. 11 s. 25 ff, s. 99 ff. Vildmosegården tilhørte Lindenberg Gods, men havde særskilt forpagter, der fungerede som patron for Dokkedal distrikt.
33. Sognepræst Suckows ærbødige Pro Memoria 10/12-1817 til Tersling; Møde 29/4-1829; SK 15/10-1829 til SD; SK 24/4-1830 til SD (Sønderup SK-Prot.).
34. Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Sejlflod og Ellidshøj, Storvorde, Voxlev Skoler 1745-1855.
35. Carl de Neergaard, Gunderslevholm, overtog i 1826 både Torstedlund og Nørlund.
36. Aarestrup SK-Prot. 1827-37; Jfr. antallet af afholdte møder (tabel 1).
37. Se tabel 3; i Sønderup-Suldrup SK-Prot. findes en række lignende eksempler. Her skal kun anføres nogle situationer fra 1819-20: Møde 15/4-1819 i Sønderup Skole («Meget andet Skolevæsenet angaaende var at afhandle ved dette Møde, men fordi Skolepatronens Nærværelse manglede – maatte Commissionens Forhandling standses«.); Møde 15/4-1819 i Suldrup Skole; jfr. Møde 8/10-1819 i Sønderup Skole; Møde 7/12-1819 i Sønderup (præsten havde 3/11 anmodet forvalter Addit på Nørlund om at fastsætte en mødedato, så at SK efter Addits eget forslag kunne korrespondere med SD, men præsten modtog intet svar, og Addit mødte heller ikke på det af præsten fastsatte mødetidspunkt); Møde i Rodsted (Addit havde igen nægtet at besvare en anmodning om at finde en mødedato).
I Lindenberg Godsarkiv findes et eksempel på en mødeindkaldelse, hvor præsten på forhånd vil sikre sig, at patronen møder. »At enten De selv eller en af Dem befuldmægtiget Person vil møde til bestemte Dag og Klokkeslet, samt paa anførte Sted, vilde De behageligt give mig Deres bestemte Løfte skriftlig om forinden den Dag, at jeg kan drage Omsorg for i Tide, at det Personale, som fandt Sted ved sidste Skole-Commissions Forsamling, ogsaa da betimelig kunde vorde underret-

- tet derom«. (Pastor Hoff, Storvorde 24/12-1820 til godsinspektør Rosenbeck. Dok. vedr. Sejlflod og Ellidshøj, Storvorde m.fl. Skoler 1745-1855).
38. Bogholder Lorentzen, Torstedlund (Aarestrup 7/5-1815); birkedommer Friis, Nørlund (Aarestrup 4/2-1819); kontorist Nørbeck (Aarestrup 15/1-1837).
 39. Danske slotte og herregårde Bd. 11 s. 273-74 (Torstedlund), s. 288 (Albæk), s. 296-97 (Buderupholm), s. 302-03 (St. Restrup).
 40. Se kap. IV, 5.
 41. Kanc. skr. 25/2-1815 (F. 1815 s. 42).
 42. DK 1. dep. Brevsag 1392/1827; F. 1827, s. 260.
 43. Kanc. skr. til Præstø Amts SD 28/6-1828 (F. 1828 s. 252-53).
 44. Kbh. Amts SD 29/1-1818 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 1840/1818).
 45. Sorø Amts SD 12/8-1821 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 3060/1821); Kanc. Cirk. 11/12-1821 til samtlige SD'er (F. 1821 s. 362-64).
 46. SD til Romdrup og Storvorde SK'er 10/4-1828 (Romdrup SK-Prot.).
 47. Møde 10/6-1822; Møde 7/3-1832 (Sønderup SK-Prot.).
 48. SD Cirk. 14/10-1814 til amtsprovstiets præster (Storvorde SK-Prot.); Tetens 17/11-1814 til biskop Bloch (Viborg Bispearkiv. Skolesager 1806-18).
 49. Møde 8/11-1816; 12/5-1825 (Ellidshøj SK-Prot.).
 50. Harboe Brønnum 6/4-1839 til SD (Provstens Breve 68/1839). Han var desuden patron for Romdrup 1828-30 (SD skr. 5/2-1830. Storvorde SK-Prot.).
Her og i det følgende benyttes fork. »Provstens Breve« indtil 1832 om Hornum-Fleskum m.fl. Herreders Amtsprovsti. Indkomne Breve og derefter om Hornum-Fleskum Herreders Provsti. Indkomne Breve. På samme måde forkortes kopibøgerne fra Hornum-Fleskum Herreders Provsti »Provstens Kopibøger«.
 51. Møde 2/11-1831 (Sønderup SK-Prot.).
 52. Skolepatronen for Dall distrikt Andreas Nielsen har underskrevet i protokollen m.f.P. (Møde 15/6-1832).
 53. Som eksempler kan nævnes Jens Ibsen Villadsen i Ferslev og Anders Mortensen i Dall.
 54. Gårdmand Anders Sørensen var patron i Vokslev og forstander i Simsted distrikt samtidig (Provstens Breve 163/1834).
 55. Møde 4/4-1824; jfr. årene forud (Ellidshøj SK-Prot.).
 56. Sagen beror i DK 1. dep. Registrantsag 863/1820.
 57. Kofoed 22/6-1820 til biskop Hertz.
 58. Bl.a. overholde D.L. 2, 11 art. 6, 9 og 10. (Hertz 13/7-1820 til Kanc.).
 59. Kgl. Resol. 11/11-1820; jfr. Kanc. Forestilling 1/11-1820.
 60. Se Wibergs Præstehistorie. Bd. I under Ansager og Darum-Bramminge.
 61. P. Herbo: For hundrede Aar siden. (Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 1918 s. 8).
 62. Sønderup SK-Prot. (Møde 26/11-1814).
 63. Aarestrup SK-Prot. (Møde 2/5-1818); jfr. Danske Slotte og Herregårde. Bd. 11 s. 296; jfr. nedenfor s. 334.
 64. Se sp. Suckows indberetning til SD for 1. halvår 1818; jfr. indberetning for 2. halvår 1817 (Sønderup SK-Prot.).
 65. SD skr. 25/11-1825 (Sønderup SK-Prot. Møde 26/1-1826; jfr. Møde 21/2-1825).
 66. Møde 2/11-1831; SD skr. 18/11-1831 (Sønderup SK-Prot.).

Noter til kapitel III

67. 1814 §§ 36 og 38.
68. Kanc. skr. 18/2-1815 til Svendborg Amts SD (F. 1815 s. 32-33).
69. Kanc. skr. 11/1-1825 til Langelands SD ang., at en Møller udenfor Bondestanden ikke kan fritages for at være Skoleforstander paa Landet (F. 1825 s. 16-17).
70. 1814 Bilag B § 3c.
71. SD Cirk. til præsterne 14/10-1814 (Storvorde SK-Prot.); Tetens 17/11-1814 til biskop Bloch (Viborg Bispearkiv. Skolesager 1806-18).
72. Møde 11/4-1832 (Aarestrup SK-Prot.).
73. F.eks. husmand og drejelsvæver Adam Levin Sørensen (Ellidshøj); husmændene Peder Hansen og Chr. C. Blichfeldt (Svenstrup); Anders Petersen (Sørup); Anders Petersen (Aarestrup).
74. Om deres forpligtelser i fattigvæsenet se s. 248 f.
75. Jfr. dog sp. Suckow, Sønderup 16/12-1816 til SD (sognefoged Thomas Jensen foreslås som ny forstander). Thomas Jensen fratrådte igen som forstander ved Møde 8/10-1819, da præsten klagede over ham som sognefoged (Sønderup SK-Prot.).
76. SD 27/7-1821 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 3060/1821).
77. Møde 1/6-1832 (Aarestrup SK-Prot.).
78. 13 p [H.J. Giessing]: Betragtninger over den danske Geistligheds nærværende Vilkaar og Virksomhed (Maanedsskrift for Litteratur. VII (1832) s. 424). Pseudonymet 13 p opløses i Maanedsskrift for Litteratur. XX (1838) s. 7.
79. Dall SK-Prot. Møde 25/1-1835; sp.'s bemærkninger om »februarmødet«.
80. Møde 17/11-1836 (Sønderup SK-Prot.).
81. Møde 6/3-1828; 23/4-1828; 28/4-1828 (Sønderup SK-Prot.).
82. Møde 12/5-1825 (Ellidshøj SK-Prot.); SD skr. 12/11-1825 til pastor Bøggild (Svenstrup SK-Prot.).
83. Møde 8/11-1825 (Sønderup SK-Prot.).
84. 5 beboeres klage 13/9-1839 (Svenstrup SK-Prot.).
85. Klage 26/3-1840 til SD; Klage 5/7-1840 til Kanc. (Provstens Breve 211/1840). Om Pingel jfr. Th. Johansen: Af Aarestrup Sogns Historie (Fra Himmerland og Kjær Herred 1930-32 s. 493).
86. Sp. Gjerløff 25/4-1840 til amtmand Bluhme; forvalter Wegener og Amnitzbøll 9/9-1840 til Bluhme (Provstens Breve 211/1840).
87. Aalborg Amtsarkiv. Skolevæsen. Sag 2901/1839.
88. C.L. Børresen: Nogle Bemærkninger om Præstens Forhold til Kommunen og dens Skolelærere. (For Kirken og Skolen. Kbh. 1841. H. 1 s. 8). Stokkemænd var beboere, der blev udskrevet til at møde på tinge som retsvidner. Mange af stokkemændene vidste ikke engang, hvad der foregik i retten (jfr. Helle Linde: Magistrat og borger. Aarhus 1978 s. 59-60).
89. 1814 Bilag B § 5.
90. Kgl. Res. 25/9-1816 (F. 1816 s. 319); jfr. F. 1822 s. 170 og 1834 s. 204.
91. DK. G. Aarlige Indberetninger ang. Almueskolevæsenet (Gunderup-Nøvling 1817); Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Gunderup og Håls Skoler 1786-1836.
92. Romdrup og Storvorde SK-Protokoller.
93. Nørholm SK-Prot.; Provstens Breve 1836-37.
94. Glud 8/12-1832 til Kirstein (Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Gunderup og Håls

- Skoler 1786–1836).
95. Sp. Schiønning 17/6–1828 til biskop Bloch (Aarestrup. Liber daticus 1771–1850).
 96. Patron C.P. Dyhr 23/3–1839 til biskop Øllgaard (Viborg Bispearkiv. Indkomne breve 163/1839).
 97. 1814 Bilag B § 5.
 98. SD Cirk. 10/11–1814 til præsterne (Storvorde SK-Prot.)
 99. I nogle tilfælde fik præsten hjælp af sin familie. Se Tetens 17/11–1814 til biskop Bloch (Viborg Bispearkiv. Skolesager 1806–18).
 100. DK 1. dep. Brevsag 1840/1818.
 101. Beboer 15/1–1840 til pastor Thomsen. Præstens påskrift: Modtaget brevet 22/1; sendt det forlangte 23/1. (Gunderup-Nøvling. Dok. vedr. Skolevæsenet 1745–1913. Skolesager 1833–55).
 102. Jfr. Kanc. skr. 10/2–1818 til Aalborg Stiftsøvrighed (F. 1818 s. 47); se dog nedenfor om præstens bidrag til skolevæsenet (IV, 4).
 103. Som eks. på rundskr. kan nævnes: sp. Thomsen 22/11–1833 til lærerne i Gunderup, Fjellerad, Vaarst, Skoustrup og Nøvling (Gunderup-Nøvling. Skolesager 1833–55); sp. Gjerløffs skr. 17/9–1839 (med 4 læreres påskrift om, at det medfulgte cirk. fra biskoppen er læst og afskrevet). Aarestrup Præstearkiv. Indkomne Breve 1750–1875.
 104. Sejflod Kommunekontor. Embedsbog for Skolelæreren i Lillevorde 1839–1900; Embedsbog for Skolelæreren i Gudum 1839–92; Ferslev-Dall-Volsted. Embedsbog for Dall Kirkesangerembede 1839–85. I Aarestrup var embedsbogen allerede blevet indført tidligere (Embedsbog for Kirkesangeren og Skolelæreren 1833–97).
 105. Provst Fogh lod dog i nogle tilfælde indhente forstandernes holdning gennem skolepatronen (se Fogh 26/3–1833 til skolepatron Brønnum. Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61).
 106. 1814 Bilag B § 3 b; 1814 § 70.
 107. Mørck 19/9–1834 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 382/1835); jfr. Mou. Indkomne Breve til SK 1825–40 og Mou SK-Prot.
 108. F.eks. indhentede sp. i Mou i flere tilfælde ved rundskr. sognets 3 patroners holdning, før han afgav betænkning. N. Fritz 5/3–1832; 10/1–1833 og 10/8–1833 til patronerne. Jfr. formuleringen i rundskr. 10/8–1833 («maa jeg, forinden jeg derover kan afgive Commissionens Betænkning, udbede mig M Herr. Medcommissærrers Formening angaaende de 2 forelagte Spørgsmaal»). Mou. Indkomne Breve til SK 1825–40.
 109. Se f.eks. Sønderup SK til SD 15/10–1829 og 24/4–1830 underskrevet af Neergaard og sp. Ernst. Sønderup SK-Prot.; sp. Ernst og forvalter Kierulf til SD 12/4–1834 (Provstens Breve 71/1834); sp. Schiønning og forvalter Wegener 17/1–1832 til amtet (Aarestrup SK-Prot.)
 110. G. Høst 9/9–1838 til SD (Provstens Breve 159/1838).
 111. Kierulf 6/9–1838 til G. Høst (159/1838).
 112. SD til Sønderup SK 18/9–1838 (Provstens Kopibog 79/1838).
 113. SD skr. 5/7–1840 til sp. Deichmann (indlagt i Ferslev SK-Prot.); se også DK 1. dep. Brevsag 2303–04/1841 og Ferslev SK-Prot.
 114. SD til Mou SK 20/8–1833 (Mou. Indkomne Breve til SK 1825–40).
 115. SD Cirk. til SK'erne 7/3–1816 (de halvårslige indberetninger »maa være under-

Noter til Kapitel III

- skrevne af samtlige Commissionens Medlemmer.« (Storvorde SK-Prot.); SD's påtegning 24/11–1832 på Ellidshøj-Svenstrup Pastorats ligningsforlag: »Denne Ligning bliver iøvrigt at underskrive af Commissionens samtlige Medlemmer«. (Ellidshøj SK-Prot.)
116. Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Gunderup og Håls Skoler 1786–1836.
 117. Klageskr. til SD dateret 1/3–1819 (Sønderup SK-Prot.)
 118. Møde 8/10–1819 (Sønderup SK-Prot.)
 119. Sp. Thomsen 25/8–1836 til SD (Provstens Breve 160/1836 – beror i sag 180/1836); om baggrunden for striden se Gunderup-Nøvling. Dok. vedr. Skolevæsenet 1745–1913. Skolesager 1833–55.
 120. Kirstein 7/9–1836 til provst Fogh (Provstens Breve 168/1836).
 121. Sp. Thomsen 19/9–1836 til SD (Provstens Breve 171/1836).
 122. SD til sp. Mølmark 12/12–1839 (Mou. Indkomne Breve til SK 1825–40).
 123. Om præstevakance se Gejstlige Reskripter. 3. udg. Kbh. 1838 Bd. I s. 70–82; Jens Møller: Haandbog for Præster. 3. udg. Kbh. 1842 Bd. I s. 22 ff.; II s. 29 ff.
 124. Kanc. skr. 3/12–1836 til Ribe Biskop (F. 1836 s. 450).
 125. J.H. Larsen: Hvilke ere Følgerne af lange Vacancer i de geistlige Embeder? (Eusebia. Et Tidsskrift for kristelige Religionslærere. 2. Hæfte 1815 s. 129–56 – se især s. 131–38).
 126. SD Cirk. til SK'erne 28/3–1816 (Storvorde SK-Prot.)
 127. Se Tetens' Cirk. 22/3–1819 om vakancen i Romdrup-Klarup (Romdrup-Klarup. Liber daticus 1814–19).
 128. Møde 22/10–1824 i Storvorde Præstegård. Underskrevet i Prot. af Romdrups sp. O. Chr. Fogh »i Vacancen«. (Storvorde SK-Prot.) Fogh blev i 1825 Storvordes nye præst, da sognet sammenlagdes med Romdrup.
 129. Mødet angives at være afholdt 24/8–1821; sp. Ryge døde først 11/9. (Wibergs Præstehistorie under Mou).
 130. Mou SK-Prot. Vakancen varede fra 11/9–1821 – 15/5–1822.
 131. Romdrup SK-Prot. Vakancen varede fra 3/3–1819 – 28/7–1819.
 132. Se Provstens Breve 1836.
 133. Amtsprøbst Tetens' indberetning til bispem for 1823 (Viborg Bispearkiv. Årlige Indberetninger 1807–1835).
 134. Sønderup SK-Prot.
 135. Eksamen + Møde 25/5–1832; Møde 14/6–1832 (Ferslev SK-Prot.); Eksamen + Møde 24/5–1832; Møde 15/6–1832 (Dall SK-Prot.); Volsted SK-Prot. er ikke bevaret.
 136. Eksamen + Møde 9/11–1832 (Ferslev SK-Prot.); Eksamen + Møde 8/11–1832 (Dall SK-Prot.)
 137. Godsinspektør Kirstein til provst Fogh 29/10–1832 i anledning af vakancen i Gunderup-Nøvling (Provstens Breve 71/1832).
 138. Kierulf 12/2–1835 til provst Fogh. De til provsten indkomne breve i denne sag beror i brev sag 218/1837. Om baggrunden for sagen se kap. V, 8 c.
 139. Fogh 16/2–1835 til biskop Øllgaard (Provstens Kopibog 40/1835).
 140. Fogh 12/2–1835 til forvalter Kierulf (Provstens Kopibog 37/1835). Provsten henviser til Reskr. 13/10–1797 ang. Embedsbøgers Bevarelse og Førelse i Præste-Vacancer (F. 1797–98 s. 250–51).

141. Fogh 16/2–1835 til Ernst (Provstens Kopibog 41/1835); Møde 22/2–1835 (Sønderup SK-Prot.); Provstens Cirk. til præsterne i Hornum Herred (Kopibog 39/1835).
142. Fogh 26/2–1835 til sp. Schiønning, Aarestrup om at overtage skolevæsenet (Kopibog 49/1835); Provstecirkulære 26/2–1835 til præsterne i Hornum Herred (Kopibog 51/1835); Tillæg til Cirk. 2/3–1835: Pastor P. Tetens, Nibe anmodes om at afholde eksamen i Suldrup (Kopibog 59/1835).
143. Se således provstens Cirk. 15/11–1837 ang. vakancen i Aarestrup; 11/9–1838 ang. vakancen i Østerhornum; 9/7–1841 ang. vakancen i Nibe-Vokslev. (Sønderup. Liber daticus 1826–1853).
144. Møde 17/10–1835 i Mou Præstegård (Mou SK-Prot.)
145. Se Ferslev og Dall SK-Protokoller 1838.
146. Jfr. forvalter Wegener, Buderupholm 8/2–1838 til provst Fogh (Provstens Breve 34/1838); Dall SK-Prot. (Møde 18/4–1839).
147. Kanc. Cirk. til bisperne 14/1–1837 (F. 1837 s. 6–8).
148. Fogh 11/10–1836 til biskop Øllgaard (Provstens Kopibog 142/1836); Øllgaard 24/1–1837 til Fogh (Provstens Breve 16/1837).
149. Øllgaard 9/6–1834 til sp. Ernst, Sønderup (beror i Provstens Brevsag 218/1837); sp. Schiønning 28/7–1837 til Fogh (Provstens Breve 144/1837); Øllgaard 19/4–1836 til Fogh (Provstens Breve 1836).
150. Fogh 12/3–1838 til sp. Brorson og Høst (Provstens Kopibog 1838); jfr. Øllgaard 15/3–1838 til Fogh (Provstens Breve 48/1838); forvalter Wegener 10/6–1840 til SD (Provstens Breve 114/1840).
151. Eksempler på, at præstens fravær har forsinket møder, eksaminer m.v.: Møde 12/2–1816; Eksamen + Møde 6/11–1833 (Ellidshøj SK-Prot.); Eksamen 11/5–1815 (Svenstrup SK-Prot.); ex. + Møde 4/11–6/11–1819 (alle 4 skoledistrikter); Ligningsmøde (Gravlev) 3/3–1820; Ligningsmøde 24/10–26/10–1828 (alle 4 skoledistrikter). Aarestrup SK-Prot.; jfr. også sp. Ernst, Sønderup til Fogh 16/6–1834 (Provstens Breve 218/1837).
152. 1814 § 34 ff., Bilag C §§ 1–8.
153. Kanc. Cirk. 20/8–1822 ang. Amtsprovsternes Afgang og Distriktsprovsters Beskikkelse i deres Sted. (Coll. Tid. 1822 s. 602–07; F. 1822 s. 246–49).
154. I Aalborg Amt var direktionsmøderne af uformel karakter, og der blev ikke ført nogen mødeprotokol.
155. En del af indberetningerne findes i 11 pakker i DK.G. Fællesafd. nr. 118. Aarlige Indberetninger ang. Almueskolevæsenet i Købstæderne og paa Landet 1811–48.
156. Se f.eks. Kanc. Cirk. til samtlige SD'er 15/12–1818 (F. 1818 s. 395–97); Kanc. Cirk. 9/9–1820 til samtlige amtsprovster (F. 1820 s. 289); Kanc. Cirk. 3/4–1827 til samtlige bisper (F. 1827 s. 174–75); Se også Kanc. Cirk. til samtlige SD'er 5/3–1836 (F. 1836 s. 79–80) og Kanc. Cirk. 4/1–1842 (F. 1842 s. 5–7). Indskærpelsen kunne også ske lokalt: SD skr. til SK'erne 3/4–1818 (Romdrup SK-Prot.)
157. Kanc. Cirk. 6/12–1828; 27/9–1831; 25/6–1833 (om indb. underv.); 15/6–1833 (om gym.) Materialet indsendt af SD'erne som svar på disse 4 cirkulærer findes i DK 1. dep. Besvarelse af Cirkulærer den indbyrdes Undervisning ang. 1828–33.
158. 1814 Bilag C § 6; provstevistsberetningerne, som indsendtes til biskopperne, skulle ifølge Kanc. Cirk. 3/4–1827 af bisperne videresendes til Kanc.
159. Se L. Koch: Den danske kirkes historie i årene 1817–1854. Kbh. 1883 s. 252–60;

Noter til kapitel III

- H.N. Clausen: Om Bestyrelsen af Kirke og Skole i Danmark. Kbh. 1844.
160. Jfr. O.D. Lütken: Bør Besparelse i Statens Udgifter begynde med Indskrænkning i Udgifterne til Fattig- og Skolevæsenet. Odense 1823 s. 46.
 161. H.J. Giessing: Om den danske Geistlighedens nærværende kirkelige og borgerlige Vilkaar og Forslag til Forandringer heri. Nyk. F. 1838 s. 194–221.
 162. Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1. årg. 1839–40 s. 327–36 (Om Reform i vort Skolevæsens Overbestyrelse). Maanedskrift og Repertorium refererede debatten i stænderne udførligt (se 1. årg. s. 375–89; 2. årg. 1840–41 s. 69–79); Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–1848. Bd. II s. 575–77.
 163. Jfr. amtsprovst Tetens' udtalelse herom i skr. 17/11-1814 til biskop Bloch (Viborg Bispearkiv. Skolesager 1806–18).
 164. Aalborg Amtsarkiv. Breve og andre dok. ang. skolevæsenet 1816–24 (generelle); 1816–24 (amtsprovst Tetens' provsti); Skolevæsen 1829–43.
 165. Tetens 19/5–1818 til amtmanden (Aalborg Amtsarkiv. Breve og andre dok. vedr. skolevæsenet 1816–24. Tetens' Provsti).
 166. Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 228. Provst Fogh førte i de første par år selv korrespondancen; derefter er de fleste skrivelser og provstens kopibog ført med en anden hånd.
 167. I provstearkivet findes en enkelt pakke med skoledirektionssager 1814–78, men denne indeholder udelukkende skoleplaner for provstiets sogne og enkelte skrivelser vedr. ændringer i planerne.
 168. Amtet 11/5–1832 til Gravlev SK (Aarestrup SK-Prot. Møde 1/6–1832); SD skr. 9/12–1833 til Kanc. (sp. Ernst, Sønderup havde 16/3–1833 orienteret SD's 1. medlem om Hougaardssagen – se senere; provsten fik først besked 25/3).
 169. Se Viborg Bispearkiv. Årlige Indberetninger 1807–1835; Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1771–1826.
 170. Amtm. Moltke 23/4–1818 til Kanc. (DK G. 118 b); Amtm. Bluhme 6/5–1840 til provst Fogh (Provstens Breve 88/1840).
 171. Se Provstens Breve 1840–41; Kopibog 1839–44; Aalborg Amtsarkiv. Journal for Provstesager 1840–45; Indkomne Sager til Skoledirektionens Journal 1840 ff.
 172. Se mange sager i Aalborg Amtsarkiv. Breve og andre dok. vedr. Skolevæsenet 1816–24; Skolevæsen 1829–43. Når skoledirektionssager var af »en aldeles juridisk Natur«, overlod provst Fogh det til amtmanden at tage sig af sagen. (Aalborg Amtsarkiv. Indkomne Sager til Skoledirektionens Journal 195/1840. Fogh 30/3–1841 til amtmand Bluhme).
 173. Se tabel 4; om tabellen i øvrigt se s. 72.
 174. Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Gunderup og Håls Skoler 1786–1836. Amtmanden påtegnede alene de ligninger, som Tetens i egenskab af SK-medlem har været med til at udarbejde; jfr. Tetens 12/2–1830 til amtmand Castenschield (Ab. Amt. Skolevæsen 283/1830).
 175. Amtmand Castenschield 22/4–1836 til provsterne Fogh og Rehders samt inspektør Kirstein (meddeler Kanc. skr. 16/4 om, at Kirstein er berettiget til at indtræde i SD). Provstens Breve 90/1836, jfr. 140/1836; 151/1836; 168/1836. Provstens Kopibog 104/1836; 108/1836; 117/1836.
 176. Kirstein 30/7–1836 til provst Fogh (Provstens Breve 151/1836).

177. Møde 15/2–1833; 13/5–1833; 30/7–1833.
178. Tabellen er udarbejdet på grundlag af følgende materiale: DK 1. dep. Brevsag 2028/1834; Provstens Brevsag 218/1837; 77/1834; Provstens Register over indgåede og udgåede skrivelser vedr. provstiets pastorater 1832–40; Sønderup SK-Prot.
179. Reskr. 28/12–1804 til samtlige biskopper (F. 1803–04 s. 772–75).
180. Viborg Bispearkiv. Årlige Indberetninger 1807–35; biskop J. Bloch til Tetens 13/11–1820 (indskærper, at indberetningerne indsendes til tiden og med fuldstændighed). Provstens Breve 1812–21. Et tilsvarende materiale fra andre stifter findes i DK G. 116. Ekstrakter af de årlige Indberetninger fra Gejstligheden 1811–48.
181. Maanedskrift og Repertorium 1. årg. 1839–40. s. 329–30.
182. Cirk. fra biskop Bloch 2/9–1819 til provst Tetens om visitatser i en lang række sogne i sept. 1819 (Gudum-Lillevorde Præstearkiv. Liber daticus 1811–41).
183. Cirk. fra biskop Øllgaard 23/5–1833 om skole- og kirkevisitatser i juni 1833 (Gudum-Lillevorde. Liber daticus 1811–41).
184. En fortegnelse over biskop Blochs visitatser i de enkelte sogne findes i Viborg Bispearkiv. Bispevisitatsrejser 1806–1822.
185. Biskop Øllgaard skr. 29/5–1833 (Sønderup Liber daticus 1826–53); jfr. Øllgaards bemærkninger bagi Sønderup SK-Prot. og Sønderup. Liber daticus 1826–53.
186. 1814 § 44 ff.
187. 1814 § 42.
188. Øllgaard 16/8–1833 til sp. Ernst; Ernst 25/8–1833 til Øllgaard (DK 1. dep. Brevsag 2028/1834).
189. Biskop Jansen 8/1–1817; jfr. amtsprøvt Tetens' svar 21/1–1817 (Aalborg Amtsar-kiv. Breve og andre dok. ang. Skolevæsenet 1816–24. Tetens' provsti).
190. Øllgaard 25/4–1834 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 2028/1834); jfr. Øllgaard 25/4–1834 til provst Fogh (Provstens Breve 77/1834).
191. Øllgaard 10/3–1843 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 1395–96/1843).
192. Øllgaard 21/6–1841 til Kanc. (DK 1. dep. Brevsag 3150–51/1841).
193. Øllgaard 10/4–1834 til Fogh (Provstens Breve 68/1834).
194. Se f.eks. Provstens Breve 124/1834 og DK 1. dep. Brevsag 2403–04/1841.
195. Jfr. Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Bd. VI s. 107, hvor provst Fogh betegnes som »en saare ilter Herre«.
196. Se de enkelte stifters trykte synodalakter; om provstecirkulæerne se kap. III, 7.
197. Om provsteretten se Gejstlige Reskripter 3. udg. III s. 504–09. Om Kirkesangerens tiltale for gejstlig ret se Kanc. Prom. 10/12–1808 (F. 1808–09 s. 249); Kanc. skr. 25/10–1823 (F. 1823 s. 339–40); Kanc. skr. 23/12–1828 (F. 1828 s. 450–451); DK 1. dep. Brevsag 2742/1823.
198. Den følgende fremstilling bygger på Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark som Statsinstitution indtil Christian VII's Død (1711-1808). Kbh. 1903; Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII (1808-1848). Kbh. 1908; Jørgen Bergsøe (red.): Det kongelige danske Postvæsen gennem 300 Aar 1624-1924. Kbh. 1924; Axel Nyborg: Postgang i det 19. århundrede (Erhvervshistorisk Årbog 1950 s. 56-71).
199. Se provst Tetens' Cirk. 8/12-1820 til Fleskum Herreds præster (Storvorde. Liber daticus 1820-23); J. Hoff 25/8-1823 i Storvorde. Liber daticus 1823-24; Tetens 12/2-1830 til amtm. Castenschöld (Ab. Amt. Skolevæsen 283/1830).

Noter til kapitel III

200. Fr. Olsen: Postvæsenet 1808-1848 s. 443 ff.
201. Plak. ang. nogle nye og forandrede Bestemmelser i de bestaaende Anordn. om Portofriheden (Schou 1829-33 s. 641); Kanc. Cirk. 18/12-1832 (F. 1832 s. 472-73); Amtmand Castenschiold 3/12-1832 til provst Fogh (Provstens Breve 104/1832).
202. Jfr. Kanc. skr. 21/5-1785 (F. 1785-86 s. 196-98).
203. 1814 Bilag A § 31.
204. Kanc. skr. 13/5-1815 (F. 1815 s. 129).
205. Kanc. skr. 8/7-1834 til SD for Smørum-Sokkelund Herreder (F. 1834 s. 263).
206. Ifølge Storvorde. Libri datici 1817-20, 1820-23, 1823-24 modtog pastor Hoff fra amtsprovst Tetens i 1818 (8 cirkulærer); 1819 (10); 1820 (11); 1821 (5); 1822 (8); 1823 (6). Provst Fogh var noget flittigere. F.eks. udsendte han i 1836 i alt 19 cirkulærer til præsterne (Provstens Kopibog 1836). H.J. Giessing opgjorde antallet af årlige cirkulærer til 30 (Om den danske Geistlighed's kirkelige og borgerlige Vilkaar (1838) s. 210).
207. Provst Tetens' Cirk. 1/10-1814 (Romdrup-Klarup. Liber Daticus 1814-19); jfr. Tetens' Cirk. 23/11-1818 (indeholdende bestemmelser tilbage til juni måned). Storvorde. Liber daticus 1817-20.
208. Mange eks. i Provstens Breve; om påtegning se provst Foghs Cirk. 9/1-1836 (Provstens Breve 4/1836).
209. Se f.eks. Storvorde. Liber daticus 1820-23. Cirk. 18/11-1820; 8/12-1820; 16/2-1821.
210. Nørholm. Liber daticus 1801-64 under 19/11-1815; 27/2-1816; 30/12-1816 m. fl. eks. (brevdåse); Sønderup. Liber daticus 1771-1826 under 15/12-1820 (brevtaske); 1826-1853 under 10/10-1834; 8/11-1834; 23/12-1834; 20/10-1835 m.fl. eks. (provstetasje). Storvorde. Libri datici 1817-20; 1820-23; 1823-24 under Cirk. 18/11-1820; 20/2-1821 m.fl. eks. (jernbogen); Cirk. 19/3-1824 (den ny Blik-Bog). Ifølge Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 s. 87 kunne provstetasker veje helt op til 17 pund.
211. Provst Foghs Cirk. 23/1-1834 (breve og pakker til brug ved folketællingen var med ridepost sendt til posthusene, hvor præsterne snarest skulle hente materialet). Svenstrup Liber daticus 1832-50 – findes i Svenstrup Kirkebog 1807-13; provst Foghs Cirk. 4/10-1836 (de bestilte »syngapparater« lå til afhentning hos provstens svoger købmand Th. v. Spreckelsen i Aalborg). Provstens Kopibog 1836; jfr. provst Tetens' Cirk. 7/1-1823 (Storvorde. Liber daticus 1820-23).
212. Møde 22/11-1814 (Aarestrup D.); Møde samme dag (Støvring D.) Aarestrup SK-Prot.; jfr. dog nedenfor. Pastor Foghs påskrift på skr. 15/7-1820 »befordres med Sognebud«. (Lindborg Godsarkiv, Dok. vedr. Sejlflod, Ellidshøj, Storvorde m.fl. Skoler 1745-1855).
213. Flere eks. i Storvorde. Libri datici 1817-20; 1820-23; 1823-24; Sønderup. Liber daticus 1771-1826.
214. Storvorde. Libri datici 1817-24.
215. Sønderup. Liber daticus 1826-53.
216. Sp. Schjönning 4/10-1836 til provst Fogh (Provstens Breve 185/1836).
217. SD til Støvring SK 14/10-1836 (Provstens Kopibog 145/1836); sp. Schjönning 22/10-1836 til SD (Provstens Breve 193/1836); SD til Støvring SK 3/11-1836 (Provstens Kopibog 152a/1836); sp. Schjönning til SD (Provstens Breve 209/1836).
218. SD 21/11-1836 til Støvring SK (Provstens Kopibog 162/1836).

219. Se Storvorde. Liber daticus 1820-23 under 31/12-1820 og 24/12-1821.
220. Ellidshøj SK-Prot. (Møde 3/2-1828).
221. Schou: Strøtanker, betreffende vort Skolevæsen paa Landet (Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1. årg. 1839-40 s. 307 ff.); jfr. Dall Skoles Dagbog 1826-35 under 27/10-1827 (skolelæreren var »efter Hr. Pastor Mørchs Befaling« i embedsforretning i Ferslev) og 8/12-1830 (læreren hos amtsprovsten); A. C. Nielsen: Et lille Bidrag til den jyske Landsbyskolevæsens Historie (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 3 Rk. I. s. 497).
222. Taanum: Hvilke ere de vigtigste Hindringer for Skolelæreren i hans Virken? (Maanedskrift og Repertorium 2. årg. 1840-41 s. 233).
223. C.L. Børresen: Om Landsbyskolelærernes Kaar og Stilling (Maanedskrift og Repertorium 2. årg. 1840-41 s. 88).
224. Kanc. skr. 28/5-1839 til Viborg Amts SD (F. 1839 s. 163-64) indskærpede, at præsterne ikke måtte misbruge ordningen.
225. Kultusmin. Cirk. 26/6-1849 til samtlige bisper (Gejstlige Reskripter 1848-49 s. 265-66); Lærernes pligt til brevbefordring ophævedes ved lov 11/2-1851 (Love og Anordninger 1851 s. 51).
226. Præsternes forpligtelser var sidst blevet indskærpede ved Kanc. Cirk. 21/9-1802 til samtlige biskopper (F. 1801-02 s. 739-40).
227. Schou 1823-28 s. 149-51.
228. Kanc. skr. til Sjællands Biskop 16/5-1820 (F. 1820 s. 154-55).
229. Kanc. Cirk. til samtlige amtmænd, lensbesiddere og biskopper 30/5-1826 (F. 1826 s. 189-90; Coll. Tid. 1826 s. 384-86).
230. Jens Møller: Haandbog for Præster. 3. udg. I. Kbh. 1842, s. 16-17.
231. SD 20/5-1818 til SK (Sønderup SK-Prot.); jfr. Svenstrup SK-Prot. Møde 30/5-1815 (SD Cirk. 17/5-1815 om levering af skolebrændsel omsendt i afskrift til alle beboerne i distriktet); Ellidshøj SK-Prot.: Kanc. Cirk. 19/5-1827 om indb. underv. i afskrift udleveret til pastoratets 2 lærere og omsendt i sognene.
232. Se SK-protokollerne.
233. Se Romdrup SK-Prot. (auktion over Romdrups gamle degnebolig 11/9-1818); jfr. mange annoncer i f.eks. Aalborg Stiftstidende 1836.
234. Fr. Olsen: Postvæsenet 1808-1848 s. 206.
235. Møde 22/1-1840 og 6/5-1840 (Aarestrup SK-Prot.); DK 1. dep. Brevsag 3150-51/1841; Aalborg Amtsarkiv. Indkomne Sager til Skoledirektionens Journal 16/1840. Sagen behandles udførligt nedenfor V, 8 c.
236. Kgl. Res. 24/5-1815 (F. 1815 s. 146).
237. Kanc. skr. til Jerslev m.fl. Herreders SD 25/1-1817 (F. 1818 s. 33). DK. 1. dep. Registrantsag 267/1835 (sp. Sletting, Sønderholm, skal sørge for Kapellan A. Holm's befordring). Se også Registrantsag 199/1839, 200/1839 og 201/1839.
238. [H.J. Giessing]: Betragtninger over den danske Geistligheds nærværende Vilkaar og Virksomhed (Maanedskrift for Litteratur VII (1832) s. 390-92); om præstens skolebesøg se Kap. V, 4.
239. Se Schiønnings ansøgning 28/7-1837 om sognepræsteembedet ved St. Mortens Kirke i Randers (DK 1. dep. Reg. sag 754/1837).
240. Gejstlige Reskripter. 3. udg. Supplement s. 71-72; sp. Joh. Hoff var kritisk indstillet over for provstens besøg. Han skrev i Storvorde. Liber daticus 1820-23: Den

Noter til kapitel III og IV

- 9/8-1821 var »Herr Amtsprøbst Tetens her med den sædvanlige Mand, han har med sig og Een, der kjørte for ham; Rejsen var vel for at syne Kirken og Præstegaarden – Jeg blev de 2 Personer skyldig [senere: »betalt«] – Himlen veed hvad de bestilte; thi jeg veed det sandelig ikke«.
241. Se Kanc. skr. til Sjællands Biskop 13/11-1824 (F. 1824 s. 355) med henvisning til fortilfælde i 1815; jfr. s. 254.
242. Tetens' Cirk. 8/4-1822 om skolebesøg i Fleskum Herred (Storvorde. Liber daticus 1820-23). Ø. Hornum Sogn måtte også sørge for at transportere amtsprovst Tetens til Juelstrup Præstegård, da han i 1831 havde været på visitats i sognet (Støvring Kommunekontor. Ægtprotokol for Ø. Hornum Sogn 1829-1864).
243. Frd. 26/6-1844 § 4 pkt. 5 (Schou 1844-45 s. 207-27).

Noter til kapitel IV (Præsten/skolekommissionen og skolens økonomi) side 85-132.

1. 1814 §§ 3, 56.
2. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 s. 45 ff.
3. Alexander Rasmussen: De schimmelmanske Skoler. Aalborg 1914.
4. Se sp. Hoff, Storvorde 24/11-1813 til amtsprovst Tetens og Tetens 25/11-1813 til inspektør Rosenbeck, Lindenberg, om problemerne med skolevæsenet i Sejlflod (Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Sejlflod m.fl. Skoler 1745-1855).
5. Se de omfattende forhandlinger vedr. Gudumlund Fabriksskole. (DK. 1. dep. Brevsag 516/1835 og i Hornum-Fleskum Herreders Provsti. Skoledirektionssager 1814-1878); Chr. Brønnum: Fabriknlægene ved Gudumlund i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 2 Rk. IV, 1893-95 – om skolevæsenet på Gudumlund se s. 81 ff.); jfr. Aage Christensen: Langesø Skole. Den sidste af Statsminister Greve C.D.F. Reventlows Skoler. (Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog for 1947 s. 253-80).
6. Om skolevæsenet i Hornum Herred før 1814: Viborg Bispearkiv. Årlige Indberetninger 1807-1835. Smst. Visitatser m.m. 1806-1900 (heri amtsprovst Tetens' indberetninger 6/2-1813 og 26/1-1814); Th. Johansen: Af Hornum Herreds Degnes Saga til 1814 m.m. (Fra Himmerland og Kjær Herred, 1944 s. 224-69).
7. Tetens 17/11-1814 til biskop Bloch (Viborg Bispearkiv. Skolesager 1806-18). Om amtsprovst Tetens jfr. nekrologen i Dagen nr. 3 3/1-1833.
8. Approberede skoleplaner for hele landet beror i DK 1. dep. H. 46 i to eksemplarer; jfr. Hornum-Fleskum Herreders Provsti. Skoledirektionssager 1814-1878.
9. Tetens' indberetning om skolevæsenet i Aalborg Østre Amtsprovsti for 1817. Skønt skr. er dateret Aalborg og Gunderup 26/2-1818, har amtmanden ikke undertegnet skr.; jfr. sognenes indberetninger (DK. G 118 b).
10. Tetens 9/5-1816 til inspektør Rosenbeck. (Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Sejlflod m.fl. Skoler 1745-1855).
11. Om forholdene i Veggerby-Bislev: sp. Brorson til provst Fogh 21/9-1835 (Provstens Breve 179/1835); Sønderholm-Frejlev-Nørholm: Provstens Kopibog 46/1836; 101/1836; 112/1836; 163/1836; 92/1836 (citater); Provstens Breve 156/1834.
12. Se de pågældende SK-Prot., samt de approberede planer i DK. 1. dep. H. 46.

13. Striden mellem Sønderup og Aarestrup pastorater belyses bedst i Sønderup SK-Prot. Se især Aarestrup SK til pastor Suckow, Sønderup 22/11-1814; beboernes klage til SD 1/3-1819. Torsted overflyttes atter til Aarestrup (SK 20/5-1829 til SD; SD 17/8-1829 til SK med Kanc. skr. 4/8-1829).
14. Møde 29/11-1814 (Svenstrup SK-Prot.).
15. Sp. Ottesens halvårslige indberetning dateret 1/5-1821 (Nørholm SK-Prot.).
16. 1814 §§ 52-54, Bilag A § 3 b.
17. Kanc. skr. til Odense Amts SD 27/7-1816 (F. 1816 s. 256-57).
18. Kanc. skr. til Svendborg Amts SD 5/6-1827 (F. 1827 s. 284-85).
19. Om kakkelovne: Kanc. skr. 25/1-1817; skr. 1/11-1817; skr. 27/1-1827. Om brønde: Kanc. skr. 26/8-1837; skr. 17/10-1843. Om sand: Kanc. skr. 20/3-1820.
20. Kanc. skr. 3/6-1817; skr. 5/12-1820; skr. 16/8-1828; skr. 12/2-1830; skr. 20/9-1831.
21. Kanc. skr. 14/7-1829 til samtlige SD'er (F. 1829 s. 289); jfr. Kanc. Cirk. 20/1-1838 (F. 1838 s. 20-21). Gravlev SK fik i 1832 en tegning til en ny skolebygning forkastet af SD, da den var for smuk og pragtfuld (Aarestrup SK-Prot. Møde 9/4-1832).
22. Kanc. skr. 4/3-1834 til Randers Amts SD (F. 1834 s. 76); jfr. Sønderup SK-Prot. Møde 25/1-1828; 10/3-1835.
23. Nogle steder påtog patronen sig i 1814 at opbygge skolen, men han gjorde det ikke uden at få noget til gengæld. Se Møde 6/12-1814 (Gravlev. D.); 6/12-1814. (Støvring D.). Aarestrup SK-Prot.; Vokslev SK's halvårslige indberetninger 14/7-1817 og 13/12-1817 (DK. G 118 b).
24. Provstens Breve 159/1838; Provstens Kopibog 79/1838; jfr. ovenfor s. 61.
25. SD til Sønderup SK 14/1-1819 (Sønderup SK-Prot.).
26. Romdrup SK-Prot. 1815-17; Christensen 2/1-1815 til Rosenbeck; Tetens 9/5-1816 til Rosenbeck (Lindborg Godsarkiv. Dok. vedr. Sejlflod m.fl. Skoler 1745-1855).
27. Se f.eks. Møde 26/11-1814 (Dall SK-Prot.).
28. DK G 118 b (læg: Aalborg Vestre og Østre Amtsprovsti 1818); Viborg Bispearkiv. Årlige Indberetninger 1807-1835; Sønderup og Nørholm SK-Prot.
29. SD's indberetning for 1826, dateret 19/3-1827 (DK. 1. dep., Brevsag 977/1827); Kanc. til SD 10/4-1827 (Brevbog 977/1827).
30. Indberetning 4/6-1817 om skolevæsenets tilstand i Ellidshøj Pastorat (DK. G. 118 b); jfr. Ellidshøj SK-Prot. Møde 28/11-1814.
31. Møde 18/9-1815; 26/9-1815 (Ellidshøj SK-Prot.).
32. Møde 30/5-1815 (Svenstrup SK-Prot.).
33. Møde 4/7-1816 (Ellidshøj SK-Prot.); sp. Bøggild 5/7-1816 til inspektør Rosenbeck (Lindborg Godsarkiv. Dok. vedr. Sejlflod, Ellidshøj m.fl. Skoler); Rosenbeck 18/3-1817 til SK; SD 24/2-1817 til SK (SK-Prot.).
34. Møde 16/4-1816 (Svenstrup SK-Prot.).
35. Præstens indberetning for 2. halvår 1816 underskrevet i Møde 24/12-1816 af SK's medlemmer (Ellidshøj SK-Prot.).
36. Indberetning for 2. halvår 1817, dateret 13/11-1817 (DK. 1. dep. G. 118 b).
37. Møde 5/3-1817 i Svenstrup Skole (SK-Prot.).
38. Møde 12/6-1817 (Ellidshøj SK-Prot.).
39. SD til SK 9/6-1820; Møde 30/6-1820; 4/10-1820; Indberetning for 1. halvår 1820 (Ellidshøj SK-Prot.); SD til SK 2/4-1818; Møde 5/4-1818; 2/3-1819; 2/5-1820; 4/11-1820 (Svenstrup SK-Prot.).

Noter til kapitel IV

40. SD til SK 17/3-1831 (Svenstrup SK-Prot.).
41. Møde 2/5-1818. Selv under denne omstændighed søgte beboerne at slippe (se Møde 7/11-1818); Møde 25/9-1835. Aarestrup SK-Prot.
42. P. Herbo: For hundrede Aar siden (Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 1918 s. 8).
43. Møde 4/7-1816 (Ellidshøj SK-Prot.).
44. Lærer Holst 9/6-1836 til SD med præstens påtegning (Provstens Breve 121/1836); SD 22/6-1836 til SK (Svenstrup SK-Prot.).
45. Lærer L. Nielsen 24/9-1835 til SK (sendt til SD 10/10); SD til Nøvling SK 14/10-1835 (Gunderup-Nøvling. Dok. vedr. skolevæsenet 1745-1913); jfr. Kanc. Prom. 22/6-1799 (F. 1799-1800 s. 181-82).
46. Se f.eks. Møde 30/6-1826 (Storvorde SK-Prot.); Møde 25/2-1831 (Svenstrup SK-Prot.); i flere tilfælde medunderskrev håndværkere referatet af kommissionsmødet. Ifølge C. Christensen blev håndværket på landet i Aalborg Amt drevet »høist fuskeagtigt« (Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. VII Aalborg Amt. Kbh. 1832 s. 150).
47. I Sønderup var præsten i 1833/34 med til at indkøbe tømmer til Sønderup Skole, men da arbejdet senere blev udsat, måtte præsten først opbevare det indkøbte tømmer i præstegården, og sluttelig måtte han selv overtage en del af det. (SD skr. 13/7-1833; Møde 4/9-1833; Møde 21/5-1834. Sønderup SK-Prot.).
48. Møde 16/12-1831; 1/6-1832 (Aarestrup SK-Prot.).
49. Møde 21/4-1835 (forskel 96 rbd.). Sønderup SK-Prot.; Møde 6/2-1835 (forskel 120 rbd.), Møde 8/12-1840 (bindingsværk vedtages af Aarestrup Pastorats SK'er med 8 stemmer mod 4). Aarestrup SK-Prot.; derimod foretrak Storvorde SK grundmur til en ny skolestue, men prisforskellen var kun 13 rbd. (Møde 30/6-1826. Storvorde SK-Prot.).
50. Møde 16/2-1831 (Gravlev D.); 28/7-1831 (Sørup D.). Om de gudelige møder i Sørup jfr. nedenfor s. 220.
51. Se Romdrup SK-Prot. 1816; Gunderup-Nøvling. Dok. vedr. Skolevæsenet 1745-1913. I det første tilfælde foregik licitationen hos sognefogden i overværelse af bl.a. præst og provst, i det andet eksempel var Lindborgs godsinspektør meget mere fremtrædende; jfr. licitationen over udhus ved Vaarst Skole 26/5-1831 på Fjellerad Birketing (Lindborg Godsarkiv. Dok. vedr. Gunderup og Håls Skoler 1786-1836).
52. Kanc. Skr. 15/4-1815 til Sorø Amts SD (F. 1815 s. 98); Møde 11/8-1835 (Sønderup SK-Prot.).
53. Jfr. f.eks. Møde 20/6-1818 (Ferslev SK-Prot.).
54. Rasmus Bendixen, Finn H. Lauridsen: Hasle skole og dens lærere. (Århus Stifts Årbøger 62, 1969 s. 121-22).
55. Møde 20/9-1832; Ekstraordinært møde i Ferslev Skole 1838 (Ferslev SK-Prot.).
56. Møde 6/9-1840; SK's verdslige medlemmers erklæring 12/9-1840; sp. Bøggilds erklæring 13/9-1840 (Svenstrup SK-Prot.).
57. Møde 12/6-1820 og 10/8-1820 (Sønderup SK-Prot.).
58. Se kap. V, 8 c.
59. 1814 § 61. De 10 rbd. skulle dog kun ydes til kirkesangeren, når der var flere skolelærere i sognet.

60. 1814 § 55, Bilag A § 35.
61. 1814 § 4.
62. 1814 Bilag B § 3 b.
63. Det vil føre for vidt at anføre alle disse bestemmelser her (se registret til Fogtmans Reskriptsamling under rubrikken: Skoler og Ungdommens Undervisning. A.).
64. Se de approberede planer: DK. 1. dep. H. 46; jfr. provst Foghs lønopgørelse for alle Hornum-Fleskum Herreders lærere (Fogh 26/4-1836 til biskop Øllgaard. Viborg Bispearkiv. Skolesager 1818-1845).
65. Møde 27/1-1815; jfr. Møde 29/4-1817; SK til SD 17/1-1833 (Mou SK-Prot.); I Sønderup Pastorat blev de to lærere frataget 10 tdr. byg in natura, da de ikke formåede at undervise efter anordningens krav. (Møde 26/11-1814. Sønderup SK-Prot.).
66. Provst Fogh 26/4-1836 til biskop Øllgaard.
67. Som eksempel på lønfastsættelsen for hjælpskolelærere kan anføres Ø. Hornum SK-Prot. Møde 1/7-1838 (for hjælpelærere ved Hæsum og Volstrup skole).
68. *Kapitelstaksten for Viborg Stift.*

	Rug	Byg
1816	19 rbd. 56	10 rbd. 84
1820	2 rbd. 80	1 rbd. 76
1824	2 rbd. 20	1 rbd. 32
1828	3 rbd. 38	2 rbd. 8
1832	4 rbd. 89	2 rbd. 64 ½
1836	4 rbd. 9½	2 rbd. 89 ½

Kilde: Kapitelstakster i ældre og nyere Tid (Stat.Medd. 4.Rk. 15,1) Kbh. 1904 s. 34-35.

69. Bidrag til skole-, fattig- og jordemodervæsenet forældedes efter et år (Kanc. Cirk. 28/5-1791. F. 1791-92 s. 123-24; Frd. 30/1-1793 § 12. Schou 1793-96 s. 14; amt. Moltke 5/9-1819 til Kanc. DK. 2. dep. Registrantsag 1120/1819, Coll. Tid. 1819 s. 443-46).
70. Sønderup SK-Prot. 1815 ff.; Kanc. 31/3-1821 til SD (Provstens Breve 1812-21).
71. SD 23/1-1824 til SK (svar på beboernes klage 8/12-1823); jfr. Møde 3/2-1824 og 2/4-1824; Kanc. 27/3-1824 til SD (Svenstrup SK-Prot.).
72. Ernst 19/1-1835 til SD (Provstens Breve 1835).
73. Indberetning for 2. halvår 1817 (DK. 1. dep. G 118 b).
74. Høeg 24/11-1817 til SD (Romdrup SK-Prot.); Lindegaards klage 18/9-1817 til SD findes i Lindenberg Godsarkiv sammen med skr. fra Lindegaard 13/1-1818 til inspektør Rosenbeck om, at ingen vil betale hans løn, selv om sognefogden havde kaldt beboerne sammen (Dok. vedr. Sejflød, Ellidshøj, Storvorde m.fl. Skoler 1745-1855); Rosenbeck skr. 20/6-1818 (Romdrup SK-Prot.).
75. Fogh på SK's vegne til SD 23/2-1829; SD 8/3-1829 til Fogh (Storvorde SK-Prot.).
76. Møde 20/3-1831; lærer Niels Nielsen skr. 23/3-1831; Møde 27/4-1831; SD skr. 11/12-1831 (SK fik ordre til inden 14 dage at sørge for brændslet blev småhugget). Ellidshøj SK-Prot.
77. Møde 7/10-1832 (Ellidshøj SK-Prot.); SK til SD 7/10-1832 (Provstens Breve

Noter til kapitel IV

- 61/1832).
78. SD til SK 1/12-1832 (Provstens Kopibog 129/1832). Møde 8/12-1832 (Ellidshøj SK-Prot.).
 79. Kanc. tilstillede 6/11-1838 alle SD'er en tabel over de forskellige træarters hedeve-
ne, og over forholdet mellem værdien af tørv og brænde. Tabellen skulle være en
hjælp til at afgøre strid om skolebrændslet (F. 1838 s. 341; jfr. F. 1837 s. 172-75).
 80. SD 24/10-1821 til sp. Bøggild; Bøggild 1/11-1821 til patronen. Ellidshøj SK-Prot.
 81. Møde 4/1-1832; 4/1-1833; 28/11-1833 (Ellidshøj SK-Prot.); Møde 12/6-1820 (Søn-
derup SK-Prot.); 11 beboeres klage 2/11-1840 til SD (DK. 1. dep. Brevsag
1395-96/1843).
 82. Møde 12/6-1820 (Sønderup SK-Prot.); Møde 28/11-1833 (Ellidshøj SK-Prot.); jfr.
biskop Øllgaard til provst Fogh 6/12-1833 (»Det er uforvarsligt, at Kreature tøires
eller gaee løse paa Kirkegaarden, hvis Advarsel ikke hjælper, andrages det for
Politiet« Sønderup. Liber daticus 1826-53). Gravlev-beboeres klage 24/10-1838 til
provst Fogh (Lærer Larsen havde heste, køer, får, gæs og svin på kirkegården).
Provstens Breve 204/1838.
 83. G. Abel: Fremstilling af Alt, som er udrettet for Skolevæsenet i Hjørring Amts
Nordre Provstie siden Aaret 1812 (Magazin for Skolevæsenet med Hensyn især til
Lærere i Almueskoler. 2. Hefte 1821 s. 9-10).
 84. 13 p [H.J. Giessing]: Betragtninger over den danske Geistligheds nærværende
Vilkaar og Virksomhed (Maanedsskrift for Litteratur VII, 1832 s. 431-32).
 85. S. Sørensen: Frimodige Yttringer om Skolevæsenet i Danmark (Tidsskrift for
Almueskolevæsenet. 2. årg. 1835 s. 335 ff.).
 86. C.A.S. Schou: Strøttanker betræffende vort Skolevæsen paa Landet (Maanedsskrift
og Repertorium for Almue-Skolelærere. 1. årg. 1840 s. 289-316).
 87. Se bl.a. flere indlæg i 1. årg. af Maanedsskrift og Repertorium.
 88. C.L. Børresen: Om Landsbyskolelærernes Kaar og Stilling. (Maanedsskrift og Re-
pertorium. 2. årg. 1840-41 s. 81-89).
 89. Se f.eks. A.C. Gleerup [Næsby Skole på Orø]: Noget Mere om Landsbyskolelæ-
rernes Kaar og Stilling (Maanedsskrift og Repertorium 2. årg. 1840/41 s. 193-219);
jfr. V, 9.
 90. Om forhandlingerne i Stænderne se Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings
Historie 1830-1848. Bd. I s. 449 ff., s. 503 ff.; Joakim Larsen: Bidrag til den danske
Folkeskoles Historie 1818-1898 s. 81 ff.; Collegialtid. 1839 s. 401-25.
 91. Collegialtid. 1839 s. 408 ff.
 92. Møde 8/2-1839 og 28/10-1841. De to lærere fik alene kirkesangertillægget (se Møde
19/5-1840). Sønderup SK-Prot.
 93. J. Dinesen, Mou 1/11-1839 (DK. 1. dep. Brevsag 1393/1840); Christensen, Rom-
drup (SK-Prot. Møde 3/12-1840); Lars Nielsen, Sejlflod 7/9-1839 (Gudum-Lille-
vorde-Sejlflod. Breve til Sejlflod SK. 1827-40); S. Møller A. Hjelm, K. Lyngbye,
Ferslev-Dall-Volsted 4/11-1839 (DK. 1. dep. Brevsag 3488 b/1839); 5 lærere, Gun-
derup-Nøvling skr. 30/7-1839 (DK. 1. dep. Brevsag 2658/1839); N. Nielsen, Ellids-
høj 18/7-1839 (Ellidshøj SK-Prot.); N.E. Holst, Svenstrup 10/8-1839 (Svenstrup
SK-Prot.); 3 lærere, Aarestrup P. (Aarestrup SK-Prot. Møde 13/11-1839).
 94. Til sammenligning kan anføres, at Gunderup-Nøvling, der skulle lønne 5 lærere,
havde et hartkornstilliggende på 656 tdr., medens Ferslev-Dall-Volsted med 3 lære-

- re havde godt 295 tdr. H.
95. Bøggilds udtalelse 27/7–1839 (Ellidshøj SK-Prot.).
 96. Første gang var i 1833 (sp. har ført alle skr. i den første sag ind i Liber daticus 1832-50; jfr. s. 200).
 97. SK's erklæring 17/8–1839 (Svenstrup SK-Prot.)
 98. Beboernes klage 13/9–1839 (Provstens Breve 171/1839).
 99. Amtmand Bluhme 20/9–1839 til SK; SK's udtalelse 16/10–1839 (Provstens Breve 171/1839).
 100. SK's og præstens påskrift 13/11–1839 på lærernes ansøgning (DK. 1. dep. Brevsag 3488 b/1839).
 101. Møde 13/11–1839 (Aarestrup SK-Prot.).
 102. SD nedsatte dog løntillæggene lidt for Mou og Gunderup P. Desuden mente SD, at Svenstrup og Ellidshøj lærerne skulle stilles ens og begge slippe for enkepensionen. Om SD's og Kanc.'s afgørelser i sagen se DK. 1. dep. Brevsag 1393/1840; DK. 1. dep. Brevsag 3488 b/1839, Embedsbog for Dall Kirkesangerembede 1839–85; DK. 1. dep. Brevsag 2658/1839; Amtmand Bluhme til provst Fogh 10/9–1839; Kanc. til SD 15/11–1839 (DK. 1. dep. Brevsag 1395–96/1843).
 103. Joakim Larsen mente ikke, at plakaten fik stor betydning (Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818–1898 s. 83–84).
 104. 1814 § 56.
 105. Kanc. skr. til SD for Nørvang-Torrild Herreder 24/12–1833 (F. 1833 s. 494–95).
 106. Kanc. skr. til Odense Amts SD 1/6–1830 pkt. 3 (F. 1830 s. 187–89). Om fattigligningen se s. 267 ff.
 107. Samme skr. pkt. 2.
 108. Se Kirstein, Lindenborg 19/2–1838 til amtmanden; sp. Gjerløff 25/6–1838 til SD; Kirstein 12/10–1838 til SD (Provstens Breve 45/1838; 109/1838; 199/1838); jfr. K.M. Hove: En rig Præst – og en fattig Skoleholder (Vejle Amts Aarbog 1939 s. 79).
 109. Møde 8/4–1836 med flere senere eksempler (Sønderup SK-Prot.).
 110. Møde 20/5–1824 (Gravlev D.). Aarestrup SK-Prot.
 111. Også andre end gårdmænd kunne være ligningsmænd. Blandt underskriverne ved Møde 24/3–1818 (Romdrup SK-Prot.) var Christen Pedersen »Kok med paaholden Pen.«
 112. F.eks. den senere patron Niels Ibsen i Ellidshøj (sp. Bøggild 4/3–1816 til SD. Ellidshøj SK-Prot.); om Ibsen se s. 128 f.
 113. Ved et ligningsmøde 27/4–1818 for Suldrup D. underskrev alle fire »hæderlige Mænd« sig i SK-Prot. »med paaholden Pen.«
 114. Kanc. skr. til SD for Rinds m.fl. Herreder 3/10–1818 (F. 1818 s. 325).
 115. Den approberede ligning skulle ifølge Kanc. cirk. til samtlige SD'er 7/9–1816 (F. 1816 s. 299–300) foreligge i 3 eksemplarer 1) hos sognepræsten 2) hos sognefogden 3) hos læreren. Dette gav præsten ekstra papirarbejde. Ligningsforslagene blev dog ikke altid indsendt til approbation (se herom Aalborg Amtsarkiv. Skolevæsen. Sag 67/1839).
 116. Se f.eks. Møde 6/3–1828 (Støvring D.). Aarestrup SK-Prot.
 117. Det ligger uden for denne behandlings rammer at opstille statistik over de pålignede beløb.
 118. Møde 12/6–1820 (Sønderup SK-Prot.).

Noter til kapitel IV

119. Møde 4/6–1823, 9/8–1823, 4/12–1823; Indberetning for 2. halvår 1826 (Ellidshøj SK-Prot.); Aalborg Amtsarkiv. Sognedistrikternes fattiggasseregnskaber 1824. Ellidshøj.
120. Se stamhuset Tjeles klage 10/4–1818 og 11/5–1818 over, at præsten alene havde lignet på hartkornet, uden at patronen (Tjele) var blevet spurgt. Klagen afvistes (DK. 1. dep. Brevsag 1661/1818).
121. Se f.eks. Møde 2/3–1819 (Sønderup SK-Prot.).
122. Kanc. skr. 19/5–1821 til samtlige SD'er og FD'er (F. 1821 s. 143–44); Møde 25/1–1828 (Suldrup); Møde 30/1–1828 (Sønderup). Sønderup SK-Prot.; Møde 17/2–1829 (Aarestrup); Møde 20/2–1829 (Gravlev); Møde 20/2–1829 (Støvring). Aarestrup SK-Prot.; Ansøgning fra 9 tjenestekarle i Lillevorde til Kanc. 22/4–1838, afvises af SK i skr. 14/5–1838 til SD og af Kanc. i skr. 16/6–1838 til SD (DK. 1. dep. Brevsag 1447/1838).
123. Kgl. Res. 9/12–1817 (F. 1817 s. 426–28); SD Cirk. til SK'erne 9/6–1820 (Ferslev SK-Prot.).
124. SD til Sønderup SK 14/1–1819 + flere følgende møder (Sønderup SK-Prot.). Klager over, at opsparing ikke var sket, kunne også forekomme: P.S. Winther 6/6–1831 til SK; SK 9/7–1831 til SD (Winther var netop tilflyttet sognet). Svenstrup SK-Prot.
125. Se f.eks. Schmith, Lundbygaard 10/11–1837 til SK + flere skr. (Gunderup-Nøvling. Dok. vedr. skolevæsenet 1745–1913); klage fra jordemoderen i Ellidshøj 2/2–1828 til amtmanden + præstens svar 15/2–1828 (Ellidshøj SK-Prot.); Kirstein 12/10–1838 til SD (ang. Gravlev Distrikt). Provstens Breve 199/1838. Om indkrævningen af skolebidrag se nedenfor i forbindelse med indkrævningen af mulkter (IV, 6).
126. Ferslev SK-Prot. 1819–21.
127. DK. 1. dep. Brevsag 2005/1835; Sønderup SK-Prot. 1835–37 (Mæglingmøde 19/1–1837); jfr. Suldrupforstandernes »Fortegnelse over lange Reiser, Dags Kjørsler og Gangdags Arbeider, som af Suldrup Skoledistrikt er præsteret til den nye Skolebygningens Opførelse i Sønderup« dateret 14/10–1835 (Aalborg Amtsarkiv. Skolevæsen. Sag 2494/1835).
128. Da Aarestrup skulle have ny skolebygning i 1840–41, gav det dog anledning til strid, da Sørup D. med sognepræstens billigelse ikke ville bidrage til arbejdet. (Aalborg Amtsarkiv. Indkomne Sager til Skoledirektionens Journal 35/1841); jfr. Møde 8/12–1840 (Aarestrup SK-Prot.).
129. Adskillelse af fattigvæsenet kunne ikke lade sig gøre (se s. 240 f.).
130. Om Aarestrup-sagen: DK. 1. dep. 842/1836; Aarestrup SK-Prot. 1836; sagen i Nøvling drejede sig om, at distriktet ville slippe for at betale til Gunderups nye skolebygning: Gunderup-Nøvling. Dok. vedr. Skolevæsenet 1835–36; Provstens Breve 26/1835; 110/1836; Provstens Kopibog 20/1836; 70/1836; 74/1836.
131. Kanc. skr. 22/1–1814 (F. 1814 s. 29–30); Kanc. skr. 20/8–1814 (F. 1814 s. 288–90); Kanc. skr. 20/8–1814 (F. 1814 s. 290); Kanc. skr. 21/8–1819 (F. 1819 s. 271–72); Kanc. skr. 19/5–1821 (F. 1821 s. 143–44); Kanc. skr. 7/5–1822 (F. s. 126); jfr. Erik Nørr: Lærerstanden i Østthimmerland omkring 1814.
132. Møde 15/1–1816 (Mou SK-Prot.).
133. Kanc. Prom. 7/4–1798 (F. 1797–98 s. 460–61), i Coll. Tid. 1798 s. 279 fejlagtigt dateret 9/3–1798. Citatet stammer fra tidsskriftet Egeria 1804 s. 375–76.
134. Kanc. skr. til SD for Fjends m.fl. Herreder 11/11–1815 (skoleløn). F. 1815 s. 315;

- Kanc. skr. til SD for Hillerslev m.fl. Herreder 20/1–1816 (skolebygningers opførelse). F. 1816 s. 35; Kanc. skr. til SD for Aars m.fl. Herreder 1/5–1819 (skolebygningers opførelse og vedligeholdelse). F. 1819 s. 156; Kanc. skr. til amtmanden, Præstø 29/1–1820 (brændsel). F. 1820 s. 40; Kanc. 24/6–1820 til SD (præsten i Kongerslev skal bidrage til ny lærerbolig). Provstens Breve 1812–21.
135. Møde 17/1–1815 (Mou SK-Prot.); Møde 16/10–1815 (Romdrup SK-Prot.).
136. Møde 11/4–1818 (Nørholm SK-Prot.); Møde 15/5–1820 (Svenstrup SK-Prot.); Møde 6/6–1817 (Romdrup SK-Prot.).
137. Om gejstlighedens økonomiske forhold se: L. Koch: Den danske kirkes historie i årene 1801–1817 s. 198 ff. og L. Koch: Den danske kirkes historie i årene 1817–1854 s. 16 ff.; P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie. Kbh. 1920 s. 99 ff.
138. DK. G. 154 Kommissionen til Forbedring af Præsternes økonomiske Kår 1821–22.
139. DK. 1. dep. Forestillinger 102/1822. Heri findes også kommissionens forestilling.
140. Kgl. Res. 19/7–1822 ang. ophævelsen af de gejstligheden pålagte afgifter til seminariet, udredelsen af amtsprovsternes løn m.v. (F. 1822 s. 222); Kanc. Cirk. 3/8–1822 ang. at de præster, der er medlem af SK, er fri for skolebidrag (F. 1822 s. 233–34); Kanc. Cirk. 20/8–1822 om amtsprovsternes afgang (F. 1822 s. 246–49); jfr. Frd. 11/9–1822 om lettelse i gejstlighedens skatter (Schou 1818–22 s. 643–45).
141. I Hornum-Fleskum Herreder skete dette i to tilfælde. 1) Reskr. 18/2–1825 til Viborg Bisp (F. 1825 s. 55–56) ang. at Storvorde Sogn skal annekteres med Romdrup-Klarup og Sejlflod Sogn m. Gudum-Lillevorde (p.g.a. embedets »Ringhed«); jfr. biskop J. Bloch 23/4–1824 til amtsprovst Tetens; Tetens 25/9–1824 til Bloch (Provstens Breve 1822–32).
- 2) Reskr. til Viborg Stiftsøvrighed 14/4–1826 (Coll. Tid. 1826 s. 285–87) ang. at Nørholm Sogn skal henlægges som anneks til Sønderholm-Frejlev, da »en geistlig Mand med Familie ikke mere kan have anstændig Udkomme«.
142. Jfr. O.D. Lütken: Bør Bøsparelse i Statens Udgifter begynde med Indskrænkning i Udgifterne til Fattig- og Skolevæsenet. Odense 1823 s. 48.
143. Om kirkelysepenge se Gejstlige Reskripter. 3. udg. Bd. III s. 342–45.
144. Jfr. s. 319 ff.
145. Se bl.a. Kanc. Skr. 1/4–1815 til SD for Thisted Søndre Amtsprovsti (F. 1815 s. 66); Kanc. skr. 31/7–1824 til Sorø Amts SD (F. 1824 s. 241–42); Kanc. Cirk. 16/6–1827 til samtlige SD'er (F. 1827 s. 289–90). Jfr. SD Cirk. til SK'erne 7/3–1816 (Storvorde SK-Prot.). Ved de store anskaffelser, der var nødvendige omk. 1814, blev der dog flere steder foretaget ligning. Se Møde 26/11–1814 (Ferslev SK-Prot.); amtsprovst Tetens' skr. 14/12–1814 (Ellidshøj SK-Prot.); Møde 27/2–1815 (Nørholm SK-Prot.).
146. Kanc. Cirk. til samtlige SD'er og biskopper 3/9–1822 (F. 1822 s. 257–59); Kanc. skr. til Thisted Amts SD 30/5–1829 (F. 1829 s. 226–27).
147. Kanc. til SD 3/5–1835 (Indkomne Breve til Mou SK 1825–40).
148. Revisions-Bemærkning 20/2–1836 (Provstens Kopibog 36/1836).
149. DK. 1. dep. Brevsag 3060/1821; Kanc. Cirk. 11/12–1821 til samtlige SD'er (F. 1821 s. 362–64).
150. I Ellidshøj anskaffedes i 1838 en regnskabsprotokol for skolekassen, men den indeholder dog også andet skolekommissionsmateriale.
151. Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Gunderup og Håls Skoler 1786–1836, 1837–1852; Dok. vedr. Gudum og Lillevorde Skoler 1814–54; Gunderup-Nøvling.

Noter til kapitel IV

- Regnskaber 1832–66; Sønderholm-Frejlev. Ligninger 1816–90; Sejlflod Kommune-kontor. Mou. Socialregnskaber (skole- og fattigregnskaber 1815–49).
152. Præstø Amts SD 22/12–1817 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 297/1818); Kanc. 31/1–1818 til Præstø Amts SD (F. 1818 s. 41).
 153. Således havde Lindenborgs inspektør Kirstein ikke selv tid til at føre regnskabet i alle de kommissioner, hvor han var patron (sp. Hansen, Skørping 12/6–1832 til SD. DK. 1. dep. Brevsag 2081 a+b/1829).
 154. Ved mødet 7/12–1819, hvor regnskabet skulle behandles, udeblev patronen, men sendte dog skolekasseregnskabet for 1818, som skulle have været afleveret til SD næsten 1 år tidligere (Sønderup SK-Prot.).
 155. Møde 19/3–1823; 25/1–1824; 21/2–1825; 26/1–1826 (SK-Prot.) Forvalter Bangs bemærkning 21/12–1824 og hans regnskab for Addits tilgodehavende (Nørlund Gods-arkiv. Dok. vedr. Skolevæsenet 1730–1822).
 156. Møde 26/1–1826; 6/11–1829; 2/11–1831; udleveringsforretning 7/3–1832 (SK-Prot.).
 157. Møde 25/7–1834; sp. Ernst udleverede 27/8–1835 skolekassen til efterfølgeren sp. G. Høst; Møde 12/1–1837 (regnskab for skolekassen 1836, dateret Sønderup Præstegård 31/12–1836, fremlagt); Møde 3/1–1838 (skolekasseregnskabet udarb. af præsten, revideret af patronen og skoleforstanderne).
 158. Møde 10/1–1839 (sp. fremlagde regnskab over skolekassen for 1838; patronen indleverede regnskab over skolebygningskassen for 1838).
 159. Ifølge SD Cirk. til SK'erne 7/3–1816 skulle skolekasseregnskabet indsendes til SD ved årets udgang (Storvorde SK-Prot.).
 160. Se f.eks. Tetens' Cirk. 20/11–1817 (erindringer om skolekasseregnskabet for 1817 – enkelte havde endnu ikke indsendt regnskab for 1816). Romdrup Liber daticus 1814–19; Tetens' Cirk. 22/10–1819 (mangelfuldt skolekasseregnskab 1818 for Storvorde). Storvorde. Liber daticus 1817–20. Foghs Cirk. 8/12–1839 (erindringer om regnskaberne). Ferslev. Liber daticus 1824–45.
 161. Se bl.a. Møde 4/1–1822; Møde 2/12–1826; Møde 26/12–1839; Møde 2/2–1840 (Svenstrup SK-Prot.); Møde 18/2–1817 (Aarestrup SK-Prot.).
 162. 1814 § 70.
 163. Rentekammer Cirk. til samtlige amtmænd 11/6–1816 (F. 1816 s. 207–09). Amtmand Moltke 28/12–1820 til sp. Fangel (Gudum. Liber daticus 1811–41).
 164. DK. 1. dep. Brevsag 931/1820. Kanc. Skr. til Thisted Søndre Amtsprovstis SD 11/4–1820 (F. 1820 s. 119).
 165. Bøggild 8/2–1835 til Fogh (Provstens Breve 1835).
 166. SD'ernes svar i DK. 1. dep. Brevsag 3060/1821; Kanc. Cirk. til samtlige SD'er 11/12–1821 (F. 1821 s. 362–64).
 167. Wegener 8/2–1838 til Fogh (Provstens Breve 34/1838). Aarestruppræstens navn veksler i kilderne mellem Schjønning og Schjønning. Jeg har overalt ensartet skrive-måden til Schjønning.
 168. Se fgl. eksempler fra Ellidshøj, hvor patronen ikke var en stor lodsejer: Møde 2/3–1815 (præsten lagde 8 rbd. 4 M. 13½ sk. ud, »indtil Penge kom igjen i Skolekas-sen«). Møde 5/1–1816 (patronens regnskab udviste underskud på 81 rbd. 3 M, som præsten på de fleste sognemænds anmodning havde lagt ud); regnskab ifølge § 56 dateret 31/12–1817 (præsten havde lagt 12 rbd ud); Møde 6/12–1819 (præsten havde de foregående år lagt 22 rbd. 5 M. 9 sk. ud, som han nu ønskede refunderet).

- Ellidshøj SK-Prot.
169. Kanc. skr. 3/6–1820 til Odense Amts SD (F. 1820 s. 188–89).
 170. Møde 18/10–1816 (præsten havde betalt for Egense Skoles kalkning og andet murerarbejde). Mou SK-Prot.; Møde 2/10–1835 (sp. fremlagde en betalt regning på inventar indkøbt på en auktion efter en lærer). Romdrup SK-Prot.; halvårlig indberetning 10/7–1815 (sp. havde lagt ud til reglementerede skolebøger, da en skolekasse endnu ikke eksisterede). Sønderup SK-Prot.; Møde i Gravlev D. 8/5–1821 (præsten og patronen havde måttet »gaae i Borgen« for, at regningerne for materialer ville blive betalt inden næste snapsting); Møde 24/5–1825 (sp. lagde ud til et nyt tag i Aarestrup); Møde nov. 1827 (sp. lagde ud til ombygning af ovn i Aarestrup lærerbolig indtil næste års ligning). Aarestrup SK-Prot.
 171. Møde 12/2–1832 (Storvorde SK-Prot.).
 172. Det var ikke helt ualmindeligt, at kirkerne måtte afgive blytaget for at skaffe penge til skolevæsenet. I Vokslev gik det ikke kun ud over blytaget, men også kirkens søndre korsarm (Vokslev SK's halvårige indberetning 14/7–1817. DK. G 118 b); jfr. Sigv. Jensen: Da Skive kirke skulle ofre sit blytag til fordel for byens skole (Skivebogen 55 s. 56–60).
 173. Møde 4/10–1823; SD skr. 17/1–1837; SK 11/9–1837 til SD; SD's svar 26/9–1837 (Ellidshøj SK-Prot.).
 174. SD 27/1–1836 til Gunderup SK; SD 9/2–1836 til sp. Thomsen (Gunderup. Dok. vedr. Skolevæsenet 1745–1913. Skolesager 1833–55).
 175. Møde 24/5–1839; 6/8–1839 (Sønderup SK-Prot.).
 176. Fogh 23/6–1835 til amtmand Castenchiold (Aalborg Amt. Skolevæsen. Sag 1585/1835). Slet papir = ustemplet papir.
 177. De to andre sogne var Fræer og Skørping (jfr. sp. Hansen, Skørping 12/6–1832 til SD. DK. 1. dep. Brevsag 2081 a+b/1829). Amtsprovst Tetens havde i det hele taget ikke særlig god orden i sine økonomiske mellemværender. Det tog skifteretten 7 år at få redet trådene ud efter Tetens' død. De fleste problemer stammede fra amtskøbekasse- og tabelkasseregnskabet. Se Hornum-Fleskum Herreders Arkiv. Skiftebrev efter amtsprovst Gerhard Tetens 1832–38 (19 hæfter); Dok. til amtsprovst Tetens' bo 1832–38 (2 pk); jfr. kapellan Glud til Kirstein 8/12–1832 (»Skjøndt jeg i en Skuffe fandt 100 r., i en anden 200, og i en tredie en Auctionsregning paa 78 r., saa er jeg dog fast overtydet om, at det ikke var Deres savnede Skolepenge«). Lindenborg. Dok. vedr. Gunderup og Håls Skoler 1786–1836; jfr. kap. X, 5.
 178. SD 31/5–1829 og 19/7–1829 til Kanc. (DK. 1 dep. Brevsag 2081 a+b/1829).
 179. Kanc. skr. 8/8–1829 til SD (Provstens Breve 1822–32). En enkelt indrømmelse gav Kancelliet dog. Kirkelysepengene, der først kunne tillægges skolekassen, når degnen afgik, måtte nu godtgøres ved alm. ligning; – jfr. Kanc. skr. til Ringkøbing Amts SD 31/5–1828 (F. 1828 s. 222–23).
 180. 1814 §§ 9–13.
 181. På øerne var der flere hegn omkring markerne end i Jylland, hvor vidtstrakte heder, moser og kær var mere almindeligt. Frd. 9/7–1817 om hegn og markfred (Schou 1814–17 s. 591–93) indførte strenge bøder for løsgående kreaturer. Se St. St. Blicher: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Viborg Amt (1839) s. 110–18; jfr. Ellidshøj SK-Prot. Møde 1/6–1827 (»i disse Egne

Noter til kapitel IV

- af Jylland, som af fuldkommen Mangel paa Indhegning, maa tøjre og vogte ethvert Creatur de eje, og intet Øjeblik kunne lade dem af Sigte, uden at befrygte, de kunde støde sig løse og blive optagne af en eller anden egenyttig Naboe, hos hvem de dyrt maatte udløses.«).
182. DK. 1. dep. Forestilling 170/1818 (dateret 12/8–1818); Plak. ang. Sommerskolegangen på Landet 27/8–1818 (Schou 1818–22 s. 240–41).
 183. Se således visitatsberetninger for Aalborg Stift (DK. 1. dep. H 47).
 184. Tetens 26/2–1818 til Kanc. (DK. G 118 b).
 185. SD's indberetning 20/1–1820 om skolevæsenets tilstand 1819 (DK. 1. dep. Brevsag 443/1820).
 186. SD's indberetning 19/3–1827 for 1826 (DK. 1. dep. Brevsag 977/1827); Kanc. skr. 10/4–1827 til SD (Brevbog 977/1827).
 187. Nørholm SK-Prot. Møde 17/5–1815; jfr. Møde 3/4–1816.
 188. Møde 28/4–1826 (Ellidshøj SK-Prot.); Møde 28/4–1828 (Svenstrup SK-Prot.).
 189. G. Abel: Fremstilling af Alt, som er udrettet for Skolevæsenet i Hjørring Amts nordre Provstie siden Aaret 1812 (Magazin for Skolevæsenet med Hensyn især til Lærere i Almueskoler. 2. Hefte 1821 s. 14–17).
 190. 1814 § 16.
 191. Kanc. Cirk. 16/11–1816 til samtlige bisper og SD'er (F. 1816 s. 368–69); jfr. SD. Cirk. til SK'erne 23/11–1816 (Ferslev SK-Prot.). Præsten i Ferslev kommunikerede den nye bestemmelse til alle beboerne gennem sognefogden og skolepatronen. (sp. Mørch skr. 26/12–1816. Ferslev. Skolesager 1812–1920).
 192. Eksempler på sådanne følgesedler findes gengivet i Ellidshøj SK-Prot. (Møde 6/5–1818; 5/7–1818).
 193. Se f.eks. SD Cirk. til SK'erne 3/4–1818 (Romdrup SK-Prot.). En del præster havde klaget over, at ordningen med følgesedlerne ikke fungerede særlig godt. Romdrup-Klarup. Eksamensprotokol 1815–45 (f.eks. under 1834–35); Møde 17/7–1829 (Ferslev SK-Prot.); Øllgaard 10/1–1838 til Fogh. Kommunikeret til SK 12/1–1838 (Svenstrup SK-Prot.); Dall Skole. Dagbog 1826–35 (se f.eks. maj 1827: 1 elev havde forladt sognet uden følgeseddel, hvorhen vides ikke).
 194. Schiønning skr. 9/11–1833 (Aarestrup. Embedsbog for Kirkesangeren og Skolelæreren 1833–97).
 195. 1814 §§ 14–17.
 196. 1814 Bilag A §§ 21–23; Bilag B §§ 3–6; SD Cirk. 10/11–1814 til præsterne (Storvorde SK-Prot.).
 197. SD Cirk. 2/4–1815 (Storvorde SK-Prot.).
 198. Da forsømmelsesproblemet er behandlet ved så godt som samtlige kommissionsmøder, kan der her kun blive tale om at fremdrage enkelte generelle træk.
 199. På trods heraf blev anordningens krav dog langt fra overholdt (se SD Cirk. 6/1–1817 til SK'erne – findes i Ferslev SK-Prot.).
 200. Tetens' Cirk. 20/11–1826 til amtsprovstiets præster (Sønderup. Liber daticus 1826–1853); jfr. Kanc. skr. 10/4–1827 til SD (DK 1. dep. Brevbog 977/1827).
 201. Møde 7/6–1827 (Ferslev SK-Prot.); Møde 22/11–1827; 15/6–1828 (Dall SK-Prot.).
 202. Se f.eks. Kanc. til SD 3/5–1835 (om at der i 3 år ikke er blevet indkrævet mulktter i Mou Sogn). Mou. Indkomne Breve til SK 1825–40; Kanc. Cirk. 14/5–1836 forsynet med biskop Øllgaards monitum af 19/5–1836 (Sønderup. Liber daticus 1826–1853).

203. Se indberetningerne fra Hornum-Fleskum Herreder + Kanc. interne papir (bl.a. A.S. Ørsteds udtalelse 17/3–1834). DK. G 118 b.
204. Jfr. dog Møde 14/4–1815 (Mou SK-Prot.).
205. Kanc. Cirk. 16/7–1833 til SD (Provstens Breve 138/1833); DK 1. Dep. Brevbog 1734/1833; SD 26/7–1833 til Kanc. (Provstens Kopibog 290/1833).
206. Kanc. skr. 16/8–1828 (F. 1828 s. 311–12); Kanc. skr. 28/5–1836 (F. 1836 s. 215–16); Kanc. skr. 5/6–1840 (F. 1840 s. 120–21).
207. Kap. III, 1.
208. Kilde: skolekommissionsprotokollerne for Hornum-Fleskum Herreder 1814–41.
209. Møde 16/12–1835 (Sønderup SK-Prot.).
210. Se f.eks. Maanedsskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1. årg. 1840 s. 30.
211. Kbh. Amts SD 29/1–1818 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 1840/1818). Et eksempel fra Aarestrup skoledistrikt viser værdien af en magtfuld patron. I 1819 lovede patronen (fra godset Nørlund) ikke blot at gøre sin patron-, men også sin gods-ejermyndighed gældende over for distriktets bønder for at få dem til at sende deres børn i skole. (Aarestrup SK-Prot. Møde 4/2–1819).
212. DK. 1. dep. Forestillinger 102/1822.
213. H.J. Giessing i Maanedsskrift for Literatur VII s. 422–23.
214. Dansk Ugeskrift III 1833 s. 116–17.
215. Bøggild til Niels Ibsen. 9/1–1815; 8/12–1815; 23/2–1816; Møde 1/2–1815; 2/3–1815; 14/4–1815; 5/1–1816; 12/2–1816 (Ellidshøj SK-Prot.). Om Niels Ibsen se Kr. Værnfælt: Raakildeggaard (fra Himmerland og Kjær Herred 1944 s. 182).
216. Bøggild 4/3–1816 til SD; Møde 12/3–1816; SD 28/3–1816 til SK (Ellidshøj SK-Prot.).
217. SD 24/2–1817 til SK (Ibsen udnævnes til patron); Ibsen 22/4–1817 til SK; Bøggild på SK's vegne 22/4–1817 til Ibsen (Ellidshøj SK-Prot.). Henvisning til, at børnene blev undervist privat, blev ofte anvendt som påskud til at forsømme skolen (Se f.eks. gårdmand Poul Winther til amtmanden. Møde 11/1–1817; og Margrethe Nørgaard – se senere – 7/1–1818 til amtmanden. Møde 22/1–1818. Svenstrup SK-Prot.). Skolekommissionerne kunne derimod tillade privatundervisning, når de havde sikkerhed for, at den var tilstrækkelig god (se Ellidshøj SK-Prot. Møde 5/1–1816; Svenstrup SK-Prot. Eksamen 24/4–1821); jfr. 1814 § 18.
218. Se Svenstrup SK-Prot. 1817–19 (sagen behandles stort set ved samtlige SK-møder – en række skrivelser i sagen er gengivet in extenso).
219. Møde 29/11–1814 (Svenstrup SK-Prot.).
220. Præsten vidste åbenbart ikke, hvor familien tog hen. Fraflytningen optræder ikke i afgangslisten i Svenstrup Kirkebog 1813–54. Der er dog ingen tvivl om, at familien virkelig forlod sognet, den omtales ikke senere i SK-Prot.
221. Se f.eks. Møde 31/12–1835; 10/1–1837; 31/12–1837 (Ferslev SK-Prot.); Møde 25/1–1835 (Dall SK-Prot.); sp. G. Høst, Sønderup 12/7–1838 til amtet (Aalborg Amt. Skolevæsen. Sag 1923/1838). I Ellidshøj idømtes en moder, hvis datter forsømte skolen i 3 dage for at betle, en mulkt på 9 sk. (SK-Prot. Møde 2/7–1819).
222. Fængsel på vand og brød og ved gentagen forseelse tvangsarbejde (1814 § 17). Når fængsel ikke hjalp kunne man også, som et eksempel fra Fejø viser, tage børnene fra forældrene (Niels Larsen: En Skolemulktssag (en »Værgeraadssag«) paa Fejø for 100 Aar siden (Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 1926 s. 124–26).

Noter til kapitel IV og V

223. Jfr. Kanc. skr. 6/12–1825 til Langelands SD (F. 1825 s. 354).
224. Kanc. skr. 23/5–1818 til Vejle Amts SD (F. 1818 s. 170); jfr. Storvorde SK-Prot. under 9/12–1815; ligning Gunderup 18/11–1841 (Lindenberg. Dok. vedr. Gunderup og Håls Skoler 1837–52).
225. 1814 § 58; Det var meget ofte præsten, der måtte tage det ubehagelige initiativ til at sende restancelisten til amtmanden (se f.eks. Aalborg Amt. Skolevæsen. Sag 2301/1831 og 1822/1832).
226. Om sognefogdens pligter i denne forbindelse: Frd. 11/11–1791 om Sognefogders Beskikkelse, deres Embedsforretninger og Belønninger (Schou 1789–92 s. 276–80); Frd. 2/6–1830 ang. den Fremgangsmaade, der skal iagttages med Hensyn til Udpantninger (Schou 1829–33 s. 143–45); Carl Gottfried Krüger: Den danske Sognefogeds Pligter og Rettigheder. 4. oplag. Kbh. 1835 s. 25–28.
227. Kanc. skr. 13/12–1817 til Aarhus Amt (F. 1817 s. 434–35); Plak. 25/6–1819 (Schou 1818–22 s. 314). Plakaten bestemte endvidere en forældelsesfrist på 1 år for restancer.
228. Se f.eks. halvårlig indberetning ang. skolevæsenet i Ferslev-Dall-Volsted 18/5 (Ferslev SK-Prot.). Møde 8/10–1819; 3/3–1820; 8/11–1825; 5/6–1832 (Sønderup SK-Prot.); SD 3/6–1836 til Sønderholm SK (Provstens Kopibog 90/1836); Møde 17/1–1815 (Mou SK-Prot.); Kanc. skr. 27/3–1824 til SD (Svenstrup SK-Prot.); Aalborg Amt. Skolevæsen. Sag 233/1840. I flere tilfælde forsøgte sognefogder helt at blive fritaget for skolebidrag, men dette blev hver gang afvist under henvisning til Kanc. skr. 8/10–1814.
229. Joh. Hoff 5/12–1816 til amtmand Moltke (Aalborg Amt. Skolevæsen 1816–24 pk. 212).
230. Klaffer = Bagtalelse, bagvaskelse, sladder (ODS, Bd. X sp. 425).
231. Nøtten-beboeres klage 24/11–1829 til SD; Mørch 31/11–1829 [må være fejldatering for 1/12] til amtmand Castenschiold (Aalborg Amt. Skolevæsen. Sag 1964/1829).
232. Skolepatron Milling 18/1–1840 til amtmand Bluhme; Bøggild 20/1–1840 til Bluhme (Aalborg Amt. Skolevæsen. Sag 233/1840); den omstridte ligning findes i Ellidshøj. Regnskabsprotokol for Skolekassen 1838–66.
233. Jfr. således Hornum Herreds Provsti. Diverse dokumenter 1792–1812 læg: Degneembederne i Hornum Herred. Materiale indsendt til kst. provst Holst i 1809.

Noter til kapitel V (Præstens og skolekommissionens holdning til undervisningen og læreren) side 133-222.

1. Se Erik Nørr: Lærerstanden i Østthimmerland omk. 1814; jfr. Th. Johansen: Af Hornum Herreds Degnes Saga til 1814 m.m. (Fra Himmerland og Kjær Herred 1944 s. 224-69).
2. Reskr. 20/12-1815 ang. et Skolelærerseminariums Oprettelse i Viborg Stift (Ranum). F. 1815 s. 357-71.
3. Det lindenborgske gods lå i Fleskum og Hellum Herreder.
4. Om Claussen se Alexander Rasmussen: De schimmelmanske Skoler. Aalborg 1914 og DBL V s. 317.

5. Møde 10/12-1814, jfr. 15/1-1816 (Mou SK-Prot.).
6. Møde 29/11-1814; SD skr. til Svenstrup SK 23/1-1824 (Svenstrup SK-Prot.).
7. Halvårlig indberetning fra Nørholm 5/11-1817 (DK. G 118 b).
8. Møde 1/6-1825 (Ferslev SK-Prot.).
9. Hoff til Tetens 24/11-1813 (Lindenberg. Dok. vedr. Sejlflod m.fl. Skoler).
10. Se Erik Nørr: Lærerstanden i Østhimmerland omk. 1814.
11. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 s. 60-62; Viborg Bispearkiv. Årlige Indberetninger 1807-1835; Georg Hansen: Skoleholderen i Aarhus Stift i det 18. Aarhundrede. En Tidstype (Aarbøger Aarhus Stift 1944 s. 66-86).
12. DK. 1. dep. Forestillinger 11/1-1810; Coll. Tid. 1810 s. 817 ff.
13. Se kladden til Kanc. Forestilling (DK. 1. dep. Brevsag 235/1810). Den citerede sætning blev streget i den endelige forestilling, men meningen opretholdtes.
14. Kgl. Resol. 23/1-1810; jfr. Kanc. Prom. til samtlige biskopper 6/2-1810 (F. 1808-10 s. 30-31).
15. P.O. Boisen, J. Saxtorph til Kanc. 26/4-1810 (DK. 1. dep. Brevsag 1451/1810); Kanc. 31/7-1810 til samtlige bisper, Boisen undtaget (Brevbog 1451/1810).
16. Ove Malling: Store og gode Handlinger af Danske og Norske og Holstenere. Kbh. 1777. 5. Oplag Kbh. 1810; K.T. Thieme: Godmand eller den danske Børneven. En Læsebog for Kjøbstæd- og Landsbyeskolerne I-II. Kbh. 1798.
17. P.O. Boisen, J. Saxtorph: Hvorledes kunde de Skolelærere, som ikke ere seminaristisk dannede, men have Lyst og Anlæg, af Præsten forhielpes til større Duelighed? Kbh. 1810.
18. Kanc. 31/7-1810 til bisperne (Brevbog 1451/1810).
19. Coll. Tid. 1810 s. 819-20.
20. Kanc. Prom. til Præstø Amts SD 18/8-1810 (F. 1810 s. 221 ff.).
21. Georg Hansen: Lærernes Undervisning i Ribe Stift i Aaret 1811 (Jyske Samlinger 5. Rk. VI 1943-44 s. 143-67). Biskop Blochs Cirk. til stiftets præster (Ferslev-Dall-Volsted. Embedets Breve 1811-1920). I Ellidshøj bestemte sp. Holst i 1810, at læreren H.C. Rosenkilde hver lørdag skulle møde til undervisning i præstegården (A.C. Nielsen: Et lille Bidrag til det jydsk Landsbyskolevæsens Historie. Samlinger til jydsk Historie og Topografi 3 Rk. I 1896-98 s. 496-97).
22. 1814 § 45; Kanc. Cirk. 8/4-1815 til samtlige SD'er i Jylland, ang. Oplysning om de før Anordning af 29de Juli 1814 beskikkede Skolelæreres Duelighed (F. 1815 s. 90-91).
23. F. Plum: Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne. En frie Omarbejdelse af Riemans Beschreibung der Reckanschen Schule. Odense 1802. Om Plum se DBL 2. udg. XVIII s. 419-23.
24. 1814 Bilag A § 26 stk. 2 krævede, at lærerne havde kendskab til havebrug, da flittige elever som belønning skulle vejledes i »at plante, pøde og udføre andre deslige Haugedyrknings-Sysler«. Schiønning var selv foregangsmand inden for havebruget (Landhusholdningsselskabets Arkiv. Journal 141/1827).
25. F. Schiønning 29/1-1815 til J. Bloch; Bloch 30/3-1815 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 786/1815); Kanc. 22/4-1815 til Bloch (Brevbog 786/1815). Bloch 1/5-1815 til amtsprovst Tetens (Provstens Breve 1812-21).
26. Schiønning's indberetning 10/12-1815; Tetens' påtegning 20/12-1815; J. Bloch

Noter til kapitel V

- 8/1-1816 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 347/1816); Kanc. 10/2-1816 til J. Bloch (Brevbog 347/1816).
27. Om skolelærersønner og militærtjeneste se Geistlige Reskripter 3. udg. Bd. I s. 453-54.
 28. Jfr. J. Bloch 1/4-1816 til Tetens (Provstens Breve 1812-21).
 29. Biskop Bloch anmodede 18/4-1817 en række præster i stiftet om at oprette et kursus for omegnens lærere. Blandt præsterne var pastor Fangel. (Bloch 18/4-1817 til Kanc. Viborg Bispearkiv. Kopibog 1814-24; jfr. Bloch 10/7-1816 til Kanc. Viborg Bispearkiv. Stiftsøvrighedens Kopibog 1807-16 s. 430 og Bloch 18/4-1817 til Tetens (Provstens Breve 1812-21).
 30. 1814 § 45.
 31. I årene 1818-22 fik 27 lærere ved kgl. bevilling lige ret med seminarister, 1822-24 ialt 59. Tallene omfatter både de, der havde aflagt prøve hos en præst og på et seminarium (DK. 1. dep. Registranter 1818-24).
 32. Coll. Tid. 1822 s. 600-02.
 33. Jfr. Kapitel II; Kanc. Prom. 12/4-1803 (F. 1803-04 s. 127).
 34. Om seminarierne se Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818 s. 69 ff., s. 202 ff., s. 292 ff; samme: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 s. 1 ff; Lærerne og Samfundet. Bd. IV (Seminarier). Kbh. 1914. Reskripter om de enkelte seminariers oprettelse: 25/6-1790 (Blaagaard – 1809 flyttet til Jonstrup); 6/6-1794 (Brahetrolleborg); 30/10-1801 (Vesterborg); 1/6-1802 (Brøndbyvester – nedlagt 1819); 23/5-1806 (Borris); 11/5-1812 (Snedsted); 30/4-1813 (Lyngby); 20/12-1815 (Ranum – nedlagt 1819). Desuden oprettedes to meget små seminarier: 31/8-1812 (Besser – nedlagt 1818); 18/12-1816 (Nylars). Om seminariernes situation 1816 se Kanc. indberetning til kongen 21/6-1816 (trykt i P.K. Thorsen: Vore Seminarier for 100 Aar siden. Hjem og Skole 1916 s. 20-28).
 35. Vigge Glud Konradsen: Biografier af forstanderne, fra 1958 rektorerne ved Danmarks seminarier og Lærerhøjskolen (Personalthist. T. 1975 s. 1-37).
 36. Kanc. Cirk. til samtlige sem.dirrektioner, SD'er og biskopper 6/8-1822 (F. 1822 s. 239-40).
 37. DK. 1. dep. Brevsag 1973/1822; Registrantsag 1193/1824. De to betænkninger, der fik mest betydning for afgangens indførelse fra hhv. biskop og sem. forstander P.O. Boisen og grev C. Reventlow, er trykt i Joakim Larsen: Et Blad af vore Seminariers Historie for 100 Aar siden (Hjem og Skole 1916 s. 245-65).
 38. Lassens betænkning beror i Reg.sag 1193/1824.
 39. DK. 1. dep. Forestillinger 172/1824. Med udeladelser trykt i Coll. Tid. 1824 s. 635-74.
 40. Seminarieforstandere i henholdsvis Vesterborg, Brøndbyvester, Lyngby, Snedsted og Skaarup.
 41. Historie, Geografi, Geometri og populær Astronomi, populær Antropologi, Landhusholdning, Håndarbejde, Naturhistorie og Naturlære, Tegning; jfr. Seminariereglementet 10/2-1818 (Schou 1818-22 s. 6-28).
 42. Kanc. Forestilling 1/10-1824; Kgl. Res. 8/10-1824 (F. 1824 s. 316-20); Plak. 19/10-1824 (Schou 1823-28 s. 153-54). Kanc. Forestilling indførte indbyrdes undervisning som et centralt fag ved seminarierne (jfr. V, 7).
 43. Borris og Brahetrolleborg samt Vesterborg (ved Boisens afgang). Hertil kom, at

- Besser, Brøndbyvester og Ranum allerede tidligere var blevet nedlagt og Nylars Sem. var under nedlæggelse.
44. DK. 1. dep. Beretninger fra Biskopperne om Kirke- og Skolevisitatser 1800-1831 (biskop Jansens visitatsberetning dateret 27/1-1823).
 45. Kanc. 10/1-1824 til biskop Bloch; Bloch 13/1-1824 til Tetens (Provstens Breve 1822-32).
 46. J. Abrahamson 24/2-1824 til Tetens. Abrahamson smigrede sig ved, »at han [Johannsen] vil blive en tro indb. Und.-Mand«. (Provstens Breve 1822-32).
 47. Lemvigs ansøgning 6/9-1830 (DK. 1. dep. Brevsag 2250/1830); Kanc. 2/10-1830 til SD (Provstens Breve 1822-32). Antallet af lærere, der opnåede ligeret med seminarister ved kgl. bevilling faldt betragteligt efter 1824: (1825-27: 5; 1828-30: 1; 1831-34: 0). DK. 1. dep. Registranter 1825-34. Jfr. note 31.
 48. 1814 § 50; Reskr. 17/3-1685 til bisperne (F. 1670-99 s. 286); Kanc. skr. til Aalborg biskop 14/10-1815 (F. 1815 s. 284); Kanc. skr. 20/4-1816 til Ribe biskop (F. 1816 s. 148-49). Tab af patronatsret til kirken efter Frd. 3/6-1809 medførte ikke bortfald af kaldsret til degne(lærer)embedet. Kanc. Res. 21/6-1815. F. 1815 s. 170; Kanc. Cirk. 30/8-1817 (F. 1817 s. 323-24, Coll. Tid. 1817 s. 731-35).
 49. 1814 § 49 c.
 50. 1814 § 49 d.
 51. Skoledirektionen havde ligeledes kaldsretten, når kongen ejede jorden (Kanc. Prom. 18/5-1811 til samtlige SD'er. F. 1811 s. 170).
 52. 1814 § 49 a-b.
 53. DK. 1. dep. Brevsag 516/1835.
 54. Se f.eks. Kanc. skr. 20/4-1816 (F. 1816 s. 148-49); 22/2-1825 (F. 1825 s. 67-68); 3/10-1829 (F. 1829 s. 390-92); 12/12-1829 (F. 1829 s. 466-68).
 55. Kirstein 20/5-1834 til Fogh (Provstens Breve. Beror i Sag 158/1834).
 56. Lindenberg kaldte læreren i Ellidshøj (se Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 3. Rk. I 1896-98 s. 499).
 57. SD til Kanc. 23/6-1834 (Provstens Kopibog 472/1834); Kanc. 19/7-1834 til SD (Provstens Breve 126/1834); SD 12/8-1834 til Kanc. (Provstens Kopibog 483/1834); Kanc. 9/9-1834 til SD (Provstens Breve 145/1834).
 58. Kirstein 3/10-1834 til SD (Provstens Breve 158/1834).
 59. Se Provstens Breve 1839.
 60. Seminarierne blev dog ikke hørt hver gang. Biskop Bloch forsøgte i flere tilfælde at få hånd i hanke med sagen, bl.a. ved at forlange, at præsterne gennem provsterne skulle indberette om ledige kald (Bloch 17/11-1817 og 12/3-1818 til Tetens. Provstens Breve 1812-21; Blochs nytårsbrev 1/1-1829 til Tetens. Provstens Breve 1822-32). I 1834 nøjedes provst Fogh ikke med henvendelse til det nærmeste sem. i Snedsted, men bad også sem. forstanderen i Lyngby om en liste over ledige seminarister. (Sem. forstanderen 7/4-1834 til Fogh. Provstens Breve 69/1834).
 61. 1814 §§ 44-47. Provsternes ret til at udstede duelighedsattest bortfaldt ved Plak. 26/2-1828 (se Kanc. skr. 26/2-1831. F. 1831 s. 71).
 62. 1814 § 48. Et sådant eksempel forekom i Suldrup i 1834 (se Kierulf, Torstedlund 8/10-1834 til SD). Provstens Breve. Sag 218/1837.
 63. Jfr. Grethe Ilsøe: Vejen til embede. Aarhus 1978.
 64. Kirstein 20/5-1834 til Fogh. (Provstens Breve 158/1834).

Noter til kapitel V

65. N. Blicher: Foreslag til det Danske Landsbye-Skolevæsens Forbedring, Aarhus 1801 s. 32.
66. S. Sørensen: Frimodige Yttringer om Skolevæsenet i Danmark (Tidsskrift for Almueskolevæsenet. 2. årg. 1835 s. 336-37); jfr. Kanc. skr. 28/8-1832 til Ribe Amts SD (et forslag om avertering af samtlige lærerembeder i stiftstidenderne afvises). F. 1832 s. 341-42; Kanc. skr. 4/2-1835 (amtmanden i Randers støttet af Kanc. ønskede i modsætning til provsten embederne annonceret i amtstidende). F. 1834 s. 53. Fra slutningen af 1830'erne var annonceringen af embederne med blandt lærernes hovedkrav.
67. Øllgaard 10/4-1834 til Fogh (Provstens Breve 68/1834); Fogh 27/7-1840 til amtmand Bluhme (Aalborg Amt. Skolevæsen. Sag 2003/1840); Aalborg Stiftstidende 1834-41 indeholder en del annoncer med ledige lærerembeder.
68. Dvs. provsten som gejstlig embedsmand og ikke som medlem af SD.
69. Kanc. Prom. 27/12-1808 (F. 1808-09 s. 264). Viborg Bispearkiv. Edsbreve for lærere 1831-64 (trykte formularer underskrevet af lærere).
70. Formuleringerne kunne skifte noget. Viborg Bispearkiv. Kaldsprotokol for Skolelærere 1834-65; jfr. Provstens Breve 192/1834, 185/1835, 187/1835.
71. DK. 1. dep. Brevsag 2028/1834.
72. Øllgaard 3/12-1835 til SD (med mødeudskrift af Nibe By- og Herredsrets Politiret 27/10-1835). Provstens Breve 234/1835; Kanc. 5/3-1836 til SD (Provstens Breve 63/1835).
73. Se f.eks. Øllgaards kollats for lærer- og kirkesanger Lars Nielsen, Nøvling 10/8-1835 og kalds- og kollatsbrev for lærer- og kirkesanger Christen Christensen, Romdrup 16/5-1835 (Provstens Breve 185 og 187/1835); jfr. Indberetning 4/12-1823 (om præstens indsættelse af lærer- og kirkesanger Peder Pedersen). Ellidshøj SK-Prot.
74. Øllgaard 10/4-1834 til Fogh (Provstens Breve 68/1834).
75. Fogh 16/9-1840 til amtmand Bluhme (Aalborg Amt. Indkomne Sager til Skoledirektionens Journal 155/1840).
76. R.S. Deichmann 12/9-1840 til Fogh (Provstens Breve 171/1840).
77. Øllgaards kollats 14/11-1840 (Provstens Breve 217/1840).
78. Se bilag med præstens anbefalinger fremlagt i provsteretten 8/9-1841 (DK. 1. dep. Brevsag 1395-96/1841).
79. Øllgaard 10/4-1834 til Fogh (Provstens Breve 68/1834). Fogh 31/7-1840 til amtmand Bluhme (Aalborg Amt. Indkomne Breve til SD's Journal 125/1840). N. Nielsen var tæt på at få embedet i Mou. Biskoppens kalds- og kollatsbrev 20/5-1834 var først udstedt til Nielsen, men hans navn blev streget ud. (Viborg Bispearkiv. Kaldsbrevsprotokol for Skolelærere 1834-65).
80. Aarestrup SK-Prot. Møde 22/6-1823.
81. Aarestrup SK-Prot. Møde 27/10-1831.
82. Jfr. Odensebiskoppen N. Fabers følgeskr. 20/1-1836 til visitatsberetningen for 1835 og Kanc. skr. 14/5-1836 til Faber (DK. 1. dep. Brevsag 1383 og 1386/1836).
83. Niels Christensen (kandidat til embedet i Dokkedal) til sp. Fritz 5/11-1828 (Mou. Breve til SK 1825-40).
84. Fogh 12/5-1834 til Øllgaard (Provstens Kopibog 454/1834); Øllgaard 16/5-1834 til Fogh (Provstens Breve 86/1834); Fogh 30/5-1834 til sp. Fritz (Provstens Kopibog

- 462/1834).
85. Møde 30/6-1834 (Mou SK-Prot.); Fritz 2/7-1834 til Fogh (Provstens Breve 118/1834).
 86. Øllgaard 25/7-1834 til Fogh (Provstens Breve 127/1834).
 87. Det tog således 8 uger at få besat det langt bedre kirkesangerembede i Mou.
 88. Proprietær Mørck, Egense Kloster 19/9-1834 til Kanc.; SD 4/12-1834 til Kanc.; Øllgaard 8/1-1835 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 382/1835); Kanc. 10/2-1835 til SD og biskoppen (Brevbog 382/1835). Sognepræsten støttede derimod provsten (Fritz 24/11-1834 til SD. Brevsag 382/1835).
 89. Fogh 19/5-1835 til Fritz (Mou. Breve til SK 1825-40); SD 2/6-1835 til Kanc. (med karakterliste underskrevet af Fogh, Fangel og Fritz 1/6-1835). DK. 1. dep. Brevsag 2673/1835.
 90. Øllgaard 10/7-1835 til Kanc. (2673/1835).
 91. N. Fritz til Fogh 19/8-1835; Fangel 23/8-1835 til Øllgaard (2673/1835).
 92. SD til Mou SK 14/10-1835 (kommunikerer Kanc. skr. 29/9 til SD). Mou. Breve til SK 1825-40.
 93. 1814 Bilag B §§ 2-3. Om præstens skolebesøg før 1814 se kapitel II.
 94. Kanc. skr. 10/9-1831 (Geistlige Reskripter. 3. udg. II s. 415-16).
 95. Årlige Indberetninger 1807-1835. Skolebesøgene findes desuden anført for årene 1811, 1821-26 og 1829. Tiisvarende materiale findes også for andre stifter: DK. G. 116 Ekstrakter af de aarlige Indberetninger fra Gejstligheden. 1812-44.
 96. Biskop Bloch indsendte 22/5-1828 til Kanc. et udtog af sin og provsternes visitats for 1827 (DK. 1. dep. Brevsag 1721/1828); J. Bloch 21/7-1828 til Tetens (Provstens Breve 1822-32). Spørgsmålet om kirkekatekisationerne skal ikke behandles her, da det hører til præstens gejstlige embede (jfr. D.L. 2-4 Om Præsternes embede med tjenesten i Kirken og prædiken; Geistlige Reskripter. 3. udg. I s. 114 ff.)
 97. Kanc. Cirk. 12/7-1828 (F. 1828 s. 267-68); jfr. Kanc.'s interne papir (DK. 1. dep. Brevsag 1721/1828).
 98. En saml. mellem tallene for 1828 og 1829 kan give en mistanke herom. Da 1828 kun omfatter 4-5 måneder efter det nye cirk., skulle man have forventet en yderligere stigning i besøgstallet for 1829. En sådan stigning kan ikke konstateres.
 99. J. Bloch 29/6-1829 til Tetens. Værst stod det til i Solbjerg Sogn i Hellum Herred, hvor præsten kun havde besøgt de 2 skoler 4 gange (Provstens Breve 1822-32).
 100. Præstens tal var for Ferslev, Dall og Volsted skoler tilsammen 31 (1827), 47 (1828) og 40 (1829). Den af præsten opgivne stigning af besøgstallet i 1828 kan ikke konstateres af journalen, tværtimod faldt antallet af besøg i Dall Skole i dette år.
 101. Det samme gjorde sig gældende for Aaestrup Skole under vakancen 1837-38. Nabopræsten G. Høst, Sønderup, mødte dog en enkelt gang i skolen under præsteskiftet. (Lokalhist. Arkiv. Østerhornum. Aaestrup Skole. Dagbog 1836-46).
 102. Se f.eks. Dall Skole. Dagbog 1826-35 under 26/2-1830. Om præstens skolebesøg og lærerforsømmelse se kap. V, 8.
 103. Viborg Bisparkiv. Indkomne Breve. Sag 163/1839.
 104. Stockholm 10/4-1829 til Kanc. (DK. 1. dep. H 47. Beretninger fra Biskopperne om Kirke- og Skolevisitats 1800-31).
 105. Læreren liste i DK. 1. dep. Brevsag 1395-96/1843.
 106. Udskrift 29/9-1841 af Hornum-Fleskum Herreders Extraretsprotokol (Brevsag

Noter til kapitel V

- 1395–96/1843).
107. Stockholm 10/4–1829 til Kanc. + Kanc.' interne papir (DK. 1. dep. H 47).
 108. Sp. Bagger, Ulstrup 2/9–1828 til Kanc.; Bloch 25/9–1828 til Kanc. (DK. 1. dep. Henlagte Sager 1828. Journalsag C 1236). Kanc. godkendte stiltiende sagen, hvilket ses af, at sagen blev henlagt, selv om biskoppen meddelte Kanc., at han havde givet præsten et positivt svar.
 109. Giessing i Maanedsskrift for Litteratur VII, 1832 s. 389 ff.
 110. Dansk Ugeskrift III, 1833 s. 117–18.
 111. 1814 Bilag B § 3 c.
 112. Giessing i Maanedsskrift for Litteratur VII, 1832 s. 394–95 og i Om den danske Geistligheds nærværende kirkelige og borgerlige Vilkaar (1838) s. 45; jfr. Provstens Breve 211/1840 om skoleforstander Pingels besøg i Aarestrup Skole.
 113. Derimod har ingen forstander undertegnet sig i journalen i sp. Gjerløffs tid (1832 ff). Dagbog 1826–35 og 1835–51. I Dagbog for Gunderup Skole 1838–52 findes heller ingen forstanderbesøg.
 114. Lokalist. Arkiv. Ø. Hornum. Aarestrup Skole. Dagbog 1836–46.
 115. 1814 § 25, Bilag A § 18, Bilag B § 8.
 116. SD Cirk. 2/4–1815 (Storvorde SK-Prot.).
 117. Se Tetens' betænkning 21/1–1817 (Aalborg Amt. Skolevæsen 1816–24).
 118. Tetens' indberetning 31/12–1816 om kirke- og skolebesøg i 1816 (Viborg Bispearkiv. Visitationer m.m. 1806–1900. Amtsprovstesager 1806–16). Tetens' Cirk. 6/9–1817 (Sønderup. Liber daticus 1771–1826); Cirk. 16/3–1819 og 22/3–1820 (Storvorde. Liber daticus 1817–20); Cirk. 8/4–1822 (smst. 1820–23).
 119. Udateret skr. 1816 (Aalborg Amt. Nr. 212. Skolevæsen 1816–24).
 120. Eksamen 1/11–1834, jfr. provstens visitatsbemærkning 29/10–1834 bagi prot. (Ferslev SK-Prot.); Møde 14/10–1835 (Sønderup SK-Prot.); Eksamen 14/11–1832 (Aarestrup SK-Prot.).
 121. Se Eksamen 26/10–1826 (Svenstrup SK-Prot.). Anordningen af 1814 indeholdt intet herom.
 122. Møde 2/10–1822 og 3/10–1837 (Ellidshøj SK-Prot.); 5/10–1823 (Svenstrup SK-Prot.); Gudum Præstearkiv. Prot. for Skolen ved Gudumlunds Fabrik 1819–30 (omfatter også Lillevorde og Gudum Skoler); Examens Protokoll for Mou Sogns Skoler 1829–54. (se årene 1836 ff.).
 123. Kap. III, 5; jfr. Møde 5/10–1834 (Svenstrup SK-Prot.).
 124. Eksamen 2/11–1837 (Dall SK-Prot.).
 125. P.J. Kruse Cirk. 18/3–1826 med St. St. Blichers påskrift 24/3–1826 (beror som alle senere aktstykker i sagen i DK. 1. dep. Brevsag 1466/1826).
 126. St. St. Blicher til Kanc. 9/4–1826.
 127. Kruse 16/5–1826 til Kanc.; amtmanden støttede ganske provsten (C.L. Stemann 19/5–1826 til Kanc.).
 128. Blicher var i sept. 1825 blevet forflyttet fra Torning-Lysgaard Pastorat til Spenstrup-Gassum.
 129. Blicher havde foreslået, at hans fader fhv. sp. N. Blicher, Randlev mødte ved eksamen.
 130. A. Birch 3/4–1826 til Kruse.
 131. Kanc. 6/6–1826 til Randers Amts SD (F. 1826 s. 200–01). Året efter spurgte amts-

- provst Kruse Kanc., om en provst var berettiget til at kræve skolekommissionen samlet i forbindelse med visitats (Kruse 23/4–1827 til Kanc. DK. 1. dep. Brevsag 1403/1827). Kanc.'s svar 22/5–1827 var helt parallelt til skr. 6/6–1826, at lovgivningen ikke bestemte dette, »men at det synes at følge af den Opmærksomhed, der skyldes Foresatte, at Sognepræsten, naar han itide underrettes om, hvilken Dag Provsten maatte ønske valgt, vil rette sig derefter.« (F. 1827 s. 261–62).
132. Jfr. Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere. 1. årg. 1839–40 s. 360; lærer Peder Larsen, Gravlev 4/3–1841 til SD (DK. 1. dep. Brevsag 3150–51/1841).
 133. P.O. Boisen: Methodelære for Almue-Underviisningen. Kbh. 1834 s. 213–18; jfr. J. Jensens anm. i Dansk Litteratur-Tidende 1835 s. 162.
 134. Erichsen 15/1–1837 til Lollands østre Amtsprovstis SD (DK. 1. dep. Brevsag 811/1837). Lærer Erichsen blev senere den første formand for skolelærerforeningen for Musse Herred (Maanedskrift og Repertorium 3. årg. 1841/42 s. 45–47).
 135. Rosenkilde 15/2–1837 til SD (811/1837).
 136. SD 26/2–1837 til Kanc. (811/1837); Kanc. 25/3–1837 til SD (F. 1837 s. 90).
 137. C.P. Dyhr 23/3–1839 til Øllgaard (Viborg Bispearkiv. Indkomne Breve 163/1839).
 138. Thomsen 25/4–1839 til Øllgaard (163/1839).
 139. Kladde til Øllgaards svar 1/4–1839 til Thomsen og 1/4–1839 til C.P. Dyhr (163/1839).
 140. Viborg Bispearkiv. Skolesager 1818–45. Et større materiale til belysning af denne sag findes desuden i Provstens Breve og Kopibog, da provst Fogh blev indkaldt til Læsø som tilfornordnet provst.
 141. Jfr. 1814 § 25, Bilag B § 8.
 142. Biskop R. Jansens betænkning 8/1–1817; Tetens' betækn. 21/1–1817 (Aalborg Amsarkiv. Skolevæsen 1816–24).
 143. Dansk Folkeblad. 5. årg. 1840 s. 123.
 144. I Aarestrup og i Dall førtes eksamenslisten i en periode ind i skolens dagbog.
 145. Se f.eks. Gudum. Protokol for Skolen ved Gudumlunds Fabrik (+ Gudum, Gudumlund og Lillevorde skoler) 1819–30.
 146. Eksamen 30/10–1815 (Nørholm SK-Prot.).
 147. Jfr. Ellidshøj SK-Prot. (Eksamen 20–21/4–1820).
 148. Eksamen 19–20/4–1819 (Svenstrup SK-Prot.). Margrethe Nørgaards sønner på 16½, 15 og 11 år gik stadig i 1. kl.
 149. Eksamen + Møde 21–23/4–1817 (Aarestrup SK-Prot.). Nogle år senere måtte reglerne dog strammes, da eksamensresultatet ikke var godt (Eksamen + Møde 14/5–1821. Aarestrup D.).
 150. Frd. 25/5–1759 (Schou 1746–65 s. 596–99).
 151. Kanc. skr. 28/1–1815 og 11/3–1815 til Fyns biskop (F. 1815 s. 13 og s. 51–52).
 152. Frd. 23/3–1827, hvorved Biskopperne bemyndiges til at bevilge nogle Undtagelser fra Confirmationsanordningerne (Schou 1823–28 s. 408–10).
 153. Et barn kunne dog godt deltage i konfirmationsforberedelsen før det var udskrevet (Kanc. skr. 14/12–1816. F. 1816 s. 397–98); jfr. indskærpingen i Kanc. Cirk. 19/5–1827 (F. 1827 s. 255–58).
 154. 1814 § 25.
 155. Kanc. skr. 17/11–1827 til SD for Aalborg Provsti og Kjær Herred (F. 1827 s. 439–40).

Noter til kapitel V

156. Kanc. Cirk. 3/9–1822 til samtlige SD'er og biskopper (F. 1822 s. 257–59).
157. Eksamen 14/4–1818 (Ellidshøj SK-Prot.).
158. Eksamen 26–27/10–1817 (Ellidshøj SK-Prot.); om søndagsskolen se Niels Olsen, Ludvig N. Hedelund: Aalborg Søndagsskoler, Aalborg Tekniske Skole 3. Marts 1805–3. Marts 1905. Aalborg 1905.
159. Se biskop Øllgaards dispensationstilladelser 6/12–1832, 8/12–1832, 22/12–1833 og 5/1–1834 (Provstens Breve 112/1832, 113/1832, 247/1833, 4/1834).
160. Kanc. skr. 4/1–1817 (F. 1817 s. 5) ang. et barns konf., som har søgt skole i et andet sogn end det, hvor det har ophold; Kanc. skr. 23/11–1830 ang. midler til at forebygge, at børn fra de nærliggende danske menigheder antages til konf. i det slesvigske uden behørig forberedelse og omvendt (jfr. Kanc. Cirk. 25/1–1831).
161. Kanc. Cirk. 19/5–1827 til samtlige SD'er (F., 1827 s. 255–58, Coll. Tid. 1827 s. 434–37); Tetens 26/2–1818 til Kanc. (DK. G. 118b); Tetens' Cirk. 2/10–1827 om provstevisitats (Sønderup. Liber daticus 1826–53); biskop Øllgaard i Viborg Stifts Synodalact 1829 s. 38 og 1832 s. 44–45. jfr. P.O. Boisen i Methodelære for Almue-Underviisningen s. 220–21.
162. Tage Müller 20/8–1836 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 2596/1836).
163. Kanc. Cirk. 20/9–1836 (F. 1836 s. 345); jfr. SD 28/9–1836 til Kanc. (Provstens Kopibog 133/1836).
164. Kanc. Cirk. 12/12–1840 (F. 1840 s. 234).
165. Kanc. skr. 24/7–1838 til Sorø Amts SD (F. 1838 s. 219–22).
166. Ut homo miserabilis = som et ynkværdigt menneske.
167. Eksamen 29/10–1824 og 27/4–1825 (Ellidshøj SK-Prot.).
168. Kanc. Cirk. 19/5–1827 til samtlige SD'er (F. 1827 s. 255–58); Kanc. skr. til Fyns biskop 8/12–1827 (F. 1827 s. 457–58).
169. Øllgaard 12/12–1832 til Fogh (Provstens Breve 115/1832). Biskoppen standsede en ansøgning om konfirmation af en 20-årig, da præsten ikke kunne støtte sagen.
170. H.J. Giessing i Maanedsskrift for Litteratur VII, 1832, s. 396–98.
171. Schiønning 27/11–1833 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 3250/1833). Jfr. herom s. 306.
172. O. Chr. Foghs påskrift 2/12–1833; Øllgaard 6/12–1833 til Kanc. (3250/1833).
173. Kanc. 24/12–1833 til Øllgaard (Brevbog 3250/1833); Øllgaard 28/12–1833 til provsten (Aarestrup. Liber daticus 1771–1850).
174. Om attesterne jfr. Kanc. Cirk. 30/6–1829 (F. 1829 s. 276); Kanc. Cirk. 3/4–1830 (F. 1830 s. 119); jfr. Kapitel XI, 2.
175. Frd. om Skudsmålsoversættelsens Indførelse 5/9–1832 § 2 (Schou 1829–33 s. 433–38).
176. N. Fritz 27/11–1833 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 3271/1833).
177. Biskoppen havde også tidligere været betænkelig ved problemet (jfr. Øllgaard 6/12–1833 til Fogh. Provstens Breve 233/1833).
178. Øllgaard 8/12–1833 til Kanc. (Brevsag 3271/1833).
179. Øllgaard 10/1–1834 til Fogh (kommunikerer Kanc. skr. 28/12–1833). Provstens Breve 10/1834.
180. N. Fabers følgeskr. 20/1–1836 til visitatsberetning for 1835 (DK 1. dep. Brevsag 1383/1836).
181. Kanc. Cirk. 14/5–1836 til samtlige biskopper og SD'er (F. 1836 s. 191–92).
182. Se f.eks. dispensationssag fra *Sønderholm Pastorat* (Kapellan A. Holm

- 20/2–1836 til Kanc.; Øllgaard 3/3–1836 til Kanc. DK 1. dep Brevsag 813/1836; Øllgaard 27/3–1836 til Fogh. Provstens Breve 75/1836; Fogh 2/4–1836 til Holm. Provstens Kopibog 63/1836; A. Holm 2/5–1836 til Fogh (Viborg Bispearkiv. Bispens Breve 1836); Dispensationssag fra *Gunderup Pastorat* med udløber til Svenstrup (Øllgaard 10/1–1838 til Fogh; Svenstrup SK 20/1–1838 til Fogh. Svenstrup SK-Prot.; jfr. Kanc. Cirk. 16/11–1816 om ansvaret for skolegangen ved børns flytning (F. 1816 s. 368–69).
183. Søren Møller 15/12–1835 til Fogh (Provstens Breve 243/1835).
184. Jfr. f.eks. Eksamen 20/4–1831 (Ellidshøj SK-Prot.).
185. G. P. Brammer 9/2–1837 til P. M. Jørgensen (Konrad Jørgensens familiearkiv. RA. Privatarxiv 5740 Pk. 1).
186. 1814 §§ 22-23, 67; Bilag A §§ 10-17.
187. Cirkulærer og skrivelser vedr. undervisningen drejer sig næsten udelukkende om indbyrdes undervisning, gymnastik og sang.
188. Almindelige fremstillinger af den indbyrdes undervisningsmetodes indførelse og udbredelse findes hos: L. Koch: *Den danske landsbyskoles historie til 1848*. Kbh. 1882 s. 81 ff.; Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898* s. 14 ff.; Joakim Larsen: *En skolehistorisk Katastrofe fra Frederik VI's Tid (Hjem og Skole 1917 s. 381-86); Holger Rützebeck: Arbejdet og dets Vilkaar i den danske Folkeskole gennem 100 Aar (Den danske Folkeskole gennem hundrede Aar 1814-1914 s. 130 ff.); K.E. Bugge: Skolen for Livet. Kbh. 1965 s. 188-93; Ernst Høybye-Nielsen: Den indbyrdes undervisning i den sjællandske almueskole (Årbog for Dansk Skolehistorie 1969 s. 42-75). Selve metoden indhold er fyldigt beskrevet af dens to hoved fortalere: P.H. Mønster, J. Abrahamson: *Om den indbyrdes Underviisnings Væsen og Værd I-III (1821-28)*. I Ingrid Markussen (red.): *En landsbylærer ser tilbage. Knud Ottosens Erindringer 1821-1907*. Kbh. 1977 s. 19 ff. findes en elevs beskrivelse af metoden.*
189. Læse-, skrive- og regnetabellerne er gengivet i P.H. Mønster, J. Abrahamson: *Om den indbyrdes Underviisnings Væsen og Værd. II s. 94-186*.
190. DK. G. 150. Kommissionen ang. den indbyrdes Underviisningsmetodes Indførelse i Almueskolerne paa Landet og i Købstæderne (1819).
191. Joakim Larsen og L. Koch mente, det var Abrahamson; Ernst Høybye-Nielsen, at det var kongen.
192. Coll. Tid. 1822 s. 535-38, s. 683-87; F. 1822 s. 257 ff.
193. Reskr. 16/5-1824 til samtlige SD'er (F. 1824 s. 185).
194. Kanc. Cirk. 18/10-1821 og 27/6-1822 (anden del af værket). F. 1821 s. 294-95, 1822 s. 207.
195. Kanc. Cirk. 3/9-1822 pkt. C. (F. 1822 s. 258).
196. Kongen udnævnte deputeret i Kanc. C.L. Lassen og J. Abrahamson til at uddele disse tabeller (Om den indb. Underv.'s Væsen og Værd III s. 502-03).
197. Som eks. på aktive (amts)provster kan udover den omtalte P.H. Mønster (Sorø) nævnes J.B. Krarup (se J. Sønnergaard-Jacobsen: *Den indbyrdes Undervisning. Af Hjerm-Ginding Herreders Skolehistorie. Hardsyssels Aarboeg 1958 s. 67-99)* og M.T. Næblerød (se J. Nissen: *Fra den indbyrdes Underviisnings Dage. Fra Ribe Amt 1903 s. 147-64*).
198. J. v. Abrahamson: *Om den Indbyrdes Underviisnings Fremgang i Danmark. 1-3*.

Noter til kapitel V

- Hovedrapport til Kongen. Kbh. 1824-26; Kgl. Res. 4/2-1826 (F. 1826 s. 27). De summariske ekstrakter blev herefter optaget i Coll. Tid. (se årg. 1827 s. 183-86).
199. Jfr. I. Hovedrapport s. V.
 200. Res. 9/12-1824 (F. 1824 s. 380-81). Kongen tilkendegiver sin tilfredshed med indb. underv.'s fremme i Aarhus Amt og på Falster.
 201. Den gengivne summariske ekstrakt findes i DK. 1. dep. H. 53. Diverse ujournaliserede Sager 1800-48.
 202. J. Abrahamson 4/4-1825 til Kongen (DK 1. dep. Reg. sag 144/1825).
 203. Kongen 19/4-1825 til Kanc. (Reg. sag 144/1825).
 204. Forestilling 18/5-1825; Kgl. Res. 4/6-1825 (DK 1. dep. Forestillinger 1825).
 205. Kanc. Plak. 14/6-1825 (Schou 1823-28 s. 251-52). Det nye Reglement for Seminarierne 19/10-1824 havde gjort indb. underv. til et hovedfag på seminarierne og havde fastsat, at hovedkarakteren ved afgangseksamen ikke kunne blive højere end karakteren i indb. underv. (Schou 1823-28 s. 153).
 206. Kanc. Cirk. 14/6-1825 til samtlige SD'er (F. 1825 s. 219-20).
 207. DK 1. dep. Brevsag 1356/1827.
 208. Kanc. Cirk. 3/4-1827 til biskopperne og 19/5-1827 til samtlige SD'er (F. 1827 s. 174-75 og s. 255-58).
 209. Abrahamsons 5. Hovedrapport, dateret 28/1-1828 (DK 1. dep. Reg. sag 34/1828).
 210. Abrahamson opgjorde sin brevkorrespondance i 1827 til 5425 breve udvekslet med 1163 personer.
 211. Kongen 2/2-1828 til Kanc. (34/1828).
 212. Kanc. Forestilling 20/2-1828. Kgl. Res. 23/2-1828, (Forestillinger 34/1828).
 213. Kanc. Cirk. 12/2-1828 (DK 1. dep. Brevbog 301/1828). Ekstrakt af SD'ernes svar findes som bilag til Forestilling 191/1828. Alle originalsvarene i Brevsag 301/1828.
 214. Se Kanc.'s interne papir (Reg. sag 34/1828).
 215. Kanc. Forestilling 24/10-1828; Kgl. Res. 25/11-1828 (Forestillinger 191/1828).
 216. Kanc. Cirk. 6/12-1828 til samtlige biskopper (F. 1828 s. 414-15); jfr. Kanc. Cirk. til samtlige SD'er og biskopper 9/12-1828 om, hvorvidt fortjente lærere øve den indb. underv. (Coll. Tid. 1828 s. 943-44).
 217. Se f.eks. ansættelsessagen vedr. Hornum-Fleskum og Hellum-Hindsted Herreders provsteembeder (DK 1. dep. Reg. sag 123-24/1832) og præsteembederne i Gunderup-Nøvling (Reg. sag 187/1832) og Ferslev-Dall-Volsted (Reg. sag 50/1832).
 218. En geistlig Embedsmand maj 1828 (DK 1. dep. Brevsag 2036/1828).
 219. Lassen og Abrahamson 30/5-1828 til Kongen (2036/1828).
 220. Kongen 3/6-1828 til Kanc.; Kanc.'s interne papir (Brevsag 2036/1828). Flere deputerede (Kjerulff, Monrad, Mikael Hansen og Moltke) erklærede sig enig med Ørsted. Men Stemann krævede rejsen udstrakt til hele landet, og Kanc.'s forestilling 2/7-1828 (Forestillinger 102/1828) fulgte ham. Kgl. Res. 2/7-1828; Kanc. 5/8-1828 til Wille og Abrahamson (Brevbog 2036/1828); Kanc. Cirk. 9/8-1828 til biskopperne (F. 1828 s. 296-98).
 221. Ørstedes udtalelse [aug.-sep. 1828]. Reg. sag 34/1828.
 222. Om benyttelse af sandbordet i skriveundervisningen se: Om den indbyrdes Underviisnings Væsen og Værd. II s. 63 ff.
 223. Willes niende Beretning til Kanc. (modtaget 19/2-1829). Findes ligesom det øvrige materiale vedr. Willes rejse i DK. 1. dep. H 31. Brevkoncepter og Indkomne Sager

- vedr. Student Willes Rejser den indb. Underv. ang. 1828-30.
224. Se en lang række af Willes indberetninger.
 225. Willes 20. beretning 15/10-1829.
 226. D. Faaborg 13/11-1829 til amtsprovst Lütken.
 227. Willes 15. beretning 29/6-1829; N.F. Basse 21/6-1829 til Kanc.
 228. H.J. Willes Forestilling til Kanc. 13/6-1830 (DK. 1. dep. Brevsag 1811/1830).
 229. J.K. Fester: ABC. Stave og Læsebog med Hensyn til indbyrdes Underviisning for de første Begyndere. En Hjælpebog for Mødre, som inden deres Børn kunne komme i Skole, ville lære dem at læse. Kbh. 1828.
 230. Willes 22. beretning 2/12-1829 (DK 1. dep. H 31).
 231. Sp. J. Smidth, Aastrup 26/1-1830 til provst Steenstrup; Falsters SD 5/2-1830 til Kanc.; jfr. lærer Fester 26/1-1830 til sp. (præsten havde godkendt, at læreren benyttede ABC'en).
 232. Kanc. 4/5-1830 til SD for Falster (1. dep. Brevbog 1017/1830).
 233. Amtmand G.A. Faye og amtsprovst P. Chr. Bendix 6/1-1829 til Kanc. (1. dep. H. 31). Seminarieforstanderen indberettede til Kanc., at Wille også havde foretaget andre afvigelser fra de approberede bestemmelser (jfr. Kanc. skr. 28/3-1829 til Sem. F. 1829 s. 142-45).
 234. H.J. Wille 13/6-1830 til Kanc. (Brevsag 1811/1830).
 235. Udkastet til Cirk. findes i samme sag som Willes hovedrapport (Brevsag 1811/1830); Kanc. Cirk. til samtlige SD'er 10/8-1830 (F. 1830 s. 258-60).
 236. Cirk. til SD'erne blev samme dato fulgt op af to andre Cirk. til biskopperne og seminarierne (F. 1830 s. 260-61).
 237. Både indberetningerne og store ekstrakter udarb. af Kanc. findes i samlepakken DK 1. dep. H. 32. Besvarelser af Cirkulærer den indbyrdes Underviisning ang. 1828-33.
 238. Joakim Larsen: 1818-1898 s. 35 ff; Høybye-Nielsen s. 61 ff. Selv Wille foreslog forandringer i tabellerne: H.J. Wille: Den indbyrdes Underviisnings Methodelære, eller Anviisning for Lærere til Udførelsen af »Bestemmelserne « for denne Methode. Kbh. 1838.
 239. Se anførte værk s. 46-59.
 240. P.H. Mønster: Skulde der virkelig hos os være gjort for Meget for den indbyrdes Underviisning? Et Spørgsmål til Forfatteren af Danmarks Krønike for 1828. Kbh. 1829; jfr. J.H. Bredsdorff's anm. af Holsteins bog i Dansk Litteratur-Tidende 1829 s. 561-69, s. 587-89.
 241. Maanedsskrift for Litteratur. VI 1831 s. 357-90; jfr. s. 177.
 242. Høybye-Nielsen s. 73 note 48; Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895 s. 336 note 1.
 243. I denne debat udtalte en del gejstlige sig kritisk om indbyrdes undervisning eller om den måde, hvorpå den blev praktiseret. Se f.eks. Børge Henrik Knap: Offentligt Regnskab i Anledning af den indbyrdes Underviisning, Odense 1832; N. Faber: Forsøg til et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark. Odense 1832; P.N. Frost: Bemærkninger over den indbyrdes Underviisningsmethode. Haderslev 1834, 2. udg. Ribe 1835.
 244. Første Hovedrapport. Kbh. 1824 s. VII; Anden Hovedrapport. Kbh. 1825 s. V.
 245. P.H. Mønster, J. Abrahamson 22/9-1821 til Tetens (Provstens Breve 1812-21).

Noter til kapitel V

Tetens fik endog ordre til at præsentere værket for arvingerne, hvis nogle af abonnenterne var afgået ved døden. En af provstiets præster, F. Schiønning i Aarestrup-Buderup-Gravlev, havde allerede så tidligt som i 1819 fået kendskab til metoden ved et ophold i København (DK. 1. dep. Reg. sag 754/1837. Schiønning's ansøgning om embede i Randers).

246. Kanc. Skr. 24/1-1824, 14/12-1824 og 5/7-1825 til SD (Provstens Breve 1822-32).
247. Tetens' Cirk. 27/9-1826 til præsterne (Sønderup. Liber Daticus 1826-1853). Om lærer Lyngbye jfr. Harry Christensen: Ni tværsnit af Nibes Historie. Nibe 1977.
248. SD skr. 12/3-1828 til Kanc. (1. dep. Brevsag 301/1828); jfr. SD's svar på Kanc. Cirk. 6/12-1828 (se Kanc.'s ekstrakt i DK 1. dep. H. 32. Besvarelser af Cirkulærer den indbyrdes Underviisning ang. 1828-33). Indb. underv. var da indført overalt i Fleskum H. og manglede kun i Nørholm Skole i Hornum H. samt i Gjerding og Korup skoler i Hellum H. og Hurup, Thisted og Rostrup skoler i Hindsted Herred.
249. Møde 1/6-1825 (Ferslev SK-Prot.). Da den nye lærer, seminarist S. Møller ansattes, blev metoden straks indført. (Møde 15/11-1826; Møde 7/6-1827. Ferslev SK-Prot.).
250. Indberetning som svar på Cirk. 6/12-1828 (DK 1. dep. H. 32).
251. Halvårlig indberetning 12/11-1826 (Ellidshøj SK-Prot.).
252. Sp. Ernst på SK's vegne til SD 20/5-1829; SD skr. 17/8-1829 til SK med Kanc.'s tilladelse 4/8-1829 til at nøjes med to skoler (Sønderup SK-Prot.).
253. Tetens' indberetning som svar på Kanc. Cirk. 27/9-1831 (DK 1. dep. H. 32).
254. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 3. Rk. I s. 500.
255. Møde 5/12-1833 (Ellidshøj SK-Prot.).
256. Møde 20/3-1831; lærer Niels Nielsen 23/3-1831 til SK (Ellidshøj SK-Prot.); jfr. s. 205.
257. Ex. + Møde 8/11-1833 (Aarestrup SK-Prot.); jfr. Aarestrup Skole. Skolejournal 1829-33. (Lokalhist. Arkiv. Ø. Hornum).
258. 1814 Bilag B § 3a.
259. 1814 Bilag B §§ 6-8.
260. Møde 7/1-1822 og 2/3-1823 (Ellidshøj SK-Prot.).
261. Se Dall Skoles dagbøger og Dagbog for Gunderup Skole.
262. Som eks. på, hvor slemt det kunne stå til, kan nævnes forholdene i Sønderup-Suldrup i 2. halvår 1817. Af Sønderups 33 børn, hvoraf 15 i 2. kl., »skrive ikkun 3 af begge Classer og 1 regne«. Blandt Suldrup Skoles 40 børn var de tilsvarende tal 7 og 2 (SD til SK 26/1-1818. Sønderup SK-Prot.).
263. Eksamen + Møde 16/4-1833 (Ferslev SK-Prot.).
264. Møde 20/9-1832; Eksamen 24/4-1837 (Ferslev SK-Prot.); jfr. præstens skr. 14/3-1837 (Ferslev. Skolesager 1812-1920).
265. Halvårlig indberetning 13/11-1817 (DK. G. 118 b).
266. Eksamen + Møde 5/4-1834 (Dall SK-Prot.). Læreren modtog også ros i andre tilfælde (Møde 22/11-1827, 8/11-1832, 10/4-1833, 28/10-1833, 25/10-1834, 13/4-1835, 26/10-1835. Dall SK-Prot.; jfr. præstens optegnelser ved skolebesøg i Dall. Dagbog 1826-35).
267. SD Cirk. til præsterne 10/11-1814 (Storvorde SK-Prot.).
268. Møde 5/12-1833 (Ellidshøj SK-Prot.).
269. J.C. Lindberg: Om Laugs-Tvangen i Kirken og Skolen (Nordisk Kirke-Tidende 4.

- årg. 1836 sp. 369–78; J.C. Lindberg: Nogle Bemærkninger om Skoletvangen og dens Ophævelse (smst. sp. 386–96); jfr. det af gårdmand Ole Kirk i Viborg Stænder fremsatte forslag om skoletvangens ophævelse (Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie Bd. I s. 504–05).
270. 1814 § 23.
 271. Jfr. f.eks. Kanc. Cirk. 8/1–1822 til samtlige SD'er (F. 1822 s. 3–4); Kanc. Cirk. 25/11–1826 (F. 1826 s. 394–95); Plak. 25/6–1828 (Schou 1823–28 s. 558–60). Kongen ønskede gym.underv. fremmet og gik ind for oprettelsen af en normalskole for gymnastikken i Kbh. Wille fik ordre til at holde øje med gymnastikken på sin rejse. Også i 1830'erne udsendte Kancelliet en del cirkulærer om gym.underv.
 272. Næsten alle de gennemgåede SK-Protokoller indeholder materiale til den her givne kortfattede behandling.
 273. Møde 23/8–1829 (Aarestrup SK-Prot.); Tetens' skr. 4/9–1829 (Ellidshøj SK-Prot.).
 274. Maanedsskrift for Litteratur VII, 1832 s. 423.
 275. Forholdene på Gudumlund Fabriksskole udgjorde en undtagelse. Her blev gymnastik allerede indført i 1806, og læreren havde aflagt prøve i gymnastikkens teori og praksis (Penia 1. årg. 1806 s. 170–71; 5. årg. 1810 s. 60).
 276. Kanc. 11/11–1834 til SD (Provstens Breve 187/1834). Se endvidere en lang række skr. i provstearkivet 1834.
 277. Fogh 20/5–1836 til Kanc. (Provstens Kopibog 83/1836); SD 18/5–1836 til Kanc. (smst. 82/1836); SD 27/5–1836 til Kanc. (smst. 85/1836); Kanc. 25/10–1836 til SD (Provstens Breve 199/1836); Schjønnning 12/11–1836 til SD (smst 208/1836).
 278. Jfr. Møde 29/4–1835 (Sønderup SK-Prot.).
 279. Kanc. Cirk. til samtlige SD'er 14/1–1834, jfr. Kanc. Cirk. 9/2–1836; om koleraen se kapitel XIII, 2 b.
 280. Se lærerens instruks (1814 Bilag A); SD Cirk. til samtlige SK'er i amtsprovstiet 5/8–1816 (Ferslev SK-Prot.).
 281. Halvårlig indberetning 3/1–1835 (Ellidshøj SK-Prot.). Baggrunden for udtalelsen var, at pastoratet var vant til lidt af hvert med hensyn til lærerforsømmelighed. (Møde 4/1–1829. Svenstrup SK-Prot; jfr. V, 8c).
 282. Eksemplerne er hentet fra Dall Skoles dagbøger.
 283. DK 1. dep. Brevsag 4015/1843.
 284. Jfr. kap. XIV.
 285. SD til pastor Gjerløff 9/1–1834 (Ferslev. Skolesager 1812–1920).
 286. Provstens Breve 58/1836, 69/1836; Provstens Kopibog 45/1836, 54/1836.
 287. 1814 §§ 62–64; Reskr. 1/8–1817 ang. fundatser for Hjælpekasserne for Skolelærere (F. 1817 s. 286–91).
 288. Sp. Schjønnning 18/7–1837 til SD (Provstens Breve 138a/1837).
 289. Møde 22/6–1823 (Aarestrup SK-Prot.).
 290. Møde 31/3–1822 (Svenstrup SK-Prot.).
 291. Sagens akter findes i DK. 1. dep. Brevsag 2403–04/1841; Ferslev SK-Prot. 1840–41 + indlagte breve i Prot. Afgørelsen betød, at enkesædet aldrig blev opført. (Ferslev-Dall-Volsted. Sognerådets Forhandlingsprotokol 1869–75. Møde 25/2–1871).
 292. SD 5/9–1839 og 16/8–1841 til sp. Thomsen (Gunderup. Skolesager 1833–55).
 293. Kanc. 25/3–1837 til SD (Provstens Breve 67/1837).
 294. En del måtte dog have hjælp fra fattigvæsenet. Udover lærer Bechs børn (se

Noter til kapitel V

- Aarestrup FK-Prot. Møde 20/12–1840) fik bl.a. degneerkerne i Ferslev og Ellidshøj fattigunderstøttelse (Ab Amt. Sogned. fattigregnsk. Ferslev 1824 og Ellidshøj 1809.); jfr. også Ellidshøj fattigregnsk. 1834 (lærerenke fik 2 rbd. af fattigvæsenet til hendes barns ligkiste).
295. Provst Spleth, Barmer 30/3–1835 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 2006/1835).
 296. Øllgaard 3/7–1835 til Kanc. (2006/1835).
 297. Kanc. 21/7–1835 til SD og biskoppen. (F. 1835 s. 255).
 298. Lærer Niels Nielsen 4/7–1833 til SD; SK til SD 23/7–1833 (Provstens Breve 131 og 140/1833); SD til SK 6/8–1833 (Provstens Kopibog 296/1833). Læreren blev ikke fritaget for pensionen.
 299. Møde 16/3–1832, jfr. 13/5–1833 (Sønderup SK-Prot.). Kommandovejene i sagen indtil aug. 1834 er gengivet i tabel 4 s. 73.
 300. Møde 15/2–1833.
 301. Udskrift af Hornum-Fleskum Herreders Politiprotokol 19/3–1833 (DK. 1. dep. Brevsag 2028/1834); herredsfoged Lyngø 4/4–1833 til amtmanden (Provstens Breve 218/1837).
 302. Jfr. Almindelig borgerlig Straffelov 10/2–1866 §§ 43–46 (Love og Anordninger 1866 s. 66–67).
 303. SD 29/3–1833 til amtmanden (Brevsag 2028/1834); SD 6/4–1833 til SK (Sønderup SK-Prot.).
 304. Degnen i Sønderup Jens Hansen var ikke nogen fremragende lærer.
 305. Møde 13/5–1833 (SK-Prot.). Udskrift af Prot. indsendtes 14/5–1833 til SD (Provstens Breve 218/1837).
 306. Øllgaard 21/7–1833 til SD (2028/1834).
 307. Hougaard 16/6–1833 til proprietær Conradsen; Conradsen 20/6–1833 til Ernst. Conradsen udtrykte her håbet om, at præsten måtte være stærk nok til at modstå »de Ubehageligheder, som denne Person kunde forvolde Dem.« (2028/1834).
 308. Præstens attest dateret 21/6–1833 (afskrift indsendt af Ernst til Øllgaard 25/8–1833). 2028/1834.
 309. Ernst 18/8–1833 til SD (2028/1834).
 310. Øllgaard 25/4–1834 til Kanc. (2028/1834).
 311. Ernst og skolepatron Kierulf 6/4–1834 til SD (2028/1834).
 312. Jens Hougaard fremførte i sin forklaring 17/6–1834, at han uden egen skyld var blevet overfaldet af en beskænket mand (2028/1834). Senere lod Hougaard optage tingsvidne herpå (se Hougaards ansøgning 23/9–1834 til kongen om at blive genansat. DK. 1. dep. Brevsag 210/1835).
 313. Kanc. 26/7–1834 til SD og biskoppen (Brevbog 2028/1834).
 314. Om disse problemer se: Møde 14/8 og 8/9–1834 (Sønderup SK-Prot.) og en række breve i Provstens Brevsag 218/1837. Hougaard forsøgte også at lægge sag an mod SK, men amtet nægtede ham fri proces. (se Nibe Byfoged. Journal for By og Herreder 1277/1834).
 315. J. Ernst 30/10–1834 til amtm. Castenschiold (Ab. Amt. Fattigvæsen 2694/1834); amtm. 6/11–1834 til Ernst (Ab. Amt. Kopibog 1397/1834 Litra C).
 316. Kierulf, Torstedlund 8/10–1834 til SD; Ernst 15/10–1834 til SD (Provstens Breve 218/1837); SD 22/10–1834 til Kanc. (Brevsag 210/1835).
 317. Hougaard 28/10–1834; Øllgaard 13/11–1834 til Kanc. (210/1835); Øllgaard

- 13/11–1834 til SD (Provstens Breve 218/1837); Øllgaard 4/1–1835 til Kanc. (210/1835).
318. Ernst 16/6–1834 til Fogh (Provstens Breve 218/1837).
319. Ab. Amt. Forligelseskommissionsprotokol for Hornum-Fleskum og Kær Herrer 1820–42. Møde 6/9–1834. Forlig kunne ikke opnås mellem parterne.
320. Hougaard 14/9–1834 til Kanc. (210/1835).
321. SD 22/10–1834 til Kanc.; Øllgaard 4/1–1835 til Kanc. (Brevsag 210/1835).
322. DK. 1. dep. Registrantsag 24/1835. I sept. 1834 var Ernst blevet indstillet som nr. 2 til embedet i Tersløse-Skellebjerg (Reg.sag. 503/1834). I de to ansættelses-sager anbefales Ernst af provst Fogh som »en duelig Lærer i Kirken og nidkær Tilsynsmand i Skolen,« og for hans værdige forhold. Øllgaard anbefaler ham for »Duelighed, Troskab og Iver i Embedsførelse samt retsindig Tænkemaade og ulastelig Vandel«. Som moment i sagerne anføres, at Sønderup Kald er et »meget ringe Hedekald«. Derimod anføres præstens vanskeligheder med lærer Hougaard ikke.
323. Ernst 11/2–1834 til SD (Provstens Breve 40/1835); jfr. kap. III s. 66.
324. G. Høst 19/1–1836 til SD; SK 19/1–1836 til SD; SD 27/1–1836 til Kanc.; Øllgaard 4/8–1836 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 2407/1836); Kanc. 3/9–1836 til SD og biskoppen (Brevbog 2407/1836).
325. Aalborg Amt. Indkomne Sager til SD's Journal 126/1841
326. Kanc.skr. 14/11–1837 til SD (Provstens Breve 218/1837), Møde 8/2–1839 (SK-Prot.).
327. Udskriften findes i DK. 1. dep. Brevsag 1395–96/1843.
328. Ovenstående fremstilling bygger på en lang række mødereferater og aktstykker ført ind i Ellidshøj SK-Prot. 1828 ff. (se især 1831).
329. Møde 1/2–1831; Bøggilds erklæring 27/4–1831.
330. Se A.C. Nielsens uddrag af skolejournalen (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 3. Rk. I s. 502).
331. Se præstens udtalelse herom i SK-Prot. (under dec. 1833).
332. SD skr. 6/3–1834 med lærerens påskrift 26/3–1834 om at han har afskrevet skr. (Provstens Breve 62/1834). Skr. er endvidere af præsten ført ind i SK-Prot.
333. Striden var foreløbig bilagt med SD's afgørelse 6/3–1834. I sin indberetning 3/1–1835 kunne præsten konstatere, at alt gik fredeligt mellem læreren og beboerne. Men problemerne fortsatte. F.eks. klagede læreren i 1837 først over, at han havde 1/4 års løn til gode helt tilbage til ansættelsestidspunktet (SK-Prot.) og derefter over, at distriktet ikke ville betale en kakkellovn (Provstens Breve 231/1837). Til gengæld blev læreren tilholdt at passe sine timer (Møde 3/10–1837. SK-Prot.).
334. Om klagerne og deres behandling i kommission og direktion se Ellidshøj. Regnskabsprot. for Skolekassen 1838–66; Præstens udskrift af SK-Prot. (DK. 1. dep. Brevsag 1395–96/1843). Læreren blev i 1840 idømt en mulkt på 5 rbd. til amtsens fattigkasse, da han havde beskyldt skolepatronen J. Hjorth, Annerup, for kassebedrageri (Bøggild 25/3–1840 til Amtmand Bluhme. Aalborg Amt. Skolevæsen Sag 3150/1839).
335. Møde 20/5–1840 (se præstens udskrift). Mødet var arrangeret for at behandle adskillelsen mellem skole- og fattighuset.
336. Niels Nielsen 15/5–1840 til SD (præstens udskrift); Niels Nielsen 27/2–1841 til SD

Noter til kapitel V

- (DK. 1. dep. Brevsag 1395–96/1843).
337. SD 17/3–1841 til SK (præstens udskrift).
 338. SK 29/3–1841 til SD (1395–96/1843).
 339. Niels Nielsen 31/12–1840 til Kanc. (1395–96/1843).
 340. Udskrift af provsterettens protokol dateret 29/9–1841, som også indeholder en del skr. i forbindelse med provsterettens nedsættelse, findes i brev-sag 1395–96/1843.
 341. Frd. 5/12–1806 (Schou 1804–08 s. 619–20). Frd. udstedtes samme dag som frd. om amtsprovsternes beskikkelse, hvorved der pålagdes provsterne en forøget arbejdsbyrde inden for skolevæsenet.
 342. Om de gejstlige retter se Frd. 5/12–1806; Kanc. Prom. 30/9–1807 (F. 1807–08 s. 237–38); Kanc. Prom. 7/6–1808 (F. 1808–09 s. 92–94); Kanc skr. 8/12–1821 (F. 1821 s. 360–61); Jens Møller: Haandbog for Præster. 3. udg. I s. 159–62.
 343. Den normale tingsprotokol kunne dog også anvendes (Kanc. Skr. 7/6–1808).
 344. Medens præstens embedspligter inden for skolevæsenet absolut hørte under den gejstlige jurisdiktion, var der mere tvivl om hans funktioner inden for fattigvæsenet. Jens Møller mener dog i Haandbog for Præster. 3. udg. I s. 164–65, at disse funktioner også er underlagt gejstlig ret.
 345. Kanc. Prom. 10/12–1808 ang. at degne og skoleholdere sorterer under den gejstlige øvrighed (F. 1808–09 s. 249).
 346. Se DK. 1. dep. Brevsag 2742/1823; Kanc. skr. 25/10–1823 (F. 1823 s. 339–40); Kanc. skr. 23/12–1828 (F. 1828 s. 450–51).
 347. Se udskriften af retsprotokollen.
 348. Jfr. s. 155.
 349. Afhøring af sp. Bøggild 8/9–1841; om præstens attester jfr. s. 147.
 350. Øllgaard 10/3–1843 til Kanc. (Brevsag 1395–96/1843).
 351. SD 21/2–1843 til Kanc. (smst.).
 352. Øllgaard 9/8–1841 til Fogh (cand.teol. N.V.B. Albrechtsen ifølge Kanc. skr. 5/8 udnævnt til pers. kap. i Ellidshøj-Svenstrup). Provstens Breve 131/1841. Pastor Bøggild gik først af som sp. i 1856 87 år gammel. Ansættelsen af kapellan havde ikke direkte forbindelse til provsteretssagen. Bøggild var allerede ved Kanc. skr. 19/11–1840 blevet bevilget 150 rbd. til en pers. kap. (Øllgaard 24/11–1840 til Fogh. Provstens Breve 213/1840). Niels Nielsen fortsatte som lærer ved Ellidshøj Skole indtil 1857 (Th. Johansen: Af Hornum Herreds Degnes Saga til 1814 m.m. Fra Himmerland og Kjær Herred 1944 s. 230).
 353. Kanc. henlagde sagen (skr. 6/4–1843 til SD og biskoppen. Brevbog 1395–96/1843).
 354. Møde 22/1-1840 (Aaerstrup SK-Prot.). Præsten tilstillede 2/2-1840 kæmner Wulff en genpart af forhandlingerne.
 355. Aalborg Amt. Indkomne Sager til SD's Journal 16/1840.
 356. Wulff 6/2-1840 til Fogh (DK. 1. dep. Brevsag 1307/1840).
 357. Wegener 18/1-1841 til amtmand Bluhme (DK. 1. dep. Brevsag 5320/1840).
 358. Øllgaard 14/8-1840 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 4274/1840); Øllgaard 3/11-1840 til Kanc. (Brevsag 5320/1840).
 359. Provst Fogh 10/2-1840 til amtmand Bluhme (Indkomne Sager til SD's Journal 16/1840); SD 11/2-1840 til Kanc. (Brevsag 1307/1840); SD 22/1-1841 til Kanc. (Brevsag 633/1841).
 360. Kanc. 9/4-1840 til SD (Brevbog 1307/1840); Kanc. 8/10-1840 til Øllgaard (Brevbog

- 1840); Kanc. 16/2-1841 til Øllgaard (Brevbog 633/1841).
361. Den fgl. redegørelse bygger på præstens udskrift af forhandlingsprotokollen. (DK 1. dep. Brevsag 3150-51/1841). Aarestrup SK-Prot. 1841 ff. synes ikke bevaret.
362. Møde 2/3-1841 (præstens afskrift).
363. Denne udtalelse bekræftes både af præsten og forvalter Wegener.
364. Lærer Larsen 4/3-1841 til SD; 14 beboeres udtalelse 25/3-1841 (Brevsag 3150-51/1841).
365. Wegener 30/3-1841 til SD (3050-51/1841).
366. SD 12/4-1841 til Kanc. (smst.).
367. Øllgaard 21/6-1841 til Kanc. (smst.); Kanc. 27/7-1841 til SD og biskoppen (Brevbog 3050-51/1841). Præst og lærer måtte samarbejde i lang tid efter diligencestriden. Gjerløff var sognepræst indtil sin død i 1851 og Peder Larsen var lærer i Gravlev helt indtil 1869. (Th. Johansen i Fra Himmerland og Kjær Herred 1944 s. 251).
368. Således måtte han i to perioder have vikar (se s. 67).
369. Gjerløff havde i 1837 bl.a. forladt Ferslev-Dall-Volsted p.g.a. en strid med sognefogden og en gårdmand i Volsted (se DK 1. dep. Registrantsag 774/1837 samt ansættelsessagen til Aarestrup pastorat. Reg.sag 825/1838). I Aarestrup kom han straks i strid med forgænger, pastor Schiønning, om aflønningssummen for præstegården (mange akter herom i provstearkivet 1838-39), jfr. Vækkelsesernes Frembrud i Danmark. Bd. VI s. 40-41.
370. Se således sem. forstander G.P. Brammer, Snedsted 9/2-1837 til lærer P.M. Jørgensen (RA. Konrad Jørgensens Privatarkiv nr. 5740 Pk. 1).
371. Joakim Larsen: Sjællands Stifts Skolemøder 1844-94 med et Par Ord om de første Foreninger og Møder af danske Lærere. Kbh. 1894. I 1841 oprettedes der en samlet forening for hele landet, men den fik ikke særlig stor betydning (se Joakim Larsen s. 8-9).
372. Egeria. Fjerdingssaarskrift for Opdragelses- og Underviisningsvæsenet i Danmark og Norge 1804-08; Ny Egeria 1827; Magazin for Skolevæsenet 1820-21; Maanedstidende for Skolelærere og Opdragere 1821-23.
373. Der er en karakteristisk forskel mellem lærernes og præsternes betegnelse af hinanden. Medens læreren altid i skrivelser benævner præsten for »Hr.« og »Deres Højærværdighed«, skriver præsten kun »lærer« eller blot efternavnet. Amtsprovst Tetens' indberetninger om lærerne i 1815 er et godt eksempel herpå: Kun én lærer tituleredes »Hr.«, nemlig Poul Mørch, Fjellerad Skole, men denne var cand. teol. og kapellan hos provsten. (DK. 1. dep. Brevsag 109/1818).
Om lærernes og præsternes tiltaleformer jfr.: En Samtale i Himlen mellem en forhen afdød Amtsprovst og en nylig bortdød Skolelærer, hørt af en afdød Præst sammesteds og en døende Skolelærer paa Jorden (Maanedskrift og Repertorium. 7. årg. 1845/46 s. 186-90).
374. N. Blicher: Foreslag til det Danske Landsbye-Skolevæsens Forbedring. Aarhus 1801 s. 29 ff.
375. Jfr. ovenfor s. 98 ff.
376. Maanedskrift og Repertorium 1. årg. 1840 s. 31.
377. Se f.eks. skolelærer Lassen, Melby ved Fr.værk.: Frimodige Yttringer om Almue-skolelærernes Stilling, Vilkaar etc. etc. (Tidsskrift for Almueskolevæsenet 3. årg.

Noter til kapitel V

- 1836 s. 211 f.); En Skolelærer: Noget om Landsbylærernes Stilling og Kaar (Maanedskrift og Repertorium. 1. årg. 1840 s. 28).
378. Red.: Nogle Bemærkninger om Skolelærerstandens ringe Agtelse (Tidsskrift for Almueskolevæsenet 1. årg. 1834 s. 384-90).
379. Tidsskrift for Almueskolevæsenet 3. årg. 1836 s. 212 f.
380. En Beretning om Skolelærerconferencens Stiftelse for Aarhus og Omegn, og sammes 1ste Afholdelse (Maanedskrift og Repertorium 1. årg. 1840 s. 347-50). De to vinderbesvarelser er trykt i Maanedskr. og Repert. 1. årg. 1840 s. 350-67, 369-74 og i Dansk Folkeblad 5. årg. 1840 s. 121-24.
381. Maanedskr. og Repert. 1. årg. 1840 s. 357 ff.
382. µ: Viser præsten altid Skolelæreren tilbørlig Agtelse? (Maanedskr. og Repert. 2. årg. 1840/41 s. 32-37).
383. C.L. Børresen: Om Landsbyskolelærernes Kaar og Stilling (Maanedskr. og Repert. 2. årg. 1840/41 s. 81-84).
384. Se redaktionel bemærkning: Maanedskrift og Repertorium 2. årg. 1840/41 s. 264.
385. Skolelærer Gleeurup: Noget Mere om Landsbyskolelærernes Kaar og Stilling (Maanedskr. og Repert. 2. årg. 1840/41 s. 193-219). Gleeurup blev senere medlem af Folketinget (se Erslew. Supp. I s. 568 ff.).
386. C.A.S. Schou: Tvende Epistler til Herr Pastor Børresen i Næsby, som Gjensvar paa hans Optræden imod Almueskolelærerne. Kbh. 1841 s. 1-39; Schou havde også tidligere deltaget i debatten – se ovenfor s. 103.
387. Se således L. Børresen: Svar paa Hr. Gleeurups Meddelelse i Februarhefterne (Maanedskr. og Repert. 2. årg. 1840/41 s. 241-51); Gjensvar til Hr. Pastor Børresen fra Skolelærer Gleeurup (smst. 2. årg. 1840/41 s. 447-53, s. 469-78; 3. årg. 1841/42 s. 86-89); C.L. Børresen: Erklæring (smst. 2. årg. 1840/41 s. 560-62).
388. C.L. Børresen: Nogle Bemærkninger om Præstens Forhold til Communen og dens Skolelærere (For Kirken og Skolen 1. H. 1841 s. 19-25).
389. I Tidsskr. for Almueskolevæsenet og Maanedskr. og Repert. orienteredes læserne ofte om forholdene i de tyske konferencer. Se f.eks. Johan Staark: Breve over Skolelærer-Conferentsers velsignelsesrige Indflydelse paa Skole- og Kirke-Livet og paa det statsborgerlige Vel (Tidsskr. for Almue-skolevæsenet. 1. årg. 1834 s. 165-92, s. 227-35).
390. P.O. Boisen: Methodelære for Almue-Underviisningen. Kbh. 1834 s. 15 ff.; N. Faber: Om Læseselskabets Oprettelse blandt Skolelærere (Tidsskr. for Almueskolevæsenet 1. årg. 1834 s. 301-05). Biskop Faber bidrog til at arrangementerne fik et mere kirkeligt præg (se Maanedskr. og Repert. 2. årg. 1840/41 s. 542-44).
391. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 s. 74-76.
392. Fred. Frølund: Et Par Ord om Skolelærer-Foreninger eller Skoleconferentser (Maanedskr. og Repert. 1. årg. 1840 s. 105-15).
393. Flere Medlemmer af Conferentsen for Aarhus og Omegn: Nogle Ord i Anledning af Hr. Pastor Børresens Artikel om »Præstens Forhold til Communen og dens Skolelærere« (Maanedskr. og Repert. 2. årg. 1840/41 s. 289-97). Bag pseudonymet: »Flere Medlemmer...« stod skolelærer J.C. Smidt, Vitten og institutbestyrer Kraiberg, Aarhus (smst. 3. årg. 1841/42 s. 42-43).
394. Flere Medlemmer...: Endnu nogle Yttringer i Anledning af Pastor Børresens Artikel i »For Kirken og Skolen«. (Maanedskr. og Repert. 2. årg. 1840/41 s. 555-60).

395. C.L. Børresen: Om Skolelærer-Foreninger (Maanedskr. og Repert. 3. årg. 1841/42 s. 1-10); J.C. Schmidt, Kraiberg: Erklæring og Opfordring (smst. s. 42-43); L. Børresen: Opfordring (smst. s. 74-75); H. Schneekloth: Bemærkning og Opfordring (smst. s. 89-90); C.L. Børresen: Svar til Hr. Schneekloth (smst. s. 119-20); J.C. Schmidt, Kraiberg: Endnu nogle Ord til Hr. Pastor Børresen (smst. s. 129-32); Bering: Erklæring i den børresenske Sag (Conferentsblad. Udg. af Skolelærerforen. for Aarhus og Omegn 1841 s. 88-90); [11 lærere]: Et Par Ord i Anledning af Hans Velærværdighed Hr. Pastor Børresens Angreb på Danmarks Skolelærere (Conferentsblad 1841 s. 110-12).
396. Det følgende bygger på Th. Johansen: Gregers Martin Bech (Fra Himmerland og Kjær Herred 1927-29 s. 362-74) og A. Pontoppidan Thyssen i Vækkelsernes Frembrud i Danmark. IV s. 36 ff.
397. Jfr. Egon Kristiansen: Snedsted Seminariums kirkelige og folkelige betydning på egnen (Historisk Årbog for Thy og Mors og V. Han Herred 1978 s. 69-107).
398. Sp. Fangel havde forståelse for lærer Bechs store kvalifikationer (se Alfred Hey: Christen Christensen Møller. Kbh. 1891 s. 17 ff.).
399. Om møderne i Sørup Skole jfr. Møde 28/7-1831 (Aarestrup SK-Prot.).
400. Se averteringen af læseforeningens møde 1/6-1841, underskrevet af lærer Bech. (Aalborg Stiftstidende 11/5-1841).
401. Bechs udtalelse 1/8-1841 (Aalborg Lokalhistorisk Arkiv. Gregers M. Bechs Personarkiv).
402. Se Aalborg Stiftstidende 2/3-1841, 8/5-1841 og 22/7-1841; Conferentsblad 1841 s. 17, s. 80, s. 124-25.
403. Aalborg Stiftstid. 6/4-1841; Læseforeningen omtales ikke senere i Conferentsblad 1841-43.

Noter til kapitel VI (Præsten og skolen 1814-1841) side 223-27.

1. Om Pastorseminariet og mulighederne for at slippe for at følge dets øvelser se Kgl. Reskr. 13/1-1809 og Gejstlige Reskripter 3. Udg. Bd. I s. 64-65.
2. Sp. H.J.N. Thomsen, Gunderup-Nøvling (Aalborg Katedralskole), Georg Høst, Sønderup-Suldrup (Roskilde Katedralskole), F.A. Hansen, Ø. Hornum (Randers lærde Skole) og C.A. Mølmark (Herlufsholm lærde Skole), C.C.H. Gjerløff, Ferslev senere Aarestrup (andenlærer Snedsted). Wibergs Præstehistorie; C.G. Koefoed: Alfabetisk Fortegnelse over de danske lærde Statsskole Lærerpersonele siden 1818. Rønne 1906.
3. Se f.eks. annoncer i Aalborg Stiftstidende 14/4-1836 og 27/8-1836.
4. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Kirkeret. Kbh. 1836.

Noter til kapitel VII

Noter til kapitel VII (Præsten og fattigadministrationen i det 18. århundrede) side 231-38.

1. Schou 1699–1730 s. 210–32.
2. D.L. 2–19–15,16.
3. Johannes Pedersen i Den danske Kirkes Historie Bd. V s. 191. Om det 18. årh.'s fattigvæsen se Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling s. 3–41.
4. Bestemmelserne ang. overtilsynet ændredes senere ved Reskr. 5/2–1734 (F. 1730–39 s. 161–65) og Reskr. 6/11–1739 (smst. s. 753–75).
5. Reskr. 5/2–1734.
6. Flere eksempler hos Harald Jørgensen s. 14.
7. Se f.eks. Harald Sørensen: Af »Todberg Sogns Fattig Casse Protocoll« (Historisk Aarbog for Randers Amt, 52, 1958 s. 62–76); J. Nissen: Om Fattigvæsenet i Brørup og Lindknud Sogne i det 18. Aarhundrede (Fra Ribe Amt 1905 s. 153–64).
8. Reskr. 5/10–1771 ang. Fattige og Betlere i Fyen og Langeland (F. 1660–70. Tillæg 1600–1800 s. 217–23); jfr. Lotte Dombernowsky: Administrationen af fynske grevskaber og baronier 1671–1849.
9. Kgl. Resol. 19/10–1787 (DK. Sjællandske Tegnelser 827/1787).
10. Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Aarhus 1968 s. 264 ff.
11. Indberetningsmaterialet var grundlag for kommissionens sekretær J.H. Bärens udgivne statistiske arbejde: Efterretning om Fattigvæsenets Tilstand i Danmark. Kbh. 1790.
12. Hans Chr. Johansen kalder det i Dansk socialhistorie IV. Kbh. 1979 s. 291 for kommissionens samlede forestilling, men det fremgår af J.H. Bärens skr. 15/1–1792 til kommissionsmedlem Carl Wendt, at det er en renskrift af en koncept, hvorom der stadig forhandlede om ændringer (både udkastet og Bärens' skr. findes i DK. Kommissionen ang. Fattigvæsenets bedre Indretning 1787–95).
13. Andre dele af den lange forestilling er behandlet af Hans Chr. Johansen i Dansk socialhistorie IV, s. 290–95.
14. Om ekstraskatten se Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator.
15. Plan for fattigvæsenets indretning og bestyrelse på landet i Sjælland 15/6–1802 § 1 [fremtidig betegnet 1802 plus §-angivelse]. Schou 1800–03 s. 453–69; Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet i Danmark 5/7–1803 § 1 [fremtidig betegnet 1803 plus §-angivelse]. Schou 1800–03 s. 663–81.
16. Forestilling 10/12–1790 (DK. Forestillinger 1. kvartal 1791 s. 222–26). Kommissionens forslag udmøntedes i Frd. 9/3–1792 om fattigvæsenets indretning og bestyrelse i Kbh. (Schou 1789–92 s. 327 ff.), der efter yderligere forhandlinger blev til kgl. approberet plan for fattigvæsenet i Kbh. 1/7–1799 (Schou 1797–99 s. 482 ff.).
17. Om disse forhandlinger se DK 2. dep. J. 11. Bilag til plan af 15/6–1802 til fattigvæsenets prov. indretning og bestyrelse på landet i Sjælland; Harald Jørgensen s. 27–37.
18. DK. 2.dep. Forestillinger 1802 s. 533–41.
19. Eiler Hammonds plan sept. 1801 + en række gejstliges udtalelse beror sammen

Noter til kapitel VII og VIII

- med P.C. Stemanns: Forsøg til et Forslag til nogle foreløbige Foranstaltninger til Fattigvæsenets bedre Indretning paa Landet 5/5–1802 i DK 2.dep. J.11.
20. Kanc. Forestilling 21/5–1802 med Kgl. Resol. 28/5–1802 (DK 2.dep. Forestillinger 1802 s. 533–41). Se ændringen af § 2.
 21. 1803 § 2. Om ændringerne se i øvrigt nedenfor s. 245 ff.
 22. Kanc. Forestilling (udat.) DK. 2.dep. Forestillinger 110/1803.

Noter til kapitel VIII (Formelle strukturer) side 239-58.

1. 1803 §§ 1–2.
2. Plak. 2/9–1808 (Resol. 25/8). Schou 1808–11 s. 102.
3. Se Kanc. Prom. 28/1–1809 til Fyns stiftamt. (F. 1808–09 s. 302–03); Kanc. Prom. 22/12–1812 til Kbh.'s FD (F. 1812 s. 361–62).
4. Kanc. skr. 11/7–1820 til amtm. Svendborg (F. 1820 s. 333).
5. Niels Rasmussen Søkilde: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn. Kbh. 1870 s. 122.
6. Nørholm FK-Prot.; Aalborg Amtsarkiv. Sognedistrikternes fattigregnskaber 1804–41 (fremtidig forkortet: Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk.).
7. Se sp. O. Chr. Foghs redegørelse 3/1–1828 i Storvorde FK-Prot.; jfr. herom nedenfor s. 295.
8. Kanc. Forestilling med kgl. Resol. 5/4–1826 (Coll.Tid. 1826 s. 376–77).
9. Ab.Amt. Fattigdirektionens forhandlingsprotokol 1804–37 (fork. FD-Prot.). Møde 1/5–1804.
10. Kanc. skr. 9/3–1805 (FD-Prot. Møde 12/6–1805).
11. Møde 13/1–1834 (Romdrup FK-Prot.); provst Fogh indsendte referat af mødet til FD 14/1–1834 (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 196); sp. Gjerløff, Aarestrup 7/1–1840 til amtm. Bluhme (Ab.Amt. Fattigvæsen 3094/1839).
12. Møde 12/10–1839 (Romdrup FK-Prot.); FK til Kanc. 17/10–1839 (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog skr. 735); Ab.Amt. 14/11–1839 med Kanc.'s afvisning 12/11 af adskillelse mellem Romdrups og Klarups fattigvæsen (Smst. skr. 741).
13. Se herom Coll.Tid. 1826 s. 376.
14. 1803 § 30. Under forhandlingerne om fattigreglementets tilblivelse foreslog flere at nøjes med et eller to årlig møder og overlade den øvrige administration af fattigvæsenet til præsten (2.dep. J.11. og J.13a).
15. DK 2.dep. Forestillinger 110/1803 (bemærkninger til § 30); jfr. en række betænkninger i DK 2.dep. J.13a. Bilag til Reglement 5/7–1803 for fattigvæsenets prov. indretning og bestyrelse.
Kanc. måtte allerede i 1802 give praktiske løsninger på problemet. Se f.eks. Kanc. Prom. 11/9–1802, 25/9–1802 og 23/10–1802 (F. 1801–02 s. 724–25, 742–43, 786–87).
16. Fyns Stiftsøvrighed 19/12–1802 til Kanc. (DK. 2.dep. J.13a).
17. 1803 § 34.
18. Aarestrup FK-Prot. Møde 25/3–1830; 25/3–1831; 15/3–1832; 27/2–1833; 14/3–1834; 7/4–1835; 15/3–1836; 10/2–1837.

Noter til kapitel VIII

19. Mou FK-Prot. Møde 6/9–1831; jfr. Møde 23/10–1832. De tidligere mødetidspunkter skyldtes, at fattiggassen var tom, og at der straks måtte finde ligning sted.
20. Romdrup FK-Prot. Møde 4/1–1812 (indkaldt af provst Tetens, Gunderup i skr. til forvalter Kierulf 31/12–1811); Storvorde FK-Prot. Møde 7/12–1824 (sp. Fogh, Romdrup, mødt); Sønderup FK-Prot. Møde 27/8–1835 (sp. Brorson, Veggerby, mødt); jfr. Aarestrup FK-Prot. Møde 5/1–1804 (mødet ledet af politimesteren og næststørste lodsejer). Jfr. s. 63 ff.
21. F.eks. er Møde 18/2–1824 ikke omtalt i Nørholm FK-Prot. Mødet er omtalt i sp. Slettings og E. Agiers (repræsentant for St. Restrup) skr. 20/2–1824 til amtm. Moltke (Ab.Amt. Fattigvæsen 1824).
22. Jfr. Aarestrup FK-Prot. Møde 28/1–1805; Romdrup FK-Prot. Møde i sept. 1806 afløst, Møde 11/12–1812.
23. Veggerby FK-Prot. Møde 6/6–1811 + en række senere eksempler.
24. Det største antal møder i et enkelt år afholdtes i Storvorde-Sejlfod 1805 (8), det næststørste sammested 1806 (6). Årsagen til de mange møder var, at flertallet af beboerne nægtede at yde fattigbidraget (Storvorde FK-Prot.).
25. 1802 § 30.
26. J.N. Winding til amtm. J. Benzon, Randers. (DK 2.dep. J.13a).
27. Pentz og Studsgaard 22/11–1802 til Kanc. Amtmanden E. Blom i Hjørring anså indkvarteringsproblemerne for bagateller (skr. 22/1–1803 til Kanc.) DK 2.dep. J. 13a.
28. DK 2.dep. Forestillinger 110/1803 (bemærkninger til § 30).
29. 1803 § 30.
30. Møderne 12/12–1803 indtil 2/10–1805 inkl. i Fjellerad Skole; en lang række møder fra 25/4–1828 ff. i Gunderup Skole (Gunderup FK-Prot.); Møde 20/4–1820, 6/12–1825 og en række senere eksempler i Sønderup Skole (Sønderup FK-Prot.).
31. Se de pågældende FK-Prot.'er.
32. Møde 9/12–1828 (Sønderup FK-Prot.).
33. Møde 14/9–1809 (Veggerby FK-Prot.).
34. Møderne holdtes indtil 1816 i Kirketerp Præstegård, fra 1817 og de følgende år på Lundbæk (Veggerby FK-Prot.).
35. Stemanns Plan 5/5–1802 (DK 2. dep. J.11).
36. 1802 § 2.
37. N.C. Carøe 19/7–1802 til amtm. Morgenstjerne, Aarhus (DK 2.dep. J.13a).
38. Hf. Ole Selmer, Skive 20/11–1802 til amtm. Niels Sehestedt, Viborg; hf. C. Fellumb, Ebeltoft skr. 28/7–1802 (smst.).
39. Sp. H. Ussing, Lille Lyndby 23/8–1802 til amtm. Levetzow (DK. 2. dep. Brevsag 41/1803); Kanc. 8/1–1803 til Levetzow. (Brevbog 41/1803).
40. Møde 19/12–1803 og 5/12–1804 (Mou FK-Prot.); Møde 14/12–1803 (Romdrup FK-Prot.); Møde 15/12–1803 (Storvorde FK-Prot.); Møde 12/12–1803 (Gunderup FK-Prot.); Møde 5/1–1804 (Aarestrup FK-Prot.); Møde 6/1–1804 (Sønderup FK-Prot.).
41. Jfr. dog de nedenfor nævnte undtagelser. Om Torstedlund Birk jfr. Th. Johansen: Af Aarestrup Sogns Historie (Fra Himmerland og Kjær Herred 1936–37 s. 80–91).
42. Dette kan i hvert fald konstateres indtil 1827, da den bevarede FK-Prot. slutter. Lundbæk Birk nedlagdes ved Reskr. 20/11–1833 (Coll. Tid. 1833 s. 758).

43. Harry Christensen: Ni tværsnit af Nibes historie. Nibe 1977 s. 163.
44. Kanc. Prom. 11/9–1802 til Sjællands biskop; Kanc. Prom. 25/9–1802 til Holbæk amtm.; Kanc. Prom. 23/10–1802 til Roskilde amtm. (F. 1801–02 s. 724–25, 742–43, 786–87).
45. Frd. 18/11–1791 (Schou 1789–92 s. 280–81); jfr. Aarestrup FK-Prot. Møde 5/1–1804.
46. Kirstein 2/4–1824 til Fræer-Skørping FK (Ab.Amt. Fattigvæsen 1824).
47. Ernst Andreas Kirstein (1798–1852) var godsinspektør på Lindenberg 1821–52.
48. C. Rothe og N. Hansen til FD 4/4–1824. Til grund for sagen lå en uenighed mellem Buderupholm og Lindenberg om, hvem der måtte få gavn af fattighuset i Skørping (se udskrift af FK-Prot. Møde 2/4–1824 til FD). Ab.Amt. Fattigvæsen 1824.
49. Møde 3/4–1840 (Gunderup FK-Prot.); Møde 8/12–1830 (Storvorde FK-Prot.); Møde 4/1–1810 (Sønderup FK-Prot.).
50. Mou FK-Prot.
51. Se f.eks. Møde 25/3–1831; 15/3–1836 (Aarestrup FK-Prot.).
52. F.eks. sognefoged Jens Bunderup, Nørholm (Møde 24/2–1829. Nørholm FK-Prot.).
53. Jeg har af praktiske grunde valgt at betegne den store lodsejer i fattigkommissionen for »fattigpatron« i analogi med betegnelsen skolepatron.
54. 1803 § 45. I Kancelliets oprindelige forslag til Plan for Sjælland skulle kassen opbevares af præsten, men den kgl. Resol. ændrede bestemmelsen (DK 2.dep. Forestillinger 1802 s. 533–41); jfr. s. 324.
55. H. Ussing 23/8–1802 til amtm. Levetzow, Fr.borg Amt. (DK 2.dep. Brevsag 41/1803).
56. Kanc. 8/1-1803 til Levetzow (Brevbog 41/1803).
57. Adeler 10/8-1805 til Kanc. (DK 2. dep. Brevsag 1989/1805).
58. Kanc. 27/8-1805 til Adeler (Brevbog 1989/1805).
59. Af Mou Sogns tre godser var Høstemark størst, og dets ejer var derfor »patron«. Da enken overtog godset i 1834 efter C. Hvass' død, overtog C. Mørck, Egensekloster, pladsen i kommissionen.
60. I perioden 1819-24 er Prot. så lemfældig ført, at det ikke er muligt at se, hvilke personer der mødte. 1826-27 hørte Storvorde under Romdrup-Klarup fattigdistrikt.
61. Jfr. præstens bemærkning i Aarestrup FK-Prot. Møde 10/1-1818.
62. Den store lodsejer nævnes ikke i denne sammenhæng (jfr. ovenfor s. 237).
63. 1803 §§ 2, 28-29.
64. Frd. 24/9-1708 II § 2 (Schou 1699-1730 s. 224). Betegnelsen medhjælper havde uden tvivl forbindelse med den gamle medhjælperinstitution. Ifølge D.L. 2-9-2 skulle der i hvert sogn udnævnes to kirkeværgere, som skulle fungere som præstens medhjælpere (jfr. herom Jens Møller: Haandbog for Præster. 3. udg. I s. 152 ff.).
65. Møde 13/12-1832 (Gunderup FK-Prot.).
66. Møde 19/12-1838 (Aarestrup FK-Prot.).
67. Møde 24/6-1840 (Gunderup FK-Prot.).
68. Jfr. Jens Rasmussen: Provst U.A. Plesners virke som embedsmand og politiker. Odense 1979 s. 25 om fattigforstandernes betydning i det store Humble Sogn.
69. G. Høst 12/1-1839 til FD (Ab. Amt. Fattigvæsen 147/1839); Amtm. 17/1-1839 til Sønderup FK (Ab. Amt. Kopibog 2053/1838 Litra C).

Noter til kapitel VIII

70. Møde 7/12-1807 (Romdrup FK-Prot.).
71. Møde 4/1-1812 (smst.).
72. Møde 9/12-1807 (Aarestrup FK-Prot.).
73. Se f.eks. sp. Bone Falck Rønne, Lyngby 25/3-1802 (DK 2. dep. J. 11); Viborg Stiftsøvrighed 22/11-1802 til Kanc. (DK 2. dep. J. 13a).
74. 1803 § 3; Kanc. Prom. 27/8-1803 til amtm. Vordingborg Amt (F. 1803-04 s. 274-75).
75. Fra 1806 skulle både de nyudnævnte amtsprovster og de tilbageværende herredsprovster indtræde i FD (Kanc. Prom. 13/4-1808 til amtm. Svendborg); Kanc. Prom. 29/10-1808 til amtm. Assens-Hindsgavl (F. 1808-09 s. 38 og s. 224). Antallet af herredsprovster varierede fra amt til amt. I Ab. Amt sad der i 1804 ni provster i direktionen (se note 89).
76. Navnene på de i 1803 udpegede medlemmer til amtsfattigdirektionerne findes i Coll. Tid. 1803 s. 684-87, s. 728-29.
77. 1803 §§ 57-58. Antallet af obligatoriske møder var blevet nedsat fra 4 til 2 i forhold til planen for Sjælland (se DK. 2. dep. Forestillinger 110/1803 pkt. G).
78. 1803 §§ 36, 39-40, 51-55 og 61.
79. 1803 §§ 47-50.
80. Også i de tilfælde, hvor biskoppen mødte i FD, førte amtmanden forsædet (C.E. Hertz: Fattigreglementerne af 5. Juli 1803. Odense 1828 s. 99).
81. 1803 § 46 pkt. 1.
82. 1803 § 74; Frd. 25/3-1791 om adskilligt, der vedkommer Politivæsenet paa Landet. (Schou 1789-92 s. 215-24).
83. Kommissionen ang. Fattigvæsenets bedre Indretning 1787-95. Udkast til betænkning 16/12-1791 post 5.
84. Jfr. Frd. 24/9-1708 (Schou 1699-1730 s. 223-32); Reskr. 6/11-1739 (F. 1730-39 s. 753-75). I Eiler Hammonds plan fra sept. 1801 udgjorde en stiftsdirektion (stiftamtmand og biskop) stadig en del af overtilsynet. Derimod mente amtm. P.C. Stemann i forslaget af 5/5-1802, at stiftamtmanden og biskoppen ingen synderlig kundskab havde om sagerne, og at deres tilsyn blot ville have en forsinkende effekt. (DK 2. dep. J. 11).
85. Reglement for Fattigvæsenets prov. Indretning og Bestyrelse i Købstæderne 5/7-1803 § 2 (Schou 1800-03 s. 648).
86. 1803 § 4.
87. Ab. Amt. Forhandlingsprotokol for fattigvæsenets direktion 1804-37 (fork. FD-Prot.) Det meste af protokollen for året 1804 er gengivet af Karl Nielsen: Om gennemførelsen af fattigreglementet af 1803 i Aalborg Amt (Fra Himmerland og Kjær Herred 1979 s. 5-24).
88. Karl Nielsen angiver i Fra Himmerland og Kjær Herred 1979 s. 22 datoerne for alle møder afholdt i FD 1804-37, uden at han dog kan forklare den aftagende mødehyppighed (s. 23).
89. F.eks. bestod FD i 1804 af fgl. personer: amtm. Pentz, amtsforvalter Spliid, stiftsprovst Schjerup, Aalborg, herredsprovsterne G. Tetens (Fleskum H.), J. Reiersen (Hornum H.), A. Jungersen (Hellum H.), P.C. Rosenkilde (Hindsted H.), Jens Colding (Aars H.), A.H. Wibe (Slet H.), R.A. Winther (Gislum H.) og P. Gandrup (Kær H.), samt de valgte kommissærer proprietær Frantz Hvass, Randrup og proprietær Severin Gleerup, Wang.

- Biskoppen (R. Jansen) mødte ikke i FD før ved mødet 25/1-1810. Herudover var biskoppen til stede ved møderne 13/5-1816, 28/11-1817, 18/12-1818, 14/12-1819, 22/2-1820 og 27/3-1821.
90. Kanc. Prom. 28/4-1804 og 21/12-1805 til amtm. Ribe (F. 1803-04 s. 510-11, 1805-06 s. 379-80). Senere mistede provsterne den fri befordring til FD-mødet (se Kanc. skr. 13/11-1824. F. 1824 s. 355).
 91. Møde 22/12-1804, 28/12-1805, 23/2-1809. Referaterne for de ekstraordinære møder 8/8-1809 og 27/3-1813 er kun underskrevet af amtmanden. Noget kunne tyde på, at ingen af de øvrige medlemmer mødte op. Derimod var der flere medlemmer til stede ved de ekstraordinære FD-samlinger 16/1-1805 og 15/1-1806.
 92. I perioden 1810-29 afholdtes kun ét ikke-ordinært møde, hvor amtmanden sandsynligvis holdt møde med sig selv (se foregående note).
 93. Se nedenfor s. 317.
 94. Rundskrivelse dateret 21/10, 28/11 og 26/12-1824 (FD-Prot.).
 95. Møde 4/2-1829 (FD-Prot.).
 96. Amtmand Castenschiold og stiftsprovst Stockholm mødtes nogle gange for at decidere amtskasseregnskabet (16/6-1829, 26/11-1829, 10/11-1830, 10/5-1831, 14/8-1832. FD-Prot.).
 97. Møde 7/1-1831, 10/4-1835, 25/3-1836 og 17/3-1837.
 98. FD-Protokollen indeholder ingen indførsler efter mødet 17/3-1837, skønt kun 82 af protokollens 468 sider er beskrevet.
 99. Af korrespondancen i amtsarkivet og i Hornum-Fleskum Herreders provstearkiv fremgår, at amtmanden ikke indhentede provsternes betænkning, før han afgjorde sagerne.
 100. I Thisted Amt var direktionen således ikke samlet i tidsintervallet 3/5-1824-18/3-1829. (Thisted Amtsarkiv. Fattigvæsenets deliberationsprotokol 1804-38).
 101. Jfr. C.T. Engelstoft: Om Tavler og Fattigforsørgelse i Danmark. En historisk Oversigt med Hensyn til Ønskerne om et kirkeligt Fattigvæsen (Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark VI, 1855 s. 344).
 102. De udeblevne svar fra amtet voldte problemer for fattigkommissionerne. Jfr. fig. eksempler fra Aarestrup-Buderup-Gravlev: Møde 22/3-1804; Møde 29/1-1813 og 16/12-1813 (endnu ikke kommet svar på præstens skr. 17/1-1812); Møde 25/3-1830 (mødet var blevet udsat, da man ventede på svar fra amtet); Møde 27/2-1833 (mødet forsinket af samme grund). Aarestrup FK-Prot.
Om amtmandens andre embedsforretninger, se Ole Rasmussen: Amtmand og lokaladministration 1793-1868.
 103. Amtets Cirk. 30/4-1841 (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831-61; Sønderrup-Suldrup. Liber daticus 1826-53).
 104. J. Lund 2/5-1805 til Kanc. (DK 5. dep. Brevsag 2132/1805).
 105. S. Middelboes påskrift 8/5-1805 på J. Lunds skr.
 106. C.F. Hansen 9/9-1805 til Kanc. (smst.).
 107. Kanc. Prom. 22/10-1805 til amtm. Ringkøbing (Brevbog 2132/1805; F. 1805-06 s. 331).
 108. Bendix 3/4-1823 til amtm. G.A. Faye (Thisted Amtsarkiv. Fattigvæsenessager P.P. 260/1823. J.Nr. 28/1833). Brevet er trykt hos H.A. Riis-Olesen: Fattigforsørgelsen

Noter til kapitel VIII og IX

i Vestervig (Historisk Årbog for Thy og Mors 1970 s. 383).

109. Faye 9/4-1823 til Bendix (Thisted Amtsarkiv. Kopibog 14/2-1823-19/3-1824). Amtmandens svar findes ikke hos Riis-Olesen.

Noter til kapitel IX (Præsten/fattigkommissionen og fattigforsørgelsen) side 259-308.

1. 1803 §§ 15-17.
2. Møde 30/8-1807 (Nørholm FK-Prot.).
3. Regnskabet er ført ind i Mou FK-Prot.
4. Præsternes flid med hensyn til at redegøre i Prot. for deres bestyrelse af fattigvæsenet var meget varierende.
5. Ab. Amt. Sognedistrikternes fattigkasseregnskaber 1834 (Aarestrup).
6. Tscherning 7/7-1810 til Kanc. (DK 2. dep. Brevsag 2623/1810).
7. Amtm. Lerche 10/8-1810 til Kanc. (smst.); Kanc. 28/8-1810 til Holbæk Amts FD (Brevbog 2623/1810; F. 1810 s. 242-43).
8. 1803 §§ 11-14, 34.
9. Ab. Amt. Sogned. fattigregnsk. 1819. Sønderholm-Frejlev; Møde 5/12-1804, 4/12-1805, 5/12-1806 (Mou FK-Prot.); Møde juni 1812 (Nørholm FK-Prot.). I særlige tilfælde kunne præsten også opsøge de fattige (P. Herbo: Højelse Sogns Fattigvæsen i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. Fra Københavns Amt 1943 s. 56).
10. Mange eksempler i FK-Prot.'erne; jfr. 1803 § 30.
11. Romdrup FK-Prot. (Møde 5/12-1822); Gunderup FK-Prot. (Møde 23/10-1812); Nørholm FK-Prot. (Møde 9/3-1805; 3. kvartals Møde 1809); Sønderup FK-Prot. (Møde 28/3-1804).
12. Møde 5/12-1822. Formodningen om, at den gamle Laust Hansen ville dø i 1823, opfyldtes ikke, han døde først som 97-årig i 1831. Møde 5/12-1831 (Romdrup FK-Prot.); A.C. Svalgaard i Historisk Aarvog for Thisted Amt 1927 s. 322-23.
13. Møde 7/1-1814 (Sønderup FK-Prot.).
14. Møde 4/12-1839 (Ø. Hornum FK-Prot.). Mange tilsvarende beskrivelser som de to her anførte findes i FK-Prot.'erne og i Ab. Amt. Sogned. fattigregnsk. 1804 ff. (heri findes fattigplaner for de fleste af Aalborg Amts sogne 1804-41).
15. Møde 19/12-1803, 4/12-1805 (Mou FK-Prot.).
16. Møde 29/6-1829 (Sønderup FK-Prot.); Ab. Amt. Fattigvæsen 2789/1829, Kopibog 220/1830 Litra A.
17. Møde 20/12-1840 (Aarestrup FK-Prot.).
18. Sp. Gjerløff 17/4-1839 til amtm. Bluhme (Ab. Amt. Fattigvæsen 675/1839). Om denne sag jfr. s. 306.
19. Gjerløffs skr. 17/4-1839; amtm. Bluhme 22/4-1839 til hf. Lyngø (Ab. Amt. Kopibog 1520/1839 Litra A).
20. Møde 22/4-1836 (Sønderup FK-Prot.). Derimod fik en kone i Mou, der mistede sin eneste ko, en hjælp på 2 rbd. (Regnskab for 1825. Mou FK-Prot.).
21. Møde 20/4-1810 (Nørholm FK-Prot.). I Højelse Sogn smed præsten et fattiglem,

- som var optaget i præstens hus, ud igen, da hun bandede og nægtede at passe et barn (P. Herbo i Fra Københavns Amt 1943 s. 72-73).
22. Ab. Amt. Fattigvæsen 2939/1839 (Udskrift af Grevskabet Lindensborg Birks Politiprot. Afhøring 19/12-1839). Om arbejdsanvisning jfr. Birgit Løgstrup: Dommer og administrator (kapitlet: Ro og Orden).
 23. Møde 15/6-1836 (Nørholm FK-Prot.); jfr. et lignende eksempel (Møde 7/10-1823. smst.).
 24. Derimod krævedes ingen bestemt tro for at modtage fattighjælp. (J.G. Blanckenstein 14/2-1803 til Kanc. ang. hjælp til katolske fattige. DK. 2. dep. Brevsag 428/1803). Kanc. Cirk. 5/3-1803 til samtl. amtm. ang. at Trængende også af anden Religionslære skulle understøttes (F. 1803-04 s. 79).
 25. Sp. Lassen 15/1-1805 til amtm. Pentz (Storvorde FK-Prot.). Præsten sørgede for, at Søren Hendrichsen forsyngedes hos broderen for betaling (Møde 16/6-1805). Også i 1804 havde beboerne beklaget sig over Søren Hendrichsen (se s. 271 f.).
 26. Møde 3/12-1805 (Storvorde FK-Prot.).
 27. Sp. Sletting 13/12-1829 til amtm. (Ab. Amt. Fattigvæsen 2692/1829).
 28. Ab. Amt. Sogned. Fattigregnsk. 1804. Romdrup.
 29. Møde 10/12-1815 (Nørholm FK-Prot.).
 30. Anne Andersdatters klage 15/4-1830 til amtm. Castenschiold (Romdrup FK-Prot.).
 31. Fogh 23/4-1830 til amtm. (Romdrup FK-Prot.).
 32. 1803 §§ 34-35, 38.
 33. DK 1. dep. Forestillinger 102/1822; jfr. s. 110 f.
 34. Ab. Amt. Sogned. Fattigregnsk. 1804-41.
 35. Møde 6/12-1834 (Romdrup FK-Prot.).
 36. Se bl.a. Møde 14/12-1803, 18/12-1817; O.C. Fogh 23/4-1830 til amtm. (Romdrup FK-Prot.); Møde 7/12-1813 (Nørholm FK-Prot.); jfr. N. Sodborg: Fattigpleje for 100 Aar siden. Uddrag af en gammel Fattigprotokol fra 1804 for Øsløs-Vesløs-Arup (Historisk Aarbo for Thisted Amt 1910 s. 34-36).
 37. Han måtte i 1821 gøre opbud (Wibergs Præstehistorie Bd. III s. 98).
 38. De mange akter i sagen findes i Ab. Amt. Fattigvæsen 172/1829 og DK 3. dep. Brevsag 2301/1829 og Brevsag 193/1830. Sp. Hübertz døde allerede i nov. 1830 (Wiberg III s. 98), og sønnen blev efter Amtets resol. 7/9-1832 indlagt på Aalborg Hospitals Dårekammer. Udgifterne deltes mellem amtets repartitionsfond og Skivum FK (se Ab. Amt. Fattigvæsen 295/1834, 1287/1834 jfr. 1724/1839).
 39. Møde 8/12-1807 (Romdrup FK-Prot.).
 40. Aarestrup FK-Prot. og fattigregnskaber.
 41. Aarestrup fattigregnskab 1816 (Ab. Amt.).
 42. Møde 7/9-1807, Møde 7/12-1807, Møde 24/9-1821, Møde 29/11-1826 (Romdrup FK-Prot.); Møde 17/4-1838 (Gunderup FK-Prot.).
 43. Se »Ekstract af Protocollerne for Fattigvæsenet i Gudum Sognedistrict for saavidt de Trængendes Forsørgelse paa Gudumlunds Fabrique angaaer« 1803-36 (Lindensborg Godsarkiv. Dokumenter vedr. Fattig-, Jordemoder- og Sundhedsvæsen 1762-1847).
 44. Sp. M. Fangel 8/2-1822 til inspektør Kirstein (smst.).
 45. Fogh 2/1-1824 til amtm.; Kirstein 14/1-1824 til amtm. (Ab. Amt. Fattigvæsen 1824).

Noter til kapitel IX

46. Møde 19/12-1838 (Aarestrup FK-Prot.).
47. Forpagter Hansen 23/12-1839 til amtm. Bluhme; Gjerløff 7/1-1840 til Bluhme (Ab. Amt. Fattigvæsen 3094/1839); Amtm. 14/2-1840 til FK (Ab. Amt. Kopibog 2716/1839 Litra C.).
48. Se de af FK vedtagne ligninger, daterede 2/1-1823 og 27/12-1823 (Veggerby FK-Prot.).
49. Sp. O.D. Lütken: Bør Beparelse i Statens Udgifter begynde med Indskrænkning i Udgifterne til Fattig- og Skolevæsenet. En frimodig Undersøgelse. Odense 1823 s. 14; jfr. Kommissionen til Gejstlighedens Kårs Forbedring. Betænkning Litra E pkt. 12 (DK 1. dep. Forestillinger 102/1822).
50. Med Ab. Amt. Sogned. fattigregnsk. 1804 ff., og FK-Prot.'erne som kilde er det muligt temmelig nøje for alle amtets sogne at aflæse, hvad beboerne skulle bidrage, og hvad de faktisk betalte. Det ligger uden for denne behandling at opstille statistik over fattigbidragene.
51. 1803 § 12; jfr. Harald Jørgensen s. 236 ff.
52. Ab. Amt. Sogned. fattigregnsk. Ellidshøj. F.eks. omfattede leverancerne i 1814: 12 pund uld, 58 pd. kød, 58 pd. ost og 16 ol sild.
53. Plan og ligning for 1818 (Nørholm FK-Prot.); sogned. fattigregnsk. Nørholm 1819 (11 ol sild).
54. I 1807 blev sildene erstattede med en pengeafgift, da provenuet af sildene ikke var stort nok, og der skete visse uregelmæssigheder ved leveringen. Møde 7/12-1807. Mou FK-Prot.
55. Dette gjaldt Ø. Hornum, Vokslev, Ellidshøj-Svenstrup og Veggerby-Bislev. I Gunderup-Nøvling modtog de fattige kartofler (se sogned. fattigregnsk. Gunderup 1829 og 1834).
56. Møde 15/1-1829 (Aarestrup FK-Prot.).
57. Storvorde FK-Prot. 1804 ff.; FD-Prot. Møde 22/12-1804.
58. DK 5. dep. Brevsag 1040/1804; FD-Prot. Møde 1/5-1804.
59. Møde 5/12-1806; (Mou FK-Prot.). Baggrunden for præstens forslag var provstens revisionskritik af det lave bidrag (Tetens 26/1-1806. Ab. Amt. Sogned. fattigregnsk. 1805 Mou), jfr. s. 315.
60. Møde 29/1-1813; 25/3-1830 (Aarestrup FK-Prot.). Om vejrets indflydelse på fattigvæsenet jfr. Severin Christensen i Historisk Aarbog for Thisted Amt 1908 s. 10-23.
61. N. Fritz 4/3-1829 til amtm. (Ab. Amt. Fattigvæsen 524/1829); amtm. 9/3-1829 til Fritz (Mou Indk. Breve til FK 1811-41); amtm. 30/8-1839 til Ellidshøj FK (Ab. Amt. Kopibog 1715/1839 Litra B).
62. Møde 4/12-1833 (Storvorde FK-Prot.); Møde 2/12-1825, 7/12-1838 (Romdrup FK-Prot.); H.P.H. Novrup: Fattigvæsenet i ældre Tid. Fra Ribe Amt VII s. 781.
63. FD-Prot.
64. Om Englandskrigenes indflydelse på fattigvæsenet se Mou FK-Prot. Møde 2/6-1808, regnskab for 1808, Møde 8/3-1809, Møde 3/12-1813; Gunderup FK-Prot. 1809-10; Nørholm FK-Prot. Møde 30/10-1807, 6/5-1812, 8/3-1814; Sønderup FK-Prot. Møde 7/1-1814; FD-Prot. Møde 25/1-1809, 8/8-1809, 12/5-1814; Ab.Amt. sogned. fattigregnsk. Gudum 1809, Nørholm 1809, Gudum 1814, Ferslev-Dall-Volsted 1814.

65. Mou FK-Prot. er en god kilde til bedømmelse af forholdet mellem sildefiskeriets ophør og fattigvæsenet. Amtm. Castenschiold afviste i skr. 26/12–1831 til Mou FK, at amtskassen eller Kancelliet kunne yde støtte p.g.a. det mislykkede fiskeri (Mou. Indk. Breve til FK 1811–41). For beboerne i Sebbesund-Valsted var sildefiskeriets ophør så katastrofalt, at pastor Spleth fik amtet til at yde hjælp, selv om amtskassen var tom. Se FD-Prot. Møde 7/1–1831, 14/8–1832, 10/4–1835, 25/3–1836; Sp. J.R. Damkier (Kettrup-Gøttrup) havde sin særlige løsning på fiskernes problemer. Han ønskede dem sat til tvangsarbejde, så samfundet kunne slippe for »kostbare Almisselemmer og ørkesløse Tryglere, henfaldne til Usselhed og allehaande Laster.« (Dansk Folkeblad 6. årg. 1840/41 s. 218).
- Om sildefiskeriets ophør iøvrigt se Harry Christensen: Ni tværnsnit af Nibes historie. Nibe 1977 s. 178 ff. C. Christensen: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. VII. Aalborg Amt. Kbh. 1832 s. 139 ff.
66. Tetens' revisionspåtegning 12/2–1806; R.F. Lassens svar 18/2–1806 (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. 1805. Storvorde-Sejlfloed); jfr. sp. Mørch, Ferslev-Dall-Volstedes hjertesuk 20/3–1809 til amtm. Pentz (Ab.Amt. Fattigvæsen 1804–13).
67. Jens Møller: Breve fra Udgiveren til en Landsbypræst om adskillige Geistligheden vedkommende Anliggender. Syvende Brev. (Theologisk Bibliothek. Bd. VII, 1815 s. 391–94).
68. Jfr. f.eks. Bone Falch Rønne (sp. Lyngby): Om Fattigvæsenet. Et Brev til Udgiveren (Theologisk Bibliothek. Bd. IX, 1815 s. 236 ff.).
69. O.D. Lütken: Bør Besparelse i Statens Udgifter begynde med Indskrænkning i Udgifterne til Fattig- og Skolevæsenet. En frimodig Undersøgelse. Odense 1823 s. 20.
70. 1803 § 37; amtm. Castenschiold 18/1–1836 til Mou FK (Mou. Indk. Breve til FK 1811–41); (H.J. Giessing): Betragtninger over den danske Geistligheds nærværende Vilkaar og Virksomhed (Maanedsskrift for Litteratur VII, 1832 s. 387).
71. 1803 §§ 37–38.
72. Præsten G.C. Krog mente således i sin store oversigt over præstens embedsopgaver, at afskriften til oldermændene og brandfogderne var overflødig, da de meget ofte ikke kunne læse skrift (G.C. Krog: Landsbyepræsten. II Afd. Om Landsbyepræsten som verdslig Embedsmand. Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere VII 1806 s. 244–45). Jfr. sp. Mølmarks lister udleveret til forstanderne i Mou, Egense og Dokkedal dec. 1839 og dec. 1840 (Sejlfloed Kommunkontor. Mou Sogns Socialregnskaber 1815–49).
73. Ab.Amt.Fattigvæsen 2125/1839. Ellidshøj FK 24/8–1839 til amtm. Bluhme; amtmanden resolverede, at præsten skulle kalde klageren til sig og give ham en alvorlig irettesættelse, fordi han indsendte urigtige besværinger til amtet. (Ab.Amt. Kopibog 1713/1839 Litra B); sp. O.Chr. Fogh 23/4–1830 til amtm. Castenschiold (Præsten havde gennemskuet, at sognefogden i Lillevorde havde konciperet klageskrivelsen). Romdrup FK-Prot.
74. Mange eksempler både i og uden for Hornum-Fleskum Herreder. Jfr. f.eks. amtsprovst Berings bemærkninger til fattigregnskaberne 1819 for Thisted-Binderup, Skivum-Giver og Kornum-Løgsted.
75. Tetens' revisionspåtegning 26/1–1806.
76. Møde 19/12–1803 (uddeling 30/12) m.flere senere eksempler. Mou FK-Prot.; Sejl-

Noter til kapitel IX

- flod Kommune. Mou. Socialregnskaber 1815–49.
77. Se O.C. Foghs redegørelse i Romdrup FK-Prot. 4/1–1820.
 78. Møde 6/1–1804 (Sønderup FK-Prot.). Et trykt eksempel på en præsts anvisnings-sedler findes hos A.P. Meden: Om Fattigvæsenet i Sønder-Tranders Sogn fra Begyndelsen af 1804 til Slutningen af 1808. Odense 1809. s. 13.
 79. Møde 4/6–1804 (Sønderup FK-Prot.).
 80. Møde 9/3–1806 (Storvorde FK-Prot.); Møde 20/12–1840 (Aarestrup FK-Prot.).
 81. 1803 § 12.
 82. 1803 §§ 33, 46.
 83. Romdrup FK-Prot. (mange eksempler).
 84. Ab.Amt.Sogned. fattigregnsk. Ellidshøj-Svenstrup 1804 (Møde 8/12–1803).
 85. Møde 5/9–1804, 4/9–1805 m.fl. eksempler (Mou FK-Prot.).
 86. Om over- og underskud af pengebidrag se s. 324 ff.
 87. Se bl.a. Møde 17/12–1807 (Gunderup FK-Prot.); Møde 26/9–1804 (Nørholm FK-Prot.); Møde 25/9–1839 (Ø. Hornum FK-Prot.). I Gudum indkøbte præsten korn, da beboerne havde avlet for lidt (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. Gudum 1809).
 88. Nørholm FK-Prot. dec. 1808, dec. 1809, dec. 1810; Aarestrup FK-Prot. (Møde 13/1–1809, Møde 10/2–1815).
 89. Se f.eks. Møde 16/3–1816, 29/10–1816, 17/8–1817 (Nørholm FK-Prot. – Præsten lagde selv pengene ud). Om restanceproblemer og inddrivelsesmuligheder se s. 130.
 90. Møde 6/6–1815 (Nørholm FK-Prot.).
 91. Møde 23/10–1812 (Gunderup FK-Prot.); Møde juni 1812, 6/8–1827, 12/9–1828 (Nørholm FK-Prot.).
 92. Møde 2/1–1815 (Sønderup FK-Prot.).
 93. G.C. Krog: Landsbyepæsten (Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere VII, 1806 s. 248–49).
 94. Harald Jørgensen: Danmarks første Fattiggaard. Et Bidrag til Anst og Gjesten Sognes Historie (Fra Ribe Amt X, 1940 s. 78–88).
 95. Aarestrup fattigregnskab 1816 udgiftspost nr. 4 (Ab.Amt.).
 96. Lars Pedersen 23/6–1839 til amtm. Bluhme (Ab.Amt. Fattigvæsen 1625/1839).
 97. Sp. Thomsen 3/7–1839 til amtet (smst.).
 98. Amtm. 9/7–1839 til Hvass (Ab.Amt. Kopibog 731/1839 Litra B); Hvass 25/7–1839 til Amtet (1625/1839).
 99. Møde 6/12–1839 (Gunderup FK-Prot.).
 100. 1803 §§ 12–13; Kanc. Prom. 12/11–1803 til Aarhus amtm. (F. 1803–04 s. 350–51): indholdet af Prom. blev ved Kanc. Cirk. 24/11–1804 udsendt til alle amtmænd. F. 1803–04 s. 742–43; Kanc. Cirk. til amtmændene 24/9–1805 (F. 1805–06 s. 310–11); Kanc. Prom. 7/3–1807 til Aarhus amtm. (F. 1807–08 s. 59).
 101. G.C. Krog i Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere VII, 1806 s. 245–46.
 102. Jfr. Harald Jørgensen s. 241.
 103. Amtmanden pålagde under henv. til Kanc. Prom. 12/11–1803 FK at skaffe Hjorth et sted at bo, men familien skulle selv betale lejen (Amtm. 1/11–1839 til FK. Ab.Amt. Kopibog 838/1839 Litra C).
 104. J.J. Hjorth 14/10–1839 til amtm.; Gjerløff til amtm. 22/10–1839 og 6/11–1839 (Ab.Amt. Fattigvæsen 2513/1839).

105. O.C. Fogh 17/12–1828 til inspektør Kirstein (Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Fattig-, Jordemoder- og Sundhedsvæsen 1762–1847); O.C. Fogh 2/1–1824 til amtm. Moltke; Kirstein 14/1–1824 til Moltke (Ab.Amt. Fattigvæsen 1824); amtm. 8/1–1824 til Kirstein (Ab.Amt. Kopibog 1824 Folio 56); amtm. 22/5–1824 til Fogh (Kopibog 1824 Folio 456).
106. D.L. 3–19–7; Frd. 24/7–1822 § 3 (Schou 1818–22 s. 638); amtm. Castenschiold 19/11–1832 til Mou FK (Mou. Indk. Breve til FK 1811–41); Kanc. Cirk. 27/6–1837 til amtm. Holbæk (F. 1837 s. 202–03).
107. Romdrup FK-Prot. Møde 2/7–1829; se også Møde 24/9–1821 og 28/10–1823.
108. Peder Nielsen 11/3–1834 til Castenschiold (Ab.Amt. Fattigvæsen 645/1834).
109. Bøggild på FK's vegne 24/3–1834 til Castenschiold (smst.).
110. Amtmanden 31/3–1834 til FK (Ab.Amt. Kopibog 1299/1834 Litra A).
111. Bøggild 7/4–1834 til Castenschiold; Ingeborg Pedersdt. 24/4–1834 til Castenschiold (645/1834).
112. Bøggild 7/5–1834 til Castenschiold.
113. Amtm. 27/6–1834 til Ellidshøj FK (Ab.Amt. Kopibog 1030/1834 Litra B).
114. Ingeborg Pedersdt. 26/7–1834 til Amtet (645/1834); Amtet 1/8–1834 til hf. Lynge (Ab.Amt. Kopibog 34/1834 Litra C). Forlig blev ikke opnået (Ab.Amt. Forligelseskommissionsprotokol for Hornum-Fleskum og Kær Herred 1820–42 Nr. 116/1834. Møde 16/8–1834).
115. Se Ab.Amt. Fattigvæsen 2346/1834; Kopibog 1028/1834 Litra C og 1464/1835 Litra A. Amtet bevilede Ingeborg Pedersdt. fri proces og sagfører, men nægtede at give det samme til FK, da amtm. ikke fandt tilstrækkelig grund til i denne sag »at procedere«. Folketællingslisten 1840 for Ellidshøj Sogn fortæller om Ingeborg Pedersdatters videre skæbne. Hun måtte fraflytte sin stue og kom under fattigvæsenet. I 1840 var hun indkvarteret hos enken efter skolelærer Barclay, Kirstine Berg.
116. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919 I s. 206 ff., II s. 25 ff., Fridlev Skrubbeltrang: Den danske Bonde 1788–1938 s. 86–87.
117. Den originale kontrakt, dateret 22/3–1820, findes i DK 2.dep. Brevsag 1299/1821.
118. Hans Tønning 28/11–1820 til amtm. P.O. Rosenørn (smst.).
119. P.O. Rosenørn 5/12–1820 til Kanc. (smst.).
120. Lowzow 29/7–1820 til Kanc. (DK 2.dep. Brevsag 1288/1821). Kancelliet havde fået underretning om provstens bekendtgørelse i forbindelse med en sag, hvori en beboer blev sigtet for hor. Kanc. anmodede derefter amtmanden om at undersøge provstens bekendtgørelse nærmere (se DK 2.dep. Brevsag 2934/1820; Kanc. 13/7–1820 til Lowzow. Brevbog 2934/1820).
121. Se Kanc.'s interne papir. A.S. Ørsteds udtalelse 23/2–1821 (Brevsag 1288/1821). Amtmændene blev hørt ved Kanc. Cirk. 12/9–1820.
122. Amtm. H. Løvenskiold, Svendborg, til Kanc. 7/11–1820.
123. Se betænkningerne fra Sorø, Viborg, Aalborg, Thisted og Aalborg amter i Brevsag 1288/1821. De øvrige amtmænds betænkninger blev åbenbart ikke afgivet, hvilket bekræftes af den af Kanc. udarbejdede ekstrakt, som ligeledes findes på sagen.
124. P.C. Stemann 15/10–1820 til Kanc.
125. Amtm. Moltke 21/12–1820 til Kanc.; jfr. hf. N. Basesen 9/10–1820 til Moltke.
126. Kanc. 7/4–1821 til amtm. Lowzow (2.dep. Brevsag 1288/1821; F. 1821 s. 103–04).

Noter til kapitel IX

127. Dette var blevet foreslået af amtm. Stemann i skr. 15/10-1820; jfr. A.S. Ørstedes udtalelse 23/2-1821.
128. Kanc. skr. 7/4-1821 til amtm. Aarhus (DK 2.dep. Brevbog 1299/1821).
129. Ab.Amt. Fattigvæsen 1824 (første skr. i sagen 12/5-1824); amtm. til Farsø og Ø. Hornum FK (Ab.Amt. Kopibog 1823-24 Folio 456-57).
130. Jfr. den i forrige note nævnte sag og provst Fogh 12/3-1835 til amtet (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831-61 skr. 261); Fogh 18/11-1839 til Amtet (Kopibog skr. 744).
131. Om hospitaler og fattighuse se Ingeborg Christmas-Møller: På fattighuset. Greve Hospital og andre fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet. Kbh. 1978.
132. FD's indberetning for 1804, dateret 23/12-1805 (DK 5.dep. Brevsag 1040/1804).
133. Møde 9/12-1807, 13/1-1809, 21/1-1817, 10/1-1820, 12/1-1823, 11/1-1826 (Aaestrup FK-Prot.). Hospitalet i Aaestrup var blevet oprettet af en tidligere ejer af Torstedlund, efter at denne havde givet løfte herom, »dersom Gud vilde bortkalde af denne Verden en afsindig Datter« (se sp. Gjerløff 7/1-1840 til amtm. Bluhme. Ab.Amt. Fattigvæsen 3094/1839); jfr. H.R. Hiort-Lorenzen, F.P.G. Salicath: Repertorium over Legater og milde Stiftelser. V. Kbh. 1899 s. 59; Th. Johansen: Af Aaestrup Sogns Historie (Fra Himmerland og Kjær Herred 1936-37 s. 129-35). Aaestrup-Buderup-Gravlev. Diverse dok. 1564-1864 indeholder forskelligt materiale vedr. hospitalet, bl.a. en afskrift af fundatsen.
134. *Storvorde* (sp. Foghs redegørelse 3/1-1828. FK-Prot.). *Romdrup* (Møde 2/12-1835. FK-Prot.); *Vaarst* (Møde 25/4-1828. Gunderup FK-Prot.; Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. Fattig-, Jordemoder- og Sundhedsvæsen 1762-1847: regnskabsmateriale vedr. opførelse af Vaarst Fattighus 1828); *Nørholm* (Møde 4/9-1835: betalt husleje til Restrup for fattighuset. FK-Prot.); Ø. *Hornum* (Møde 24/5-1835. FK-Prot.); *Ellidshøj* (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. 1804); *Gudum* (smst. 1834. Fattighuset genopbygget efter brand).
135. Møde 20/12-1809 (Aaestrup FK-Prot.); Ide Lassen 2/11-1810 til FK; Udskrift af lærerenkens testamente dateret 12/8-1811; Møde 16/12-1811 (Aaestrup FK-Prot.); jfr. nedenfor s. 332 ff.
136. Møde 16/12-1811.
137. Møde 29/1-1813.
138. Ide Lassens gavebrev, dateret 1/1-1813. Senere på året skænkede hun desuden et legat på 1875 rbd. sedler til fattighuset (se herom s. 334).
139. Møde 10/2-1815.
140. Møde 11/1-1816; jfr. s. 137 ff.
141. Møde 10/1-1818.
- Regnskabet for Aaestrup 1817 udgiftspost nr. 9 (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk.) giver et godt billede af teglværket og dets drift. Fattigvæsenet havde i 1817 haft følgende udgifter:
- a) Teglovn med teglhængt hus, tørvelade, 2 trosser og en planeret bane 387 rbd. 5 M.
- b) Udg. til kost og løn til en mester og 2 faste + fornøden ekstra arbejdere; Udg. til at skære, røgte og transportere 80000 tørv; for brug af 2 heste, 2 stude med

vogne og nødvendige redskaber (ialt produceret 15000
brændte mursten, foruden et antal ubrændte og mis-
lykkede) 539 rbd. 4 M.

I alt 927 rbd. 3 M.

142. Møde 4/1–1819, 10/1–1820, 17/1–1821.

143. Udgifter 1817 se note 141.

Udgifterne 1818 (Aarestrup fattigregnsk. 1818, udgiftspost nr. 6):

a) Kost og løn til mester og 2 arbejdere 240 rbd. 4 M. 8 sk.

b) Skæring, røgtning m.v. af 120000 tørv samt 2 favne
brænde 149 rbd.

c) Brug af 2 heste, vogne, »Hjulbaarer« og andre red-
skaber 70 rbd.

I alt 459 rbd. 4 M. 8 sk.

Ifølge regnskabet for 1819 lykkedes det teglværket (hvis drift nu er helt indstillet) at få en mindre indtægt, da der var solgt sten for ialt 24 rbd. Auktionssummen på 25 rbd. 3 M. 6 sk. fremgår af regnskabet for 1821.

144. Præsten finansierede fattigvæsenets teglværksprojekt dels ved at tage af legatkapitalen dels ved hjælp af 50 rbd. fra Ide Lassens bo (hun havde spillet i klasselotteriet til fordel for fattigvæsenet). Endelig brugte han de 200 rbd. fattiggassen havde modtaget i anledning af Buderupholms salg (Se Aarestrup fattigregnskab 1816, 1818 og 1819. Ab.Amt.).

145. Møde 10/1–1824 (FK-Prot.).

146. Møde 11/2–1825.

147. Møde 11/1–1826.

148. Møde 4/1–1828, 15/1–1829.

149. Møde 25/3–1830. Fattighuset blev virkelig opført i 1831 (se Schiønnings »Observ«, dateret 31/12–1831, i FK-Prot.); jfr. iøvrigt s. 334.

150. Præsten beskrev i 1830 bygningen som »irreparable«, og dens tilstand forringedes yderligere af, at »en derværende nys afdød Afsindig eller Sindssvag« havde ødelagt den meget »paa Leer, Vinduer og Døre.« (sp. Schiønning 8/7–1830 til Kanc. DK 3. dep. Brevsag 992/1831).

151. Møde 15/3–1832.

152. Møde 14/3–1834.

153. Både i Gunderup-Nøvling og i Romdrup-Klarup-Storvorde var opførelsen af et fattighus medvirkende årsag til et forslag om distriktsadskillelse. (Nøvling sognebeboere 20/6–1829 til amtm. Castenschiold; Tetens' skr. til Castenschiold. Ab.Amt. Fattigvæsen 1829 nr. 784/1201; amtm. 24/7–1829 til Gunderup FK (Ab.Amt. Kopibog 2155/1829 Litra B); sp. Foghs redegørelse 3/1–1828 i Storvorde FK-Prot.; jfr. striden mellem Lindenberg og Buderupholm om fattighuset i Skørping (Ab.Amt. Fattigvæsen 1824. Første skr. 2/4).

154. Jfr. beskrivelsen hos H.P.H. Novrup: Fattigvæsenet i ældre Tid (fra Ribe Amt VII s. 763 ff.).

Noter til kapitel IX

155. Møde 20/12–1840 (Aarestrup FK-Prot.); jfr. sagen med Anders Bonderup i Ø. Hornum Fattighus nedenfor s. 357.
156. Sp. J.N. Lund, Tommerup 4/7–1828 til amtm. Cederfeld de Simonsen; amtm. 13/7–1828 til Kanc. (DK 3.dep. Brevsag 1946/1828); Kanc. 2/8–1828 til Fyns Stiftamt (F. 1828 s. 294).
157. Jfr. sp. Meden's initiativ i Sdr. Tranders, hvor de fattige mænd opplukkede tovværk og spandt hør, blå, hamp, uld og kalkhår (A.P. Meden: Om fattigvæsenet i Sønder-Tranders Sogn fra Begyndelsen af 1804 til Slutningen af 1808. s. 38–50).
158. Coll. Tid. 1838 s. 153–54; Harald Jørgensen s. 65 ff, 270 ff.
159. Konditionerne og redegørelse for licitationens forløb er nedskrevet af præsten, P. Tetens (Vokslev. Fattigkommissionens diverse dokumenter 1819–41). Andre eksempler på licitation er omtalt hos J. Gr. Pinholt: Natmand Jørgen Kollis Forsørgelse (Hardsyssel Aarvog II, 1908 s. 107–09) og H.P.H. Novrup: Fattigvæsenet i ældre Tid (Fra Ribe Amt VII s. 770–72); jfr. Harald Jørgensen s. 247–49.
160. Gunderup FK-Prot. (Møde 15/7–1832).
161. Sønderup FK-Prot. (Møde 30/12–1837 og 29/3–1838).
162. smst. (Møde 3/1–1839).
163. Se f.eks. Romdrups regnskab (Romdrup FK-Prot.); Møde 27/10–1808, 6/6–1820, regnskab for 1820, Møde 24/7–1833 (Nørholm FK-Prot.). Indtægning blandt nærmeste familie var ofte den billigste løsning – jfr. sognepræstens bemærkning i Nørholm FK-Prot., efter at det i 1820 var lykkedes at anbringe to fattige hos deres sønner: »Saaledes blev da Sognet paa billige Vilkaar skildt med 2de af de for Fremtiden meest byrdefulde Almissemlemmer. Gid det kun maae blive af nogen Varighed!«
164. DK. 5.dep. Brevsag 2133/1805; Kanc Prom. 22/10–1805 til amtm. Ringkøbing (F. 1805–06 s. 332).
165. Se f.eks. Storvorde FK-Prot. (Møde 3/1–1805) og Sønderup FK-Prot. (Møde 30/12–1837).
166. Kanc. Cirk. 10/6–1828 ang. tvangsmidler imod uægte børns fædre og ægtemænd, som skylder underholdningsbidrag (Coll.Tid. 1828 s. 471–75, F. 1828 s. 226–29); Møde 6/12–1834 (Romdrup FK-Prot.); Møde 13/10–1813 (Nørholm FK-Prot.); Møde 27/2–1833 (Aarestrup FK-Prot.).
167. Sp. J. Ernst, Sønderup 16/11–1834 til amtm. Castenschiold (Ab.Amt. Fattigvæsen 2696/1834); Møde 2/12–1835 (Romdrup FK-Prot.); jfr. Gunderup FK-Prot. Møde 22/6–1838.
168. Sagen blev rejst af amtsprovst C.N. Krarup, Vivild, i skr. 14/4–1823 til Kanc. (DK 3.dep. Brevsag 2122/1823); Kanc. 1/7–1823 til amtm. Randers (Brevbog 2122/1823, F. 1823 s. 209–10); jfr. 1803 § 18.
169. Sp. Høegs attest 10/7–1821 (Mou. Embedets diverse Dokumenter 1778–1865. Læg: Diverse Attester 1808–62).
170. Møde 14/11–1828 + præstens tilføjelse 20/11–1828 (Romdrup FK-Prot.).
171. 1803 § 13; 1814 § 67. Ifølge Ab.Amt. Sogned. fattigregnskaber indkøbtes der en del undervisningsmaterialer på fattigkassens regning især omk. 1814 (saml. f.eks. regnskaberne for 1814 og 1829).
172. Ab.Amt. Fattigvæsen 1638/1839 (Svenstrup); Møde 18/12–1817 (Romdrup FK-Prot.).

173. Møde 8/3–1813 (Nørholm FK-Prot.).
174. Møde 20/12–1840 (Aarestrup FK-Prot.).
175. O.C. Fogh 23/4–1830 til amtm. (Romdrup FK-Prot.).
176. Møde 20/12–1840 (Aarestrup FK-Prot.); jfr. s. 200.
177. Se f.eks. Møde 18/3–1836 (Gunderup FK-Prot.); møde 19/12–1838 (Aarestrup FK-Prot.).
178. Bekendtgørelse fra Committee for Fordærvedes Forbedring af biskop Øllgaard sendt via provsterne til cirkulering blandt stiftets præster (Øllgaard 31/7–1837 til provst Fogh med 10 præsters påskrift. Provstens Breve 149/1837).
179. J.R. Damkier: Om Fattiggassens Forøgelse, Fattigvæsenets Bestyrelse m.m. (Dansk Folkeblad 6. årg. 1840/41 s. 208).
180. Saml. 1802 § 12 og 1803 § 12.
181. DK 2.dep. Forestillinger 110/1803 (bemærkninger til § 12).
182. Møde 7/12–1836 (Gunderup FK-Prot.).
183. Møde 12/5–1831 (Sønderup FK-Prot.). Beboernes uvilje imod fattiglemmer, der gik på omgang, kunne, som et eksempel fra Hove viser, blive så stor, at præsten og kommissionen måtte drikke med den fattige for at foregå beboerne med et godt eksempel (J.Gr. Pinholt: Natmand Jørgen Christian Kollis Forsøgelse. Hardsystems Aarvog II, 1908 s. 109–10; jfr. Harald Jørgensen s. 254 f.).
184. Møde 8/5–1833 (Sønderup FK-Prot.).
185. Se f.eks. Møde 26/3–1839 (Gunderup FK-Prot.); Møde 20/3–1837 (Ø. Hornum FK-Prot. – hjemkommen tughusfange); Møde 7/4–1835 (Aarestrup FK-Prot.); Møde maj 1830 (Mou FK-Prot.).
186. Se f.eks. Møde 5/12–1815 og 5/12–1822 (Romdrup FK-Prot.); Møde 12/1–1823 og 27/2–1833 (Aarestrup FK-Prot.); Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. 1809. Storvorde (Karen Nielsdatter).
187. Ekstraordinært Møde 21/12–1832 (Storvorde FK-Prot.).
188. Tetens' revisionspåtegning 26/1–1806; sp. Ryges Svar 28/1–1806 (Ab.Amt. sogned. fattigregnsk. 1805. Mou).
189. Møde 19/12–1838 (Aarestrup FK-Prot.). I Hornum-Fleskums fattigprotokoller findes der i modsætning til det af Harald Jørgensen gennemgåede materiale en lang række eksempler på, at børn er sendt på omgang (jfr. Harald Jørgensen s. 252).
190. Jfr. pastor Mørchs bemærkninger til planen for 1818 (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. 1818. Ferslev); I Romdrup blev Mikkel Jensen tillagt en ekstra kostdag i hver 3. omgang, da han havde 3 tdr. H. mere end de øvrige gårdmænd. Præsten ønskede derimod at slippe med 1 kostdag imod tidligere 2, hvilket FK billigede (Møde 6/12–1834. Romdrup FK-Prot.).
191. Møde 27/2–1833 (Aarestrup FK-Prot.).
192. Sp. Thomsens redegørelse pkt. 20 (Møde 26/3–1839) m. fl. eks. (Gunderup FK-Prot.).
193. Pastor Mørchs bemærkninger til planen for 1824 (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. 1824. Ferslev).
194. Møde 6/12–1827, 21/12–1827, 3/1–1828 (Romdrup FK-Prot.); sp. Foghs redegørelse 3/1–1828 (Storvorde FK-Prot.).
195. Møde 12/10–1839 (Romdrup FK-Prot.); FK til Kanc. 17/10–1839 (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog skr. 735); om distriktsadskillelse iøvrigt, se s. 240 f.

Noter til kapitel IX

196. Storvorde FK-Prot. 1804–05; jfr. s. 271.
197. En fleyføring (fledføring) er en person, der p.g.a. alder eller fattigdom optages i en andens husstand og modtager livsvarig forsørgelse mod at overlade denne rådigheden over sit bo.
198. Møde 5/12–1804 og 6/3–1805 (Mou FK-Prot.).
199. Kanc. Skr. 28/8–1824 til stiftamt. Fyn (F. 1824 s. 265–66).
200. N. Fritz 22/7–1830 til amtm. Castenschiold; kst. amtm. Wesenbergs påskrift 27/7–1830 (Mou. Indkomne Breve til FK 1811–41).
201. Amtm. Moltke 9/10–1827 til FK (Ferslev-Dall-Volsted. Indkomne Breve til FK 1804, 1827–38).
202. 1803 §§ 19–22.
203. Hof- og Stats-Calender 1826 sp. 362. Derudover fandtes der i området en stiftsfysikus i Aalborg (for Aalborg og Hjørring Amter), fra 1829 en særlig læge ved Aalborg Bys fattigvæsen (kgl. Resol. 5/9–1829. F. 1829 s. 366), en læge ved grevskabet Lindenberg samt en bataillionskirurg for 11. bat. i Aalborg (se Hof- og Stat 1838 sp. 483, H. Selmer: Den danske Lægestand. Fortegnelse over danske Læger i nærværende Aarhundrede. 2. udg. Kbh. 1852 og Wigfus Erichsen: Læge-Stat eller Fortegnelse over de Kandidater, som have underkastet sig Læge-Examen ved Universitetet og ved det kirurgiske Akademi i Kjøbenhavn. 1.–2. Oplag. Kbh. 1834–39).
204. E. Dam: De danske Apotekers Historie. Apotekerne i Danmark og Island og deres Indehavere siden Oprettelsen og indtil Aaret 1922. Bd. I s. 305 ff., II s. 581 ff., s. 604 ff.
205. Møde 14/3–1834.
206. Møde 7/4–1835.
207. Møde 15/3–1836. Sparsommelighed kunne dog også have heldige følger. I Alslev-Hostrup ville lægen have en tjenstekarls finger sat af p.g.a. beneder. FK satte sig imod det, og karlens finger blev senere helbredt (H.P.H. Novrup: Fattigvæsenet i ældre Tid. Fra Ribe Amt VII s. 774).
208. Præsten gjorde måske som fattigvæsenet i Kbh. brug af billige universalmidler specielt fremstillet til de fattige (se Penia 1.årg. 1806. s. 16). Den fynske sp. Carsten Friis, Allested-Vejle havde et husapotek til brug for fattige. Det skulle forhindre dem i at benytte kvaksalvere, og han skaffede dem diætmad. (Penia 1. årg. 1806 s. 333–35).
209. Den friske lufts betydning i sygdomsbekæmpelsen blandt de fattige nævnes også i 1803-Reglementets § 21.
210. DK. Kommissionen ang. Fattigvæsenets bedre Indretning 1787–95.
211. DK. 2. dep. Brevsag 2105/1833. Riber var indtil 1832 distriktskirurg i Aalborg, fra 1832–42 i Glostrup.
212. Kanc. Cirk. 24/3–1810 (F. 1810 s. 76–77); Kanc. Skr. 18/3–1820 til Sorø amtm., 8/4–1820 til Kbh. amtm. og 9/9–1820 til Fyns stiftsamtm. (F. 1820 s. 290 + noten); Kanc. Cirk. 1/3–1823 (F. 1823 s. 50); Plak. 4/10–1825 (alm. regulativ for lægetakster). Schou 1823–28 s. 271–72.
213. Kanc. Skr. 18/10–1825 til Sorø amtm. (F. 1825 s. 301–03).
214. Kanc. Prom. 7/1–1804 til amtm. Hjørring (F. 1803–04 s. 407–08). Om pligtkørslerne jfr. kapitel III, 7.

215. Mou FK-Prot.
216. Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 810, 812–14.
217. Riber 14/1–1837 til stiftamt. Knuth; Chr. Plesner 3/2–1837 til Knuth (DK. 2.dep. Brevsag 922/1837).
218. Knuth skr. 25/2–1837 (smst.); Kanc. 30/3–1837 til Knuth (Brevbog 922/1837, F. 1837 s. 96).
219. Møde 12/12–1838 (Storvorde FK-Prot.); Møde 9/10–1840 (Gunderup FK-Prot.): Tjenestekarl Karl Chr. Nielsen tilbagebetalte størstedelen af fattigvæsenets udgifter ved hans hospitalsindlæggelse for benbrud. Resten blev eftergivet, da han var »en fattig, men ordentlig Karl.«
220. Distriktskirurg A.F. Rauchmaul 5/3–1841 til amtm.; amtm. Bluhme 5/3–1841 til sp. Thomsen. Fattigvæsenet kom alligevel til at betale, da præsten erklærede, at Buus var uformuende. Bluhme 12/3–1841 til Thomsen (Gunderup-Nøvling. Korrespondance 1823–59).
221. 2 × Kanc. Cirk. 30/1–1816 (F. 1816 s. 44–45). Præsterne i Viborg Stift blev orienteret om kontrolforanstaltningen (se biskop Blochs Cirk. til provst Tetens 5/2–1816. Provstens Breve 1812–21).
222. Møde 10/11–1817 og 7/9–1818 (Nørholm FK-Prot.).
223. Distriktskirurg C.v. Deurs 19/1–1837 til Mølmark (Mou. Indkomne Breve til FK 1811–41). Ifølge regnskabet for 1837 fik Væv-Karen flere gange fattighjælp (Mou FK-Prot.).
224. Riber 2/2–1831 til sp. Fritz (Mou. Indk. Breve til FK 1811–41). Ifølge Mou FK-Prot. blev pigen indlagt 7/2–1831 og de samlede udg. androg 12 rbd. 44 sk.
225. Amtm. Bluhme 25/8–1840 til FK (Mou. Indk. Breve til FK 1811–41; pk. indeholder en lang række andre skr. om Gotthardsens sygehistorie). Sejlflod Kommune-kontor. Mou Socialregnskaber 1815–49 indeholder en række regninger fra hospitalet.
226. Se FD-Prot. 1804–37 (møderne indtil 1820).
227. Jfr. Møde 11/1–1826 (Aarestrup FK-Prot.).
228. N. Fritz 15/3–1830 til FD (Ab.Amt. Fattigvæsen 1184/1829); amtm. Castenschiolds svar 18/3–1830 (Mou. Indk. Breve til FK 1811–41).
229. Se f.eks. distriktskirurg Rauchmaul 15/1–1840 til sp. Mølmark (Mou. Indk. Breve til FK). Tjenestekarl Jens Chr. Gotthardsen kunne ikke blive indlagt på hospitalet, før det var afklaret, hvilket distrikt der skulle betale.
230. A.S. Ørsteds udtalelse 14/2–1828 (DK. 2.dep. Registrantsag 878/1829).
231. Schjønning 29/10–1829 til Castenschiold (Ab.Amt. Fattigvæsen 2195/1829).
232. Amtm. 2/11–1829 til Aarestrup FK (Ab.Amt. Kopibog 1810/1829 Litra C).
233. Sp. Sletting 4/3–1829 til hf. Koefoed (findes sammen med en række andre skr. i sagen i Ab. Amt. Fattigvæsen 533/1829, Kopibog 898a og b/1829 Litra A, 739/1829 Litra B, 2081/1829 Litra B).
234. Plak. 29/12–1829 (Schou 1829–33 s. 89). Kanc. havde i Cirk. 7/4–1827 indhentet betænkninger fra amtmændene. Se A.S. Ørsteds gennemgang af amtmændenes svar i papir dateret 14/2–1828. Amtmændenes holdning var delt i spørgsmålet, men Ørsted mente, at argumenterne for at ændre bestemmelsen var mest vægtige. DK 2.dep. Registrantsag 878/1829. Det store materiale kan ikke inddrages her. Se endvidere Kanc. Forestilling 23/12–1829 (DK. 2.dep. Forestillinger 1829).

Noter til kapitel IX

235. 1810 § 18; jfr Frd. 25/3–1791 om Politivæsenet på Landet § 19 (Schou 1789–92 s. 221) og Kanc. Prom. 26/10–1805 til amtm. Ringkøbing (F. 1805–06 s. 336).
236. Kanc. Forestilling 30/12–1809 (DK. 2.dep. Forestillinger 1809 Folio 1061–75); jfr. Kanc. Skr. 21/3–1829 til Odense amtm. (F. 1829 s. 138–40).
237. Se f.eks. sp. Gjerløff 27/4–1834 til amtm. Castenschiold (Ab.Amt. Fattigvæsen 1088/1834); amtm. 2/5–1834 til Ferslev FK (Ab.Amt. Kopibog 85/1834 Litra B); sp. Gjerløff 6/1–1835 til amtm. Castenschiold (Ferslev-Dall-Volsted. Indk. Breve til FK 1804, 1827–38); jfr. amtets svar til Nr. Tranders og Ferslev FK 26/1–1835 (Ab.Amt. Kopibog 413/1835 Litra A).
238. Se A.H. Steenbuch 14/1–1815 til amtm. Cederfeldt de Simonsen; amtm. 26/1–1815 til Kanc. (DK 3.dep. Brevsag 535/1815); Kanc. 28/2–1815 til amtm. (Brevbog 535/1815; F. 1815 s. 43–44).
239. Kanc. Skr. 21/3–1829 til Odense amtm. (F. 1829 s. 138–40).
240. Mou FK-Prot. Regnskab for 1818.
241. Sp. Mørch 17/5–1808 til amtm. Pentz (Ab.Amt. Fattigvæsen 1804–13).
242. Udskrift af Hornum-Fleskum Herreders Politiprotokol, dateret 16/12–1808. Følgeseddel fra sognefogden i Storvorde med påtegning af sognefogderne på ruten til Nibe (Ab.Amt. Fattigvæsen 1804–13).
243. Ole Arntzen 12/2–1817 til amtm. Guldencrone; H.C. Schmidt 9/3–1817 til Guldencrone; amtm. 21/3–1817 til Kanc. (DK. 3.dep. Brevsag 1712/1817); Kanc. 10/6–1817 til amtm. (Brevbog 1712/1817, F. 1817 s. 191).
244. Kanc. skr. 8/6–1830 til amtm. Randers (F. 1830 s. 205).
245. Sp. Fogh 25/5–1830 og 28/5–1830 til amtm.; sp. Krarup 19/5–1830 til amtm. (Romdrup FK-Prot.). Om sagens videre forløb efter at barnet var født se Ab.Amt. Fattigvæsen 1985/1830 og 2518/1830.
246. Ab.Amt. Fattigvæsen 956/1839; Kopibog 2087/1839 Litra A, 537/1839 Litra B.
247. Sp. Thomsen 12/7–1839 til Amtet (Ab.Amt. Fattigvæsen 1801/1839), amtet 19/7–1839 til Gunderup FK (Kopibog 929/1839 Litra B). Amtet 19/7–1839 til hf. Lyng (hf. skulle tilkendegive klagerinden og husmanden amtets afgørelse samt advare sognefogden imod at medvirke ved bortvisningen af pigen). Kopibog 929b/1839 Litra B.
248. Kanc. Forestilling som forlæg til Kanc. Cirk. 6/11–1830 (trykt i Coll.Tid. 1830 s. 891 ff.); jfr. Hjalmar Helweg: Sindssygeværnsudvikling i Danmark. Kbh. 1915.
249. Se V, 6.
250. Christen Pedersen Rold 15/3–1839 til amtm. Bluhme (Ab. Amt. Fattigvæsen 675/1839).
251. Sp. Gjerløff 17/4–1839 til amtm. (smst.).
252. Amtm. 22/4–1839 til hf. Lyng (Kopibog 1520/1839 Litra A).
253. Sp. Bøggilds redegørelse 14/8–1819; udskrift af Hornum-Fleskum Herreders Politiprotokol 15/8–1819. Hf. Bassenes skønnede, at pigen var af dannet klasse – undersøgelser viste, at hun var søster til apoteker D. Seidelin i Skanderborg (Ab.Amt. Fattigvæsen 1819).
254. Reskr. 29/7–1709 til stiftsøvrighederne ang. værelse og underholdning ved hospitalerne for vanvittige og i sindet forsyrrede (F. 1699–1730 s. 235).
255. Se Aalborg Stiftsøvrighed 13/2–1837 til pastor Mølmark og biskop Fogtman 6/2–1837 til Mølmark (Mou. Indk. Breve til FK 1811–41).

256. 1803 § 49 b.
257. Se mange eksempler i FD-Prot.
258. Kanc. Cirk. 6/11–1830 til samtlige amtmænd (se note 248).
259. Pastor Mølmark til amtm. (Ab.Amt. Fattigvæsen 2331/1839); amtm. 1/11–1839 til Mou FK (Ab.Amt. Kopibog 866/1839 Litra C); jfr. også sp. Thomsen 8/7–1841 til amtm. (Gunderup FK-Prot. Møde 7/7–1841).
260. Møde 23/10–1839 (Mou FK-Prot.).
261. Møde 15/1–1806 (FD-Prot.). Støtten til Syndergaard fortsatte i de følgende år – se således Møde 12/5–1814 og 29/12–1815.
262. Møde 8/10–1806 (FD-Prot. indeholder en række lignende eksempler).
263. Møde 3/2–1813 (FD-Prot.). Forholdene i hospitalernes dårekamre var ikke menne-skeværdige, men alligevel var de langt bedre end de privat indrettede dårekister, der også blev kaldt indplankningsrum (Hjalmar Helweg: Sindssygeværnsens Ud-vikling i Danmark. Kbh. 1915. s. 64 ff.).

Noter til kapitel X (Præsten og fattigregnskabet) side 309-37.

1. Møde 4/6–1804 (Sønderup FK-Prot.).
2. Se f.eks. regnskabet for Sønderup-Suldrup 1809 (Ab.Amt.). De i det følgende omtalte regnskaber findes, hvis andet ikke er anført, i Ab.Amt. Sogndistrikternes fattigregnskaber 1804–41.
3. Åbent Brev 1/9–1661 (Gejstlige Reskripter. 3.udg. II s. 818–19). Om Helsingør Hospital se Johs. S. Dalsager: Helsingør almindelige Hospitals Historie. Helsingør 1941 og Helle Linde: Magistrat og borger. Aarhus 1978 s. 82–84).
4. Reskr. 6/11–1739 III § 10 (F. 1730–39 s. 768–69).
5. Kanc. Prom. 9/10–1802 til amtmændene på Sjælland (F. 1801–02 s. 772); Kanc. Cirk. 27/7–1805 til de øvrige amtmænd (F. 1805–06 s. 263–64). I Aalborg Amtsarkiv findes bevaret indberetninger fra retsbetjente i Hellum og Kær Herreder ang. disse præsteattester (Ab. Amt. Forskellige Indberetninger 1825–28).
6. Jfr. Kanc. Prom. 7/1–1804 til amtm. Hjørring (F. 1803–04 s. 407–08).
7. Ved salget af Høstemark og Egense Kloster tilbød sælgeren J.M. de Neergaard 90 rd. eller 2 tdr. rug (Mou FK valgte klogeligt i den pengeusikre tid de 2 tdr. korn). Køberne ydede 90 rd. i gave (Møde 2/12–1812, regnskab for 1813. Mou FK-Prot.). Neergaard købte i stedet St. Restrup og lovede præsten i Nørholm at give 25 rd. og 2 tdr. byg til fattigkassen samt give en fattig dreng tre kostdage om ugen (Nørholm FK-Prot. Møde 6/5–1813). Ved salget af Buderupholm modtog fattigkassen 200 rbd. i sølv og sedler (Aarestrup fattigregnskab 1819. Ab.Amt.). Derimod takserede krigsråd Conradsen, Torstedlund, salget af Ø. Hornum Kirke til en gave på kun 1 rbd. (sp. Groves meddelelse i Ø. Hornum FK-Prot.1837).
8. Præsten var personlig indblandet i sagen, da gmd. Povel Michelsens hest var bleven optagen på præstens mark. Gårdmanden havde derefter »egenraadig« hentet hesten i præstens stald, og han var af politiretten ved forlig blevet dømt til at betale to rd. til fattigkassen (Regnskabets bilag nr. 3). Et andet eks. på optagne kreaturer findes i Mou fattigregnskab 1813 (Mou FK-Prot.).

Noter til kapitel X

9. Bøderne nævnes ikke i 1803 § 46, men kun i § 47, der vedrører amtskassens indtægter.
10. Kanc. Prom. 5/3–1803 til amtm. Kbh. ang., hvilke bøder der efter domme eller forlig tilfalder amtsfattiggkassen og, hvilke tilfalder andre (F. 1803–04 s. 79–80).
11. Mange eksempler i FK-Prot.'erne og fattigregnskaberne. I nogle tilfælde kunne mulktterne blive temmelig store. I 1836 blev to tjenestekarle i Sønderup Pastorat idømt mulkter på 15 og 25 rbd. for opsætsighed mod Fr. Conradsen, Torstedlund (amtets skr. til sp. Høst 25/1–1836. Sønderup FK-Prot.). I 1818 fik to personer i Egense tilsammen en bøde på 15 rbd. for »tyvagtigt Forhold« imod ejeren af Egense kloster (Regnskab 1818. Mou FK-Prot.). I nogle tilfælde kom bøden umiddelbart til gavn for de fattige, idet den store lodsejer fremsatte ønske herom, og præsten sørgede for, at der fandt en ekstrauddeling sted (se Mou FK-Prot. Regnskab 1818 og bilag til Sønderholm-Frejlevs regnskab for 1809).
12. Møde 2/12–1812 (Storvorde FK-Prot.).
13. Bilag til fattigregnskab for Sønderholm-Frejlev 1809.
14. Mou fattigregnskab 1816 (Mou FK-Prot.).
15. Meddelt af præsten ved møde 23/9–1810 (Storvorde FK-Prot.).
16. Reskr. til samtl. biskopper 21/5–1817 § 5 (F. 1817 s. 166–67).
17. Reskr. 4/10–1843 (F. 1843 s. 193).
18. Legatet konfirmeredes 17/5–1799 (F. 1799–1800 s. 139); jfr. H.R. Hiort-Lorenzen, F.P.G. Salicath: Repertorium over Legater og milde Stiftelser V s. 87.
19. Laust Niensens efterladenskaber bestod kun af følgende: 2 huer, 1 brystdug, 1 par skindbukser og 1 skindtrøje, 1 par vadmelbukser, 1 vadmelstrøje, 2 par gamle strømper, 3 skjorter samt 1 par gamle træsko (bilag nr. 5).
20. Se Suckows anmeldelse herom på Møde 3/1–1806 (Sønderup FK-Prot.).
21. Utallige eks. i de gennemgåede FK-Prot.'er.
22. Se G.C. Krog: Landsbypræsten (Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere VIII 1806 s. 251).
23. Se FD's decision 25/1–1809 på Veggerby-Bislev fattigregnskab for 1807 og sp. Zimmers svar 8/6–1809 til amtm. Pentz; provst J. Reiersen 22/5–1806 til amtm. Pentz ang. regnskaberne for Hornum Herred 1805; Tetens' bemærkninger til Øls Pastorats regnskab 1829.
24. 1803 §§ 51–56, 61.
25. Her må dog anmærkes visse mangler ved uafhængigheden: 1) Fattigregnskabet i provstens eget pastorat blev ikke revideret; 2) Revisoren (provsten) var også medlem af FD. Provsten underskrev dog ikke decisionerne for de regnskaber, han havde revideret.
26. Kst. provst E.B. Holsts påtale 24/2–1810 (Nørholms regnskab 1809); Holst 24/2–1810 (Ø. Hornum 1809); Holst 24/2–1810 (Sønderup 1809). Holst kritiserede også, at politimesteren ikke havde underskrevet Aarestrups regnskab 1809, men FD afviste kritikken, da sognefogden havde undertegnet. Derimod påtalte FD 3/2–1813, at hverken politimester eller sognefoged havde undertegnet Mous regnskab 1811, hvilket provst Tetens ikke havde gjort opmærksom på. FD-Prot. indeholder to eks. på, at politimester og præst ikke var enige om regnskabet: I Aaby-Biersted beskyldte birkedommeren præsten for at snyde, men FD afviste beskyldningen (Møde 12/6–1805). I Vester Hassing nægtede politimesteren og

- største lodsejer at underskrive regnskabet og at møde hos præsten. FD. indskærpede forpligtelsen (Møde 29/1–1811).
27. Sp. Zimmers bemærkning i regnskabet for Veggerby-Bislev 1814.
 28. Tetens' revisionsbemærkning i regnskab for Sønderholm-Frejlev 1818 og for Ellidshøj-Svenstrup og flere distrikter i Hellum-Hindsted Herreder 1829. Holst påtalte 24/2–1810, at birkefoged Gierlev havde påtegnet Veggerby-Bislevs regnskab 1809 med flg.: »Ikke rettere veed jeg, at de Fattige have faaet, hvad de tilkom.« Holst mente, at Gierlevs approbation var »tvivlsom og involverer Uvished.«
 29. Storvorde fattigregnskab 1814.
 30. Holst blev i 1809 kst. som provst for Hornum Herred i stedet for den svagelige provst Reiersen, Nibe-Vokslev (Biskop Bloch 4/1–1809 til provst Reiersen. Viborg Bispearkiv. Kopibog 1807–13 s. 105). Revisionen af regnskaberne var i 1807 blevet forsinket ved, at Reiersen »i een Tiid lang har været medtaget af Gigtsvaghed og derfor ikke har kunnet skrive.« (se Reiersens følgeskrivelse 23/5–1808 til regnskaberne 1807).
 31. Holst 24/2–1810 (Aarestrup 1809), 24/2–1810 (Nørholm 1809), 24/2–1810 (Ø. Hornum 1809), 28/3–1810 (Vokslev 1809), 24/2–1810 (Veggerby 1809), 24/2–1810 (Sønderup 1809). Selv provst Reiersens eget regnskab tillod Holst sig at kritisere. Jfr. også Holsts bemærkninger til Hornum Herreds regnskaber for 1810 og 1811. – derefter overtog Tetens som amtsprovst revisionen.
 32. Schiønning's svar 26/3–1811 på Holsts anmærkninger (Aarestrups regnskab 1810).
 33. Hammond 24/2–1806 til Kanc. (DK 2.dep. Brevsag 870/1806); Kanc. 26/4–1806 til amtm. Hauch (Brevbog 870/1806; F. 1805–06 s. 495–96).
 34. Tetens 13/2–1805 (Gudum-Lillevorde's regnskab 1804); Tetens 26/1–1806 (Mou 1805) – Kritikken gentaget og skærpet 11/2–1807 (Mou 1806); Tetens 12/2–1806 (Storvorde-Sejflod 1805); Tetens om Vokslevs regnskab 1818 og 1819; Tetens om flere regnskaber for 1829. Jfr. endvidere amtsprovst Bering om regnskaberne for Thisted-Binderup, Skivum og Kornum-Løgsted 1819.
 35. Se f.eks. sp. O.F. Obel 14/2–1805 (Gudum-Lillevorde 1804); sp. A.N. Ryge 28/1–1806 og 23/2–1807 (4 siders forsvarsskrivelse). Mou 1805–06; sp. R.F. Lassen 18/2–1806 (Storvorde-Sejflod 1805).
 36. Se f.eks. FD's decision 8/10–1806 (Storvorde-Sejflod 1805).
 37. FD's decision 29/1–1811.
 38. Forholdet belyses af FD-Prot.
 39. FD gav flere gange amtsprovst Tetens besked om at rykke præsterne for regnskaberne (se FD-Prot. Møde 28/11–1817, 14/12–1819 og 22/2–1820).
 40. FD deciderede ikke alle de mellemliggende års regnskaber. For året 1824 findes FD's påtegning 4/2–1829 kun på 4 af distrikternes regnskaber (Vokslev, Øls-Hørby-Døstrup, Veggerby-Bislev og Astrup-Rostrup-Storarden).
 41. FD-Prot. Den nye fremgangsmåde betød, at provstens egne regnskaber stort set kun blev set af ham selv. Se f.eks. regnskabet for Storvorde 1836, der indeholder flg. påtegninger: 1) underskrevet af O. Chr Fogh 1/12–1836; 2) meddelelse fra O. Chr. Fogh om, at største lodsejers repræsentant havde revideret regnskabet; 3) provstens påtegning: »Ved dette Regnskab findes Intet at bemærke. Romdrup den 27. Febr. 1837. O. Chr. Fogh.«
 42. Aalborg Amts sognedistrikters regnskaber fra 1830'erne indeholder færre revi-

Noter til kapitel X

- sionspåtegninger, men provsten kunne, som et par eks. fra Foghs provstperiode viser, affatte kritikken i særskilte skr. (Se provst Fogh 24/2–1834 til Ferslev FK. Ferslev-Dall-Volsted. Indk. Breve til FK 1804, 1827–38 og Fogh 20/2–1836 om fattigregnskaberne for Ellidshøj-Svenstrup og Sønderholm-Frejlev. Provstens Kopibog 36–37/1836).
43. C.L. Stemann 15/6–1828 til Kanc. (DK. 2.dep. Brevsag 216/1830). Amtmanden henviste til, at et lignende forslag var blevet drøftet med Kanc. i 1807 og 1810. En del materiale vedr. disse forhandlinger beror i Brevsag 216/1830.
 44. Mulfter for kirke- og skoleforsømmelser, anskaffelse af bøger, papir og blæk m.v. (Tetens 27/3–1829 til Kanc.).
 45. Castenschiold 9/4–1829 til Kanc.
 46. Se. P.C. Stemanns udtalelse 3/1–1829 og 1/12–1829.
 47. A.S. Ørstedes udtalelse 17/10–1829.
 48. Se Kanc.'s interne rundskr.: erklæringer fra A.K. Kjerulff, M. Lange, M. Hansen, M.V. Moltke, K.L. Lassen, P.J. Monrad.
 49. Kanc. skr. 19/1–1830 til amtm. Sorø (Brevbog 216/1830, F. 1830 s. 24).
 50. D.L. 2–19–15 jfr. 2–22–75. Om fattigtavlen i øvrigt se Geistlige Reskripter 3.udg. II s. 818 ff. og Haandbog for Præster 3. udg. I s. 17–19.
 51. C.T. Engelstoft: Om Tavler og Fattigforsørgelse i Danmark. En historisk Oversigt med Hensyn til Ønskerne om et kirkeligt Fattigvæsen (Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark VI, 1855 s. 343).
 52. Nytårsdag, de 3 store højtid, Bededag, søndag efter Allehelgensdag, under vår- og høstprædiken, dage, hvor der afholdes kommunion.
 53. Se en række eks. i fattigregnskaberne (f.eks. Mou Regnskab 1835–36. Mou FK-Prot.).
 54. Jfr. ovenfor s. 311.
 55. Reskr. 12/4-1715; ophævet ved Kanc. Cirk. 2/11-1830 (F. 1830 s. 406).
 56. Fundats og Anordn. 29/6-1753 § 3 (Schou 1746-65 s. 325).
 57. Fundats for Døvstumme-Instituttet i Kbh. 17/4-1807 § 13 (Schou 1804-08 s. 679).
 58. 1814 § 66 stk. 2.
 59. F. eks. skulle præsten indsende kollektpengene til de udensogns formål sammen med landemodeekspenserne til provsten.
 60. Denne tavle skulle ombæres, når der var kommunion.
 61. Mou fattigregnskab 1836 (fejlen skete under vakancen i præsteembedet). Mou FK-Prot.; Vokslev fattigregnskab 1829 og 1834.
 62. Bilag til Nørholm fattigregnskab 1809.
 63. Se fattigregnskaberne for Veggerby-Bislev 1809, 1814, 1819, 1829 og 1834.
 64. Tetens' revisionspåtegning på Storvorde-Sejlfjord fattigregnskab 1804.
 65. R.F. Lassens svar 13/2-1805 (smst.). Om beboernes uvilje imod fattigvæsenet jfr. ovenfor s. 271.
 66. FD's decision 12/6-1805.
 67. Tallet for Sønderup-Suldrup 1824 omfattede både 1823 og 1824.
 68. Amtsprøvt Bering påtalte, at tavlepengene i 1823 for Gislum-Vognsild Pastorat kun havde været 1 rbd. 1 M.
 69. Spørgsmålet blev rejst af provst G.J. Brøndsted, Asminderød, 18/7-1835 i skr. til amtm. Fr.borg. Kst.amtm. Lindholm indhentede derefter oplysninger om praksis

- hos provsterne J.P. Wedel, Helsing, J.T. Neergaard, Ude- og Oppe Sundby, og Brøndsted (DK. 1. dep. Brevsag 2911/1835). Sagens kirkelige karakter fremgår af, at sagen ekspederedes via 1. dep. og ikke som fattigsager i almindelighed gennem 2. dep.
70. Se betænkningerne fra Brøndsted, Wedel og Neergaard til kst. amtm. Lindholm.
 71. Lindholm indsendte 29/9-1835 provsternes betænkninger sammen med sin egen udtalelse til Kanc.
 72. Kanc. 27/10-1835 til amtm. Fr.borg og provsterne Brøndsted, Wedel og Neergaard (1. dep. Brevbog 2911/1835; F. 1835 s. 382).
 73. G.C. Krog i Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere VIII, 1806 s. 249-50.
 74. Beboernes klage 23/12-1828, sp. Hegelunds udtalelse 4/2-1829 og amtm. Lorentz' udtalelse 8/5-1829 findes i DK. 3. dep. Brevsag 1729/1829.
 75. Kanc. skr. 18/7-1829 til amtm. Randers (Brevbog 1729/1829, F. 1829 s. 307-09).
 76. Kirkeblokke fandtes ifølge fattigregnskaberne 1809 og 1814 for Hornum Herred i Sønderup, Suldrup, Aarestrup, Buderup, Gravlev, Veggerby, Bislev, Nørholm og Sønderholm kirker. Derimod havde Frejlev Kirke ingen blok, men »Pengene fra Tavlen lægges paa Alteret og hver gang hiembringes af Præsten«.
 77. Se bilag til fattigregnskaberne for Sønderup, Sønderholm, Aarestrup og Nørholm pastorater 1809.
 78. Regnskab for 1825 (Nørholm FK-Prot.).
 79. Ø. Hornum FK-Prot.
 80. J.P. Wedel, Helsing, til kst. amtm. Lindholm (DK. 1. dep. Brevsag 2911/1835).
 81. DK. 2. dep. Forestillinger 1802 s. 533-41; 1802 § 45; 1803 § 45.
 82. DK. 3. dep. Brevsag 1729/1829. Se især hf. A.L. Reiersen 29/4-1829 til amtm. Randers.
 83. Kanc. skr. 18/7-1829 til amtm. Randers (F. 1829 s. 307-09).
 84. Nørholm fattigregnskaber for 1825-31 (FK-Prot.).
 85. Møde 29/11-1826 og 6/12-1827 (Romdrup FK-Prot.).
 86. Tetens 26/1-1806 (Mou fattigregnsk. 1805) og anmærkning til Romdrup-Klarup regnskab 1807.
 87. Barfoed 9/2-1808 (Romdrup-Klarups regnsk. 1807).
 88. Kanc. skr. 8/7-1817 til amtm. Vejle (F. 1817 s. 244); jfr. anmeldelsen af A.P. Meden: Om Fattigvæsenet i Sønder Tranders Sogn fra Begyndelsen af 1804 til Slutningen af 1808. Odense 1809 (i Penia 4. årg. 1809 s. 250-51).
 89. Kanc. skr. 16/6-1818 til amtm. Svendborg ang. udlån af overskuddet af fattigkassen (F. 1818 s. 193-94); Kanc. Cirk. 24/2-1821 til samtl. FD'er ang. hvorvidt sogne- nes fattigkasser må oplægge det årlige overskud (F. 1821 s. 55). Amtm. Moltke 9/10-1827 til Ferslev FK (Ferslev-Dall-Volsted. Indk. Breve til FK 1804, 1827-38): Amtm. foreslog, at pengene blev sat i sparekassen; jfr. A.P. Meden: Om Fattigvæsenet i Sønder Tranders Sogn for Aaret 1810. Aalborg 1811 s. 7.
 90. Aarestrup fattigregnskab 1814 ff.
 91. Se s. 286 f.
 92. A.P. Meden: Fattigvæsenet i Sønder Tranders Sogn for Aaret 1811. Aalborg 1812 s. 10-11; jfr. Kanc. Prom. 29/6-1811 til Aalborg Stiftsøvrighed (F. 1811 s. 230).

Noter til kapitel X

93. A.P. Meden: Fattigvæsenet i Sønder Tranders Sogn for 1811, 1812, 1813, 1814 og 1815. Aalborg 1812-16.
94. Jfr. DK. 3. dep. Resolutionsprotokol 1829 Nr. 2336: Aalborg amtmænd til Kanc. ang., at sognepræsten i Hee, D. Plesner, som sp. for Øls-Hørby-Døstrup i Ab. Amt. har puttet en Døstrup Sogns fattigvæsen tilkendt mulkt på 200 rbd. sølv i sin egen lomme, uden derfor at kunne stille sikkerhed.
95. Fattigregnskab for Sønderup 1823-24; jfr. problemerne ang. den ovenfor nævnte sp. A.P. Medens evt. gæld til fattigvæsenet, efter at han i 1818 er flyttet til Fredericia. (Møde 22/2-1820 og 27/3-1821. FD-Prot.).
96. Møde 11/12-1812. Ifølge regnskab for 1813 modtog fattigkassen 12 rbd. 3 M. fra skifteretten (Romdrup FK-Prot.).
97. Tetens' revisionsbemærkning (regnskabet for Skørping-Fræer 1819) – jfr. FD's decision 1821 (regnskabet for 1817 decideres, medens 1818-19 først godkendes, når sagen med dødsboet er afsluttet). Ravnkilde døde i 1817, og pengene var endnu ikke indkommet i 1821.
98. Se F.A. Hansens bemærkninger til regnskabet for 1839; Møde 4/12-1839 (Ø. Hornum FK-Prot.).
99. Om skiftet efter J.H. Hoff se Hornum-Fleskum Herreder. Skifteprotokol 1824-32 s. 5B-7B, s. 16A, s. 124B-125B og s. 266; Dok. til skifteprotokollen 1821-24 (sag 34/1824).
100. Foghs redegørelse 3/1-1828 i Storvorde FK-Prot.
101. Møde 27/1-1808, 25/1-1809, 25/1-1810, 29/1-1812 og 3/2-1813 (FD-Prot.). Et andet eks. omtales i P.T. Hald: Aalborg Fattigvæsens Historie. Aalborg 1842 s. 59 (Aalborg Bys fattigvæsen pådrog sig et betydeligt tab ved borgmester Hornsylds fallit).
102. Legaterne er opregnet pastoratsvis i værket H.R. Hiort-Lorenzen, F.P.G. Salicath: Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark I ff. (Om legaterne i Aalborg Amts landsogne se bd. V s. 58-96); se endvidere Hans de Hofman: Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve. Bd. III. Kbh. 1758.
103. Kanc. Cirk. 30/9-1820 til samtl. stiftsøvrigheder, amtmænd og FD'er ang. et alm. tilsyn med de af private stiftede legater og donationer (F. 1820 s. 305-06); Kanc. Cirk. 6/4-1824 til samtl. amtm. ang. forandrede bestemmelser med bestyrelsen af og indberetningerne om de af private stiftede legater (F. 1824 s. 126-28). Legaterne til fattige skulle så vidt muligt overgå fra stiftsøvrighedens bestyrelse til fattigdirektionen. Om skoledirektionens bestyrelse af legaterne se Ab. Amt, Regnskab over legater og off. midler til fattigvæsenet 1835-52.
104. Provst Foghs revisionspåtegning 24/2-1834 (Ferslev-Dall-Volsted. Indk. Brev til FK 1804, 1827-38). Heri findes desuden klade til sp. Gjerløffs svar og til hans forespørgsel til stiftsøvrigheden 20/10-1834. Originalen til Gjerløffs svar 4/3-1834 til Fogh er vedlagt Ferslevs fattigregnskab 1833.
105. Om legatet se Repertorium V s. 69; Foghs revisionsanmærkning 24/2-1834 (Gunderup-Nøvling. Korrespondance 1823-59).
106. Møde 13/12-1832 (Gunderup FK-Prot.).
107. Se stiftsøvrigheden 5/8-1830 til Gunderup FK (Gunderup-Nøvling. Korrespondance 1823-59).

108. Thomsen 26/2-1834 til Fogh (vedlagt Gunderup fattigregnskab 1833).
109. Sp. Thomsens redegørelse pkt. 18 (Møde 26/3-1841. Gunderup FK-Prot.); jfr. Foghs revisionsbemærkning 27/2-1837 (Gunderup-Nøvling fattigregnskab 1836). I Gunderup-Nøvling. Korrespondance 1823-59 findes en række skrivelser fra stiftsøvrigheden fra 1830'erne, som fortæller, at de manglende renter stadig skyldtes problemer med pantet i det faldefærdige hus.
110. Jfr. Repertorium V s. 93.
111. Brorson 3/3-1834 til Fogh (vedlagt Veggerby-Bislev fattigregnskab 1833).
112. Møde 13/12-1832 (Gunderup FK-Prot.).
113. Jfr. sp. Thomsens påskrift på amtm. Castenschiolds skr. 25/2-1833 til FK (Gunderup-Nøvling. Korrespondance 1823-59).
114. Møde 25/4-1828 (»Til Udredelsen af Omkostningerne tilbød Amtsprovst Tetens at ville tilveiebringe 100 rbd. Sedler...«).
115. Den omfattende sag kan følges ved hjælp af materiale i DK. 3. dep. Brevsag 324/1835; Gunderup-Nøvling. Korrespondance 1823-59; Gunderup FK-Prot. samt skiftesagen efter amtsprovst Tetens (Hornum-Fleskum Herreder. Dok. til amtsprovst Gerhard Tetens' bo 1832-38 og Skiftet brev efter amtsprovst Gerhard Tetens 1832-38).
116. Hf. Lyngø 27/10-1834 til Kanc. (Brevsag 324/1835). Forskellen mellem 100 rbd. sølv og sedler udgjorde efter den i 1835 gældende kurs 3 rbd. 12 sk. (Castenschiold til FK 24/4-1835. Korrespondance 1823-59). Om den skiftende kurs se tabel hos J. Wilcke: Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler. Møntvæsenets Sammenbrud og Genrejsning 1788-1845. Kbh. 1929 s. 408.
117. Thomsen og Kirstein på egne og forstandernes vegne til Amtet 4/11-1834 (Brevsag 324/1835).
118. Amtet 10/11-1834 til Gunderup FK (Korrespondance 1823-59).
119. Møde 17/11-1834. Ved et senere møde 8/12-1834 ytrede Nøvling-beboerne ønske om at blive adskilt fra Gunderup i fattigsager (Gunderup FK-Prot.). Skønt Gunderup var imod, tilsluttede pastor Thomsen sig forslaget (skr. 16/12-1834 til Amtet. Ab. Amt. Fattigvæsen 3069/1834). Forslaget faldt bort, da Nøvling Sogn fik legatet for sig selv.
120. Amtm. Castenschiold 5/1-1835 til Kanc. (Brevsag 324/1825).
121. Kanc. skr. 24/1-1835 til Ab. Amtm. (Brevbog 324/1835, F. 1835 s. 29-30), meddelt Gunderup FK 29/1-1835 af amtm. (Korrespondance 1823-59), fremlagt og oplæst af præsten i Møde 3/2-1835 (Gunderup FK-Prot.).
122. Castenschiold 24/4-1835 til Gunderup FK (Korrespondance 1823-59).
123. Confirmation 3/3-1807 på legatfundats af 1/9-1806 (F. 1807-08 s. 47-51); jfr. Repertorium V s. 66.
124. Holbek 16/2-1830 til amtm. Castenschiold (akterne i sagen findes i DK. 3. dep. Brevsag 992/1831).
125. Schiønning 5/12-1829 til Castenschiold.
126. Castenschiold 8/3-1830 til Kanc.
127. F. Schiønning 9/7-1830 til Kanc.; jfr. kapitel V, 2.
128. Castenschiold 16/7-1830 til Kanc.
129. Se Schiønning 11/2-1831 til Kanc. med specificeret fortegnelse over renterne og deres anvendelse; jfr. sp. Hansen, Skørping 15/2-1831 til Castenschiold.

Noter til kapitel X

130. Rentekammeret 24/12-1830 til Kanc.; Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond 11/12-1830 til Rentekammeret; Kanc. 9/4-1831 til Rentekammeret (Brevbog 992/1831).
131. Kanc. 3/4-1830 til amtm. Castenschiold (3. dep. Brevbog 807/1830); jfr. Schiønnings »Observ« dateret 31/12-1831 i Aarestrup FK-Prot. At legatkommissionen virkelig blev etableret fremgår af »Regnskab for Frue Bjørns Legat til et Fattighuus i Gravlev fra 17. Januari 1832 til 1. December 1834«. Det var affattet af forvalter Wegener, Buderupholm, »forsynet med mine Medcommissaires Dhrr. Pastor Schiønnings og Hansens Paategning« (Ab. Amt. Indberetninger om Legater og Donationer 1829-36). Ifølge oplysning fra sognepræst P.J. Flintholm, Buderup-Gravlev, eksisterer Fru Bjørns Legat den dag i dag.
132. Kanc. 15/6-1830 til Ab. Amtm. (3. dep. Brevbog 1747/1830); jfr. Rentek. 24/12-1830 til Kanc. og Direktionen for Statsgælden m.v. 11/12-1830 til Rentek.; Om fattighuset i Gravlev se kapitel IX, 4 c.
133. Schiønning 8/7-1830 til Kanc.
134. Præsten fik mange problemer med arvingerne under boets afvikling, da køberne af Buderupholm (C. Rothe og A.F. Beyer) gjorde opbud, hvorefter boet igen overtog godset. Senere blev det igen solgt til de oprindelige købere, men til en meget lavere pris (se Schiønnings skr. 8/7-1830; D.H. Wulff i Samlinger til Jydsk Historie og Topografi VII 1878-79 s. 185-86 og 193-94; Da. Slotte og Herregårde Bd. 11 s. 296). Som en særlig finesse i sagen kan det nævnes, at C. Rothe, som præsten havde haft så meget besvær med ved boets afvikling, som kommitteret underskrev Rentekammerskrivelsen 24/12-1830, der opfordrede til en nærmere undersøgelse af præstens forhold vedr. legatet til Gravlev Fattighus.
135. Jfr. herom Schiønning i Aarestrup FK-Prot. 1818 og i Aarestrup fattigregnskab 1819 (se ovenfor s. 286 f.).
136. Kanc. 9/4-1831 til Rentekammeret (Brevbog 992/1831). Schiønnings gæld var blevet udregnet af amtm. Castenschiold i skr. 27/1-1831 til Kanc. Afgørelsen blev imidlertid først meddelt amtm., efter at denne 4/4-1833 havde rykket Kanc. for svar (DK. 3. dep. Brevsag 2128/1833); Kanc. 22/6-1833 til amtm. (Brevbog 2128/1833).
137. Møde 6/3-1832 Gravlev Distrikt (Aarestrup SK-Prot.).
138. Legatsagerne kan suppleres med et eks. fra den trykte litteratur. I Asminderød-Grønholt Pastorat var en række legatkapitaller forsvundet, uden at præsten kunne redegøre for hvordan (Valdemar Seeger: Bidrag til Asminderød og Grønholt Sognes Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1738-1867. Helsingør 1893 s. 29 ff).
139. Schiønning 8/7-1830 til Kanc.
140. B.F. Rønne: Om Fattigvæsenet. Et Brev til Udgiveren (Theologisk Bibliothek. Udg. af Jens Møller. Bd. IX, 1815 s. 239, 257-58). Lyngby Sogns fattigregnskabs omfang fremgår af de regnskaber, som B.F. Rønne lod trykke. Regnskabet for 1805 er genoptrykt i Lyngby-Bogen 1933-39 s. 163-92.

Noter til kapitel XI (Præsten som kontrolmyndighed) side 338-72.

1. Eiler Hammonds fattigplan sept. 1801 (DK. 2. dep. J 11).
2. 1803 §§ 62-74.
3. Vedrørende den følgende behandling af forsørgelsespligten henvises generelt til Harald Jørgensen s. 26-83.
4. 1802 § 6.
5. DK. 2. dep. Forestillinger 110/1803.
6. 1810 § 1; jfr. Kanc. Forestilling 30/12-1809 (DK. 2. dep. Forestillinger 1809).
7. 1803 § 6.
8. Plak. 20/2-1817 (Schou 1814-17 s. 545-46).
9. Se Kanc.'s begrundelse for Plak. 28/12-1827 ang. nærmere Bestemmelser om de Trængendes Forsørgelse, som intet bevisligt Hjemsted have (Coll. Tid. 1828 s. 1-9).
10. Om stænderbehandlingen se Harald Jørgensen s. 59 ff.; Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie. Bd. II s. 558 ff. (med henvisninger til Stændertidende).
11. Coll. Tid. 1839 s. 873-83; Schou 1838-39 s. 360-61.
12. Se således Kanc. Prom. 30/3-1805; Plak. 14/12-1810 § 11-13; Kanc. skr. 24/2-1816; Kanc. skr. 23/7-1816; Kanc. skr. 8/4-1817; skr. 14/10-1817; skr. 27/12-1817; skr. 23/1-1819; skr. 24/3-1821; skr. 3/7-1821; skr. 19/9-1822; skr. 6/9-1823; skr. 8/1-1825; skr. 1/2-1825; skr. 24/9-1825; skr. 4/2-1826; skr. 11/2-1826; skr. 26/8-1826; skr. 10/3-1827; skr. 17/10-1829; skr. 8/5-1830; skr. 24/1-1832; skr. 3/7-1832; skr. 7/9-1833; skr. 14/9-1833; skr. 15/2-1834; skr. 30/12-1834; skr. 28/4-1835; skr. 8/8-1835; skr. 21/11-1837; skr. 6/5-1841; skr. 28/12-1841.
13. Schiønning 4/11-1834 til amtet, fremlagt i retten 28/11-1834 (Ab. Amt. Fattigvæsen 2738/1834).
14. Udskrift af Hornum-Fleskum Herreders Politiprotokol dateret 2/12-1834 (smst.).
15. Bøggild på FK's vegne 11/12-1834 til Castenschiold.
16. Om de nye kirkebøger se s. 349.
17. Gjerløff 14/1-1835 til Castenschiold.
18. Amtet 22/1-1835 til Ellidshøj og Aarestrup FK (Ab. Amt. Kopibog 372/1835 Litra A).
19. Sdr. Kongerslev FK 11/11-1834 til provst Fogh. Beror ligesom de fleste af sagens akter i Ab. Amt. Fattigvæsen 2806/1834; jfr. Romdrup FK-Prot. Møde 6/12-1834.
20. M. Nielsen 27/9-1832 (Foghs afskrift).
21. Fogh 29/9-1832 til M. Nielsen.
22. Fogh 14/11-1834 til FD (amtet).
23. Forhør 4/12-1834 og 3/3-1835 (Udskrift af Grevskabet Lindenberg Birks Politiprotokol).
24. Foghs skr. 27/12-1834 til Amtet (fremlagt i birkeretten 3/3-1835).
25. Hald 7/2-1835 til Amtet (fremlagt i birkeretten 3/3-1835); jfr. Amtet 12/3-1835 til Romdrup FK (Ab. Amt. Kopibog 1250/1835 Litra A).
26. Fogh 19/3-1835 til Amtet.
27. Forhør 24/3-1835, 19/10-1835 og 30/10-1835 (Udskrift af Aalborg Købstads Politiprotokol); Forhør 23/4-1835 (Udskrift af Grevskabet Lindenberg Birks Poli-

Noter til kapitel XI

- protokol).
28. Fogh 12/8–1835, 8/9–1835 og 5/11–1835 til Amtet. Fogh havde i en længere periode alle sagens akter i hænde, og han gjorde sig efter eget udsagn megen umage for ved »nærmere Opdagelser« at bringe sagen dertil, »at herværende Fattigvæsen kunde vorde frikjendt.«
 29. Hald 19/5–1835 til amtm. Castenschiold.
 30. Hald 30/11–1835 til Castenschiold.
 31. Kanc. havde allerede tidligere haft sagen til afgørelse, men ønskede dengang yderligere oplysninger (Kanc. 23/6–1835 til amtm. DK. 3.dep. Brevbog 2214/1835); Kanc. 6/2–1836 til amtm. (DK. 3.dep. Brevbog 490/1836).
 32. Meddelt af Amtet i skr. 11/2–1836 (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 329).
 33. Fogh 12/2–1836 til Nr. Tranders FK (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 330).
 34. Det var ikke ualmindeligt, at distrikterne blev uenige om refusionen. Jfr. f.eks. Ab.Amt. Fattigvæsen 2557/1829, en sag, hvor brødrene Peter og H.W. Tetens, henholdsvis sognepræst i Vokslev og Brøndum, stredes om betalingen for den omløbende tiggerdreng Mads Hansen. P. Tetens mente 48 sk. pr. uge var for stor betaling for en dreng. H.W. Tetens fremhævede, at drengen var befængt med udslet, hvilket gjorde ham til en »stor Sogneplage.«
Se også Ab.Amt. Fattigvæsen 705/1834 og Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 765.
 35. Fogh 7/3–1836 til Amtet.
 36. Hald 1/7–1836 til Castenschiold.
 37. Fogh på FK's vegne 11/7–1836 til Castenschiold.
 38. Amtet 13/9–1836 med sp. Halds skr. 9/9; Fogh 16/9–1836 til Amtet.
 39. Fogh 3/1–1837 til Amtet; Fogh 23/2–1837 til Nr. Tranders FK (Romdrup-K.-St. Kopibog skr. 588).
 40. Foreslået af Fogh i skr. 21/3–1837 til stiftsfuldmægtig Ostenfeldt (Kopibog skr. 600).
 41. Sagen synes ikke forelagt forligelseskommissionen (se Ab.Amt. Forligelseskommissionsprotokol for Hornum-Fleskum og Kær Herred 1820–42); ifølge Romdrups fattigregnskab 1836–37 (FK-Prot.) er pengene betalt.
 42. Gjerløff 25/1–1840 til amtm. Bluhme (Ab.Amt. Fattigvæsen 2939/1839); Jfr. Anton Gaardboe: Himmerlands Rakkere, Bd. II s. 20–35.
Uægte børn skulle ifølge Plak. 14/12–1810 § 13 forsørges på moderens forsørgelsessted.
 43. Ab.Amt. Fattigvæsen 2326/1839; amtets afgørelse i sagen 27/12–1839 (Kopibog 1911/1839 Litra C).
 44. Se således Ab.Amt. Fattigvæsen 1191/1839 og provst Foghs bemærkning i skr. 27/12–1834 til amtet ang. Søren Villadsens vielse (»med mindre det skulde være en anden af samme Navn«). Ab.Amt. Fattigvæsen 2806/1834; se også Fogh 11/2–1836 til Kanc. (bl.a. ang. P.P. Fyhns identitet). Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 328.
 45. Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 66–67 og 192. I præstearkiverne findes bevaret en række kommuniionsbøger.

46. Ab.Amt. Fattigvæsen 1714/1839; amtet 10/9–1839 til Gunderup FK (Ab.Amt. Kopibog 1869/1839 Litra B).
47. Ab.Amt. Fattigvæsen 388/1829 (politiretterne for Aars-Slet Herreder, Randers Nørre Herred, Aarhus og Aalborg Købstæder, Hornum-Fleskum Herreder samt Lundbæk Birk).
48. Ab.Amt. Fattigvæsen 516/1829; Amtet 5/6–1829 til Sønderholm FK (Ab.Amt. Kopibog 998/1829 Litra B).
49. Ab.Amt. Fattigvæsen 1111/1839; Amtet 28/5–1839 til Sønderholm FK, hvortil kvinden blev henvist (Kopibog 2154/1839 Litra A); jfr. Ab.Amt. Fattigvæsen 343/1834.
50. Aarestrup FK-Prot. Møde 9/12–1807.
51. Smst. Møde 17/1–1821 og 3/1–1822.
52. Aarestrup FK-Prot. Udat. Møde 1827.
53. Hald 30/11–1835 til amtm. (Ab.Amt. Fattigvæsen 2806/1834).
54. O.D. Lütken: Bør Bespargelse i Statens Udgifter begynde med Indskrænkning i Udgifterne til Fattig- og Skolevæsenet? Odense 1823 s. 54–57. A.S. Ørsted mente i modsætning til Lütken, at lokal ligning var at foretrække fremfor fællesligning. Han mente, at stridighederne mellem kommunerne var et mindre problem, da disse ikke førte udgifter med sig (A.S. Ørsted: Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed. Bd. I s. 566 ff.).
55. H.E. (H.C.) Clausen: Noget om Fattigvæsenets Tilstand og Beskaffenhed. Ribe 1832 s. 22–23.
56. J.R. Damkier: Om Fattigskattens Forøgelse, Fattigvæsenets Bestyrelse m.m. (især med Hensyn til Landkommunerne). Dansk Folkeblad 6. årg. 1840/41 s. 235–36.
57. Jfr. s. 339 f.
58. Jfr. herom Geistlige Reskripter 3.udg. Bd. I s. 402 ff., Kanc. Forestilling 10/7–1822 (DK. 2.dep. Forestillinger II Nr. 11 1822).
59. Frd. 25/3–1791 § 4 og § 13 (Schou 1789–92 s. 215–24); Om denne frd. iøvrigt se Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790–1868 (upubliceret afhandling).
60. Frd. 23/9–1762 §§ 4–5 (Schou 1746–65 s. 698–99); Frd. 6/5–1812 (Schou 1812–13 s. 50–62). Om præsternes mandtalslister se Birgit Løgstrups upublicerede afhandling: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyre inden for skatter og udskrivningsvæsen i det 18. århundrede.
61. DK 1.dep. Journal K 1198/1809. Biskop Bloch (Viborg) havde året i forvejen foreslået kirkebøger i duplo indført i Viborg Stift, og at kirkeeejerne bekostede det ekstra sæt protokoller, men Kancelliet fandt ikke foranstaltningen nødvendig (Journal J 347/1808).
62. Smst. (Münter hørtes af Kanc. 1809 og 1811). Se endvidere Münter 15/8–1812 til Kanc. (DK 2.dep. J 19).
63. Reskr. 1/12–1812 (F. 1812 s. 338–39); Om de nye kirkebøger se Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontramministerialbøger (Arkiv, Bd. 3, 1970–71 s. 172–85) og Paul G. Ørberg: Nærlæsning af nyere kirkebøger. En kulturhistorisk og metodisk undersøgelse af kirkebøgerne efter 1812 (Personalhistorisk Tidsskrift, 100, 1980 s. 7–22).
64. Ved Kanc. Cirk. 27/8–1833 til samtlige biskopper suppleredes bestemmelserne for

Noter til kapitel XI

- af- og tilgangslisterne. Jfr. iøvrigt Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister (Fortid og Nutid, 24, s. 529–44).
65. Kanc. Forestilling 20/2–1811 (DK 1.dep. Forestillinger 87/1811); jfr. Forestilling 9/9–1812 (Forestillinger 297/1812).
 66. Kanc. Cirk. 5/12–1812, 27/3–1813 og 27/11–1813 (se DK 2.dep. J 19).
 67. Kanc. Cirk. 18/10–1817.
 68. I Birgit Løgstrups afhandling om herredsfogden behandles materialet ud fra synsvinklen: ro og orden.
 69. Jfr. B. Løgstrup: Herredsfogden passim.
 70. Amtm. Moltke 31/12–1817 til Kanc. (beror som de i det flg. nævnte betænkninger i DK 2.dep. J 19). Om præsten og sognefogden jfr. Jens Møller: Haandbog for Præster. 3. udg. I s. 157.
 71. Hf. Maribo 6/11–1817 til amtm. Arctander; jfr. amtm. Knuth, Holbæk 28/11–1817 til Kanc.
 72. P.C. Stemann 18/1–1818 til Kanc.
 73. A.S. Ørsteds udtalelse 9/4–1818. De øvrige kancelliembedsmænd erklærede sig enig med Ørsted. Jfr. dog synspunkterne om straffen for betleri (behandlet hos Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790–1868. Ro og orden).
 74. H. Løvenskiolds udtalelse 15/4–1822; Ørsteds og Løvenskiolds synspunkter ang. præsterne gentoges i Kanc. Forestilling 10/7–1822 (Forestillinger II 11/1822; Coll.Tid. 1822 s. 506–07).
 75. Bülow 21/3–1818 til Kanc.
 76. Stemann 18/1–1818 til Kanc.
 77. Frd. og Kanc. forestilling er trykt i Coll.Tid. 1822 s. 493–513.
 78. For personer, der havde fået fast tjenesteforhold i sognet, skulle anmeldelse ske inden 4 dage, for andre inden 24 timer.
 79. Skudsmålspligten var således blevet udvidet i forhold til D.L. 3–19–10 og Frd. 25/3–1791 § 13, der alene talte om tjenestetyendet (se herom Coll.Tid. 1822 s. 505).
 80. Et egentligt krav om, at skoleattesten skulle indkorporeres i skudsmålet, findes først i Anordn. 5/9–1832 (se nedenfor), men Kanc. Forestilling 10/7–1822 havde allerede sat de to attester i forbindelse med hinanden (Coll.Tid. 1822 s. 502–03).
 81. Se f.eks. provst Fogh 21/11–1839 til amtm. Bluhme (Ab.Amt. Fattigvæsen 2676/1839); provst Schierup 12/7–1824 til amtm. Moltke og amtsprovst Tetens' skr. 28/7–1824 (Ab.Amt. Fattigvæsen 1824); jfr. Mou Præstearkiv. Embedets diverse Dok. 1778–1865, der indeholder en række skudsmål (se især skudsmål for Jens Andersen med sp. Mølmarks påskrift: »Foreviist den 3die Novbr. 1836. Vedkommende Jens Andersen gives Tilhold om at skaffe Oplysning om, naar han er født, døbt, confirmeret o.s.v.«)
 82. Jfr. ovenfor s. 342 ff.
 83. Borch til biskop Boisen 29/11–1822 og 9/12–1822; Borchs liste til Dannemare-præsten dateret 29/11–1822 (DK. 1.dep. Brevsag 298/1823).
 84. S.A. Winthers påskrift 2/12–1822 på Borchs liste (smst.)
 85. Boisen 6/1–1823 til Kanc. (Brevsag 298/1823); Kanc. 4/2–1823 til Boisen (Brevbog 298/1823; F. 1823 s. 38–39).
 86. Kanc. Forestilling og Anordn. 5/9–1832 er trykt i Coll.Tid. 1832 s. 633–51, 657–63.

- De omfattende forarbejder til anordningen, inkl. betænkninger fra samtlige amt-mænd og lensbesiddere, findes i DK 2.dep. Reg.sag. 603/1832.
87. Frd. 24/7–1822 § 6.
 88. Jfr. nedenfor s. 384.
 89. Kanc. Cirk. 27/8–1833 til samtl. biskopper ang. ministerialbøgernes fremtidige førelse (F. 1833 s. 351–53).
 90. Haandbog for Præster 3.udg. Bd. I s. 150.
 91. Buderup Sogns Hovedministerialbog. Lignende eksempler findes f.eks. i Ferslev Sogns Hovedministerialbog 1813–36, Mou Sogns Hovedministerialbog 1813–56 og i Sønderup Sogns Hovedministerialbog 1813–52). I Mou førte præsten fra 1822 et særskilt alfabetisk register over tjenestefolk der ankom og afgik fra sognet (Mou. Regnskabsbog 1822-49).
 92. J.A. Brasen 17/7–1840 til biskop Mynster (DK 1.dep. Brevsag 3599/1840).
 93. 1803 kap. XI (Om fattigvæsenpolitiet og straffe for betleri); Plak. 14/12–1810 § 21; Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790–1868 (kap. om ro og orden).
 94. Ab.Amt. Fattigvæsen 3063/1839; Kopibog 1804/1839 Litra C.
 95. Se Reskr. 26/8–1735 og Frd. 5/12–1749.
 96. 1803 §§ 23–24; jfr. § 46 pkt.5.
 97. Storvorde FK-Prot. Møde 21/3–1804.
 98. Sp. K. Graah, Visby-Heltborg 24/2–1808 til hf. L. Høyer (DK. 5.dep. Brevsag 928/1808, vedlagt Brevsag 3.dep. 478/1821).
 99. Kanc. Cirk. 8/1–1820 til samtl. FD'er, der indskærpede, at kun virkelig trængende måtte modtage fattighjælp, pålagde kommissionerne at sikre sig de fattiges efterlændskaber (F. 1820 s. 19–20).
 100. DK 5.dep. Brevsag 928/1808, 3.dep. Brevsag 478/1821; Kanc. Prom. 20/8–1808 til amtm. Thisted (F. 1808–10 s. 173–74); Kanc. skr. 30/1–1821 til amtm. Thisted (F. 1821 s. 38–39).
 101. Kanc. skr. 10/11–1821 til Fyns biskop (F. 1821 s. 326).
 102. P. Schinnerup 29/11–1820 til Kanc. (DK. 3.dep. Brevsag 478/1821).
 103. Kanc. 30/1–1821 til Thisted amtm.
 104. Gjerløff 6/6–1839 til amtm. Bluhme (Ab.Amt. Fattigvæsen 1485/1839).
 105. Bluhme 14/6–1839 til Gjerløff (Ab.Amt. Kopibog 246/1839 Litra B).
 106. Lillelund 18/10–1806 til Viborg FD (DK 5.dep. Brevsag 126/1807).
 107. Kanc. til Viborg amtm. 17/1–1807 (Brevbog 126/1807; F. 1807–08 s. 22).
 108. Af disse synes kun bevaret Romdrup-Klarup. Inventarie-, Vurderings- og Auktionsprotokol 1825–29 og Sønderup-Suldrup. Registreringsprot. for de fattiges ejendele. F.eks. er de to protokoller, som i 1811 kostede Veggerby-Bislev fattigkasse 2 rd., og som »ere bestemt til Registrering af de levende Fattiges tilhørende«, forsvundet (Veggerby FK-Prot. Liste over ekstraordinære udgifter 1811).
 109. Møde 11/12–1812 (Romdrup FK-Prot.); jfr Møde 8/10–1833, hvor en enke må lade sine ejendele registrere for at få forøget støtte.
 110. Møde 5/12–1815 (Romdrup FK-Prot.).
 111. Møde 8/10–1833 (Romdrup FK-Prot.).
 112. Mou FK-Prot. Maj 1830; tinglysningen fandt sted 31/7–1830.
 113. Se herom Møde 22/3–1804 og 28/1–1805 (afgjort ved Kanc. skr. 22/9–1804). Aare-

Noter til kapitel XI

- strup FK-Prot.
114. Møde 13/1–1809 (Aarestrup FK-Prot.). Samme fremgangsmåde benyttedes i Gunderup-Nøvling over for den 73-årige røgter Mads Jensen, der havde en restbeholdning på 6 rbd. af en lotterigevinst (Møde 24/6–1840. Gunderup FK-Prot.).
 115. Bilag nr. 4 til Aarestrup fattigregnskab 1809 (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. 1809).
 116. Bilag nr. 5 til samme regnskab.
 117. Se f.eks. Mou FK-Prot. 1830 om Jens Tonnesens enke; Aarestrup FK-Prot. Møde 9/12–1807 om indsidder Christen Tveds hustru. I det sidste tilfælde sørgede fattigvæsenet for at leje hjælp til at passe konen, indtil hun kunne optages i Aarestrup Hospital; Aarestrup FK-Prot. Møde 10/1–1824 om Niels Grovsmed.
 118. Jfr. note 109.
 119. G. C. Krog: Landsbyepræsten (Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere VIII, 1806 s. 247).
 120. 1803 § 23.
 121. Frd. 24/9–1708 II § 23 (Schou 1699–1730 s. 231–32); den gamle bestemmelse gjaldt endnu i 1830'erne (se Kanc. skr. 25/3–1836 til Fr.borg Amt. F. 1836 s. 117).
 122. Se mange eks. i FK-Prot.'erne; sp. Fogh 2/12–1828 i Romdrup-Klarup. Inventarie-, Vurderings- og Auktionsprot. 1825–29; kapellan Glud 23/3–1832 til inspektør Kirstein (Lindensborg Godsarkiv. Dok. vedr. Fattig-, Jordemoder- og Sundhedsvæsen 1762–1847).
 123. Se Tetens' revisionspåtegning og FD's decision på Vokslev fattigregnskaber 1818 og 1819 (Ab.Amt.); FD's decision 1/2–1809 på Storvorde-Sejflods regnskab 1807 (Storvorde FK-Prot.).

I andre tilfælde blev traktement åbenbart tolereret. Se Aarestrup fattigregnskab 1809 bilag 7b (Ab.Amt.); Mou regnskab 1828 (2 pottes brændevin til 2 M. 8 sk.). Mou FK-Prot.; bilag 22/8–1841 over omkostninger ved fattiglem Chresten Pederens begravelse til bl.a. brød og brændevin 3 rbd. 5 sk. sang ved graven 2 M. Sejflod Kommunekontor. Mou. Socialregnskaber 1815–49.
 124. Sp. Fogh 9/4–1832 til sp. J. Krarup, Nr. Tranders; Krarup 11/4–1832 til Fogh (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 61 og 63); amtm. 2/11–1829 til Aarestrup FK (Ab.Amt. Kopibog 1810/1829 Litra C) – svar på sp. Schiønning 29/10–1829 til amtm. (Ab.Amt. Fattigvæsen 2195/1829).
 125. Bilag 7b (Ab.Amt. Sogned. fattigregnsk. 1809).
 126. Kanc. Cirk. til samtl. amtmænd og biskopper 25/11–1809 (F. 1808–10 s. 502–03). Bestemmelsen gjaldt generelt, men blev naturligvis især anvendt ved begravelse af fattigfolk.
 127. Møde 20/12–1809 (Aarestrup FK-Prot.).
 128. Dødes Begravelse uden Ligkiste: et Forslag (Penia 3.årg. 1808 s. 321–28).
 129. Holger Begtrup: Af en gammel Fattigprotokol (Højskolebladet 1899 sp. 1589–90).
 130. 1803 § 24.
 131. Kanc. skr. 26/1–1819 til amtm. Kbh. (F. 1819 s. 37–38).
 132. Kanc. skr. 8/11–1823 til amtm. Fr.borg (F. 1823 s. 359–60).
 133. Møde 4/3–1829 (Mou FK-Prot.).
 134. Kanc. skr. til Amtet 12/6–1829 kommunikeret af amtm. Castenschild til sp. Fogh; jfr. Kirstein 26/6–1829 til Fogh (Romdrup-Klarup. Breve til FK 1829).

135. Se Mou fattigregnskab 1829 og Vokslev fattigregnskab 1834 (Ab.Amt).
136. Om skifteforvaltning generelt se Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kbh. 1968 s. 9-27; J.O. Hansen: Systematisk Fremstilling af det Danske Skiftevesen. 3.udg. Kbh. 1837.
137. Kanc Prom. 25/10-1803 til amtm. Bornholm (DK 2.dep. Brevbog 2376/1803; F. 1803-04 s. 334).
138. Se sp. Jørgen Koefoed, Klemensker, og nogle sognemænd 8/6-1803 til Kanc. (DK 2.dep. Brevsag 2376/1803).
139. Sp. Bøggild 11/12-1834 til hf. Lyng (Nibe Byfoged. Indkomne breve fra forskellige for by og herreder 1835/1834); Lyng 22/12-1834 til Bøggild (Nibe Byfoged. Kopibog 1834-36); jfr. J.O. Hansen: Systematisk Fremstilling s. 85.
140. Jfr. f.eks. provst Holsts revisionspåtegning 24/2-1810 (Ab.Amt. Sognd. fattigregnsk. Nørholm 1809).
141. Frd. 12/9-1792 § 8 (Schou 1789-92 s. 410-11).
142. Kanc. Prom. 1/9-1810 til samtl. biskopper (F. 1808-10 s. 246).
143. Præsten havde ingen pligt til nøjere at undersøge, hvem den rette skifteforvalter var (Kanc. skr. 28/7-1821 til amtm. Svendborg. F. 1821 s. 237-38).
144. Se f.eks. sp. Bøggilds anmeldelse af almissem Ane Nielsdatters dødsfald 17/5-1834 til hf. Lyng. Skr. indeholder Lynges påskrift: »Sendt Bøggild Jordsedel 26/5-34«.
- Også når det drejede sig om personer, der ikke hørte under fattigvæsenet, kunne sognepræsten anmelde dødsfaldet, men det skete da som en gestus over for afdødes familie (se s. 414).
145. Kanc. Cirk. 29/2-1820 til hhv. biskopperne og overøvrighederne (F. 1820 s. 69-70); Hornum-Fleskum Herreders Arkiv. Fortegnelse over anmeldte dødsfald 1812-28 (ifølge hf. Bassesens liste 1/5-1823 til amtmanden fremgår det, at præsterne i Hornum-Fleskum H. havde indsendt liste over begravede personer for 1822). Se iøvrigt Hornum-Fleskum Herreder. Dødsanmeldelsesprotokol 1824-30 og Nibe Byfoged. Dødsanmeldelsesprotokoller for byen 1830-33 og 1834-40 (bagi for herrederne).
146. Se A. Møllers udsættelser vedr. Thisted, Frederiksborg, Randers og Odense amter (DK. 2. dep. Brevsag 314/1828).
147. Se således A. Møller om Horns Herred 21/7-1827 og hans skr. 19/12-1827 til Kanc. (smst.).
148. Sp. Steenberg 12/11-1827 til bf. v. Hadeln.
149. v. Hadeln 23/11-1827 til Fr.borg amtm.
150. Ørstedes udtalelse (udat.); Kanc. Cirk. 5/2-1828 til samtl. amtmænd, lensbesiddere og biskopper var i overensstemmelse med Ørstedes udtalelse (Brevbog 314/1828; F. 1828 s. 38-39).
- Den her fastlagte praksis blev benyttet i Hornum-Fleskum Herreder. Se f.eks. hf. Lyng 12/6-1837 og 15/7-1839 til sp. Mølmark (Mou. Indk. Breve til FK 1811-41).
151. Frd. 5/12-1806 (Schou 1804-08 s. 619-20).
152. Reskr. 26/8-1735 (F. 1730-39 s. 267-68); Kanc. Prom. 25/10-1803 (F. 1803-04 s. 334, jfr. 2. dep. Brevsag 2376/1803); Kanc. skr. 6/1-1816 til Fyns amtm. (F. 1816 s. 21).
153. Se f.eks. Møde 4/1-1828 (Aarestrup FK-Prot.); Møde 2/3-1815 (Sønderup FK-Prot.).

Noter til kapitel XI

154. Bilag til Sønderholm-Frejlev fattigregnskab 1824 (Ab. amt.).
155. Se en række eksempler i bilagene til fattigregnskaberne (Ab. Amt.).
156. Præstens anmærkning 1/12-1829 (Romdrup-Klarup. Inventarie-, Vurderings- og Auktionsprot. 1825-29).
157. Se ovenfor s. 362; jfr. Romdrup FK-Prot. Møde 4/12-1829.
158. Ab. Amt. Sogned. fattigregnsk.
159. Ørstedes udat. udtalelse (DK. 2. dep. Brevsag 314/1828).
160. J.O. Hansen: Systematisk Fremstilling af det Danske Skiftevesen. 3. udg. Kbh. 1837 s. 85.
161. Kanc. Cirk. 8/7-1817 til samtlige overøvrigheder (DK. 2. dep. Brevbog 2274/1817). Det omfattende indberetningsmateriale, Kanc. modtog, findes i DK. G 88. Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke Tiltagen af de Fattiges Antal; en ekstrakt af svarene findes i DK. 2. dep. Brevsag 2274/1817.
162. Jfr. Knud Lyne Rahbek: Nogle frimodige Ytringer om Agriculturen, Populationen og Fattigvæsenet i Danmark (Dansk Minerva IV, 1817 s. 1-72).
163. Amtm. Moltke, Aalborg, 24/11-1817 til Kanc.; amtm. Faye, Thisted, 3/11-1817 til Kanc.; Viborg Amt 13/11-1817 til Kanc.; amtm. Güldenchrone, Aarhus, 21/11-1817 til Kanc. Aarhus-amtm. havde indhentet en lang række betænkninger fra herredsfogder, provster og FK'er, og alle undt. en enkelt hf. istemte klagen over de fattiges forøgede antal, men amtm. havde ved at gennemse amtets fattigregnskaber og forsørgelsesplaner kunnet fastslå, at antallet snarere aftog.
164. Om natmandsfolket se F. Dyrhund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbh. 1872 (optryk 1974).
Også Hornum-Fleskum Herreder var til tider plaget af natmandsfolket, selv om problemet ikke var så stort i Østhimmerland som længere vestpå (Anton Gaardboe: Himmerlands Rakkere. I-II. Aarhus 1904-12). I 1815 beklagede sognepræst Zimmer, Veggerby, sig i en artikel i Jydske Efterretninger Nr. 45 over natmandsfolket. Han havde i løbet af en enkelt uge haft 30 af dem i sin præstegård. Jfr. forslaget fra amtm. Castenschiold, Aalborg, om udryddelse af natmandsfolket. (DK. 3. dep. Henlagte Sager D 2284/1829).
165. Jfr. iøvrigt Harald Jørgensen s. 49 ff.
166. Se en lang række betænkninger i DK. G. 88; i 1819 indsendte sognepræst dr. phil. A.H. Mathiesen, Hvedstrup-Fløng, en fuldt udarbejdet plan til indrettelse af distriktsarbejdsantalter på landet, men forslaget blev henlagt af Kancelliet (DK. 2. dep. Henlagte Sager U 1386/1819).
167. Se især betænkninger fra præsterne i Sorø amt.
168. Se f.eks. indberetningerne fra amtsprovsterne Secher, Brøndsted, Schmidt og Bagger til Aarhus amtm. (G 88).
169. Birch 24/7-1817 til amtm. Stemann.
170. Amtm. Moltke 24/11-1817 til Kanc.
171. Faye 3/11-1817 til Kanc.; Løvenskiold 25/10-1817 til Kanc.
172. Den gamle betegnelse for samleje uden for ægteskab, specielt med besvangrelse til følge. (ODS).
173. Ole Arntzen 12/2-1817 til amtm. Güldenchrone, Aarhus (DK. 3. dep. Brevsag 1712/1817); forslaget vandt ikke tilslutning (Kanc. 10/6-1817 til Aarhus amtm. Brevbog 1712/1817, F. 1817 s. 191).

174. Se således Rentekammerets Forestilling 30/11-1819, incl. Forestilling 10/11-1819 fra Commissionen til Undersøgelse af de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder m.v. (Rentekammeret. Relations- og Resolutionsprotokol 404/1819). Kommissionsbetænkningen affødte Kanc. Cirk. 8/1-1820 (F. 1820 s. 19-20), der bl.a. pålagde FK'erne at udøve de dem tilladte tvangsmidler imod de almisselemmer, der tilsidesatte orden og sædelighed. Se endvidere DK. 2. dep. Brevsag 1288/1821.
175. DK. 1. dep. Reg.sag 1008/1824. Tilblivelsen af Frd. 30/4-1824 er behandlet hos Harald Jørgensen og skal derfor ikke gentages her.
176. De samme aldersgrænser fandtes i D.L. 3-16-5; jfr. motiverne til Frd. 30/4-1824 § 3 Nr. 1 (Frd. og Kanc.'s forestilling er trykt i Coll. Tid. 1824 s. 243-71).
177. FK i kvindens forsørgelseskommune var det i regelen ikke nødvendigt at spørge, da den så godt som altid ville være positivt indstillet, fordi den ved giftermålet slap for at forsørge kvinden. Jfr. herom provst Fogh 22/8-1833 til sp. Spliid, V. Hassing: Storvorde gav gerne sin tilladelse til, at en husmand i V. Hassing giftede sig med fattiglem Ane Cathr. Salomonsdatter, Storvorde, uden at hendes fattighjælp refunderedes. Fogh begrundede dette med, at sognet slap af med »det omhandl. Fruentimmer med hendes Børn«. Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831-61, skr. 174.
178. Kanc.'s interne papir: Løvenskiolds udtalelse 13/2-1824 (Reg. sag 1008/1824).
179. De nye restriktioner fik ikke klagerne imod de stigende fattigudgifter og de fattiges usædelige liv til at forstumme. De fortsatte i den offentlige debat, og i 1830'erne forplantede debatten sig til stænderne (se herom Harald Jørgensen s. 59 ff).
180. Jfr. Frd. 30/4-1824 § 2.
181. Jacob Kjær 22/11-1839 til Kanc. (DK. 3. dep. Brevsag 249/1840).
182. Amtm. Lindholm 20/12-1839 til Kanc. (smst.).
183. Kanc. 14/1-1840 til amtm. (Brevbog 249/1840; F 1840 s. 11-12).
184. Sp. Kjær 14/3-1840 til Kanc. (DK. 3. dep. Brevsag 2365/1840).
185. Amtm. Lindholm 12/5-1840 til Kanc. (smst.). Derimod ville amtm. ikke udtale sig om sp. Kjærs tanker om evt. nye uægte børn, da han mente, at D.L. 6-13-3 og Plak. 12/6-1827 kunne forhindre disse.
186. Kanc. 12/6-1840 til Skanderborg amtm. (3. dep. Brevbog 2365/1840). Kancelliets to afgørelser i denne sag og andre tilsvarende (se således DK. 3. dep. Brevsag 878/1825 og 3. dep. Brevsag 4489/1834) gør, at jeg ikke kan erklære mig ubetinget enig i det af Harald Jørgensen (s. 55-58) fremsatte synspunkt, at Kancelliet i ægteskabssager indtog det mest humane standpunkt. De nævnte sager viser, at Kancelliet forsvarede den gældende lovgivning. At denne i en række tilfælde var mere human end det, man kunne finde på at foreslå lokalt, er en anden sag.
187. Brasen 17/7-1840 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 3599/1840).
188. Mynster 29/7-1840 til Kanc. (smst.).
189. Kanc. 26/8-1840 til biskop Mynster (Brevbog 3599/1840, F. 1840 s. 158-59).
190. Om forloverne se Frd. 30/4-1824 § 4.
191. Biskop G.P. Brammer 15/10-1847 til Kanc. (DK. 1. dep. Brevsag 5255/1847); Kanc. 23/11-1847 til Brammer (Brevbog 5255/1847; F. 1847 s. 278-79).
192. Møde 26/6-1835 pkt. 20 (Gunderup FK-Prot.).
193. Møde 2/12-1840 (Ø. Hornum FK-Prot.).

Noter til kapitel XI, XII og XIII

194. Møde 3/4-1840 pkt. 5 (Gunderup FK-Prot.). Der er ingen tvivl om, at sagens økonomiske aspekter har været nøje overvejet. Sp. Thomsen har bagi FK-Prot. opstillet en tabel over, hvad Anna Pedersdt. havde modtaget i fattighjælp i hvert af årene 1816-37. Hun havde fået ialt 10 tdr. 5 skp. rug, 23 tdr. 1 skp. byg og 39 rbd. 1 M. 8 sk., hvilket efter »Kornets gangbare Priis ved Anmeldelsen til Ægteskab« svarede til ialt 147 rbd. 30 sk.

Noter til kapitel XII (Præsten og de fattige 1803-1841) side 373-78.

1. Se indholdsfortegnelsen i Haandbog for Præster. 3. udg. Bd. II.
2. D.L.'s afsnit om fattigvæsenet findes i 2. Bog: Om Religionen og Geistligheden (kapitlerne 2-7 og 19). Fattigvæsenet er opført efter dette princip i Geistlige Reskripter. 3. udg. Kbh. 1838-40 og i C.E. Hertz: Bemærkninger til den anden Bog af Kong Christian den Femtes danske Lov. II. Odense 1840.
3. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Kirkeret. Til Brug ved Forelæsninger. Bd. I. Kbh. 1838 s. 146.
4. [H.J. Giessing]: Betragtninger over den danske Geistligheds nærværende Vilkaar og Virksomhed (Maanedsskrift for Litteratur VII, 1832 s. 332-33).
5. Jens Møller: Breve fra Udgiveren til en Landsbypræst om adskillige Geistligheden vedkommende Anliggender. Syvende Brev. (Theologisk Bibliothek VII, 1815 s. 391).
6. G.C. Krog: Landsbypræsten (Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere VII, 1806 s. 241).
7. H.J. Giessing: Om den danske Geistligheds nærværende kirkelige og borgerlige Vilkaar. Nyk. F. 1838 s. 61.
8. H.J. Giessing (1838) s. 61-62; biskop C.T. Engelstoft: Om Tavler og Fattigforsørgelse i Danmark. En historisk Oversigt med Hensyn til Ønskerne om et kirkeligt Fattigvæsen (Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark VI. Kbh. 1855 s. 342-44); provst J. Nissen i Fra Ribe Amt 1905 s. 164. Provst Nissen håbede, at J.C. Christensens nye kirkelove ville åbne større muligheder for frivilligheden i fattigforsorgen.
9. Ab. Amt. Fattigvæsen 956/1839.

Noter til kapitel XIII (Administrative funktioner andre ikke kan varetage) side 381-408.

1. Frd. 24/7-1822 §§ 1 og 5 (Schou 1818-22 s. 636-41).
2. Frd. 3/6-1796 om Rettens vedbørlige og hurtige Pleje § 38 (Schou 1793-96 s. 452-53); jfr. Frd. 21/5-1751 § 1 (Schou 1746-65 s. 215) og Frd. 13/10-1819 om retsplejen i off. sager § 4 (Schou 1818-22 s. 347).

3. Niels Fritz er omtalt flere gange ovenfor. Han var indtil 1835 sognepræst i Mou.
4. Bernth 21/9–1840 til Fritz (DK 3.dep. Brevsag 1352/1841).
5. Afskrift af N. Fritz' skr. 24/9–1840 til Bernth.
6. N. Fritz 3/10–1840 til Bernth; jfr. N. Fritz 21/10–1840 til Kanc.
7. Bernth 26/9–1840 til Fritz og 22/11–1840 til amtm. Lindholm.
8. Lindholm 1/12–1840 til Kanc.
9. Jfr. s. 348 ff.
10. Kanc. 10/4–1841 til amtm. Lindholm (Brevbog 1352/1841; F. 1841 s. 65–66); Jfr. Ørsteds udat. udtalelse (Brevsag 1352/1841).
11. Nibe Byfoged. Journal for By og Herreder 1833–34.
12. Se således Fogh 25/7–1837 til hf. Lynge og 25/7–1837 til bf. Hvass (Kopibog 1831–61 skr. 630 og 632).
13. Bf. Hvass 29/10–1834 til Fogh (Kopibog 1831–61 skr. 225).
14. Fogh 1/11–1834 til Hvass (skr. 227).
15. Hf. Lynge 20/7–1837 til Fogh; Fogh 25/7–1837 (2 skr.) til Lynge (Kopibog skr. 627–28, 630–31).
16. Fogh 25/4–1832 til hf. (Kopibog skr. 68).
17. Fogh 1/6–1832 til hf. (Kopibog skr. 73).
18. Jfr. Ny Coll. Tid. 1845 s. 289–318.
19. Bernth 22/11–1840 til amtm. Lindholm (DK 3.dep. Brevsag 1352/1841).
20. Skr. 4/9–1829 til amtm. Castenschiold, Aalborg (DK. 3.dep. Henlagte Sager D 2284/1829).
21. Min. Cirk. 5/11–1906. Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1905–06 s. 553.
22. August Roesen: Dansk Kirkeret. 3. udg. Hillerød 1976 s. 148.
23. Frd. 4/8–1819 (Schou 1818–22 s. 320–22); Plak. 13/1–1832 § 5 (Schou 1829–33 s. 370). Den sidstnævnte plakats indførte ligsynsmænd på landet. De skulle udnævnes af amtmanden efter forslag fra politimesteren. I Hornum-Fleskum Herreder anmodede hf. i cirk. 10/3–1832 præsterne om at foreslå ligsynsmændene (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 49–50, 57–58).
24. Geistlige Reskripter 3. udg. I s. 264–67. I nogle tilfælde førte præsten et fyldigt referat af den foretagne mægling ind i kirkebogen (se således ½ sides referat i Veggerby Hovedministerialbog 1812–36 af en mægling 2/11–1836); jfr. sognepræst Gjerløffs 4 sider lange redegørelse for mæglingsforsøg 24/5–1833 (Ferslev-Dall-Volsted. Embedets breve 1811–1920).
25. Provst Fogh 21/3–1837 til kapellan Holm, Sønderholm (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog skr. 599).
26. En metode hvorved man bragte noget af en koppeblæres indhold ind under huden eller i næsen for at forebygge fremtidig koppesmitte. Metoden kunne medføre, at de behandlede personer fik en alvorlig koppesygdom. Både Christian VII og Frederik VI blev varioleret som børn – den sidstnævnte af Struensee personlig.
27. Edv. Gotfredsen: Medicinens historie. 2. udg. Kbh. 1964. s. 278–81; Jul. Petersen: Kopper og Koppeindpodning. Et medicinsk-historisk Tilbageblik i Hundredeaaret efter Jenner's første Vaccination. Kbh. 1896.
28. Hans Chr. Johansen i Dansk socialhistorie. Bd. IV Kbh. 1979 s. 88.
29. Kanc. Commissorium 14/10–1801 (Coll. Tid. 1801 s. 661–62); Jul. Petersen s. 261 ff.

Noter til kapitel XIII

30. Beretningerne er off. i uddrag i Coll.Tid. Den første findes i årg. 1801 s. 799–806.
31. Ved kgl. Resol. 8/3–1805 pålagdes det gejstligheden ved barnedåb og konf. at opfordre til vaccination (Kanc. Prom. 23/4–1805 til samtl. biskopper. F 1805–06 s. 133).
32. L. Koch: Den danske kirkes historie i årene 1801–17 s. 190–91; Kanc. Forestilling 8/3–1805 (DK. 2.dep. Brevsag 904b/1805).
33. Gjenpart af Sognepræstens Embedsbog for en Deel af Aaret 1805 (Egeria 3, 1806 s. 284–85).
34. N. Blicher 24/4–1810 til Aarhus Stiftsøvrighed (DK. 2.dep. Registrantsag 455/1810).
35. De blev opført med navns nævnelse i Vaccinationskommissionens betænkninger. Se f. eks. Beretning 31/12–1803 (Coll.Tid. 1804 s. 49–59, 70–77 og beretning for året 1806 (Coll.Tid. 1807 s. 485 ff.). Også en del lærere, godsejere og jordemødre vaccinerede. Ja sågar skarpretteren i Odense.
36. Frd. 3/4–1810 ang. vaccinationen (Schou 1808–11 s. 478–86). Forarbejderne findes i DK. 2.dep. Reg.sag 455/1810; Kanc. Plak. 19/11–1811 (tillæg til frd. 3/4–1810). Schou 1808–11 s. 810–13.
37. Jfr. sp. Schiønnings bemærkning herom i indberetning 31/12–1816 (Ab.Amt. For-skellige indberetninger 1816–20).
38. Præsternes kontrolforpligtelse blev flere gange indskærpede. Se Kanc Cirk. 24/5–1825, Kanc. Cirk. 24/2–1829; Ab.amtm. 10/12–1832 til provst Fogh (Prov-stens Breve 1832); Kanc Cirk. 27/8–1833 ang. ministerialbøgernes fremtidige førelse (F. 1833 s. 351–53).
39. Kanc. Cirk. 13/9–1814 til samtl. biskopper (F. 1814 s. 324). Eksempler på præster-nes opgivelse af folkemængden i deres sogne findes i Gudum-Lillevorde. Liber daticus 1811–41 og Aarestrup-Buderup-Gravlev. Liber daticus 1771–1850. Det nævnte krav var utvivlsomt også den egentlige baggrund for statistikken over folketallet i Rødning Sogns kirkebøger 1819 (jfr. P.G. Ørberg: Nærlæsning af nyere kirkebøger. Personalhistorisk Tidsskr. 100, 1980 s. 9). Bestemmelsen afskaffedes igen i 1831. Se Kanc. skr. kommunikeret igennem biskoppen 26/7–1831 (Mou. Liber daticus 1773–1839).
40. Kanc. skr. 30/4–1813 til Sjæll. biskop (F. 1813 s. 204–05).
41. Blicher 24/4–1810 til Aarhus Stiftsøvrighed (DK. 2.dep. Reg.sag 455/1810).
42. Frd. 3/4–1810 § 5; jfr. Kanc. Plak 19/4–1805 § 1.
43. Plak. 9/12–1813 (Schou 1812–13 s. 480).
44. Tallene er uddraget af vaccinationskommissionens beretninger trykt i Coll.Tid. 1816–24. Tallene omfatter de vaccinationer, kommissionen fik indberetning om. I hvert fald i nogle af årene er bilandene medtaget.
45. Endnu i Instruktion 4/3–1818 for distriktskirurgerne blev det pålagt lægen at vise velvilje og hjælpe »oplyste Folk i hans Egn, saasom Præster, Degne eller andre Embedsmænd og Jordegodseiere [der] finde Lyst til selv at anvende og udbrede denne velgjørende Forebygnings Middel« (Schou 1818–22 s. 53).
46. Kanc. skr. 4/8–1818 til amtm. Hjørring (F. 1818 s. 233–34).
47. Se Vaccinationskommissionens beretning for 1819 (Coll.Tid. 1820 s. 566–68).
48. Vacc.kommissionens beretning for 1822 (Coll.Tid. 1823 s. 499–506); Kgl. Resol. 27/8–1823 (F. 1823 s. 264–65); Kanc. Cirk 6/9–1823 (F. 1823 s. 278).

49. Se kirkebøgernes rubrikker for konfirmation, fødsel og af- og tilgang. I Ellidshøj Kirkebog 1807–13 findes en samlet fortegnelse over alle vaccinerede i Ellidshøj-Svenstrup 1816–36.
50. Se Ferslev-Dall-Volsted. Liber daticus 1784–1824.
51. Ab.Amt. Forskellige Indberetninger 1816–20.
52. Da E.B. Holst i 1822 søgte Kancelliet om at få rang med amtsprovster, henviste han bl.a. til, at han havde vaccineret flere hundrede børn i Jylland (DK. 1.dep. Reg. sag 374/1822). Vaccinationerne må være foretaget, medens han var sp. i Ellidshøj 1800–12. I 1812 blev han forflyttet til Højby på Sjælland.
53. Sp. Mørch vaccinerede i hvert fald i følgende år: 1808, 1810–13, 1815–17, 1819–20, 1822, 1824–25 og 1830. Sp. Schiønning i 1806, 1808, 1810, 1812, 1815–17, 1820, 1822, 1824–25 og 1827 (se konfirmationslisterne i hovedministerialbøgerne for Ferslev 1813–36, Ellidshøj 1813–54, Suldrup 1813–52, Aarestrup 1813–45, Buderup 1813–40 og Gravlev 1813–40 samt listen over vacc. 1816–36 i Ellidshøj Kirkebog 1807–13 og vacc. 1805–13 i Ferslev-Dall-Volsted. Liber daticus 1784–1824), jfr. Vaccinationspatent for sp. Mørch, udstedt af Vaccinations-Kommissionen 1/2–1817 (Medicinsk-historisk Museum).
54. Sp. Schiønning vaccinerede ialt i 19 kirkesogne (anført i hans ansøgning til præsteembedet ved St. Mortens Kirke i Randers. DK. 1.dep. Reg.sag 754/1837).
55. Sønderup Sogns Hovedministerialbog 1813–52.
56. Gudum-Lillevorde. Vakinationsprotokol 1810–70; Vakinationsprotokol 1826–70 for Gudum og Sejfflod Sogne; Mou Sogns Hovedministerialbog 1813–36; Ab.Amt. Forskellige Indberetninger 1816–20; Aalborg Lægedistrikt: Vaccinationsprotokol for distriktskirurgen i Aalborg samt Hornum og Fleskum Herreder 1819–35.
57. Jfr. Kanc. Cirk. 30/10–1824 (F. 1824 s. 341–42).
58. DK 3.dep. Brevsag 814/1829; Kanc. 11/4-1829 til Ab.Amtm. (Kopibog 814/1829).
59. Schiønning's indberetninger for 1819 og 1820. (Ab.Amt. Forskellige Indberetninger 1816–20).
60. Hans Chr. Johansen i Dansk socialhistorie. Bd. IV s. 86.
61. Schou 1793–96 s. 192–94.
62. Blodgang = dysenteri; sprinkler = plettyfus. Fra 1808 hørte kopper også med til denne kategori af sygdomme (Plak. 27/5–1808 § 4. Schou 1808–11 s. 42–44).
63. Se således pastor Fogh i forbindelse med en nervefeberepidemi i Storvorde i 1832. Fogh 16/9–1832 til amtm. og 20/9–1832 til distriktskirurgen i Aalborg (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 102 og 106.)
64. Frd. 17/4–1782 (Schou 1781–84 s. 260–65).
65. Jens Møller: Haandbog for Præster. 3. udg. I s. 483; jfr. sp. Schiønning 10/5–1834 til amtm. Castenschiold (Ab.Amt. Fattigvæsen 1327/1834) og sp. Sletting 5/7–1834 (Ab.Amt. Journal 1834 Nr. 1837).
66. Amtmandens cirk. 20/9–1839 til præsterne (Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1826–1853).
67. Frd. 17/4–1782 § 3 + motiverne; jfr. Frd. 5/9–1794 § 1.
68. Frd. 17/4–1782 § 6; provst Fogh 28/9–1832 til sognefogden i Storvorde (Romdrup-Klarup-Storvorde Kopibog 1831–61 skr. 107).
69. C. Arends 20/8–1831 til amtm. M.W. Moltke (DK. 2.dep. Brevsag 2914–18/1831).
70. Amtm. Moltke 22/8–1831 til Kanc.

Noter til kapitel XIII

71. Sundhedskollegiet 30/8–1831 til Kanc.; Kanc. 6/9–1831 til amtmændene på Sjælland og Lolland-Falster (Brevbog 2914–18/1831; F. 1831 s. 350–51).
72. Coll.Tid. 1831 s. 819–28; 1832 s. 209–14, 220–28. De anførte tal er behæftet med stor usikkerhed.
73. J. Ernst 6/4–1829 og 16/5–1829 til Castenschiold (Ab.Amt. Fattigvæsen 836/1829).
74. Amtet 13/4 og 3/7–1829 til Ernst (Ab.Amt. Kopibog 32/1829 Litra B og 1656/1829 Litra B).
75. Kanc. skr. 8/6–1833 til L.-F. amtm. (F. 1833 s. 204–05).
76. Advarslen blev givet, når høsten havde været våd. Kanc. Cirk. 19/4–1800 (F. 1799–1800 s. 545–48); Kanc. Prom. 6/10–1804 til biskopperne (F. 1803–04 s. 674); Kanc. Cirk. 1/10–1829 sendt til amtsprovst Tetens (Provstens Breve 1822–32).
77. Kanc. Cirk. 15/5–1810 til samtl. biskopper (F. 1810 s. 133–34).
78. Kanc. Cirk. 1/7–1834 (F. 1834 s. 249) kommunikeret af biskop Øllgaard 7/7–1834 til provst Fogh med påskrift fra 7 præster i Hornum Herred (Provstens Breve 120/1834).
79. Krarup 10/6–1822 til Kanc. (DK. 3.dep. Brevsag 4185/1822).
80. C.L. Stemann 23/7–1822 til Kanc.
81. Sundhedskollegiet 18/9–1822 til Kanc.
82. Kanc. 28/9–1822 til Randers amtm. (Brevbog 4185/1822; F. 1822 s. 284–85).
83. Jul. Petersen: Choleraepidemierne med særligt Hensyn til Danmark. Kbh. 1892; J. Carlsen: Den asiatiske Kolera. Kbh. 1894; Edv. Gotfredsen: Medicinens Historie. 2.udg. Kbh. 1964 s. 383 ff.
84. En fortegnelse over de vigtigste af disse bestemmelser findes i registrene til henholdsvis Schous Forordninger og Fogtmans Reskripter under rubrikken: Medicinalvæsenet.
85. Bibliotheca Danica 1831–40 sp. 484–87 indeholder en fortegnelse over 45 samtidige bidrag om koleraen.
86. Frd. 19/6–1831 (Schou 1829–33 s. 289–311). Forarbejderne til Frd. findes i DK. 2.dep. Reg.sag 422/1831; jfr. også Kanc. Forestilling 14/6–1831 (DK. 2.dep. Forestillinger 1831 I Nr. 134).
87. Ikke alle i Kanc. var enige om de strenge straffebestemmelser (Reg. sag 422/1831); jfr. L.C. Neckelmann: Om Kommunevæsenet i Danmark. Kbh. (1836) s. 59.
88. 1831 § 11; 1) Anviisning til Forebyggelse af Smitte ved indtræffende Cholera-Epidemie 11/6–1831 (også trykt i Coll.Tid. 1831 s. 423–29). 2) Kort Anviisning til at kjende den epidemiske Cholera, samt Underretning om de hidtil anvendte Lægemidler imod Sygdommen 11/6–1831. Sp. Fogh, Romdrup, bad 2/8–1831 amtet om at få 20 eksemplarer af forebyggelsesanvisningen til uddeling i sognene. (Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 12). Lignende eks. kan anføres for andre sogne.
89. Se Coll.Tid. 1831 s. 425–29.
90. Frd. 1831 § 37; Coll.Tid. 1831 s. 426.
91. Reskr. 14/10–1831 (F. 1831 s. 396–98); DK. 2.dep. Reg.sag 720/1831.
92. Kanc. Cirk. 7/1–1832 til samtl. amtmænd (F. 1832 s. 4–6).
93. Kanc. Forestilling 30/12–1831 (DK. 2.dep. Forestillinger 1832 I Nr. 1).
94. Plak. 28/3–1832 (Schou 1829–33 s. 287–89); Frd. 8/8–1832 (Schou 1829–33 s. 419–23). I DK. 2.dep. Reg.sag 228/1832 og Reg.sag. 548/1832 findes et stort mate-

- riale vedr. Kancelliets overvejelser i kolerasagen 1831–32.
95. Jfr. justitsmin. Plak. 19/7–1848 (Schou 1848–49 s. 106–07).
 96. Kun få af sognekirkerne har bevaret sundhedskommissionsarkivalier. I Hornum-Fleskum Herreder alene Mou. Breve til Sundhedskommissionen 1831 og Gunderup-Nøvling. Samlepakke gruppe 7. Etableringen af sundhedskommissionerne belyses udmærket af en pakke i Ab. Amtsarkiv. Ekspederede Sager angående Cholera morbus 1831.
 97. Kanc. Cirk. 11/6–1831 til samtl. amtmænd (F. 1831 s. 209–11).
 98. Amtm. 15/6–1831 til retsbetjentene (Ab.Amt. Kopibog 828/1831 Litra B).
 99. Se Ekspederede Sager J. 1415/1831.
 100. Amtm. Castenschiold 5/7–1831 til retsbetjentene (Ab.Amt. Kopibog 1613/1831 Litra B). Indberetninger fra alle politiøvrigheder i amtet med angivelse af medlemmerne i samtlige oprettede sundhedskommissioner findes i Ekspederede Sager.
 101. Hf. Lyng 25/7–1831 til amtm. Castenschiold. Der opstod tvivl om birkefoged Gierlev eller hf. Lyng skulle indtræde i Veggerby-Bislev sundhedskomm. Lyng foreslog problemet løst ved, at begge indtrådte (Ekspederede Sager J. 1415/1831).
 102. Herredsfogdens cirkulære 28/7–1831 er gengivet i Romdrup-Klarup-Storvorde. Kopibog 1831–61 skr. 11.
 103. Kirstein 9/7–1831 til amtm. (Ekspederede Sager J. 1415/1831).
 104. Kirstein 22/7–1831 til amtm. med klage fra sp. Tetens, Brøndum; distriktskirurg Petersen 28/7–1831 til amtm. (smst.).
 105. Se en række skr. i Ekspederede Sager.
 106. N. Fritz 20/6–1831 til Castenschiold (Eksp. Sager J. 1415/1831).
 107. Eksp. Sager J. 10/1831. På et tidspunkt blev kolerakorrespondancen så omfattende, at Aalborgamtmanden begyndte at føre en speciel journal og kopibog for kolerasager. Disse er desværre ikke bevarede.
 108. N. Fritz 7/11–1831 til Castenschiold (Eksp. Sager J. 26/1831).
 109. Se herredsfogdens cirk. 24/10–1831 til præsterne i Hornum-Fleskum Herreder (Nørholm. Liber daticus 1801–64).
 110. P. Tetens 29/8–1831 til Castenschiold (Eksp. Sager J. 2/1831).
 111. Gunderup-Nøvling Sundhedskomm. Møde 1/8–1831 (Gunderup-Nøvling. Samlepakke gruppe 7 1831–93); Vokslev Sundhedskomm. Møde 15/8–1831 (Eksp. Sager 14/1831); Eksp. Sager 1/1831 (Gislum Herred).
 112. N. Fritz 20/6–1831 til amtm. (Eksp. Sager J. 1415/1831).
 113. Geistlige Reskripter 3.udg. I s. 326–27. Om jordemodervæsenet i 18. årh. se Inger Dübeck: Jordemødre i retshistorisk belysning (Historie X, 1972–74, s. 339–87).
 114. Jens Møller: Haandbog for Præster. 3.udg. I s. 454. Om dødfødte børn se nedenfor.
 115. Trykt eksemplar af instruksen findes i Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. fattig-, jordemoder- og sundhedsvæsen 1762–1849.
 116. Schou 1808–11 s. 600–09.
 117. Der måtte ikke være mere end 1 mils afstand til noget sted i distriktet.
 118. Udkastet findes ligesom de i det følgende nævnte aktstykker i DK. 2.dep. Registrantsager 1662a/1810.
 119. Reglement 21/11–1810 § 25.

Noter til kapitel XIII og XIV

120. Amtm. Moltke, Aalborg, 30/4-1815 til Kanc. (DK. G107. Aarlige Indberetninger 1816-48. ang. Jordemodervæsenet i Danmark, indsendte i Henhold til Reglement af 21/11-1810).
121. Jens Koefoed 31/1-1816 til amtm. Moltke. Denne skr. findes som en række af de i det følgende nævnte aktstykker i Ab.Amt. Indk. Breve ang. Jordemodervæsenet 1816-19.
122. Et trykt eksemplar af amtmandens cirk. til præsterne, dateret feb. 1816, findes i Lindenberg Godsarkiv. Dok. vedr. fattig-, jordemoder- og sundhedsvæsenet 1762-1849.
123. Moltke 2/2-1816 til Koefoed (Ab.Amt. Alm. Kopibog 1816).
124. Præsternes forslag findes i Ab. Amt. Indk. Breve ang. Jordemodervæsenet 1816-19.
125. Hf. Bassesen og distriktskirurgerne L. Lorentzen og J.P. Gorgius 2/5-1816 (smst.).
126. Præsterne havde uden tvivl forhandlet spørgsmålet om jordemoderboligen med beboerne. Nogle steder er problemerne omk. udredelsen af de nye udgifter (jfr. Reglement 1810 §§ 15-16) blevet drøftet i forbindelse med møder om fattig- og skolevæsenet. Dette fremgår i hvert fald af Mou FK's indberetning til amtm. Moltke om mødet 13/10-1819 (Indk. Breve ang. Jordemodervæsenet 1816-19) og Mou FK-Prot. Møde 19/7-1820. Jfr. Plak. 25/6-1819 og 27/8-1819 (Schou 1818-22 s. 314 og 324), der sideordner forhold inden for fattig-/skolevæsen og jordemodervæsenet.
127. Se de ovennævnte betænkninger fra præsterne. Indk. Breve ang. Jordemodervæsenet 1816-19 indeholder herudover en række skrivelser fra sognepræster om bl.a. jordemoderhuset og udtalelser om egnede kandidater som jordemødre.
128. Sp. J.H. Hoff (Storvorde) 22/7-1817 og sp. N.T. Fangel 30/1-1819 og 30/8-1819 til amtm.; stiftsfysikus J. Koefoed 5/1-1819 til amtm. (Indk. Breve ang. jordemodervæsenet 1816-19).
129. Kanc. Cirk. 24/12-1802 (F. 1801-02 s. 850-52).
130. Se Kanc. Cirk. 13/12-1806 (F. 1805-06 s. 688-91); Kanc. Cirk. 15/2-1816 (F. 1816 s. 86); Kanc. Cirk. 21/9-1819 (F. 1819 s. 307-09); Kanc. Cirk. 9/6-1821 (F. 1821 s. 191-92).
131. Den personalhistoriske og slægtshistoriske forskning, som i udstrakt grad anvender kirkebøgerne, har ikke været opmærksomme på kirkebøgernes indhold af jordemoderberetninger, som præsterne indførte efter det s. 406-07 anførte skema. Jordemoderberetningerne er således ikke omtalt i det slægtshistoriske hovedværk Albert Fabritius, Harald Hatt: Håndbog i slægtsforskning. 3. udg. Kbh. 1963.
132. Præstens jordemoderberetning i Ferslev Sogns Hovedministerialbog 1813-36.

Noter til kapitel XIV (Administrative funktioner affødt af præstens civilregistrering) side 409-19.

1. Selve kirkebogsføringen, som også må siges at være en verdslig funktion, skal ikke behandles nærmere her. Jfr. dog ovenfor s. 349.
2. Nogle af problemerne er omtalt i kap. III, 6.

3. Listen findes gengivet i bl.a. Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1771-1826. En noget lignende liste blev i 1817 udgivet i trykken af P. Holst, sp. i Næstved: Fortegnelse over det vigtigste, som paaligger den geistlige Embedsmand i Kiøbstæden og paa Landet at iagttage efter Lovene, samt skriftligen at besørge, foruden hans egentlige Forretninger (+ to tillæg udsendt 1820 og 1829).
4. Romdrup-Klarup. Liber daticus 1814-19.
5. Se Tetens' Cirk. 20/11-1817 (Romdrup-Klarup. Liber daticus 1814-19); biskop Bloch 13/11-1820 til Tetens; provst Foghs Cirk. 4/12-1835 (Aarestrup-Buderup-Gravlev. Liber daticus 1771-1850); provst Foghs Cirk. 8/12-1839 (Ferslev-Dall-Volsted. Liber daticus 1824-45); Fogh 14/1-1836 til sp. Mølmark, Mou, 14/1-1836 til sp. Thomsen, Gunderup, og 2/2-1836 til sp. Gjerløff, Ferslev (Provstens Kopibog 5/1836, 6/1836 og 24/1836), jfr. Fogh 14/2-1836 til biskop Øllgaard (Kopibog 34/1836).
6. Oversigten findes i DK. 1. dep. Reg. sag 926/1827. Amtsprøbst P.C. Bendix, Vestervig, havde stor indflydelse på listens udseende, det var bl.a. ham, der havde foretaget den anvendte gruppeinddeling (se P.C. Bendix 26/6-1821 til Aalborg Stiftsøvrighed).
7. Visse forhold er udeladt, fordi Kanc.'s liste er sammenskrevet af lister, der hver især medtog, hvad man antog for vigtigst.
8. Om præstens medvirken ved folketællinger se Coll. Tid. 1834 s. 25-29, 34-44; provst Foghs Cirk. 23/1-1834 (Svenstrup Kirkebog 1807-13. Liber daticus 1832-50); Coll. Tid. 1839 s. 899-901.
9. Coll. Tid. 1827 s. 850; om præsterne og sessionen se Geistlige Reskripter 3. udg. I s. 386-94 og Haandbog for Præster 3. udg. I s. 433 ff. Præsternes funktioner i sessionsvæsenet var af attestudstedende karakter, men præsterne fik efter flere forespørgsler af Kancelliet tilladelse til at møde på sessionerne, når de anså det til gavn for nogen i deres menighed. Præsterne skulle på sessionerne behandles med »den Agtelse, som deres Embedsstilling kræver« (Kanc. skr. 12/1-1830 til Ribe Biskop. F. 1830 s. 11).
10. Gårdmænd og husmænd fritoges for militærtjeneste, når de fremviste præsteattest. Denne skulle bl.a. indeholde oplysninger om hartkorn, om vedkommende beboede stedet, havde egen dug og disk og drev jorden med egne heste eller stude og egen plov (Kanc. Cirk. 29/7-1817 til samtl. biskopper. F. 1817 s. 276-77).
11. Kanc. Cirk. 29/7-1817 til bisperne. Sagen beror i DK. 4. dep. (det militære). Brevsag 1351/1817.
12. Almindeligt Sportel-Reglement for Retspleien 22/3-1814 § 15 (Schou 1814-17 s. 64).
13. Münter 21/4-1818 til Kanc. Münter havde indhentet alle sjællandske provsters betænkning over sagen.
14. R. Jansen, Aalborg 9/9-1817 til Kanc.; A. Birch 16/9-1817 til Kanc.
15. P.O. Boisen 5/8-1817 til Kanc.
16. Se Kanc.'s interne papir (4. dep. Brevsag 1351/1817).
17. Kanc. 30/11-1819: »Henlægges«.
18. Kanc. Cirk. 26/5-1821 (DK. 1. dep. Brevbog 1285/1821).
19. Citatet stammer fra Aalborg Stiftsøvrigheds (amt. Moltke og biskop Jansen) skr. 28/8-1821 til Kanc. Beror ligesom de øvrige akter i sagen i DK. 1. dep. Reg. sag 926/1827.

Noter til kapitel XIV og XV

20. Jfr. P.C. Bendix 26/6-1821 til Aalborg Stiftsøvrighed.
21. Landmilice-Sessionerne i det andet Sjællandske Distrikt 2/1-1827 til Kanc. med sp. T. Langs (Spjellerup) skr. 18/10-1826 (DK. 1. dep. Reg. sag 926/1827).
22. Disse attester skulle allerede meddeles gratis efter den eksisterende lovgivning (se f.eks. Frd. 29/9-1786 § 4 d. Schou 1785-88 s. 223).
23. Attester om en persons levned og opførsel var i Ørstedes udtalelse 26/8-1827 opført som en femte kategori, men denne kom ikke med i Kanc.'s forestilling til kongen.
24. Frd. og Kanc.'s forestilling til kongen er trykt i Coll. Tid. 1827 s. 843-56.
25. K.L. Lassens udtalelse 14/9-1827 (Reg. sag 926/1827).
26. Ørstedes udtalelse 26/8-1827, Stemmanns udtalelse 11/9-1827.
27. Sp. Fritz 26/11-1834 og 7/12-1834 til skifteretten (Nibe Byfoged. Indkomne Breve fra forskellige for by og herreder 1737/1834 og 1800/1834).
28. Jfr. Ribebiskoppen Tage Chr. Müllers anm. af H.J. Giessing: Om den danske Geistligheds nærværende kirkelige og borgerlige Vilkaar og Forslag til Forandringer heri (1838) i Tidsskrift for Litteratur og Kritik 1839 I s. 331-96 – se især s. 372-73.
29. Jfr. amtsprovst Tetens' fortegnelse 1817 (Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1771-1826).
30. Sp. T. Lang, Spjellerup 18/10-1826 til Landmilice-Sessionen i 2. sjæll. distrikt (DK. 1. dep. Reg. sag 926/1827).
31. Herredsfogdens Cirk. 15/8-1831 til præsterne (Ferslev-Dall-Volsted. Liber daticus 1824-45). Sp. Mørch har i Liber daticus udfyldt det forlangte skema for sine tre sognes vedkommende.
32. Udarbejdet af Kanc. i 1821 (DK. 1. dep. Reg. sag 926/1827).

Noter til kapitel XV (Funktioner af mere privat karakter) side 420-28.

1. Hf. Bassesen 11/10-1818 til sognepræsterne. Skrivelsen var også stilet til sognefogderne, men den blev sendt til præsterne. Hf.'s opfordring var ikke udformet som et alm. cirk., men hvert pastorat modtog sin særlige skrivelse. Det skulle åbenbart gå hurtigt.
2. Ab. Amt. Forskelligt, sagligt ordnet 1809-42 (læg: Folkelønninger angaaende 1818-19). De i det følgende nævnte aktsstykker beror, når andet ikke anføres, i denne pakke.
3. Det gjaldt ikke Suldrup og Vokslev.
4. Kontrakt for Ferslev-Dall-Volsted, dateret 17. og 21. okt. 1818.
5. Kontrakt for Svenstrup og Ellidshøj indgået 27-28/10-1818.
6. Kontrakt for Storvorde og Sejlflod 18/10 og 10/11-1818.
7. Amtm. Moltke 4/2-1819 til Kanc. (DK. 3. dep. Brevsag 716/1819).
8. Kanc. 20/2-1819 til Ab. amtm. (Brevbog 716/1819; F. 1819 s. 60); jfr. Anton Jakobsen: Tyendeforhold for 100 Aar siden (Vendsyssel. Folk og Land. Historisk-Topografisk Aarvog. Bd. IX. Sæby 1919 s. 11-13).
9. Sp. Bøggild i Svenstrup Kirkebog 1807-13 (liber daticus); sp. Hoff i Storvorde-Sejlflod. Liber daticus 1817-20 og sp. Høeg i Romdrup-Klarup. Liber daticus 1814-19.

10. Jfr. dog hf. Bassenen 30/11-1818 til amtm. Heri nævnes en mulig forbitrelse hos tyendeklassen.
11. Klagen over de høje folkelønninger var almindelig. Således blev de høje lønninger brugt som en af forklaringerne på de fattiges store antal (se en række betænkninger i DK. 2. dep. G. 88. Indberetninger og Svar på Cirk. 8/7-1817 om midler til at forhindre den stærke tiltagen af de fattiges antal).
12. Jfr. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, I. 1720-1914. Kbh. 1972 s. 103 ff.; Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818-1828. Et forsøg på en nuancering. (Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvårsdagen den 5. august 1970). Kbh. 1970 s. 174-98.
13. Se kst. hf. Lund 2/1-1819 og 23/1-1819 til amtm. Moltke med redegørelse for kontrakter oprettet i alle Hellum-Hindsted Herreders sogne.
14. Jfr. Bassenen 30/11-1818 til Moltke.
15. Se eksemplerne hos Erik Helmer Pedersen s. 186-87.
16. Provstecirk. 9/2-1818 (Storvorde-Sejlfloed. Liber daticus 1817-20).
17. Provstecirk. 19/2-1819 (smst.).
18. Se en række eksempler i Storvorde-Sejlfloed. Liber daticus 1817-20, 1820-23.
19. Sp. Hoff's kommentar til cirk. 18/11-1820 i Liber daticus 1820-23.
20. Se s. 327-29.
21. P.O. Boisen 24/4-1819 til SD med præsternes påskrift (Provstens Breve 1812-21).
22. Bishop Øllgaards Cirk. 14/7-1835 (Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1826-1853).
23. Præsternes rolle i det tidlige biblioteksvæsen er fyldigt behandlet i Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834. Kbh. 1960.
24. Sp. Schiønning 9/3-1827 til Landhusholdningsselskabet; Selskabets svar 14/4-1827 (Landhusholdningsselskabets Arkiv. Journalsag 141/1827). På sagen beror desuden en liste over de bøger, selskabet uden betaling tilsendte almuebiblioteket.
25. Landhusholdningsselskabets Arkiv. Brevdagbog 1840 Nr. 12 (beretning fra provst Fogh).
26. Tilfældet var ikke unikt. (Helge Nielsen: Folkebibliotekernes Forgængere s. 374).
27. N.E. Øllgaards Cirk. til provst Fogh 31/12-1837 med flere præsters påskrift om, at de har set cirk. (Provstens Breve 1837).
28. Biskoppens skr. 28/2-1840 meddelt præsterne ved provstecirk. (Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1826-1853). Biskoppens indskærpelse blev åbenbart ikke taget til efterretning af alle præster. Sognepræst Gjerløff noterede således 25/11-1841 i Aarestrup Skoles Dagbog 1836-46, at han lod »Børnene læse indenad i Agerdykningsbogen«.
29. Jfr. Ole Jørgen Rawert: Beretning om Industriens Tilstand i de danske Provindser, samt om nogle Midler til dens Fremme. Kbh. 1820 (om husfliden s. 53 ff.).
30. Bishop Bloch 23/8-1819 til amtsprovst Tetens med Rawerts brev (Provstens Breve 1812-21).
31. Bloch 7/3-1825 til Tetens og præsterne (Ellidshøj-Svenstrup. Kirkebog 1807-13. Liber daticus 1813-31).
32. Se »Fortegnelse over de til denne Ordbog benyttede Materialier« (C. Molbech s. XXVI-XXX).
33. C. Molbech s. XX.

Noter til kapitel XV, XVI og XVII

34. C. Molbech s. XXVI.
35. Rentekammer Cirk. 1/12-1821 til samtl. amtmænd (F. 1821 s. 347-49).
36. Landhusholdningsselskabet 18/5-1824 til Tetens (Provstens Breve 1822-32); Landhusholdningsselskabets Arkiv. Brevdagbog 1824. Nr. 198. Tetens var selv mangeårigt medlem af Landhusholdningsselskabet. Se medlemsbevis 1811 i Tetens' Privatarkiv. Forskellige papirer ca. 1785-1832 (se s. 426).
37. Da C. Christensen i 1832 afleverede sin færdige fremstilling, blev amtsprovstens og de øvrige besvarelser returneret (Landhusholdningsselskabets Arkiv. Brevdagbog 1832 Nr. 238).
Der kunne utvivlsomt anføres en række lignende eksempler på præsters medvirken ved indsamling af data, jfr. sognepræsternes indberetninger om oldsager til Commissionen til Oldsagers Bevaring. (Nationalmuseet. 2. afd. Topografisk Samling. Indberetninger fra præsterne Lassen, Storvorde; Mørch, Ferslev; Zimmer, Veggerby; og Tetens, Gunderup. 1808-09).
38. Kanc. Plak. 19/10-1822 om utilladelig Collectering (Schou 1818-22 s. 648-49).
39. Kgl. Resol. 4/8-1819 (F. 1819 s. 260); I Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1771-1826 er indført en ekstrakt over, hvad »enhver tiltrædende Præst i Fleskum, Hornum, Hellum og Hindsted Herreder formenes at kunne svare i aarligt Bidrag til Aalborg Stifts og Amts offentlige Bibliothek«.
40. Provstecirk. 11/2-1837 (Sønderup-Suldrup. Liber daticus 1826-1853).
41. Trykt henvendelse fra With og Wulff til præsterne 24/10-1840 og fra biskop Øllgaard 30/8-1841. Disse henvendelser blev 22/10-1841 sendt til bl.a. provst Fogh og præsterne i Hornum-Fleskum Herreder sammen med et følgebrev. (Provstens Breve 166/1841); V.C. Holtet: Kong Fr. VI's Mindesmærke s. 25ff.
42. Fogh 28/10-1841 til provstiets præster (smst).
43. Præsternes påtegning på provstens cirkulære 28/10-1841. Provst Fogh narrede efter al sandsynlighed præsterne, idet han først havde tegnet sig for 10 rbd. Dette beløb er senere ændret først til 6 rbd. og derefter til 5 rbd. 4 M. Fogh har sikkert ændret sit beløb, efter at han havde fået cirkulæret tilbage fra præsterne.

Noter til kapitel XVI (Præsten som nødembedsmand) side 429-31.

1. Jens Møller: Haandbog for Præster. 3. udg. I s. 68-72.
2. Frd. 19/6-1831 § 37.
3. Justitsmin. Plak. 19/7-1848 (Schou 1848-49 s. 106-07).
4. Hf. H.B. Jansen, Gislum og Rinds Herreder 28/7-1831 til amtm. Castenschiold (Ab. Amt. Ekspederede Sager ang. Cholera morbus 1/1831).

Noter til kapitel XVII (Præsten som lokalsamfundets administrator) side 432-35.

1. Om denne debat se L.F. la Cour: Sogneraad og Amtsråd. Bd. I s. 15 ff.; N. Faber: Den indre Organisation af Forstanderskabet i Land-Communerne, betragtet fra en

- geistlig Mands Standpunct. (Bidrag til Tidshistorie. Et Ugeblad i Forbindelse med Fyens Stifts Adresse-Avis 1840 s. 161-67). Om debatten forud for kommunallovns tilblivelse i 1841 se Harry Christensen: Det lokale selvstyres opståen.
2. Jfr. bl.a. Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere Bd. I-XII. 1803-08.
 3. F. Schiønning 17/7-1826 og 16/8-1826 til Landhusholdningsselskabet (Landhusholdningsselskabets Journalsager 479/1826); Schiønning 9/3-1827 til Selskabet; Selskabets svar 14/4-1827 (Journalsag 141/1827). Se også Journalsag 331/1825, 412/1826, 167/1828, 341/1828, 391/1829. Schiønning oplyste, at han i sine hidtidige 23 år som præst i sognet havde forædlet 40 forskellige sorter æbler, 18 sorter pærer, 16 sorter blommer og lige så mange kirsebær. Schiønning's aktiviteter fremgår også af ansættelsessagen til præsteembedet ved St. Mortens Kirke i Randers (DK. 1. dep. Reg. sag 754/1837).
 4. Præsten som bonde er ikke behandlet i denne afhandling, da spørgsmålet ikke vedrører administrationsvirksomheden. Fra tid til anden diskuteredes det formålstjenlige i, at præsten drev landbrug. Se f.eks. Jens Møller: Breve fra Udgiveren til en Landsbypræst om adskillige Geistligheden vedkommende Anliggender. (Theologisk Bibliothek Bd. V 1813 s. 338-62), sp. J.R. Damkier: Om Præsten som Landmand (Dansk Folkeblad 5. årg. 1839-40, s. 39-40, 43-44, 51-53). J. Victor Bloch: Nogle Bemærkninger om Landsbypræstens Embedsindtægter i den danske Kirke (Dansk Folkeblad 2. årg. 1836 s. 53-54, 55-59).
 5. DK. 1. dep. Reg. sag 374/1822.
 6. DK. 1. dep. Reg. sag 520/1836, 754/1837 og 817/1837.
 7. Jens Møller: Supplement til Haandbogen for Præster. Kbh. 1829. Forerindring.
 8. Kommissionens Forestilling 13/7-1822 Litra E pkt. 14 (DK. 1. dep. Forestillinger 102/1822).
 9. L. Koch: Den danske kirkes historie i årene 1817-1854 s. 250-52; jfr. Maanedsskrift for Litteratur XIV 1835 s. 235-86 og XV 1836 s. 193-220.

Bilag

Fortegnelse over de vigtigste lokale embedsmænd 1803–41

1. Sognepræster

embedsperiode		senere ansættelse
<i>Mou</i>		
1797–1821	A.N. Ryge (1768–1821)	
1822–1835	N. Fritz (1791–1874)	sp. Hvirring
1835–1848	C.A. Mølmark (1807–81)	sp. Ørslev
<i>Gudum-Lillevorde (og fra 1825) Sejlfjord</i>		
1783–1809	O.F. Obel (1757–1809)	
1810–1845	N.T. Fangel (1781–1845)	
<i>Storvorde-Sejlfjord (embedet nedlagt 1825)</i>		
1798–1811	R.F. Lassen (1761–1811)	
1811–1824	J.H. Hoff (1771–1824)	
<i>Romdrup-Klarup (og fra 1825) Storvorde</i>		
1798–1811	G.A. Barfoed (1754–1811)	
1812–1819	A.L. Høeg (1763–1844)	sp. Ugilt
1819–1849	O.C.H. Fogh (1786–1849)	
<i>Gunderup-Nøvling</i>		
1786–1832	G. Tetens (1760–1832)	
1832–1850	H.J.N. Thomsen (1779–1862)	
<i>Ferslev-Dall-Volsted</i>		
1801–1831	C.L. Mørch (1775–1831)	
1832–1838	C.C.H. Gjerløff (1784–1851)	sp. Aaestrup
[Døde inden tiltrædelsen J.H. Kjerulff (1798–1838)]		
1838–1869	R.S. Deichmann (1798–1879)	

Sognepræster (fortsat)

embedsperiode	senere ansættelse	
<i>Nørholm (embedet nedlagt 1826)</i>		
1800–1807	G. Heineth (1759–1838)	sp. Viskinde
1808–1823	L. Ottesen (1777–1839)	sp. Bregninge
<i>Sønderholm-Frejlev (og fra 1826 Nørholm)</i>		
1803–1837	L. Sletting (1770–1837)	
1837–1864	L. Blicher (1786–1864)	
<i>Ellidshøj-Svenstrup</i>		
1800–1812	E.B. Holst (1766–1838)	sp. Højby
1813–1856	T. Bøggild (1768–1859)	
<i>Ø. Hornum</i>		
1803–1825	S. Willumsen (1774–1836)	sp. Selde
1825–1838	J.I. Grove (1794–1853)	sp. Rerslev
1838–1852	F.A. Hansen (1807–90)	sp. Fraugde
<i>Veggerby-Bislev</i>		
1801–1827	C. Zimmer (1769–1827)	
1827–1829	J.C. Petersen (1794–1853)	sp. Lidemark
1830–1857	M.C. Brørson (1800–1878)	sp. Gamborg
<i>Aarestrup-Buderup-Gravlev</i>		
1803–1837	F. Schiønning (1778–1843)	sp. Randers
1838–1851	C.C.H. Gjerløff (1784–1851)	
<i>Sønderup-Suldrup</i>		
1802–1822	C.J.M. Suckow (1767–1828)	sp. Gjellerup
[Døde inden tiltrædelsen J.J. Rantzau (1782–1823)]		
1823–1835	J. Ernst (1796–1870)	sp. Sdr. Jernløse
1835–1847	G. Høst (1806–1861)	sp. Hellevad
2. Provster		
<i>Herredsprovster (Hornum H.)</i>		
1792–1809	J. Reiersen, Nibe-Vokslev (1747–1827)	
1809–1812	vikar, E.B. Holst, Ellidshøj-Svenstrup (1766–1838)	sp. Højby
<i>Herredsprovst (Fleskum H.)</i>		
1792–1812	G. Tetens, Gunderup-Nøvling (1760–1832)	amtsprovst

Bilag

Provster (fortsat)

embedsperiode	senere ansættelse
---------------	-------------------

Amtsprovst

1812–1832 G. Tetens, Gunderup-Nøvling (1760–1832)

Distriktsprovst

1832–1849 O.C.H. Fogh, Romdrup-Klarup (1786–1849)

3. Biskopper

Viborg Stift

1805–1830 J. Bloch (1761–1830)

1830–1854 N.E. Øllgaard (1775–1863)

Aalborg Stift

1778–1806 C.B. Studsgaard (1737–1806)

1806–1827 R. Jansen (1746–1827)

1827–1833 Embedet ubesat – stiftsprovst J. Stockholm
(1771–1833) konstitueret i embedet

1833–1851 N. Fogtmann (1788–1851)

4. Amtmænd i Aalborg

1793–1815 D. Pentz (1744–1821)

1816–1824 F. Moltke (1754–1836)

1824–1828 E.C.L. Moltke (1790–1864)

1828–1836 J.C.T. Castenschiold (1787–1844)

1836–1838 L.A. Krieger (1797–1838)

1838–1843 C.A. Bluhme (1794–1866)

hofmarskal
stiftamtmand Fyn

direktør i generaltold-
kammer- og kommerce-
kollegiet, senere kon-
sejlspræsident.

Personregister

Registret medtager udelukkende personnavne. En form for stedregister kan fås ved at benytte navnene i bilaget s. 546-48 som indgang til personregistret. Som saglig indgang kan man bruge indholdsfor-tegnelsen (s. 5-9), der er inddelt systematisk.

Ved navne i registret, der omfatter mange henvisninger, er der foruden sidetallene anført henvisning til bogens hovedafsnit i pa-rentes. Følgende forkortelser anvendes:

skolev. = Afsnittet: Præsten og skolen 1814-1841

fattigv. = Afsnittet: Præsten og de fattige 1803-1841

øvr. = Afsnittet: Præstens øvrige funktioner

Betegnelsen »fattig« omfatter både egentlige fattiglemmer og folk, der anmoder om fattighjælp. P. = Pastorat

A

Abel, G. amtsprovst Hjørring 102, 121
Abildgaard, Morten Madsen arrestant Gunderup 383
Abrahamson, J. N. B. officer 175-82, 187-90
Addit, Rasmus Olsen exam.jur. forvalter Nørlund, senere ejer af Skaber Mølle i Rind sogn 62, 114
Adeler, F. baron amtmand Holbæk 249 f.
Andersdatter, Ane Johanne fattig pige Ellidshøj P. 168
Andersdatter, Anne fattig Romdrup P. 267, 292
Andersen, Lars fattigkommissions-medlem Vokslev 289

Andreasen, Ole natmandsdreng 345
Arends, C. landfysikus Holbæk 392
Arentzen, K. by- og herredsskriver Nibe 207
Arentzen, Ole sp. Sønder Vissing-Vorladegaard (Aarhus Amt) 304, 368
Axelsen, Anders fattig Romdrup P. 291

B

Bale, Christen husmand Sejlflod 307
Balle, N. E. biskop Sjælland 30
Barclaj, Christopher Magnus skolelærer Ellidshøj 82

- Barfoed, G. A. sp. Romdrup-Klarup 325, 327
- Barfoed, H. P. sp. og sem.forstander Lyngby 141
- Basse, N. F. provst Hammel (Skanderborg Amt) 185
- Bassenen, Niels by- og herredsfoged Nibe 246 f., 420, 422
- Bech, Gregers Martin lærer Gudumlund Fabriksskole 220 f.
- Bech, Jens Jensen lærer Sørup 199 f., 292
- Bell, Andrew skotsk præst og pædagog 412
- Bendix, P. Chr. amtsprovst Vestervig-Agger (Thisted Amt) 258, 412
- Bentzon, N. L. C. sp. og sem. forstander Snedsted 141
- Berg, Ane Marie degneenke Ferslev P. 295
- Bering, J. P. amtsprovst Sebbelundby 139
- Bernth, L. A. herredsfoged Vor-Nim Herreder 382, 385
- Berthelsen, Jens lærer Sejlflod 135
- Beyer, S. M. herredsprovst Egeslevmagle (Sorø Amt) 317
- Birch, A. biskop Aarhus 159
- Birch, D. S. provst, stænderdeputeret 103
- Birch, P. L. borgmester Slagelse 367
- Bjørn, Frue se Ide Cathrine Lassen
- Bjørn, Niels godsejer Buderupholm 335
- Blicher, N. sp. Randlev-Bjerager (Aarhus Amt) 144, 215, 387, 389
- Blicher, Niels G. amtsprovst Gauerlund-Vinding (Vejle Amt) 178
- Blicher, St. St. sp. Spentrup-Gassum (Randers Amt) 158-60
- Bloch, J. biskop Viborg 74 f., 137, 139, 151, 154, 156, 190 (skolev.) 423, 425 (øvr.)
- Bluhme, C. A. stiftamtmand Aalborg, senere konsejlspræsident 71, 256, 358
- Bodildsen, Mads fattig Mou 260
- Boisen, P. O. biskop L.-F., sem. forstander Vesterborg 135-37, 141, 160, 219 (skolev.) 354 (fattigv.) 411, 424 (øvr.)
- Bonderup, Anders fattighuslem Ø. Hornum 357
- Borch, Jørgen dr.phil., sp. Gloslunde-Græshave (Lolland) 354
- Bram, Christen fattig Sønderup 263
- Brammer, G. P. sp. og sem.forstander Snedsted, senere biskop 171, 220
- Brasen, J. A. provst Karrebæk (Sorø Amt) 356, 371
- Brinck-Seidelin, H. godsejer Eriks-holm (Holbæk Amt) 250
- Brorson, M. C. sp. Veggerby-Bislev 67, 331
- Brønnum, Harboe befalingsmand Storvorde Præstegård, skolepatron Storvorde 50
- Buus, Søren gårdfæster Fjellerad 299
- Bülow, C. S. von stiftamtmand Sjælland 353
- Bælum, Peder 372
- Bøggild, Tyre sp. Ellidshøj-Svenstrup 101, 104, 115, 128, 132, 147, 155, 168, 191, 196, 204 f., 208, 213 (skolev.) 280 f., 306, 341 f., 362 (fattigv.) 421 (øvr.)
- Børresen, C. L. sp. Næsby-Tyvelse (Præstø Amt) 82, 103, 216-20

C

- Carøe, N. C. herredsfoged Horsens 245 f.
- Castenschiold, J. C. T. stiftamtmand Aalborg 71, 120, 317-19, 333
- Clausen, H. C. sp. Farup ved Ribe 347
- Clausen, H. N. teologisk professor 189

Claussen, J. C. G. skoleinspektør ved det lindenborgske skolevæsen, sem. forstander Blaagaard 133
 Christensdatter, Ane (Anne) Marie fattig Aarestrup P. 169, 265, 306
 Christensdatter, Else 303
 Christensdatter, Inger M. husmandskone Mou 414
 Christensdatter, Karen fattig Sønderholm P. 267
 Christensdatter, Maren arrestantinde 384
 Christensen, C. overkrigskommissær, godsejer Klarupgaard 50, 425
 Christensen, C. selvejermøller Rebstrup, skolepatron Sønderup 297
 Christensen, Christen fattig dreng Aarestrup P. 297
 Christensen, Christen løjtnant Vissegaard, legatstifter 331
 Christensen, Jørgen husmand Mou 414
 Christensen, Knud Ferslev 405, 408
 Christensen, Lars fattig Vokslev 289
 Christensen, Niels lærer Dokkedal 150
 Christensen, Peder gårdmand Romdrup P. 304
 Christensen, Søren lærer Egense 150
 Christensen, Verner godsejer Klarupgaard 47, 90, 269
 Christian V 23, 375
 Christian VIII 209
 Christian Frederik (Christian VIII) 415
 Conradsen, forpagter Torstedlund 304
 Cramer, P. C. sp. Mern (Præstø Amt) 113

D

Damborg, Poul fattigforstander Aarestrup 361

Damkier, J. R. sp. Kettrup-Gøttrup (Thisted Amt) 293, 348
 Deichmann, R. S. sp. Ferslev-Dall-Volsted 146 f., 155, 199, 345
 Driberg, C. A. W. v. generalkrigskommissær 411

E

Erichsen, Christen møller Røde Mølle (Aarestrup Sogn) 56
 Erichsen, D. C. lærer Vester Ulslev (Lolland) 160 f.
 Eriksen, Jørgen fattighuslem Vaarst 290
 Ernst, Jørgen sp. Sønderup-Suldrup 47, 65 f., 72, 100, 201-04 (skolev.)
 269, 290, 293, 346 (fattigv.)
 393 (øvr.)

F

Faber, Nicolai biskop Odense 170, 219, 432
 Fabricius, J. S. V. sp. Ansager, godsejer Brammingegaard 51 f.
 Fangel, N. T. sp. Gudum-Lillevorde(-Sejflod) 139, 149 f., 220
 Faye, G. A. amtmænd Thisted 368
 Fester, J. K. lærer Vejringe (Falster) 185
 Fisker, Jens fattig Nørholm 260
 Fjelstrup, S. A. godsejer, stænderdeputeret 103
 Fogh, O. Chr. sp. Romdrup-Klarup(-Storvorde), provst Hornum-Fleskum Herreder 57, 66 f., 70 f., 76, 80, 97, 101, 115, 119, 123, 143 f., 147, 158, 197, 199, 207, 210 (skolev.)
 256, 267-69, 298, 304, 325, 329-31,

342-46, 355, 365 (fattigv.)
 383 f., 425, 427 (øvr.)
 Fogtman, L. byfoged, udgiver af re-
 skriptsamling 23
 Frederik IV 27
 Frederik VI 175 f., 178-82, 187, 189,
 196, 427 f.
 Freilev, Jens Vokslev 289
 Friis, Carsten sp. Allested-Vejle
 (Svendborg Amt) 387
 Fritz, Niels sp. Mou, senere Hvir-
 ring-Hornborg (Skanderborg
 Amt) 60, 116, 148-50, 169-70 (sko-
 lev.)
 260, 295, 300-01 (fattigv.)
 382, 399, 414 (øvr.)
 Frølund, Fr. redaktør, senere skolein-
 spektør og medlem af Folketin-
 get 219
 Fuur, Thyge midlertidig omgangssko-
 lelærer Sejlflod 135
 Faaborg, D. sp. Dalum-Sanderum
 (Odense Amt) 185

G

Gade, Peder Jensen fattig Sønderup P.
 290
 Gierlev, Michael birkefoged Lund-
 bæk 245-47
 Giessing, H. J. sp. Torkildstrup-Lille-
 brænde (Falster) 69 f., 102, 128, 156,
 169, 196 (skolev.)
 375 (fattigv.)
 Gleerup, A. C. lærer Næsby på Orø,
 senere medlem af Folketinget 217 f.
 Gjerløff, C. C. H. sp. Ferslev-
 Dall-Volsted og Aarestrup-Buderup-
 Gravlev 39, 65, 67, 194, 209-13, 220
 (skolev.)
 269, 279, 288, 304, 306, 330, 341 f.,
 345, 355, 358, 377 (fattigv.)
 Gliemann, Th. korttegner 34 f.
 Glud, H. J. kapellan Gunderup-Nøv-
 ling 57 f.

Gotthardsen, Jens Christian tjeneste-
 karl Mou 300
 Gregersdatter, Karen Marie møllerko-
 ne Sønderup 405
 Grove, J. I. sp. Ø. Hornum 327
 Grundtvig, Johan sp. Udby-Ørslev
 (Præstø Amt) 361
 Grundtvig, N. F. S. teolog og dig-
 ter 22, 220, 427
 Gudum, Søren Hansen døvstum
 dreng 301
 Gug, Søren Sørensen åndssvag
 Mou 307

H

Hadeln, K. v. birkefoged Fr.borg
 Birk 364
 Hald, P. T. sp. Nr. Tranders 343 f.,
 347
 Hammond, Eiler sp. og sem. forstan-
 der Brøndbyvester, provst 141, 236 f.,
 315, 338
 Hansdatter, Inger fattig Sønderup P.
 314
 Hansdatter, Karen fattig Ugilt-Taars
 og Mou P. 291
 Hansen, Anders fattig husmand
 Gravlev 261
 Hansen, C. F. amtmand Ringkø-
 bing 257
 Hansen, F. A. sp. Ø. Hornum, senere
 medlem af Folketinget 263, 327, 357
 Hansen, H. P. F. forpagter Torsted-
 lund 269
 Hansen, H. P. Hoff stiftsfysikus
 Aalborg 391
 Hansen, Jens degn og skolelærer Søn-
 derup 104
 Hansen, J. O. rentekammerkommitte-
 ret 366
 Hansen, Laust fattig Romdrup P.
 359
 Hansen, N. sp. Skørping-Fræer 248
 Hansen, Peder Bislev 307

- Hansen, Poul FK-medlem Vokslev 289
- Haxthausen, G. C. stiftamtmand Sjælland 30
- Hegelund, J. C. B. sp. Virring-Essenbæk (Randers Amt) 322
- Heineth, G. sp. Nørholm 260
- Hemmer, Iver de stiftspræst Vallø Kloster 52
- Hendrichsen, Søren fattig Storvorde P. 266, 271, 295
- Hendriksen, Niels fattig Ferslev P. 295
- Hermansen, Jens fattig Klarup 280
- Hertz, J. M. biskop Ribe 51
- Hjorth, Jens Jacobsen indsidder Aarestrup 279 f.
- Hoff, J. H. sp. Storvorde-Sejflod 92, 131, 135, 327 f., 423
- Hoff, S. sp. Vive-Ove-Valsgaard 425
- Holbek, Niels R. forvalter Buderupholm, senere ejer af Albæk (Suldrup Sogn) og klasselotterikollektør i Ebeltoft 48, 333
- Holm, A. kapellan Sønderholm-Frejlev-Nørholm, senere sp. Aggersborg 57
- Holst, E. B. sp. Ellidshøj-Svenstrup, kst. provst, senere sp. Højby 275, 315, 391, 434
- Holst, N. E. lærer og kirkesanger Svenstrup 145, 198
- Holstein, Frederik Adolf greve Holsteinsborg 188
- Hougaard, Jens lærer og kirkesanger Suldrup 55, 71-76, 104, 145, 201-04, 213
- Hurtigkarl, F. T. juridisk professor 23
- Hvass, A. N. birkefoged Lindenberg senere tillige herredsfoged Helum-Hindsted Herreder 248, 277, 383
- Hvass, C. godsejer Høstemark (Mou Sogn) 116
- Hübertz, P. J. sp. Skivum-Giver (Aars H.) 268
- Hyldahl, Jens gårdmand Sønderup 290
- Høeg, A. L. sp. Romdrup-Klarup, senere Ugilt-Taars (Hjørring Amt) 90, 100, 291, 410
- Høst, Georg sp. Sønderup-Suldrup 55, 61, 204, 252
- Høybye-Nielsen, Ernst dansk skolehistoriker 189
- I**
- Ibsen, Niels gårdejer Raakildegaard, skolepædagog Ellidshøj 50, 128 f.
- Isaksdatter, Johanne betlerske 346
- J**
- Jacobsdatter, Ane Marie tjenestepige Aarestrup P. 304
- Jacobsen, Niels skolelærer og kirkesanger Gravlev 81 f., 197
- Jacobsen, Niels fattig Aarestrup 301
- Jansen, Rasmus biskop Aalborg 75 f., 115, 141, 162
- Jantzen, A. S. sp. Byrum-Vesterø-Hals (Læsø) 162
- Jelstrup, M. K. læge Hals senere Nibe 398
- Jenner, Edward engelsk læge 386
- Jensdatter, Ane Kirstine tjenestepige Buderup 355
- Jensdatter, Johanne fattig Sønderup P. 294
- Jensdatter, Johanne Marie tjenestepige Gunderup-Nøvling 305
- Jensdatter, Karen fattig Sønderup 263
- Jensdatter, Mariane fattig Aarestrup P. 297

Jensen, And. fattig Mou 260
 Jensen, Christen fattig Suldrup 40
 Jensen, Hans tjenestekarl Gudum 302
 Jensen, Lars fattig Romdrup P. 267
 Jensen, Søren fattig Aarestrup P. 347
 Jensen, Villads gårdmand Romdrup 355
 Jeppesen, Lars fattig Tølløse-Aagerup (Holbæk Amt) 261
 Jespersen, Jens skolelærer og kirkesanger Dall 146 f.
 Johannsen, Claus degn og skolelærer Gunderup 142
 Johannsen, Rasmus Gunderup, senere skolelærer og kirkesanger Voksløv 142
 Johansen, Anders fattig Ø. Hornum 372
 Juel-Rysensteen, Chr. Fr. godsejer Lundbæk 247
 Justesen, Jens fattig Sønderup P. 265
 Jørgensen, Harald dansk historiker 24
 Jørgensen, P. M. lærer Sørup 171, 220

K

Kierulf, N. P. forvalter Torstedlund 48, 55, 61, 66
 Kierulff, A. C. politidirektør, kancellideputeret 179
 Kirstein, Ernst Andreas godsinspektør Lindenberg 58, 62, 72, 97, 143 f. (skolev.)
 248 f., 331 f. (fattigv.)
 398 (øvr.)
 Kiær, L. forvalter Buderupholm 286
 Kiær, Mariane fattig Gunderup P. 372
 Kiærulf, forvalter Klarupgaard 271
 Kjær, Jacob sp. Skorup-Tvilum (Skanderborg Amt) 369 f.
 Kjær, Niels skolepatron Suldrup 40

Klitgaard, Hans indsidder Suldrup 201
 Klysnér, Jens degn Ravnkilde (Aars H.) 391
 Knudsen, Anders gårdmand Sejlflod 135
 Knudsen, Kristian kancellideputeret 401
 Knudsen, Ole fattig Ferslev P. 296
 Knuth, F. K. J. stiftamtmand Sjælland 299
 Koch, Hal dansk kirkehistoriker 24
 Koch, L. dansk kirkehistoriker 24
 Koefoed, C. D. amts- og stiftsprovst Ribe 51
 Koefoed, H. G. by- og herredsfoged Nibe 247
 Koefoed, Jens landfysikus Aalborg og Hjørring Amter 403
 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. juridisk professor, lærer i kirkeret ved Pastoralseminariet 226, 375
 Krabsen, N. L. skolelærer Aarestrup 81
 Krabsen, Niels lærersøn, senere gårdmand og formand for sogneforstanderskabet, Aarestrup 81
 Krarup, C. J. L. amtsprovst og sem. forstander Borris 423
 Krarup, C. N. sp. Vivild-Vejlby (Randers Amt) 394
 Krarup, Jens sp. Sdr. Tranders 304
 Krieger, L. A. stiftamtmand Aalborg 71
 Krog, G. C. sp. Rye-Sonnerup (Kbh. Amt), senere sp. og amtsprovst Stege 23, 276, 278, 322, 360, 375
 Kruse, P. J. sp. og amtsprovst Randers 158 f.
 Kruse, M. P. sp. og provst Højelse-Lellinge 282 f.
 Kraase, Lars Larsen fattig Aarestrup og Bislev 346
 Kückelhahn, forpagter Dallund 303
 Kaas, F. J. præsident Danske Kancelli 411

L

- Ladefoged, Christen Nielsen fattig Klarup 280
- Lancaster, Joseph engelsk pædagog 174
- Lange, Mikael kancellideputeret, chef for 3. dep. 179
- Larsdatter, Ane fattig Suldrup 263
- Larsen, J. H. sp., titulær professor 63 f.
- Larsen, Joakim dansk skolehistoriker 24, 28
- Larsen, Peder skolelærer Gravelv 39, 81, 208 f., 212
- Lassen, Ide Cathrine [Fru Bjørn] ejer af Buderupholm 269, 286, 332-35
- Lassen, K. L. kancellideputeret, chef for 1. dep. 140-42, 181 f., 187, 413
- Lassen, N. F. lærer Melby ved Fr.værk 216
- Lassen, R. F. sp. Storvorde-Sejlfjord 266, 271, 273, 320
- Lemvig, L. R. K. hjælpelærer Ferslev og Mou 142
- Lerche, K. K. amtmand Holbæk 261
- Lillelund, H. B. sp. Brøndum (Viborg Amt) 358
- Lindberg, J. C. grundtvigiansk præst 196
- Lindegaard, Jacob lærer Sørup 220
- Lindegaard, P. skolelærer og kirkesanger Romdrup 110
- Lindholm, Hans amtmand Skanderborg 370, 382
- Lorentz, W. C. amtmand Randers 324
- Lorentzen, Lorents distriktskirurg Nibe 297, 391
- Lose, C. C. udgiver af atlas 423
- Lowzow, F. v. stiftamtmand Sjælland 282 f.
- Lund, Jens købmand, legatstifter 330
- Lund, Johannes sp. og provst Lemvig-Nørlem (Ringkøbing Amt) 257
- Lundsgaard, Jens Jensen husmand og

skomager 372

- Luther, Martin tysk reformator 186
- Lyngbye, Jens C. lærer Nibe 190
- Lyngge, C. G. by- og herredsfoged Nibe 207, 247, 332, 362, 384, 398
- Lütken, O. D. sp. Norup (Fyn) 273, 347
- Løvenskiold, Herman amtmand Svendborg, chef for Kancelliets 3. dep. 351, 368 f.

M

- Madsdatter, Johanne 284
- Madsdatter, Mette Marie tjenestepige Rold og Buderup sogne 356
- Madsen, Christen fattig Ellidshøj, Ferslev, Aarestrup m. fl. steder 340-42, 347
- Madsen, Frederik natmandsdreng 266, 345
- Madsen, Jens tjenestekarl Klarup 365
- Madsen, Niels lærer Svenstrup 134, 195
- Madvig, J. N. professor i klassisk filologi 189
- Malling, Ove historisk forfatter, embedsmand 136
- Malthus, T. R. engelsk præst og nationaløkonom 366
- Mariboe, J. A. by- og herredsfoged Helsingør 351
- Meden, A. P. sp. Sdr. Tranders 326
- Michelsdatter, Maren fattig Sørup 265
- Middelboe, S. biskop Ribe 257
- Mogensen, Lars fattig Sønderup P. 293
- Molbech C. sprogmand og historiker 425
- Moltke, A. V. lensgreve Bregentved, senere premierminister 52
- Moltke, E. C. L. stiftamtmand Aalborg 296

Moltke, Fredrik stiftamtmand
 Aalborg 45 f., 54, 64, 255, 403, 420

Moltke, M. W. amtmand Holbæk 392

Mortensdatter, Anne Marie fattig Aarestrup 361

Mortensen, Peder skoleforstander Sønderup P. 55

Muhle, F. S. herredsfoged Helligum-Hindsted Herreder 248

Müller, Tage biskop Ribe 168

Mynster, J. P. Sjællands biskop 371

Münter, F. Sjællands biskop 349, 368, 411

Møller, N. W. godsforvalter og birkefoged Birkelse 241

Møller, Adam godsinspektør Torstedlund 52

Møller, Anders gårdejer Klarup 365

Møller, Andreas fuldmægtig Revisionskontoret for Skifterne 363

Møller, Henrik sp. Hasle ved Aarhus 97

Møller, Jens sp. Grinderslev (Viborg Amt) 23, 83, 226, 356, 375, 434

Møller, Jens teologisk professor 23, 273, 375

Møller, Søren skolelærer Ferslev 171, 195, 199

Møller, Søren Vokslev 289

Mølmark, C. A. sp. Mou 63, 300, 307

Mønster, P. H. sp. og amtsprovst Ringsted-Benløse (Sorø Amt) 45, 176, 188, 190

Mørch, C. L. sp. Ferslev-Dall-Volsted 80, 131, 134, 154 (skolev.) 295 (fattigv.) 391, 405, 421 (øvr.)

Mørck, Christian proprietær Egensekloster 61

Møsting, J. S. midlertidig præsident for Danske Kancelli, finansmand 136, 401

N

Neergaard, Carl de godsejer Torstedlund og Nørlund 46 f., 114, 244

Neergaard, J. T. sp. og provst Ude- og Oppe Sundby (Fr.borg Amt) 322

Neist, P. C. skolelærer Hals på Læsø 162

Nielsdatter, Ane betlerske Buderup 359 f.

Nielsdatter, Ane Kathrine fattig Nørholm 266

Nielsdatter, Dorothea fattig Ellidshøj P. 362

Nielsdatter, Maren Kirstine fattig Mou 300

Nielsen, Laust fattig Sønderup P. 312, 314

Nielsen, Mogens sp. Kongerslev (Helligum H.) 342

Nielsen, Niels gårdmand og skolepatron Skoustrup 97

Nielsen, Niels skolelærer og kirkesanger Ellidshøj 147, 155, 192, 204-06, 208, 213

Nielsen, Peder fattig Ellidshøj P. 280 f.

Nielsen, Søren åndssvag Guderup 372

Nørbech, Christen kontorist Torstedlund 48

Nørgaard, A. A. indsidder 383 f.

Nørgaard, Christen gårdmand Mou 296

Nørgaard, Margrethe gårdejerseke Svenstrup 129 f., 163

O

Olesen, Andreas Ferslev 345

Ottesen, L. sp. Nørholm 64, 88

P

Paludan-Müller, Jens sp. Kerteminde, senere biskop Aarhus 137

Pedersdatter, Ane fattig Suldrup 263
 Pedersdatter, Ane tjenestepige Rom-
 drup P. 304
 Pedersdatter, Anna fattig Gunde-
 rup 372
 Pedersdatter, Ingeborg fattig Ellidshøj P.
 280 f.
 Pedersdatter, Kirsten fattiglem og for-
 standerske Aaestrup Hospital 285
 Pedersen, Hans Chr. soldat, arre-
 stant 384
 Pedersen, Lars gårdmand Skou-
 strup 277
 Pedersen, Laust fattig Mou 295
 Pedersen, Peder degn og skolelærer
 Mou 134
 Pentz, D. stiftamtmand Aalborg 157,
 244
 Petersen, F. birkefoged Lindenberg
 Birk 246
 Pingel, Niels skovfoged, skoleforstan-
 der Aaestrup 56
 Plesner, Chr. sp. og provst Ledøje-
 Smørum (Kbh. Amt) 298
 Plesner, U. A. sp. og provst Humble,
 stænderdeputeret 22
 Plum, F. biskop Odense 137
 Poulsdatter, Ane 145

R

Randers, Jens fattig Mou 260
 Rasmussen, forvalter Torstedlund 48
 Rasmussen, Rasmus fattig Mou 265
 Rauchmaul, A. F. distriktskirurg
 Aalborg 298
 Ravnkilde, P. C. sp. Skørping-Fræer
 (Hellum H.) 327
 Rawert, O. J. industrihistoriker,
 kammerjunker 425
 Reventlow, C. D. lensgreve Christi-
 anssæde 30 f.
 Reventlow, Ludvig greve Brahetrolle-
 borg 30, 235, 240
 Riber, B. F. T. distriktskirurg

Aalborg, senere Glostrup 298-300
 Roedsted, forvalter Lundbæk, legat-
 stifter 331
 Rold, Christen Pedersen fattig Aare-
 strup P. 265
 Roll, Lars [Laus] fattig Nør-
 holm 265, 267
 Rosenbeck, L. C. godsinspektør Lin-
 denborg 47, 90
 Rosenkilde, J. H. sp. Vester Ulslev
 (Lolland) 161
 Rosenørn, P. O. stiftamtmand
 Aarhus 282
 Rothe, C. godsejer Buderupholm, se-
 nere kommitteret i Rentekamme-
 ret 248
 Rubin, Marcus nationaløkonom, histo-
 riker 189
 Ryge, A. N. sp. Mou 64, 134, 291,
 326
 Rønne, Bone Falch sp. Lyngby, stifter
 af Det danske Missionsselskab 22, 336

S

Sahl, Jens degn, legatstifter 286
 Sand, Jens Christensen fattig
 Mou 260
 Saxo Grammaticus historiker 424
 Saxtorph, J. sem. forstander
 Blaagaard (Jonstrup), senere rektor
 Odense Katedralskole 136 f.
 Schimmelmann, Ernst lensgreve Lin-
 denborg 30, 46, 85
 Schinnerup, P. sp. Rær-Hansted-Vigsø
 (Thisted Amt) 358
 Schiønning, Frederik sp. Aare-
 strup-Buderup-Gravlev, senere sp. og
 provst Randers 81, 84, 118, 122,
 137-40, 169, 197 (skolev.)
 243, 260, 286, 288, 297, 302, 315, 326,
 332-34, 336, 340, 346 f., 360 f. (fat-
 tigv.)
 391, 424 (øvr.)
 433 f. (konklusion)

- Schmidt, H. C. sp. og amtsprovst
Vær-Nebel (Skanderborg Amt), stæn-
derdeputeret 103, 304
- Schou, C. A. S. skolelærer Haarløse
ved Hillerød 82, 103, 217 f.
- Schou, J. H. udgiver af forordnings-
samling 23
- Sletting, L. sp. Sønderholm-Frejlev
(-Nørholm) 64 f., 325
- Smed, Jens fattig Sønderup 263
- Smed, Niels fattig Nørholm 260
- Snorre, Sturlason islandsk histo-
rieskriver 424
- Sonne, Jørgen kobberstikker ved Spe-
ciebanken 196
- Spliid, L. M. amtsforvalter
Aalborg 255, 329
- Steenberg, N. sp. Gerlev-Draaby
(Fr.borg Amt) 363
- Stemann, C. L. amtmand Randers og
Sorø 317, 394
- Stemann, P. C. amtmand Sorø, præsi-
dent i Danske Kancelli 45, 179, 181,
187 (skolev.)
237, 245, 318, 351, 353 (fattigv.)
413 (øvr.)
- Stockholm, J. sp. og amtsprovst
Aalborg, kst. biskop Aalborg 155
- Studsgaard, C. B. biskop
Aalborg 244
- Suckow, C. J. M. sp. Sønderup-Sul-
drup 52, 62, 65, 90 (skolev.)
263-65, 309, 311 f., 327 (fattigv.)
405 f. (øvr.)
- Sundbye, Christen Andersen fattig
tjenestekarl Mou 359
- Svensen, Niels skolelærer Dall 134
- Syndergaard, Laust Ellidshøj 307
- Søegaard, Christen 82
- Søndergaard Anders FK-medlem
Vokslev 289
- Sørensdatte, Ane Cathrine arrestant-
inde 381 f.
- Sørensdatte, Karen Kristine fattig
Romdrup og Sdr. Tranders P. 346
- Sørensen, S. skolelærer Skjoldedelev ved
Aarhus 102
- Saaby, Hans Egede missionær i
Grønland, senere præst i Dan-
mark 423
- T
- Tersling, Jørgen ritmester, godsejer
Torstedlund 46
- Tetens, Gerhard sp. og amtsprovst
Gunderup-Nøvling 45-47, 54, 57, 62,
64 f., 70 f., 76 f., 80 f., 84, 86, 90,
119-21, 133, 137, 139, 142, 157 f., 162,
183, 190-92, 201 (skolev.)
256, 273 f., 277, 317 f., 320, 325, 327,
330-32 (fattigv.)
410, 423-26 (øvr.)
- Tetens, Peter sp. Nibe-Vokslev 289,
399
- Theil, Knud birkefoged Torsted-
lund-Albæk Birk 246
- Theil, S. proprietær Suldrup 114
- Thieme, K. T. udgiver af læse-
bog 136
- Thomsen, H. J. N. sp. Gunde-
rup-Nøvling 58, 62, 119, 155, 161,
199 (skolev.)
251, 266, 277, 305, 330 f. (fattigv.)
- Thomsen, Hans fattig Sønderholm og
Sønderup P. 346
- Thomsen, Peder fattig husmand Rom-
drup P. 365
- (Thorning), Sinned Kirstine Lund
præsteenke Sønderup, legatstif-
ter 312
- Thaanum, A. skolelærer Ebeltoft 82
- Tscherning, J. H. sp. Asminde-
rup-Grandløse (Holbæk Amt) 250,
261
- Tønnesen, Jens fattig Mou 301
- Tønning, Hans sp. Grundfør-Spørring
(Aarhus Amt) 282

U

- Ursin, sognepræst Nørholm, legatstifter 325
 Ussing, H. sp. Lille Lyndby-Ølsted (Fr.borg Amt) 249

V

- Villadsen, Søren fattig Nr. Tranders, Romdrup m. fl. sogne 342-45, 347, 354
 Væver-Karen fattig Mou 300

W

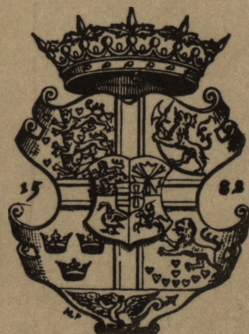
- Wærst, P. Pedersen degn og skolelærer Nørholm 134
 Wedel, J. P. sp. og provst Helsing (Fr.borg Amt) 324
 Wedel, P. A. sp. amtsprovst og sem. forstander Skårup 141
 Wegener, P. E. K. exam. jur. forvalter Buderupholm, senere landvæsens- og tiendekommissær 48, 118, 208, 210-12, 334
 Westergaard, Jens Anton distriktskirurg Aalborg 297
 Wille, H. J. student, lærer ved Normalskolen for indbyrdes Undervisning 182-88
 Willumsdatter, Karen tjenestepige Søndersø P. 303
 Willumsen, S. sp. Ø. Hornum 391
 Winding, J. N. sp. Tved på Mols 244
 Winther, S. A. sp. Dannemare-Tillitze (Lolland) 354
 With, J. P. herredsfoged, stænderdeputeret 427
 Wulff, F. opsynsmand ved befordringsvæsenet, kæmner Aalborg, stænderdeputeret 210
 Wulff, H. A. ejer af Nebel Mølle, stænderdeputeret 427

Z

- Zimmer, Conrad sp. Veggerby-Bislev 245, 247

Ø

- Øllgaard, N. E. biskop Viborg 67, 74-76, 145, 147, 149, 162, 170, 199 f., 202, 212 (skolev.)
 424, 427 (øvr.)
 Ørsted, A. S. deputeret i Danske Kancelli, generalprokurør, lærer i kirkeret ved Pastorseminariet 155, 176, 179, 181-83 (skolev.)
 318 f., 351, 363 f., 366 (fattigv.)
 383, 411-14 (øvr.)

ISBN 87-7497-082-8